

441

12 SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. évfolyam

1991

1—2

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. ÉVFOLYAM 1991/1-2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11-13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1134 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Egy szám ára 60 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A TANULMÁNYOK rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

HA 1.759

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1991
107. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>V. Ecsedy Judit</i> : Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez	41
<i>Enyedi Sándor</i> : A romániai magyar könyvkiadás (1944–1989)	88
<i>Jakó Zsigmond</i> : Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező	353
<i>Karsay Orsolya</i> : A fenséges könyvtár dicsérete	316
<i>Körmendy Kinga</i> : Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Városi Babits Mihály Könyvtár állományának történeti áttekintése	20
<i>Kulcsár Péter</i> : Ransanus Szent István-életrajzáról	307
<i>Pető Gábor Pál</i> : Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez	207
<i>Róza Mária</i> : A bécsi "Der Wanderer" magyar vonatkozású közleményei	62
<i>Szelestei N. László</i> : A seitz legendárium Szent István legendája	1
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis ipresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II.	343
<i>H. Tóth Imre</i> : Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei	325
<i>Tóth Sándor</i> : Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból	175
<i>Tüskés Gábor – Knapp Éva</i> : Címlapillusztrációk egy 17. századi jezsuita szerző aszketikus munkáiban	230

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér	291
<i>Bellus Ibolya</i> : Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez	120
<i>Bényei Miklós</i> : A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára	278
<i>Borsa Gedeon</i> : Vitéz János és a könyvnyomtatás	113
<i>Borsa Gedeon</i> : A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv	258
<i>Delbó Rita</i> : Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből	126
<i>Endrei Walter</i> : Batthyány Tódor műszaki könyvtára	141
<i>Enyedi Sándor</i> : Bécsi levelek Aranka Györgyhez	132
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából. I.	387
<i>Sz. Fehér Erzsébet</i> : Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben	282
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből	129
<i>J. Fodor Adrienne</i> : Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája	116
<i>G. Gaál Zsuzsanna</i> : A Magyar Múzsza (1943–1944)	399
<i>Haiman György</i> : Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról	148
<i>Héjjas Eszter</i> : Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja	123
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Rómer Flóris javaslata az MTA Kézirattárába került okmánygyűjtemények szakszerű tárolására	398
<i>May István</i> : Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából	266
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Egy kritikai lap terve 1792-ből	127
<i>Sebestyén Mihály</i> : Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához	376
<i>Sepsi Andrea</i> : Kazinczy Ferenc levele Óz Pálhoz	385
<i>Szabó György</i> : Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez (Tóth Ferenc reformtervei)	284
<i>Szecskó Károly</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt”) Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya	296
<i>Szecskó Károly</i> : Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet könyvtárának történetéhez (1860–1914)	395

NÉVMUTATÓ

- Abafáy Gusztáv 93
 Ábel Jenő 120–121, 317
 Abonyi Lajos 221
 Ábrahám (álnév) I. Gábor Andor
 Ábrányi Emil 214, 218
 Abstemius, Lorenzo 162
 Ács Mihály August 345, 348
 Ács Tivadar 148
 Aczél András 343, 350
 Adalbert, Szent 1–19, 34, 309, 313–314
 Adams, H. M. 160
 Adams, John Quincy 147
 Adelung, Johann Christian 72
 Adraenseps, Adrian 162
 Ady Endre 90, 209, 212, 218, 302, 404, 407, 410
 Agathias 153
 Ágh István 184, 204
 Ágoston, Szent 32, 118, 119, 237, 239
 Ágoston István 183
 Ágoston József 263
 Agricola, Georg Bauer 141
 Agrippa, H. C. 162
 Aiszkülosz 121
 Alagona, Petrus 24
 Alain de Lille 111
 Albericus 312, 314
 Albert, osztrák főherceg 379
 Albrich, Carl 178
 Alcmarius, Andreas Metus 376
 Álmos (fejedelem) 109
 Alpár Ágnes 229
 Alsted, Johann Heinrich 41–48, 181, 379
 Althusius, Johannes 376–377
 Altmann, Ursula 170
 Alvarez 347
 Alvinczy József 388, 393
 Ambrózy Ágoston 400, 402
 Ambrus, Szent 32
 Ambrus Zoltán 225
 Amesius, Wilhelmus 328, 382
 András, Szent (magyarországi) 2
 András, I. (magyar király) 277
 András, III. (magyar király) 276–278
 András V. János 105
 Andrassy Gyula 227
 Andreas, Pannonius 153
 Andreisi Ferenc 28, 31–32
 Anna, Szent 24
 Anonymus (P. mester) 109–113, 312, 314, 409
 Antal család 348
 Antal István 400–401
 Antal Károly 406
 Antalffy Gyula 403
 Apáczai Csere János 46–48, 88, 328, 376–384
 Apáczai Csere Tamás 377, 379–380
 Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 43, 53, 57, 125, 163, 380
 Apianus 141
 Apicius, Marcus Gavius 389
 Apollinaire, Guillaume 410
 Apponyi Albert 226
 Apponyi Péter 340
 Apponyi Sándor 298, 381
 Apponyi Sándorné 298
 Aradi Nóra 230
 Aragon, Louis 90
 Aranka György 128, 132–140, 369, 373, 387–395
 Arany János 407
 Aranyosmedgyesi Sámuel 348
 Arisztotelész 331
 Arisztophanész 324
 Armbruster, Johann Michael 62–63
 Armstrong, L. 174
 Arnim, Bettina von 65
 Aron, Paul 174
 Artúr (mitikus király) 109, 112
 Ascanius Mihály 46
 Aszódy János 93
 Asztalos István 89, 91, 93
 Asztalos Miklós 405
 Asztrik (érsek) 2, 7, 308
 Attavante degli Attavanti 153

- Attila (hun király) 68
 Averulinus, Antonius (Filarete) 153
 Avram, Todor P. 92
- Bába Mihály 403
 Babits Mihály 411
 Backhaus, Wilhelm 228
 Bághy József 31
 Baglivi, Giorgio 335
 Bagoly László 183
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 296–297
 Bajza József 74, 282
 Bakócz Tamás 26, 409
 Bakody Tivadar (Theodor) 75
 Balázs Péter 88
 Bali Mihály 289
 Bálint Dezső 229
 Bálint István János 285
 Bálint József 166–167, 185
 Bálint Lajos 105
 Ballagi Aladár 165, 190
 Ballagi (Bloch) Mór 283
 Balogh Edgár 88–89, 91–94
 Balogh Ferenc 284
 Bálóné 149
 Bán Imre 46–47, 376–377, 379–380
 Bándi Péter 191
 Bánffi Zsuzsa 180
 Bangerter-Schmid, Eva-Maria 241
 Bánovszki Simon 30
 Bányai László 93–94
 Baptista Mantuanus 119
 Barabás Alajos 186
 Bárány György I. Szeniczai Bárány György
 Baráth Béla 370, 372
 Baráth János 396–397
 Barchetti Adolf 396
 Barcsay Ábrahám 138
 Barcsay Ákos (erdélyi fejedelem) 57
 Bárczy István 295
 Bárdos Arthur 93
 Bárdos Kornél 350
 Barițiu, George 184
 Barkóczy Ferenc 33, 35–37, 271
 Bartonie Emma 2–4, 308
 Bartpha, Johannes 170
 Basedow, Johann Bernhard 130
 Basire, Isaac 46–49, 53, 60
 Basso, Sebastian 182
 Basta, Giorgio 167
 Batári Gyula 291–296
 Báthori István (debreceni pap) 330
 Báthori Mihály (debreceni pap) 333
 Báthory Gábor (erdélyi fejedelem) 167
- Báthory István (lengyel király) 125
 Báthory Mária 70
 Báthory Zsófia 330, 340
 Batsányi János 302
 Batthyány család 78, 84
 Batthyány Gusztáv 142
 Batthyány Ignác 189, 353–375, 392–393
 Batthyány Imre 371
 Batthyány József 33, 35
 Batthyány Kázmér 142
 Batthyány Lajos 83, 85, 142–144
 Batthyány Tódor 141–145
 Batthyány, Vinzenz 67
 Bauer, Barbara 245
 Bauer, G. I. Agricola
 Bauer, Rolf 80
 Bäuerle, Adolf 79
 Bavo, Szent 261
 Beatrix (magyar királyné) 152–153, 318, 322, 409
 Beck, Karl 75, 77
 Beckensloer, Johannes 26
 Becker, Felix 236
 Beckmann, J. 143
 Beda Venerabilis 152
 Beer, A. 142
 Beethoven, Ludwig van 228, 301, 400
 Beke Antal 189
 Beke György 102
 Beke Margit 37–38
 Bekker-Nielsen, Hans 112
 Bél Mátyás 317, 349
 Béla, I. (magyar király) 277
 Béla, IV. (magyar király) 23, 326, 371–372
 Beleznay Miklós 385
 Bellini, Lorenzo 335
 Bellon Tibor 326–327
 Bellus Ibolya 120–123
 Bem József 83
 Benczédi Pál 182
 Benczur József 357
 Benda Kálmán 385–386
 Benedek, Szent (magyarországi) 2
 Benedek Dávid 388
 Benedek István 335, 339
 Benedek János 186
 Benedek Marcell 89
 Benedek Sándor 284–286
 Benkert, Anton 70
 Benkert, Karl Maria I. Kertbeny Károly
 Benkő József 135, 361
 Benkő László 73
 Bényei Miklós 278–282
 Beöthy László 221
 Beöthy Kozocsa Ildikó 154–155

- Berchorius 32
 Berda József 402
 Bergen, Ch. G. 145
 Berger, E. 29
 Berkovits Ilona 27, 29, 34, 37–38, 260
 Berlász Jenő 36–37, 141, 279, 282, 408
 Bernát (perugiai) 34
 Bernoulli Daniel 189
 Bernoulli, Johannes 188–189
 Bernstein Fülöp l. Hugó Károly
 Bertlingius, Johannes 333
 Berzeviczy Gergely 143
 Berzsenyi Dániel 282
 Besse János 67
 Besztercei Lőrinc 120
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 41–46, 52, 125, 166, 178–179, 274, 328
 Bethlen István 52
 Bethlen János 124
 Bethlen József 134
 Bethlen Karolina 186
 Bethlen Miklós 47, 179, 333–334, 380, 382
 Bethlen Pál 136
 Bethlen Sándor 391
 Bianu, Ioan 51
 Biás István 188–189
 Biasoletto, Bartolomeo 171
 Bihari János 66
 Biringer Mátyás 146
 Biringuccio, V. 143
 Bíró András 399, 401
 Bíró Ferenc 181
 Bíró J. 142, 145
 Bíró Judit 167–168
 Bíró Teréz 181
 Bíró Vencel 356
 Birzu, Ligia 104
 Bisterfeld, Johann Heinrich 46–48, 181–182
 Bisztriczky Tibor 400, 405
 Bitskey István 29
 Bizet, Georges 400
 Blaha Lujza 224
 Blahó Vince 371
 Bloch Móric l. Mallagi M.
 Blumenfeld, Renate 110
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 388, 394
 Bócz István l. Köpeczi Bócz István
 Bod Péter 187, 328, 331, 369
 Boda Miklós 126
 Boda Miklósné 126
 Bodó Lajos 397
 Bodolay Géza 129
 Bodor András 359
 Bodor Lajos 186
 Bodor Pál 98, 100–101, 103, 105
 Boettiger, Gregor 118
 Bohatta, H. 259
 Boileau, Nicolas 283
 Bol, Hans 238
 Bolla Márton 388, 392–393
 Bolyai Antal 387–388
 Bolyai János 387
 Bonffini, Antonio 153, 313, 320, 323
 Bongars, Jacob 381–383
 Bonifác, Szent 2
 Borbély Andor 29
 Borbély-Maczkó Emil 296
 Bordács György 29
 Borelli, Giovanni A. 335
 Bornemissza 141
 Bornemissza Anna, I. 380
 Bornemissza P. 186
 Boros Mihály 284
 Borosnyai Lukács János 387, 389–390, 394
 Borovszky Samu 28–29, 33, 285, 385
 Borsa Gedeon 113–116, 160–162, 171–172, 258–261
 Bosla Katalin 183
 Bosnyák István 29
 Bosnyák Pál 366
 Botár Emma 101, 105
 Botár Simon 185
 Botka Ferenc 207, 411
 Botos Mihály 288
 Böcskei Gergely 192
 Bőjte Miklós 29, 34
 Bölöni György 92
 Bradbury, Ray 323–324
 Brandenburgi Katalin 52
 Brandes 227
 Brandmyllerus, Jacob 376, 384
 Brassai Major Márton 50–54, 56, 58–59, 61
 Brassai S. 183
 Braun Márkus 219
 Braun Sándor 214, 218
 Brayer István 396
 Breat, Hermas 111–112
 Breidenbach, Heribert 245
 Breier, Eduard 83
 Brentano, Anna Elisabeth l. Arnim
 Briccius György l. Vizaknai Bereck György
 Brod, Max 301
 Brodaries István 409
 Brooke, Christopher 112
 Bruni, Leonardo 170
 Brunswick Teréz 69
 Bucher József 396
 Buchholz, Georg 163

- Buchinger, S. 194
 Bucsay Mihály 340
 Buddha 324
 Bukovinszky József 396
 Bulla Elma 404
 Burgo, Johannes 30
 Busa Margit 73, 263
 Buziankovich Pál 29
 Buzinkai Mihály 331, 340
 Buzna Lázár 179–180
 Brückner, Wolfgang 245
 Büchner, C. M. 192
 Büky József 371
 Byng, Julius 146, 148
 Byron, George Gordon 209

 Calatfeteanu, Ion 104
 Calepinus, Ambrosius 161, 377
 Calixtus, III. (pápa) 114–115
 Campe, Joachim Heinrich 130
 Capesius, B. 177
 Carafa, Domenico di Massa Nuova 126–127
 Carbo, Ludovicus 153
 Cardano, Geronimo 141
 Carter, Robert 148
 Carvajal, Juan de 113–115
 Casanovas, Aurora 238
 Cassin, Eugéne 147
 Catilina 121
 Cato, Marcus Porcius 48
 Caus, Salomon de 143
 Cavallo, T. 145
 Ceausescu, Ilie 104
 Ceausescu, Nicolae 166–167
 Chamisso, Adalbert von 209
 Cherestiesiu, Victor 93
 Cholnoky Viktor 214
 Chrétien de Troyes 111–112
 Chrysel, Ch. 143
 Cicero, Marcus Tullius 48, 111, 378
 Cifka Péter 70
 Cinthius 320
 Claudianus 321
 Clodius 121
 Cocceius, Johannes 331, 334
 Colbert, Jean-Baptiste 123–124
 Colombo, Cristoforo I. Kolumbus K.
 Comatin, Ioan Baptista 180
 Comenius, Johannes Amos 48, 330
 Conrad, Michael 373
 Copinger, H. B. 384
 Coresi (diakonus) 88
 Cornea Emil 88
 Cornelius Paulus 180

 Cornides Dániel 23, 135, 278, 356–358, 360–362,
 370, 372
 Corodaru, Alexandru 93
 Cortesius 321
 Corvin János 152, 280, 318–319, 321–322
 Cotore, Gheorghe (Gherontie) 185
 Cramer, J. D. 338
 Crestentio, B. 143
 Crome 394
 Curtius Rufus, Quintus 153, 377
 Czegei Wass György 167
 Czellárné Csiba Judit 164
 Czene Péter I. Szenci Czene Péter
 Czupor Andor 183
 Czypra, Johannes 116, 118, 120

 Csaholczi János 377
 Csákány Béla 93
 Csanak Dóra, F. 142
 Csaplovics János 67, 74
 Csapodi Csaba 22, 24–27, 29–32, 34, 37–39, 109,
 114, 116, 153–154, 160, 281, 318–322, 408–409
 Csapodiné Gárdonyi Klára 22, 24–25, 27, 29–32,
 34, 37–39, 114, 116, 154, 281, 310, 409
 Császár Elemér 129
 Császár Ferenc 73, 284
 Császár György 396
 Cseh János 395–397
 Cseh János I. Csuzi Cseh János
 Csehi András 331, 334
 Csehi Gyula 93
 Csendes Zoltán 97
 Csengery Antal 146
 Csenki Éva 154
 Cserei Elek 140
 Cserei Farkas 393
 Cserei Mihály 136–137, 140
 Cseri-Vas Pál (álnév) I. Gedényi Mihály
 Csézi Balázs 30
 Csiba Imre 22
 Csiba Judit I. Czellárné Csiba Judit
 Csiki István 183
 Csiki László 105
 Csiky Gergely 221
 Csipkés János 185
 Csizsevskij, Dimitrij 231
 Csóka J. Lajos 307, 312, 369
 Csokonai Vitéz Mihály 65, 73, 323
 Csomasz Tóth Kálmán 285
 Csontos János 36–37, 281, 318
 Csöngedy Bence 73
 Csuka Zoltán 402
 Csukás Beniamin 190
 Csulai György 46, 53

- Csuzi Cseh János 347
- D'Achéry, Lucas 371
- Dali János I. Tolnai Dali János
- Dalmady Győző 404
- Dalnoki Mária 348
- Damkó Aladár 400
- Dan, Jonitá 193
- Dán Róbert 376–377
- Dániel Imre 359–374
- Dankó József 27, 37
- Danyi József 399, 405
- Darányi Kálmán 295
- Daróczy Sándor 146
- Darwin, Charles 335
- Dávid (bibliai) 126
- Dávid Ferenc 377
- David, Gregory 188
- Dávid Gyula 102, 105, 107
- Deák Ferenc 70, 105
- Debreceni János 328
- Debreczeny Lilla 403
- Decsy Sámuel 264–266
- Deér József 109
- Degré Alajos 385
- Dékány András 403
- Dékány Kálmán 399, 403
- Delbó Rita 126–127
- Demény Lajos 166
- Dénes Iván Zoltán 168
- Denis, Michael Johann 171, 363
- Derechkey János 30
- Dernschwam János 141
- Dersi B. András 183
- Derszib Rudolf 396
- Déry Tibor 411
- Derzsi Zoltán 89
- Descartes, René Renatus Cartesius 329, 331, 382
- Desericzky Ince József 357
- Dessewffy Emil 398
- Détshy Mihály 21
- Dézi Lajos 298
- Dezső Gábor 405
- D'Heur, Marie 173–174
- Diénes Sámuel 137–138, 140
- Diepgen, Paul 335–336
- Dietze, Joachim 170
- Dimler, Richard G. 245
- Diogenes Laertius 34
- Diomedes 24
- Diószegi Sámuel 266, 273–275
- Divéky Adorján 147
- Dobai Székely Sámuel 358
- Dobner, Gelasius 371
- Dobrovský, Josef 173
- Doby János 403
- Dolch, Welter 115
- Domanovszky Sándor 39, 408
- Dombi János 181
- Domján István 191
- Domokos Géza 99–101, 105
- Donat, Dietrich 231
- D'oran (álnév) I. Gábor Andor
- Doromby Karola 267, 271
- Dovifat, Emil 156
- Dózsa György 122
- Draskovich György 271
- Drechsel-nyomda 165
- Drechsel Géza 165–166
- Drechsler (besúgó) 147
- Dreilincurtius, Carolus 337, 339–340
- Dreilincurtius, Christian 336
- Drexel, Jeremias 232–243
- Dronke, Peter 111
- Dugovics Titusz 77
- Dukony Mária 65
- Duncan, Izidóra 223
- Duponceau, Peter S. 147
- Duval, Joannis Baptista 376
- Dümmerth Dezső 116
- Dürer, Albrecht 75
- Dziatzko, Karl 170
- Ebinger János 360
- Echardt Tibor 296
- Eco, Umberto 171
- Ecsedy Judit, V. 41–61
- Efrém, Szent 241
- Eftimiu, Victor 90
- Eghenvelder, Liebhard 25
- Egri Imre 29
- Ehrenreich Ádám 67
- Eischman János 397
- Eisenhut Ferenc (dékán) 396
- Eisenhut Ferenc (tanuló) 396
- Ekart János 184
- Emerson, Ralph Waldo 148
- Endes család 387
- Endrei Walter 141–145
- Engel János József 126–127
- Ens Gáspár 378–380
- Enyedi N. János 377
- Enyedi Sámuel 383
- Enyedi Sámuel I. Pápai Enyedi S.
- Enyedi Sándor 88–108, 132–140, 387–395
- Eöttevényi Nagy Olivér 349
- Eötvös József 84, 168
- Eötvös Lajos 262

- Erasmus, Desiderius Rotterdamus 381
 Erdélyi János 282–284
 Erdélyi József 402
 Erdész Ádám 149
 Ernuszt János 261
 Ernuszt Zsigmond 261
 Erpenius, Thomas 376
 Eshkoff, Kiril 171
 Esterházy József 269–270
 Esterházy Károly 356, 362
 Esterházy László Pál 126–127
 Esterházy Miklós 408
 Eszterhás István 400–401, 403
 Eszterházy József 164
 Etédi Márton 390–391
 Euklidész 188
 Eutropius, Flavius 377
 Eybl, Franz 70

 Fábián Dániel 135
 Fábri Gergely 343–345, 348–351
 Falk Miksa 64, 73, 85–86
 Fallenbüchl Zoltán 23, 168–169
 Fangh István 366
 Faragó József 90, 93
 Farczády Elek 187
 Farkas Ferenc 403
 Farkas Ignác 396
 Farkas Jakab 377
 Fassel József 101, 105
 Fáy András 303
 Fazakas Ferenc 190
 Fazakas József 56, 59
 Fecső Imre 295
 Fedák Sári 221, 224
 Fehér Erzsébet, Sz. 282–284
 Fehér Katalin 129–132
 Fehérvári Sámuel 183–184
 Feichtinger János 32–33, 37
 Feit, Johannes 24
 Fejér Jakab 31
 Fejérvári István 384
 Fejérváry Géza 215, 217, 226
 Fekete János 388
 Fekr István 397
 Felbiger, Johann Ignaz 130
 Fénelon, François 130
 Ferdinánd, I. (magyar király) 125, 279, 281
 Ferdinánd, V. (magyar király) 81, 281
 Ferdinánd, II. (toszkánai nagyherceg) 141
 Ferenc, Szent (Assisi) 24–25
 Ferenc, Szent (Xavéri) 238, 241, 245, 248, 251
 Ferenc, I. (magyar király) 62, 68, 72, 279
 Ferenc József (magyar király) 82, 217, 225

 Ferenc főherceg 134
 Ferenczi László 173–174
 Ferenczy Ferenc 221
 Ferenczy István 70
 Ferentzi Ferenc 388, 391
 Fest Sándor 109–110
 Fuer Klára 408
 Ficino, Marsilio 30, 119, 318
 Filareta I. Averulinus, Antonius
 Finály Gábor 276
 Fitter, Adamus 180
 Fliege, Jutta 170
 Fodor Adrienne, J. 116–120
 Fodor István 344, 350
 Főgel József 318
 Foglár, Ludwig 78
 Forgách Ferenc 28, 33
 Forgách Pál 35–36
 Foulon, Charles 112
 Földesi Ferenc 154
 Földvári János 152
 Fraknói Vilmos 52, 113–115
 Frank László 215–216
 Frank Tibor 76
 Franklin, Benjamin 144
 Franklin, Perce 148
 Fráter Jánosné 398
 Frick, Robert 173–174
 Fried István 65, 74–75, 77, 172–173, 267, 299–300, 300–303
 Friedmanszky Ferenc 366
 Frigyes Ágost, II. (szász király) 271
 Frigyes, III. (német-római császár) 26, 113–115
 Frimmová, Eva 30
 Frisius, Gemma 195
 Froschoverus, Christophor 381
 Frutolf von Michelsberg 112
 Frye, Northrop 301
 Furlani, Silvio 170
 Furter, Michael 118
 Fülöp, Türje nb. (esztergomi érsek) 371
 Fűr Lajos 403
 Füzessy Lajos 396

 Gaál Gábor 89–91, 93
 Gaál, Georg von 302
 Gaál László 327
 Gaál Zsuzsanna, G. 399–407
 Gábor Andor 207–229, 403
 Gábor, Andreas 74
 Gábor Magda 207
 Gabriólusz (álnév) I. Gábor Andor
 Gagy László 93
 Gál Kelemen 382

- Galavics Géza 230
 Galenus, Claudius 377
 Gallois abbé 124
 Gandhi, Mahandasz Karamcsand 324
 Gánóczy Antal 127
 Gapon pópa 217
 Garampi, Giuseppe 354, 359, 369
 Garay János 284
 Gárdonyi Géza 293–294, 396
 Gárdonyi Klára l. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Garibaldi, Giuseppe 74
 Garnerius 361
 Gauthier d'Arras 111
 Gecse Dániel 387, 390–391
 Gadényi Mihály 399–405
 Gegő, Adolph 186
 Gegő József Adolf 179
 Geleji Katona István 48, 50, 377, 383
 Geleji Katona István, ifj. 377
 Gellért, Szent 2, 177, 356, 358–359, 363
 Genthon István 38, 78
 Geoffrey of Monmouth 112
 Gerard of Barry 111
 Gereblyés László 403
 Gerendás Ernő 21, 25, 28–29
 Géresi István 188
 Gerézi Rabán 116
 Gergely, I., Szent, Nagy (pápa) 111
 Gergely Éva 105
 Gergely Sándor 92
 Gerhardt, D. 231
 Gerster Károly 396
 Gervasius de Tilbury 109
 Gessner 385
 Géza (fejedelem) 5, 307–315, 355, 382
 Gheorghiu, Dej 95
 Ghotan, Bartholomäus 299
 Gidófalvi S. Vazul 192
 Giorgetti Vichi, Anna Maria 127
 Giraldus Cambrensis l. Gerard of Barry
 Giurgiuca, Emil 92
 Gizella (magyar királyné) 8, 18
 Glauber, Johann R. 336–337
 Glósz Miksa 190
 Goethe, Johann Wolfgang 71, 171, 302
 Goffin, Robert 174
 Goldziher Ignác 213
 Góliát (bibliai) 126
 Gómez Canedo, Lino 113–115
 Gonnelli, Giovanni Francesco 37
 Gosztonyi István 22
 Gosztonyi Pál 23
 Göhler, Helmut 170
 Göllner, Carl 193
 Gömöri György 376–377
 Gönczy György 178
 Görgei Artur 83, 85
 Görgey Márton 36
 Görög Demeter 132–133, 136, 138, 140
 Graaf, Regner de 336–337, 341
 Grapaldus 29
 Gregory, Tullio 111
 Grellmann, Stalist 271
 Grenzmann, L. 230
 Grève, Marcel de 173–174
 Grillparzer, Franz 75
 Groll Adolf 351
 Gronovius 334
 Gronovius család 171
 Gross, I. 192
 Grossinger Ferenc Rudolf 277
 Groza, Petru 90, 97, 105
 Gruenpeck, Josephus 118
 Grune, Christina 170
 Gruzda János 166
 Gsteiger, Manfred 110
 Guillaume de Conches 111
 Gulyás József 330, 340
 Gulyás Károly 189
 Gulyás Pál 50, 57, 126, 214–215, 263
 Gunkel, Herman 278
 Gurowski, Adam 146–147
 Gutenberg, Johannes 113–114
 Guth Mária 77
 Gutschmid, Eugen von 171
 Günther, Szent 2
 Güntherová, Alžbeta 368
 Gyalui Farkas 191
 Gyarmati István 196
 Gyöngyösi Gergely 1
 Gyöngyösi István 266
 Györfy György 20, 326
 Györfy István 168, 325–326
 Györfi József 186
 György (brandenburgi örgróf) 281
 György Aladár 33, 36–39
 György Lajos 179
 Gyóry Dezső 406
 Gyóry János 112–113
 Gyulai Pál 404
 Gyurikovics György 68
 Gyürky István 385–387
 Hackspan, Theodoricus 377
 Hadrovics László 302
 Haffner, Melchior 235
 Hagymási Bálint 120–123

- Haiman György 127, 148–150
 Haiman Hugó 149
 Hajdú Miklós 214
 Häkli, Esko 299
 Hakon (norvég király) 225
 Haller Gábor 52
 Haller István 52, 60
 Hanák Péter 65, 217
 Hankovszky Ignác 396
 Hantsch, Hugo 80
 Harms, Wolfgang 230–231, 235, 243, 246
 Hartig, Georg Ludwig 188
 Hartmann, Roland 172
 Hartvik (püspök) 2–3, 307–315
 Harvey, William 336, 339, 341
 Hatin, Eugène 124
 Haug, W. 230
 Hauser, Caspar 71
 Hauser Hedi 101
 Häusler, Wolfgang 62
 Haydn, Joseph 218
 Haynau, Julius Jakob 83
 Haynóczy Dániel 351
 Heckenast-nyomda 75
 Heckenast Gusztáv 284
 Heckanauer, Leonhard 235, 253
 Hegedűs István 120–121
 Hegedűs Rajmund 21, 23
 Hegedűs Zoltán 403
 Hegyfalusi György 343–344, 348–350
 Heidanus 334
 Heidendorf, Michael Conrad von 373
 Heine, Heinrich 223
 Heinrich László 374
 Heinrich Gusztáv 78
 Heitz, Paul 259
 Héjjas Eszter 123–125
 Helfenzrieder, J. 144
 Helfert, Joseph Alexander von 79–80
 Heliodoros 319–320
 Helischer József 22–24, 32
 Hell 371
 Hell Miksa 185, 374
 Hellebrant Árpád 258
 Heltai Gáspár 88
 Heltai György 166
 Hemmer, J. J. 144
 Henke, Heinrich Philipp Konrad 278
 Henkel, Arthur 236, 240
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 8, 12
 Henrik, IV. (francia király) 381
 Henrion, F. 145
 Herberger Béla 54
 Herczeg József 397
 Herczeghy Mór 74
 Herepei János 50, 53, 376–380, 384
 Hering János 397
 Hermann, Michael 50
 Herner János 38
 Herodianosz 319
 Hérodotosz 319, 377–378
 Hess-nyomda 170
 Hess András 113, 170
 Hetényi-Heidelberg Albert 229
 Hevenesi Gábor 28
 Hevesy Iván 150
 Heydel 195
 Hickel, J. Karl 66, 78
 Hieronymus Alberti de Praga 118
 Hild József 70
 Hildebrand, Christoph 56–57
 Hincz Gyula 406
 Hinrichs, J. P. 334
 Hippokratész 335
 Hobán Jenő 93
 Hobson, G. D. 172
 Hodos 51
 Hoffgreff György 88
 Hoffhalter 57
 Hoffmann Edith 26
 Holbroch, Guillelmus 34
 Hollstein, F. W. H. 236, 238
 Holofernes (bibliai) 121
 Hóman Bálint 355, 408
 Homérosz 137, 276, 320
 Honterus, Johannes 88
 Honti János 109–110, 112
 Horányi Elek 278, 325, 327, 338
 Horatius, Quintus Flaccus 121–122, 378
 Hord Ede (J. G.) 85
 Hormayr, Joseph von 75
 Hornius 334
 Horrent, Jacques 112
 Horti István 381
 Horvát István 279
 Horváth Ádám I. Pálóczy Horváth Ádám
 Horváth Imre 93
 Horváth István 20–21, 93
 Horváth János 73, 409
 Horváth Mária I. Kósáné Horváth Mária
 Horváth Zoltán 213
 Hötendorf, Conrad von 226
 Hubay Ilona 27, 30, 32, 38–39, 258
 Hubay Jenő 400
 Hubbes Éva, M. 191
 Hugó Károly 75–76
 Hult, David 111–112
 Humboldt, Alexander von 67

- Hunfalvy Pál 398
 Hunyadi család 24
 Hunyadi János 153
 Hunyadi Mátyás 321
 Huszár Ágnes I. Várdy Huszár Ágnes
 Huszti József 318

 Ignác, Szent 126, 238, 241–242, 245, 248, 252
 Ihász Gábor 396
 Illés Sándor 403
 Illyés Gyula 90, 411
 Ilosvai-Selymes Péter 27
 Imecs Béla 403
 Imre, Szent 1–19, 259
 Imre (gyulai plébános) 1
 Inancsics János 397
 Inchoffer Menyhért 354
 Incze Ferenc 188
 Inczédi György 384
 Inczédi Mihály 384
 Inczédy László 406
 Ising, G. 177
 Istókovits Kálmán 400, 406
 István, Szent (protomártír) 6, 9, 20, 308, 310
 István, I., Szent (magyar király) 1–18, 20, 259, 275,
 307–308, 312–313, 356–357, 408
 István főherceg 279
 Istvánffy Miklós 29
 Ivanich, Paulus 114
 Ivánka Endre 359
 Iványi Béla 38
 Iványi Ödön 410
 Izabella (magyar királyné) 360
 Izdenczy József, br. 271
 Izidor, Szent (sevillai) 111, 177
 Izsépy Béla 396

 Jacobus Arigoni de Balardis 118
 Jacobus Reneccius Hamburgensis 24
 Jaenichius, Petrus 317
 Jakab Elek 53
 Jaklin István 36
 Jakó Zsigmond 43, 176–178, 186–187, 191, 195,
 353–375, 380–381
 Jancsó Elemér 88, 93, 97, 369, 387
 Janits Iván 176
 Jankovich Ferenc 402
 Jankovich Miklós 385
 János, Szent (evangélista) 324
 János, Szent (Aranyszájú) 118, 278, 320
 János, Szent (Damaszkuszi) 241
 János, I., Szapolyai (magyar király) 75, 360
 Jánosházy György 93
 Jantsó Gábor 192

 Janus Pannonius 116, 120, 152, 383
 Járvás András 350
 Jászay Magda 320
 Jászberényi Tamás 247
 Jefferson, Thomas 324
 Jékely Zoltán 92
 Jelitai J. 189
 Jelky András 67
 Jellačić, Josip 80, 85, 148
 Jentsch Gottlieb 396
 Jeromos, Szent 30, 111
 Jó János 183
 Jobbágy János 296
 Johann von Gemunden 178
 Johannes Canaparius 1
 Johannes Emericus 260
 Johannes Ianuensis de Balbis 34
 Johannes de Sacro Bosco 179
 Johannes Sarisberiensis 111
 Johannes de Utino 313, 315
 Jókai Mór 293
 Jónásik László 386
 Joo, Dénes 184
 Jordáky Lajos 88–89, 94
 Jordáky Mária 88
 Jósika Antal 135
 Jósika Miklós 74, 404
 Józsa Béla 88–90, 93
 József, Szent 241, 245, 248
 József, II. (magyar király) 24, 169, 189, 271, 275,
 281
 József nádor 67, 279, 281
 József Attila 89, 298
 Juhász István 43, 380
 Juhász László 20
 Juhász Péter I. Méliusz Juhász Péter
 Junianus, Maius 25
 Junius Franciscus 377
 Justh Zsigmond 293
 Justinus 377
 Jutkevics, Szemjon 210
 Jungling, Stefan 57

 Kacsó Judit 105
 Kacsó Sándor 89, 93–94, 96, 98
 Kaczér Illés 216
 Kada Elek 224
 Kádár Lajos 403
 Kafka, Franz 301
 Kájoni János 310, 315
 Kajtár Mária 77
 Kálmándy Bálint 30
 Kálmár György 261–264
 Kamuthi Balázs 377

- Kanizsai János 26
 Kantz Lázár 37
 Kaposi Géza (álnév) I. Gábor Andor
 Kaposi Pál 331, 334
 Kaposi Sámuel 180, 187–188, 199–200
 Kaprinai István 358, 361
 Kapronczai László 31
 Karácsonyi Béla 3
 Karácsonyi János 1–3, 25, 359
 Kárai László 113, 170
 Karcagújszállási-Carceus Márton 324–342
 Kardos Tibor 120
 Károly, Nagy (frank király, római császár) 112
 Károly, II. (angol király) 141
 Károly, V. (német–római császár) 141
 Károly főherceg 69, 271
 Károly Ambrus főherceg 37
 Karposz, Grigoriosz 186
 Karsay Orsolya 154, 316–324
 Kasza Mihály 331
 Kászoni János 50
 Katalin, Szent (Alexandriai) 118
 Katona István 355, 361–362
 Katona István I. Geleji Katona István
 Katona József 278
 Kaufmann 173
 Kaunitz, Wenzel Anton 138, 140
 Kazai (patikus) 371
 Kazai Márton 347
 Kazinczy Dénes 385
 Kazinczy Ferenc 71, 73–74, 133, 266, 282, 302, 385–387
 Kazinczy József 385
 Kelemen József 262, 264
 Kelemen Lajos 182, 184, 187
 Kelemen Márta, H. 20
 Kemény Ferenc 396
 Kemény János 47, 93, 125, 380, 382
 Kemény László 36
 Kemp, Wolfgang 245
 Kempis Tamás (Thomas Hemerken von Kempen) 164
 Kende Géza 291–292
 Kenesi István 347
 Keppler, Johannes 377
 Kerekes György 101
 Kerényi Károly 322–323
 Kereszturi Pál 46
 Kerlai János 31
 Kertbeny Károly (Karl Maria) 70, 75, 146
 Kertész Ábrahám I. Szenci Kertész Ábrahám
 Kесе András 93
 Keveházi Katalin 160, 162–165
 Kézai Simon 313–314
 Kilian, Philipp 235, 249
 Kincaid, A. 193
 Kintses János 186
 Király Márton I. Regis Márton
 Kis Elemérné 261–264
 Kis Ernő 285
 Kis Mihály 22
 Kisfaludy Károly 73, 282, 302
 Kisfaludy Sándor 282
 Kiss Ferenc 404
 Kiss István I. Szegedi Kiss István
 Kiss Jenő 89, 93
 Kiss József 227
 Kitaibel Pál 269
 Klaniczay Tibor 23, 120–121
 Klapka György 84–85
 Klára, Szent 126
 Kleebsergius, Ant. 181
 Klimó György 36, 368, 373
 Klinda Mária 38
 Klitzke, Gert 170
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 74
 Knapp Éva 230–257
 Knauz Nándor 27, 32, 37–39, 258, 312–314
 Kner család 148–150
 Kner-nyomda 148, 166
 Kner Imre 148–150
 Kner Izidor 148–150
 Kochmeister 385–387
 Kocsmár Balázs 396
 Kodály Zoltán 155
 Koesfeld, B. 184
 Koffán Károly 406
 Kohányi Tihamér 291–296
 Kókay György 299
 Kollányi Ferenc 25, 28–33, 35, 37, 39
 Kollar Ádám Ferenc 354–356, 359
 Kollár, Ján 302
 Koller József 355, 368, 373
 Kolman-nyomda
 Kolozs Pál 400, 403, 405
 Kolumbus, Kristóf 294
 Komáromi Csipkés György 383–384
 Komjáthy Ábrahám 385
 Komjáthy Aladár 400
 Komura báró 220
 Koncz József 41, 44, 49, 187, 378, 381, 383
 Kondor Ernő 229
 Konfucius, Kung Fu-ce 324
 Konrád, II. (német–római császár) 10
 Kopernikusz, Mikolaj 316
 Kopitar, Jernej 173
 Kopp, Ulrich 259
 Koppi Károly 371

- Kopré József 402–403
 Korda István 93
 Korecz Lőrinc 180
 Koréh Ferenc 400
 Koroknay Éva, Sz. 24–25, 29–32, 39
 Koronka József 184
 Korvin János I. Corvin János
 Kós Balázs 93
 Kós Károly 88, 93
 Kósáné Horváth Mária 160, 162–165
 Kosáry Domokos 169, 261, 408
 Kossuth Ferenc 295
 Kossuth Lajos 81, 84–85, 227, 279, 282, 295
 Koszyk, Kurt 157
 Kotvan, Imrich 30, 32, 259
 Kovách Zoltán 29, 37–38
 Kovachich György 36
 Kovács Béla 29
 Kovács Endre 147
 Kovács Ferenc 280
 Kovács Gabriella 405
 Kovács Géza 348
 Kovács György 93–94
 Kovács György I. Tatai Kovács György
 Kovács Imre 190
 Kovács Sándor Iván 127
 Kovács Sándor, V. 120–121, 128
 Kovács Tibor, G. 405
 Kovalovszky Miklós 401, 404
 Kováts János 183
 Kováts Mihály 390
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyné Kozocsa Ildikó
 Kozocsa Sándor 400, 402, 404, 406
 Kóhegyi Mihály 165–166, 298, 398–399
 Kökényesdi György 331, 333
 Kölcsy Ferenc 282
 Kómíves Nagy Lajos 88
 Köpeczi Béla 127
 Köpeczi Bócz István 406
 Körmendy Kinga 20–40
 Körmöczy János 183–184, 203, 390
 Körner, Theodor 67
 Körösi Csoma Sándor 66, 75, 406
 Körösy László 72
 Körösy Zsigmond 29
 Kőszeghy János László 32–34
 Köteles Sámuel 188
 Kóvári Aladár 325
 Kövy Sándor 386
 Krajtsir Károly 145–148
 Krämer, Bonifác 190
 Krause, Friedhilde 170–171, 299
 Kristó Nagy István 404
 Kristó Gyula 177
 Kristóffy 218
 Krmann Dániel 349
 Krol, Anna Maria 81
 Kronfeld Móricz 27
 Krúdy Gyula 399, 410–411
 Kubinyi András 21
 Kulcsár Péter 307–315
 Kulin Ferenc 128
 Kulcsár István 269
 Kunt, E. 247
 Kunze, Horst 170–171
 Kurkó Gyárfás 90, 92
 Kurzbeck József 264–265
 Kuszák István 266
 Kutassy János 23
 Kuthy Lajos 66
 Kuzmik, Jozef 30, 32, 36
 Küppers, Kurt 230
 Kyriß, E. 172
 Lactantius, Lucius Celius Firmianus 118–119
 Laczkó András 148–150
 Laczkó Károly 89
 Lafayette, Maria Joseph du Motier de 147
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 1
 Lakatos Éva 399, 411
 Lakó Elemér 182
 Laky Demeter 283
 Lambecius 368
 Lamer, Hans 236
 Lampérth Géza 285
 Lánchy Margit 400
 Landerer és Heckenast-nyomda 81
 Láng József 411
 Langer, Eduard 115
 Lapus de Castiglionchio 34
 Lasarte, Juan Ainaud de 238
 Laskai Osvát 313, 315
 László, I., Szent (magyar király) 1–19, 113, 259
 László, IV. (magyar király) 326
 László, V. (magyar király) 113, 115
 László István 405
 Latkóczy György 31
 Latour, Theodor 80
 Laurindo, Piero I. Carafa, Domenico
 Lavoisier, Antoine Laurent 144–145
 Lázár István 29, 189
 Lázár János 187
 Lázár Miklós 215
 Le Boë, Franciscus Sylvius de 334–341
 Lechner, Gregor Martin 236, 240
 Lechner, Johann Baptista 194
 Leff, S. 335
 Leff, Vera 335

- Le Goff, Jacques 111
 Légrády Testvérek 208
 Lehotai Árpád 400
 Lehotai Kelemen 30
 Leikola, Anto 299
 Leiszen László 400, 403, 405
 Lékai Lajos 284
 Lelewell, Joachim 147
 Lenau, Nikolaus 77
 Lencső László 154
 Lendvai István 216
 Lengyel Géza 209
 Lengyel Miklós 396
 Lengyel Zoltán 214
 Lerch, Johann Martin 235
 Leskő József 275–276
 Leszboszi Beniamin 186
 Létay Lajos 93
 Levitschnigg, Heinrich Ritter 75, 78
 Leyh, Georg 170
 Lichtenberger, Johannes 170
 Liebig, Justus 145
 Lignicensis, Jakob Effmurd 50
 Lincoln, Abraham 324
 Linczig János 167
 Linné, Carl von 389–390
 Lipót, I. (magyar király) 24
 Lipót, II. (magyar király) 136
 Lippai György 29, 33, 35
 Lippi, Fra Filippo 116
 Lippmann-Mühlhausen, Jom-Tov 377
 Liszkay József 284–285, 289–290
 Liszt Ferenc 66, 70, 228
 Litványi László 73
 Livinus, Szent 260
 Livius, Titus 152, 164
 Lobkowicz, Caramule 180
 Locke, John 130–131, 181
 Lombard Mihály I. Szentábrahádi Lombard Mihály
 Longfellow, Henry Wadsworth 209
 Lonovics József 281
 Loosen, C. G. 145
 Loránd Imre 323
 Losonczy Géza 403
 Lósy Mihály 31
 Lothar, J. G. 78
 Lowell, James Russel 148
 Lőrincz Dezső 22
 Lövei Sámuel 334
 Luca, Vasile 92–93, 95
 Lucretius, Carus Titus 122
 Ludvig Jakab 347, 349
 Lugosi Ferencz 191
 Lugossy József 262–263
 Lujza, Montignoso (hercegnő) 218
 Lukács, Szent (evangélista) 324
 Lukács György 173, 211, 300
 Lukácsi Sándor 280
 Lukan, Walter 299–300
 Lukáts János I. Borosnyai Lukáts János
 Luprik József 126
 Lutharits Péter 349
 Lutzkirchen, Gulielmus 379
 Mabillon, Jean 368, 371
 Macrobius, Ambrosius M. Theodosius 111
 Madách Imre 405
 Madár Lajos 411
 Madas Edit 26, 30
 Mádl Antal 77
 Maet, Aletta van der 381
 Maëts, Carel de 336
 Magyari András 166
 Magyarosi Sz. József 191
 Magyi Sebestyén 120
 Mailáth János 68, 70, 73–75
 Major Márton I. Brassai Major Márton
 Makáry György 282
 Makkai László 331
 Manasser, Johann Kaspar 235
 Mandelli (Menteli) Dávid 71
 Mándi Márton István 285
 Mandrou, Robert 124
 Mándy Iván 299, 401, 403
 Manolescu, Radu 177, 381
 Márai Sándor 411
 Maray Péter 46
 Marchello-Nizia, Christiane 111
 Marcus Aurelius (római császár) 392
 Marcus de Letha 177, 198
 Marék Antal 403
 Margit, Szent (Árpádházi) 372
 Mária, Szűz 13, 16, 25, 240–241, 245, 248, 308–310
 Mária Terézia (magyar királynő) 35, 142, 266, 271, 275, 277
 Marian, Victor 185
 Máriássy Babette 146
 Marie de France 111
 Marinelli-König, Gertraud 172–173
 Márk, Szent (evangélista) 324
 Márki József 116–119
 Markovics E. 293
 Márkus László 399
 Markušević, A. I. 170
 Marliani, Gianfrancesco 152
 Maros Andor 275
 Martène, Edmond 371

- Martin, F. X. 112
 Martinuzzi Fráter György 360
 Marton Lili 93
 Márton, Szent 308
 Mártonfalvi Tóth György 328–329, 384
 Mártonffy Antal 190, 374
 Mártonffy József 370, 373, 392–393
 Marwinski, Felicitas 170
 Marwinski, Konrad 171
 Mas Latrie, Jacques Marie Joseph Louis de 261
 Masznan Bálint 30
 Matalics Gergely 31
 Matalics György (álnév) I. Matalics Gergely
 Máté, Szent (evangélista) 324
 Mátyás, I. (magyar király) 22, 26, 70, 113, 115, 141, 151–154, 171, 278–282, 316–324, 382, 409
 Mátyás Ferenc 403
 Mátyási József 388, 394–395
 May István 266–278
 Mazzini, Giovine 147
 Mediciek 151, 318
 Medveczky Jenő 406
 Medveczky Zsigmond 396
 Méhes György 181
 Méhes Sámuel 180
 Meier, Chr. 230
 Meilinger Ödön 397
 Melder, Christianus 337
 Melegdi, J. 178
 Melischek, G. 158–159
 Méliusz József 89–91, 93–94, 99
 Méliusz Juhász Péter 326
 Menkenius 371
 Mercurius 17, 126
 Mészáros István 169, 332
 Meszléni Márton 50
 Metius, Adrian 182
 Metro, Szent 170
 Mettenich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 279, 281–282
 Meuthen, Erich 113
 Meyner, Hermann 76
 Mezei Jenő 397
 Mezey László 116, 118
 Michelangelo, Buonarroti 406
 Miesko, I. (lengyel fejedelem) 7
 Migazzi Antal Kristóf 127, 363, 365
 Mihailics (udvarbíró) 144
 Mihály, Szent 406
 Mihályi Károly 186
 Miklós, Szent 27
 Miklós Jolántha 383–384
 Mikó Árpád 323
 Mikó Imre 105
 Mikó Lőrinc 184
 Miksa, I. (német–római császár) 141
 Mikszáth Kálmán 293, 410
 Miller Jakab Ferdinánd 266–278
 Milotai Nyilas István 274
 Mindszenty Sámuel 129
 Mindszenty Gedeon 395–397
 Minnis, A. J. 112
 Mišianik, Ján 368
 Misztótfalusi Kis Miklós 88
 Mitterpacher Lajos 143
 Mogorósi Elek 377
 Moisiuc, Viorica 104
 Mollerus, Johannes 181
 Mollerus, Nikolaus 50
 Molnár Albert I. Szeci Molnár Albert
 Molnár Ferenc 221, 225
 Molnár Gergely 48
 Molnár Gusztáv 105
 Molnár József 368
 Molter Károly 93
 Monok István 38, 160, 162–165, 298
 Monoszlói Miklós 28
 Móric, Nassaui (orániai herceg) 279–380
 Móricz Zsigmond 93, 403, 411
 Morsonny László 181
 Mölk, Ulrich 110
 Muckenhaupt Erzsébet 190
 Munkácsi István 164
 Muntean, Nicolae 194
 Murádin Jenő 166
 Muratori, Lodovico Antonio 371
 Musaios 319
 Mügelin, Heinrich von 310, 313–314
 Müller Jakab 347, 349
 Müller János 344, 350
 Müller, Johann Gottfried 171
 Münster, Sebastian 141, 381
 Nadas Sándor 214, 229
 Nádasdy Tamás 68
 Nádasdi János 230–257
 Nádudvari Sámuel 187
 Nagonio, Giovanni Michele 153
 Nagy Borbála 93
 Nagy Endre 215–216, 229
 Nagy Géza 186
 Nagy Gyula 46
 Nagy István 88–91, 93–94
 Nagy Istvánné 88
 Nagy Lajos 218
 Nagy Lajos I. Kőműves Nagy Lajos
 Nagy Marianna 411
 Nagy Mihály 284

- Nagy Olivér I. Eöttevényi Nagy Olivér
 Nagy Sándor (makedón uralkodó) I. Sándor, Nagy
 Nagy Sándor 328, 330,
 Nagy Zsigmond, I. Radnotfái Nagy Zsigmond
 Nagybányai István 177
 Nagyfalusai Tibor 23
 Nakatenus, Wilhelm 230
 Naldius, Naldus 153, 316–324
 Nánási István 335
 Nansen, Fridtjof 227
 Napóleon I., Bonaparte 190
 Natalatzi, C. 191
 Neefe, Hermann 69, 78
 Német László 388, 393–394
 Németh Antal 405
 Németh István 383
 Németh S. Katalin 125
 Némethy Lajos 38
 Németh László 411
 Németi Rudolf 105
 Nemirovskij, Evgenij Lvovič 170
 Neszmély Miklós 260
 Neuhold János Jakab 351
 Neustadt, Adolf 85
 Newman, Francia Xavier 111
 Nickel, Holger 170, 299
 Nicolau, Zaharie 193
 Nicolaus de Bibra 170
 Niemeyer, Chr. 67
 Nietzsche, Friedrich 322
 Nikandros 319
 Nodier, Charles 71
 Nomád (álnév) I. Lendvai István
 Novák család 31
 Novák Mihály 31–32
 Novák Miklós (I.) 31
 Novák Miklós (II.) 31–32
 Nussbächer, Gernot 50
 Nyberg, Folke 299

 Nyilas Antal 396
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István

 O'Connel, Daniel 147
 Ocsovszky Ferenc 25, 33, 35–36, 39
 Oderwolff, Henricus 180
 Ojtozi Eszter 160, 162–165
 Oláh Gábor 404
 Oláh Miklós 28, 31, 34, 321
 Olasz Pál 31
 Olschowsky, Heinrich 300–303
 Ónmíves P. István I. Stannarius
 Opitz, Martin 46
 Oravec Paula 403

 Orbók Attila 403
 Ordódy Tivadar 37
 Origanus, David 377
 Origenész 111, 119
 Ormay Imre 403
 Ormos Gerő 403
 Oroszi Julianna 347
 Orsolya Erzsébet 400
 Ortelius 161
 Orth János 224
 Oszkár, II. (svéd király) 225
 Osztern Rózsa 76
 Otrók Ferenc 96
 Ottenfels báró 279
 Ovidius, Publius Naso 121, 137, 378
 Ozorai Imre 326

 Ölbey Irén 403
 Örvös Lajos 399, 402–403
 Óz Pál 267, 385–387

 P. mester I. Anonymus
 Paep, Joannes 260
 Paganini, Niccolò 400
 Pais Dezső 109
 Pajorin Klára 321
 Pál, Szent (apostol) 276, 312
 Pál (pécsi püspök) 261
 Pálfi Zsigmond 184
 Pálfi Benjámin 183, 185
 Pálffy Albert 84
 Pálffy Károly 132
 Palkovich György 36
 Palladius, R. T. A. 143
 Pálóczy Horváth Ádám 36
 Palóczy György 26
 Palóczy László 279–281
 Pánthi Endre 396
 Paoli, Betty 75
 Pap István 285
 Pap János I. Száldobosi Pap János
 Pap Mihály I. Szatmári Pap Mihály
 Pap Sámuel 182
 Pap Sámuel I. Szikszai Pap Sámuel
 Pápai Enyedi Sámuel 181
 Pápai József I. Tóth Pápai József
 Pápai Páriz Ferenc 179, 181
 Pápai P. Ferenc 347
 Paracelsus, Theophrastus B. 335
 Partenie, Jacob 185
 Partner, Nancy F. 112
 Páskándi Géza 105
 Pásztor (Pikler) Árpád 214–215
 Pásztor József, M. 216

- Patachich Ádám 127
 Pataki József 166–167
 Pataki Sámuel 181
 Pataky Dénes 236
 Patzkó Ágoston 266
 Pauker, Ana 95
 Pauler Gyula 3
 Paulinus de Nola 111
 Paupié, Kurt 86
 Paw, Petrus 336
 Payr Sándor 344, 350–351
 Pázmándi Kata 347
 Pázmány Péter 28, 52, 266
 Peabody, Elizabeth P. 146–148
 Péczeli József 129
 Peregrinus (álnév) 68
 Perger György 396
 Perlaki Dávid 129–131, 388, 395
 Perlaky József 350
 Pertz, Georg Heinrich 371
 Péter, Szent (apostol) 7, 9
 Péterfy András 30
 Péterffy Károly 28, 354, 358
 Pető Gábor Pál 207–229
 Petőcz Károly 165–166
 Petőfi Sándor 73–76, 92, 282, 284
 Petrik Géza 126, 263–264
 Petrus Alphonsi 111
 Petrus Lombardus 30
 Pettman, Donati Franciscus 179
 Petzval, Otto 192
 Peuerbach, Georg 114–115
 Peyfuss, Max Demeter 299–300
 Pfeiffer, Rudolf 320
 Photius 371
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius, II.
 Pierre de Blois 111
 Pikler Árpád I. Pásztor A.
 Pindarosz 319
 Pintér Márta Zsuzsanna 127–129
 Pio, Giovanni Battista 120
 Piscator, Johannes 178, 377
 Píscator, Philipp Ludovik 46, 48
 Pistorius Márk 56–57
 Pitroff Pál 351
 Pituk József 406
 Pius, II. (pápa) 113–116
 Pius, VI. (pápa) 364
 Plank Antal 396
 Plank Gyula 396
 Platon 121, 319–320, 323
 Plautus, Titus Maccius 121, 123
 Pleiffer Albin 397
 Plinius, Caecililus Secundus Caius 152
 Pogány József 218
 Poggio Bracciolini 118
 Pohronczy, Ferenc I. Szelephényi Ferenc
 Poklostóy Máté 28
 Polderman Ignác 397
 Polderman József 396
 Pollák Károly 396
 Pólya Jenő 336
 Polybiosz 319
 Polydorus Vergilius 141
 Pongrácz György 33
 Porcsalmi András 181–182, 201, 377
 Pósa-házi János 330–331, 340
 Popovits, Ioan 194
 Pouilliart, Raymond 173–174
 Pozsgay Miklós 31
 Pray György 23, 259, 354–355, 357–358, 361–362, 371
 Princz Mór I. Herczeghy Mór
 Prokopp Gyula 23
 Prónay Dezső 344
 Prónay Gábor 344
 Prónay Sándor 137, 390
 Proszper, Szentt (Aquitaniai) 237
 Prössl, Blasius 56–57
 Prudentius, Aurelius Clemens 111
 Pruys 157
 Pukánszky Béla 75–76
 Pukánszky-Kádár Jolán 270
 Pulszky Károly 148
 Purgly Emil 296
 Puskailer, Joh. Georg. 192
 Putnam család 148
 Putnam, George H. 148
 Putnam, Mary Lowell 148
 Putnoki Imre 214
 Pyrker János László 75–76
 Ráday Gedeon 129
 Ráday Pál 267
 Radnottfai Nagy Zsigmond 180
 Radnóti Miklós 410–412
 Radó Polikárp 34, 38–39
 Radossényi Márton 29
 Radványszky 349
 Raey 334
 Rajner Lajos 37
 Rákóczi erdélyi fejedelmek 125
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 167, 328
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 41, 43, 46, 48, 52, 57, 328
 Rákosi Szidi 182, 378
 Ramus, Peter 182, 378

- Ransano, Pietro 153, 307–315
 Rath, E. von 233
 Ráth Mátyás 264, 266
 Ratkoczi Miklós 346
 Raupp, Hans Joachim 230–231, 233, 236, 244–245
 Redl Károly 359
 Regiomontanus, Joannes 115
 Regis (Király) Márton 343, 349
 Regius, Henricus 382–384
 Reinhardt, Max 158
 Reissenfels, Samuel von 194
 Réjane, Mme 221
 Rejtő István 410
 Reméle, Nepomuk János 74
 Reschner, I. G. 194
 Réti Endre 325
 Rétyi Péter 380
 Rétyi Sámuel 379–380
 Révai Miklós 67, 128, 272
 Révay Pál 35
 Révész Mária 120–121
 Rhaw (Szörös) Mátyás 382
 Ricci, Giovanni Battista 320
 Richter, Ludwig 300–303
 Riese, Adam 195
 Rimbaud, Jean-Arthur 174
 Rippl-Rónai József 148–150
 Robertson 394
 Robik János 31
 Robotos Imre 99
 Robotos Pál 96
 Rochow, Eberhard 130
 Rogerius (nagyváradi kanonok) 20
 Rómer Flóris 318, 398–399
 Róna Lajos 212–214
 Roselfeld László 88
 Rosenthal, G. E. 144
 Rousseau, Jean-Jacques 130–131, 138
 Róvó Lajos 396
 Rožnay, Samuel 65, 73
 Rózsa Mária 62–87
 Rózsa Pál 269
 Rózsáagi Antal 396
 Rozsondai Marianne 151–154, 408–409
 Royer Ferenc 35, 349
 Rötzh, Helmut 170
 Ruber, Paulo 32
 Ruberg, U. 230
 Rudolf (magyar király) 141
 Rummy Károly György 23, 65, 68, 71–75, 143
 Rupertus Tuitensis 242
 Ruppert herceg 141
 Russell, Bertrand 324
 Russius, Albertus 339
 Rutkai Sámuel 346
 Saapi István 30
 Sadeler, Johannes 238
 Sadeler, Tobias 235
 Sajó Géza 160
 Sakó István 183
 Sala, Michael 183
 Salamon (magyar király) 15
 Salamon Anikó 105
 Salamon Ernő 93
 Salamon József (álnév) I. Gábor Andor
 Salamon László 93–94
 Salbech Ferenc 180
 Salgó Ágnes, W. 160–162
 Salló, Denis de 123–124
 Sallustius Crispus 378
 Saltzmann 130
 Samtner, A. 68
 Sándor, Nagy (makedón uralk.) 122, 377
 Sándor Imre, L. 387
 Sándor János 189
 Sands, W. 193
 Sánta Jakab I. Tűri Sánta Jakab
 Santorio, Santorio 335
 Saphir, Moritz Gottlieb 70, 76
 Sárday Szabó I. Tapolcainé Sárday Szabó Éva
 Sárközy Péter 127
 Sarolt (Géza fejedelem felesége) 308–310
 Sárosi Bálint 66
 Sartoris János, M. 343, 349
 Sashegyi Oszkár 275
 Sátor Péter 347–348
 Savile, Henry 188
 Schacht, Lukas 339
 Schatzberg, Johann Tallafusz de 189
 Schedius Lajos 75, 266–273, 385–387, 388
 Schell, Jon. 193
 Schemnicensis, Andreas Gregoris 50–51
 Schenk 69
 Scheurleer, Th.H. 336
 Schetz Péter 180
 Schiller, Johann Ch. 130, 302
 Schipke, Renate 170
 Schleger György 30
 Schlözer, August Ludwig 129, 136, 392, 394
 Schmale, Franz-Josef 112
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 171–172
 Schmithmeyer 359
 Schmitt, Anneliese 170
 Schmitt Miklós 355
 Schopenhauer, Arthur 324
 Schönberger 371
 Schöne, Albrecht 236, 240

- Schönherr Gyula 316, 318, 322
 Schönthan 224
 Schöpflin Aladár 270
 Schramm, Albert 259
 Schraud Ferenc 269
 Schreiber, Wilhelm Ludwig 259
 Schröckh, Johann Matthias 278
 Schubarth-Engelschall, Karl 171
 Schubert, Franz 400
 Schumann, Robert 400
 Schuster, Martin 193
 Schütz, Walter J. 156
 Schwandtner, Joannes Georgius 114
 Schwarzenberg, Felix 81
 Schwarzer, Ernst von 85–86
 Schwenck, Sebastianus 24
 Scitovszky János 37
 Scmederer Christian 347
 Scott, A. B. 112
 Šceta, Karl 235, 249
 Sebastianovich, Franciscus 127
 Sebes Pál 183–184
 Sebes Zsuzsanna 183
 Sebestyén (érsek) 2
 Sebestyén István 286
 Sebestyén Mihály 376–384
 Seeböck 80, 82
 Seidl, Johann Gabriel 75, 77
 Seidler, A. 155–158
 Selecká, Eva 366
 Seneca, Lucius Annaeus (Pseudo) 118, 123
 Sepsi Andrea 385–387
 Seres Pál 183
 Seyfried, Ferdinand Ritter von 64, 85, 80–81
 Seyfried, Joseph Ritter von 63, 82
 Sforza, Maria Bianca 152
 Sherman Loomis, Roger 112
 Siess-nyomdász 349
 Sigray, Andreas 180
 Sikó B. János 383
 Silagi, Gabriel 177, 358–359
 Silberstein, August 80
 Simó Gyula 90
 Simon, Andron 194
 Simon, Gertrud 110
 Simon Géza 327
 Simon Györgyi 368
 Simonescu, Dan 368
 Simor János 37
 Simson, Robert 193
 Sinkovics István 167
 Sintzendorf kardinális 348, 351
 Sipos Bella 93
 Sipos Istvánné 396
 Sipos Pál 194
 Skalnik, Kurt 79
 Smid Antal 397
 Soklyósi László 31
 Solohov, Mihail 90
 Soltész Zoltánné 160–162, 170–171, 258
 Solyom Jenő 349
 Sombart, Werner 141
 Sombori Sámuel 188
 Somerset, Edward 141
 Sommer, Leopold 64, 79
 Soós Adorján 327
 Soós László 401, 403
 Soos Sámuel 192
 Spielmann József 384
 Spielmann Mihály 378, 381
 Splitter, L. Th. 129
 Stackmann, K. 230
 Stannarius (Önműves) Pauli István 382
 Stariczky (prefektus) 144
 Statius, Publius Papinius 110
 Steinacker Gustav 74
 Shepherd, G. T. 112
 Stepp, Martinus 32
 Stifter, Adalbert 75
 Stoeik 389
 Stoll Béla 120
 Stöffler, Joannes 178
 Straccha, B. 142, 145
 Strauss, Anton 63–64, 79
 Strauss, Richard 228
 Streibig-nyomda 343, 346–347, 349, 351
 Streibig Gergely János 351
 Stritter 392–393
 Streibig József Antal (nyomdász) 350–351
 Strumpf György 51
 Stubbs, William 109
 Stürmer (osztrák követ) 281
 Subich Ferenc 22–23, 32
 Suchovos Gustav 189
 Suckow, Ninon 170
 Sujánszky Antal 37
 Sulzer, Johann Georg 135, 392
 Swammerdam, Jan 336
 Swift, Jonathan 323
 Syen, Arnoldus 339
 Szabédi László 88–89, 93
 Szabó D. 178
 Szabó Ferenc 165–166
 Szabó György 284–290, 335
 Szabó József 37
 Szabó Károly 41, 49, 52, 54, 258–259, 325
 Szabó Lajos 93

- Szabó László, Z. 385
 Szabó Lászlóné, Cs. 216
 Szabó Lukács I. Turi Szabó Lukács
 Szabó Pál 403
 Szabó Sándor 400
 Szabó Sándor, Zs. 296–297
 Szabó Sándorné, Zs. 296–297
 Szabó T. Attila 90
 Szabolcsi Miksa 210
 Szacsvey Sándor 275
 Szádeczky Béla 380
 Szaitz Leó 266, 275–277
 Szakál Ferenc 166–167
 Szalárdi János 52–53
 Szalay Ágoston 399
 Szalay László 146
 Száldobosi Pap János 181
 Szalkai László 26
 Szalontay György 330
 Szammer Alajos 284
 Szapolyai János I. János I., Szapolyai
 Szarvasi Margit 36
 Szász Béla 101, 103, 327
 Szász Ferenc 77
 Szász Károly 187
 Szászký János I. Toma Szászký János
 Szászy János 30
 Szathmári György 120
 Szathmáry Károly 46
 Szatmári és Kupán könyvkereskedése 89
 Szatmári György 26
 Szatmári Papp Mihály 392–393
 Szauder József 36, 301
 Széchenyi Ferenc 274, 278–279, 323, 368
 Széchényi György 24
 Széchenyi István 69–70
 Széchy Dénes 24
 Széchy Károly 23
 Szecskó Károly 296–297, 395–398
 Szegedi Kiss István 326
 Szegedi Lukács 30
 Szegfű László 359
 Szegő Júlia 88
 Székely Ádám 181
 Székely Andorné 335
 Székely István 183
 Székely József 327
 Székely Mózes (erdélyi fejedelem) 167
 Székely Sámuel I. Dobai Székely Sámuel
 Székely Sándor 335
 Szekfű Gyula 168
 Zele Gábor 396–397
 Szelephényi érsekek 35
 Szelephényi Ferenc 31–32, 34
 Szelephényi György 29, 33, 169
 Szelephényi Mihály 31
 Széles Klára 406
 Szelestei N. László 1–19, 343–352
 Széll Kálmán 295
 Szemere Bertalan 84
 Szemere Miklós 210
 Szemere Pál 302
 Szemplér Ferenc 90–92
 Szénási Géza 296
 Szénássy Barna 179
 Szendrei Weres Dávid 394
 Szenci Czene Péter 22
 Szenci Kertész Ábrahám 51, 53, 56–69
 Szenci Molnár Albert 266, 348, 377
 Szenczei László 88
 Szendrő Ferenc 88, 93
 Szeniczai Bárány György 346, 348–350
 Szentábrahám (Lombard) Mihály 185
 Szentgróti Mihály 350
 Szentimrei Jenő 89, 93
 Szentiványi Béla 344
 Szentiványi Róbert 189, 361, 368, 374
 Szentkuty Károly 284
 Szentmártoni Kálmán 184
 Szentpétery Imre 2, 109
 Szepesi Zsuzsa 29
 Szepessy József 292
 Szereday Antal 135, 372
 Szerencsy István 281
 Szigethi Gyula Mihály 191
 Szigligeti Ede 93
 Szíjjártó Nándor 260
 Szikszai Pap Sámuel 348
 Szilády, Á. 178
 Szilágyi András 93
 Szilágyi András I. Tarpai Szilágyi András
 Szilágyi Márton 264–266, 385
 Szilágyi Tönkő Márton 329
 Szilárdfy Zoltán 247
 Szilassy József 286–287
 Szili Leontin 403
 Szilvássy Zoltánné 154
 Szilveszter, II. (pápa) 357
 Szinai Miklós 399
 Szinnyi József 22, 72, 75–76, 85, 126, 128, 146,
 262–264, 268–269, 271, 284–285, 325
 Szirmai Albert 228
 Sztinyay Zoltán 403
 Szobotka András 93
 Szolcsányi (könyvkereskedő) 396
 Szolnay Sándor 88
 Szolcsenyicin, Alekszandr 300
 Szombathelyi Sándor 397

- Szombathi József 347
 Szombathy Viktor 399, 403
 Szondi Zsuzsanna 347
 Szondy Pál 27, 34
 Szögi Ferenc 71–72
 Szögi László 167
 Szőke Imre 154
 Szöllősy Imre 397
 Szőnyi Ottó 260
 Szörényi László 127, 321
 Szörös Mátyás I. Rhaw
 Szóts István 405
 Sztárai Mihály 326
 Sztrehovszky Ágnes 54
 Sztripszky Hiador 49, 51–52, 57–61
 Szuhay Mátyás 331, 337, 340
 Szuppan Zsigmond 283
 Szurdoki Zsuzsanna 154
- Taft, H. W. 291
 Takács (inspektor) 144
 Takáts Lajos 94, 96
 Tamás, Szent (Aquinoi) 24, 31, 34
 Tamás Gáspár 93
 Tampa Magdaléna 378
 Táncsics Mihály 81, 84
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 35
 Tarczali Péter 331, 334
 Tarnai Andor 1, 36
 Tarnóc Márton 328
 Tarpai Szilágyi András 383
 Tasi József 207
 Tatai Kovács György 329, 331, 334, 337
 Tatay István 283
 Tatay Sándor 403
 Técsy Dániel 387–388
 Tegnér, Elof 170
 Teitge, Hans-Erich 171
 Telegdi Miklós 28, 164
 Telekesi Török István 350
 Teleki család 70, 384
 Teleki Domokos 188, 191, 384
 Teleki Johanna 390
 Teleki József 138, 140, 390
 Teleki László 143, 390
 Teleki Mihály 44
 Teleki Sámuel 132–135, 138, 140, 188–189, 276,
 278, 285, 300, 370, 373, 380–383
 Teleki Sándor 44
 Temesvári Pelbárt 25, 32
 Tertina Mihály 271
 Tertullianus 111
 Tessedik Sámuel 71
 Teutsch, Friedrich 57, 193, 369
- Teutsch, Josef 193
 Thanner, Jacob 118
 Thieme, Ulrich 236
 Thinemann 392
 Thukydides 319
 Thurneysser, L. 143
 Thuróczy János 153, 307–308, 313–314, 382
 Thury Etele 341
 Thury Zoltán 410
 Thurzó Ferenc 381
 Thurzó György 163
 Tibullus, Albius 126
 Tilger Ede 396–397
 Tisza István 215
 Tisza Kálmán 85, 217
 Todorescu, M. 27
 Toldy Ferenc 70–71, 74, 146, 261–262, 369, 398
 Tolnai Dali János 328
 Tolnai Gábor 187
 Tomcsa Sándor 93
 Tomka Szászky János 349–351
 Tompa László 93
 Tompa Miklós 93
 Tompa Tamás 34
 Tooth István 284
 Törkos András 343, 348–349, 351
 Törkos József 344, 348–349
 Torma István 20
 Tóth András (könyvtörténész) 409
 Tóth András (T. Árpád apja) 295
 Tóth Árpád 295
 Tóth Endre 285, 287
 Tóth Ferenc 284–290
 Tóth György I. Mártonfalvi Tóth György
 Tóth Imre, H. 325–342
 Tóth István 167
 Tóth István (titkár) 396
 Tóth István (nyomdász) 395–397
 Tóth Kálmán I. Csomasz Tóth Kálmán
 Tóth László 325
 Tóth Samu 90
 Tóth Sándor 175–206
 Tóth Zoltán 307–309, 314
 Tótfalusi Kis Miklós 44
 Totth Ferenc 142
 Tóth Pápai József 286
 Tőke István 188
 Tömörkény István 303
 Tömösváry Ferenc 181
 Tönkö Márton I. Szilágyi Tönkö Márton
 Török István 382
 Török István I. Telekesi Török István
 Török József 1
 Török Pál 43, 48

- Trattner János 74
 Trattner, Joannes Thomas 127
 Trattner Mátyás 263
 Treumund, G. I. Steinacker, Gustva
 Triller, Daniel Wilhelm 230
 Trocilescu, Gr. G. 193
 Trócsányi Zsolt 380
 Trousson, Raymond 173–174
 Truffaut, François 323
 Truong Vinh Ky 170
 Túri Sánta Jakab 326
 Túri Szabó Lukács 326
 Turoczi Mihály 347–348
 Turoczy Károly 137, 140
 Tuvora, Joseph 68
 Tüskés Gábor 230–257
 Udvarhelyi Mihály 57
 Ugoieto, Taddeo 318–322
 Ugron Gábor 214
 Újházi László 148
 Újváry Gábor 167–168
 Ulár Pál 184
 Ulászló, II. (magyar király) 151, 153
 Ullein-Reviczky Antal 399
 Ungleich, Martin 178
 Unrest, Jakob 313, 315
 Urbán Ernő 399–400, 402
 Urschitz Jakab 396
 Ursuțiu, Maria 380
 Uzoni Balázs 52
 Uzoni S. Péter 379–380
 Ürmösi József 189

 Váczy János 385
 Válaszuti András 50
 Valckernier, Johannes 335
 Valerius Maximus 123
 Valesius, Joh. Ant. 181
 Valjavec, Fritz 369
 Valturius, Robertus 152
 Vályi András 127–129
 Vaneigem, R. 174
 Van Helmont, Johann B. 335
 Van Swieten, Gerhard 269
 Vantsai 276
 Váradi Mátyás 376, 378
 Várallyai Lőrinc 331, 334
 Várdy Huszár Ágnes 77
 Varga András 23
 Varga Dénes 183
 Varga Imre 120, 166–167
 Varga Katalin 411
 Varga Rózsa 410–412
 Vargha Zoltán 48

 Vári-Szabó Sámuel 284
 Varjú Elemér 189, 354, 361, 367–368, 370, 374
 Váró Ferenc 43, 47
 Varro, Marcus Terentius 319, 389
 Vásárhelyi Judit, P. 162–165
 Vásárhelyi Miklós 399
 Vass Előd 21, 35
 Vasváry Ödön 146
 Vazul, Szent, Nagy 170
 Vázsonyi Márton 349
 Vázsonyi Vilmos 216, 220–221, 224
 Vay Miklós 141
 Vedres István 22
 Vega, Lope de 186
 Vegetius, Flavius V. Renatus 141
 Végh Gyula 151
 Velenczei Katalin 160–162
 Velikey György 28
 Velitinus I. Velikey György
 Vendéghegyi Géza 397
 Vépi Benedek 30
 Verancsics Antal 28
 Verancsics Faustus 141
 Veres Péter 296
 Veresegyházi Szenttyel 57
 Veress Endre 43
 Verestői György 180–181
 Verestői Sámuel 181
 Vergerio, Pier Paolo 115
 Vergilius, Publius Maro 110–111, 319, 378
 Vernes János 183
 Verő György 224
 Versegly Ferenc 302
 Vértesy Miklós 160, 409
 Veszely Károly 368
 Vészi József 212, 218
 Veszprémy László 109–113, 168–169, 307–315
 Vida Károly 84
 Vígh Károly 185
 Villányi Szaniszló 24–25, 39
 Vilmos, II. (német császár) 219, 223
 Vince, Szent (Ferrer) 311
 Vincentius, Bellovacensis 30
 Vincentius Lirinensis 371
 Violet Ottó 396
 Virágh Raymund 24
 Vita Zsigmond 383
 Vitalis (kanonok) 146
 Vitéz János 26, 113–116, 152, 170
 Vitruvius, Marcus V. Pollio 141
 Vízaknai Bereck (Briccius) György 167
 Vizkeleti András 113
 Voetius, Guisbert 331, 381
 Vogl, Johann Nepomuk 75, 77–78

Volly István 405
 Voltaire, François Marie Arouet 187
 Vörös Károly 280
 Vörösmarty Mihály 69, 74, 282, 284, 323

Wagner 278
 Wágner József 70
 Waldapfel Eszter, V. 148, 278–282
 Waldapfel József 129
 Waldreich, Johann Georg 235
 Wallaszki, Paul 278
 Walter Map 111
 Warm Miklós 291, 294
 Wass György I. Czegei Wass György
 Weale, W. H. Jacobus 258–259
 Weber, Karl Maria 70
 Weber Simon 129
 Wecheliuss, Andreas 381
 Weigel János 350
 Weintraub, W. 231
 Wekerle Sándor 222, 225–227
 Welzig, Werner 230, 246
 Weninger 68
 Wenssler, Michael 259
 Wenzel Gusztáv 399
 Weres Dávid I. Szendrei Weres Dávid
 Wertheimer Ede 147
 Wesselényi báró 270
 Wesselényi István 166
 Wesselényi Miklós 22, 340
 Wesszprémi István 131, 325, 338
 Wetherbee, Winthrop 111
 Wid, G. 235, 255
 Wignanski 400
 William of Malmesbury 109–110, 112
 William of Newbury 112
 Winckler, Johann 62, 81
 Windisch Éva, V. 47

Windisch János Theofil 268
 Windisch Károly Gottlieb 268
 Winkel, H.–J. 231
 Winkler, Johann Christoph 235
 Winter, Ursula 171
 Wix Györgyné 261–264
 Wlassics Gyula 295
 Wolff, Christianu 186–187
 Wolfgang, Andreas Matthäus 235
 Wurzbach, Constant von 63–64, 76, 78
 Wyrzys, Günther 173
 Závodszy Géza 145–148
 Zay Ferenc 141
 Zejk Dániel 134
 Zenker, Ernst Viktor 62, 79
 Zerffi Gusztáv 76
 Zeykfalvi Zeyk Miklós 181
 Zichy Mihály 223
 Zilahi Sámuel 382–383
 Zilahy Lajos 403
 Zlatinay György 29
 Zoilus 276
 Zolnai Klára 126
 Zoványi Jenő 47–49, 60, 284–285, 381, 384
 Zöllner, Erich 62
 Zrínyi Miklós 67, 74, 409
 Zumbach, Lotharius 184
 Zwinger, Theodor 377
 Zypraw, Johannes I. Czypra Johannes
 Zsarnack, Leopold 278
 Zsdánov 94
 Zsendovics József 396–397
 Zseni József 295
 Zsigmond (magyar király) 68, 115, 141
 Zsoldos Attila 167–168

<i>Szilágyi Márton: Adalékok Decsy Sámuel Osmanográfiájának kiadástörténetéhez</i>	264
<i>Veszprémy László: „Álom és hazugság” Anonymusnál</i>	109
<i>Wix Györgyné – Kis Eleméné: Kalmár György szótártörédéke 1781-ből</i>	261
<i>Závodszy Géza: Krajtsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában</i>	145

FIGYELŐ

<i>Beöthyne Kozocsa Ildikó: Restaurált műtárgyak bemutatása a Legújabbkori Történeti Múzeumban</i>	154
<i>Melischek, G.: Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933)</i>	158
<i>Rejtő István (1928–1991)</i>	410
<i>Rozsondai Marianne: Egy kiállítás könyvei</i>	151
<i>Rozsondai Marianne: Csapodi Csaba 80 éves</i>	408
<i>Seidler, A.: Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938)</i>	155
<i>Varga Rózsa: A Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs műhelye</i>	410

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1990-ben</i> ..	413
---	-----

SZEMLE

<i>Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok. (Borsa Gedeon)</i>	160
<i>Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubiläums des Missale Aboense. Hrsg. v. Esko Häkli und Friedhilde Krause. Berlin, 1988. (Kókay György)</i>	299
<i>BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hg. Ludwig Richter u. Heinrich Olschowsky. Leipzig, 1990. (Fried István)</i>	300
<i>Dézi Lajos kéziratgyűjteménye. Összeáll. Monok István. Szeged, 1989. (Kőhegyi Mihály)</i>	298
<i>Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. (Veszprémy László)</i>	168
<i>Gertraud Marinelli-König: Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). (Fried István)</i>	172
<i>Keveházi Katalin – Monok István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. – Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai. – Kósáné Horváth Mária: A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei. (P. Vásárhelyi Judit)</i>	162
<i>Kolozsvári emlékirók 1603–1720. S. a. r. Pataki József (Varga Imre)</i>	166
<i>Robert Frick – Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. (Ferenczi László)</i>	173
<i>Schmidt-Künsemüller, F. A.: Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände. (Borsa Gedeon)</i>	171
<i>Szabó Ferenc: A békési Drechsel nyomda történetének vázlata. 1895–1920. – Petőcz Károly: Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve. (Kőhegyi Mihály)</i>	165
<i>Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag (Soltész Zoltáné)</i>	170
<i>Walter Lukan – Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südost-europa-Sammlungen in Österreich. Verzeichnis der Bibliotheken, Institute, Archive und Museen. Wien – München, 1990. (Fried István)</i>	299
<i>Zsoldos Attila: Matricula Universitas Tyrnaviensis 1635–1701. – Bíró Judit: Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952. (Újváry Gábor)</i>	167

A seitz-i legendárium Szent István-legendája

A 15. században a seitz-i karthauziaknál vaskos gyűjtőkötetbe került egy 14. századi, 14 levélből álló füzet, amely sorrendben az alábbi szentek legendáit tartalmazza: László, István, Imre, Adalbert. A legendáriumot egy kéz írta, a végén explicit, az elején tollpróbák találhatók, tehát nem töredékként került mai helyére.¹ A legendák sorrendje hazai liturgikus gyakorlatot követ. E megállapítást nem zárja ki az a tény, hogy Adalbert (ünnepe április 23-án) legendája Imréé utánra került. Ugyanis a magyarországi breviáriumok Adalbert translatiójának napján (november 6-án) hozzák a Johannes Canaparius-féle legenda leszármazottját.² Ugyancsak Imre-nap után szerepel Adalbert legendája Imre gyulai plébános és váradi kanonok 1454. évi lectionariumában.³ A Gyöngyösi Gergely neve alatt fennmaradt, 14. század végére datált mértéktartó pálos ünnepjegyzékben szintén a fenti sorrendben követi egymást legendáriumunk négy szentje. Gellért neve hiányzik.⁴

Korábbi tanulmányunkban valószínűsítettük, hogy a seitz-i legendárium (ma Grazban őrzik) Lövöldről kerülhetett Seitzbe. Seitz szerepe közismert a karthauzi rend magyarországi kolostorainak benépesítésénél. Nagy Lajos királyunk lövöldi kolostoralapítása (1364) után pálos szerzetesek is átléptek a karthauziakhoz. A hazai szerzetesek számának emelkedése, a laikus testvérek hazai volta, és az átlépő pálos szerzetesek a hazai szentjeink tisztelete iránti igényt növelhették. A tisztelet engedélyezését Seitzben kellett ekkortájt kérni a karthauziaknál, az ott üléselő általános rendi káptalantól. Talán a kérelem mellékleteként került Seitzbe legendáriumunk.⁵

A legendáriumból közzétettük már Szent László legendáját.⁶ Szent Imre legendájának kéziratunkban szereplő szövege sorról-sorra egyezik a 12–13. század fordulójára datált reini kézirat szövegével, annak sok hibáját azonban nem tartalmazza.

¹ SZELESTEI N. László: *A Szent László-legenda szövegghagyományozódásáról* (Ismeretlen legendaváltozat). = MKsz 1984. 176–203. (I.h.: 176–177.)

² TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 182. (186. jegyzet).

³ KARÁCSONYI János: *Imre gyulai plébános kódexe*. = MKsz 1896. 14.

⁴ TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai*. Bp. 1977. 49–51.

⁵ L. az 1. sz. jegyzetet, 176–177.

⁶ L. az 1. sz. jegyzetet, 184–196. Hasonmás ugyanott, 180–183.

Új szövegünk variánsai gyakran és jelentős egyezést mutatnak a Bartoniek stemmáján X-szel jelölt ággal, vagyis a korsendonki, bécsi, müncheni kéziratokkal és a 15. században kiadott változattal.⁷

Szent István legendájának minden sora szerepel a Hartvik-féle, Bartoniek által szintén a reini kódexből közölt legendában:⁸ terjedelme azonban annak csak a fele. Van hely, ahol fejeztek maradnak el, de gyakori a kisebb, mondat, tagmondat vagy szó terjedelmű hiány is. A közös előfordulású szövegrészekben is akadnak variánsok. Abból a többletből, amely a szintén korai, budapesti (B₁) változatban található, a seitz kézirat semmit sem tartalmaz.

Ha áttekintjük a seitz változatból hiányzó részeket, azt figyelhetjük meg, hogy maradnak el olyan részek, amelyek a Nagyobb legendával, olyanok, amelyek a Kisebb legendával közösek, de a Hartviknak tulajdonított megfogalmazás több helyéről is. Hiányzik a veszprémvölgyi győzelem említése, a pannonhalmi monostor alapítása és a tizedek elrendelése (6. fejezet), Bonifác, András és Benedek felemlítése (7), a tíz püspökség alapítása, s közülük Esztergom kiemelése, Asztrik kalocsai kinevezése (8). A pápa nem nevezi Istvánt apostolnak, s nem mondja, hogy „utroque iure” kormányozzon (9). Csak püspökségek területének kijelöléséről van szó, érseki egyházéről nincsen (10). Hiányzik Sebestyén érsekké kinevezése illetve Asztrik időleges Esztergomba helyezése (11), nem részletezi a fehérvári templom szépségét és a templom kiváltságainak mibenlétét (12), kimarad Günther remete története, Bakonybél alapítása és Gellért érkezése (14). Az erdélyi besenyő támadás változata: a bessos, bessorum alakok helyett a paleográfaiilag közel álló bellos, bellorum alakok szerepelnek (15) és ennek megfelelően hiányzik az ajándékokat hozó besenyőkről és történetükről szóló egész fejezet (18). Kimarad az *Intelmek* tartalmi összefoglalása (19), az István elleni merénylet leírása (20). A Bartoniek számozása szerinti 23–27. fejezetek, melyek Hartvik önálló fogalmazványai, jelentősebb kihagyások nélkül szerepelnek a seitz változatban, ám az első személyű szerzői kiszólás, és az olvasók megszólítása elmarad.

Míg legendáriumunk Szent László- és Szent Imre legendájában csak elvéve fordul elő utólagos javítás, a Szent István-legendában ez gyakori: javítás a margón, betoldás a sorok közé, pótlás az alsó margón, szórendjavítás, törlés.

A Hartvik-féle legendával kapcsolatban régebbi szakirodalmunk felvetette a kérdést: Ismerjük-e a Hartvik által írt változat pontos szövegét? Vajon az ajánlással kezdődő szövegváltozatok melyike tekinthető Hartvik eredeti szövegének? Bartoniek kritikai kiadása alapján ma az általa közölt alapszöveg számít Hartvik művének. A budapesti kézirat (B₁) liturgikus betoldásai kivételével az újabb szakirodalomban nem merült fel, hogy a Bartoniek által közölt alapszöveg esetleg nem Hartviktól származó betoldásokat is tartalmazhat. Karácsonyi János közel száz éve tartalmi ér-

⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.* Ed. E. SZENTPÉTERY. Bp. 1938. A Szent Imre-legendája: II. 444–460.

⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.* Ed. E. SZENTPÉTERY. Bp. 1938. BARTONIEK Emma Hartvik-legendája: II. 365–440.

vek alapján bizonyos részeket későbbi betoldásoknak tekintett.⁹ Karácsonyi Béla a magyar–lengyel krónikával foglalkozó köteteiben¹⁰ Bartoniek kiadásának szövegével dolgozik, a Hartvik-legenda szövegproblémáinak elemzésébe nem bocsátkozik bele, nem vizsgálja, „hogymi tekinthető a Hartvik-legenda tulajdonképpeni szövegének”.¹¹

Az általunk közölt szöveg teljes egészében a Bartoniek által kiadott alapszöveg excerptuma!? Ha másolónktól (excerptálónktól) ered a rövidítés, milyen céllal tette ezt? A kikövetkeztetett használat (ebédelőben való felolvasás) indokolná a rövidséget, de az elhagyott részek egyike-másika inkább kiemelésre, mint elhagyásra kínálkozott. Lehet, hogy másolónk előtt a rövidítéseket már mások elvégezték? Esetleg a ma ismert „teljes” változatú alapszöveg már betoldásokat tartalmaz?

Abban a reményben adjuk közre a seitzi változat szövegét a reinihez viszonyított jegyzetekkel, hogy így lehetővé váljon a szakemberek számára a változatnak a többi előfordulással együtt való tanulmányozása.

* * *

A magyar–lengyel krónika egyik legfőbb forrása a Hartvik-legenda. Karácsonyi Béla bizonyította, hogy a krónika rövidebb változata Szent István életének leírásában a hosszabb változathoz merített, kanonizációjának történetét előadva azonban közvetlenül használta a Hartvik-legendát.¹²

A Bartoniek által közölt Hartvik-legenda szövegének csak fele a seitzi Szent István-legendáé, ez azonban a magyar–lengyel krónika által felhasznált valamennyi részt tartalmazza. Sőt az elhagyások annyira közösek több helyen is, hogy nyugodtan feltételezhetjük, a krónika összeállítójának nem a Bartoniek által közölt szöveg, hanem az általunk most közölt legendaváltozat állhatott rendelkezésére. Mindössze néhány esetben történik meg, hogy legendaváltozatunkból hiányzó, de Bartoniek-nél meglévő szó vagy tagmondat fordul elő a magyar–lengyel krónikában. Ezek:

*Karácsonyi, Chronica*¹³

52. l. 26. sorban: obitu

57. l. 18. sorban: paterne

72. l. 5-7. sorban: et plantis omnes eum incedentem videntes

73. l. 40. sorban: cohabitatio (a seitz-i változatban: cogitatio)

A felsoroltak közül komoly gondot csak a rövidebb krónikában előforduló „et plantis . . . videntes” jelent. Karácsonyi Béla következtetése szerint a rövidebb krónika Szent István kanonizációjánál önállóan is használta a Hartvik-féle legendát. Esetleg az akkor használt változat tartalmazhatta e tagmondatot. A szerző (másoló)

⁹ KARÁCSONYI János: *Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor?* = Századok 1901. 991–1098. (KARÁCSONYI és PAULER Gyula korábbi vitája a legendáról: Századok 1892. 279–295., 1894. 1–20., 1894. 123–134.)

¹⁰ KARÁCSONYI Béla: *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról.* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. XVI. Szeged, 1964. — Uő: *Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum.* Uo. Tom. XXVI. Szeged, 1969.

¹¹ L. a 10. sz. jegyzet, *Tanulmányok* . . . 10.

¹² Uo.

¹³ L. a 10. sz. jegyzet.

emlékezetében is élhetett a legenda e fordulata. A rövidebb krónikaváltozat egyéb helyeit meríthette a seitz változatból is. Épp a kérdéses helyen azonos hiányokat találunk a krónikában és a seitz változatban Bartoniek alapszövegéhez képest (Bartoniek, 435, 14–15, 19–20, 20). A szövegváltozatok összefüggése további gondos vizsgálatot igényel.

* * *

Szövegközlésünkben a központosítás az alábbiak szerint alakul:

<i>a kéziratban</i>		<i>szövegközlésünkben</i>
. (pont)	=	. (pont)
: (vessző, alatta pont)	=	, (vessző)
? (hurok, alatta pont)	=	' (aposztróf)
; (pont, alatta vessző)	=	; (pont, alatta vessző)

Az *u* és *v* betűket külön jelölés nélkül, mai helyesírási gyakorlat szerint írjuk át. Új bekezdésekkel a kéziratban jelölt helyeken tagoljuk a szöveget.

Szövegkritikai jegyzeteinkben sorszámokkal jelöltük azokat a helyeket, ahol legendaváltozatunk rövidebb a Bartoniek által közölt alapszövegnél. Terjedelmesebb szöveg esetén a Bartoniek-kiadás lap- és sorszámain adjuk meg. Szövegközlésünkben kisbetűkkel hivatkozunk a variánsokra. *Om.* (omittit) a szövegelhagyást, *add.* (addit) a szövegtöbbletet jelöli.

* * *

A legenda szövege :

*De Sancto Stephano rege Ungarie**

*De Sancto Stephano Rege***

¹ Omne datum optimum et omne donum perfectum. de sursum est descendens a patre luminum.

Huius patris datum optimum² in omnes large proveniens, quia³ omnes homines vult^a salvos fieri⁴ usque ad Ungaros^b quos Christianorum flagellum quondam fuisse constat diffusum est, quod quando et qualiter^c factum sit. stili officio memorie commendare⁵ duximus. Ea siquidem tempestate qua gens prefata. dei ecclesiam depopulabatur⁷ erat in ea princeps quidam. quartus ab illo. qui ingressione Hungarorum^d

* *Cím a felső margón.*

** *Cím rubrummal írva az írástükör külső szélén.*

¹ Domino . . . personat (410,5–402,10)

² et donum perfectum

³ nullum spernit, sed

⁴ et ad agnitionem veritatis venire

⁵ congruum

a) vult

b) ad Ungaros usque

c) qualiter et quando

d) Hungarorum

in Pannoniam dux primus fuit. nomine Geysa,⁶ ritu paganismi licet adhuc quidem obvolutus⁷ tamen appropinquante spiritualis fulgore carismatis,⁷ cunctis Christianis ducatum suum intrare volentibus. hospitalitatis et securitatis gratiam voluit^c exhiberi. Clericis et monachis potestatem concessit, presentiam suam adeundi.⁸

Quid plura?

Adest tempus celitus depositum^f credidit ipse cum familiaribus suis, et baptizatus est.⁹ Cumque nimium esset sollicitus. de¹⁰ ritibus sacrilegis destruendis et episcopatibus¹¹ ad profectum sancte ecclesie statuendis¹² mirabili visione¹² consolatus eum dominus. fecit astare sibi iuvenem delectabilem aspectu, qui dixit ei. pax tibi Christi dilecte⁸ iubeo te de sollicitudine tua fore securum, non tibi concessum est quod meditaris.¹³ De te filius nasciturus egredietur, cui hec omnia disponenda. divine providentie consilio commendabit dominus.

Hic erit unus ex regibus electus^h a domino, coronam vite secularis. commutaturus eterna. Verumtamen virum spiritualiⁱ legatione tibi transmittendum. honorificabiliter suscipito^j susceptum venerabiliter habeto, exhortationibus eius¹⁴ cordis fidelis assensum prebeto. Expergefactus princeps. visionem stupidus^k prius secum. post cum Christi fidelibus¹⁵ pertractans, deo gratias¹⁶ humiliter egit.¹⁷

Et ecce^l nunciatur ei. beatum Adalbertum¹⁸ pontificem. ad se venturum.¹⁹ propter conversionem^k ipsius.²⁰ Oritur letitia novis Christi militibus²¹ dux obviam tyroni Christi²² procedit, honorabiliterque suscepit.¹ ²³ Igitur²⁴ fit ubique congregatio gentis indomite. per sanctum episcopum. fiunt²⁵ exhortationes continue^l convertuntur et baptizantur alumpni^m patrie, statuuntur multis in locis ecclesie.²⁶ Pretereaⁿ uxorem eius iam appropinquantem^o partui, tali voluit visione. divina^p gratia consolari.

⁶ severus ... Christianos (403,4-7)

⁷ cum omnibus ... perceptum (403,10-16)

⁸ quibus ... emitere (404,4-7)

⁹ omnes ... mancipaturum (404,10-11)

¹⁰ rebellis [!] domandis et

¹¹ secundum estimationem suam

¹² noctu

¹³ quia ... gestas (404,20-21)

¹⁴ non fictum

¹⁵ et suis

¹⁶ pavimento ... adherens (405,5-6)

¹⁷ se ... predicto (405,6-10)

¹⁸ Boemiensis ecclesie

¹⁹ esse

²⁰ et fidei ... oblaturum (405,13-14)

²¹ inenarrabilis

²² cum fidelibus quibusque

²³ et ut ... demonstravit (405,17-19)

²⁴ iubente principe

²⁵ et per suos

²⁶ Lux ... fidei (405,24-406,5)

^e om. voluit

^f dispositum [In codice S deletum est.]

^g electe

^h electis

ⁱ speciali

^j om. Et ecce

^k conversationem

^l suscipit

^m alumni

ⁿ om. Preterea

^o propinquantem

^p divini

Apparuit namque illi. beatus levita et prothomartir^q Stephanus. levitici habitus ornatus insignibus, qui eam alloqui taliter cepit. Confide in domino mulier. et certa esto' quia filium paries, cui prima^r in hac gente corona debetur et regnum, meumque nomen illi inponas. Cui cum ammirans^t mulier responderet. quis es domine. vel quo nomine nuncuparis' Ego sum inquit^t Stephanus prothomartir,^u qui primus pro Christi nomine. martirium^v pertuli. Quo dicto, disparuit. Nascitur interea predictus a domino filius principi' quem²⁷ antequam in utero conciperetur^w dominus novit, et cui antequam nasceretur. per prothomartirem suum.^x nomen indidit.

Hunc deo dilectus Adalbertus episcopus, crismal^y baptisate. secundum credulitatis sue veritatem intinxit.²⁸ Nomen sibi^z inpositum eum^{aa} Stephanus, quod alienum a consilio dei fuisse non credimus. Stephanus enim^{ab} grece, corona sonat latine. Ipsum enim^{ac} et in hoc seculo coronare deus voluit ad regni potentiam, et in futuro. corona beatitudinis semper manentis redimere decrevit. ad percipiendam vite iugis indeficientem gloriam.

Strigoniensi^{ad} vero opido.^{ae} exordium nativitatis^{af} habuit, et inbutus est^{ag} puer. adhuc scientia grammatice artis ad plenum.^{ah} Crevit infans. diligenti nutritus educatu' quem^{ai} transacta pueritia.²⁹ convocatis pater suus Ungarie^{aj} primatibus,³⁰ post se regnaturum populo prefecit.³¹ Post hoc plenus dierum. anno domine incarnationis. nongentesimo.^{ak} XC^o VII° seculi nequam erumpnas, celesti mutavit [22v] gaudio.

Et eodem anno beatus episcopus Adalbertus. causa predicandi³² ingressus Prusyam,^{al} ibi palma martirii^{am} coronatus est.³³ Quarto igitur^{an} post patris obitum anno. divina commonente clementia.³⁴

27 secundum prophetam

28 Nomen ... ad plenum (406,21–407,5) *Haec verba in codice S in margine inferiore sunt.*

29 postquam ... ascendit (407,7–8)

30 et cum ... Stephanum (407,9–11)

31 et ad ... exegit (407,11–13)

32 verbi dei Prusiam

33 Post ... obtulit (407,19–412,5)

34 eundem

q) prothomartyr

r) primo

s) admirans

t) inquit

u) prothomartyr

v) martirium

w) conciperet

x) om. per prothomartirem suum *add.* et prothomartyris sui

y) chrismali

z) om. sibi

aa) om. eum *add.* et sibi

ab) quippe

ac) quidem

ad) Strigoniensis

ae) oppido

af) nativitatis exordium

ag) om. inbutus est

ah) plene *add.* imbutus est

ai) qui

aj) Hungarie

ak) dcccc^o

al) om. Prusyam

am) martirii

an) om. igitur

Astricum^{ao} presulem³⁵ ad limina sanctorum^{ap} apostolorum misit' ut a successore sancti Petri principis apostolorum postulatet. quo novelle christianitati exorte. in partibus Pannonie. largam benedictionem porrigeret,³⁶ regio etiam dignaretur ipsum dyadematē^{aq} roborare.³⁷

Eodem forte anno.^{ar} Mescha^{as} Polonorum^{at} dux. christianam cum suis amplexus fidem' missis ad Romanam sedis antistitem nunciis. apostolica fulciri benedictione, ac regio postulaverat dyadematē^{au} redimiri. Cuius petitioni annuens papa. coronam egregii operis. parari iam fecerat, quam illi cum benedictione et regni gloria. mittere decreverat.

Sed quia novit dominus qui sunt eius³⁸ potius electum suum Stephanum. hac temporali^{av} statuerat insignire feliciter^{aw} corona,³⁹ postmodum eundem felicius coronaturus^{ax} eterna. Prefixa itaque die. qua parata iam corona⁴⁰ Polonorum duci mittenda fuerat' nocte que precedebat. pape per visum. domini nuncius astitit, Cui⁴¹ dixit.

Crastina die prima diei hora. ignote gentis nuncios. ad te venturos⁴² cognoveris' qui suo duci. coronam a te regiam, cum^{ay} benedictionis apostolice munere. flagitabunt. Coronam ergo quam preparari fecisti. eorum duci⁴³ cures sine cunctatione largiri, sibi⁴⁴ eam cum regni gloria. pro vite sue meritis scito deberi. Iuxta igitur huius visionis modum. prescripta sequentis hora diei.^{az} presul Astricus.^{ba} ad papam pervenit' qui officium sibi iniunctum.^{bb} prudenter exequens. et sancti ducis gesta referens ordine, ab apostolica sede. que premisimus, insignia postulavit.⁴⁵ Quibus auditis. valde gavisus Romanus pontifex, cuncta prout fuerant postulata. benigne concessit.

Crucem etiam^{bc} antefereendam^{bd} regi, velud^{be} in signum apostolatus misit.⁴⁶ Benedictionis ergo apostolice litteris cum corona et cruce simul allatis' presulibus cum clero. comitibus cum populo. laudes congruas acclamantibus^{bf} dilectus deo Stephanus rex. unctione crismali perunctus. dyadematē^{bg} regalis dignitatis. feliciter coronatur.

³⁵ qui ... est (412,7-8)

³⁶ Strigoniensem ... muniret (412,11-13)

³⁷ ut ... stabilire (413,1-2)

³⁸ qui ... nimirum (413,9-11)

³⁹ ipse

⁴⁰ predicto

⁴¹ et

⁴² esse

⁴³ prout petent

⁴⁴ enim

⁴⁵ indicans ... convertisset (414,6-9)

⁴⁶ ego ... peregerat (414,12-18)

ao) Astricum

ap) In codice S Petri et Pauli deletum est.

aq) diadematē

ar) tempore

as) Mischa

at) Poloniorum

au) diadematē

av) tam prabili

aw) feliciter insignire

ax) decoraturus

ay) cui

az) diei hora

ba) Astricus

bb) iniunctum sibi

bc) insuper

bd) ferendum

be) velut

bf) adclamantibus

bg) diadematē

Post acceptum regalis excellentie signum. qualis vite vir. et discretionis fuerit' cum episcopis et primatibus.⁴⁷ statutum a se decretum manifestum facit, in quo scilicet uniuscui[us]que culpe contrarium dictavit antidotum. Et ut pacis per quam Christus orbem coadunavit. se concordem^{bb} fore probaret⁴⁸ quod⁴⁹ nemo vicinum. sine exanimatione iudicii^{bi} lederet' viduas et orphanos nullus opprimeret, subscriptione federis non pereuntis. posteris suis reliquid stabilitum.

Ad consortium vero regni. precipue causa sobolis propagande. sororem Romane dignitatis. augusti videlicet Henrici. qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus' Gyslam^{bj} nomine⁵⁰ in matrimonio sociavit, quam unctione crismali perunctam. gestamine corone regni. sociam esse constituit.

Que qualis erga dei cultum⁵¹ extiterit corroborandum.^{bk} quam frequens et benefica. circa deo servientium congregationes apparuerit' multarum ecclesiarum cruces. et vasa. et^{bl} aparamenta.^{bm} opera^{bn} miris^{bo} contexta vel confecta,^{bp} usque hodie testantur. Pre cunctis tamen domum episcopatus Veszprimiensis.^{bq} quam ipsa a fundamento ceptam, omnibus sufficientiis ob^{br} servitium dei. in auro vel argento. vestimentisque multiplicibus. nobiliter adornavit.

Ipsa vero rex.⁵² tam episcopales [23r] ecclesias.^{bs} amplissimas^{bt} singulis assignans dyoceses.^{bu} quam^{bv} abbatias.^{bw} prediis et curiis. familiis et redditibus regulariter^{bx} disposuit' crucibus. et vasis. aliisque suppellectilibus^{by} ad ministerium dominicum^{bz} pertinentibus. secundum quod unicuique opus erat.^{ca} sufficienter decoravit, et singulis annis quamdiu vixit.^{cb} munera et oblationes semper^{cc} augebat^{cd} ne aliquid extrinsecus quererent, qui officio sanctuarii preerant. Monachorum vitam et conversationem. nunc per alios. nunc per seipsum explorando. diligenter examinabat' torpentes arguens, vigiles sub dilectione constituens.

Canonicorum ministerium. episcoporum providentie. sub testimonio Christi. et ecclesie. commendabat' secundum apostolum omnibus omnia factus, ut omnes lucrificaret.⁵⁴ Erat interea rex idem fidelis.

47 Hungarie

48 filium

49 nulla ... invaderet (415,8)

50 sibi

51 orandum

52 episcopia ... omnes (415,29-30)

53 et unicuique ... simul et (415,31-32)

54 Erat ... rediit (416,16-417,2)

bb) om. concordet

bi) iudicii existimatione

bj) Gislam

bk) om. corroborandum

bl) vel

bm) paramenta

bn) opere

bo) mirifico facta vel

bp) om. vel confecta

bq) Bezprimiensis

br) ad

bs) ecclesias episcopales

bt) amplissimam

bu) diocesim

bv) om. quam

bw) abbatias

bx) regulariter

by) subpellectilibus

bz) dei

ca) fuit

cb) advixit

cc) super

cd) superaugebat

in omnibus actibus suis. deo perfecte deditus' per votum et oblationem. semet cum regno.⁵⁵ sub tutela perpetue virginis dei genitricis Marie. precibus assiduis se^{ce} conferens' cuius gloria et honor tam celebris inter Ungaros^{cf} habetur, quod etiam festum^{ce} assumptionis eiusdem virginis. sine additamento proprii nominis. ipsorum lingua.^{ch} dies domine vocitur;^{ci} ut maiorem ipsius defensionis^{cj} misericordiam consequi valeret' in ipsa regalis sedis^{ck} civitate. que dicitur Alba. sub laude et tytulo^{cl} virginis eiusdem perpetue, famosam et grandem basilicam. opere mirifico⁵⁶ construere cepit.⁵⁷

Tanta predicta venustate supra descriptam ecclesiam. in propriam capellam rex sibi^{cm} retinens' tali eam dote^{cn} ditavit,^{co} ut nullus episcoporum in ea cuiusvis iuris quitquam haberet.⁵⁸ Deinde serws^{cp} dei que tunc habebat et acquirere^{cq} poterat, omnia Christo que ex ipsius dono fluxerant conferre studuit.⁵⁹

Construxit enim in ipsa conversationis Christi secundum humanitatem^{cr} civitate Ierusalem.^{ca} monachorum cenobium' quod^{ct} prediis ditavit et vineis, ad victum cottidianum copiam ministrantibus. In capite quoque mundi Roma. sub tytulo^{cu} prothomartyris^{cv} Stephani. XII^{cw} canonicorum congregationem. cum^{cx} cunctis pertinentiis,⁶⁰ Ungarorum^{cj} orationis causa, beati principis apostolorum Petri limina querentium condidit. Ipsam quoque regiam. urbem Constantinopolim. beneficiorum munere non privavit, quam ecclesia mirifici operis cum necessariis omnibus^{cz} suis dotavit.^{da} Merito igitur infra terminos sue dominationis. nomen adeptus est apostoli' quoniam et si ipse ewangelizandi^{db} non assumpsit officium, predicatorum tamen dux et magister. eis tutaminis et sustentationis prestitit^{dc} solatium.⁶¹

Quadam vero nocte⁶² monitu tactus' nemine sciente. solus plenum^{dd} dono dei gerens sacculum,^{de}

55 suo

56 celaturis ... strate (417,16-18)

57 Quam ... refertam (417,19-420,4)

58 Ne tamen ... exhiberet (418,8-22)

59 ut ... disperserat (418,25-419,14)

60 habundantem ... hospitiiis (419,22-24)

61 Inter ... eternaliter (420,4-421,2)

62 spiritali

ce) *om. se*

cf) Hungaros

ce) festivitas

ch) lingua

ci) *add. Et In codice S : et deletum est.*

cj) defensionis

ck) sede

cl) titulo

cm) *om. sibi*

cn) libertate

co) dotavit

cp) servus

cq) acquirere

cr) humilitatem

cs) Hirsalem

ct) *om. quod*

cu) titulo

cv) prothomartyris

cw) duodecim

cx) *om. cum*

cj) Hungarorum

cz) omnibus necessariis

da) donavit

db) ewangelizandi

dc) instituit

dd) *add. sacculum*

de) *om. sacculum*

Christi pusillum gregem solito more perrexit visitare. Statimque pauperes distribuende celestis thesauri pecunie disturbantes initium^{df} viri dei meritis evulsione barbe prebuerunt testimonium. Ob hoc gaudio perfusus maximo miles Christi' se contulit ad beatissimam creatoris omnium genitricem. prostratus terre gratias agens, sic exclamavit.

Regina celestis. et mea. quem tu regem statuisti, milites tui sic honoraverunt.⁶³ Nec hoc pretermittendum^{dg} estimo' quod in viro dei quanti meriti post obitum foret; divina virtus. in vita sua demonstrare voluit; quippe quotiens alicuius hominis infirmitas auribus suis intimata fuit' missa sibi pro medicina quam tunc in presenti poterat habere particula panis. pomi. vel herbe redolentis.⁶⁴ ut sanus surgeret transmisit, et dei propitiatione verbum ipsius comitante. statim sospitatem recepit.⁶⁵ [23v]

Quadam igitur nocte repente per revelationem quandam expergefactus' veredarium quendam. infra diem et noctem ad Albam Transilva[nia]m^{dh} precepit festinare, et omnes in rure^{di} manentes. ad muniti-ones civitatum. quam citissime posset congregare. Predixit enim superventuros christianorum^{dj} hostes. qui^{dk} videlicet.^{dl} Hungaris iminebant. bello^{dm} etiam homines^{dn} et possessiones eorum depredaturos.

Vix nuncius mandata regis complevit' et ecce bellorum^{do} inopinata calamitas. incendiis et rapinis cuncta devastavit, per revelationem dei. meritis beati viri concessam. animabus omnium salvatis. per receptacula munitionum. Accidit post hec.⁶⁶ Conradum imperatorem^{dp} totius Theotonie.^{dq} manu coadunata, Pannonie terminos hostiliter⁶⁸ invadere.

Contra quem rex consultum habens episcoporum et principum' ad tutelam^{dr} patrie^{ds} armatos totius Ungarie^{dt} contraxit,^{du} prius tamen recolens se nichil posse sine Christi suffragio^{dv} manus et cor levans ad ethera' domine sue perpetue virgini. dei genitrici^{dw} Marie. suas iniurias commendans, talem prorupit^{dx} in vocem. Si placet tibi o^{dy} domina mundi' tue partem hereditatis ab inimicis^{dz} devastari. et novellam

⁶³ Si ... martyrium (421,15–422,19)

⁶⁴ mandatum

⁶⁵ post ... contigit (423,1–6)

⁶⁶ defuncto ... pio (423,21–22)

⁶⁷ potestatis ... tranquillitate (423,23–25)

⁶⁸ conatus est

^{df} unctum

^{dg} pretereundem

^{dh} Transilvaniam

^{di} rure

^{dj} christianos

^{dk} om. qui

^{dl} add. qui tunc

^{dm} Bessos

^{dn} om. etiam homines

^{do} Bessorum

^{dp} inperatorie

^{dq} Teothonie

^{dr} tuendam

^{ds} patriam

^{dt} Hungarie

^{du} contraxit

^{dv} suffragio Christi

^{dw} genitricis

^{dx} erupit

^{dy} om. o

^{dz} innimicis

plantationem^{ea} 69 aboleri, committatur^{eb} 70 dispositioni^{ec} voluntatis tue.⁷¹ Hiis dictis' quasi consolatus ab^{ed} ipsa, fiducialiter adversus hostem iter arripuit. Altera mox die. nuncius ad unumquemque ducem Germanorum in castra ceu missus,⁷² qui eis redeundi mandatum detulit. Regredientibus adversariis' vir sanctus respectu miserationis dei. se laudari^{ee} vitavit.^{ef} intelligens' Christo sueque genitrici. terre prostratus gratias egit, cuius se cum regni provisione tutamini. precibus assiduus commendavit.

Imperator^{eg} vero suorum tam repentina perterritus defectione. sciscitans qualiter res facta fuerit' cum nuncium reversionis.⁷³ non suum fuisse veraciter sciret' per consilium divinitatis ad corroborandam regis fidelissimi spem, factum non dubitavit.⁷⁴ Idem quoque rex beatus. sollicitudine regalium depositionum^{eh} occupatus. tempus diurnum colloquiis et consiliis transiens' per noctis^{ei} silentium vigiliis et orationibus instare, contemplationi vacare' lacrimas fundere' deum alloqui precibus. operam dabat' iustique iudicis moderationem, super cottidianas iudiciorum discussiones. misericorditer descendere^{ej} flagitabat.⁷⁵

Nocte igitur^{ek} quadam templo dei longe remoto. descendente^{el} quippe cum illo suo magno et nobili comitatu' fixis tentoriis in campestribus^{em} amplitudinis loco. ceteris sopore depressis, surgens a lecto. cubiculum cordis ingressus' genibus flexis. solo laborum motu, eterne miserationis ianuam. gemitibus et lacrimis pulsabat.

Cumque diutius deprecationibus insisteret. domini sui regis eterni. ministris ad suscipiendas preces eius convenientibus' papilio super eum extensus. a terra levatus. tamdiu pendere cepit in aere, donec vir dei in se reversus a contemplatione. spiritum relaxavit ab oratione. Quod⁷⁶ cuidam⁷⁷ magne simplicitatis et innocentie viro.⁷⁸ est manifestatum^{en} quem rex sanctus archani sui conscium esse. per spiritum sanctum edoctus, ad se vocatum. prius blandis^{eo} sermonibus quid vidisset sciscitaba?ur.

Post⁷⁹ ne cui patefaceret. quo adusque ipse viveret, interminatus est.⁸⁰ In beato quoque rege. con-

69 christianitatis

70 non mee . . . potius (424,8–9)

71 Si . . . ovibus (424,9–11)

72 ab imperatore venit

73 eorum

74 seque . . . abstinuit (424,27–28)

75 Quod . . . officio (425,7)

76 licet . . . cognitum (425,17–18)

77 tamen

78 qui . . . visibiliter (425,19–20)

79 regis dotis ei ditato

80 Fama . . . presumpsit (425,25–427,7)

ea) plantationis

eb) om. committatur

ec) dispensationi

ed) ad

ee) om. laudari

ef) om. vitavit add. visitatum

eg) Imperator

eh) dispositionum

ei) noctis

ej) descendere

ek) om. igitur

el) descenderat

em) campestris

en) manifestum

eo) blandis prius

ep) adimpletum

eq) om. nos

er) add. in

stat⁸¹ illud inpletum,^{cp} 82 quoniam per multas tribulationes oportet nos^{eq} intrare^{cr} regnum dei.⁸³ Multis enim modis correctioni divine succubuit^{cs} tribus annis infirmitate continua laborans.⁸⁴ iterum iudicis eterni. per secreti consilii⁸⁵ exanimationem. in filiorum suorum⁸⁶ sibi sensit imminere^{et} verbera,^{eu} quos in ipsis infantie gradibus [24r] insontes. qui dedit abstulit.

De quorum morte mestitiam obortam, genitor propter amorem filii superstitis. bone indolis pueri Emerici^{ev} solatio conpescuit. Quem quasi. iam unicum. caro diligens affectu, precibus Christo cottidianis. et eius genitrici virgini perpetue commendavit. Hunc igitur^{ew} fore superstem^{et} hunc regni heredem, votis omnibus desideravit.⁸⁷ ad nutum^{ex} dispositionis eterne⁸⁸ anno vitam hanc exitialem. commutavit sempiterna, supernorum civium adiunctus contubernio. Cuius animam. ipsa transitus sui hora. cuidam episcopo Grecorum sancte conversationis viro, revelatum est deferri per angelos. ad celi pallatia.^{ey}

⁸⁹ Videns enim se solum sine spe posteritatis derelictum. pietatis affectu doluit.⁹⁰ vix unquam ad risum labia movit^{ez} sed⁹¹ semper⁹² apparens ac si ante tribunal Christi staret. interioribus^{fa} oculis. eius presentiam⁹³ conspiciens, Christum in ore. Christum in corde. Christum in cunctis actibus se gestare demonstravit.⁹⁴ Tandem per misericordiam dei. dignus centuplicari retributionis bravio^{fc} tactus febri cum sibi transitus diem^{fb} imminere non ambigeret, accersitis episcopis et primis pallatii.^{fc} de Christi nomine gloriantibus. primum cum eis tractavit de substituendo pro se rege⁹⁵ monuit eos^{fd} catholicam fidem^{fe} observare.^{ff} quam acceperant, amare iustitiam^{fv} vincula superne caritatis diligere. et caritati operam dare^{fh} humilitatis studio invigilare, pre omnibus vero. novelle christianitatis plantationi. curam^{fg} adhibere.

Hiis^{fb} dictis^{fv} manus et oculos levans ad sydera,^{fi} sic exclamavit: Regina celestis.^{fj} reparatrix inclita mun-

81 apostolicum

82 quod legitur

83 et in ... recipit (427,11-13)

84 Postquam ... convaluit (427,15-16)

85 quandam

86 obitu

87 Et ... clarus (428,2-21)

88 cui ... incarnationis (428,22-23)

89 Verum ... suspirium (428,28-429,2)

90 sciens ... tenuit (429,4-19)

91 recolens ... occupat (429,20-22)

92 sic

93 vultu ferendo

94 Diem ... sententia (429,27-430,28)

95 paterne

cs) subcumbit

et) imminere

eu) verba

ev) Henrici

ew) sibi

ex) victum

ey) palatia

ez) om. sed

fa) interioribus

fb) diem transitus

fc) palatii

fd) illos

fe) fidem orthodoxam

ff) servare

fg) custodiam

fh) His

fi) sidera

fj) celi

di' tuo patrocinio sanctam ecclesiam. cum episcopis et clero. regnum cum primatibus et populo⁹⁶ committo' quibus ultimo^{fk} valedicens, tuis manibus.^{fn} animam meam commendo. Instabat tunc sollempnitas precipua' celebris angelis et hominibus, dies scilicet^{fm} assumptionis. eiusdem perpetue virginis Marie. In cuius gaudio ut^{fn} dissolutio^{fo} sui corporis fieret. maioris spem misericordie se sperans habiturum' precibus hoc spiritualibus^{fp} postulavit, suspiriis et lacrimis obtinuit.

Aderat igitur felix illa dies. per eius obitum felicior mox futura' et cerva^{fq} constabat^{fr} cum clero. paternitas episcoporum, cum manu^{fu} ministrorum, principalis chorus comitum. Ubi et^{fn} rex deo dilectus iacens in medio^{fu} accepto unctionis spiritualis sacramento, sanctam animam. corporis et sanguinis domini nostri Ihesu Christi. viatico recreatam' anno dominice incarnationis M^o III°.^{fv} in manus perpetue virginis et sanctorum angelorum, quieti eterne^{fw} beatitudinis inferendam tradidit. Factus est planctus magnus suorum' gaudium angelorum, sed hic planctus. postea versus est in letitiam sempiternam. tam nascentium, quam⁹⁷ viventium Marie Hungarorum.^{fx}

Ad exequias funeris eius ex omnibus Pannonie plagis concurritur, corpus ad sedem regalem. Albam videlicet civitatem^{fy} deducitur. Et quoniam ecclesia^{tz} 98 beatissime virginis. ab ipso constructa.^{ga} nondum erat dedicata' inito consilio. statuunt pontifices. prius basilicam sanctificare, deinde corpus terre commendare. Perfecta dedicationis sollempnitate. corpus sanctum. in medio domus. sarcophago^{gb} candidi marmoris imponitur' ubi per annos^{gc} plures. dominus per ipsius merita. multis incommoda patientibus. ac^{gc} febricitantibus. miseriam et afflictionem^{gf} suam proclamantibus. iudiciumque portantibus, beneficia prestitit innumera.

Sepe per noctem melodia cantus angelici. a multis^{gg} audiebatur, frequenter odoris suavissimi dulcedo. per latera templi dispergebatur. Quievit itaque corpus beatum.⁹⁹ in loco annis XL[...]. V.^{gh} miro. et^{gi} dispositionis ipsius secreto. qui in sanctis suis predicatur et est mirabilis, et^{gi} humi gravedine pressum.

96 subpremis precibus

97 et

98 in honore

99 eodem

fk) ultimum

fn) manibus tuis

fm) om. scilicet

fn) om. ut

fo) dissolutio

fp) specialibus

fq) om. et cerva

fr) circumstabat

fs) magno

ft) om. et

fu) in medio iacens

fv) millesimo XXXIII.

fw) eterne celestis quieti

fx) om. Marie Hungarorum

fy) civitatem

tz) add. ab ipso constructa

ga) om. ab ipso constructa

gb) sarcophago

gc) In codice S: ānnos

gd) vacat

ge) om. ac

gf) afflictionem et miseriam

gg) multus om. a

gh) XLV.

gi) om. et

gi) ut

et in pulverem^{gk} [24v] redactum' ut^{gl} hoc^{gm} tempore predestinato declarare^{gn} dignius, et in resurrectionis^{go} die gloriosius renovari^{gp} mereretur.

Hoc cor^{ga} suum^{gr} respiciat. quid designet^{gs} oculis spiritualibus delectat intendere. quod sine preordinationis affectu divine. factum non estimamus' forsitan quedam in ipso terreni pulveris aspersio.^{gt} igne divine examinationis purificanda remanserat, sine qua regnantes. quasi quodam iure potentiali.^{gu} vitam presentem. vix aut nullatenus ducere queunt. Interiectis itaque XL^a V^e^{gv} annis, cum ad prestanda per eum mortalibus. misericordie sue beneficia. sancti sui vellet deus iam merita declarare' ex Romane sedis instatione [?]^{gw} apostolicis litteris sancitum est. ut eorum corpora elevari deberent' qui in Pannonia Christiana^{gx} fidei semina iacientes, sua etiam^{gy} predicatione vel instructione.^{gz} ad dominum^{ha} animas^{hb} convertissent.

Adveniente vero tempore declarationis eius. et laudabilis gratie eius. quam per ipsum gens Hungarica promeruit. in mundo divulgande^{hc} Rex Ladizlaus. qui tunc rem publicam administrabat.^{hd} universa morum honestate preclarus, habitus et in^{he} virtutum fulgore conspicuus' laudibus et servitio dei perfecte deditus' spiritus paracliti perlustratione tactus, habito consilio^{hf} cum episcopis et primatibus^{hg} totius Pannonie ac^{hh} sapientibus' triduanum¹⁰⁰ indixit ieiunium. ut quod^{hi} communi catholicorum utilitati. spiritus sancti donis. animarum et corporum salutem operantibus. videretur fore proficuum, communi cunctorum deprecatione ieiuniorum et elemosinis^{hj} fundata. per manifestationem signorum a Christo deberet esse querendum.

Sed^{hk} ut obstenderet^{hl} dominus quante sanctitatis^{hm} rex sanctus fuerit. tam^{hn} adhuc mortali vivens in corpore quam^{ho} iam cum Christo regnans. se demonstrabat. adhuc preteritis^{hp} operibus approba-

- 100 cunctis
- gk) pulvere
- gl) et
- gm) hic
- gn) declarari
- go) resurrectionis
- gp) revocari
- ga) om. cor
- gr) om. suum add. quorsum
- gs) designet
- gt) aperso
- gu) potenziale
- gv) XLV
- gw) institutione
- gx) Christiane
- gy) eam
- gz) institutione
- ha) deum
- hb) om. animas
- hc) divulgande
- hd) administrabat
- he) om. in
- hf) colloquio
- hg) add. et
- hh) om. ac
- hi) om. quod
- hj) elemosinis
- hk) Set
- hl) ostenderet
- hm) misericordie
- hn) om. tam
- ho) qua
- hp) pre ceteris

re^{hq} cum triduo sanctum corpus eius.^{hr} totis viribus elevare satagerent, nulla de loco suo potuit arte moveri. Eo namque tempore exigentibus culpis' inter predictum regem Ladizlaum et fratrem eius Salomonem. gravis orta seditio fuerat, ob quam Salomon captus in carcere detinebatur.^{hs}

Cum ergo pro elevando corpore frustra^{ht} conarentur' quedam^{hu} inclusa.¹⁰¹ cuius vite percelebris tunc temporis opinio ferebatur. revelatione sibi celitus facta regi mandavit' eos incassum niti. et^{hv} non posse transferri sancti regis^{hw} pignora, donec Salomoni^{hx} a carcerali absoluto custodia. libera indulgentia preberetur. Illo itaque e carcere producto. et triduo iterato sancto^{hy} ieiunio. cum ad transferendas reliquias sacras tertia die ventum fuisset' lapis ingens superpositus tumbe tanta velocitate^{hz} sublatus est, ac si nichil ante ponderis habuisset.

Completo igitur tertie^{ia} diei vespertinali officio' cunctis divine miserationis beneficia per beati viri meritum prestolantibus, subito plebem suam Christo visitante. miraculorum insignia per amplitudinem domus sancte funduntur celitus' quorum pluralitas. quoniam ipsa nocte numerum excesserat.¹⁰² Evangelicum illud^{ib} hic libet introducere, quod mundi Salvator. Iohanni per nuncios sciscitanti. an ipse sit qui venturus est. per responsum mandaverat. ceci vident' claudi ambulant' surdi audiunt' leprosi mundantur' manci corriguntur, paracliti curantur: quorum tamen aliqua. quia cuncta non possumus. innotescere satagimus.¹⁰² luvenis quidam. omnibus membris dissolutus. annis XII^{cimic} paralisis passus. manuum et pedum carebat officio.¹⁰³ recepta totius corporis sospitate. signorum fecit initium^{id} atque ad altare haut segniter currens, omnium Christo laudes clamantium. augmentavit gaudium.

Alius quoque puer septennis. a nativitate contractis nervis. genibus et manibus reptabat' quem parentes fide pleni beati viri suffragio conferentes,¹⁰⁴ mox¹⁰⁵ contractionem nervorum in filio distendi mirabantur. Et consolidatis genibus,¹⁰⁶ Christi nomen in beati viri meritis. laudabili clamore glorificaverunt.¹⁰⁷ Sic totam noctem. deus per famuli sui venerationem, [25r] multorum fulgoribus signorum. mirabiliter perlustravit.¹⁰⁸

Cum autem^{ie} elevationis ipsius undique cepisset fama crebescere' variis obsessi langworibus.^{if} ex omnibus Ungarie^{ig} finibus, ad sanctum eius tumulum. quo quisque poterat. modo festinare ceperunt. Sed^{ih}

101 iuxta ... Karitas (434,9-10)

102 Evangelicum ... satagimus (435,6-11) *Haec verba in codice S in margine inferiore sunt.*

103 qui ... illuc (435,13-14)

104 ipsi ... Quam (435,19-20)

105 consecuti

106 et plantis ... videntes (435,21-22)

107 Quem ... egit (435,23-436,3)

108 populus ... Nam (436,4-9)

hq) aprobare

hr) eius corpus

hs) tenebatur

ht) frustra

hu) quadam

hv) om. et

hw) sanctum regis transferri

hx) Salomon

hy) om. sancto

hz) facilitate

ia) tertia

ib) illud evangelicum

ic) duodecim

id) innitium

ie) om. autem

if) langoribus

ig) Hungarie

ih) Set

cum¹⁰⁹ alii graviore infirmitate seuⁱⁱ debilitate prohibiti. simul pervenire nequirent' simili tamen misericordia in via. innumeri sanati sunt, unde permansuram beneficiorum sancti regis memoriam. quam plures per eum sanitati redditi' in eodem ubi sanati sunt itineris loco. grandes aggregaverunt acervos lapidum, qui longo ibi tempore postmodum fuerunt.

Sed^{ij} et mulier quedam. cum inter hec filius eius exalasset spiritum. qui sibi fuerat unicus' exanime nati corpus. iuxta sancti regis tumulum deposuit, dei et sancti¹¹⁰ super eo inploratura solamen. Mira quedam^{ik} res. et nostra^{il} stupenda^{im} temporibus' non prius orare mulier destitit, quam filium quem defunctum collocaverat. viventem accepit.

Mane autemⁱⁿ facto. die post assumptionem sanctissime virginis^{io} Marie quinto' convenientibus in ecclesiam cum rege et^{ip} principibus. cum clero et^{iq} pontificibus. primum missa pro defunctis est celebrata, deinde sublata tabula marmorea. que pavimento preminebat' postquam perventum^{ir} ad tumbam. tanta flagrantia suave redolentis odoris. in apertione ipsius omnes qui aderant circumdedit, quod in medium paradisi deliciarum domini se reptos^{is} opinarentur.

Ipsa quoque tumba plena fuit aqua parum rubenti. quasi oleo permixta, in qua velud in balsamo liquefacto. quieverunt ossa pretiosa. Quibus^{it} mundissimo linteamine collectis' in ipso liquore diutissime quesitus est annulus,^{iu} qui beati viri dextre^{iv} impositus fuerat.^{iw} Quo non invento' ceperunt quidam iussu regis aquam in caldarias argenteas. et dolia^{ix} effundere. et evacuato sarcophago.^{iy} certior fieret annuli^{iz} inventio. Sed^{ja} mirum in modum. quanto magis liquor effundebatur, tanto plus eo crescente tumba replebatur.

Quo viso miraculo. aquam haustam^{jb} loco suo restituerunt, nec tam^{jc} ea refusa. magis ob hoc tumba repleta fuit. Tunc cooperto sepulchro. laudes et gratias divine pietatis^{jd} proclamantes' cum invento thesauro, beatissime Marie^{je} dei genitricis^{jf} et perpetue virginis altare repetierunt. Interim deus qui est mirabilis in sanctis suis. effusis sue largitatis beneficiis' tam extra quam infra basilicam salutem petentibus. miraculorum suorum signis. se presentem esse notificavit, in tantum. ut tempus illud dominice conversationis inter homines. videretur revolutum. de quo legitur.

109 aliis precedentibus

110 eius

ii) om. infirmitate seu

ij) Set

ik) quidem

il) nostris

im) obstupenda

in) om. autem

io) dei genitricis

ip) om. et

iq) om. et

ir) add. est

is) In codice S : raptus transscribitur in raptos

it) add. in

iu) anulus

iv) dextere

iw) fuerat impositus

ix) dolea

iy) sarcophago

iz) anuli

ja) Set

jb) haustam aquam

jc) om. tam

jd) pietate

je) om. Marie

jf) add. Marie

Omnes qui h[ab]ebant infirmos variis langworibus^{ig} 111 ducebant illos ad Ihesum, et curabantur.¹¹²

Comitissa^{jh} vero quedam nobilitatis eximie matrona nomine Methildis^{ji} tribus continuis annis. viscerum dolore^{jj} gravata. iam morti proxima fuit, que a suis in feretro delata. mox ipsa die qua sancti^{jk} viri tumulum atigit. paulatim se meliorari sensit' ac in brevi vite prioris sospitate recepta, magnalia dei per famuli sui merita. in se remunerata divulgavit.^{jl}

¹¹³ Illud tandem^{jm} in fine addendum^{jn} quam miro pietatis¹¹⁴ munere. diu quesitus et non inventus annulus.^{jo} cum ipsa beati viri dextera, post translationis eius triennium. est manifestatus.

Monachus quidam nomine Mercurius. qui in ordine clericatus. thesauri perpetue Virginis custos fuerat. etiam per amorem celestis patrie seculo renunciaverat^{jp} ipsa hora [25v] qua tumulus fuit apertus. ne quid sanctorum reliquiarum raperet, redargutione regali procul inde est^{jq} remotus.

Cui tristi^{jr} vultu.^{js} in choro sedenti^{jl} iuvenis¹¹⁵ albis vestibus.^{ju} pannum involutum tradidit, dicens. Hec tibi committo servanda.¹¹⁶ Post completionem sacri officii.^{jv} monachus in angulo domus pannum expandit' integramque viri dei manum cum anulo mirifici operis. cernens expavit, atque nemine secum^{jw} sciente¹¹⁷ deportavit.¹¹⁸

Appropinquante autem^{jx} tempore rei^{jy} declarande, ad notitiam regis¹¹⁹ perduxit. Qui mox coadunatis episcopis et Hungarie^{ka} primis' multis a Christo miraculorum ibi beneficiis erogatis, elevate^{kb} viri dei dextere. diem statuit celebratis.¹¹⁹

Merito autem^{kc} beati viri dextera¹²⁰ aliena putredinis' que semper pictatis flore revirescens in alendis

111 obsessos

112 Hec ... convolarent (437,21–26)

113 Cetera ... commendavi (438,4–10)

114 dei

115 quidem

116 cum ... manifestanda (438,21)

117 ad ... prestolaturus (438,24–26)

118 Ibi ... ultimum (438,26–439,2)

119 Quid ... peccatum (439,7–16)

120 fuit

ig) langoribus

jh) Comitissa

ji) Machitildis

jj) dolore viscerum

jk) beati

jl) divulgavit

jm) tantum

jn) codicis addere decrevi

jo) anulus

jp) renunciaverat seculo

jq) est inde

jr) tristis

js) vultu

jl) residenti

ju) add. vestitus

jv) officii sacri

jw) secum nemine

jx) om. autem

jy) regi

jz) regis ad notitiam

ka) Hungarie

kb) elevande

kc) om. autem

kd) vestes

pauperibus, numquam vacua fuit donis erogationis. Subvenit quidem in necessitate positus, liberavit oppressos a iugo captivitatis. vestem^{kd} et hospitalitatem prebuit peregrinis' viduarum et orphanorum miserias et indigentias, suas esse computavit. cenam et mandatum dominicum. in lavandis egenorum pedibus. cottidie renovavit' elemosinam^{ke} non de rapina vel aliorum dampno. sed de proprii^{kf} sumptus saccellis^{kg} effluere fecit' ac^{kh} ut domos dei divites efficeret. sibi voluntatem habendi subtraxit^{ki} sicque ad nutum cunctis^{kj} divinitatis proficiens, carnem suam. cum vitiis et concupiscentiis crucifixit.

Inde^{l21} est corporis et dextre^{kk} delectabilis^{l22} miranda veneratio' inde dulcis et felix eterne vite retributio' inde desiderabilis supernorum civium cogitatio^{kl} ubi ipsum irradiat semper lucens et indeficiens splendor unius summeque deitatis. patris et filii et spiritus sancti, per infinita secula seculorum. Amen.^{l23}

* * *

Az Országos Széchényi Könyvtár kódextörédékei között Fragm. B. 59. jelzet alatt egy 15. századi breviáriumtörédék szintén a Hartvik-legendából tartalmaz részleteket. A 220 x 380 mm nagyságú pergamen egy kéthasábosan beírt levél alsó része, négyszer 18 sorral. Az egyik oszlop 7. és 8. sorából néhány betű hiányzik. A mondatkezdések rubrummal jelöltek. A szöveg a legenda alábbi részeit tartalmazza:

Scriptores, II. 411,21–412,1 (1ra); 413,4–11 (1rb)

414,7–15 (1va); 415,9–18 (1vb)

Variánsok Bartoniek alapszövegéhez:

1ra: A szöveg kopottsága miatt nem mindenütt lehet olvasni.

411,22: culturam helyett cultum

411,29: provincias in decem h. in decem provincias

1rb: A szöveg kopottsága, halvány volta miatt nem lehetett pontosan összehasonlítani.

1va: 414,11: ferendam h. anteferendam

414,12: in elmarad

414,15: instruit h. instituit

1vb: 415,11: reliquid h. reliquit

415,16: Gislam h. Keslam

Törédékünk szövege a szintén breviáriumi lectionokra osztott bécsi (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 832., 14–15. század) és gyulafehérvári (Bibliotheca Batthyanyana, Cod. I. 76., 15. század) kéziratokkal mutat egyezést.

^{l21} sibi

^{l22} et

^{l23} Explicit ... regis (440,5–6)

^{ke} elemosinas

^{kf} propriis

^{kg} saculis

^{kh} om. ac

^{ki} subtraxit

^{kj} cunctis ad nutum

^{kk} dextera

^{kl} cohabitatio

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

Die Legende Königs Sankt Stefan im Seitzer Legendarium

Die Abhandlung teilt, von einigen Anmerkungen begleitet, die kritische Ausgabe der Sankt Stefans-Legende mit, die in einem Legendarium aus dem 14. Jahrhundert in einem Handschriftensammlungsband der Grazer Universitätsbibliothek zu finden ist. (Die Sankt Ladislaus-Legende wurde in unserer Zeitschrift im Jahre 1984, S. 176–203 mitgeteilt.) Der Verfasser stellt fest, daß die hier mitgeteilte Legende als Quelle zur ungarisch-polnischen Chronik diene. Im Anhang analysiert er ein bisher unbekanntes Bruchstück der Hartvik-Legende.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*

Esztergom város könyv- és könyvtári kultúrája más városok esetéhez hasonlóan szorosan kapcsolódott a település történetéhez, anyagi és szellemi kultúrájához.

Esztergom vára és városa a középkori Magyarország egyik legjelentősebb települése volt. A római castrum helyén épült várban létesült a magyar fejedelmi központ. 1001-ben itt koronázták meg Magyarország első királyát, Szent Istvánt, aki ugyanebben az évben Esztergom székhellyel érsekséget alapított. A középkori, várossfallal is körülvett Esztergom jogilag három különálló részből állt: a vár, a királyi-, és az érseki vagy ún. Vízi-(Új- vagy Német) város. Az esztergomi várban épült ki a középkori Magyarország állami és egyházi központja: a királyi palota, a székesegyház az érseki és a káptalani épületekkel, a Szt. István protomártír tiszteletére alapított templom a társaskáptalannal. Az Árpád-korban a királyi városban 5 plébániatemplom, 3 rendház, 1 ispotályos rendház, a Vizivárosban több templom¹ a bizonyítéka annak, hogy Rogerius mester, nagyváradi kanonok a tatárjárás után írt Siralmas krónikájában 1242-ben méltán nevezte Magyarországot valamennyi városánál különbnek Esztergomot: „Cum Strigonium in Hungaria omnes et singulas praecelleret civitates. . .”²

A város jelentősége csökkent, amikor 1256-ban a királyi udvar Budára költözött. A 12. században megindult városi fejlődést elsősorban az egyházi intézmények, az érsekség és a káptalan, valamint más egyházi testületek fokozatos birtok- és jövede-

* A dolgozata *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II. Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom* c., az Akadémiai Kiadónál megjelenő kötet német nyelvű bevezetésének bővített magyar nyelvű műhelytanulmánya. A kiadvány azoknak a kódextörödékeknek a tartalmi feldolgozását adja közre, amelyek Esztergom város három fenti könyvtárának az állományában lévő kéziratoknak, könyveknek voltak borítói, kötése. E kódextörödékek helye az esztergomi könyv- és könyvtári kultúrában csak akkor jelölhető ki, ha figyelembe vesszük, mikor, hol és hogyan kerültek azok a könyvek, kéziratok e könyvtárak állományába, amelyeket ezekbe a kódexlapokba kötöttek. A történeti összefoglalás nem nélkülözhető a kódextörödékek borító- illetve kötésként való felhasználási helyének, idejének a vizsgálatánál sem. A könyvtárak a tanulmány címében történeti rendben, a tanulmányban állományuk muzeális anyagának növekvő sorrendjében szerepelnek.

¹ *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.* Szerk. HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István. Bp. 1979. Magyarország régészeti topográfiái. 5. 137–150. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország földrajza. II.* Bp. 1987. 250–269.

² *Rogerii Carmen miserabile.* Ed. Ladislaus JUHÁSZ. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum.* Vol. 2. Bp. 1938. 583.

lemszerzései határozták meg, de Esztergom már meglévő kiváltságaival, jelentékeny polgárságával továbbra is az ország egyik legfontosabb városa maradt.³

Esztergom középkori története 1543. aug. 10-én zárult le, amikor a törökök elfoglalták a várat, és azt a várossal együtt közel tíz év megszakítással (1594–1605) uralmuk alatt tartották 1683-ig. A török kiűzése után a várat a királyi katonaság vette birtokba, az itt folyó katonai jellegű építkezések a még megmaradt középkori épületmaradványokat is eltüntették. Egyedül a kisebb sérüléseket szenvedett, a 16. század elején épült reneszánsz Bakócz-kápolna maradt meg. A városban is elpusztult minden a török időszak alatt, ami a középkori városra emlékeztethetett volna. A 18. században megindult újjáépítés új városképet alakított ki. Csak a három fő települési központ, a vár, a királyi és az érseki város jogi különállása őrződött meg a középkorból.⁴

Esztergom középkori anyagi és szellemi kultúrája is osztozott a város sorsában. A megmaradt emlékeket a föld őrizte meg és még őrzi ma is. Egyházi és világi épületmaradványok, szobrászati emlékek töredékei és más régészeti leletek bizonyítják ennek a kultúrának a létét és a színvonalát.⁵ Ez a kultúra azonban nem lehetett alapja a város későbbi kulturális korszakainak, mert 1543–1683 között Esztergomban nem léteztek az európai civilizáció és kultúra intézményes formái. Ezeket 1683 után újra kellett teremteni.

Az egykori királyi város a török időszak alatt teljesen elveszítette városi jellegét, tipikus hódoltsági településsé vált.⁶ A szabad királyi város különleges jogállását hosszabb jogi bonyodalom után 1703. okt. 20-án nyerte vissza. További városi fejlődését azonban a töröktől felszabadított többi területhez hasonlóan hátráltatta az udvari kamara gazdaságpolitikája, amely ezeken a területeken a Habsburg birodalom szempontjait érvényesítette, és ez nem erősítette a városi polgárságot.⁷ Akadályozta a fejlődést az a körülmény is, hogy a városnak nélkülöznie kellett a művelődést, a művészeteket is pártoló, jelentős gazdasági erőt is képviselő egyházi intézményeket, elsősorban az érsekséget és a székesegyházi káptalant. Ezek visszaköltözése 1820-ban nem fejtett ki akkora városfejlesztő hatást, mint odaköltözésük az egykori Nagyszombatra. Az egyházkormányzat jelenléte a másfélszázaddal korábban való visszaköltözéssel sem állíthatta volna ugyan vissza a város egykori központi helyzetét. Ennek oka Esztergom földrajzi fekvésén kívül a káptalan közjogi hatáskörének (hiteleshelyi működés) csökkenése volt.⁸

³ HORVÁTH István: *Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról*. = *Annales Strig.* 1988. 297–299. A középkori városfejlődés egyik lehetséges vizsgálati szempontjaként Kubinyi András a városalakók egyetemre járását vizsgálta és ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Esztergom az ország közepesen fejlett városai közé tartozott. (Vö.: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*. = Településtudományi Közlemények. 23. Bp. 1971. 58–78).

⁴ HORVÁTH István: *Az esztergomi pénzverde*. I.m. 300.

⁵ *Komárom megye régészeti topográfiája*. I.m. – 78–231. DÉTSZY Mihály: *A hódoltság előtti Esztergom egy vallomás tükrében*. = *Annales Strig.* 1983. 410–420.

⁶ VASS Előd: *Esztergom felszabadítása a török alól 1683-ban*. = *Annales Strig.* 1983. 421–430.

⁷ HEGEDÜS Rajmund: *Fejezetek Esztergom történetéből 1683–1705*. = *Annales Strig.* 1988. 195–197, 181.

⁸ GERENDÁS 189, 197–198.

A városi könyvtár

A polgári fejlődés kezdetén lévő Esztergom művelődési intézményeit a középkori hagyományokkal is rendelkező székesegyházi káptalan könyvtára csak a 19. század második felétől gyarapíthatta. Egy nyilvános, tudományos művekkel is rendelkező könyvtár hiányának a hátrányait a városban egy polgári kezdeményezés ismerte fel és pótolta. Közkönyvtárát Esztergom Helischer József (Esztergom 1779–1844) városi tanácsosnak köszönheti, aki 2538 kötetből, valamint több kéziratból és térképből álló gyűjteményét 1844-ben végrendeletében a városra hagyta és 3000 Ft-ot biztosított a gyarapítására.⁹ Gyűjteményének nyomtatott köteteiről maga készített katalógusokat, amelyekben nyelvek szerint csoportosította könyveit. Az első katalóguskötet tartalmazza a latin nyelvű nyomtatott könyveket, a második kötetben a magyar nyelven megjelent művek mellett csekély számú angol, francia és olasz nyelvű könyvét sorolta fel. A harmadik katalóguskötetben a saját gyűjteményében lévő, a 16. század közepétől megjelent könyvek alapján az egyes európai országok történetére vonatkozó tárgymutatót készített. Helischer József könyvtárát Subich Ferenc „királyi ügyigazgató” könyv- és kéziratgyűjteményével gyarapította.¹⁰ A könyvekről készült katalógusaiból azt állapíthatjuk meg, melyek azok a nyomtatott könyvek, amelyeket bizonyosan saját maga szerzett be. (Pl. a 19. század eleji magyar költők művei, a reformkor politikai és műszaki irodalmának termékei, Wesselényi Miklós, Vedres István munkái.) A jelentős számú 1711 előtt nyomtatott magyar nyelvű, magyarországi vonatkozású idegen nyelvű nyomtatvány, valamint a 16–17. századi külföldi nyomtatványok nagy valószínűséggel a 18. század közepétől működő kamarai tisztviselő, Subich Ferenc gyűjteményéből származnak. Subich Ferenc tulajdonában volt kéziratok közül a possessorbejegyzések szerint a következőkről van tudomásunk: az 1505–1514 közötti okleveleket tartalmazó ún. Werbőczy-féle formuláriumot (Főszékesegyházi könyvtár Ms II. 521.) Gosztonyi István helytartótanácsi tanácsos ajándékozta Subich Ferencnek és Csiba Imrének azzal a feltétellel, hogy ha a kézirat idegen kezekbe kerülne, azt örökösei számára visszavehesse. A kézirat Gosztonyi István esztergomi kanonok (1790–1817) hagyatékából került a Főszékesegyházi könyvtárba.¹¹ A Babits Mihály Városi Könyvtárban lévő Helischer gyűjtemény I. E. 29. jelzetű, teológiai traktátusokat tartalmazó 14–15. századi csonka kódex jelenlegi 1r lapján a következő bejegyzés olvasható: „Ex libris Francisci Subich 1762”. Az 1v lap tanúsága szerint: „Petrus Czene Szencinus comparavi hunc librum ex Bibliotheca Budensi a Sereniss. Rege Matthia collecta. Anno D. 1614.” A kötet tehát a budai királyi könyvtárból származott.¹² Subich Ferenc másolatában maradt fenn

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. 4. 658. Heliser névalakban. Esztergom városa 1905-ben Helischer József, Kis Mihály volt városi főügyész és Lőrincz Dezső volt városi főorvos könyvtáraiból hozta létre a Városi könyvtárát és ennek fenntartására alapítványt létesített. (Közigazgatási jegyzőkönyv 53/1905.).

¹⁰ SZINNYEI József: *I.m.* 658.

¹¹ Kódexek N. 157.

¹² CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1286.

a *Pannóniai ének*nek nevezett 16. század eleji magyar nyelvű históriás ének.¹³ Nem azonosítható viszont egykori tulajdonosa annak a két nyomtatott kötetnek, amelyek kódexlapborítóban voltak és a Helischer gyűjteményhez tartoznak. Nagy valószínűséggel azonban szintén Subich Ferenc könyvtárában voltak egykor.¹⁴

Subich Ferenc személyével a *Pannóniai ének*kel kapcsolatban foglalkoztak. Pray György Cornides Dánielhez írt leveléből tudjuk, hogy 1776-ban Subich királyi ítélőmester (protonotarius regni Hungariae) volt. 1785-ben már elhunyt királyi ügygazdátónak (defunctus causarum regalium director) nevezte Pray György.¹⁵ A már említett Werbőczy-féle formulariumhoz egy Pozsony városára utaló oklevelet is hozzákööttek. Ebből arra következtethetünk, hogy Subich gyűjteményét elsősorban működési helyén, Pozsony városában és környékén, Észak-Magyarországon fennmaradt kéziratokból és itt beszerezhető könyvekből gyarapította.¹⁶

Helischer József könyvgyűjteményének katalógusai alapján elsősorban történelmi érdeklődéssel rendelkezett. Kéziratban maradt fenn ilyen tárgyú saját munkája is: *Statistico-historico-topographica descriptio comitatus Strigoniensis synoptica adornata a quodam Historiophilo Municipe Strigoniensi*.¹⁷ Leírásából a 19. század eleji, újból egyházkormányzati központtá kiépülő Esztergom képe bontakozik ki.

A ferences rendház könyvtára

Esztergom kulturális és anyagi szempontból is jelentős egyházi intézményei a török uralom idején nem működhetek a városban. Közülük elsőként – 1683 után – a ferencesek települtek vissza. A rend Esztergomban gazdag középkori múlt-ra tekinthetett vissza. A város 1233 körül már a custodia Strigoniensis, majd 1239-től a marianus provincia székhelye. A tatárjáráskor (1242) elpusztult kolostorukat 1260 táján építtette újjá IV. Béla király, akinek itt lévő temetkezési helye a kolostorral együtt az 1543 utáni török időszakban elpusztult. A középkori török elleni

¹³ SZÉCHY Károly: *A Pannóniai ének*. = ItK 1902. 276–277. – *A magyar irodalom története*. I. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 180–181.

¹⁴ KÖRMENDY Kinga: *Az ún. Zalka antiphonale töredékei*. In: Zenetudományi dolgozatok. Bp. 1988. 33–34. A kódexlap jelzete: Fragm. 98.

¹⁵ SZÉCHY Károly: *I.m.* 275–277.

¹⁶ A kamarai hivatalnokok könyvgyűjteményeinek eredetére példaképpen utalunk Kutassy János esztergomi érsek hagyatékára. 1607. aug. 11-én Gosztonyi Pál a pozsonyi kamara beleegyezésével az érsek hagyatékából könyveket vett magához. Könyvtárának jegyzéke alapján valószínűsíthető, mely kötetek származtak Kutassy könyvtárából. (*Magyarországi magánkönyvtárak I.* 1533–1657. Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13. 87–88, 101–104.). A kamara szerepére a magyarországi könyvtörténetben: FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara és a könyvek*. In: Az OSZK Évkönyve 1968–1969. Bp. 1971. 307–316.

¹⁷ A kézirat több példányban ismert. A Városi könyvtár példánya Prokopp Gyula magyar fordításában megjelent: *Annales Strig.* 1988. 100–145. Uo. 146–149. szerkesztői megjegyzésben Nagyfalusi Tibor foglalkozott a kézirat többi példányával és érintette a Helischer-gyűjtemény sorsát is. A jelen tanulmányban Helischer dolgozatának Rummy Károly másolatában és kiegészítésével ellátott példányát használtuk. (MTAK Földr. 4-r. 5.) Vö. HEGEDÜS Rajmund: *Adalékok Esztergom művelődéstörténetéhez a múlt század harmincas éveiből*. = *Annales Strig.* 1983. 381.

küzdelemben az obszerváns ferencesek (a salvatorianus rendtartomány tagjai) tevékenyen részt vettek, ezért ők élvezték a marianus rendtartománnyal szemben a Hunyadi-család támogatását. Így került sor arra, hogy az esztergomi marianus ferences rendházat Széchy Dénes esztergomi primás 1448-ban az obszerváns ferenceseknek adta át. Ők működtek itt 1543-ig. Esztergom felszabadulása után újból a marianusok kaptak letelepedési engedélyt I. Lipót királytól, és őket támogatta Széchényi György, az akkori esztergomi érsek is. Az érseki városban fából építették fel rendházukat (conventus Sanctae Crucis). Ezt a kolostort 1786-ban oszlatta fel II. József.¹⁸ A jelenlegi, az egykori királyi városban fekvő ferences kolostort Szt. Anna tiszteletére a város kezdeményezésére, az általa adományozott telken 1700-ban kezdték építeni, és az érseki város ferences konventjének tagjai egy részével népesítették be. A királyi város ferencesei vették át 1776-ban világi papokkal közösen az oktatást a felosztatott jezsuita rend gimnáziumában. Helyileg is ekkor került át a gimnázium az akkori érseki városból a királyi városba.¹⁹

Az Esztergomban jelenleg működő ferences rendház tehát nem rendelkezik középkori előzményekkel. A török uralom után újjáépülő Esztergomban a ferencesek elsősorban lelkipásztori tevékenységet folytattak. A város szellemi életében oly fontos oktatásban is csak részben és rövid ideig vettek részt. A rendház 18–19. századi könyvtárában elsősorban a lelkipásztori munkához szükséges műveknek kellett meglenniük, valamint a rendi oktatást szolgáló könyveknek, mivel a 19. század elején rendi főiskola működött Esztergomban.²⁰ Még a 18. században kerülhetett be az érseki városban lévő ferences konventből az a kötet, amely több 16. század elején nyomtatott történeti művet tartalmaz.²¹ Nagyon valószínű, hogy szintén közvetlenül került — a már ismertetett kapcsolat útján — a felosztatott jezsuita rendházból egy jelzet nélküli kézirat: *Summarium constitutionum Societatis Jesu*.²² Német nyelvterületre utaló egykori bejegyzéseket találunk olyan kötetekben, amelyeknek kódexlap volt a kötéseük.²³ Az ismert tulajdonbejegyzések tanúsága szerint a könyvtárban lévő kódexek, ősnymtatványok, 16–17. századi nyomtatott művek többsége Magyarország különböző ferences rendházaiból származik. 1950-ben betiltották a legtöbb szerzetesrend működését. Az esztergomi ferences rendház megváltozott kö-

¹⁸ VILLÁNYI 23–24. *Komárom megye régészeti topográfiája*. I.m. 121, 146–148. Korábbi irodalommal.

¹⁹ VILLÁNYI 22–23. P. VIRÁGH Raymund: *Szt. Ferenc fiai Esztergomban*. = Esztergom Évlapjai I/1925/104. A jezsuiták Széchényi György esztergomi érsek segítségével az érseki (Vízi-) városban 1686-ban missziós házat majd rendházzal összekapcsolt gimnáziumot létesítettek. A rend eltörlése (1773) után templomuk a Víziváros plébániatemploma lett, a gimnáziumot pedig áthelyezték a királyi városba. (Villányi 22–23). A rendház könyvtárának nagyobb része Esztergomban maradt. Jegyzékei: BEK j 18/III/29. J 21 N. 25.

²⁰ HELISCHER József: *Statistico-historico-topographica descriptio comitatus Strigoniensis synoptica adornata a quodam Municepe Strigoniensi*. MTAK Földrajz 4-r. 5. 85r.

²¹ KOROKNAY N. 126. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ 630.

²² Kódexlapborítója: Fragg. 71.

²³ Magyar Ferences Könyvtár Muz. 16. Diomedes: *Ars grammatica*. Velence, 1491. A kötetben német ny. bejegyzés olvasható 1562-ből. Kötése: Fragg. 57. A Th. 151. jelzetű könyv Jacobus Reneccius Hamburgensis: *Clavis Theologiae*. Hamburg, 1611. Tulajdonosa 1645-ben Johannes Feit volt. Kódexlapborítója: Fragg. 153. A Th. 294. jelzetű kötet Petrus Alagona: *Thomae Aquinatis Theologiae Summae compendium*. Herbigoli, 1630. Possessorbejegyzése: Sebastianus Schwenck 1646. Kötése: Fragg. 89.

rülmények között, megváltozott feltételekkel további működési engedélyt kapott. A könyvtárba ekkor kerültek be némely más ferences rendházakból ide mentett muzeális értékű kéziratok, könyvek.²⁴

Az esztergomi ferences rendház könyvtárának történetéről, állományösszetételéről semmiféle forrásmunka nem áll az érdeklődő rendelkezésére. A különböző szempontú kutatások eredményeinek számbavétele (történeti könyvkötések vizsgálata, egykori tulajdonosbejegyzések számbavétele, kódexlapok feltárása) és a rend esztergomi történetének nyomon követése lehetőséget nyújt arra, hogy biztosan állíthassuk: a könyvtár jelenlegi állománya az 1683 utáni időszakban jött létre, és annak semmi kapcsolata nincs a középkori királyi város ferences rendházában egykor biztosan megvolt könyvtárral.²⁵

A Főszékesegyházi Könyvtár

Esztergomban a Főszékesegyházi Könyvtár mind állományösszetételében, mind számszerinti nagyságrendben a legjelentősebb könyv-, és kéziratgyűjtemény. Bár ez a könyvtár rendelkezik bizonyos középkori előzményekkel, állományában a középkori esztergomi könyv- és könyvtári kultúra csak néhány emlékkel van jelen. 1543-ban, amikor a törökök ostromolni kezdték a várat, az érsek és a káptalan elhagyta azt. A káptalan Nagyszombatban, az érsekek pedig – főképpen a 17. századtól – Pozsonyban működtek tovább. 1683-ban, a török uralom megszűnésekor visszaköltözésüket hátráltatta a vár katonai célra való felhasználása és a város ostrom utáni leromlott állapota. Az újjáépítés nehézségei miatt az érsek csak 1820-ban, a káptalan tagjai, egyes intézményei pedig fokozatosan, az építkezéseknek megfelelően térhettek vissza Nagyszombatból.²⁶ Legkorábban a Pozsonyban lévő érseki könyvtárat szállították Esztergomba: 1821-ben. A Nagyszombatban lévő érseki-káptalani könyvtárat 1853-ban költöztették vissza. 1820-tól a káptalan Esztergomban is létesített egy könyvtárat, amelyet az új könyvtárárpület elkészültéig, 1853-ig gyarapított.²⁷

²⁴ A Szűz Máriáról elnevezett provincia könyvtárából származik egy *Breviarium Praemonstratense*. (KOROKNAY N. 128. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 632.). Pozsonyból jutott Esztergomba Maius Junianus Trevisóban 1477-ben nyomtatott műve. (KOROKNAY N. 125. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 627). Liebhards Eghenvelder pozsonyi írnok kódexe a pozsonyi ferencesektől került Esztergomba. (Kódexek N. 112.). A szombathelyi ferencesektől származik egy 1518-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* (KOROKNAY N. 127. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 631.). A németújvári ferencesektől egy szentbeszédet tartalmazó kódex került Esztergomba, amely előzőleg a remetei pálosoké volt (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 629.). Az esztergomi ferences rendház könyvtárának muzeális értékű darabjait jelenleg Budapesten, a Magyar Ferences Könyvtárban őrzik, esztergomi letétként.

²⁵ 1288-ban már említene a rendházban lektort, azaz hittudományi előadót. 1487-ben itt működött a középkor vég egyik legkedveltebb prédikációs gyűjteményének szerzője, Temesvári Pelbárt. (KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Bp. 1922. 29., II. Bp. 1924. 44, 567–568. – *A magyar irodalom története*. I.m. 139–141).

²⁶ KOLLÁNYI 1900. XXI–XXII. – GERENDÁS 194–196.

²⁷ OCSOVSKY 17–19. – VILLÁNYI 24. – KÖRMENDY 1989. 41.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár történetében tehát a következő korszakokat és állományegységeket különíthetjük el:

- a. A kezdetektől 1543-ig, Esztergom török kézre kerüléséig. Ez az időszak a könyvés a könyvtári kultúrában a kéziratosság egészét, valamint az ősnymtatványokat és az un. antiqua kiadványok időszakának jelentős részét képviseli.
- b. A második korszak 1543-tól az Esztergomba való visszaköltözésig (1820) a különböző helyeken őrzött állományrészek története (Nagyszombat, Pozsony, Esztergom) az esztergomi könyvtáráépületben való elhelyezésig (1855).
- c. Végül az 1855-től a Bibliothecában felállított és 1876-tól együttesen kezelt, azóta a Főszékesegyházi könyvtár nevet viselő könyvállomány története.

a.

Az esztergomi egyház középkori könyvtárának állománya 1543-ban részben elpusztult, részben széjjelszóródott. A mai kódex-, és könyvállományban csak két kötet képviseli a középkori esztergomi egyház, az ecclesia Strigoniensis könyvtárát,²⁸ a többi más, elsősorban külföldi gyűjteményekben találjuk.²⁹ Ismeretes az OSzK-ban négy,³⁰ Bécsben az ÖNB állományában hat,³¹ további két bécsi intézmény könyvtárában pedig egy-egy kódex.³² Bologná-ban a Bibliotheca Universitaria őrzi az esztergomi káptalan 16. század eleji üléseinek jegyzőkönyvét.³³

A középkori esztergomi érsekek, kanonok magánkönyvtára és az esztergomi Collegium Christi könyvgyűjteménye hasonló sorsa jutott. Szalkai László, a mohácsi csataterén 1526-ban elesett érsek az egyetlen, akinek iskoláskönyvét vélhetően folyamatosan őrizte az esztergomi egyház könyvtára (Ms II. 395.). Az érsekek közül Vitéz János méltán híres könyvgyűjteményéből maradt fenn a legtöbb kötet, elsősorban szintén külföldi könyvtárakban. Vitéz János kódexeinek többségét utóda, Beckensloer, Mátyás király fő- és titkos kancellárja vitte magával 1476-ban, amikor III. Frigyes német-római császárhoz szökött.³⁴ Az érseki könyvtárak közül Bakócz Tamáséról rendelkezünk több adattal; Kanizsai János, Pálóczy György, Szatmári György gyűjteményének csak egy-egy darabja ismert, és ezek is többnyire külföldi könyvtárakban találhatók.³⁵ Az esztergomi káptalan tagjai közül elsősorban

²⁸ KÖRMENDY 1989. 42. – CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1198, 1202. (A N. 1196. tétel nem az esztergomi, hanem a pozsonyi káptalan számadáskönyve).

²⁹ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei. Bp. 1984. Új sorozat 15. N. 1, 8, 10, 12, 20, 21, 49, 55, 69, ill. uo. 54–55. MADAS Edit: *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1986. 159–175. – KÖRMENDY 1989. 43–44.

³⁰ CSAPODI – CSAPODINÉ N. 917, 920, 921, 922.

³¹ Uo. N. 105, 115, 116, 129, 180, 204.

³² Wien, Diözesanarchiv (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 26.), Wien, Benediktinerabtei Unsere Liebe Frau zu den Schotten (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 23).

³³ CSAPODI – CSAPODINÉ N. 297.

³⁴ Kódexek N. 117. Korábbi irodalommal.

³⁵ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 42–46, 177–182, 185–187. Kódexek 21–30., ill. uo. N. 106, 134, 186. (Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 235, 761, 870, 893, 908, 1185.)

az egyetemet látogató, ott alacsonyabb-magasabb fokozatot elnyertek rendelkeztek koruk tudományos, elsősorban jogi és lelkipásztori kézikönyveivel. De tudásunk van a hazai iskolázottságuk liturgikus könyveiről és a hazai joggyakorlathoz szükséges segédkönyveiről is. Ezek is különböző hazai és külföldi könyvtárakban lelhetők fel.³⁶ A középkori esztergomi iskolázás fontos intézményének, a Collegium Christi könyvtárának fennmaradt kötetei szintén hasonló sorsra jutottak.³⁷

b.

Az ország egyházi központjának Nagyszombatba költözésével nemcsak lezárult, de nagy mértékben meg is semmisült az intézményi működéshez fűződő középkori emléanyag. Ez az esztergomi egyház könyvtárának szerves fejlődési lehetőségét megszakította azzal, hogy az a továbbiakban nélkülözni kényszerült az addig létrejött könyvvállományt. A rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint a könyvtár szervezett átvitelére nem került sor. Nagyszombatban a városi plébániatemplom ettől kezdve mint „ecclesia Strigoniensis” működött, és itt új könyvtárat kellett létesíteni. A nagyszombati Szt. Miklós egyházba átvitt csekély számú kötet elsősorban a liturgikus cselekmények végzéséhez szükséges szerkönyv lehetett. Ezeket említik az esztergomi egyház Pozsonyban és Nagyszombatban a 16. század közepén felvett vagyonösszeírásai.³⁸

A Nagyszombatban létesített könyvtár állományának gyarapodására a possessor-bejegyzésekkel rendelkező kötetekből, a végrendeletekből és a vagyonösszeírásokból következtethetünk. Szondy Pál nagyprépost egy 15. századi kódexet, egy nyomtatott Pontificale Romanumot hagyott 1558-ban az esztergomi egyházra.³⁹ Szintén az egyháznak ajándékozta zágrábi missaléját Ilosvai István nagyprépost 1559-ben.⁴⁰ A Bakócz graduale is ajándékozással került a 16. század második felében az esztergomi egyház tulajdonába.⁴¹ A nagyszombati korszak kezdetén, 1568. jan. 21-én,

³⁶ KÖRMENDY Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. I.m. 176–202. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 75, 179, 199, 256, 540 (ez a tétel megismételve téves lelőhellyel uo. N. 749), 738.

³⁷ KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században*. = MKsz 99. (1983.) 1–20.

³⁸ Adattár 11. N. 70, 75, 77. Az esztergomi vonatkozások valószínűsítik, hogy az Adattár 11. 138–139. a közölt jegyzék a 16. század második feléből a pozsonyi egyház sekrestyéjében „Capsae cum schedis affixis” jelzéssel ellátott javakról az esztergomi egyház Adattár 11. N. 77. alatt közölt leltárának részletezése. Az esztergomi egyház nagyszombati korszakára, a Szt. Miklós templomban lévő liturgikus könyvekre: DANKÓ József: *Geschichtliches Beschreibendes und Urkundliches aus dem Graner Domschatze*. Történelmi műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából. Esztergom, 1880. 21, 149, 150, 155, 160. Vö. Adattár 11. N. 113, 245, 253, 534. KÖRMENDY 1979. 49–52.

³⁹ KÖRMENDY 1979. 26. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1205.

⁴⁰ A kötet a múlt században még a Főszékesegyházi könyvtárban volt. (KNAUZ 1869. 194–195. L. VII. 1). HUBAY 54–55. nem említi az esztergomi példányt. A M. TODORESCU Horváth és báró Kronfeld Móric könyvtárából viszont olyan példányokat ír le, amelyek csonkák. Ezek elveszett (?) lapjain akár az Ilosvai-féle bejegyzés is olvasható lehetett.

⁴¹ BERKOVITS N. 9. Vö. Kódexek N. 186., CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1185.

Oláh Miklós érsek halálakor leltárt készítettek a székesegyház javairól. Ebben a könyvekről a következő megjegyzés olvasható: „Libri diversi magni et parvi 44.”⁴²

A 16. századból ismert végrendeletek alapján az állapítható meg, hogy az esztergomi egyház javadalmasai könyveik közül csak egy-két kötetet juttattak az egyház könyvtárának; könyveiket elsősorban rokonaikra, kanonoktársaikra hagyták.⁴³ Ezen a gyakorlaton kívánt változtatni Forgách Ferenc érsek (1607-1615). Az egyházi könyvtárak állományának gyarapodását azzal akarta biztosítani, hogy az 1611-es nagyszombati zsinaton határozatot hozott az elhunyt egyházi javadalmasok végrendelkezési jogáról. E szerint az egyházi felszereléseket, könyveiket nem hagyhatták rokonaikra, hanem annak az egyháznak kellett juttatniuk, amelynek javadalmát élvezték. Forgách Ferenc így akarta biztosítani, hogy a püspökök és a káptalani javadalmasok könyveiből káptalani könyvtárat lehessen létesíteni.⁴⁴ Forgách Ferenc az esztergomi egyház könyvtára és levéltára számára külön épületről is gondoskodott 1615-ben.⁴⁵

A könyvtár állományának 16–17. század eleji számszerinti nagyságára nincsenek adataink. A levéltári forrásokban csak a székesegyház kincstáráról, illetve az egyházi felszerelésekről és az ezekhez sorolt liturgikus könyvekről találunk adatokat.⁴⁶ 1625-ben egy királyi okirat is úgy intézkedett, hogy az elhunyt püspökök könyvei a nagyszombati zsinat határozatának megfelelően a *felállítandó káptalani könyvtárra* szálljanak. A könyvtár állományának növekedésében ennek ellenére nem érvényesült kellő erővel a zsinati határozat. Ugyanis az 1630-as nagyszombati zsinat nyomán az egyes egyházmegyék (Esztergom, Zágráb) olyan rendszabályokat fogadtak el, amelyekben visszatértek ahhoz a régi szokásjoghoz, hogy az egyháziak részben szabadon végrendelkezhettek, de vagyonuk egy részét jótékony célra kellett hagyniuk.⁴⁷ Pázmány Péter könyvtárfejlesztő tervei is megghiúsultak, és ő maga is a po-

⁴² Adattár 11. N. 113.

⁴³ Pl. Verancsics Antal érsek (KOLLÁNYI 1895. 210.), Monoszlói Miklós (uo. 210–211.), Andreisi Ferenc (uo. 211.), Poklostóy Máté (Adattár 11. N. 169.), Telegdi Miklós (uo. N. 171.), Velikey György (Velitinus névalakban uo. N. 183.).

⁴⁴ „Libros vero non nisi Ecclesiae in qua resident, relinquunt, ut bibliotheca erigi in singulis Capitulis possit.” (PÉTERFFY, Carolus: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata. Pars II. Posonii, 1742. 207.*) Az egyháziak végrendelkezési joga szoros kapcsolatban volt az egyházi vagyon keletkezésével és ennek a vagyonnak a fejlődési szakaszaival. A magyarországi egyházi javadalmasok végrendelkezési jogának fejlődésére: KOLLÁNYI 1890. Uő: *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története*. Bp. 1896. A főpapi hagyatékok egy részét a királyi kincstár képviselői a kincstár számára foglalták le a középkortól. A könyvek esetében ez a könyvtár széjjelszóródását jelentette. Vö. 16. jegyzet. A nagyszombati zsinat végrendelkezési határozataira: KOLLÁNYI 1890. 121–122.

⁴⁵ Az esztergomi káptalan vizitációja 1654. ápr. 3. (BEK Hevenesi Gábor másolatai. Tom. I.I. 53.) Magyarország vármegyei és városai. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. é.n. 185. A könyvtár és egyéb káptalani épületek miatt az érsekeknek és a káptalannak hosszan tartó nézeteltérései voltak Nagyszombat városával. (*Az esztergomi káptalan vizitációja*. I.m. 53. BEK Hevenesi Gábor másolatai. Tom. LVII. 7, 18, 515. GERENDÁS 187–189.)

⁴⁶ L. a 38. sz. jegyzetet.

⁴⁷ KOLLÁNYI 1890. 126–130, 152–153.

zsonyi jezsuita kollégiumra hagyta könyvtárát.⁴⁸ A kanonoki végrendeletek közül példa értékű Bőjte Miklósé 1639-ből. Könyvtárát három részre osztotta. Az iskolai, a hitvitázó és a prédikációs köteteket „ad bibliothecam capituli Strigoniensis” hagyta. A másik két részből alumnusai, barátai kaptak.⁴⁹ A kanonokok közül néhányan valóban a káptalanra hagyták könyvtárukat.⁵⁰ Mások csak egy-egy kötetet hagytak a káptalanra.⁵¹ 1694-ben végrendeleti végrehajtás során került a könyvtárba a Ms II. 324. jelzetű kézirat. A végrendelet nélkül elhunyt kanonokok hagyatéka az 1652–54-es vizitáció tanúsága szerint⁵² a káptalan tulajdona lett. Az itt felsorolt nevek közül Radossényi Márton, Körösy Zsigmond és Bosnyák István kéziratai és könyvei valóban megtalálhatók a Főszékesegyházi könyvtárban.⁵³

Lippai György érsek (+1666) a Fugger könyvtár megvásárlásával tudatosan fejlesztette gyűjteményét. Ez, bekerülve a könyvtárba, nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is lényeges gyarapodást jelentett.⁵⁴ Az ekkor már közel háromezer kötetes állományt Szelepchényi György érsek rendeztette. 1674-ben készült el a szakrendi (Ms I. 290.), 1676-ban a betűrendes katalógus (Ms I. 291.).⁵⁵ Szelepchényi György érsek (+1685) az 1625-ös királyi rendelkezésnek eleget téve hagyta végrendeletében pozsonyi könyvtárát a káptalanra.⁵⁶

A 16–17. századi könyvtár Lippai és Szelepchényi érsekek jelentős könyvhagyományain kívül a kisebb-nagyobb kanonoki magángyűjteményekből gyarapodott. Ezek tulajdonosaik esetleges külföldi vásárlásaiból, valamint a Felső-Magyarországon beszerezhető hazai és külföldi nyomdatermékekből álltak, és átlagosan 30–40

⁴⁸ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY Samu. *Pozsony vármegye*. Bp. é. n. 185. BITSKEY István – KOVÁCS Béla: *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány hagyatéka*. = MKsz 91. (1975.) 25–36. A Főszékesegyházi könyvtárban lévő Pázmánytól származó kötetek: BERKOVITS N. 11, 15. Adattár 11. N. 534. ISTVÁNFY Miklós: *Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV*, Köln, 1622. (RMK III. 1350.) valamint GRAPALDUS: *De partibus aedium libri I–II*. c. munkájának csonka példánya (Inc. II. 18. s. 1. et a.) Vö. KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. sz.-tól 1820-ig*. Esztergom, 1964. MTAK Ms 11.024. 42.

⁴⁹ Adattár 11. N. 349. Ld. még Apáthy Márton végrendelet 1642. uo. N. 379.

⁵⁰ Egri Imre 1630, Lázár István 1631, Buziankovich Pál 1644, Bordács György 1647 (Adattár 11. N. 309, 311, 397, 417).

⁵¹ Zlatinay György (Adattár 11. N. 303).

⁵² *Az esztergomi káptalan vizitációja*. I.m. 52.

⁵³ Radossényi Márton (KOLLÁNYI 1900. 260., KÖRMENDY 1979. 81–82.) bécsi egyetemi jegyzetei 1636–1638-ból: Ms II. 251, 345, 346, 347, 358, 362, 387. 1481-ben nyomtatott Bibliája: Inc. I. 12. s. 1. et a. (KOROKNAY N. 133, CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1214). Bejegyzései olvashatók a *Missale Strigoniense* 1512-es, Velencében nyomott egyik példányában (OSzK RMK III. 180/3. RADÓ N. 75). Körösy Zsigmond (KOLLÁNYI 1900. 266) bécsi és római egyetemi jegyzetei: Ms II. 268, 355/1–2., 359, Ms III. 55–56. Possessor-bejegyzései egy Luther-kötetben (Inc. I. 126. XVI. KOROKNAY N. 173), valamint E. BERGER 1600-ban Olomoucban nyomtatott kötetében szerepelnek. (RMK III. 948. Kódexlapborítója: Fragm. 61). Bosnyák István (KOLLÁNYI 1900. 244) bécsi és római egyetemi jegyzetei 1625–1634-ből: Ms II. 333/a–b, Ms III. 48.

⁵⁴ BORBÉLY Andor: *Az esztergomi Bibliotheca Fugger gyűjteményének eredete*. = MKsz 77. (1961.) 469–475. SZEPESI Zsuzsa: *Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez*. = MKsz 97. (1981.) 225–227.

⁵⁵ SZEPESI Zsuzsa: *Az esztergomi Bibliotheca*. I.m. 227–229.

⁵⁶ KOLLÁNYI 1895. 217.

kötetet számlálhattak.⁵⁷ Ezenkívül a Nagyszombatban lévő könyvtár állományába számos olyan kötet is bekerült, amelyek a török megszállás miatt Felső-Magyarországra menekült és Nagyszombatban esztergomi egyházi javadalmat kapott egykori erdélyi, dél-magyarországi egyháziak tulajdonában voltak.⁵⁸ Mivel következetesen nem szereztek érvényt a nagyszombati zsinat határozatának, az esztergomi káptalan tagjainak könyvei ajándékozás, hagyományozás útján elsősorban az akkori Felső-Magyarországon működő egyháziak és világiak birtokába jutottak.⁵⁹ Ezek között a kötetek között vannak olyan nyomtatványok is, amelyeket egykori esztergomi káptalani tagok 1543-ban Esztergomból hoztak magukkal, és amelyek továbbiakban már Nagyszombatban, illetve Felső-Magyarországon cseréltek gazdát.⁶⁰

A kanonok tulajdonában volt kéziratok, könyvek többsége tulajdonosaik egyetemi tanulmányaihoz, lelkipásztori tevékenységéhez kapcsolódó mű volt. A fennmaradt egyetemi jegyzetek tanúsága szerint a 16. században Bécs mellett Krakkó és Olomouc a tanulmányok színhelye. A 17. században a bécsi Pazmaneumban, Grazban és Rómában a Collegium Germanico-Hungaricumban végezték tanulmányukat legtöbbször a káptalan tagjai közül. A nagyszombati egyetemen tartott előadásokról csekélyebb számban találunk jegyzeteket a könyvtárban.⁶¹

⁵⁷ Kálmándy Bálint vagyonösszeírásában 1567-ben 14 db könyv szerepelt. Kiemelkedő volt Maszman Bálint könyvgyűjteménye. 1616 körül 123 művet soroltak fel hagyatékából (Adattár 11. N. 111, 277.). Szász János hagyatékában 1674-ben cím szerint 46 könyvet soroltak fel. Vépi Benedeknek 1676-ban 32, Schleger Györgynek 1679-ben 27 db könyve volt. Péterfy András nagyprépost után 1693-ban 30 db könyv maradt (KOLLÁNYI 1895. 214–218.)

⁵⁸ KÖRMENDY 1979. 44–46.

⁵⁹ A középkori esztergomi egyházmegye észak-magyarországi területén széjjelszóródott esztergomi káptalani és kanonoki könyvtárak köteleire: KOTVAN, Imrich: *Inkunabuly na Slovensku*. Matica Slovenská, 1979. N. 125, 252, 253, 494, 572, 950, 981. KOTVAN, Imrich – FRIMMOVÁ, Eva: *Inkunabuly slovenskej národnej knižnice Matice Slovenskej v Martine*. Matica Slovenská, 1988. N. 105, 108, 213, 424, 450. KUZMIK, Jozef: *Humanisticko-renesančné supra librosy a rukopisné exlibrisy v historických knižniciach Matice Slovenskej*. Kniha' 81. Matica Slovenská, 1982. 39–71.

⁶⁰ Pl. Csézy Balázs missáléja. OSzK RMK III. 176/1. (HUBAY 53–54. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1097.) A Collegium Christi 1487-ben Nürnbergben nyomott Bibliája (OSzK Inc. 283/b. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1039). Saapi István Esztergom város jegyzőjének dekretálisa (Főszékesegyházi könyvtár Inc. II. 8. XV. KOROKNAY N. 156, CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1241.) Szegedi Lukács esztergomi plébános tulajdonában volt BURGO, Johannes: *Pupilla oculi Strasburg* c. műve. (Bratislava, Kapitulna Knižnica, Theol. mor. 39. KOROKNAY N. 20.) – Tanulságos nyomon követni Lehotai Kelemen esztergomi kanonok (1521–1536) fogadott fiára hagyott könyveinek sorsát is. Hieronymus, S.: *Opera* Tom. VIII. a Főszékesegyházi könyvtárban van (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1245). Petrus Lombardus: *Sententiarum libri IV*. a BEK állományába került (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 557). Vincentius Bellovacensis munkáját pedig az OSzK őrzi (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1030).

⁶¹ Bécsben készült egyetemi jegyzetek a XVI. századból: Ms II. 248. (kötése Fragm. 54.), Ms III. 143. (kódexlapborítói Fragm. 59., és Fragm. 129.) – Krakkóban 1549–50-ben készítette jegyzetét Derechkey János (Ms II. 247.) Szintén Krakkóban készült jegyzetek: 1549–50-ből Ms II. 186a–b., valamint 1550–51-ből Ms II. 196. (kötése: Fragm. 18. MADAS, Edit: *Ein Fragment des Hieronymus Briefes an Presbyter Cyprianus in der Kathedralbibliothek zu Esztergom* (Gran). Codices Manuscripti 11/1985/87–89.) – Olomoucban tanult 1558–59-ben Bánovszki Simon (KOLLÁNYI 1900. 204.), jegyzetei: Ms II. 227a–b, d. Possessorbejegyzésével van ellátva egy Marsilio Ficino-kötet (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1242.), valamint egy domonkos formularium (KOROKNAY N. 185. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1275.). A XVII. században számos kanonok tanult Bécsben, és ott készített jegyzetük is fennmaradtak a Főszékesegyhá-

Bécsben, illetve Rómában tanult és később káptalani javadalmat nyert kanonokok könyvgyűjteményeinek sorsára a következő jellemző példákat hozhatjuk fel. Pohronczai (Szelephényi) Ferenc 1611. márc. 4-én Nagyszombatban kelt végrendelete szerint teológiai könyveit a liturgikus művekkel együtt a káptalanra, világi tárgyú könyveit két, a nagyszombati iskolába járó unokaöccsére hagyta.⁶² Még saját maga ajándékozta el egyetemi tanulmányai idején Kapronczai Lászlónak azt a kötetet, amelyet 1581 körül nyomtak Augsburgban. Az evangéliumokat és az apostolok leveleit tartalmazta latin és görög nyelven. Az 5.073. jelzetű kötetnek a 14. század második feléből származó kódexlap volt a kötése (Fragm. 108.). 1590-ben Andreisi Ferentől kapta ajándékba azt a kolligátum-kötetet, amely előzőleg Soklyósi László győri kanonoké volt.⁶³ A könyvtár Inc. I. 114. XV. jelzettel őriz egy 1493-ban Strassburgban kiadott Mariale ősnymtatványt, amelyben possessorbejegyzése 1589-ből való.⁶⁴ 1601-ben került a tulajdonába egy Velencében 1509-ben nyomtatott prédikációsgyűjtemény.⁶⁵ 1591-ben szerezte meg Aquinói Tamás *Summa theologicá*jának 1479-ben Velencében nyomott példányát. Ebben a kötetben a káptalan possessorbejegyzése van a 18. századból.⁶⁶ Bécsi egyetemi jegyzetei a következő jelzeteken találhatók a könyvtárban: Ms II. 226a–b., Ms II. 274., Ms II. 292. Unokaöccsétől, Szelephényi Mihálytól került be a Főszékesegyházi könyvtárba Inc. II. 61. XVI. jelzetű kötete, amelyben Oláh Miklós *Catholicae ac christiana e religionis praecipua quaedam capita*. Wien, 1560. c. művéhez két kéziratos egyetemi jegyzetet kötöttek hozzá egy kódexlap kötésben.⁶⁷ Szelephényi Mihályé volt egy több kolligátumot tartalmazó kötet, amelyből az egyik nyomtatvány tulajdonosa szintén Szelephényi Ferenc volt. A 16. századi németországi nyomtatványokat valószínűleg még Szelephényi Ferenc köttette egybe.⁶⁸

Téves következtetésekre ad lehetőséget az a tény, hogy az esztergomi káptalan-nak a 16–17. század fordulóján három Novák családnevű kanonok tagja volt, akik közül kettő a családnevén kívül azonos keresztnévet is viselt: Novák Miklós (I.) 1561–1581, Novák Mihály (1579–1603) és Novák Miklós (II.) 1598–1636. Könyveik, kézirataik közül néhány bekerült a könyvtár állományába. Novák Miklós (I.)⁶⁹

zi könyvtárban. Pl. Pozsgay Miklós (KOLLÁNYI 1900. 249.): Ms II. 343. Bághy József (KOLLÁNYI 1900. 236.): Ms II. 338. Fejér Jakab (KOLLÁNYI 1900. 260.): Ms II. 364, 375. Kerlai János (KOLLÁNYI 1900. 270.): Ms II. 384. Latkóczy György (KOLLÁNYI 283.): Ms II. 319, 342. Robik János (KOLLÁNYI 318.) és Matalics Gergely (KOLLÁNYI 332–333. Matalics György néven) jegyzeteinek sorozata található a könyvtárban: Ms II. 266/a–b, 269b, 284, 309, 366, illetve Ms II. 219, 223, 250, 304, 305, 337. — A gráci egyetemen készült pl. Lósy Mihály jegyzete: Ms III. 142, valamint az Ms II. 276, 329. jelzetű kéziratok. — A nagyszombati egyetemre a XVII. század végéről Olasz Pál (KOLLÁNYI 328.) jegyzeteivel utalunk: Ms II. 325, 326.

⁶² Adattár 11. N. 255.

⁶³ Inc. II. 26. XVI. KOROKNAY N. 176.

⁶⁴ Uo. N. 151.

⁶⁵ Inc. III. 12. XVI. KOROKNAY N. 186.

⁶⁶ MTAK Inc. 125.

⁶⁷ Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1210.

⁶⁸ Inc. II. 89. XVI. Kötése: Fragg. 23.

⁶⁹ KOLLÁNYI 1900. 169.

könyvei közül kettő, Berchorius *Repertorium morale*. Nürnberg, 1489. és Ambrosius *Opera*. Pars II-III. Basel, 1492. un. lövöldi karthausi kötésben van. Mindkettőt 1558. aug. 14-én vásárolta Novák Miklós.⁷⁰ 1562-ben került a tulajdonába Temesvári Pelbárt *Expositio psalorum* c. Hagenauban, 1513-ban kiadott műve.⁷¹ Novák Mihály⁷² possessorbejegyzésével egy 1513-as *Missale Strigoniense* a múlt század végén még a Főszékesegyházi könyvtárban volt.⁷³ Könyvtáráról 1594-ben úgy rendelkezett, hogy az Novák Miklósé (II.) legyen, kivéve azokat a köteteket, amelyek a káptalanéi: „Excerptis libris capituli venerabilis, qui singuli assignaticum sint . . .”⁷⁴ Novák Miklós (II.)⁷⁵ szemináriumai prefektusként készített számadáskönyve 1617–1618-ból Ms I. 235. jelzeten található a könyvtárban. Egy nyitrai kanonoktól kapott Bibliájának jelzete Inc. I. 25. s. 1. et a. Számadáskönyvének kódexlapborítója a Fragm. 35. a biblia egykori kötése a Fragm. 38. jelzetű kódextöredék volt. Rómában végzett egyetemi tanulmányainak emléke, hogy az 1589–1591 közötti időszakban készült római egyetemi jegyzetekben többször szerepel a neve.⁷⁶

A 17. századi állomány gyarapodásának ismertetésekor meg kell említeni azokat a köteteket, amelyeket esztergomi kanonokok azzal a bejegyzéssel kaptak ajándékba, hogy azok a budai királyi könyvtárból származnak.⁷⁷ Itt utalunk a Városi könyvtár Helischer gyűjteményében már ismertetett, Subich Ferencről származó, hasonló bejegyzést tartalmazó kódexre.⁷⁸ Ezek a kódexek, könyvek Budáról a 17. század elején kerültek el, és jutottak egyházi és világi könyvgyűjtőkhöz. Ennek módjára is találunk utalásokat.⁷⁹

A 17. században jelentős változás történt az esztergomi egyház könyvtárának történetében. Külön káptalani könyvtárat hoztak létre, az 1611-es nagyszombati zsinat határozatának eleget téve. A szakirodalom Kőszeghy János nagyprépost (+1641) nevéhez kapcsolta a külön káptalani könyvtár létrejöttét. Ez az állítás Feichtinger János 1886-ban megjelent közlésén alapul: „A káptalani könyvtárra nézve minden kétséget kizáró biztonsággal lehet mondani, hogy a Kőszeghy János László eszter-

⁷⁰ KOROKNAY N. 137, 146. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1222, 1229. – Novák Miklós (+1581) és Szepelchényi Ferenc könyveire: KOTVAN, Imrich: *Inkunabuly* i.m. N. 494 I. ex. KUZMIK, Jozef: *Humanisticko-renesančné* i.m. 50, 52, 55.

⁷¹ KOROKNAY N. 171. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1253.

⁷² KOLLÁNYI 1900. 184. Tévesen Miklós névvel.

⁷³ HUBAY 59–60. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 752. KNAUZ 1869. 256. L. IV. 9. Ma MTAK RM III. 72. Novák Mihály szerepel Andreisi Ferenc végrendeletében is (KOLLÁNYI 1895. 211).

⁷⁴ Adattár 11. N. 211.

⁷⁵ KOLLÁNYI 1900. 202–203.

⁷⁶ Ms III. 11/1–2, 16.

⁷⁷ CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1195, 1199, 1220.

⁷⁸ L. a 12. sz. jegyzet.

⁷⁹ Főszékesegyházi könyvtár Ms I. 213. teológiai traktátusokat tartalmazó 15–16. századi kézirat. Bejegyzése: „Hic liber ex Bibliotheca Regum Hungariae Budae existenti allatus Anno a Nato Christo 1615. Et mihi Paulo Ruber, Praeposito B. M. V. de Saagh et sancti Thome dono datus per . . . Martinum Stepp Civem Comaromiensem” (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1195. Vö. uo. N. 1199, 1220.) A BEK Inc. 16. jelzetű Augustinus Aurelius: *De civitate Dei*. Roma, 1474. kötetben lévő beírás szerint: „Liber iste ex bibliotheca Budensi furtim per famulum Bassae Mustafa sublatu et Szechenium ad conuentum fratrum reformatum abductus A. D. 1616. 16 mensis nouembris . . .” (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 481).

gomi kanonok nagyprépostnak 1641-ben bekövetkezett halála után maradt könyvek képezték annak alapját.”⁸⁰ Kollányi Ferenc azt közölte Kőszeghy Jánosról, hogy végrendeletében nagyszombati házáat a káptalanra hagyta, az Úr Jézus kinszenvedésének tiszteletére pedig misealapítványt tett.⁸¹ Ez utóbbi tétel szerepel a már többször idézett 1652–1654-es vizitáció jegyzőkönyvében.⁸² Könyvekről nincs említés a végrendeletben.⁸³ Mint végrendelettel elhunyt káptalani tagot, a fent idézett vizitációs jegyzőkönyv sem említi a káptalanban lévő, rendezendő hagyatéki eljárások felsorolásánál. A Főszékesegyházi könyvtár első ismertetésekor, 1856-ban Ocsovszky Ferenc akkori könyvtáros a külön káptalani könyvtárat a Nagyszombatban 1543–1820 között meghalt kanonokok könyvhagyatékaként határozta meg, nem említve Kőszeghy János nevét.⁸⁴

A káptalani könyvtár létrejöttét és elnevezését az általunk felhasznált nyomtatott és kéziratos források alapján a következőkben foglalhatjuk össze. Az 1762-ben tartott vizitációkor a káptalan a könyvtárával kapcsolatban úgy tudta, hogy azt Forgách Ferenc alapította, Lippai és Szelephényi érsekék gyarapították elsősorban.⁸⁵ A Nagyszombatban lévő könyvtár helyrajzi katalógusa (Ms I. 290.) a *Catalogus Bibliothecae Metrop. Ecclesiae Strigon. A. 1674* címet viseli, fehér pergamen kötésben van, és Szelephényi György szuper exlibrisével van ellátva. A katalógus 2v lapján olvasható ajánlás Pongrácz György nagyprépostnak (+1676) és a káptalan tagjainak szól: „offert et dicat praesentem librorum Bibliothecae Capitularis Indicem.” A betűrendes katalógus 1676-ban lett kész (Ms. I. 291.). Címe: *Index alphabeticus Bibliothecae Reverendissimi et Venerabilis Capituli Strigoniensis*. A 3r lapon lévő ajánlás címzettjei: Szelephényi György érsek és a káptalan. Az eddigiekből arra következtethetünk, hogy a könyvtár-tulajdonos elnevezésében történt csak változás. Az intézmény (ecclesia Strigoniensis) helyett az intézmény egyik testületét (capitulum ecclesiae Strigoniensis) nevezték meg tulajdonosként.

Szelephényi György végrendeletében ugyan a káptalanra hagyta a könyvtárat, de a káptalani könyvtár létrehozásával párhuzamosan elkülönítették a Forgách Ferencről (+1615) és az utána következő érsekektől származó könyveket. Az addig főegyházinak nevezett könyvtárat érsekeinek nevezték el; 1853-ig Nagyszombatban külön helyiségben őrizték és kezelték.⁸⁶ Szerintünk ez a könyvtárrendezés legkorábban a katalógusok elkészülte után (1674–1676) következhetett be, és az ekkortól

⁸⁰ GYÖRGY Aladár 47. Feichtinger János ezt a megállapítást a Főszékesegyházi könyvtár állományának 1876 utáni rendezésekor szerzett ismereteire alapozta.

⁸¹ KOLLÁNYI 1900. 221.

⁸² Az 5 misére 2500 Ft-ot hagyott a káptalannak. *Az esztergomi káptalan vizitációja* i.m. 28.

⁸³ Komárom megyei Állami levéltár. Az esztergomi káptalan országos levéltára. Lib. 15. A. 1641. f. 432 r-v.

⁸⁴ OCSOVSZKY 18.

⁸⁵ Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció jegyzőkönyvének másolata. Ms I. 86. f. 103. A kézirat tartalmazza a káptalan válaszait a vizitációs kérdésekre és Barkóczy érsek megjegyzéseit a káptalan válaszaira, valamint Batthyány József rendeleteit 1779-ből a vizitáció egyes pontjaihoz. Mf. Magyar Tudományos Akadémia könyvtára. Mikrofilmtár A 5615/II, 5616/I.

⁸⁶ OCSOVSZKY 18. – GYÖRGY Aladár 47. – Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSZKY Samu. *Esztergom vármegye*. Bp. é.n. 173.

káptalaninak nevezett könyvtár alapja volt a Kőszeghy János halála (1641) után maradt könyvgyűjtemény.

A káptalan önálló könyvtár-tulajdonossá válása a possessorbejegyzésekben és a hagyományozások rögzítésében is változást jelentett. A középkorban és a 16. században Szent Adalbert, illetve a tiszteletére szentelt esztergomi egyház számára adományoztak könyveket, és az esztergomi egyház könyveként jelölték meg a kódexeket és nyomtatványokat. Perugiai Bernát spalatói érsek az Énekek énekéhez írt kommentárokat tartalmazó kódexet a 12. század elején „Sancto Adalberto” ajándékozta (Ms II. 3.). A „Liber ecclesiae Strigoniensis” possessorbejegyzés Diogenes Laertius leveleinek latin nyelvű fordítását tartalmazó, 15. század közepéről származó kódexben (Wien, Diözesanarchiv V 4.), valamint egy kánonjogi és teológiai traktátusokat tartalmazó Miscellanea kötetben (Wien, ÖNB Cod. lat. 5121.) olvasható, Lapus de Castiglionchio és Guillelmus Holbroch egy-egy művének egyik 15. századi kódexében (Wien, ÖNB Cod. lat. 4229.) a possessor megjelölése: „Sacristiae Strigoniensis”. Tompa Tamás nyitrai főesperes 1430-ban ajándékozta Iohannes lanuensis de Balbis: *Grammatica. Catholicon A–F*. munkáit magában foglaló kódexét, „... ecclesiae Sancti Adalberti. ... donavit” (Wien, ÖNB Cod. lat. 2295.). Oláh Miklós 1555-ben adta a Bakócz-gradualét „... ecclesiae Strigoniensis.”⁸⁷ 1558-ban Szondy Pál egyik kódexét „ad bibliothecam ecclesiae Strigoniensis” hagyta (Ms III. 179.). 1571-ben egy Velencében, 1523-ban nyomott *Psalterium Strigoniense* (Inc. I. 128. XVI.) tulajdon megjelölése: „Ecclesiae Strigoniensis.”⁸⁸ A 17. és a 18. századtól már a káptalan possessorbejegyzései olvashatók a következő kötetekben: *Ordinarius Strigoniensis*. Velence, 1505. egyik példányában⁸⁹ és Szelepchényi Ferenc már említett, Aquinói Tamás *Summáját* tartalmazó ősnymtatványában.⁹⁰

Hasonlóan változik a kincstári leltárakban is a tulajdonos megnevezése. 1553-ban *Regestum super res et bona ecclesiae Strigoniensis* a leltári megjelölés,⁹¹ 1609-ben *Inventarium clenodiarium metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis*,⁹² 1659-ben már *Inventarium clenodiarium ... venerabilis Capituli ecclesiae metropolitanae Strigoniensis*.⁹³

A végrendeletekben is megváltozott a kedvezményezett megnevezése. Előtérbe került a káptalan mint testület. A 16. század második felében Oláh Miklós még „Libros ... legarem ecclesiae” kifejezést használt.⁹⁴ Bőjte Miklós 1639-ben már „ad bibliothecam venerabilis capituli Strigoniensis” hagyta könyvtárának egy részét.⁹⁵

A 17. század végén nagy és örömdetes eseményt jelentett az esztergomi egyház számára, hogy 1683-ban az egyesült keresztény seregek visszafoglalták Esztergom

⁸⁷ BERKOVITS N. 9.

⁸⁸ RADÓ N. 130. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1257.

⁸⁹ RADÓ N. 132. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 610.

⁹⁰ L. a 66. sz. jegyzetet.

⁹¹ Adattár 11. N. 75, 77.

⁹² Uo. N. 245.

⁹³ Uo. N. 534.

⁹⁴ Uo. N. 99.

⁹⁵ Uo. N. 349.

várat a töröktől. A vár azonban továbbra is hadi események színtere maradt. Császári katonaság szállta meg, és hadi célokra vették igénybe az egész 18. század folyamán. Barkóczy Ferenc érseki kinevezésekor 1761-ben ugyan visszakapta a várat Mária Teréziától, és 1763-ban meg is kezdte a visszaköltözést előkészítő építkezéseket.⁹⁶ Gondolt a visszaköltözködő egyházkormányzat nyomdai és könyvkiadási igényeire is. Ezért telepítette át Egerből Royer Ferenc nyomdászt, aki 1763–1765 között esztergomi nyomdájában 17 nyomtatványt jelentetett meg.⁹⁷ Az érsek könyvtárral kapcsolatos elképzeléseit az 1762. jan. 26-án tartott káptalani vizitáció jegyzőkönyvéből ismerhetjük meg.⁹⁸ Terve szerint a már Esztergomba visszaköltöztetett könyvtár nyilvános lett volna, és ekkor kívánta meghatározni a könyvtáros feladatait is. „Bibliothecarii officium regulandum reservamus Strigonium ubi Deo dante Bibliothecam hanc in formam publicam instituere conabimur.”⁹⁹ A vizitációs jegyzőkönyvből a könyvtárra vonatkozó kérdésekre a káptalan válaszából a következőket tudjuk meg: közös könyvtára van a káptalannak, amit elsősorban Lippai és Szelepcsényi érseknek gyarapítottak. A lector és a főszékesegyházi esperes a könyvtár felügyelője. A könyvtárba az elhunyt káptalani tagok könyvei általában bekerülnek, de néhányan nem tartják meg ezt a kötelezettségüket. A könyvtár állományának katalogizálása jelenleg folyik, a katalógust – elkészülte után – bemutatják az érseknek. A káptalan válaszaiba Barkóczy 1762. máj. 24-én tette meg az észrevételeit. Megerősítette a Forgách-féle zsinati rendelkezést a könyvhagyományozás kötelezettségével kapcsolatban, de megengedte, hogy a könyvtáros a kiválogatott duplumokból a szegény plébániáknak ajándékozhasson.¹⁰⁰

A 18. század második felében a káptalan komolyan foglalkozott a könyvtár korszerűbbé tételével. Révay Pál kanonok (1731–1770) azzal a céllal hagyott a káptalanra 12.000 Ft-ot, hogy két könyvtárost alkalmazhassanak, és mielőbb nyilvánossá lehessen tenni a könyvtárat.¹⁰¹ Barkóczy tervét és a káptalan elképzeléseit elsősorban az érsek halála hiúsította meg. Még Barkóczy halála évében, 1765-ben az esztergomi várat újból császári katonaság vette birtokba. Az ott megkezdett építkezések abbamaradtak. A székesegyház helyén helyőrségi templom épült. Az érseki széket sem töltötték be 11 évig. Megszakadt Esztergomban a városi fejlődés lendülete. Royer Ferenc nyomdász is elhagyta a várost, és csak 1820-ban, az érsekség visszaköltözésekor létesült ott újra nyomda.¹⁰²

Barkóczy Ferenc nevéhez fűződik a külön érseki (prímási) könyvtár megteremtése a prímások akkori állandó lakóhelyén, Pozsonyban. Ezt a könyvtárat továbbfejlesztette a saját gyűjteményével Batthyány József, aki a hosszú széküresedés után

⁹⁶ VASS ELŐD: *Esztergom felszabadítása*. I.m. 440–442. Villányi 10–12.

⁹⁷ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA: *Esztergom nyomdászata 1763–1849*. Royer Ferenc nyomdája és kiadványai 1763–1765. = *Annales Strig.* 1988. 244–247.

⁹⁸ Esztergom, Prímási levéltár AEV 2173 Nr. 2. Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció i.m.f. 55–159. Barkóczy és a káptalan válaszai a vizitációs kérdésekkel kapcsolatban, az érsek megjegyzései és a statutumok megerősítése.

⁹⁹ Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció. i.m.f. 144.

¹⁰⁰ Uo. 103–104, 152.

¹⁰¹ OCSOVSKY 17. – KOLLÁNYI 1900. 343.

¹⁰² TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA: *Esztergom nyomdászata*. I.m. 244, 248.

1776-ban lett Barkóczy utóda az esztergomi érsekségben. Őt is határozott szempontok vezették mind a saját, mind a káptalan könyvtárának gyarapításában és kezelési módjában.¹⁰³ Magáévá tette a káptalani könyvtárral kapcsolatban elődje elképzeléseit. 1798. febr. 2-án meghagyta a káptalannak, hogy a könyvtár korszerűsítését szolgáló építkezéseket folytassák, a könyvtárosnak és a kisegítő személyzetnek a kért pénzösszeget kiadhatják. A könyvtár nyilvánossá tételét a megfelelő katalógus elkészüléséhez kötötte, amit látni kívánt. A duplumeladásokat engedélyezte, az állomány gyarapításában a tervszerűséget szorgalmazta.¹⁰⁴ 1799-ben bekövetkezett halála azonban késleltette a könyvtárban megindított fejlesztési munkákat, aminek nyomát felfedezhetjük a kötetésre, vásárlásra utaló beírásokban és a katalóguskészítésben.¹⁰⁵ Az állomány gyarapításának fő forrása azonban ebben az időszakban is a kanonoki hagyatékokból származó kódexek, kéziratok, nyomtatott könyvek.¹⁰⁶ A könyvgyűjtő és bibliofil érsekekhez hasonlóan a káptalan tagjai között is megtaláljuk a tudatos könyvgyűjtőket, akikről ex libriseik tudósítanak.¹⁰⁷

A 18. század végén mind a pozsonyi primási, mind a nagyszombati érseki-káptalani könyvtár számára a nyilvánossá tétel jelentette volna a felzárkózást a kor színvonalának megfelelő könyvgyűjteményekhez. Tekintélyes könyvanyagukkal "... nem válhattak hatékony kulturális intézménnyé azért sem, mert sem katalogizálásuk, sem

¹⁰³ OCSOVSKÝ 17. Batthyány gyűjteményeinek katalógusai: Ms I. 10, 13–17, 26–30. Barkóczy, Batthyány és a 18. századi egyházi gyűjtemények gyarapodásáról, színvonaláról: BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. SZAUDEK József és TARNAI Andor. Bp. 1974. 327–328. Az esztergomi érsekek magángyűjteményét ismerteti: SZARVASI Margit: *Magánkönyvtárak a XVIII. században*. Bp. 1939. Az OSZK kiadványai VII. 44–47.

¹⁰⁴ Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció i.m. f. 169. Esztergom. Primási levéltár. Acta Batthyanyana No. 8. Intr. P. 3/11–14. A könyvtárosokra, a könyvtár személyzetére: Protocolum Bibliothecae E. M. S. 1797–1844. Ms I. 295. f. 1–3.

¹⁰⁵ A könyvtár és levéltár rendezésével kapcsolatos kézirat: Ms I. 227. A káptalan magyar vonatkozású könyveinek, kéziratainak jegyzéke 1777-ből. (Primási levéltár, Acta Batthyanyana I. Intr. No. 1220.) A káptalan könyvtárának jegyzéke 1799-ből. (Acta Batthyanyana No. 8. Intr. P. 3/13.) A XIX. század elején folyó könyvtári munkálatokra utalásokat találunk egyes kéziratokban. Pl. Ms I. 3d. un. Pálóczy antifonale második kötetében: „Scripsi A° 1804 die 15. Aug.” Egy XVII. századi gráci egyetemi jegyzetben (Ms II. 329.) olvasható: „Insertus Catalogo Manuscriptorum Capituli EMS Ao 1807. 1. Oct.” A kéziratokról 1811-ben jegyzéket készített Palkovich György, ami Kovachich György másolatában az OSZK Fol. lat. 139. jelzeten található. Ezt a jegyzéket közreadta CSONTOSI János: *Az esztergomi főegyház kéziratai*. = MKSz 1882. 306–335. A katalogizáláson kívül találunk adatokat kötetésre, vásárlásra is. Pl. „Compactus Anno 1811” (Ms II. 360, 361, 382.) „Mss Torkosianum emtum [!] ab Antiquario Poson. Ivanics die 9. Januar 1809.” (Ms III. 91.) Az MS III. 69. jelzetű kézirat kötetébláján ez olvasható: „Custos Bibliothecae Metropolitanae emit a puella misera 1824.” A Pozsonyban lévő primási könyvtárat is katalogizálták. Az 1808–1810-ből származó katalógusok jelzetei: Ms I. 11–12., valamint Ms I. 294.

¹⁰⁶ OCSOVSKÝ 18, 28–29. GYÖRGY Aladár 50. A kéziratok között számos nagyszombati egyetemi jegyzetet találunk: Ms II. 376–378, 385, Ms III. 17. Rómában lejegyzett kézirat: Ms II. 390.

¹⁰⁷ Az esztergomi főegyházmegyei könyvtár „Ex libris” könyvjegyeinek lajstroma. Esztergom, 1903. KUZMIK, Jozef: *Heraldické a iné exlibrisy i supralibrosy na Slovensku so slovenskými vzťahmi v 16–19. storočí*. Kniha’ 82 Matica Slovenská, 1983. 52–78. A kéziratokon megtaláljuk többek között Klimó György ex librisét 1754-ből (Ms II. 321), Görgy Mártonét 1778 körül (Ms III. 71), Kemény László (+1787) ex librise a következő kéziratokon is látható: Ms II. 44h, 230, Ms III. 92. Jaklin István (1735–1787) könyvtárából származik: Ms II. 217, Forgách Pál (1723–1746) saját kéziratát jelölte ex librissel (Ms I. 170).

rendszeres utánpótlásuk nem volt biztosítva. Sokkal inkább könyvmúzeumok voltak, semmint élő használati könyvtárak.”¹⁰⁸

c.

Ezt a jelleget erősítette és megtartotta a visszaköltözés után Esztergomban 1855-ben újra felállított gyűjtemény azzal, hogy továbbra is a kanonoki hagyatékok könyvanyagából gyarapodott elsősorban.¹⁰⁹ A 19. század második felének két bibliofil érseke 18. századi elődeihez hasonlóan tudatos kódex-, és könyvvásárlással, a kor követelményeinek megfelelő könyvtárkezeléssel igyekezett a könyvtár működését hatékonyra tenni. Scitovszky János (1851–1865) elsősorban kódexvásárlásokkal gyarapította a könyvtárat.¹¹⁰ Simor János (1867–1891) magángyűjteményével újból külön érseki könyvtárat létesített.¹¹¹ 1876-ban az ő rendeletére egyesítették a Bibliotheca épületében 1855-ben még külön, de már nyilvános jelleggel felállított állományrészeket.¹¹² Ennek a továbbiakban egységesen kezelt gyűjteménynek a rendezését 1882-ben fejezte be Feichtinger János.¹¹³ Az állomány összetételének a vizsgálá-

¹⁰⁸ BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk*. i.m. 328.

¹⁰⁹ Az 1853–54-ben végzett vizitáció a könyvtárral kapcsolatban újból azt hangsúlyozta, hogy az elhunyt érsekek és kanonokok könyvei a nagyszombati zsinat határozatának jogán illetik meg a székesegyházi könyvtárat, ahogy ezt Barkóczy primás is indokolta 1762-ben. Barkóczynak azt a rendelkezését, hogy a duplumok a szegény plébániákra kerüljenek, a helyzet megváltozására hivatkozva úgy oldották meg, hogy a duplumokat lehetőség szerint el akarták adni, elsősorban tanulóknak és szeminaristáknak, és a befolyt összegből 50–100 Ft-ot a könyvtár tőkéjéhez kívántak csatolni. (*Statuta memorabilia partis I-ae et III-ae canonicae E. M. S. Visitationis annis 1853–54 celebratae*. Strigoni, 1892. Statutum XLIII. 58–60.) – Kézírcok kéziratokkal, önyomatványokkal elsősorban Dankó József (+1895) és Knauz Nándor (+1898) hagyatékából gyarapodott a könyvtár. (KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. I.m. 63–67. KÖRMENDY 1979. 11–13.) Szabó József 1864-ben ajándékozta a *Missale Strigoniense*. Nürnberg, 1490-es kiadását a könyvtárnak (Knauz 1869. 82. L. II. 55. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1243). A korszak egyik legjelentékenyebb könyvtára Ordódy Tivadaré (KOLLÁNYI 1900. 473) volt. Könyvtárának katalógusa: Ms I. 289. Kantz Lázár (KOLLÁNYI 1900. 473–474) főleg német ny. nyomtatványokat tartalmazó könyvtárában XVIII. századi jogi kéziratok is voltak: Ms III. 171b, 182. (Vö. GYÖRGY Aladár 50). Sujánszky Antal (+1906) hagyatékából került a könyvtárba a nevét viselő *Graduale*: Ms II. 515. (KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. I.m. 64). Szintén kanonoki hagyatékból származik a *Formulare iuramentum Abbatiae S. Benedicti iuxta Gron c. 18–19. századi kézirat* (Ms II. 509), amelyben Rajner Lajos (KOLLÁNYI 1900. 514) ex librise van 1907-ből.

¹¹⁰ Könyvtárának katalógusa: Ms I. 288. Kódexvásárlásai: 15. századi hóraskönyvek (BERKOVITS N. 18, 22), egy olasz kánonjogi kódex (Ms II. 11. KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. i.m. 66), valamint az *Énekek énekéhez* írt kommentárokat is tartalmazó magyar vonatkozású iskolaskönyv (Kódexek N. 25, Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1207). Ex librise látható azokon az anabaptista kéziratokon, amiket 1852-ben a Nagylevárdon megtért anabaptistáknál találtak: Ms II. 513, Ms III. 173.

¹¹¹ BEKE Margit: *Könyvtárunk és kincsei*. Kiállítás az esztergomi Főszékesegyházi könyvtár anyagából. Esztergom, 1989. szept. 29.–dec. 31. KÖRMENDY 1989. 42. Kódexvásárlásaira: BERKOVITS N. 19, 20, 21. A Nyás-féle formularium eredetileg nem tartozott a Simor könyvtárba. Szerepel az 1811-es kézirat-katalógusban: CSONTOSI János: *Az esztergomi főegyház*, I.m. N. 79. Vö. BEKE Margit: *Könyvtárunk* i.m. N. 23.

¹¹² *Diarium Bibliothecae serenissimi regii principis Caroli Ambrosii... archiepiscopi Strigoniensis ab anno 1808–1894*. Ms I. 293. 71. A kézirat a könyvtár történetének alapvető forrása. Mf. MTA könyvtára Mikrofilmtár A 5764/III. *Katolikus lexikon* II. Bp. 1931. 58–59.

¹¹³ Vegyes közlemények. = MKsz 1882. 254.

tánál hasznos segédeszköz az a kimutatás, amelyet a könyvtárban lévő nyomtatott művek kiadási illetve nyomdai helyeiről készített.¹¹⁴ A Főszékesegyházi könyvtár állományából több kötet már a múlt század közepétől részben magánosokhoz, részben más közgyűjteménybe került duplumként, csere útján vagy egyéb módon.¹¹⁵ Egyes kötetekről csak szakirodalmi utalásból tudjuk, hogy egykor a könyvtár tulajdonában voltak.¹¹⁶

A Főszékesegyházi Könyvtár állománya a múltban és a jelenben is – a kisebb mértékű vásárlás mellett – alapvetően a kanonoki könyvhagyatékokból gyarapodik.¹¹⁷ Az így létrejött gyűjtemény egy nagy múlttal rendelkező, muzeális értékeket őrző intézmény könyvtára, amely állományának összetételével a 16. századtól tükrözi az esztergomi érsekek és káptalani tagok szellemi törekvéseit. Egyben példázza nemcsak az esztergomi főegyházmegye, hanem a magyarországi művelődés fejlődésének az utóbbi négyszáz évben rendelkezésére álló lehetőségeit is.

* * *

Rövidítésjegyzék

Adattár 11.

A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

Annales Strig.

Esztergom évlapjai. Annales Strigonienses

BEK

Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtára, kéziratár

Berkovits

BERKOVITS Ilona: *A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi könyvtárban.* In: Magyarország műemlékei. 1. r. Múzeumok, kincstár, könyvtár. Összeáll. GENTHON István. Bp. 1948. 289–371.

¹¹⁴ *Fasciculus continens loca editionum Ordine alphabetico Librorum Bibliothecae Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis.* Ms II. 497. GYÖRGY Aladár 49.

¹¹⁵ *Diarium.* i.m. 76. – NÉMETHY Lajos: *Az esztergomi főegyházmegyei könyvtár többes példányainak lajstroma.* I. füzet. Esztergom, 1895. II. füzet. Esztergom, 1901. – Elkerült példányok: *Breviarium Strigoniense.* Nürnberg, 1484. (FSZEK Bq 0930725. KNAUZ 1869. 740. L. II. 12. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 605). *Missale Strigoniense.* Velence, 1512. (FSZEK Bq 0940/363. KNAUZ 1869. 254. L. III. 8. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 615). *Missale Strigoniense.* Brűnn, 1491. (FSZEK Bq 0930/4. KNAUZ 1869. 83. L. VII. 4. KLINDA Mária: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ősnymtatványai.* In: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 13. Bp. 1966–67. 131). *Breviarium Strigoniense.* Velence, 1524. (FSZEK Bq 0941/364. KNAUZ 1869. 804. L. VI. 3. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 616). *Ordinarius Strigoniensis.* Velence, 1505. (FSZEK B 0941/103. KNAUZ 1867. 11–12. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 610). *Missale Strigoniense.* Bécs, 1514. (MTAK RM III. 1052. KNAUZ 1869. 257. L. II. 9. 1972-ben vásárolták: Rk 760/1972). *Missale Strigoniense.* Velence, 1513. (L. a 73. sz. jegyzet). *Missale Strigoniense.* Velence, 1512 (OSZK RMK III. 180/3. HUBAY 57–58. RADÓ N. 75).

¹¹⁶ *Missale Zagabiense.* Velence, 1511. (L. a 40. sz. jegyzet). *Missale Strigoniense.* Velence, 1503. (KNAUZ 1869. 184. L. III. 20). *Missale Strigoniense.* Velence, 1511. (KNAUZ 1869. 190. L. IV. 5. RADÓ N. 71. 547. jegyzet). *Missale Strigoniense.* Velence, 1512. (KNAUZ 1869. 253. L. II. 11. RADÓ N. 84. 572. jegyzet). A kötetek egykori possessorai: KÖRMENDY 1979. 44–45.

¹¹⁷ BEKE Margit: *Könyvtárunk.* i.m. 9–10. – KOVÁCH Zoltán: *III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kéziratoss passauai Agendában.* = MKsz 91. (1975.) 164–165.

- Csapodi – Csapodiné CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Fennmaradt kó-
tetek. 1. A–J. Bp. 1988. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának köz-
leményei. Új sorozat 23.*
- Fragm. *Fragmenta et codices in bibliotheca Hungariae II. Mittelalterliche lateinische
Handschriftenfragmente in Esztergom. Bp. megjelenés alatt.*
- FSZEK Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- Gerendás GERENDÁS Ernő: *Az esztergomi káptalan visszaköltöztése Esztergomba
1820-ban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik for-
dulójának ünnepére. Bp. 1937. 185–198.*
- György Aladár GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. I. Bp.
1886. 47–50.*
- Hubay HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938.*
- Knauz 1867 KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai. II. Régi szerkönyveink. = Ma-
gyar Sion V./1867/1–20.*
- Knauz 1869 KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai. VII. Régi misekönyveink. II.
Nyomtatott misekönyvek. = Magyar Sion VII.(1869)5–15. 81–97. 183–196.
251–263. VIII. Breviariumok. 2. Nyomtatott breviariumok. = Magyar Sion VII.
(1869) 737–745. 799–808.*
- Kódexek *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyv-
tárban. Bp. 1985.*
- Kollányi 1890 KOLLÁNYI Ferenc: *A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga, ennek tör-
ténete, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás. Esztergom,
1890.*
- Kollányi 1895 KOLLÁNYI Ferenc: *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban.
= MKsz 1895. 205–218.*
- Kollányi 1900 KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.*
- Koroknay SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Bp. 1973. Művészet-
történeti füzetek 6.*
- Körmendy 1979 KÖRMENDY Kinga: *A Knauz hagyatékkódex-törvénykei és az esztergomi egyház
középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. A Magyar Tudományos Akadémia
könyvtárának közleményei. Új sorozat 7.*
- Körmendy 1989 KÖRMENDY Kinga: *Középkori esztergomi könyvgyűjtemények. = Ars Hunga-
rica XVII. 1989. 41–46.*
- Mf. Mikrofilm
- MKsz Magyar Könyvszemle
- MTAK Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár
- Ocsovszky OCSOVSZKY Ferenc: *Az esztergomi főegyház könyvtára. = Religio 1856. I. fél-
év. 17–19. 27–29.*
- OSzK Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
- ÖNB Wien, Österreichische Nationalbibliothek
- Radó RADÓ Polikárp: *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. Bp.
1944. OSzK kiadványai XIX.*
- Villányi VILLÁNYI Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Eszter-
gom, 1891.*

KÖRMENDY, KINGA

**Ein historischer Überblick des Buchmaterials der Bibliothek der
Hauptkathedrale, des franziskaner Ordenshauses und der Stadtbibliothek von
Esztergom**

Die Türkenbesetzung von 1543 bis 1683 zog eine scharfe Scheidelinie in der Bücher- und Bibliothekskultur der Stadt Esztergom. In Esztergom wurde nicht nur fast das ganze mittelalterliche Denkmalmaterial vernichtet, sondern verschwanden sogar die institutionellen Formen der europäischen Zivilisation. Eine von diesen, nämlich das Zentrum der Kirchenregierung, das Erzbischofdom und das Domkapitel funktionierten weiter in Nagyszombat, bis 1820. Dort wurden ihre Kirchenregierungs- und pädagogischen Institutionen, unter denen auch ihre Bibliothek ins Leben gerufen. Nach der Befreiung der Stadt von den Türken bekam der Franziskanerorden, allein unter den übrigen Kircheninstitutionen, wieder eine Möglichkeit dort zu funktionieren. Weder der Orden, noch das Kapitel konnten sich an den Hüter ihrer mittelalterlichen kulturellen Traditionen, an ihre Bibliotheken stützen. So bewachen sie in ihren gegenwärtigen Bibliotheken nicht ihr eigenes mittelalterliches Denkmalmaterial, sondern kann so ihr Kodex-, wie ihr Buchmaterial nur im Rahmen der europäischen und ungarischen Bibliotheksgeschichte betrachtet werden, die nach 1543 mehrere Epochen umfasst und bis auf unsere Tage zieht. Die Stadt Esztergom besitzt nur seit Mitte des 19. Jahrhunderts eine eigene Bibliothek. Damals bekam die Stadt zu diesem Zweck als Geschenk die Bibliothek von József Helischer, eines Stadtbeamten von wissenschaftlichem Interesse. Dieser Bibliothek, die auch mittelalterliche Handschriften, Inkunabeln und Landkarten enthält, liegt das vom Kammerangestellten Ferenc Subich seit Mitte des 18. Jahrhunderts gesammelte Material zu Grunde. Die Abhandlung beschäftigt sich darum so ausführlich mit den musealen Buchmaterial bewahrenden Esztergomer Büchersammlungen, weil der Verlag der Ungarischen Akademie in der nächsten Zukunft, in seinem Band betitelt „Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II. Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom“ jene Kodexfragmente, die als Umschlag und Einband zu den im Material dieser Bibliotheken befindlichen Bänden dienten. Die Stelle dieser Kodexfragmente in der Esztergomer und ungarländischen Buch- und Bibliothekskultur kann nur danach verlässlich festgestellt werden, wenn wir berücksichtigen, wann, wo und wie diese Bücher, Handschriften, die in diese Kodexblätter eingebunden wurden, ins Material dieser Bibliotheken gerieten.

Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez

A fejedelmi nyomda az Akadémia szolgálatában

Az 1658-ig Gyulafehérvárott működő főiskola-akadémia három szervesen egymásra épülő és szellemében nagyon hasonló belső rendtartás, ún. „törvény” alapján működött. A legkorábbiak, amelyeket a 17. század során „régí törvények”-nek neveznek, még az előző században keletkeztek, német minták figyelembevételével. Ezt követte Alsted és tanártársai 1630-ból származó *Tervezete*, amelyhez az eszmei alapot Bethlen Gábor *Utasítása* adta meg. Kevésbé ismertek a II. Rákóczi György által 1656-ban megfogalmazott törvények, amelyek lényegében megerősítik az 1630-as iskolai törvényeket.

Bethlen Gábor az 1620-as évek második felében írásba foglalta *Utasítását*, ebben körvonalazta az akadémiával kapcsolatos tervét. Ennek hiteles képe az a két részből álló *Tervezet*, amelyet a három professzor a fejedelem halála után, tehát szinte megérkezésük után azonnal, 1630 február 10-én¹ nyújtott be özvegyének, és amellyel iránymutató jellege miatt érdemes részletesebben foglalkozni. A német- és franciaországi példákat a bethleni koncepcióhoz alkalmazták, amikor leírták a négy professzor által vezetett főiskola és az azt előkészítő ötosztályos középfokú iskola tervét. Kiemelték a főiskolai autonómia feltételeit: Az „Iskola Alapítása” közokirat kibocsátását, az iskola privilégiumainak megállapítását, az iskolai törvényeknek fejedelmi megerősítéssel való kiadását és a fejedelem által kinevezett gondnokok mellett a főiskolai tanács és az általa választott rektor-professzor jogkörét. Mindezt a két részből álló, latin nyelven írt *Tervezet* tartalmazza: a 19 pontból álló *Előterjesztés* (*Articuli*) és az ennél jóval részletesebb *Főiskolai Törvények* (*Leges*), amely az osztályokat és feladatköröket határozza meg.²

Éppen Alstedék fenti *Tervezetéből* tűnik ki, hogy a fejedelmi akarat milyen központi szerepet szánt a tipográfiának, mint az oktatást-nevelést segítő eszköznek.

¹ KONCZ József: *A Fehérvári Főiskola történetéhez* = Történeti Tár 1884. 199–201.

² KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 544–555. Az Előterjesztést (*Articuli concernentes illustrem Transylvaniae scholam*) és a Főiskolai Törvényeket (*Leges illustris scholae Transylvaniae*) magyar fordításban közli. – Latin eredetijét közli: SZABÓ Károly: *Művelődéstörténeti adatok*. = Történeti Tár 1879. 797–895.

Másrészt érdemes kissé részletesebben megvizsgálni a fejedelmi nyomdának azokat a kiadványait is, amelyek a főiskola létevel, munkájával, szervezetével függnek össze.

Az Előterjesztés (Articuli) 9. pontja rendelkezik a nyomdáról:

A nyomtatóműhelyt akképp kell fejleszteni, hogy mestere gondoskodhassék szedőről meg nyomtatóról. Szerezni kell az erdélyi szász városokból görög s holmi zsidó betűket is, mert nyomtatni kell iskolai könyveket: heidelbergi kátét, latin és görög nyelvtanokat, retorikát, logikát, stb.

A 16. pont pedig így szól:

Az itt következő törvénytervet ki kell nyomtatni, s közelre távolra szétküldözni, hadd tudjanak mások is ennek a nevelő főiskolának alapíttatásáról.

17.

A törvények, amelyeket a heidelbergi akadémia, a herborni főiskola és ezen mi fehérvári kollégiumunk anyakönyveiből ekképp egybeszerkesztettünk, fejedelmi megerősítést kívánnak.

18.

Félévenként legalább tíz vitatkozás közkölségen nyomassék ki; hadd terjedjen a híre, öregbüljön a fénye az iskolának.

Ezután következnek a *Főiskolai Törvények (Leges)*, amelyek szabályozzák a tanárok és tanítók, az iskolai tanács, a rektor, a professzorok működését, a diákok jogait és kötelességeit, a számvevő, a kulcsár és a nyomtatómester munkáját. Eszerint a nyomtatómester

1. A rektornak és Iskolai Tanácsnak engedelmeskedjék.
2. Mesterségében szorgalmat és hűséget tanúsítson.
3. Semmit ki ne nyomjon, amit a Tanács jóvá nem hagyott.
4. A nyomtatóműhelybelieket a rektor és a Tanács iránt engedelmességre szorítsa.
5. Gyakorlott javítót tartson.
6. A nyilvános vitatkozásokat vonakodás nélkül nyomtassa ki.

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelmi szándék és a professzorok is a nyomtatóműhelyt mennyire az Akadémia szerves részének tekintették. Úgy látszik, hogy a nyomda feladatai között elsőbbséget élvezett a főiskola céljait szolgáló kiadványok, tankönyvek nyomtatása. Megfogalmazódik az a szándék, hogy a nyomda valójában az Akadémia nyomdája legyen, nyomdászai pedig az Akadémia alkalmazottai. Úgy látszik, hogy Bethlen a nyomdát elsősorban az iskola céljait szem előtt tartva alapította, hiszen annak érdekei mindenben elsőbbséget élveztek a nyomda megrendeléseai között.

Az Alsted-féle *Főiskolai Törvények* még a professzorok számára is kikötötték, hogy ha valaki valamely iratát ki akarja adni, előbb a rektor útján a Tanácsnak mutassa be átolvasás, bírálat és jóváhagyás végett; határozatuk kötelező lesz. A *Főiskolai Törvényeket*, úgy látszik, végül nem nyomtatták ki; ennek legalábbis nincs nyoma. De ha ki nem is nyomtatták, az iskola élete nagy valószínűséggel e szabályok között

mozgott. Ugyanezeket a törvényeket erősítette meg II. Rákóczi György 1656-ból származó iskolai törvénye, amely sorrendben a harmadik.³

Alsted és tanártársainak *Tervezete* a fegyelem fenntartásában Bethlen Gábor *Utasításának* irányvonalát követte. Törekvésük az volt, hogy semmi se zavarja meg a tanítást és a tanulást. Az erkölcsi, fegyelmező cél azonos a régi törvényekben, a fejedelmi *Utasításban* és a professzori *Tervezetben*.⁴ A II. Rákóczi György által megfogalmazott törvények a tanulókkal szemben nagyobb szigorot alkalmaztak.

Bár az általunk tárgyalt időkorön túlnyúlik, meg kell említeni a teljesség kedvéért, hogy az Apafi Mihály fejedelem által 1662-ben Enyedre telepített intézet számára ugyancsak készültek törvények. Természetesen a kényszerűségből Enyedre (a Főiskola birtokközpontjára) költözött Főiskola szerényebb szervezeti és rendtartási keretet kapott, mint amilyen Alstedék idejében volt. Akárcsak Rákóczi György 1656-os iskolai törvényei, ezek is többet foglalkoznak a fegyelmezés kérdéseivel, amelynek oka bizonyára a háborúk során megromlott erkölcsökben, meglazult fegyelemben keresendő. Ugyanezeket az enyedi törvényeket alkalmazták azután az udvarhelyi és szászvárosi iskolákra is, ezért udvarhelyi vagy szászvárosi törvényként is emlegették ezeket.

Amint már a Bethlen által a gyulafehérvári Főiskolának adott *Utasításban*, úgy az 1662-ből származó Apafi-félében is kitöltetlen esküformákat is találunk az *Utasításnak* mintegy mellékleteként. A Bethlen-félében csak a kiosztónak, a seniornak és az ellenőrnek volt eskümintája, Apafiéban ott találni a fentiek mellett a Kollégium kötelekébe újonnan felvett polgárok kötelezvénymintáját is. Az Apafi-féléhez 1667. októberi kelettel csatolták a *Toldalékokat*, amelyek további eskümintákat tartalmaztak: különböző szerepkörű ifjúsági tisztségviselők – így a magánalapítványosok főnöke, a felvigyázók, a könyvtáros, stb. – számára. Mindezek érdekes bepillantást engednek az ifjúság akkori életébe. Ha annak nincs is nyoma, hogy a főiskolai törvények bármelyike nyomtatásban megjelent volna, bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a törvényeket kiegészítő eskümintákat, formulákat, körleveleket kinyomtatták, mintegy az adminisztráció megkönnyítésére.⁵

Úgy látszik, a főiskolai notárius munkáját igyekeztek ily módon egyszerűbbé tenni. A notárius mindig a legfiatalabb tanár volt és a Tanácsban állandóan visszatérő gond volt a hatalmas mennyiségű írásbeli munka, jegyzőkönyv, beíratás elvégzése.⁶

Több mint fél évszázadnyi lappangás után előkerült egy *Proscriptio* című, kitöltetlen nyomtatott úrlap, amely a fehérvári Akadémiából való kizárás szövegét, felteleteit tartalmazza. (1. kép) A latin nyelvű úrlap felsorolja mindazokat a körülményeket, amelyek miatt az iskolai tanács a kizárás mellett dönt, és a kizárás következményeit is. E körlevéllel értesítették a református espereseket és iskolaigazgatókat, hogy a vétkes diákot más iskola ne fogadja be. Minthogy minden egyes kizárt diák

³ TÖRÖK Pál: *II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvénye [1656]*. = Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 118–124.

⁴ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. 13.

⁵ VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 118–128.

⁶ VERESS Endre: *A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa*. = Erdélyi Múzeum 1908. 273–292.

esetében értelemszerűen sok helyre kellett e körlevelet megküldeni, indokolt, hogy ilyen szövegű űrlapot nyomtattak. A nyomtatvány egyleveles, főlíó alakú, amelynek csak egyik lapjára nyomtattak, „Iskolai Tanács” aláírással, Alba Julia helymegjelöléssel, de év nélkül (az évszám helyének üresen hagyásával.)

Ezt a nyomtatványt Koncz József ismertette, és a marosvásárhelyi evangélikus református főiskolával foglalkozva hivatkozott erre a formulára. Szövegének magyar fordítását is közölte, de a nyomtatvány lelőhelyeként csak annyit adott meg, hogy az a Telekiek levéltárában található.⁷ Koncz egyébként ezt a kizárásról szóló formulát a sárospataki református kollégium 17. századvégi történeténél tárgyalta, miután a sárospataki főiskola átmeneti gyulafehérvári korszakát is említette. Datálására nem tett kísérletet. Lehetséges természetesen, hogy ezek a szabályok érvényben voltak a sárospataki főiskola fennállásának egész ideje alatt, még Marosvásárhelyen is, de mint nyomtatványt ennél jóval korábban kell datálnunk.

A nyomtatvány betűi egyértelműen a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványaira utalnak. Az antikvával szedett szövegben csak néhány kurzív szedéssel kiemelt szó található, és üresen van hagyva a diák nevének szánt hely. A fejedelmi nyomdának ez a két betűtípusa 1635-től volt meg, és a nyomda utolsó korszakának számító kolozsvári években nyomtattak velük; sőt, bizonyos betűit még Tótfalusi Kis Miklós is használta. Tehát a betűk mintegy hatvan évig követhetők nyomon, mégis, állapotuk alapján az 1655 körüli éveket tarthatjuk a legvalószínűbb kiadási dátumnak.

Valószínű tehát, hogy — bár lényege ugyanúgy vonatkozhatott a sárospataki-gyulafehérvári főiskolára is — ez a körlevél még a Bethlen Gábor alapította akadémia gyulafehérvári korszakában készült. (Amikor ugyanis a sárospataki főiskola Gyulafehérvárra volt átmenetileg, akkor ott már nem volt nyomda: 1672-től a század utolsó éveig.) Az pedig nem valószínű, hogy egy ilyen, csak az iskolát érintő nyomtatványt más városban lévő nyomdában rendelték volna meg (mondjuk az éppen Kolozsvárra lévő gyulafehérvári fejedelmi nyomda utódjánál). Ilyenfajta űrlapokat nyilván csak akkor volt érdemes kinyomtatni, ha a nyomda kéznél volt, mert bármikor az akadémia rendelkezésére állt.

A fenti érvek is azt bizonyítják, hogy a körlevél a nyomda és az Akadémia Gyulafehérvárról való 1658. évi menekülésénél előbb készült. A gyulafehérvári datálás is az 1658. előtti itteni nyomtatás mellett szól. Utána kollégium ott már nem működött. A későbbiekben ugyanis sohasem volt egy helyen a volt fejedelmi nyomda és a volt gyulafehérvári akadémia. Datálásához nem ad további támpontot az az iratcsoport sem, amelyben megtaláltuk. Ebben az iratanyagban ugyanis 1630–1730 közötti egyes tartalmú levelek találhatók, közülük némelyik pl. Teleki Mihálytól (1681), vagy Teleki Sándorhoz (1730). Ugyanakkor gondolnunk kell arra is, hogy ezek a formulák a kinyomtatást követően több évig is forgalomban lehettek, vagy pedig mint mintát évtizedekkel később is használhatták őket.

⁷ KONCZ József: *A marosvásárhelyi...* 173–174. — Jelenlegi lelőhelye: MOL P 658. Teleki-cs. lt. 2588–2704. fol. 401.

PROSCRIPTIO.

Utrū *præcepta* (Definitore *Justiniano Imperatore*) Sunt hæc, *Honestè vivere, Neminem ledere, Jus Suum cuiq; tribuere.*

Præclara hæc Documenta, sicubi, potissimum in Scholis omnibus benè constitutis, esse perpetuò Observanda, uti *Ratio* dicat, ita Jubeat *Religio*: Quum *Ordinis* atque etiam *Tranquillitatis* publicæ, in Utroque *Statu*, tam *Politico* quàm *Ecclesiastico*, sit veluti *Matrix* ipsa, atque *Basis*, *Vigor Disciplina Scholastica*: Quém admodum igitur *Juventuti* Modestæ, verèque *Studiosa*, parent semper in ipso (huc) *Ingressu*, tum *Fores* tum etiam *Brachia* Scholæ hujusce nostræ Perillultris: Atque etiam in Legitimo, (quando-cunque,) hinc *Egressu*, More Majorum, concedi solent à nobis *Litteræ Commendatitiæ*, quibus, ceu *Clavibus* idoneis, aperiatur Bene-meritis, Honestus Aditus vel ad alias celebres *Scholas*, vel ad *Officia*, Sive in Ecclesia, Sive in Republica, ritè gerenda; Ita, (ex adverso,) utroq; isto Beneficio, *Justitia Distributiva*, jure merito, privat omnes & Singulos *Scholarum Turbones*; Seditiosos, sive Scandalolos, *Bonarum Legū Violatores*, (præcipue autem *Contumaces*); In quorum Odioso numero, quum deprehensus fuerit,

urpote, qui commercium, ex hac nostra Schola, *Expulsionem*, ipsemet sibi malè conscius, *Clandestino* antevertit *Transfugio*, absq; Superiorum scilicet *Venia*, *Juxta* leges, *morem*q; præ-obtentâ Ideo, (ad ejusdem hujusce *Sentis*, si fieri potest, *Correctionem*, atq; etiam *Emendationem*; uti & ad aliorum *Complurum* Exemplum) Nos *Congregati in Senatu* nostro *Scholastico*, *Decrevimus*, & per præsentes *Decernimus*, prædicti

Proscriptionem ex hac Schola: Ejusdemq; etiam *Proscriptionis litteras* hæc nostras *Publicas*, sive *Circulares* (Utu *ecclesiastico* Antiquas, atq; Solemnnes) Edidimus: Quarum etiam *Exemplaria*, (in Cautelam,) transmitti curavimus ad *Reverendos*, *Clarissimosq; Dominos Seniores*, ut & ad *Clarissimos*, *Doctissimosq; Dominos Scholarchas* ejusdem nobiscum *Fidei*, & *Disciplinæ*, *Juxta ac Gentis Concessione* conjunctissimas: Ne scilicet, *Subreptitiâ* aliqua *Insinuatione*, præfatus

alterutris Imponat, Pacèq; ipsorū, (sicuti, hic loci, nostram,) interturbet Maleferiaturs: A quo, & consimilibus *Contumaciis*, uti *Scholarum* æquè atq; *Ecclesiarum* Autor, & Conservator Supremus D. O. M. *Universitū Ecclesiarum*, tum etiam *Scholarum* tutari atq; liberare dignetur perpetuò, amittitū comprecamur, & contendemus. Datum *Alba Julia*, in *Senatu* nostro *Scholastico*, Mensis Anno, C.

A fehérvári Akadémia tanárainak munkássága

Szathmáry Károly feltételezte, hogy Bethlen már az országgyűlési határozat évében (1622) megkezdte a gyulafehérvári iskola akadémivá fejlesztését. Mivel a Kollégium régi iratai 1658-ban elpusztultak, az első nyolc évre vonatkozó ismeretek eléggé fogyatékosak. Mindenesetre bizonyos, hogy Martin Opitz, a kor ünnepelt német költője már 1622. végén megkezdte klasszika-filológiai előadásait. A fejedelem nyugati akadémiaikon taníttatott hazai ösztöndíjasai közül többen is tanárként működtek ezekben az években Gyulafehérvárott, így Csulai György, a Leidenben tanult Maray Péter és a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály. Bethlen élete utolsó évében kezdte meg gyulafehérvári tanító munkáját Kereszturi Pál. 1629-ben, a fejedelem életének utolsó hónapjaiban érkezett Fehérvárra Herbornból Alsted, Heidelbergből pedig Bisterfeld és Piscator, akik a következő két és fél évtizedben tanterveikkel, előadásaikkal és az általuk vezetett akadémiai disputációkkal szilárd intézménnyé fejlesztették Bethlen Akadémiáját. Johann Heinrich Alsted haláláig, 1638-ig Gyulafehérvárott működött. Azután a megmaradt két külföldi professzor, Johann Heinrich Bisterfeld és Philipp Ludovik Piscator folytatta a megkezdett munkát.

Amikor Apácai Csere János 1653-ban hazaérkezett, csak a magisteri állást nyerte el, ezzel szemben az 1655-ben II. Rákóczi György fejedelem hívására Konstantinápolyból érkezett, de Angliából menekült Isaac Basire professzori rangot kapott. Kettejük együttműködése vallási és oktatási elveik alapvető különbözősége miatt nem lehetett tartós. Apácait 1656. őszén már Kolozsvárról találjuk, miután Gyulafehérvárról távozni kényszerült, míg Basire a fejedelem különleges támogatását élvezve az 1655-ben elhunyt Bisterfeld utódaként a rektor primariusi tisztséget is elnyerte.⁸

Alsted és professzor-társai fentebb ismertetett tervezetében a 18. pont kimondta, hogy félévenként legalább 10 vitatkozást közkölségen ki kell nyomtatni, hogy az iskola híre, fénye terjedjen. Ugyanakkor mai ismereteink szerint mindössze egy disputációról tudunk 1630-at megelőzően, kettőről 1630-ból, kettőről 1641-ből, egyről 1651-ből, illetve 1653-ból és kettőről 1656-ból.⁹ Ez mindössze kilenc disputáció az Akadémia gyulafehérvári korszakából. Ennél valószínűleg jóval több is megjelent, még ha a félévenkénti tíz kinyomtatott disputációra nem is számíthatunk —, az aligha valósulhatott meg.

De hogy a jelenleg ismerteknél mégis több lehetett valaha, azt az látszik bizonyítani, hogy az Akadémia utolsó gyulafehérvári éveiben működő Basire hátrahagyott könyvtárának tételes jegyzéke tartalmaz egy olyan kötetet, amelyben a gyulafehérvári akadémia nyomtatott disputációi vannak: *Disputationes Albenses impresae*. Sajnos csak a jegyzék maradt fenn, maga a kötet nem.¹⁰ Pedig ezek bizonyára

⁸ BÀN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 439.

⁹

RMNy 1408. RMK II 570. RMK II 786.

RMNy 1461. RMK II 571. RMK II 849.

RMNy 1466. RMK II 747. RMK II 850.

¹⁰ NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák 17. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához*. = MKsz 1883. 264–266.

nem évtizedekkel korábbi disputációk lehettek, hanem gyulafehérvári professzorsága idejéből (1655–1658) valók —, ilyent pedig mindössze kettőt ismerünk ma.

Abból a kilenc fent említett disputációból, amelyről tudomásunk van, napjainkra csak hat maradt fenn, a másik hármat csak irodalomból ismerjük.

Párhuzamként megemlíthető, hogy Sárospatakon az első disputációt 1658-ban nyomtatták, és 1661-ig a főiskola diákjainak nyolc disputációja, illetve tézise jelent meg; mai ismereteink szerint a pataki nyomdában, évente átlagosan kettő.¹¹

A disputációk fontosságát hangsúlyozzák a *Főiskolai Törvények* is. A professzorok kötelességeiről szólva ajánlatosnak tartották, hogy azok minden nyilvános szónokláson és vitatkozáson, amennyire lehet, mindig jelen legyenek, annak fényét és sikerét — akár ellenvetéseikkel is — emeljék, sőt, ha szükséges, a hallott ellenvételek felől ítéletüket okosan és tapintatosan nyilvánítsák ki.¹²

Ugyanilyen fontos szerepet szánt a nyilvános vitatkozásoknak Basire is *Schema* című tanügyi munkájában. Részletesen leírta, hogy mi a defendens, az opponens és a praeses feladata. Az 1655-től Gyulafehérvárott működő és Bisterfeld halála után még ez évben professzorrá kinevezett Basire-nak saját székfoglaló beszéde is megjelent nyomtatásban,¹³ bár nem maradt fenn belőle példány. Minthogy 1655 márciusában már kinevezett tanár volt, Basire értekezését az 1655. évi gyulafehérvári nyomtatványok között kell számon tartani, hiszen biztosra vehető, hogy a fejedelmi nyomdában jelent meg.

Érdekes, hogy Basire-t éppen a disputációk tartásának unalmas és következetes gyakorlata miatt nem kedvelte a tanulóifjúság, amint azt Bethlen Miklós visszaemlékezéseiből is tudjuk.¹⁴

Jelentőségében túllépi ugyan a szokásos teológiai viták méretét a Basire és Apácai Csere János közötti, az episzkopális irányzat és a puritánusok között nyílt vitát hozó 1655. szeptember 24-i „examen generale”, amelynek eredményeképpen Apácainak távoznia kellett a fehérvári Akadémiáról. Ennek lefolyása több forrásból is, bizonyos különbségekkel, ismeretes.¹⁵ Apácai írásban is meg akarta védeni igazát, annál inkább, mert Basire kéziratos művet terjesztett a vita lefolyásáról, *Examen* címmel, amelyre Apácai az *Examen examinisszel* válaszolt. Apácai maga is készített feljegyzést a vitáról, *Narratio* címmel, a fejedelemnek szánt feljegyzése pedig az *Apologia* címet viselte. Az Apácai és Basire közötti vita tézisei közül valószínűleg egyik sem jelent meg nyomtatásban, az *Apologia* pedig kéziratos formájában sem ismeretes.¹⁶

¹¹ RMK II 909., RMK II 910., RMK II 911., RMK II 939.; RMK II 958., RMK II 959., RMK II 977. és MKsz 1898. 60.

¹² VÁRÓ Ferenc: *i.m.* 113.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházakban*. Bp. 1911. 342–343.

¹⁴ Bethlen Miklós *élete leírása magától*. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1980. 547.

¹⁵ A vita lefolyását legbővebben BÁN Imre ismertette: *i.m.* 440.

¹⁶ Uo. 441–448.

A fejedelmi nyomda működése idejéből 30 tankönyv megjelenése ismeretes ma, összesen 41 kiadásban. Az ugyancsak a tantervhez kapcsolódó katekizmusok jelentek meg legtöbb kiadásban: a heidelbergi káté alapján összeállított kis katekizmusoknak jelenleg hét gyulafehérvári kiadásáról tudunk,¹⁷ abból kettő a Fogarasi-féle káté-kiadás.¹⁸ A nyelvtankönyvek közül mai ismereteink szerint legtöbbször Alsted *Rudimenta linguae Latinae*¹⁹ című műve jelent meg, amely 1647-ig öt kiadást ért meg. Ezután következik Bisterfeld *Elementa logica*²⁰ című és Piscator *Rudimenta rhetorica*²¹ című tankönyve, amelyek mindegyike ma három-három kiadásban ismeretes Gyulafehérvárról. A három itteni professzor tankönyvein kívül megjelent még Comenius, Geleji Katona István, Molnár Gergely és Apácai Csere János tankönyve. A tankönyveken kívül Cato és Cicero kifejezetten iskolai használatra, sőt a gyulafehérvári Főiskola számára megjelentetett kiadásai ugyancsak az oktatást szolgálták.

A gyulafehérvári tankönyvek 8° vagy 12° alakban jelentek meg, és már külső megjelenésükben is nagyon hasonlítottak egymásra; mai szóval szinte azt mondhatnánk, hogy egy sorozatot alkottak. Címlapjukat általában kétsoros, nyomdai cifrákból szerkesztett keret díszítette, és a tankönyvek címe is utalt arra, hogy a gyulafehérvári Főiskola számára készültek. Már az első gyulafehérvári tankönyvek is ilyen külsejűek voltak, és a továbbiakban bizonyára szándékosan folytatták ezt a gyakorlatot.²²

Ha a tankönyvekhez hozzászámítjuk az oktatáshoz szorosan kapcsolódó és alább részletesen bemutatandó *Schemát*, a már tárgyalt vizsgatéziseket és a *Proscriptiót*, akkor megállapítható, hogy a gyulafehérvári nyomda ma nyilvántartott 150 terméknek pontosan 30 %-a tankönyv, vagy más, oktatással kapcsolatos kiadvány.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy II. Rákóczi György uralkodása utolsó éveiben újabb lépéseket tett a főiskola tanulmányi rendjének rögzítésére (ennek megfogalmazása Basire *Schemája*²³) szinte egyidőben az általa kiadott új főiskolai törvényekkel.

Az új főiskolai törvények és Basire *Schemája* között tehát összefüggést kell látnunk.²⁴ Az új főiskolai törvények célja valószínűleg az volt, hogy az egész iskolára vonatkozóan szabályozza a tanrendet. Úgy látszik, hogy a professzoroknak és a felsőbb évfolyamok diákjainak munkarendjéről szóló szakaszok adtak alapot Isaac Basire-nak a *Schema sive forma studiorum Albensium* kidolgozására, melynek azon-

17

RMNy 1578. RMK I 739. RMK I 884.
RMK II 505. RMK I 790.
RMK I 691. RMK I 803.

18 RMK I 803., RMK I 884.

19 5. kiadása 1647-ben, I. MKsz 1913. 246.

20 3. kiadása 1645-ben jelent meg: RMK II 657.

21 3. kiadása 1644-ben jelent meg: RMK II 643.

22 Az első gyulafehérvári tankönyv tudomásunk szerint még 1630-at megelőzően jelent meg: Molnár Gergely latin nyelvtankönyve, ennek azonban csak töredéke maradt fenn. Ezután 1634-ből ismerjük a következő tankönyvet, Alsted latin nyelvtanát (RMK II 485.), amely már ezzel a külsővel jelent meg.

23 VARGHA Zoltán: *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata*. Bp. 1907.24 TÖRÖK Pál: *i.m.* 118–124. és ZOVÁNYI Jenő: *i.m.* 342–344.

ban csak egy része készült el. Basire e művében a kollégium új szervezetének tervét adja elő.²⁵

Ami a tanterv részletes kidolgozását illeti, A mű valóban egyedülálló. A nyomtatvány első részében, előszó gyanánt Basire-nak a keresztény (elsősorban fehérvári) tanulóiifjúsághoz intézett szózata található, amelyet mint „Universitatis Albensis Rector Primarius” írt alá és „Ex Musaeo Suo Albae Juliae Calend. Januar. A. U. T. MDCLVII.” datált.²⁶ Ezután következik a tulajdonképpeni tanterv, *Schema* címen, benne *Ordo Studiorum Albensium: Pro Anno hoc MDCLVII* címen valószínűleg a legkorábbi hazai tanterv és értesítő — a 17. századból mindössze ezt az egyet ismerjük Magyarországról. Basire csak a teológiai osztály tanmenetének évi tervét készíthette el, sőt a szombati abból is már hiányzik. Bizonyára ezután következett volna a többi osztály hasonlóan kidolgozott tanmenete. Napról-napra, sőt, óráról-órára kijelöli a teendőket, tantárgyakat, sőt a kézikönyveket is, igen részletesen. A hét napjait azonban nem dátum szerint veszi sorra, tehát bármely évre alkalmazható —, nemcsak az 1657-es évre.

A *Schema* napjainkig fennmaradt egyetlen példánya, amely a szerző sajátja volt, a 112. lapon, mondat közben²⁷ megszakad. Bizonyosnak látszik, hogy csak ennyit nyomtattak ki. Amint az utolsó lap Basire-től származó kézírásos bejegyzése mutatja, a mű sajtó alá elkészített többi részét a tatárok betörése elpusztította. „Reliqua ad prelum parata, ut et alia meditata, obruit Barbarorum diluvium mense augusto A. U. T. 1658. Quo fatali tempora. . .”²⁸

Bár a *Schema* címében az 1657-es évszám szerepel, és a szakirodalom is 1657-es nyomtatványként tartotta számon,²⁹ kinyomtatásának idejét — éppen a fent idézett kézírásos bejegyzések alapján — egy évvel későbbre, 1658-ra kell tennünk. Amint említettük, a tanrend, amit közöl — bár az 1657-es évre szól — bármely évre alkalmazható, tehát általános érvényű. A mű impresszuma nem közli a nyomtatás évét. A tatárok viszont nem 1657-ben, hanem 1658. augusztus végén törtek be Gyulafehérvárra. Ha Basire megjegyzése pontos, akkor a címben szereplő dátum nem fedti a valóságos nyomtatási időt. Nem valószínű, hogy Basire állításában kellene kételkednünk, hiszen ő valóban szinte szemtanúja volt az eseményeknek, és ez a mindössze egy példányban fennmaradt mű³⁰ valóban olyan befejezetlenül szakad meg, mint ha valamely váratlan esemény akadályozta volna befejezését. Ezt a nyomtatványt tehát a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1658. évi kiadványai közé kell sorolnunk, méghozzá ez lehetett itteni utolsó, be sem fejezett nyomtatványa.

²⁵ SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. I-II.* Bp. 1912. (továbbiakban: SZTRIPSKY). II 2571/119.

²⁶ Uo. 4–47.

²⁷ A G8b lapon.

²⁸ A bejegyzés az oxfordi Bodleiana eredeti, unikális példányának hasonmás-kiadásán is látható.

²⁹ ZOVÁNYI: *í.m.* és *uő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 2. kiad. Bp. 1977. 55.

³⁰ A *Schema* egy töredékéről — egy sérült címleveletről — adott hírt KONCZ József, lelőhelyét azonban nem adta meg, csak a címlap reprodukcióját közölte *A marosvásárhelyi. . . c. munkájának* 560–561. lapján. E töredék hollétéről jelenleg nincs tudomásunk.

Brassai Major Márton, a fejedelmi nyomda utolsó mestere – Szebenben

A gyulafehérvári nyomtatványok tanúsága szerint Brassai Major Márton 1647-től vezette a fejedelmi nyomdát, egészen annak megszűnéséig, 1658-ig. Fejedelmi nyomtatómesterként elődei voltak Nikolaus Mollerus (1619-től 1623-ig, de Gyulafehérvárott csak 1623-ban), Válaszuti András és Meszléni Márton 1624-ben, Meszléni Márton 1625–1627 között, Jakob Effmurdts Lignicensis 1628-tól 1634-ig, közvetlen elődje pedig a csak három évig ott dolgozó Andreas Gregorius Schemnicensis (1644–1646). Az 1635–1643 közötti években a könyvek impresszuma nem közli a nyomdász nevét, de a nyomda személyzete levéltári forrásból ismeretes.³¹

Brassai Major Márton, vagy latinosan Martinus Maior Coronensis első olyan nyomtatványa, amely nevét feltünteti, Kászoni János *Rövid igazgatás*³² című munkája. Gulyás Pál és Herepei János szerint Brassai Major Márton valószínűleg azonos azzal a Marcival, aki egy 1639. évi levél³³ tanúsága szerint ezidőtájt jött át Brassóból Gyulafehérvárra, Geleji Katona István *Praeconium evangelicum* c. művének nyomtatása közben. Ugyancsak ő lehetett az a nyomdász, akit Brassóban a városi nyomdát újjáélesztő Michael Hermann városbíró meghívott nyomdásznak a meginduló műhelybe.³⁴ Nincs adatunk arról, hogy 1639-ben végleg Gyulafehérvárott maradt-e, mint legény, de neve brassói nyomtatványokon sem szerepel.

Elődjének, Schemnicensisnek neve 1646-ban fordul elő utoljára, ezután Brassai Major Márton 1647. évi feltűnéséig az egyébként impresszummal ellátott két könyvön a Typis Celsissimi Principis megjelölés található, illetőleg a nyomda neve sem szerepel.³⁵ Korábban feltételezhető volt, hogy vagy megvált a nyomdától, vagy beosztott lett, és ezért nem találkozunk többé Schemnicensis nevével.

A Brassai Major Márton – valószínűleg első – nyomtatványában olvasható utószó azonban magyarázatot ad a nyomdász személyének változására. A fordítónak, Kászoni Jánosnak a kötet végén „A’ nyomtatásban esett fogyatkozásokról” szóló megjegyzésében olvasható:³⁶

A’ nyomtatásban gyakor helyen estek fogyatkozások; s a’ miatt kíváltképpen, hogy mikor ennek nyomtatásához kezdénk, szinte akkor hatalmazék el köztünk a’ döghalál, és elsőbben-is a’ nyomtatók közé esék-bé: az után, mikor már itt a’ környéken jó részént megszűnt volna, nekem-is annyira megrablá ki-csin cselédemet, hogy csak igen kevesed magammal maradék. Ennek felette Váradgyáról sem mehettem bé mindenkor a’ corigálásra, hanem ki-kellett a’ próbát hozatnom, és a’ mint akkor első uttal, avagy leg-felleybb inásoddal maradtott, a’ szerént nyomtatták ki: Ezek miatt (mondám) estek hol-mi fogyatkozások a’ nyomtatásban; mind- azáltal, a’ mint hamarjába megtekintéltem, nincs oly derekas vétek benne, mellyen az olvasó felettébb megakadgyon, kíváltképpen ha a’ környül levő dolgok értelmével az olyan

³¹ V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*. = OSZK Évkönyve 1974/1975. 349–421., és uő: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637-1658) és utóélete*. = OSZK Évkönyve 1978/1980. 291–341.

³² RMK I 791.

³³ ItK 1894. 337.

³⁴ NUSSBÄCHER, Gernot: *Contribuții privind istoria tipografiei Românești din Alba Iulia în secolul al XVII-lea*. = Apulum 23. (1986.) 191–195.

³⁵ RMK I 786. és RMK I 785.

³⁶ RMK I 791., Oo3a.

vétkesen nyomtatott ígéket összeveti. Egy helyen, mindazáltal, a' nyomtatást inassára bizva a nyomtató, meg nem tudhatok, mi gondolatjából az inas im-ez szót (Curialisnak) kivetette; és ezt tette helyébe (Christusnak). Azonban, midőn nyomtatná, be találván jönnöm, meg-corigáltatám véle, csak hogy már közel kétszáz árkost a'szerint kinyomtatott vala. Az-okáért, ha kinek affélében talál jutni, kérem szeretettel, ne neheztelje, pagina 56. versu ultimo, pro (Christusnak) curialisnak, oda jegyezni.³⁷ ... Végeztem Isten áldomásából Gyula-Fejer-Varatt. Pünkösöd havának 8. napján. 1647. esztendőben.

Schemnicensis tehát valószínűleg a pestisnek esett áldozatul, talán néhány legényével együtt. Major Márton nevéhez fűződik az a nyomtatásbeli sajátosság, ami a gyulafehérvári könyveken 1649-től kezdve jelentkezik: az a jellegzetes füzetjelzési gyakorlat, amelynél csak a füzet első levelét jelölték nagybetűvel (pl. A betűvel), a többi levél kisbetűs jelzést kapott (pl. a2, a3, stb.) Működése idején jelentősebb gyarapodás történt a nyomda felszerelésében, mert a nyomda cirill betűs felszereléssel egészült ki. Az antikva és kurzív betűk terén nem történt változás. Major Márton keze alatt bizonyára több főből álló nyomdai személyzet dolgozott, ezenkívül 1651-ből bizonyos Strumpf György kompaktor munkásságáról is tudomásunk van.

Érdekes, de egyelőre megmagyarázhatatlan jelenség, hogy míg 1623-tól kezdve 1658 áprilisáig az összes erdélyi országgyűlési artikulust Gyulafehérvárott, a fejedelmi nyomdában nyomtatták, addig az 1653-ban megjelent *Approbatæ Constitutiones*³⁸ című általános erdélyi törvénygyűjteményt nem itt, hanem Váradon, Szenci Kertész Ábrahám műhelyében. Nincs ugyan okunk kétségbe vonni a fejedelmi nyomda folyamatosságát — minden évben megjelent legalább egy olyan nyomtatvány, amelynek impresszumában szerepelt Brassai Major Márton neve, a többről pedig nyomdai anyaga alapján volt megállapítható, hogy gyulafehérvári nyomtatvány —, úgy látszik, ez alól éppen az 1653-as év kivétel. Az ebből az évből számon tartott három nyomtatvány közül ugyanis mindössze egyen szerepel a kiadás helye,³⁹ de a nyomda vagy a nyomdász neve itt sem; a másik kettő hely és nyomda nélkül jelent meg, illetve csak irodalomból ismert.⁴⁰ Nyomdai anyaguk megvizsgálására egyik esetben sem volt lehetőség, így tehát nem állítható teljes biztonsággal, hogy azok gyulafehérvári nyomtatványok. Úgy látszik, mintha az ezévi, január–márciusi országgyűlés artikulusai sem jelentek volna meg nyomtatásban; mindenesetre egyetlen nyomtatott példány sem ismeretes.⁴¹ Ha ez így van, akkor 1622 és 1687 között az 1653-as az egyetlen év, amikor az országgyűlési törvénycikkeket nem nyomtatták ki. Természetesen az 1653-ban hozott törvényeket is bedolgozták az *Approbatæ Constitutiones*ba, de annak felépítése, — gyűjteményes jellegénél fogva — nem időrendi, tehát az évenkénti törvénycikk kiadások e feltételezett hiányosságát nem pótolta.

1652-ből és 1654-ből van Brassai Major Márton nevével ellátott nyomtatvány, de elgondolkodtató, hogy vajon a nyomdászmester nevének, sőt a nyomda megjelölésének elhagyása is — 1653-ban — nem a mester távollétével magyarázható-e? Ez pedig

³⁷ Az OSzK: (RMK I 791 1.) példányában is hibásan van szedve: „Christusnak”

³⁸ RMK I 878.

³⁹ RMK II 786.

⁴⁰ RMK II 785. és SZTRIPSZKY II. 2560/108.; továbbá BIANU – HODOS: Bibl. I. 63. sz.

⁴¹ Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 162–168. kéziratos másolat alapján közölte.

megmagyarázná, hogy miért nem Gyulafehérvárott jelent meg az erdélyi törvénykönyv, amint arra számítani lehetett volna.

Brassai Major Márton volt a vezetője a fejedelmi nyomdának akkor is, amikor 1658-ban a tatárok betörték Gyulafehérvárra. A nyomda az év első felében még üzemelt: kiadták a január 24-i országgyűlési artikulusokat,⁴² Uzoni Balázs *Öt sima kövekkel* című 224 lapból álló könyvét⁴³ és az április 9-i országgyűlési artikulusokat.⁴⁴ E három nyomtatványt a szakirodalom eddig is mint a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó évének kiadványait tartotta számon.

Az 1658. évi kiadványok sorát azonban ki kell egészítenünk egy *Panegyris inter fatales*... című alkalmi kiadvánnyal, amely Haller István halálára íródott.⁴⁵ Ezt a hely megjelölése nélküli nyolc-leveles nyomtatványt Szabó Károly kolozsvári nyomtatványként regisztrálta. Egyetlen hozzáférhető példányának megvizsgálása azonban bizonyossá tette, hogy a nyomtatvány a fejedelmi nyomda betűkészletével készült. A címlapon az 1658-as évszám többszörösen is megfigyelhető a kronosztichonokból. A nyomtatvány valamennyi betűtípusa, az iniciálé, a két nyomdai cifra és a fent leírt jellegzetes ívelzési mód egyértelműen azt tanúsítja, hogy az a fejedelmi nyomdában készült, 1658. február végén–március elején.

Haller István egyike volt azoknak az erdélyi katolikus főuraknak, akik Bethlen Gábor halála után – Bethlen István gubernátorral szemben – Brandenburgi Katalin körül csoportosultak. Egy Pázmány Péternek írott levelében a megválasztandó fejedelem vallási türelmetlenségétől tart:

Ha a gubernátor vagy Rákóczi obtineálják a fejedelemséget, bizonyára a katolika religiót exstirpálnák... mert ez [t.i. a gubernátor] nem is tud tovább nézni... mint furia igyekezik a katolikusok ellen.⁴⁶

Szalárdi János krónikájában ezt jegyezte fel Haller Istvánról:

Ennek a Haller Gábornak az apja is tanácsur vala, s még pedig legöregebb és elsőbb tanács, ez egyedül disvadeálta mindenképp Rákóczi fejedelemnek ezt a hadakozást, de nem volt semmi foganattya, mivel az ifju tanács, a ki látván, hogy azzal talál kedvet a fejedelem előtt, ha annak kedve szerént való tanácsot ad: azt hitette el a fejedellemmel, hogy Haller Istvánnak már az öregség miatt elveszett az esze, de hogy más-képpen kellett volna érteni ő felőle Rákóczi Fejedelemmel, megmutatta az ő tanács adásának meg nem fogadása, és abból származott e haza rettenetes eltölt és következtet veszedelemzése... Megtapasztalta maga is magán, maga házával e tanácsnak meg nem fogadását a fejedelem... sőt annakutánna, midőn szerencséjének kereké már alá kezdett volt fordulni, akkori állapottyára való tanácsadását is Haller Istvánnak nem fogadta meg... Megholt ezen (1657) esztendőben Haller István, és temettetett el Kererlő-Szent-Pálon a maga építette várában lévő kápolnájában, 24. Febr. Annakutánna a pogányság kóborolván Erdélyben, s azt a várat pusztán hagyván az emberek kihányták a testet.⁴⁷

A névtelenül megjelent, prózában írt latin nyelvű alkalmi mű szerzőjét nem ismerjük.

⁴² MKsz 1916. 93.

⁴³ RMK I 930.

⁴⁴ SZTRIPSKY I 2014/221.

⁴⁵ RMK II 898. Egyetlen ismert példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban, RMK II 149. jelzetten.

⁴⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. Pest, 1868–1872. II. 335.

⁴⁷ *Erdély öröksége. Szalárdi János Krónikája*. Bp. 1942. 125.

Ugyanígy a fejedelmi nyomda 1658. évi kiadványai közé kell sorolni Basire *Schemáját*, amint arról fent már szó esett. Az bizonyos, hogy az április 9-i országgyűlési artikulusok kinyomtatásakor még itt volt a nyomda, és valószínűnek látszik, hogy ezt követően volt nyomtatás alatt a *Schema*. A mondat közben félbehagyott nyomtatvány, az a körülmény, hogy nyomdai kézírata is elveszett, és Basire-nak a tatárok beözönléséről szóló megjegyzései mind azt bizonyítják, hogy a fejedelmi nyomdának ez volt utolsó kiadványa — legalábbis Gyulafehérvárott.

A tatárok 1658 augusztusában törtek be Gyulafehérvárra. Basire augusztus 12-én még innen keltezett levelében⁴⁸ arról tudósította a fejedelmet, hogy a lakosok hihetetlen páni félelemmel néznek a bekövetkezendők elé, s emiatt a város is kihalt, sőt sokan a papok és a tanárok közül is elszéledtek, csupán ő van ott az általa felfegyverzett 35 diákkal, jöllehet maga is készül Szebenbe bezárkózni. A tatár Szeben megsarcolása után fordult Fehérvárnak, feldúlta a virágzó gazdaságú és kultúrájú várost. A tatárok kivonulása után Csulai György püspök tudósítása maradt fenn 1658. november 26-ról, ahol azt írja, hogy

csak most mentem volt Fejérvár iszonyu romlásának látására, hogy az scholára s ecclesiára valami gondot viselnék, de a mint látom, az várral együtt mind collegium, mind ecclesia odavagyon, nincs reménység egyiknek is felállítása felől, immár mindnyájan csak bizonytalan állapottal vagyunk, ki egyfelé, ki másfelé vonta magát.⁴⁹

Szalárdi krónikájából ismert, hogy a gyulafehérvári várban, ahol valószínűleg a nyomda volt, mindent porrá égettek. Tehát, Herepei János szerint, csak feltételesen gondolhatnánk arra, hogy akár előzetes elmenekítés, akár a helyszínen bekövetkezett véletlen szerencse folytán számba jöhető betűanyag, vagy éppen sajtó megmaradhatott volna. Ezért mindazokat a nyomdatermékeket, amelyeket az 1658. évtől számított egy évtizeden keresztül fehérvári kiadványnak könyveltünk el, alighanem másképpen kell megítélnünk — írja. Jellemző különben — folytatja — , hogy a nyomtatványok között egyetlen nyomdajeles darab sincsen, hanem csupa hely és év nélkül megjelent országgyűlési végzések számíthatók ide. Ennek ellenére azonban mégiscsak kellett valamely csekély betűanyagnak maradnia, hiszen a nyomda pusztulásáról egyik krónika sem emlékezik meg.

Herepei János következtetése helytálló, a nyomda nagy része valóban megmenekült. Valószínűbb, hogy előzetesen menekítették el, legalábbis annak könnyebben mozgatható részét, a betűanyag legnagyobb részét. Mostanáig arról volt biztos tudomásunk, hogy a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1667-ben már Kolozsvárott⁵⁰ volt, ahol azután Apafi Mihály fejedelem rendeletével az időközben ugyancsak a fiscusra szállt Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdával egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi főiskolának adományoztatott.⁵¹ Kolozsvárott nem tűnt fel a továbbiakban Brassai Major Márton nyomdászmester neve, ezért lehetségesnek látszott, hogy a

⁴⁸ HEREPEI János: *Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből*. Basirius Izsák. In: Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Bp.–Szeged, 1966. 560.

⁴⁹ Uo. 561.

⁵⁰ HEREPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Bp.–Szeged, 1971. 466.

⁵¹ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. 2. köt. Bp. 413–414.

Szent Szelentze,

az az:

A' TÖREDELMES SZŰBŐL

Istenhez öntött lelki Sirásrol,
és hű engedelmeségről.

Mellyet,

Egy szegény bűnös aszszonyi állat siral-
mason tört;

s. ez által az Ur-Jésus Christustól,
drága bűn bocsánatot,
nagy öröm-el vőtt.

Luc. 13. v. 12.

Aszszonyi állat meg oldattál a' te betegségedből.

Matt. 11. v. 28.

*Jöjjetek én hozzám mindnyájan kik meg-
faradtatok és meg terheliettetek, és én
meg könnyebítelek tőczöket.*

Nyomtatot Szebenben 1664.

MAIOR MARTON.

Ezer hatszáz hatvan négy esztendő vagyon,
 Második hó első hete fujta agyon;
 Engelsztelljük Istent békeséget adgyon,
 Ily rutul mint eddig praedálni ne hadgyon.
 VraM, ninCs It ló gonDVlseLés

1664

A nyomtatványban a *B* füzetből kezdve Brassai Major Márton jellegzetes füzetjelzési gyakorlata látható. (Az *A* füzetben a jelzést és a számozást is eltévesztették.) A nyomtatványban szereplő betűanyagról eddig is tudtuk, hogy megmenekült a pusztulástól, mert ezek a betűk 1669 és 1690 között Kolozsvárott ismét feltűntek.⁶¹ Ugyanez nem vonatkozik a nyomdai cifrákra: ezek a kolozsvári (de gyulafehérvári betűkkel nyomtatott) kiadványokon nem voltak használatban, csak a hozzájuk nagyon hasonló, de azzal mégsem azonos, Szenci Kertész Ábrahámától származó cifrák. Ezért jogosnak tűnt a feltételezés, hogy csak a betűanyag nagy része menekült meg az 1658. évi pusztuláskor.

Ez az újabb adat, amely a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1664. évi szebeni tartózkodási helyét bizonyítja, új megvilágításba helyezi mindazt, amit eddig az 1660-as évek szebeni nyomdászatairól tudunk. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda közbeeső, Kolozsvárt megelőző szebeni korszakáról ugyanis eddig nem volt tudomásunk. Így az 1662 és 1664 között megjelent és gyulafehérvári készlettel nyomtatott artikulusokról Fazakas József feltételezte,⁶² hogy azok talán még Gyulafehérvárott készültek, de valószínűsíthető volt az is, — a korábban rendelkezésre álló adatok birtokában —, hogy azok már Kolozsvárott készültek,⁶³ hiszen levéltári adatokból csak annyi volt bizonyosra vehető, hogy a gyulafehérvári készlet 1667-ben már ott volt.

Nyomtatványunk — bár szebeni helymegjelölésű — semmi közöset nem mutat sem Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának, sem a szebeni városi nyomdának a termékeivel. Mindezt azért szükséges leszögezni, mert az eddig is ismeretes volt, hogy 1662 végétől 1668 végéig párhuzamosan két műhely dolgozott Szebenben, egymástól függetlenül. Egyik a 16. századi alapítású szebeni városi nyomda, a másik az 1662 novemberében Kolozsvárról Szebenbe áttelepült, Szenci Kertész-féle volt váradi tipográfia.

Bár a szebeni városi nyomda a 17. század derekán is folyamatosan működött, mégis a városi nyomdát 1629-től vezető linzi Pistorius Márk 1657. évi utolsó nyomtatványa után az egymást váltó mesterek csak egy-két évig dolgoztak Szebenben, amennyire az amúgy is csekély számú nyomtatvány hiányos impresszumadataiból megállapítható. 1659–1660-ban Christoph Hildelbrand volt a mester, majd 1661 és 1663 között nincs feltüntetve a városi nyomdász neve. Ismeretes, hogy 1659 végétől 1660 májusáig a körülkerített városban pestisjárvány pusztított. Lehet, hogy egyesek a nyomdászok közül is áldozatul estek a járványnak. 1664-ben ismét új nyomdász nevével találkozunk. Blasius Prössl azonban levéltári adatokkal bizonyíthatóan már 1663-

⁶¹ OSzK Évkönyve 1978/1980. 306–311.

⁶² FAZAKAS József: *A 17. századi erdélyi országgyűlési törvénycikknek nyomdameghatározása.* = MKsz 1968. 201–209.

⁶³ OSzK Évkönyve 1978/1980. 306–311.

ban is itt dolgozott.⁶⁴ 1666-tól kezdve két évtizeden át Stefan Jüngling vezette a nyomdát. Jüngling megjelenésétől kezdve látszik újra stabilizálódni a városi nyomda munkája, ami a kiadványok megnövekedett számából is megítélhető. A nyomdászok személyének váltakozása ellenére nem következett be lényeges változás a szebeni nyomda készletében Pistoriustól Jünglingig: Hildebrand és Prössl is ugyanazzal a készlettel dolgozott, amelynek bizonyos elemei még az előző századból, Hoffhalter-től származtak. Bizonyos változások a díszek terén Jüngling megjelenésével nagyjából egyidőben, 1670-től következtek be.

A másik szebeni nyomda, Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelye – két év kolozsvári kitérő után, amelyre Várad megszállása és pusztulása miatt kényszerült – 1662 novemberében települt át Szebenbe, ahol haláláig (1667) működött, majd utóda, Udvarhelyi Mihály még ezt követően másfél évig. 1668 végén Apafi Mihály fejedelem utasítására szállították át Szenci Kertész nyomdáját Kolozsvárra. Az átszállítással még Udvarhelyi Mihály volt megbízva, de Kolozsvárra már Veresegyházi Szentyel vezette a műhelyt. Gulyás Pál abból a tényből, hogy az 1666–1667-es években Szenci Kertész és Stefan Jüngling neve váltakozva fordul elő a szebeni nyomtatványok impresszumán, tévesen azt a következtetést vonta le, hogy Jüngling volt Szenci Kertész faktora 1666-tól kezdve, majd halála után utóda.⁶⁵

Ezt a nyomtatványok külsejének teljes különbözőségén kívül az a tény is megcáfolja, hogy Apafi fejedelem Szenci halála után a nyomdáról, mint a fiscusra szálló vagyonról intézkedett 1672-ben, miközben Jüngling továbbra is ott maradt Szebenben és folytatta munkáját nagyjából ugyanazzal a – városi nyomdához tartozó – készlettel, mint korábban.

Most hozzátehetjük, hogy harmadikként a volt *gyulafehérvári fejedelmi nyomda* is Szebenben működött, a fenti két műhellyel egyidőben. Jelenlegi ismereteink szerint a fejedelmi nyomda 1658-at követő időszakát az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A fejedelmi nyomdát 1658-ban, még Gyulafehérvár elfoglalása és elpusztítása előtt, a harcoktól megkímélt Szebenbe szállították. Szebent nem pusztították el a törökök, illetve tatárok 1658-ban, mert 25.000 tallér sarc árán a város megmenekült a pusztulástól és dűlástól. Nyugodtnak természetesen az 1659. évet itt sem nevezhetjük, amikor II. Rákóczi György ostromgyűrűbe fogta a várost, mert az Barcsay Ákos fejedelmet pártolta.

1659 és 1661 között nem ismerünk egyetlen olyan nyomtatványt sem, amely a gyulafehérvári nyomdakészlettel készült volna. Ezzel szemben 1662 és 1664 között eddig is tudtuk, hogy valahol működött a fejedelmi nyomda, hiszen öt országgyűlési artikus gyulafehérvári betűkkel készült. A feltételezések csak abban tértek el, hogy melyik városban működött a nyomda.

Az újabb adat – az 1664. évi *Szent Szelence* – ismeretében valószínűbbnek tartjuk, hogy az 1662 és 1664 között megjelent öt artikus⁶⁶ nem Gyulafehérvá-

⁶⁴ TEUTSCH, F.: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*. = Korrespondenzblatt des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde 5. 1882. 66.

⁶⁵ GYULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 16.

⁶⁶ SZTRIPSKY I. 2032/239. (1662. okt.); SZTRIPSKY I. 2040/247. (1663. febr.); SZTRIPSKY I. 2039/246. (1663. szept.); SZTRIPSKY I. 2042/249. (1664. jan.); SZTRIPSKY I. 2043/250. (1664. nov.).

rott és nem Kolozsvárott, hanem Szebenben készült a fejedelmi nyomda készletével. Tehát szebeni korszakából Brassai Major Márton első ismert, bár nevével nem jelzett nyomtatványa az 1662. évi artikulus.⁶⁷ Hogy neve sem ezen, sem a másik négyen⁶⁸ nincs feltüntetve, az nem meglepő, mert az artikulusokat ritka esetben látták el hely- és nyomdamegjelöléssel. Az 1662 és 1664 között megjelent öt artikulust tehát Szebenben nyomtatta Brassai Major Márton a gyulafehérvári készlettel, akárcsak a teljes impresszummal ellátott *Szent Szelencét*. Eszerint öt helymegjelölés nélküli artikulus esetében a korábbi helymegállapítást helyesbíteni kell. Ezek az 1662. október–novemberi, az 1663. februári, az 1663. szeptemberi, az 1664. januári és 1664. novemberi artikulusok.

Az artikulusoknak köszönhetően szinte félvényként nyomon követhetjük a hivatalos okiratok kinyomtatásánál számításba vehető nyomdákat.

Az 1662. októberi artikulusoktól kezdve a gyulafehérvári készlet tűnik fel ugyan, de a kiemelő típusok egy része és az iniciálék mindegyike idegen. Egy iniciálét kivéve a többi idegen elemet, mint a szebeni városi nyomda készletének darabjait sikerült azonosítani. Ez jellemző az artikulusokra 1664 novemberéig bezárólag – öt artikulus esetében. Ezek az idegen nyomdafelszerelési elemek mind az 1659-nél korábbi, mind az 1670. utáni szebeni városi nyomdabeli kiadványokról ismerősek.⁶⁹

A túlnyomórészt gyulafehérvári készlettel nyomtatott artikulusok esetében azt kell feltételeznünk, hogy bizonyos címbetűk és díszítő elemek ekkor már hiányoztak a volt gyulafehérvári nyomda készletéből. Bizonyítottnak vehetjük – amit már kolozsvári tartózkodása idején is tapasztalhattunk, 1667-től kezdve –, hogy egyetlen gyulafehérvári iniciálé sem maradt meg. Ugyanígy, eddig is valószínűnek látszott, hogy a kiemelő típusokból, címbetűkből is csak szórványosan maradt meg egy-egy sorozat egy-egy betűje. Amikor az artikulusok kinyomtatásánál ezekre szükség volt, kénytelenek voltak a szebeni városi nyomda készletéből pótolni az itt hiányzókat.

Mindebből ugyan nem következtethetünk biztonságosan arra, hogy a két készlet együtt (egy helyen?) tartották, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a gyulafehérvári nyomda Szebenből való távozása után olyan cifrák tűntek fel a szebeni városi nyomda készletében (1670-től), amelyek 1659-et megelőzően – vagyis a fejedelmi nyomda Szebenbe szállítását megelőzően – nem szerepeltek. Hogy a cifrák⁷⁰ Sze-

⁶⁷ SZTRIPSKY I. 2032/239.

⁶⁸ SZTRIPSKY I. 2040/247.; SZTRIPSKY I. 2039/246.; SZTRIPSKY I. 2042/249. és SZTRIPSKY I. 2043/250.

⁶⁹ A 0,6 mm-es kiemelő betű, a 17 x 17 mm-es „N” iniciálé és a 26 x 26 mm-es „N” iniciálé, de ez utóbbiról csak annyit mondhatunk, hogy sem a fejedelmi nyomda, sem Szenci Kertész készletéhez nem tartozott. A szebeni városi nyomda rendelkezésre álló kevés megvizsgálható nyomtatványa közül egyikben sem található, de azért minden valószínűség szerint a városi nyomda felszereléséhez tartozott.

⁷⁰ Az A, B, C, D, E, F, Dd, Kk jelű nyomdai cifrák. Megjegyzendő azonban, hogy az említett nyolcféle nyomdai cifra 1670-nél korábban is megjelenhetett a szebeni városi nyomda kiadványain, csak hogy egyetlen megvizsgálható nyomtatvány van mindössze 1666-ból, egy 1667-ből, és egy sincs 1668–1669-ből, pedig érdekes lenne a cifrák megjelenésének pontosabb dátumát is megállapítani. Így csak annyi biztos, hogy már a szebeni városi nyomdában voltak 1670-ben.

benben maradtak, azt az látszik bizonyítani, hogy Kolozsvárott már nem tűntek fel, pedig a szebeni *Szent Szelencén* közülük öt⁷¹ még látható.

Továbbá nagyon valószínű, hogy az 1657-től fogva változó szebeni városi nyomdások miatt azokban az években szinte gazdátlanoknak tűnhetett a városi nyomda, a munka is akadozott, így a város nem bánta, ha a volt fejedelmi nyomda is ott húzódott meg. De ha egy helyen voltak is, ez nem vonja maga után okvetlenül az anyag keveredését is, hiszen a különböző tulajdonokban lévő készleteket tudatosan külön kezelték. Erre a korszakban más nyomdák esetében is akad példa, akár Kassáról, akár éppen Szebenből (a Szenci Kertész-féle nyomda sem keveredett soha a városival).

Az artikulusok nyomdahelyéből arra következtethetünk, hogy 1658 novembere és 1662 márciusa között a fejedelmi nyomdát még valószínűleg nem állították fel új helyén, Szebenben, hanem összecsomagolva tárolták. Ha ugyanis működőképes lett volna, semmi esetre sem fordultak volna ezekben az években három különböző nyomdához az artikulusoknak, ezeknek a hivatalos nyomtatványoknak a kiadásával kapcsolatban. Még 1662 márciusában⁷² is a szebeni városi nyomdában kényszerültek kiadni. De 1662 októberében már használható volt a fejedelmi nyomda; tehát 1662 nyarán állíthatták fel újra, tették működőképpé Szebenben. Vagyis az 1659., 1660., 1661. években a gyulafehérvári fejedelmi nyomda Szebenben volt ugyan, de használaton kívül. Kérdés, hogy ez alatt az idő alatt mivel foglalkozott Brassai Major Márton, a fejedelmi nyomdatómester?

Továbbra sem dönthető el pontosan, hogy melyik évben költözött el a fejedelmi nyomda Szebenből Kolozsvárra. 1667-ben már Kolozsvárott volt. Valószínűnek látszik, hogy Brassai Major Márton halálával történt ez a változás: tehát 1665-ben vagy 1666-ban költöztették a nyomdát Kolozsvárra. Indokoltnak látszik Brassai Major Márton halála évének 1665-öt tartanunk, mert ez megmagyarázná, hogy az 1665-ös artikulusok,⁷³ akárcsak az ezt követők 1668-ig (összesen nyolc artikulus esetében) miért készültek ugyancsak Szebenben, de Szenci Kertész Ábrahám műhelyében. Valószínű, hogy Brassai Major Márton 1665. évi halála miatt térhettek át a nyomtatásban Szenci Kertész műhelyére, mert ezzel a volt fejedelmi nyomda vezető nélkül maradt. Eszerint Brassai Major Márton hivatalát mint fejedelmi nyomdász 1647-től 1664-ig látta el, abból 1659–1664 között Szebenben. Míg Szenci Kertész nyomdája 1668 végén került Szebenből Kolozsvárra,⁷⁴ addig a gyulafehérváriról annyit tudunk, hogy az 1667-ben már Kolozsvárott volt. A kettő betűkészletének egymás közti keveredése csak Kolozsvárott indult meg, az 1669. esztendőttől kezdve.

Szebenben az 1660-as években tehát a fentiek szerint alakult a városban működő nyomdák képe. Érdekes, hogy hogyan futottak össze a szálak Szebenben ezekben az években. 1662 végétől 1665–1666-ig három nyomda is működött itt egyszerre. Ugyanakkor viszont nyomda nélkül maradt a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár és

⁷¹ Az A, B, C, D, Kk cifrák. A *Szent Szelencén* látható még 3 további cifra is, de ilyen cifrái a szebeni városi nyomdának 1659 előtt is voltak, tehát nem dönthető el, hogy honnan származnak.

⁷² FAZAKAS: i.m. 201–209. számozása szerint az 57. számú artikulus.

⁷³ SZTRIPSZKY I. 2045/252.

⁷⁴ V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai.* = MKsz 1989. 25–26.

az egykori virágzó Várad. De 1668 végétől már Szebenben is csak a városi műhely maradt, ezzel szemben Kolozsvárra, az ott lévő Heltai-féle műhely mellé két másikat szállítottak, ezzel megvetve a kolozsvári református kollégium nyomdájának alapjait.

* * *

A feldolgozott nyomtatványok jegyzéke

1. *Proscriptio*.
[Albae Juliae] [ca. 1655. typ. principis]
[1]fol. 250 x 130 mm
Bp OL P 658 Teleki-cs. 2588–2704 fol. 401.
2. ➤ AFAFBASIRE, Isaac: *Disputatio theologica inauguralis*
Albae Juliae 1655, typ. principis. ◀
Zoványi: *Magyarországi protestáns*... 55.
példány —
3. BASIRE, Isaac: *Schema sive forma studiorum Albensium*... pro 1657
[Albae Juliae] [1658] typ. principis,
112 l. — 8°
Sztripszky II. 2571/119.
Oxford, Bodleiana, és OSzK (copia)
4. *Panegyris inter fatales*... Stephano Haller
[Albae Juliae, 1658. typ. principis]
[8]lev. — 4°
RMK II 898.
Bp EK: RMK II 149
5. *Articuli dominorum*... 1662. október 22. Szászmedgyes
[6]lev. — 2°
[Szeben, 1662. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2032/239.
OSzK: RMK I 998a.
6. *Articuli dominorum*... 1663. február 22., Szászkézsd
[4]lev. — 2°
[Szeben, 1663. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2040/247.
OSzK: RMK I 1007b.
7. *Articuli dominorum*... 1663. szeptember 24. Marosvásárhely
[7]lev. — 2°
[Szeben, 1663. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2039/246.
OSzK: RMK I 1007c.
8. *Articuli dominorum*... 1664. január 31. Nagy-Schink
[10]lev. — 2°
[Szeben, 1664. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2042/249.
OSzK: RMK I 1017b.

9. *Articuli dominorum*. . . 1664. november 19. Segesvár
[5]lev. — 2°
[Szeben, 1664. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2043/250.
OSzK: RMK I 1017c.
10. *Szent Szelencze*
Szeben, 1664. [Fejedelmi ny. Brassai] Maior Márton
[12]lev. — 4°
RMKT X. köt. 24-7-261., 697-698.
Cluj, Univ BMV 3625.; MTAK (copia)

V. ECSEDY, JUDIT

Data to the History of the Princely Typography in Gyulafehérvár (Alba Iulia, Rumania)

The new data concerning the typography of the Transylvanian princes in the course of the 17th century are grouped by the author along three major lines: firstly, the printing office in the service of the Academy; secondly, the literary achievements of the professors and thirdly, the activity of Márton Brassai Major the last master of the Princely Typography of Gyulafehérvár.

As to the first subject it is an unfilled printed circular about expelling students from the Gyulafehérvár Academy that is of major interest being unique in its kind.

In the second subject focussed on the literary activity of the Gyulafehérvár professors Isaac Basire's *Schema* is also interesting both in its genre and because of the author's personality. The *Schema* (1658) is the first printed curriculum and school report known in Hungary. Its author Isaac Basire was a protégé of Charles I and had to leave England after the regicide. First he escaped to the Turkish Empire then he was in 1655 invited by the Transylvanian Prince György Rákóczy II to be a professor of theology in Gyulafehérvár where he remained until the Stuart Restoration. His work *Schema* was left unfinished because of the Turkish occupation of Gyulafehérvár and survived in a unique copy (preserved in the Bodleian Library, Oxford).

In the third part the author surveys an episode of the Princely Typography unknown to literature so far. Although it was known that the Princely Typography was moved to Kolozsvár (Cluj-Napoca, Rumania) around 1667, the activity of the printing office between the year 1658 (i.e. the Turkish destruction of Gyulafehérvár) and 1667 was not known. From the typographic marks of a booklet printed in Szeben (Sibiu, Rumania) the author concludes that it was printed — together with some other publications without imprint — by the Princely Typography and by its last master Márton Brassai Major. Most probably the typography was saved from the devastation by being moved to Szeben in due time.

RÓZSA MÁRIA

A bécsi „Der Wanderer” magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850

A Vormärz bécsi zszurnalisztikájának története tulajdonképpen nem más, mint a cenzúra története — állapítja meg Ernst Viktor Zenker.¹ Az 1790. szeptember 1-jei udvari határozat a liberálisabb józsefi sajtótörvények visszavonását, a viszonylagos sajtószabadság megszüntetését jelentette. 1792. március 11-én, I. Ferenc trónra lépése után közvetlenül újabb dekrétum jelent meg, mely megtiltotta a külföldi lapokból minden olyan írás átvételét, amely az általános nyugalmat zavarná és veszélyes nézeteket terjesztene. Az 1795-ben megjelenő cenzúra-rendelet az ellene vétőkkel szemben a következő büntetéseket helyezte kilátásba: a kiadvány és a szedőberendezés elkobzása és megsemmisítése, az iparendedély bevonása, illetve pénzbírság. 1798-ban négy további, a cenzúrárt érintő udvari határozatot tettek közzé.²

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a bécsi lapok — mint például a *Wiener Zeitung*, vagy az *Österreichischer Beobachter* — az udvar, illetve a kormány szempontjainak vetették alá magukat. Ezért az úgynevezett Biedermeier-korszak lapjai a kulturális jelenségeknek értékes, de csak kritikával felhasználható forrásai, a társadalmi helyzetnek semmiképpen sem valós tükrői, inkább „a bécsi polgár évtizedek stagnálása alatt kialakult felsőbbbségtudatát tükrözik, aki politikai szerepét nem állampolgárként, hanem alattvalóként élte meg.”³

Az 1814-ben indult és 1873-ig élő, az osztrák sajtó történetében több mint fél évszázadon keresztül jelenlévő *Wanderer* a legolvasottabb bécsi lapok közé tartozott.⁴ A *Wanderer* sem volt mentes a hivatalos befolyástól, mivel a *Wiener Zeitung* egykori szerkesztője, a felső rendőri és cenzúra hivatal udvari titkára, Johann Michael Armbruster (1761–1814) fontos szerepet játszott a lap alapításánál.⁵ 1809-ben a *Wanderer*nek már néhány száma napvilágot látott. Ezek azonban inkább röpirat jellegűek voltak, a tiroliaiak 1703-as és 1809-es felkelésének eseményeiről tudósítottak, és ezzel kapcsolatos dokumentumokat tartalmaztak.

¹ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik*. Von den Anfängen bis zum Jahre 1848. Wien und Leipzig, 1892. 95.

² ZENKER: *l.m.* 87–92.

³ HAUSLER, Wolfgang: *Die österreichische Publizistik und ihre Probleme im Vormärz und im Revolutionsjahr 1848*. In: *Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Hrsg. Erich ZÖLLNER. Wien, 1979. (Schriften des Institutes für Österreichkunde 34.) 67.

⁴ WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs*. Eine historisch-statistische Studie. Wien, 1875. 61.

⁵ ZENKER: *l.m.* 99.

A *Wanderer* első száma Anton Strauß nyomdájából 1814. január 1-jén került ki. Címlapján ez állt: „Der Wanderer. Wien. Gedruckt und im Verlage bey Anton Strauß”. Az Österreichisches Staatsarchivban 1813-ból származó dokumentumok igazolják, hogy a lap megkapta a megjelenéshez szükséges engedélyt, valamint hogy a Geheime Hof- und Staatskanzlei rendelkezik a cenzúrázás ügyében.⁶ Az egyik, 1813. augusztus 16-án keltezett iratban az szerepel, hogy Armbruster „javasolta” a „Wanderer néplapot”. Hogy Armbrusternek ezen kívül a lap alapításában milyen szerepe volt, nem tudjuk, de szerkesztésében nem működött közre, mert röviddel a lap megindulása után, 1814. január 14-én önkézzel vetett véget életének.⁷

Az első 1814-es szám *Wer bist du Wanderer?* című — programnak még aligha nevezhető — beköszöntő cikkében a kiadók a címválasztást indokolják meg: a vándor, „egy tapasztalt, élemedett korú ember”, az eseményeken kívül álló megfigyelő nézőpontjának választása (a címoldalon is egy vándor alakja látható) az olvasók bizalmának megszerzését szolgálta, a visszafogott, objektív hangvételt igazolta, s a cenzúra számára is biztosítékot kívánt nyújtani. A *Wanderer* szerkesztője Joseph Ritter von Seyfried (1780–1849) volt, aki színpadi szerzőként és színdarabok átdolgozójaként, valamint francia, angol és olasz darabok fordítójaként szerzett nevet. Szerkesztőként sok lapnál dolgozott egyidejűleg is, „s mivel a Vormärz korában a szerkesztés nem okozott sok fejtörést és sok időt sem vett igénybe”,⁸ emellett a Theater an der Wien háziszervezőjeként is működött.

A négy oldalon, negyedrért méretben, két hasábon, hetente hatszor megjelenő *Wanderer* szépirodalmi és szórakoztató lapként indult. A felvilágosodás hagyományait követve bevallott célja volt ismereteket közvetíteni és szórakozást nyújtani. A lap súlypontja tehát nem a politikán volt, politikai híreket csak röviden közöltek. A nyomdász és egyben könyvkiadó Anton Strauß (1775–1827) nyomdájából kerültek ki a Vormärz más fontos lapjai, például a *Der österreichische Beobachter*, a *Der Sammler*, a *Wiener Zeitschrift* és Hormayr *Archivja*.⁹ Az első év végén a következő évi előfizetési felhívásokban fogalmazódott meg a lap programja részletesebben: célja a „tanítás és szórakoztatás”, mindez „népi hangvételben”, vagyis világos és közérthető előadásmódban. A külföldi és belföldi hírek, érdekességek mellett közöltek rövidebb-hosszabb ismeretterjesztő cikkeket, verseket, novellákat, beszámoltak a társasági élet eseményeiről, a színházak műsoráról. Az információk közlésekor a szerkesztők a tudomány haladásával kívántak lépést tartani. A sokféleséget érzékeltetik az évek során változó című, de tartalmukban hasonló rovatok. Például egyes városokat, tájakat mutattak be a „Topographische Notiz”-ban, híres emberek életét ismertették olyan sorozatokban mint a „Galerie berühmter Männer”, vagy „Teutsche Bildergalerie”. A „kis színesekben”, mint a „Fidibus”-ban, vagy a „Melange”-ban anekdotákat, érdekességeket találunk. A helyi események, tudnivalók a „Wiener Tagesbegebenheiten”, vagy a „Reisen in und um Wien” rovatban

⁶ Zeitschrift „Der Wanderer” v. Armbruster. Österreichisches Staatsarchiv. Allgemeines Verwaltungsarchiv. Polizeihofstelle: Zl. 3135/1813. jelzetten.

⁷ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. I. Wien, 1856. 65.

⁸ WURZBACH: *im*. 34. köt. Wien, 1877. 190.

⁹ WURZBACH: *im*. 39. köt. Wien, 1879. 321–322.

kaptak helyet, az osztrák történelem kiemelkedő dátumairól az „Österreichischer Geschichtskalender”-ben emlékeztek meg rendszeresen. Jellemző még, hogy sok a más lapból átvett közlés. A kor szokásának megfelelően a cikkek többsége a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg.

1818-tól a lap két részre oszlik: kedden, csütörtökön és szombaton *Der Wanderer als Volkszeitung* címen, vagyis néplapként, hétfőn, szerdán és pénteken *Der Wanderer als Unterhaltungsblatt* címen, vagyis szórakoztató lapként jelenik meg, különböző lapszámozással és nem folyamatos oldalszámozással. A politikai, gazdasági vonatkozású hírek természetesen a *Volkszeitung*-ba kerültek; a szépirodalom, az ismeretterjesztő cikkek, a társasági élet hírei, és a színházi rovat az *Unterhaltungsblatt*-ban szerepelnek. A változásokat a lap szerkesztősége azzal indokolta, hogy olyan közhasznú lapot akarnak, amely az újságot és a szórakoztató folyóiratot egyesíti magában. Kisebbségi változtatások továbbra is voltak: 1819-től eltűnik a címlapról az illusztráció, később egy ideig tartalomjegyzék, majd időjárás-jelentés kerül a helyére. 1820-tól az *Unterhaltungsblatt* vasárnap is megjelenik. 1827. október 24., Anton Strauß halála után özvegye veszi át a nyomdát, aki később a Leopold Sommer-féle céggel adta ki a *Wanderer*-t. 1845 márciusától a Sommer császári és királyi udvari könyvnyomda a nyomdája és egyben kiadója is.¹⁰ 1837-től ismét nagyobb változásoknak lehetünk tanúi. Megszűnik a lap tematikai alapon való megosztottsága, folyamatos számozással ismét egyesülve jelenik meg. Tulajdonképpen már a korábbi változtatások is a *Wanderer* politikamentessé való átalakítása felé mutattak, ami most teljességgel megvalósult, amint ezt az új alcím is kifejezi: „Der Wanderer im Gebiete der Kunst und Wissenschaft, Industrie und Gewerbe, Theater und Geselligkeit”. Ezentúl hetente hatszor, *Unterhaltungsblatt*-ként jelenik meg; a szerkesztők – mint írják – „szórakoztató és színházi lappá” kívánták alakítani. Tény, hogy ez bizonyos színvonal-eséshez is vezetett; a társasági élet hírei, a színházi rovat, a pletykák kerülnek előtérbe és töltik ki a lap szinte minden számát. 1837-től az évfolyam-számozást is feltüntették a címlapon. 1844-től Ferdinand Ritter von Seyfried (?–1865) veszi át apjától a szerkesztést, ő a színházi kritikák állandó szerzője.¹¹ Őt így jellemzi munkatársa, Falk Miksa: „Seyfried Nándor lovag, takarékpénztári irattárnok [...] tetőtől talpig becsületes ember, de a gypjában festett fekete-sárga és a magasabb körökben nagy pártfogásnak örvendő pecsovis.”¹²

A XIX. század eleji állampatriotizmus legfontosabb képviselői, Joseph Hormayr (1782–1848) és a köréje tömörült írók csoportja, nemzeti témák népszerűsítésével, a nemzeti történelem iránti érdeklődés felkeltésével akartak hazaszeretetre buzdítani. Mindezek a törekvések a nemzeti hagyományok, az egyediség megőrzésével, a különböző kultúrák kölcsönös megismertetésével és elismerésével egy nagyobb

¹⁰ WURZBACH: *l.m.* 35. köt. Wien, 1877. 322.

¹¹ WURZBACH: *l.m.* 34. köt. Wien, 1877. 175.

¹² FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, 1902. 17.

egység, a Habsburg Birodalom összetartozását kívánták szolgálni.¹³ Ez a gondolat érvényesül a *Wanderer*-ben is a Monarchia-beli népek kultúrájának, néprajzának, történelmének bemutatásakor.

A *Wanderer* lapjain kirajzolódó magyarságkép jórészt más kiadványokból átvett közlések alapján formálódott. A cikkek sorában találunk magyar népszokásokat, jellegzetes magyar viseleteket ismertető közléseket, írnak a magyar táncról és a magyar zenéről. Magyarország egyes tájai, főleg az Alföld, a Tiszántúl egzotikumnak számítottak, az alföldi ember, a magyar paraszt, különösen a cigányság mind-mind valami speciálisan magyar jellegzetességet, egzotikus romantikát testesített meg a német, illetve osztrák olvasók számára.¹⁴

A Tübingenben megjelenő *Morgenblatt für gebildete Stände*-ből átvettek egy a to-kaji szüretéről szóló beszámolót.¹⁵ A cikk a szerző megnevezése nélkül jelent meg, azonban, mint az Fried István tanulmányából¹⁶ kiderül, a szlovák műfordító és kultúráközvetítő Samuel Rožnay (1787–1815) a szerzője. Rožnay azt a megállapítást teszi, hogy a magyarok a szabadban végzett munka közben keveset énekelnek, s kevés magyar népköltő van, akinek dalai a nép körében elterjedtek. Véleménye szerint a magyar nép daltalanságának okai a magyar népkarakter legfőbb vonásaiban, a büszkeségben és a melankóliában rejlenek. Felveti egy magyar „Wunderhorn” létrehozásának szükségességét is; követendő példaként a Brentano–Arnim-féle *Des Knaben Wunderhorn* című 1806 és 1808 között három kötetben megjelentetett népdalgyűjteményre gondol. Akárcsak a német irodalomban, nálunk is a klasszicizmus elleni harc részeként indul meg — bár természetesen a német irodalomhoz képest fáziseltolódással — a népköltészet felfedezése és feldolgozása. Rožnay megjegyzi még, hogy a magyarok sajátos és vonzó táncai is bánatot keltenek. Végezetül magyar népdalként (!) közli Csokonai egy versét magyarul és saját német fordításában (1816. március 13.).¹⁷

A magyar nemzeti karakter részeként a magyar táncról és a magyar zenéről szól a következő két közlemény. A „Der ungarische Tanz” a „Reisebilder aus Ungarn” c. sorozatban jelent meg, a berlini *Gesellschaftler* című lapból átvéve, 1831. január 30-án. A névtelenségben maradó szerző állítása szerint több évig élt Magyarországon, s néhány különböző nép táncaira vonatkozó általános megállapítás után kijelenti, hogy a magyar „harcias nemzet” és ez „szelídebb formában a bajuszpödrésben is megnyilvánul”. Ez után a tánc közben viselt ruhadarabokat írja le, majd kitér a magyarok „figyelemreméltó” arcjátékára a tánc közben.

¹³ HANÁK, Peter: *Österreichischer Staatspatriotismus im Zeitalter des aufsteigenden Nationalismus*. In: Wien und Europa zwischen den Revolutionen (1789–1848). Wien–München, 1978. (Wiener Schriften 39.) 317.

¹⁴ DUKONY Mária: *Az Alföld a német irodalomban*. Bp. 1937.

¹⁵ *Morgenblatt für gebildete Stände* 1816. Nr. 37–38. — Itt jegyezzük meg, hogy a *Wanderer*-ben megjelent közlésekre csak dátum szerint hivatkozunk, mert 1819 és 1837 között, valamint 1850-ben oldalszámozás nélkül jelent meg; azokban az években pedig, amikor a lap kettévált, a lapszámozás is különvált, bár folyamatos számozása fel volt tüntetve a címlapon, de ez felesleges zavart keltene.

¹⁶ FRIED István: *Csokonai nyomában*. (Rumy Károly György és Rožnay Samuel). = *IitK* 1972/2. 198–202.

¹⁷ Erről bővebben: FRIED: *i.m.* 201–202.

1831. február 14-én a magyar zenét bemutató tanulmányban érdekes módon ismét a magyar zene komorságát, melankóliáját hangsúlyozzák; a magyar zenét sebes hegyi patakhhoz hasonlítva, végtelenségére hívják fel a figyelmet. A magyar zene nem képes az embereket vidámmá tenni, írja az ismeretlen szerző, s azt tanácsolja, hogy akinek gyengék az idegei, az ne próbáljon egy jól előadott magyar darabot meghallgatni. Végezetül a cigányok virtuóz játékát, kitűnő zenei érzékét kiemelve megjegyzi, hogy magyar Paganinik is vannak közöttük.

1839. február 18-án a *Die Zigeuner als Musikkünstler in Ungarn* című cikk ismét a cigányzenével foglalkozik. A cigányok virtuóz hegedűjátékosok, akik nem csak szórakoztatnak, hanem maguk is komponálnak — állapítja meg a szerző.

J. Karl Hickel tollából egy sorozat látott napvilágot *Die Zigeuner in Ungarn* címen.¹⁸ Saját élményei alapján számol be arról, hogy utazási során cigányokkal találkozott. Közli a Magyarországon élő cigányok számát, ismerteti eredetüket, életmódjukat, külsejüket, öltözködésüket. Kiemeli kitűnő zenei érzéküket, s hogy nem tudja senki olyan jól játszani a magyar táncokhoz a zenét, mint ők. Végezetül név szerint megemlíti Bihari János hegedűvirtuózt, aki a 19. század elejének valóban legjobb és legismertebb cigányzenésze volt, s aki a köztudatban a nemzeti zene képviselőjeként élt.¹⁹

A *Honderű*-ből, Kuthy Lajostól átvett zsánerkép alapján íródott a *Der Szür* címen, szerző nélkül 1844. január 17-én megjelentetett cikk.²⁰ A főleg az Alföldön viselt ruhadarabban kapcsolatban jellegzetes helyzeteket, a ruha viselőire vonatkozó ironikus utalásokat villant fel. A szűrt először csak ünnepnapokon, a templomban, vagy a kocsmában hordják, majd néhány zsír-, és (kocsmái ivászatot követő verekedés alkalmával) vérfolt esik rajta. A következő évben gazdája már állandóan viseli, fekszik rajta, sőt a lopott bárányt is alatta rejti el. Egyes szűrök sorsát az teljesíti be, hogy néhányat fel is akasztanak közülük gazdájukkal együtt. A *Wanderer*-beli cikkben egyébként számos magyar szó is található német mondatokba illesztve, például: „atyafi”, „szegény legény”, „Sári”, „Panni”.

Híres magyarokról is szerepelnek híradások, életrajzi ismertetések a lapban, főleg felfedezőkről, kalandorokról, történelmi személyiségekről, politikusokról; írókról, költőkről pedig műveik kapcsán. Kiemelkedik Liszt Ferenc alakja, akiről korai éveitől, felfedezésétől kezdve, koncertjein, éppen aktuális hollétén, a vele kapcsolatos pletykákon át egészen az őt dicsőítő versekig sokat foglalkoznak a lapban. Legrészletesebb életrajza 1838. április 25-én jelent meg.

1826. augusztus 30-án egy az a *Wanderer* közlése szerint Calcuttában megjelenő *Quarterly Original Magazine* 1825. évi márciusi számából átvett cikk (*Reisen eines Siebenbürgers in Tibet*) Körösi Csoma Sándor tanulmányait, utazásait, a magyarok ázsiai eredetével kapcsolatos kutatásait, nyelvészeti, szótárszerkesztői munkásságát ismerteti. 1830. július 29-én ismételtén híradás jelent meg róla: arról közölnek rész-

¹⁸ *Wanderer* 1843. okt. 14., okt. 16., okt. 17.

¹⁹ SÁROSI Bálint: *Cigányzene*. . . Bp. 1971. 109.

²⁰ A *Honderű*-ben a „Fresco-festések” sorozatban jelent meg 1843. nov. 25-én. A szűr leírása a 665–666. oldalakon szerepel.

leteket, milyen körülmények között és hol töltötte 1828/29. telét, szó van kutatási eredményeiről és további terveiről, s kiemelik a tudomány és az irodalom érdekében kifejtett hősieles küzdelmét.

1819. március 26-án *Der ungarische Robinson* címen Jelky András hányatott és izgalmas kalandokban bővelkedő élettörténetét közlik, azt a megállapítást téve, hogy minden nemzetnek megvannak a hozzá hasonló alakjai.

1891. július 9-én Chr. Niemeyer aláírással *Szigeth und Zriny* címen Zrínyi Miklósról szóló írás jelenik meg. Az olvasók Körner darabjából ismerhetik már alakját – írja a szerző. Theodor Körner német drámaíró 1814-ben írt *Zriny* című, korában igen népszerű, a bécsi és a magyar színpadokon bemutatott tragédiájára utal, amely Szigetvár védőinek hősi halálát vitte színre. A cikk beszámol Zrínyi gyermekkoráról, neveltetéséről, majd a szigetvári ostrom és a spártai Leonidaszhoz hasonlított Zrínyi hősieles halálának leírása következik.

1838. március 28-án Besse János (1765–?) magyar utazó beszámolójából közölnek egy részletet, aki Humboldt kíséretében járt a Kaukázusban, s a magyarok lakhelyét is kereste. Besse egyébként öt jelentést küldött József nádornak, melyek a *Tudományos Gyűjtemény* 1829/30-as évfolyamaiban jelentek meg, ezekből származik a *Wandererben* közölt részlet is. A *Tudományos Gyűjtemény* ezen füzeté nagyon érdekes – írja a beszámoló közlője –, tartalmazza még többek között Ehrenreich Ádám Révai Miklóst ábrázoló rézmetszetét is.²¹

Számos magyar várost, tájat mutatnak be a *Wanderer* különböző évfolyamaiban, statisztikai adatokat közölnek Magyarországgal kapcsolatban. 1818. május 6-án *Die Stadt Debreczin in Ungarn. Aus der Reise des Grafen Vincenz Batthyani durch Ungarn* címen jelent meg egy írás. A *Wandererben* közölt részlet Batthyány *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Buccovina im Jahr 1805* című munkájának része. A szövegek egybevetésekor érdekes módon az derült ki, hogy a *Wandererben* szereplő részlet a kötetben nem a Debrecen, hanem az Árokszállás című fejezetből származik.²² Debrecen város bemutatásakor hiteles képet kaphatunk a közművesítés, az utcák, házak állapotáról, az ott élő emberek viseletéről, életmódjáról.

1821. január 22-én jelent meg a Bécsben élő, főképp az etnográfia terén működő, hontmegyei születésű Csaplovics János (1780–1847) *Das Königreich Ungarn ist Europa im Kleinen* című cikke, melyben párhuzamot von Magyarország sok vonatkozásban érvényesülő sokszínűsége (topográfia, klíma, ásványkincsek, termények, lakosság összetétele) és Európa között. A cikket azzal a megállapítással zárja, hogy a népek, nemzetiségek egymással való elkeveredése ellenére mégis mindegyik rendelkezik sajátos vonásokkal, egyedi tulajdonságokkal. Csaplovics fő műve, a *Gemälde von Ungern* csak 1829-ben jelent meg, ennek előtanulmányaként is felfogható az itt közölt írás. 1826. január 22-én Csaplovics közöl adatokat Magyarország területéről, összehasonlítva más európai országokéval. Csaplovics 1808/1809-től kezdve egészen

²¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1830. 2. füzet. 85–100.

²² BATTHYANY, Vincenz Graf: *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Buccovina im Jahr 1805*. Pest, 1811. 214–221.

haláláig Bécsben élt, valószínűsíthető, hogy a *Wanderer*-ben több aláírás nélküli statisztikával kapcsolatos közlemény tőle származik.

1825. március 6-án „y” aláírással (Rumy Károly György) közöl a *Wanderer* a „Beitrag zur Vaterlandskunde” sorozatban a Harkányban felfedezett új meleg vízű fürdőről szóló híradást. Már részletesebb beszámoló a Körös völgyének, Nagyváradnak és környékének bemutatása 1825. március 14-én, szintén az ő tollából.

1842. január 21-én „Peregrinus” aláírással, *Drei Tage in Oedenburg* címen írás jelent meg, melyben a szerző Sopron fejlődéséről, a város szépítéséről számol be, továbbá nagyobb részletességgel mutatja be az újonnan épült színházat és a műsoron lévő darabokat.

Dr. Weninger bécsi orvos *Reise von Wien nach dem Badeorte Füred* címen tette közzé útleírását. Sopronon, Győrön, Pesten, Pannónhalmán, a Bakonyon és Tihanyon át vezetett az útja Balatonfüredre, beszámolt az útközben látott nevezetességekről és a magyar történelem idevágó vonatkozásairól (1846. március 21.).

A magyar történelem, a magyar államiság is állandóan visszatérő témája volt a *Wanderer*-nek. 1817. augusztus 9-én jelent meg Mailáth János *Raab im Jahre 1598* címen a *Der Aufmerksame* című lapból Győrnek a törököktől való visszafoglalását bemutató írása. Egyébként Mailáth *Geschichte der Magyaren* címen Bécsben 1828/29-ben megjelent munkájában is szerepel ez a részlet.

1821. szeptember 16-án Attila hun király életét, hadjáratait, halálának körülményeit, fiainak egymás közti harcát a hatalom megszerzéséért mutatták be az olvasóknak. 1825. szeptember 16-án a statisztikus és topográfus Gyurikovics György (1783–1848) cikkét vették át a *Pressburger Zeitung* mellékletéből, amelyben a Pozsonyban megkoronázott magyar királyok és királynők nevét sorolta fel. 1825. december 14-én a magyar országgyűlés felépítését mutatták be az 1825-ös pozsonyi országgyűlés kapcsán.²³ 1826. november 8-án a „Tagesbegebenheiten in Ungarn” rovatban megemlékeznek a „nemzeti gyász” napjáról, ugyanis Szombathelyen a líceum falán emléktáblát avattak a mohácsi csata emlékére. 1830. október 11-én közreadják azon magyar királyok jegyzékét, akiket a még uralkodó király életében koronáztak meg. 1835. szeptember 4-én A. Samtner aláírással *Betzko, die Burg des Hofnarren* címen jelent meg Beckó várának története, ami ugyan nem történelmi tény, de a magyar történelemhez, Zsigmond király korához kapcsolódó mondát közöl. 1835. december 6-án Joseph Tuvora (1811–1871) nyitrai születésű bécsi újságíró tollából *Muth und Standhaftigkeit des berühmten Kriegshelden Grafen Nadasdi* címen látott napvilágot az 1529-ben Budát védő Nádasdy Tamás története.

A közélet, a társadalmi élet, a művelődés, a kultúra eseményeiről mint a kor fontos, a köztudatban jelenlévő problémáiról kaphatjuk a lapban a legtöbb információt, s meg kell jegyeznünk, hogy a bécsi lapban meglehetősen gyorsasággal reagálnak az aktualitásokra. Csak néhány példát kiragadva: a császári család tagjainak magyarországi látogatásairól, programjukról minden alkalommal a lehető legnagyobb részletességgel tudósítottak. I. Ferenc születés- és névnapja alkalmából hozzá írott

²³ *Wie ist der ungarische Reichstag constituirt?* = Unterhaltungs-Blatt. Beilage zur Pressburger Zeitung. 1825. dec. 9. Nr. 97. 767–771.

köszöntő verseket, betegsége esetében állapotáról jelentéseket közöltek. Sematizmusok alapján tudósítottak az iskolarendszer fejlődéséről, adatokat közöltek az iskolák számáról, többször visszatértek a Brunswick Teréz alapította kiseddóvó intézetre, valamint Pest-Buda kórházaira. Rendszeresen jelentek meg tudósítások az első magyar lóversenyekről, a magyar lósport helyzetéről, s természetesen Széchenyi István neve sem maradt említés nélkül ezzel kapcsolatban.

A közlekedés fejlődéséről, az új vasútak és hajójáratok indulásáról, a nagyobb építkezésekről (Nemzeti Színház, Lánchíd) is beszámoltak a *Wanderer*-ben. Például 1833. július 21-én az új, „Duna” nevet viselő gőzhajó Bécs–Pozsony–Pest-i útjáról, ugyanez év augusztus 31-én és szeptember 1-jén a Lánchíd alapkövetételére Pestre érkezett Károly főherceg programjáról, a Bécs–Győr vasútvonal megnyitásáról 1841. július 1-jén. A hajózás kérdése igen fontos helyet foglal el a közlekedéssel kapcsolatos hírek között. Júniusban például a „Nádor” gőzhajó útját követik Pesttől Zimonyig, *Reise mit den österreichischen Dampfschiffen auf der Donau und dem schwarzen Meere* címen, folytatásokban.

1816. január 16-án jelenik meg az első hír a Nemzeti Színház tervezett felépítéséről: „meg fog valósulni az a jogos, sokszor hangoztatott hazafias kívánság, hogy Pesten legyen a Magyar Nemzeti Színház.” 1837. február 4-én közlik, hogy augusztusban nyílik meg a Nemzeti Színház, július 8-án már azt teszik közzé, hogy a színház kívülről kész, a díszleteket Hermann Neefe, Pesten élő osztrák festőművész készíti, a színház nagyon szép, három emeletből áll, s hogy a nyitás szeptember 1-jére várható. Augusztus 12-én a *Spiegel* alapján ez jelenik meg: „Pest hamarosan egy második színházzal fog rendelkezni, mely ugyan nem tartozik Európa legnagyobb színházai közé, de egyik legszebb és legizlésesebb színháza lesz.” Augusztus 31-én így adnak hírt a színház augusztus 22-i megnyitásáról: „Sem a nyomasztó hőség, sem a dupla helyárák nem tudták megakadályozni a telt házat. A fogadtatás — a várakozásnak megfelelően — lelkes volt. Az épület kivitelezésének pompája és célszerűsége minden várakozást felülmúlt [...] Vörösmarty *Árpád ébredése* és Schenk *Belisar* című darabja ment.”

A színházak, s nemcsak a pestiek műsoráról előrejelzések, hirdetések és színikritikák formájában írtak, azonban ezek részletes ismertetése külön tanulmányt igényelne. Röviden csak annyit mondhatunk, hogy a színházak műsorát jórészt a kor divatos, ma már azonban elfeledett színpadi szerzőinek darabjai tették ki. Klasszikusok darabjait csak igen keveset játszották. Ami említésre méltó azonban: nyomon követhetjük új magyar színdarabok ősbemutatóit, vagy idegen nyelvekből fordított, illetve átdolgozott darabok fogadtatását a magyar színpadokon. Ezenkívül koncertekről és cirkuszi előadásokról, irodalmi estek programjáról is rendszeresen tudósítottak a lapban.

A korszak egyik meghatározó eseménye volt az 1838-as pesti árvíz, ennek minden következményével együtt. 1838. március 3-án még azt jelentik, hogy nem kell árvíztől tartani, mert Pesten levonult a jég, s a következő napokban is a helyzet javulásáról szólnak. Március 19-én az az aggasztó hír jelenik meg, hogy Pestről és Budáról két napja nem érkeznek sem levelek, sem újságok Bécsbe, s hogy ennek feltételezhetően egy nagy árvíz az oka. Március 21-én az *Österreichischer Beobachter* alapján már szomorú részleteket közölnek a rendkívüli árvírről. Mint írják, március 14-én azt

hitték, elmúlt a veszély, de a jég mégis feltorlódott. Házak omlottak össze, kevés az élelmiszer. Adatokat közölnek a víz magasságáról, a károkról, amelyek különösen a szegényeket érintik, s hogy a császár pénzt utalt át a károsultak megsegélyezésére. A lap további számaiban beszámolnak a jótékonyági akciókról, a károk felméréséről és helyreállításáról, az élet fokozatos normalizálódásáról, az árhullám levonulásáról. Március 26-án a *Spiegel* alapján azt írja a *Wanderer*: „Pest, az ország büszkesége, éke, pompája, jóllétének forrása, minden hazafiúi érdek központja, a csodás, a gazdag, az iparosodott Pest, most borzalmas képet nyújt.” Liszt és a közkedvelt humorista, Saphir májusban Pestre jönnek és az elsők között rendeznek jótékonyági előadásokat a bajba jutottak megsegítésére. 1838. április 20-án Anton Benkert (1794–1846), színész, író, Kertbeny Károly apja, a *Wuth des Elementes und Milde des Menschenherzens* című, hamarosan megjelenő kiadványát hirdeti és hívja fel az embereket segítségre. Egyébként az 1838-ban valóban megjelent munka első részében beszámol az árvíz pusztításairól, a második részben a bajbajutottak megsegítésére tervezett akciókról, és közli az adományokat juttatók névsorát.

A magyar építészettel foglalkozik 1843. július 7-én a „Kunst- und Lebens-Conturen aus Pest” című rovat egyik közleménye, melyben azt írják, hogy Pest egyik nagyra becsült és sokat foglalkoztatott építésze Hild József, aki a Duna menti városban már számos remek épületet emelt. A magyar szobrászok közül ugyanebben a cikkben Ferenczy Istvánt, az „érdemdús magyar szobrászt” az egyetlen magyar szobrászként említik, ő most Korvin Mátyás emlékművén dolgozik – írják. (Alkotása azonban anyagi okok miatt nem készült el.)²⁴ A továbbiakban így méltatják: „természetadta tehetségű, csendes visszavonultságban élő művész, aki külföldön is igen ismert, sőt elismertebb, mint hazájában.” A képzőművészet köréből 1843. július 14-én Wágner József pesti művészeti és zeneműkereskedő „igen szép vállalkozásáról” számolnak be, ő a magyar irodalmi és politikai élet notabilitásainak arcképeit adta ki. A Franz Eybl készítette portrék közül kiemelik Deák, Széchenyi, Teleki és Mailáth arcképét.

Liszt mellett Erkelről szólnak a magyar zeneszerzők közül több alkalommal is elismerőleg, beszámolnak új operáinak bemutatóiról. 1841. február 4-én a *Báthory Mária*t adták Erkel javára. 1843. július 7-én a már idézett „Kunst- und Lebens-Conturen aus Pest”-ben azt írják róla, hogy bár nagyon jól képzett, tehetséges, fantáziadús zeneszerző, mégsem sikerült külföldön is ismertté válnia. A magyar zeneszerzők szemére azt vetik, hogy zenéjük túlságosan nemzeti, a cigányzene ritmusát követik, ahelyett, hogy „naiv-szentimentális”, vagy „patetikus-heroikus” motívumokat alkalmaznának operáikban, mert a kritikus szerint ezek képezik a magyar nép-karakter alapját. Példaként említi a német romantikus opera mesterének, Webernek operáit, a *Práziosát*, vagy a *Bűvös vadászt*, mert „ezek megtartják nemzeti jellegüket”, anélkül, hogy „cigány vásári énekesek ordenáréságába torkolltak volna”.

A kor közvéleményének érdeklődésére számot tartó, a társasági élet beszédtemáit képező furcsaságok, érdekes emberekről szóló híradások közül kettőt emelünk ki. Az egyik ilyen emberrel Toldy Ferenc találkozott személyesen, készített „interjút”,

²⁴ CIFKA Péter: *Ferenczy István*. Bp. 1969. 41.

a másíknak az az érdekessége, hogy az illető magyar származású. Mindkét név jól ismert volt, alakjuk foglalkoztatta az írókat. A *Wanderer* 1829. december 4-én a *Ver-einigte Ofner und Pesther Zeitung*ból vette át Schedel (Toldy) írását, melyben beszámolt arról, hogy Németországban tett utazása alatt felkereste a Nürnbergben élő Caspar Hausert (1812–1833). A bevezetőben egyébként így méltatják Toldyt: „Az írás — mint a hazánk irodalmának barátai előtt jól ismert Schedel úr esetében megemlíteni sem kell — teljességgel hihető.” Caspar Hauser, a talált gyermek esete nagy port vert fel: 1828-ban tűnt fel, gyermekkorában egy pincében tartották, a világtól elzárva, nem tudott beszélni, s csak miután felfedezték, és egy professzor házába került, tanult meg beszélni és sajátította el az alapvető magatartási formákat, azonban öt év múlva meghalt. Toldy leírja külsejét, viselkedését, s beszámol arról, hogy magatartását korának megfelelőnek, normálisnak találta. Caspar Hauser különben Goethét is versre ihlette.

1837. február 11-én „R-y” aláírással, tehát Romy tollából a *Spiegel*ből átvett cikk alapján jelent meg egy „Mandely, a magyar Diogenes” haláláról szóló cikk. A Párizsban élő, „tudós magyar különc”, Mandelli (Menteli) Dávid létező személy. Pozsonyi származású, valószínűleg 1789 körül született és 1836-ban halt meg. „Korunk egyik legnagyobb filológusa” — írja a cikk — sok nyelven beszélt, valódi polihisztor volt: matematikus, történész, jogász és teológus. Egész életében független akart maradni, ezért nem vállalt semmilyen állást, megelégedett igénytelen életmóddal, szerény körülmények között élt. Külsejét Romy így jellemzi: „egy régi katonaruhában járt, hosszú szakálla volt, s komiszkenyéren élt.” Tessedik Sámuel is meglátogatta és írt róla, alakja Charles Nodier francia író is megihlette.

Kiemelten kell szólnunk Romy Károly György alakjáról. Romy a magyar viszonyokat német nyelvű lapokban ismertető cikkeivel nagy érdemeket szerzett a magyar kultúra közvetítésében a német nyelvterület felé. Különösen sokat tett Kazinczy Ferenc irodalmi törekvéseinek tolmácsolása ügyében. Német nyelven levelezett Kazinczyval, aki ösztönözte Romyt a magyar irodalmat ismertető cikkek közlésére, sőt fordításra is.²⁵ Romy szepességi, felvidéki születésű lévén (Iglón született 1780-ban) csak a debreceni kollégiumban tanult meg magyarul. 1800-tól a göttingai egyetemen hallgatott teológiát, politikát, természetrajzot, vegytant és növénytant. Először Késmárkon, majd a sziléziai Teschenben tanított, különböző líceumokban. 1814-ben a keszthelyi Georgikonban a gazdaságtani tanszék professzora lesz. Később Pozsonyban, majd 1824-től Bécsben találjuk. 1828-tól haláláig, 1847-ig Esztergomban él és tanít. Rendkívül sok német nyelvű folyóiratban publikált történelmi, földrajzi, gazdaságtani témájú cikkeket. Szerteágazó és sokirányú érdeklődése, állandóan vándorló életmódja, pénzgondjai miatt sem ideje, sem energiája nem maradt az igazi elmélyült kutatáshoz, szétforgácsolta tehetségét. Irodalomtörténeti nézetei, egyes írókkal kapcsolatos vélekedése ma már vitatható. „Munkásságával azonban nagy szolgálatot tett a magyar irodalom ügyének és ezen keresztül a ma-

²⁵ SZÖGI Ferenc: *Romy Károly György: a magyar irodalom ismertetője*. Bp. 1934. 27.

gyar nemzetnek, mert ott és akkor írt rólunk, ahol és amikor még bennünket nem, vagy pedig rosszul ismertek.”²⁶

Kőrösy László Rummy életrajzában azt írja, hogy a bécsi *Wanderer* 1824 és 1835 közti évfolyamaiban jelentek meg cikkei.²⁷ Szinnyei szerint összesen 1470 cikket írt a lap számára.²⁸ Mi itt nem számszerűsítettük, de tény, hogy bécsi tartózkodása alatt, majd még Esztergomból is küldte tudósításait a *Wanderer*nek, s a legkülönbébb témákkal kapcsolatban nyilvánított véleményt, mindig valamilyen aktualitást keresve, de szakavatott módon, tárgyilagosságra törekedve. A következő aláírásokkal publikált: Dr. Rummy, Prof. Rummy in Gran, R-y, y, –y–.

1814. november 9-én *Warum der Wanderer Ungern und nicht Ungarn schreibt* című cikkében az Ungarn, ill. Ungern szó írásmódjáról folytatott vitához kapcsolódik, és az utóbbi mellett teszi le voksát. Több cikke is van egyébként más lapokban népnevek magyarázatával kapcsolatban, német stilsztikát is írt, nyelvészeti felfogásában Johann Christian Adelung (1732–1806) német nyelvészt követi.

1815. június 15-én a keszthelyi Georgikonban a mezőgazdaság iránt érdeklődő meghívottak számára rendezett látogatásról szóló tudósítás látott napvilágot. Először dr. Rummy, a gazdaságtan professzora tartott beszédet, majd a Georgikon két hallgatójának vizsgáztatására került sor, végezetül a vendégek megtekintették a botanikus kertet. Másnap előadások voltak, s Rummy beszámolt „Monumenta Hungarica” történelmi forrásgyűjtemény-sorozatáról.

Témáinak sokszínűségét néhány kiragadott példával érzékeltetjük. Gazdasági témájú cikkeiben többek között a timsóról, a tokaji borról, a szőlőtermesztésről, a tibeti kecskék hasznáról; az egészségügy területén a katalapsziás betegségek gyógyításáról, az álomkórrol elmélkedik, beszámol és adatokat közöl a kórházak állapotáról, a váci süketnéma intézetről. Ő írja egy ideig I. Ferenc születésnapjára a köszöntőket, méltatja uralkodását. A „Beiträge zur Vaterlandskunde” c. sorozatban hazánk szép tájait mutatja be. (A már említett harkányi fürdőt, a Körösi-medencét.) Sematizmusok alapján statisztikai adatokat tesz közzé a „Statistische Notizen aus Ungarn” című rovatban. Hosszú életű, állandó rovataiban, az „Ökonomischer Kalender des Monats ...” címűben (a pontok helyén természetesen a hónap neve áll mindig) az adott hónapban a földeken, a szőlőben elvégzendő munkákról számol be, ezenkívül háztartási tanácsokat ad különböző állatbetegségek gyógymódjaitól kezdve a pálinka égetésén, az egerek elleni védekezésen át egészen a kenyérsütésig. A „Der Monats. ...” című hasonló rovatában az időjárás, a hónap karakterének bemutatása mellett irodalmi utalások, versbetétek is szerepelnek.

A *Wanderer*ből kigyűjtött magyar vonatkozású szépirodalmi anyagot a következőképpen lehet csoportosítani: I. Magyar szerzőktől magyarul, valamint német fordításban megjelent művek, illetve magyar szerzőkkel kapcsolatos híradások, műveik recenziói; II. Magyar származású, de németül (is) publikáló szerzők művei, illetve róluk szóló hírek; III. Olyan magyar származású, németül író szerzők művei, vagy

²⁶ SZÖGI: l.m. 50.

²⁷ KÖRÖSY László: *Rummy élete*. Bp. 1880. 94.

²⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1906. XI, köt. 1395.

velük kapcsolatos hírek, akiket az irodalomtörténet-írás a német nyelvű irodalomhoz tartozónak tekint; IV. Német nyelven író szerzők (elsősorban osztrák, vagy a Habsburg Birodalom területén élő, kizárólag németül publikáló, nem magyar származású szerzők) művei, illetve híradások róluk.

I. Ide sorolható a már korábban említett és népdalként közölt Csokonai-vers Samuel Rožnay fordításában, valamint az 1824. augusztus 7-én „Manfred” aláírással (feltehetőleg prágai német író) megjelent rejtvény, melynek megfejtéseképpen Romy augusztus 14-én Kazinczy *A sonett musája* című versét közli magyarul és német fordításban.²⁹ Romy, aki a magyar irodalom népszerűsítésében is úttörő szerepet vállalt, a következő megjegyzést fűzi a megfejtéshez:

A Wanderertől, mely gyakran tudósít érdekes magyarországi eseményekről, mutat be magyar tájakat, elvárhatjuk azt a szíveséget, hogy a szép szonett rejtvény magyar megfelelőjét is közölje. Talán a magyar szonett felbátorít némely német olvasót arra, hogy a magyar nyelvvel és irodalommal megismerkedjék. A szerző honfitársam és barátom, Kazinczy Ferenc Széphalomról. A szonett a magyarul megjelenő Hébe zsebkönyv 1823-as évből származik. [...] Nem vettem magamnak a bátorságot, hogy versmértékes fordítását adjam, részben azért, mert teljesen híven akartam fordítani, másrészt, mert az eredeti szépségét úgysem értem volna el. Próbálkozzanak ezzel szerencsés és gyakorlott német szonettköltők!

1840. július 29-én és 30-án *Der weiße Mantel* címen magyarból fordított elbeszélés jelent meg a szerző nevének feltüntetése nélkül. Az elbeszélés Kisfaludy Károly: *A fehér köpenyeg* című, 1825-ben keletkezett, s németül Mailáth: *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen* című, 1837-ben kiadott gyűjteményes kötetében is szerepel, Mailáth fordításában. Kisfaludynak ez az elbeszélése az ún. „víg” elbeszélések közé tartozik; Csöngedy Bencét, a házasodni akaró vidéki nemes féltékenysége juttatja komikus helyzetekbe. Az elbeszélés alakjai, a szolga, a parasztlány egy-egy társadalmi típus megtestesítői.³⁰

1844. július 25-én Falk Miksa fordításában jelent meg Császár Ferenc elbeszélése *Der blinde Bildhauer* címen. A *Wanderer* ben csak annyi áll, hogy a *Schmetterling*ből átvéve, ami a *Der Spiegel* című, 1828 és 1849 között Budán megjelenő lap melléklapja volt 1832 és 1848 között. A jogászi végzettségű Császár szenvelgő, érzelmes verseket írt, egyike volt a Petőfit „póriassága” miatt támadóknak. 1830-tól 1840-ig Fiumében a váltójogi hatóságnál teljesített szolgálatot, s mielőtt hazatért, bejárta Észak-Olaszország nagy részét, utazásáról naplóban számolt be: *Utazás Olaszországban* (Buda, 1843.). Ifjúi elragadtatással ír az országról, személyes hangú kommentárokat fűz a látott természeti és művészeti szépségekhez.³¹ Ebben a munkájában szerepel „A vak szobrász” című fejezet (206–213.), melyben az elbeszélő olaszországi utazása alatt ciceronéjától hallja Giovanni Francesco Gonnelli (1606–1664) szobrász történetét.

²⁹ Romy ugyanezt a Kazinczy-verset már közölte korábban saját német fordításában a *Pannonia* 1891. 65. számában a 277–278. oldalon. Vö. *Kazinczy Ferenc bibliográfia*. Összáll.: V. BUSA Margit. Miskolc, 1981. 63.

³⁰ HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Bp. 1955. 54–60. – BENKŐ László: *Kisfaludy Károly elbeszélései*. = Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1958. 16.

³¹ LITVÁNYI László: *Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága*. Bp. 1931. 15.

1846. április 1-jén Dr. Herczegy aláírással a koncert-turnéra érkező Lisztet magyar honfitársként üdvözlő vers jelent meg. Valószínűleg Herczeghy Mór orvost (eredeti neve Princz) (1815–1884) lehet szerzőjeként azonosítani. 1848-ban részt vett a bécsi forradalomban, s ezt követően emigrációba kényszerült, majd Garibaldi seregében volt orvos.

Magyar irodalommal kapcsolatosak a következő közlemények. 1816. április 20-án szűkszavú hír tudatja, hogy Klopstock *Messiasa* a magyarok kitűnő költőjének, Kazinczy Ferencnek fordításában Trattner-nál meg fog jelenni. (A valóságban nem készült el.) 1842. május 24-én a „Literarischer Kurier” rovatban Andreas Gábor aláírással recenziót közöltek Reméle Nepomuk János (1808–1873), a bécsi egyetem magyar nyelv és irodalom professzorának *Analyse ungarischer Classiker* című könyvéről. A recenzió meglehetősen gyorsasággal követte a megjelenést, hiszen a mű Bécsben 1842-ben látott napvilágot. A recensens Reméle munkáját a „leg híresebb és legismertebb magyar írók műveiből szerencsésen összeállított antológiának” tartja, melyben „a legkülönfélébb formák, műfajok képviselve vannak”. Kiemeli a gazdag filológiai jegyzeteket, s kifejti, hogy a kötet még a magyar nyelv tanulásánál is hasznos a hozzá kapcsolódó magyar nyelvtan miatt és a magyar irodalomba való bevezetést is jól szolgálja. Ugyancsak a „Literarischer Kurier”-ban hoznak le igen részletes bírálatot Jósika Zrínyi, *der Dichter. Romantische Chronik aus dem 17. Jahrhundert* címen (Pest, 1844.) G. Treumund fordításában megjelent regényéről. Jósika, „akire büszke lehet hazája” — írja a recensens — „a borzalmak és a zűrzavar korába viszi el olvasóit”. A mű központjában Zrínyi, a költő, a diplomata, a hős, a hazafi és a műpártoló alakja áll, aki a szigeti hős méltó dédunokája. Kiemeli a regény bonyolult szerkesztését, a sok epizódot, és azt írja, hogy a regény „néhány képe szinte keleties tüzet áraszt”. Megállapítja, hogy az ábrázoltak megfelelnek a történelmi valóságnak, s hogy Jósika a „jellemeket biztos kézzel vázolta fel”, és „részletekbe menően ismeri országát,” szereti is, „de hízélgéssel nem változtatja meg a tényeket”. Mivel az eredetit nem ismerjük — írja a kritikus —, nem foglalkozhatunk a fordítás hűségével. A regény fordítója, Treumund, azaz Gustav Steinacker (1809–1877) bécsi születésű, de Pozsonyban és Pesten nevelkedett protestáns hittudós, író és fordító, aki sokat tett a magyar irodalom terjesztéséért. Ő fordította egyébként az *Ahafit* is németre.

II. A magyar származású, de tanulmányaikon, utazásaikon, esetleg hosszabb német nyelvterületen való tartózkodásukon keresztül a német irodalomhoz is kötődő, németül, vagy nagyrészt németül publikáló költők, írók csoportjára vonatkoznak a következő *Wanderer*-beli közlések. Ilyenek, például Rummy, gróf Mailáth János, vagy a szlovák származású Csaplovics János, akik német szellemű nevelésben részesültek, külföldön tanultak, s így váltak kultúránk népszerűsítőivé. A 30-as, 40-es években sok támadás is érte a németül író magyar írókat, főleg Bajza, Toldy és Vörösmartyi triászáról, akik a magyar reformtörekvésekkel, a magyar nyelvért folytatott harcral összeegyeztethetetlennek tartották ezen írók tevékenységét.³²

Gróf Mailáth János (1786–1855) kétnyelvű író, magyarul is elég sokat írt, bár fejlődéstörténeti helye inkább az osztrák–német irodalomhoz kapcsolja. Nagyrészt

³² FRIED István: *Rummy Károly György, a kultúrák közvetítő. 1828–1847.* = Filológiai Közöny 1963/1–2. 213.

Bécsben élt, Hormayr köréhez tartozott.³³ Szerkesztői tevékenységének kiemelkedő vállalkozása volt az 1840 és 1848 között évente megjelenő, igényes kiállítású, selembe kötött és finom rézmetszetekkel illusztrált, a Heckenast nyomdában előállított *Iris* zsebkönyv. Az *Iris* osztrák–magyar írók német nyelvű műveiből összeállított antológia volt. 1841. december 31-én a *Wanderer*-ben ismertették a '42-re összeállított *Irist*. A kor népszerű szerzői közül kiemelik Adalbert Stifter *Der Hochwald* című elbeszélését,³⁴ Johann Gabriel Seidl és Johann Nepomuk Vogl verseit. Itt jelent meg a magyar származású Karl Beck *Janko, der ungarische Rosshirt* című, 1841-ben Lipcsében kiadott verses regényéből a *Der Csikós* című részlet. 1843. december 15-én recenzeálták a '44-re szóló *Irist*; 1844. december 15-én a következő évit, itt a recensens azt a megállapítást teszi, hogy több benne a vers, mint a próza. Az osztrák balladaköltőket Seidl és Levitschnigg képviselik benne, közlik továbbá Stifter *Der Hagestolz* című elbeszélését. Az 1847. december 11-én ismertett *Iris*-ben többek között Betty Paoli és Levitschnigg-versek, Mailáth Zápolya Jánosról írt költeménye, valamint Grillparzer: *Der arme Spielmann* és Stifter *Prokopius* című elbeszélése jelent meg.

1845. november 7-én érdekes vállalkozásról adott hírt a *Wanderer*: az 1846-ban megjelenő *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* című Kari Maria Benkert (később: Kertbeny) (1824–1884) szerkesztésében megjelent kiadványra hívta fel a figyelmet. Kertbeny Károly író és bibliográfus a németül író magyar származású és az osztrák írók együttműködését akarta e kötetben bemutatni. A régi magyarországi német írógárda (Schedius, Pyrker, Rummy, Mailáth) mellett az új generáció tagjai (többek között Karl Hugo, Theodor Bakody, Karl Maria Benkert) is képviseltetik magukat. Karl Hugo, Pyrker, Bakody, Johann Nepomuk Vogl verssel, Benkert prózával szerepel a kötetben, Rummy Kőrösi Csomáról, Schedius Dürerről szóló írással jelentkezett, Mailáth is történeti tárgyú írást közölt. A kötet célja – írja a *Wanderer* – Magyarország megismertetése a külfölddel, s míg a magyar írók a haza fejlődésén fáradoznak, addig a hazai németiség Magyarországot reprezentálja a külföld felé, előmozdítja a szellemi kölcsönhatást, helyes nézeteket terjeszt Magyarországról és hozzájárul a helytelenek elosztatásához.

Az említett Theodor Bakody (Bakody Tivadar) (1825–1887) győri születésű orvos számos németül és magyarul megjelentetett szak-publikációja mellett fiatalabb éveiben német nyelven írt verseket. Sokat tartózkodott külföldön, s ez idő alatt a lipcsei és bécsi lapok számára dolgozott. *Traumbilder* című verseskötete Pesten 1846-ban, második verseskötete *Lilien und Rosen* címen Bécsben 1854-ben látott napvilágot.³⁵ A *Wanderer*-ben több romantikus hangvételű költeménye (pl. *Liebesnacht, Ich bleibe Dein*) jelent meg.

A hazai német írók új generációjának képviselőiről, a németes műveltségű zsidó literátorokról, újságírókról, szerkesztőkről szólunk a következőkben. Ők új stílust,

³³ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története*. (A legrégebbi időktől 1848-ig). Bp. 1926. 472.

³⁴ Vö.: FRIED István: *Adalbert Stifters Beziehungen zu Ungarn*. = *Arbeiten zur deutschen Philologie* VII. Debrecen, 1973. 51–59.

³⁵ SZINNYEI: *í.m.* I. köt. Bp. 1891. 368–369.

új áramlatokat hoztak az irodalomba, gyorsabban tették magukévá az új szellemi irányzatokat, például a *Junges Deutschland* írói által propagált eszméket, s a magyarországi német írók közül a politikai lírának is ők az első művelői.³⁶

Ide tartozik Karl Hugo (Hugó Károly, eredeti nevén Bernstein Fülöp) (1806–1877), aki szegény pesti zsidó családból származott, orvos és drámaíró volt, egész Európát bejárta, élete végén elméje elborult. Darabjai Pesten kívül nem arattak sehol sem sikert.³⁷ Színdarabjainak fogadtatásáról rendszeresen tudósítottak a *Wandererben*, recenzió jelent meg a *Psalmen eines armen Poeten* című verseskötetéről (1846. április 9.). 1848. február 1-jén a *Morgenröthéből* átvéve a „Galerie biographischer Skizzen” rovatban Hermann Meynert Karl Hugo pályáját ismertető cikkét közli a lap. A szerző Hugót „erős, egyedi tehetségnek” tartja, kiemeli *Ein Ungarkönig*, valamint *Baron und Bankier* című színdarabjait és említi verseskötetét.

Ünnepelt alakja volt a bécsi és pesti irodalmi köröknek a szintén magyar származású, lovasberényi születésű Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858), akinek előadásairól, humorisztikus felolvasásairól rendszeresen adtak hírt a *Wandererben*. A magyarországi német nyelvű lapok közül munkatársa volt a *Pannoniának* és a *Der Ungarnak*, de élete nagy részét Bécsben töltötte, s a *Der Humorist* című lapot szerkesztette 1837-től haláláig. Kíméletlen kritikájának, maró gúnyának tárgyát képezte szinte mindenki, így sok ellenséget szerzett magának, mégis tagadhatatlan, hogy új színt vitt a bécsi és pesti sajtóba.³⁸

Zerffi Gusztáv (1820–1892) neve a 40-es évek közepén tűnt fel a *Wandererben*. Néhány könyvismertetést, kisebb közleményt publikált. Az ő sorsa is meglehetősen kalandos módon alakult. Ellentmondásos reformkori hírlapírói működése után (a *Spiegel* és a *Der Ungar* munkatársa volt, Petőfit gyalázó cikkekkel hívta fel magára a figyelmet) szakított konzervativizmusával, a forradalom szélsőségesen lelkes híve lett, majd a szabadságharc leverése után emigrációba vonult. A Wurzbach és a Szinnyi életrajzi lexikonok nem sokat tudnak '48 utáni működéséről, életének ezt a korszakát, halálának pontos évét Frank Tibor legújabb kutatásai tárták fel.³⁹ Zerffi életének hátralevő részében Londonban nemcsak Bécs ügynökeként, az ellenforradalmi rendszer informátoraként, hanem elismert tudósként is élt.

III. Megemlíthetjük néhány magyar származású, de a német irodalomhoz tartozó költő nevét, akiknek a *Wandererben* közölt versei tematikájukat tekintve nem rendelkeznek magyar vonatkozásokkal. Ilyen például Johann Ladislaus Pyrker (1772–1847) *An Lilienfeld* című verse (1842. október 26.), melyet pappá szentelésének 50. évfordulójára írt. 1847. december 6-án közlik nekrológiát. Pyrker hovatartozását illetően már életében fellángoltak a viták, s hogy magyar költő-e, vagy sem, nem egyértelműen eldöntött kérdés máig sem. Ha egy nemzeti irodalomhoz való tartozás fő

³⁶ PUKÁNSZKY: i.m. 480. — OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és széplírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig 1854-ig*. Bp. 1930.

³⁷ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. 679–680.

³⁸ PUKÁNSZKY: i.m. 486.

³⁹ FRANK Tibor: *Egy emigráns alakváltozásai: Zerffi Gusztáv*. Bp. 1985.

kritériumának a nyelvet tartjuk, úgy ő éppen ezt a kifejezési eszközt vetette el, tagadhatatlan azonban, hogy szerepe és hatása volt kora magyar irodalmában.⁴⁰

A szintén magyar származású, bár egyértelműen az osztrák irodalomhoz tartozó Nikolaus Lenau (1802–1850)⁴¹ és Karl Beck (1817–1879)⁴² neve is előfordul a *Wanderer*-ben. Lenaunak két verse jelent meg: 1843. szeptember 9-én a *Lass mich ziehen!* és 1844. június 19-én a *Der offene Schrank*. Több rövid hír is foglalkozik vele, többek között 1848. január 27-én a döblingi elmegyógyintézetben lévő Lenau aggasztó állapotáról adtak hírt, megírták, hogy örültsége gyógyíthatatlan, majd 1850-ben halálát jelentették.

Karl Bekctől a *Lust und Leid* (1839. január 30.), valamint a *Stummer Schmerz* (1846. március 30.) című vers jelent meg, ez utóbbi a *Stille Lieder* című, 1840-ben Lipcsében kiadott Beck-kötetben is szerepelt már.

IV. Lenau és Beck, akik itt születtek, hívebben ábrázolták és tehetségüknél fogva művészileg jobban kifejezésre juttatták Magyarországhoz fűződő érzelmeiket, mint azok az írók és költők, akik rövidebb-hosszabb ittlétük, felületes ismereteik alapján az egzotikusnak számító magyar tematikával kívánták felhívni magukra a figyelmet. A *Wanderer* magyar vonatkozású közleményeihez kapcsolódó osztrák írók, költők közül ki kell emelnünk Johann Gabriel Seidl (1804–1875) és Johann Nepomuk Voglt (1802–1866).

Seidl osztrák költő Dugovics Tituszról szóló balladáját 1832. július 28-án közli a *Wanderer*. A romantikus érzelmeiktől átfűtött balladában Seidl a magyar vitéz me-részségét, hősiességét, hűségét énekl meg, s végezetül a jelenhez fordulva mintegy példaként állítja Dugovics alakját az utókor elé: ez volt a magyarok erkölcsé, kötelességtudata, s azt hiszem – írja –, ez így lenne ma is, Belgrád ma sem veszne el.

Johan Nepomuk Vogl *Klänge und Bilder aus Ungarn* című, három kiadást meg-ért verseskötetéről kétszer jelent meg ismertetés. Az 1839-es első kiadásról szóló recenzióban az ismertető a kötet sokszínűségét, a sokféle témát, az ábrázolás élet-szerűségét dicsérte, kiemelt egy-egy, szerinte különösen jól sikerült verset, balladát. 1848 januárjában a *Pester Zeitung*-ból átvett cikk alapján közölnek ismét igen elis-merő kritikát a kötetről. A recenzens azt írja, ha Voglnak más művei nem is volná-nak, az utókor ennek alapján is nagy költőnek nevezné, bár annyit még megjegyez, hogy a magasabb kritika túl produktívna tartja. 1847. szeptember 17-én szerepel a *Wanderer*-ben (egyébként a kötet harmadik kiadásának hirdetése után) a *Pandur und Räuber* című ballada. Az osztrák biedermeier stílusában megírt, három részből álló rabló-történet, a pandúr és a nagylelkű rabló három alkalommal összekapcsolódó sorsa mindkettejük halálával ér véget. A Kelet-Közép-Európa-szerte ismert Vogl Lenauhoz viszonyítva sekélyesen ábrázolta Magyarországot, magyar tárgyú verse-ivel csak a divatot és az egzotikumra vágyó közönség igényét akarta kiszolgálni.⁴³

⁴⁰ KAJTÁR Mária: *Pyrker János László és a magyar irodalom*. In: *Pyrker Évkönyv*. Eger, 1987. 182.

⁴¹ Vö.: GUTH Mária: *Lenau Magyarországon*. Pécs, 1940. – MÁDL Antal – SZÁSZ Ferenc: *Nikolaus Lenau in Ungarn*. Bibliographie. Bp. 1979.

⁴² Vö.: VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp. 1984.

⁴³ FRIED István: *A pusztaromantika bölcsőjénél* (J. N. Vogl versei a magyarokról). = *Filológiai Közöny* 1980/4. 470–479.

A magyarok iránti rokonszenvét egyébként anyjától örökölte, aki a Moson megyei Boldogasszony (Frauenkirchen) községben született. Vogl többször járt hazánkban. Heinrich Gusztáv így ír róla: „Fájdalom, a félelmetesen termékeny költő művei csak kivételesen haladják meg és akkor is csak egyes sikerültebb részletekben a közép-szerűség színvonalát. Mai szempontunkból fő bajuk, hogy magyarságuk semmi, hiányzik belőlük a magyar lélek, melyet sem a költőnek megnyerő rokonszenve, sem a magyar néprajzi különlegességeknek sűrű szerepeltetése, sem a verseibe bőkezűen közbeszótt magyar szók és fordulatok nem pótolhatnak.”⁴⁴

1843. október 17-én Karl Hickel korábban már említett, a cigányokkal foglalkozó írása végén szerepel Heinrich Ritter Levitschnigg (1810–1862) bécsi költő néhány verse, ilyen címekkel mint *Zigeuner-Lust*, *Zigeuner-Familie*, a magyar zsánerkép közismert rekvizitumainak (cimbalom, hegedű, fuvola, kocsmai miliő, a kocsmárosnéval táncoló csikós, zenélő cigányok) felvonultatásával. Levitschnigg élt Pesten, a *Pesther Zeitung* tárca-rovatának szerkesztője volt 1845-től, *Kossuth und seine Bannerschaft* (Pest, 1850.) címen megjelent kétkötetes munkájában a forradalom prominens személyiségeinek portréit rajzolta meg. Szépirodalmi alkotásai múltó értékűek, Levitschnigg a korabeli olvasóközönség ízlését, igényeit szolgálta ki.⁴⁵

Különösen sokat szerepel a *Wanderer* lapjain a Foglár név. Ludwig Foglár (1820–1885) bécsi születésű, mindössze öt évet élt Pesten, munkatársa volt az *Iris*nek. Megszámlálhatatlanul sok verse jelent meg a *Wanderer*ben, valamint egész versciklusai (*Wanderlieder*, *Orientalien*, *Studenblätter*), ezenkívül ismertetések *Cypressen* és *Strahlen und Schatten* című köteteiről.

J. Karl Hickel (1811–1855) csehországi születésű, megszakításokkal Bécsben és Prágában működő költő és író *Ikervár* (!) című verse 1844. március 16-án jelent meg, melynek a címben szereplő magyar szón kívül nincs magyar vonatkozása. Vas megyében van a Batthyány-család ilyen nevű kastélya,⁴⁶ talán esetleges magyarországi utazása alkalmával ez ihlette meg Hickelt. A tájképből kiemelkedő vár romantikus hangvételű bemutatása után a vers szerelemi vallomással zárul. Ugyanez év március 28-án jelent meg *Der Räuber. Bild aus Ungarn* című költeménye. A puszták fia fegyverére támaszkodva áll az éjszakában, hallgatja a kocsmából kiszűrődő muzsika hangjait és ifjúságára gondolva könny csillan a szemében. Hickel jelentéktelensége még Voglhoz viszonyítva is nyilvánvaló, nála a magyaros hangulat pusztá állóképpé silányul.

1842. december 6-án jelent meg Hermann Neefe (1790–1854) *Gegenwart und Zukunft* című verse, a *Pesther Tageblatt*ból átvéve. Neefe a Nemzeti Színház díszletfestője volt, több évet dolgozott Pesten. A dicsőséghöz két út vezet: a hősiesség út sok áldozattal és az építés, az alapítás útja — írja Pest árvíz utáni újjáépítésére vonatkozóan.

1845 márciusában folytatásokban közölték egy J. G. Lothar nevű szerző (adatakat nem sikerült róla találnunk) *Das Mädchen von Kis-Megyer. Kriegerische Hel-*

⁴⁴ HEINRICH Gusztáv: *Magyar elemek a német költészetben*. Bp. 1909. 40.

⁴⁵ WURZBACH: *l.m.* 35. köt. Wien, 1866. 31–35.

⁴⁶ GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei. I.* Bp. 1959. 141.

denscenen aus dem Jahre 1809 című elbeszélését.⁴⁷ A hősök Stájerország fiai és a Szombathely közelében levő majorságban élő magyar falusiak.

* * *

1848. korszakhatár a bécsi és az osztrák újságírás történetében. A márciusi forradalmat követően az év során még a szépirodalmi lapokon belül is a politika dominál. A színházi lapok, melyek a Vormärzben uralták a piacot, mint például Adolf Bäuerle (1784–1850) *Theaterzeitung*-ja, háttérbe szorulnak, számos új, kifejezetten politikai lap indul. Helfert, a konzervatív kortárs és a forradalom kérelmelhetetlen kritikusa úgy jellemzi az év sajtóviszonyait, hogy az osztrák sajtó ebben az évben sosem volt szabad, ugyanis három ura volt: először a rendőrség, aztán a piac és az utca, majd végül a kard.⁴⁸ A megállapítás középső részével, a '48-as év nagy vívmányának számítót, ha mégoly kérészerűtlen demokratikus osztrák sajtó ilyen értékelésével természetesen nem érthetünk egyet. Zenker Helfert felfogásával éles ellentétben a '48-as év sajtóját értékelő munkáiban liberális álláspontot képvisel.⁴⁹

Az európai forradalmi hullám első állomásairól csak meglehetősen késéssel tudósítottak a *Wanderer*-ben is, mint általában a bécsi lapokban. Ennek oka egyfelől az, hogy a hírközlés akkori állapotának megfelelő késéssel jutottak el a tudósítások Bécsbe, másfelől, hogy először megpróbálták elhallgatni, eltusolni a forradalmi megmozdulásokról érkező híreket. Például a párizsi forradalom kitöréséről (február 24.) csak március 4. után kezdett a *Wanderer* beszámolni. Ettől kezdve már folyamatosan tudósítottak a különböző városrészekben egyre jobban elterjedő zavargásokról, a Tuillériák felgyújtásáról, a sok halottról és sebesültről. A bécsi események közül március 15-én számolt be a *Wanderer* a cenzúra eltörléséről. „Az osztrák sajtó szabad!” — kapcsolódott be a *Wanderer* is a többi bécsi lap örömmujongásába. Hírt adott arról is, hogy a közeljövőben új sajtótörvény fog elkészülni, ugyanakkor higgadt hangnemben felhívást tett közzé a rend és a biztonság megőrzésének szükségességéről, a Nemzeti Gárda szervezéséről. A sajtószabadság kihirdetéséhez a *Wanderer* a következőket fűzte hozzá: „Célunk nyilvános állapotainkat őszintén tárgyalni, a hibákat megróni, felhívni a figyelmet a jobbításra vonatkozó javaslatokra, de mind e mellett legszigorúbban megmaradni a mértékletesség és a megfontolt-ság határai között és minden személyiség jogait tiszteletben tartani.”

A sajtó április 1-je, a sajtótörvény megalkotása után nemcsak megfigyelője, hanem alakítója is lesz az eseményeknek, az újságírók saját véleményüket is kifejezésre juttathatják.⁵⁰ Az áprilisi sajtótörvényt követően a közvélemény és a sajtó erőteljes balra tolódása figyelhető meg, ami abban is megnyilvánult, hogy egy sor új, radikális lap jelent meg, többek között a *Presse* is. A Leopold Sommer (korábban Anton Strauß)-féle cég a régi lapok mellett új lapokat is kiad és nyomtat, például a

⁴⁷ *Wanderer* 1845. márc. 1., márc. 4., márc. 5., márc. 7., márc. 8.

⁴⁸ HELFERT, Joseph Alexander von: *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848*. Wien, 1877. 1.

⁴⁹ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik während des Jahres 1848*. (Geschichte der Wiener Journalistik 2.) Wien–Leipzig, 1893.

⁵⁰ SKALNIK, Kurt: *An der Wiege der österreichischen Journalistik*. Die Wiener Presse im Jahre 1848. Wien, 1958. 5. (Österreich-Reihe Bd. 55.).

Volksfreundot, vagy a *Neue Zeitung*,⁵¹ A cégtulajdonosokat azonban nem valamiféle politikai meggyőződés, hanem pusztán anyagi érdekek vezérelték.⁵²

Májusban a helyzet kiéleződött, a demokratikus erők támadták az alkotmányt, egykamarás választásokat követeltek. A Pillersdorf-kormány az Akadémiai Légió és a Nemzeti Gárda feloszlásával meg akarta bénítani a népfelkelést. Ez vezetett a május 15-i és 26-i viharos eseményekhez, a barikádok felállításához, az utcai harcokhoz. A császár május 15-én Innsbruckba menekült. A májusi eseményekkel már a forradalom második szakasza vette kezdetét.⁵³

Június 10-én Seyfried szerkesztő ezt írja: „Mivel a dolgok alakulása következtében az újságírók, különösen a szerkesztők helyzete nehezzé vált, hiszen a lapnak minden irányba érdeklődést kell mutatnia, szükséges volt még egy szerkesztő megválasztása August Silberstein személyében, aki a napi politikai eseményekkel fog foglalkozni.” Silberstein (1827–1900) budai születésű hírlapíró és költő, aki azonban Bécsben élt és tanult. Említésre érdemes, hogy június 10-étől új alcímet kapott a *Wanderer*: „Ein politisch-belletristischer Tagesbote für Stadt und Land”, ami a lap erős irányváltását is tükrözte.

Sok más demokratikus hangvételű laphoz hasonlóan a *Wanderer* is radikalizálódó arculatát kívánta kifejezésre juttatni, amikor június 24-étől *Der Demokrat. Neue Folge des Wanderers* címen jelent meg, a régi szerkesztőség megtartása mellett. Itt a lap történetének új szakasza kezdődik. A szerkesztőség a következőképpen indokolta a címváltoztatást: „A *Wanderer* címet egy olyan korból örököltük, amely a teljes nyíltságot lehetetlenné tette.” A jövőre nézve azt ígérték: „ezután demokratikus lesz minden szó, tollunknak minden vonása, s az események közreadása a lehető leggyorsabb lesz.”

Bár a kormány később engedett a választás kérdésében és elhatározta a munkások bérének emelését és a munkaidő 10 órára való leszállítását, az elégedetlenség a nyár folyamán tovább nőtt. Szeptember elejére radikalizálódott a hangulat Bécsben. Megoldatlan volt a szociális kérdés, nőtt a munkanélküliség, a munkásság életfeltételei rosszabbodtak. Mindezekről a *Demokrat* is beszámolt, és felszólított a problémák rendezésére. Ehhez járult még a parasztság érdektelensége, a polgári értelmiség csalódottsága. A császár augusztus 12-én visszatért Bécsbe. Augusztus 29-én Silberstein kivált a szerkesztőségből, helyette bizonyos Seeböck lett a felelős szerkesztő. (Róla nem sikerült életrajzi adatokat találnunk.)

A bécsi forradalom harmadik szakasza, az ún. szociális-forradalmi, október 6-án, Latour hadügyminiszter meggyilkolásával vette kezdetét. A császár Olmützbe menekült. Latour Jellačić-csal folytatott levelezését a radikális bécsi lapok közzétették, a Jellačić támogatására küldött bécsi csapatok, valamint a munkások és a diákok között utcai harc robbant ki. A bécsi forradalmárok segítségül hívták a magyar sereget, de a végül is elkésve támadó magyar csapatok Schwechatnál vereséget

⁵¹ HELFERT: *í.m.* 273–274.

⁵² WURZBACH: *í.m.* 35. köt. Wien, 1877. 290.

⁵³ A bécsi forradalom történetéhez: HANTSCH, Hugo: *Die Geschichte Österreichs. Bd. II. 1648–1918.* Graz–Wien–Köln, 1953. 345–365.; BAUER, Rolf: *Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas.* Berlin, 1970. 271–277.

szenvedtek, s ezzel október 31-én elbukott a bécsi forradalom. Október után újra a konzervatív erők jutottak uralomra, Felix Schwarzenberget nevezték ki miniszterelnökké, december 2-án pedig V. Ferdinánd lemondott, és Ferenc József lépett a trónra.

A lap '48-as történetének következő korszakát jelzi már, hogy Bécs megszállása alatt, október 26. és november 21. között szünetelt. Ebben az időszakban más bécsi lapok sem jelentek meg, s csak november eleje után éledtek fokozatosan újjá. Seyfriednek is voltak nehézségei az újraindításnál, de végül is megkapta az engedélyt a lap megjelenítésére. Mint ahogy Winckler írja: „a többi jóindulatú laphoz hasonlóan, melyek többé-kevésbé a kényszer hatása alatt csatlakoztak a szabadság-mámorhoz — ahogy ők nevezték — a *Wanderer* is megjelenhetett újra, a régi szerkesztővel, a régi címen.”⁵⁴ Seyfried a november 21-i számban „hűségnyilatkozatot” tesz: „Október utolsó napjaira szétoszlott a sötét felhő, mely megsemmisítéssel fenyegetve az osztrák Monarchia máskor vidám fővárosa fölé tornyosult. A pusztítással fenyegető villámlások a félrevezetettek és félrevezetők kis táborából indultak ki, de őket a bátor katonaság lefegyverezte, s nekik a törvényes rend visszatéréséért köszönettel tartozunk. Nagy áldozatok árán újra béke van, s ezért visszatérünk a régi, békés *Wanderer* névhez.” A szerkesztőség szándéka, hogy a jövőben tájékoztatja az olvasókat mindarról, „ami tudásra érdemes, szórakoztat, vagy oktat, a művészetek és a tudomány területéről, amelyek csak békében virágzanak és fejlődnek”. „A politika horizontján feltűnő fontos eseményeket sem hagyjuk figyelmen kívül — írja Seyfried —, de mindazt, ami egy irodalmi lap szféráján kívül esik, csak röviden érintjük.” Ugyanakkor felszólítja a régi munkatársakat, hogy továbbra is dolgozzanak a lap számára. A következő számokban a *Wanderer* visszanyerte korábbi felépítését, van „Bühnenkritik” rovat, „Wiener Kurier”, „Provinzial Zeitung”, újra megjelennek elbeszélések, novellák, versek.

A Magyarországhoz való viszonyt márciusban és október táján erős szimpátia, nyáron viszont elsősorban Kossuth politikája miatt csalódás, majd nyílt ellenérzés jellemezte.⁵⁵ Március 15-én számoltak be arról, hogy az országgyűlési küldöttség Bécsbe érkezett (ez 13-i esemény), a meleg fogadtatásról, hogy „éljen-kiáltások” közben vitték a „nemes” Kossuthot a vállukon. Március 17-én a *Spiegel* alapján adnak hírt a pesti forradalom kitöréséről, a cenzúra eltörléséről, a *Landerer* és *Heckenast*-nyomdában kinyomtatott 12 pontról, Táncsics kiszabadításáról. Ekkor még általános a közös sors vállalásának gondolata, a testvériség érzésének kifejezésre juttatása a „nemes magyarokkal”. A magyarokhoz fűződő érzelmeket jelentősen befolyásolta Kossuth szereplésének megítélése; visszhangja az osztrák sajtóban először pozitív, majd később kimondottan negatív irányba mozdult el. Áprilisban még „az egész Monarchiában tisztelt és szeretett nagy ember”-nek tartják; augusztus 22-én *Das Camäleon Kossuth* címen cikk jelenik meg, melyben az az álláspont fogalmazódik meg, hogy Kossuth diktátor akar lenni.

⁵⁴ WINCKLER: *im.* 76–77.

⁵⁵ KROL, Anna Maria: *Die Stellungnahme der Wiener Journalistik des Jahres 1848 zu den Vorgängen in Ungarn.* (Diss.) Wien, 1950.

A nyár folyamán egyre inkább hangot kap a birodalom szétesésétől való félelem is. A magyarok szeparatista törekvései miatt veszélyeztetve érzik a soknemzetiségű Monarchia fennmaradását. Szeptemberben Jellačić előrenyomulásáról tudósítanak. 10-én Seeböck azt írja, hogy Magyarországnak nem adnak csapatokat, de ellenük sem lesz elég katona. „Ez a mi diplomáciánk régi elve és szokása, bizonyíték arra, hogy Ausztria a délszlávokat támogatja a magyarok ellen, és így a német ügyet a szlávért feláldozza.” Szeptember 30-án azt írják: „Kossuth arcáról lehullt az álarc.” Október folyamán, a hivatalos osztrák segélykérés után, részletesen tudósítanak a Móga vezette magyar csapatok mozgásáról. A bécsi sajtóban ekkorra már általános volt Kossuth politikájának elutasítása, sok kritika érte a pénzkibocsátás miatt, valamint a magyar politikusok szemére vetették a nemzetiségek elnyomását is. November 22-én, a bécsi forradalom elbukása után az immár újra *Wanderer* címen megjelenő lapban hosszú elemző cikket közöltek Kossuthról. A forradalom kitörése után nagyon népszerű volt — állapítja meg a cikkíró —, majd beszédeiben egyre inkább radikális álláspontot foglalt el, „megfontolatlan vakmerőség” jellemzi, „mindenre kész”, „semmilyen vélegtől nem riad vissza”, a „kegyetlenségig kíméletlen”, „a nemesség esküdt ellensége”. „Kossuth kettétörte és megsemmisítette a magyarországi liberális mozgalmat, forradalmi és demagóg izgatással helyettesítette, feje tetejére állította és vad polgárháborúba keverte az egész országot”. Felrója még neki, hogy „nem kozmopolita, hanem patrióta és bornírtan magyar”, aki igazságtalanul elnyomja nem magyar honfitársait. „Nem államférfi, hanem pusztá forradalmár, akinek nehezebbre esik, hogy valami jót cselekedjen.”

1849 januárjától a lap ismét átalakult, helyesebben visszanyerte '48 előtti politikamentes, ítéletektől tartózkodó jellegét. A „Reisepass für den Wanderer” a Metternich-éra szelleméhez igazodva pontokba szedve közli a lap „személyleírását”: „Jellege”: szépirodalmi kevés politikával, „az utazás célja”: tanítva szórakoztatni. „A Wanderer legfőbb vágya a béke, egy megbízható sajtótörvény és hogy ne legyen tucatnyi éretlen munkatársa”. Továbbá, hogy „ne legyenek se arisztokraták, se demokraták, csak apolitikus emberek, minden ember legyen szabad és egyenlő, tartásuk tiszteletben a törvényeket és az erkölcsöt”. A kis írás Ferenc József éltetésével zárul. 1849. március 26-án ismét nagyobb változás következik be a lap életében: ettől kezdve naponta kétszer jelenik meg, reggel (*Morgenblatt*) és este (*Abendblatt*), folyamatos oldalszámozással, és már '48 óta kettedrét méretben. Június 29-én az *Abendblatt*-ban jelenik meg a lap alapítójának és 32 éven át szerkesztőjének, Joseph Ritter von Seyfriednek halálhíre.

Az év kezdetétől meglehetősen szűkszavú hírekben tudósítottak a magyar szabadságharc további sorsáról, többek között a „Vom ungarischen Kriegsschauplatze” című rovatban; hivatalos, császárhű szellemben nyilatkoznak. Májusban a magyarokat már csak felkelőkként, rebellekként, sőt ellenségként emlegetik, nyoma sincs tehát az elmúlt év szimpátiájának. Ugyanekkor azonban érdekes cikksorozat jelent meg (május 17., 18., 19.) *A gordiuszi csomó* címen. Az osztrák kormány csak az októberi események után tekintette Magyarországot rebellis, pártütő tartománynak és cselekedett ennek megfelelően. Ezután elhatározta, hogy Magyarországot elnyomja, és ezért hívta az orosz segítséget, toborzott rekrutákat célja eléréséhez. Mi csak

az eszközöket szeretnénk mérlegre tenni — írja a cikk szerzője —, melyek által Magyarország újra békés osztrák tartománnyá válhat. Kifejti, hogy az ideiglenes kormányváltás nagyon hatékony rendszabály lenne. Fontos, hogy egy meghódított tartományt odavalósiak igazgassanak. Beszél a nemzetiségi kérdés megoldatlanságáról, a nemzetiségek egyenjogúságának szükségességéről.

A nyár folyamán további harcokról, kapitulációkról (Bem erdélyi hadjáratáról, Szeged, Nagyszeben, Komárom, Arad elestéről) is jelennek meg beszámolók. Szep-temberben, a világosi fegyverletétel után a sajnálat első hangjai is feltűnnek a lapban: „szegény Magyarország”, „boldogtalan, sajnálatraméltó ország” — írják. Ekkor jelenik meg folytatásokban Eduard Breier (1811–1886) rendkívül termékeny, de jellegtelen osztrák író, számos történelmi regény szerzőjének *Die Ungarn vor Ofen* című elbeszélése. Ez az első olyan szépirodalmi mű a *Wandererben*, amely már bizonyos távolságtartással, mintegy történelmi eseményként dolgozza fel a szabadságharcot, az osztrák–magyar ellentétet érzelmi síkon, emberi sorsokban jeleníti meg. Természetszerűleg a magyar szereplőket a szabadságharc leverése után elbukva, vagy önmagukkal meghasonulva ábrázolja. Igen érdekesek a beillesztett zsánerképek, a magyar katona, a magyar úriasszony öltözkékének leírása, a táborozó katonák bemutatása. Szerepel a háttérben Buda visszafoglalása, és mellékalakként feltűnik Görgey Artur is.

Két sorozat tudósít Pestről ekkor: a „Briefe aus Pest” és az „Aus dem Tagebuche eines verabschiedeten Honveds”. Az előbbiben jelent meg október 5-én egy igen érdekes elemzés, melynek szerzője a magyar irodalom és a francia romantikus iskola kapcsolatából indul ki. Ennek oka véleménye szerint, hogy „a magyarok inkább franciául, mint németül akarnak érezni.” A német kultúrától való elfordulás a passzív rezisztencia egyfajta megnyilvánulása. A kormánynak fel kell készülnie arra, hogy minden kérdésben, amely a legkisebb kapcsolatban áll a magyarok nemzetével vagy nyelvével, a magyarok elszánt ellenállásába fog ütközni. A passzív ellenállásnak nagy mestere a magyar. Az újjáépítés az érintett népek tevőleges részvétele nélkül nem lehetséges. Éleslátással rámutat a kormányzat első hibáira, például, hogy a városházán levették a magyar feliratokat. A kormánynak az ellenség hibáiból kellene tanulnia — írja. Az alig véget ért háború után senki sincs az ellen, ha a kormányzat határozott döntéseket hoz, de azoknak igazságosoknak, a viszonyokat figyelembe vevőknek kell lenniük.

Említésre méltó, hogy a magyarországi kiküldött tudósítóktól, levelezők tollából olyan cikkek is megjelentek, amelyek elítélik pl. Batthyány kivégzését, Haynau véres kezű leszámolását; mindezeket a legyőzött néppel való megbékélés hátráltatásának tartják. 1849. október 9-én Batthyány kivégzésének híréhez a következő kommentárt fűzik: „Még Nagy-Ausztria legnagyobb hívei sem akarták elhinni, hogy Magyarország első miniszterelnökén végrehajtják a halálos ítéletet, és aggodalommal mutatnak rá a magyar jellem egyik fő nemzeti vonására, hogy ezt a tettet sem elfelejteti, sem megbocsátni nem fogják soha.” Október 10-én ugyanerről a témáról ezt írják: „Batthyány kivégzése több kárt okoz Ausztriának, mint az élő, fogságban lévő, kegyelemben részesített Batthyány. Kivégzésével Ausztria újra nagy csapást mért magára. [...] Amit Batthyány elkövetett, azért az egész országot meg lehetne tizedeltetni.” Perével kapcsolatban is kritikával élnek, Batthyány a kérdésekre nem

válaszolt, s a jegyzőkönyvet sem írta alá. Október 13-án a Batthyány-család történetét ismertetik és ennek kapcsán — utalva kivégzésére — felvetik a politikai vétségekért való halálos ítéletek jogosságának kérdését.

A „Briefe aus Pest” rovatban október folyamán írnak a Kossuth-bankjegyek soráról, a zsidókérdésről, a háborús ítéletekről. A forradalom hibáival kiemelten foglalkoznak. A *magyar forradalom és a zsidók* című cikksorozatban a magyarok és a zsidók tulajdonságait vizsgálják és állítják szembe egymással: míg a magyarokat az ismeretlen szerző szerint ázsiai kényelmesség jellemzi, a zsidókat spekulációs szellem, szorgalom. Az ország minden részében szétszórva élő zsidóság egy része magyarosodott, más részük a „német elemhez” tartozik, kultúrája, gondolkodása a germanizmusban gyökerezik. Korábban mint német elemet nemzetellenesnek tekintették. Ugyanilyen hátrányos helyzetben van a magyarországi németiség is, a *Das deutsche Element in Ungarn* című cikk foglalható röviden így össze. Másutt a forradalmat ítéli el (1849. december 22.): „a véres háború, amit a kis Magyarország egy éven át vezetett, igazságtalan háború volt, nemcsak a dinasztiaival, hanem egész Ausztriával, sőt Európával szemben is.”

Még 1850-ben, a normalizálódás hírei mellett is szerepelnek epizódok a szabadságharc hónapjaiból, honvéd anekdoták, magyarok életrajzai. Szemere Bertalant például tetterős férfiként jellemzik, aki gyakran a jót akarja, de hiányzik belőle az energia, hogy akarátát valóra is váltsa (január 3.). Klapka György egyike azon kevés forradalmár hősöknek, akik még ma is mindkét oldal elismerését és tiszteletét magukénak mondhatják. Beszámolnak pályafutásáról és a szabadságharc alatti győzelmeiről (január 17.). Eötvös Józsefet kedves fiatal embernek, a liberalizmus, a haladás harcosának tartják, részletesen szólnak írói működéséről (január 18.).

Március 8-án és 9-én a „Feuilleton” rovatban *Zeitungen und Zeitungshelden der ungarischen Revolution* címen a szabadságharc előtti és utáni újságírás helyzetét tárgyalják. A Vormärz korának szigorú cenzúra rendeletei miatt a cikk írója szerint a német sajtó sokkal jobban korlátozva volt, mint a magyar; ami Ausztriában nem jelenhetett meg, Pesten gyakran igen. A lapok közül ismerteti a *Pesti Hírlapot*, méltatja Kossuth szerepét a magyar politikai újságírás megteremtésében. Az 1848. április 11-én kihirdetett sajtótörvényt követő korszak visszasságai közül kiemeli, hogy Szemere Bertalan leváltotta a radikális pesti ifjúság lapjának, a *Márczius tizenötödikének* a szerkesztőjét. A Pálffy Albert vezette lap valóban egyre élesebben támadta a kormányt, s ezért 1849. július 7-én betiltották.⁵⁶ A forradalom időszakának másik új lapja, a Tánácsok kiadásában és szerkesztésében megjelenő és a parasztság érdekeit képviselő *Munkások ujsága* sem kerülhette el a betiltást 1848 decemberének végén.⁵⁷ A konzervatív lapok közül a cikk Vida Károly *Figyelmezőjét* (korábban *Budapesti Híradó*) említi meg, amelyet „elnyomtak, mert túl lojális volt”. Május 24-én a *Die nachmärzliche Journalistik in Ungarn* című cikk mintegy az előző folytatása. Ebben a '48 utáni *Pesti Hírlapról*, a konzervatív párt orgánumáról, az újraéledő *Figyelmezőről* és a német polgárság érdekeit képviselő *Pesther Zeitungról* van szó.

⁵⁶ *A magyar sajtó története. II/1.* Bp. 1985. 272–278.

⁵⁷ Uo. 136–163.

Az „Ungarische Zustände” rovatban cikkek jelennek meg a magyarországi iskolarendszer reformjáról, az új hivatalnokrétegről, melyhez a népet nem fűzi bizalom, a politikai hangulatról és a nemzetiségi kérdésről. 1850. június 8-án Klapka emlékiratairól jelenik meg ismertetés. A recensens szól az érdekes rajzolatokról, a magyar forradalom történetéből vett epizódokról, Kossuth és Jellačić életrajzáról.

J. G. Horn (Hord Ede) (1825–1875) Görgeyről szóló könyvéről (*Arthur Görgei. Obercommandant der ungarischen Armee. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution.* Leipzig, 1850.) június 12-én jelenik meg ismertetés. Horn rabiként vett részt a szabadságharcban (ezért szerepel a könyv borítóján neve után a „Feldpater” szó), utána kénytelen volt külföldre menekülni, Franciaországban élt, és közgazdászként meglehetősen elismert volt, az amnesztia után hazatért, s a Tisza Kálmán vezette ellenzékhez csatlakozott, képviselőnek is megválasztották.⁵⁸ Június 27-én ismertették az *Aufzeichnungen eines Honved* című munkát, melynek alcíme: „Beiträge zur ungarischen Revolutionsgeschichte 1848 und 1849” volt. 1850-ben jelent meg Lipcsében, s bár a köteten a szerző neve nincs feltüntetve, Neustadt Adolf (1812–?) volt az. Prágai zsidó származású liberális író, újságíró, aki egy ideig Bécsben dolgozott különböző lapoknál, majd 1841-ben lett a Pozsonyban megjelenő *Pannonia* szerkesztője.⁵⁹ Az ismertető azt írja a honvédtörténetekről, hogy „a legjobb könyvek közé tartozik, melyeket a forradalom története írói ábrázolás terén nyújtott.” „Az első kötet szinte kizárólag Batthyány életrajzából áll.” „Kossuth iránt a honvéd nem sok szimpátiával viseltetik” és elítéli – véli a recensens. Kiemeli ezen kívül az ábrázolás éltszerűségét és a szerző humorát. 1850 nyarán a népszámlálás eredményeivel foglalkoznak a nemzetiségek tekintetében. Sok tőzsdehír, kereskedelmi tudósítás, hirdetés jelenik meg, s ezek között fel-feltűnnek a ’48-as forradalom eseményeit feldolgozó művek, illetve életrajzok hirdetései is.

Magyarország „mai” állapotát az egy évvel azelőttivel összehasonlítva december 29-én ezt írja a *Wanderer*: „az ország 12 hónappal ezelőtt egy olyan beteghez hasonlított, aki a krízist, a betegség viharos átmenetét a gyógyulásba éppen átélte. [...] Ma a beteg pillantása a legkisebb izgatottságot sem árulja el, pulzusa normális, érzékei ellenállóak veszélyes illúziókkal szemben, olyan mint egy szelíd, szófogadó gyermek, elégedett a szűkös diétával és a korlátozott mozgással, amit az orvos engedélyezett neki, mivel az átélt betegség a vadócot megszelídítette.”

De az ország állapotának ilyen korántsem biztató, csak osztrák szemmel nézve megnyugtató jellemzésétől térjünk vissza végezetül a lap történetéhez! A *Wanderer* címéből ’49-ben eltűnt a „Der” névelő, 1850-ben megint oldalszámozás nélkül jelenik meg. Kutatásunk az 1850-es évvel zárul, amely a lap történetében tulajdonképpen nem tekinthető korszakhatárnak, hiszen ha hihetünk Falk Miksának (1828–1908), a szerkesztőség átalakítása, a lap profiljának megváltoztatása a ’49-es év végén ment végbe. Ő így ír erről: „Van egy eszmém, - mondtam én [...] a > Wanderer <-t át kell alakítani politikai napilappá; Schwarzer nevének el kell tűnnie és felelős szerkesztőként Seyfried lovag fogja a lapot aláírni. Az eszme tetszett; tetszett főleg Seyfried lovag úrnak, aki nem csak fizetését megkettőztetve, hanem magát is

⁵⁸ SZINNYEI: *l.m.* IV. köt. Bp. 1896. 1089–1097.

⁵⁹ SZINNYEI: *l.m.* IX. köt. Bp. 1903. 1023–1024.

egyszerre fontos politikai személyiség rangjára fölemelve látta. A csíny sikerült: a katonai parancsnokság rászedette magát és így keletkezett — Schwarzernek nem ugyan névleges, de tényleges szerkesztése és az Urban boldogult >Oesterreichische Zeitung< összes munkatársainak közreműködése mellett — a hazánkban is eléggé ismeretes >Wanderer< című politikai napilap, melyben én több mint másfél évtizeden át a külpolitikai és Magyarországra vonatkozó cikkeket írtam ...”⁶⁰ Jelen munkánk azonban nem kizárólag a *Wanderer* történetének feldolgozására irányul. A magyar szabadságharc „végjátéka” a ’49-es év végéig húzódott, s nem zárult le akkor sem. S mivel mi a lapban magyar tárgyú közleményeket kerestünk, az osztrák — magyar viszony e meghatározó eseménysorának „lecsengését” nem hagyhattuk figyelmen kívül. Ezért tárgyaljuk az ’50-es évet is még a *Wanderer* történetének e fejezetéhez kapcsolva, s vizsgáljuk alkalmazkodását az új politikai követelményekhez és a Magyarországhoz fűződő megváltozott viszony átértékelését.

Igen hasznos volna a lap történetének további feltárása is, hiszen közzismert, hogy a forradalom utáni évek viszonylag színtelenebb *Wandererje* a ’48-ban közmunkaügyi miniszter Ernst von Schwarzer (1808-1860) vezetése alatt lett igazán jelentős politikai lappá.⁶¹ A később liberális, a magyarországi eseményeket kitüntető figyelemmel kísérlő lap a Bach-korszakban a magyar érdekek egyik szószólójává vált.

RÓZSA, MÁRIA

Auf Ungarn bezügliche Berichte des Wiener „Wanderers”. 1814–1850

Der Wiener *Wanderer* wurde 1814 als Volkszeitung gegründet und erschien wöchentlich sechsmal. Den Traditionen der Aufklärung folgend war sein Hauptzweck die Belehrung und Unterhaltung, über politische Ereignisse wurde im Blatt nur kurz berichtet. Im Sinne des sowohl die Einheit als auch die Vielfalt der Habsburger Monarchie propagierenden Staatspatriotismus war die ungarische Thematik ständig im *Wanderer* präsent. Es erschienen Artikel über einzelne Episoden der ungarischen Geschichte, Beschreibungen als exotisch geltender ungarischen Gebiete, Berichte über bildende Kunst, Literatur und Musik; der ungarische Volkscharakter wurde erörtert, hervorragende ungarische Persönlichkeiten wurden vorgestellt. Die Mehrheit der auf Ungarn bezüglichen Artikel wurde aus ungarischen oder aus in Ungarn erscheinenden deutschsprachigen Zeitschriften bzw. Zeitungen übernommen. Daneben hatte das Blatt ständige ungarische Mitarbeiter, u.a. den aus der Slowakei gebürtigen Johann Csaplovics und den Zipser Karl Georg Rumy.

1848 ist eine Epochengrenze in der Geschichte der österreichischen Journalistik. In den Monaten der freien Presse dominierte auch im *Wanderer* die politische Berichterstattung. Als Zeichen der Radikalisierung erschien das Blatt ab 24. Juni 1848 unter dem Titel *Der Demokrat*, mit dem früheren Redakteur. Während der Belagerung Wiens pausierte das Blatt, nach der Niederlage der Wiener Revolution durfte es aber nach dem 26. November wieder unter dem alten Titel erscheinen. Auf die Beziehung zu

⁶⁰ FALK: i.m. 17–18.

⁶¹ PAUPIÉ, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959*. Wien–Stuttgart, 1960. Bd. I. 127–128.

Ungarn war im März und im Oktober Sympathie, im Sommer, hauptsächlich wegen Kossuths Politik Enttäuschung, später offene Abneigung, sogar Feindlichkeit kennzeichnend.

Nach der Niederlage des ungarischen Freiheitskampfes verfolgte der *Wanderer* mit gewisser Kritik die Hinrichtung führender Gestalten der ungarischen Revolution, verurteilte aber Ungarn wegen seiner „separatistischen“ Bestrebungen und betonte die Wichtigkeit der Einheit der Monarchie. Ab 1849 gehörte zu den Mitarbeitern der schon täglich zweimal erscheinenden Zeitung der ungarische Max Falk, der einen großen Anteil in der Gestaltung des Profils des später liberal gesinnten und ungarnfreundliche Interessen befolgenden *Wanderers* hatte.

ENYEDI SÁNDOR

A romániai magyar könyvkiadás (1944 – 1989)

Az erdélyi művelődési hagyományok egyik legrégibb területe a könyvnyomtatás, könyvkiadás. A reneszánsz humanista eszméi termékeny talajra találtak a középkori Erdélyben, ahol a 16. század folyamán a *többnyelvű* nyomtatott írásbeliség igénye kifejezésre jutott az első könyvnyomdák megteremtésében. 1525-ben a szász humanista Johannes Honterus alapított nyomdát Brassóban, míg a magyar nyelvű könyvkiadás Kolozsváron 1550-ben vette kezdetét, ahol Hoffgreff György alapított nyomdát. 1559-ben Coresi diakonus Brassóban lesz az első román nyelvű könyv kiadója. A 16. század második felében Heltai Gáspár könyvkiadói és írói munkássága lendíti fel a magyar nyelvű erdélyi könyvkiadást. Apáczai Csere János (1625-1659) és Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1720) tevékenységén keresztül vezet a folyamatos és megszakítás nélküli fejlődés a következő évszázadokon át a 20. századig. S a többre-tű, diverzifikált nyomdai és kiadói hagyományok jövőbe mutató hatása érvényesült Trianon után is, amikor az idegen államkeretbe került magyarságnak saját erejére támaszkodva kellett kimunkálnia az erdélyi magyar nyelvű könyvkiadás továbbfejlesztésének módozatait. A két világháború között Erdély városaiban több helyen próbálják az elődök hagyományait folytatni. A sokféle vállalkozásból számunkra a kolozsvári székhellyel működő Erdélyi Szépművés Céh és a Minerva Részvénytársaság tevékenysége a legjelentősebb.

1944–1945-ben, a változó új történelmi helyzetben a korábban is működő könyvkiadói magánvállalkozások igyekeztek folytatni korábbi tevékenységüket, miközben a megváltozott politikai élet új szervezeteket, pártokat, írói csoportosulásokat dobott a felszínre, amelyek szintén megtették első próbálkozásait a könyvkiadás terén. Kolozsvárra például 1944. október 11-én vonultak be a szovjet csapatok, és egy héttel később már utcára került a *Világosság* című napilap, majd ezt rövidesen követte a könyvkiadás megszervezése is. 1939–1940-ben már működött a városban a Munkás Athenaeum, amelynek gyors feltámasztását javasolta Jordáky Lajos. A kommunista és szociáldemokrata irányítás alatt működő intézmény természetesnek találta a könyvkiadás megszervezését is. November 26-án került sor az első munkamegbeszélésre, amelyen Balogh Edgár, Nagy István, Szabédi László, Szenczei László, Kós Károly, Jancsó Elemér, Szegő Júlia, Kőműves Nagy Lajos, Szendrő Ferenc, Szolnay Sándor, Cornea Emil, Balázs Péter és mások vettek részt. A Munkás Athenaeum (amely később Józsa Béla mártír nevét vette fel) a könyvkiadó részlegének vezetésével előbb Szenczei Lászlót és Jordáky Máriát, a könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár megszervezésével Nagy Istvánnét és Roselfeld Lászlót bízta meg. Első kiadványuk

20 000 példányban még újév előtt kikerült a nyomdából, ez a *Munkások és földművesek naptára 1945.* volt, ezt követte 1945 januárjában egy József Attila-kötet (*Döntsé a tőkét, ne siránkozz!*), februárban pedig Nagy István írása József Attiláról; nyárára a kiadott könyvek száma meghaladta a harmincat. A főleg szocialista kiadványok megjelenetésére profilozott kiadó első félévében megjelentetett 36 kötetet kb. 200 000 példányban, ebből 10 rövid idő alatt elfogyott; a félév végén megjelentetett kötetek átlagpéldányszáma elérte a 7 500–10 000 példányt.¹ 1945 júliusában Kolozsváron és Marosvásárhelyen sor került a könyvnapokra, a munkájukat megkezdett kiadók kiadványaikat saját könyvsátraikban propagálták. Marosvásárhelyen például könyvsátrat állított fel a Minerva, az Uránia, Laczkó Károly, Derzsi Zoltán, a Helikon, Szatmári és Kupán könyvkereskedése. 8 könyvsátor jelezte, hogy az erdélyi könyvkiadó cégek folytatják (egyesek most kezdik el) az elődök munkáját.² Ha a megjelentetett művek számát vesszük alapul, akkor már ebben az átmeneti szakaszban is jelentős szerepet játszik a Román Kommunista Párt (1948-tól Román Munkáspárt) kiadójának magyar szerkesztősége, amely számos aktuál-politikai kiadványt (köztük sok brosúrát) készít sajtó alá. A könyvkiadás a háború utáni években súlyos anyagi gondokkal küzd, de egyébként a kialakuló rendszer jellegét, céljait nem sértő könyvek megjelenetésének nincs különösebb akadály. Így egyes magyar művelődési intézmények – amelyek 1944 előtt is működtek – szinte zavartalanul folytathatják tevékenységüket. Az Erdélyi Múzeum Egyesület is számos kiadványt bocsát ki, de a még működő Erdélyi Tudományos Intézet, vagy az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) is észrevehetően jelen van a könyvkiadásban is. Az egyházi könyvkiadói tevékenysége mellett jelentős a Bolyai Tudományegyetem kiadói tevékenysége. 1946-ban a kolozsvári Józsa Béla Athenaeum könyvkiadói irányítását Gaál Gábor veszi át, és az 1946-os könyvnapok kínálata már a differenciálódó és választékában bővülő magyar nyelvű könyvkiadás tükörképe, amelyben kiemelt szerepet játszik ugyan Kolozsvár, Marosvásárhely, Bukarest, Nagyvárad, Arad; de könyvkiadó városokként olyanok is előfordulnak – bár csekély számú kiadvánnyal –, mint Csíkszereda, Déva, Gyulafehérvár, Nagybánya, Nagyenyed, Nagyszében, Sepsiszentgyörgy, Szatmár, Székelyudvarhely, Szilágysomlyó, Temesvár.

Az 1944 után megpezdült könyvkiadói tevékenység egyik és talán legfontosabb elősegítő tényezője a Magyar Népi Szövetség volt, amely 1945–1946-ban – eredményesen küzdve az autonóm magyar kulturális élet megteremtéséért – a könyvkiadás gondjait is felkarolta. A MNSz Országos Kulturális Bizottsága kolozsvári ülésén határozott arról is, hogy 1946. június 22–23-ra a Romániai Magyar Írók Szövetségével³ karöltve megrendezik az erdélyi magyar könyvnapokat a Józsa Béla Athenaeum és a Móricz Zsigmond Kollégium, valamint minden más könyvkiadó bevonásával. A

¹ JORDÁKY Lajos: *Az első könyvkiadó.* In: Utunk Évkönyve '70. 42–44.

² *Szabad Szó* (Marosvásárhely) 1945. július 6.

³ A Romániai Magyar Írók Szövetsége Kolozsváron alakult meg 1945. május 13-án. Első felhívásukat Nagy István, Asztalos István, Balogh Edgár, Benedek Marcell, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Méliusz József, Szabédi László, Szentimrei Jenő írták alá. Elnök: Nagy István, alelnök: Szabédi László, főtítkár: Méliusz József lett. *Világosság* 1945. május 17.

könyvnapok előkészítésére Szabó T. Attilát, Faragó Józsefet, Nagy Istvánt, Méliusz Józsefet, Simó Gyulát és Tóth Samut kérték fel.⁴

A könyvnapokat követően került sor a Magyar Népi Szövetség II. országos, Székelyudvarhelyen tartott kongresszusára. A szervezet főtitkára itt jelentette be:

A Magyar Népi Szövetség átvette a Józsa Béla Athenaeumot, a romániai magyar könyvkiadó vállalatot, amelynek vezetését végrehajtó bizottságunk Gaál Gáborra bízta. Józsa Béla Athenaeuma kezdeti nehézségeivel megküzdve, most elérkezett jelentőségeltjes könyvkiadói munkatervének megvalósításához. Tudományos, közhasznú, irodalmi jellegű kiadványai – a vállalat rövid működése alatt is – számuknál és színvonaluknál fogva, alapját képezik a romániai magyarság jövőbeli szellemi és irodalmi fejlődésének. A Magyar Népi Szövetség és a romániai magyar szellemi élet közötti legbensőségesebb kapcsolat kiépítésére állandó együttműködést teremtettünk meg a Romániai Magyar Írók Szövetségével. Ez a kapcsolat gyakorlatilag is a romániai magyar nép összefogó politikai szervezethez fűzi írói szervezetünk működését.⁵

A június 27–30. között tartott kongresszus egyik eseményeként a Romániai Magyar Írószövetség új vezetőséget választott. A közgyűlés az írószövetség dísztagjaként választotta meg Kurkó Gyárfás elnököt, Victor Eftimiu román író, aki a román–magyar barátság egyik régi harcosa volt, továbbá dísztag lett Illyés Gyula, Mihail Solohov és Louis Aragon. Szemlér Ferenc író – a romániai magyar könyvkiadás jövőbeni kilátásait kommentálva – *Magyar szivárvány* címmel cikket ír a *Világosság*ba:

Van valami jelképes abban, hogy az országos könyvhónapot bevezető könyvnapok egybeesnek a Magyar Népi Szövetség nagygyűlésével. A romániai magyar könyvkiadás nem most indult meg. A felszabadulás másfél esztendeje immár kitartó kísérletekre, fáradhatatlan munkásságra és olykor váratlan sikerekre tekinthet vissza. Nem is egy könyvkiadó igyekezett megfelelni az egyre növekvő olvasótömegek igényeinek. Ezek a könyvnapok azonban most együvé fogják mindezeket a törekvéseket s ezzel abba a kerékvágásba állítják, amelyben a romániai magyar könyvkiadásnak haladnia kell...⁶

A „szivárvány” tarka ege alatt ekkor még jól megfért az az öröndetes esemény, hogy 1946 májusában újjászervezték a PEN Klubot, amelynek magyar alosztályába meghívták a romániai magyar irodalom neves képviselőit;⁷ s a szivárvány színeit mutatta az a jelentés is, ami a székelyudvarhelyi írói összejövetelről íródott: „A jelenlévő 28 írószövetségi delegátus minden erdélyi várost és minden haladó politikai árnyalatot képviselt. Egyben egyeznek valamennyien: a demokráciát akarják.”⁸

1946. a sokszínűség és a népfrempolitika jegyében telt. Biztató ígéretek a hatalom részéről, barátkozási gesztusok a magukat demokratáknak valló románok és magyarok táborában. Október 5–6-án Bukarestben megtartották a román írók, művészek, újságírók kongresszusát, amelyre meghívták a Romániai Magyar Írószövetség küldötteit is. A magyar írók képviseletében Nagy István és Méliusz József jelent meg. Az eseményre könyvkiállítás is készült, s ott, Bukarestben, Ady Endre halotti maszkja alatt mintegy száz új erdélyi magyar könyvet tekinthetett meg a néző. Sok szó esett a román–magyar megbékélésről is. Méliusz kifejezte reményét, hogy magyar és román írók együttesen viszik majd előbbre a két nép végső demokrata

⁴ Szabad Szó 1946. június 17.

⁵ Nemzetiségi anyaszervezetünk. A Magyar Népi Szövetség Intézőbizottsága. Kolozsvár, 1946. 36.

⁶ Világosság 1946. július 22.

⁷ Világosság 1946. június 3.

⁸ Világosság 1946. július 7.

találkozásának ügyét is. Dr. Petru Groza jelenlétében a tájékoztatási miniszter bejelentette, hogy a szervezés alatt lévő állami kiadó és a művészetügyi minisztérium kiadója teljes erejével támogatni fogja a magyar irodalmat. A Magyar Írószövetség tagjainak bukaresti látogatása — a kor sajtója szerint — „általánosságban nagy lépéssel vitte előre a román közvélemény érdeklődésének felkeltését a magyarság szellemi és társadalmi kérdései iránt, és a két írószövetség közt olyan bensőséges kapcsolat alakult ki, amelynek befolyása a román és a magyar nép viszonyának jó irányban való kialakulásánál nem maradhat el.”⁹

A Romániai Magyar Írószövetség küldöttei — kiegészülve Szemlér Ferencel — biztató megbeszéléseket folytattak Bukarestben, serkentették az állami könyvkiadót magyar művek megjelentetésére, és megállapodás született a kiadóvállalat igazgatójával egy magyar könyvsorozat kiadására.¹⁰ Sűrű volt a kapcsolatfelvétel a bukaresti román és a kolozsvári magyar írók között. 1946 késő őszen a bukarestiek jönnek Kolozsvárra.¹¹ 1947 áprilisában újra tárgyalásokat folytatnak a magyar írók Bukarestben. S ami a két látogatás közé esik — a párizsi békeszerződések aláírása 1947 februárjában —, olyan cezúra, amely döntő módon változtatja meg a fejleményeket. *A bukaresti írói tárgyalások eredményei: egységes román–magyar írószövetség és nagyszabású könyvkiadói tervzet* — címmel tudósít az újság a bukaresti tárgyalásokról. Méliusz József, a Romániai Magyar Írószövetség főtítkára nyilatkozott:

... a két írószövetség képviselői együttes tanácskozásaikon időszerűnek találták annak a régebben felmerült óhajnak a megvalósítását, hogy a romániai írószövetségek egy nagyobb síkon, nemzetiségi önállóságukat megőrizve, közös szervezetbe tömörüljenek. [...] a Romániai Írók Szövetségében egyforma joggal működnek majd együtt a román, a magyar és a többi nemzetiség írói. Ennek a tervnek a megvalósítása mind szellemi, mind általános politikai szempontból a demokrácia fontos lépését jelenti a haladás útján.

A nyilatkozat aligha nyugtatta meg azokat, akik az erdélyi magyarság autonóm kultúrális szerveződését szerették volna megőrizni, s a nyilatkozó így toldotta meg beszámolóját:

Konkrét eredményt értek el az erdélyi magyar írók a könyvkiadás terén is. A demokratikus szellemi célokat szolgáló állami könyvkiadó kiszélesítette magyar vonatkozású munkatervét és a lehetőségek kezei között mindent elkövet, hogy a magyar, közelebbről az erdélyi irodalomnak a kiadói munkatervbe való beiktatásával elősegítse a magyar nép és szellem megismertetését az ország népe előtt ...

És vajon kik a kedvezményezett írók? Nagy István (az *Oltjánok unokáival*), Szemlér Ferenc (egy új regényével), Balogh Edgár (publicisztikai gyűjteményével), Asztalos István és természetesen a nyilatkozó Méliusz József (*Enek 1437-ről* c. verses krónikájával). Ezek természetesen román nyelvű kiadások lennének. Az Állami Könyvkiadó magyar nyelvű könyvkiadványai között Szemlér Ferenc, Gaál Gábor szerepel, és egy Méliusz-fordításgyűjtemény.¹² Méliusz József külön cikkben is megmagyarázza a várható esemény jelentőségét. *Írók az élen* című cikkében írta:

⁹ *Világosság* 1946. szeptember 29., október 12.

¹⁰ *Világosság* 1946. október 13.

¹¹ *Világosság* 1946. november 6.

¹² *Világosság* 1947. április 27.

Az országos írói szervezeti egység tervét az együttélő népek demokrata írói meg fogják valósítani. Hasonló szellemű demokratikus egységük pedig példaadó tette kell váljék az ország életének minden területén, ahol a nemzetiségek jogegyenlőségének megvalósítása a feladat.

Kicsit könnyedén siklik át az esetleges jogos kételyek felett, amikor így zárja eszmefuttatását:

... magyarok vagyunk és romániaiak, demokrata író voltunkban a két nép, a két ország jó viszonyát, a békét szolgáljuk.¹³

Az események ellentmondásosak. Évente országos Petőfi-megemlékezéseket tartanak; 1848. március 15-e rendszeresen megünneplésre kerül. Románia és Magyarország látszólagos közeledése is pozitív fejleménynek tűnik. Vasile Luca 1947 májusában dörögdelmes cikket írt az „elvtelen magyar egység” ellen, nyomában kampány bontakozik ki, eléggé félre nem érthető tanulságokkal. De vannak ellenkező előjelű példák is. Szemlér Ferenc diadalittasan közli az olvasóval:

Az Állami Könyvkiadó a papírhány és a könyvek általános drágasága ellenére is folytatja a magyar könyvek kitűnő román fordításokban való megjelentetését. Nemrégiben hagyta el a sajtót Mikszáth *Szeletyei asszonyok* című regénye, melynek átültetését Todor P. Avram tanár végezte. Ugyancsak most került könyvügyi forgalomba Giurgiuca Emil magyar lírai versgyűjteménye, amely eredetileg a budapesti román könyvkiállítás kapcsán jelent meg.¹⁴

A kolozsvári magyar íróársadalom a nyár folyamán személyesen is kezét foghajtott a magyarországi íródelegáció két tagjával: Bölöni Györggyel és Gergely Sándorral. Ez utóbbi így továbbította az erdélyi magyar íróknak romániai tapasztalatait:

Mi a magyar írók nevében megfogadjuk, hogy amit itt láttunk, azt otthon nem hallgatjuk el. Elmondjuk, hogy itt egy új típusú kultúra van kialakulóban. A demokratikus Romániában új élet kezdődött és mi boldogan valljuk, hogy az itteni kultúrtörékvésekkel versenyre kelünk, annál is inkább, mert nálunk a kultúra helyzete még nehezebb, mint itt.¹⁵

És ennek mindenhol nyomatékot adott, ahol Gergely Sándor megfordult. Magyarvistán, Kalotaszegen így nyilatkozott:

Örömmel kell megállapítanom: amit Romániában láttunk, arra jogosít fel, hogy erős hittel higgyük: az a munka, az az újjáépítés ami itten zajlik, otthon és jövőt fog teremteni a román és magyar nép számára.¹⁶

A Magyar Népi Szövetség 1947-es novemberi temesvári kongresszusa már valóban jelzi, hogy — Balogh Edgár szavával élve —, meglendült az idő. Szinte órségváltást hajtanak végre az MNSz felső vezetésében: háttérbe kerülnek mindazok — köztük Kurkó, a korábbi elnök is —, akik ragaszkodnak a szervezet eredeti célkitűzéseéhez. Megkezdődik az MNSz jellegének csak a román igényeknek megfelelő megváltoztatása, s a folyamat folytatódik azokban az intézményekben, szervezetekben

¹³ *Világosság* 1947. április 28.

¹⁴ *Világosság* 1947. július 7.

¹⁵ *Világosság* 1947. augusztus 11. — Gergely Sándor az egyetlen magyarországi író volt, aki viszonylag rövid időn belül (1945-ben, 1947-ben és 1948 végén, 1949 januárjában) három ízben is járhatott Romániában. A volt moszkvai emigráns íróval első látogatásakor JÉKELY Zoltán készített interjút. (*Világosság* 1945. április 5.)

¹⁶ *Világosság* 1947. augusztus 11., 13.

is, amelyeket addig az MNSz felügyelt vagy irányított. 1948 januárjában létrejön az egységes Írószövetség, amelynek vezetőségébe ugyan bekerül négy magyar író, s az egyik alelnöki posztra Gaál Gábor kerül. De mindez átmenet csupán. Az MNSz mellett működő Magyar Művészeti Felügyelőség útban a felszámolás felé – elveszti nemzetiségi jellegét. 1948. március 11-én a pillanatnyilag még szalonképes írók így írják alá a rendszer melletti szolidaritást kifejező kiáltványukat: „A Romániai Írók Szövetségének magyar csoportja.”¹⁷

Az osztályharc jegyében dülő tisztogatás folyamán sorra távolítják el a magyar művelődési intézményekből azokat, akik nem hajlandók haladni a „meglendült idővel”, akik tiszteletben tartják a több évtizedes intézmények kialakult hagyományait. Maguknak az intézményeknek egy része is áldozatul esik a nagy horderejű átalakításoknak. „Pezsgés, erjedés mindenütt” – írja Balogh Edgár, toborzóra hívva másokat is a változásokhoz. Vezércikkének címe: *Ide kell most a magyar író és művész.* (Világosság, 1948. május 30.) S hogy témánknál, az irodalomnál és a könyvkiadásnál maradjunk, így prognosztizál:

... eddig Erdélyben soha nem volt szellemi termelésre rendezkedik be az íróink és művészeink legjavát rövidesen megszólaltató Állami Könyvkiadó is, mint a Józsa Béla Athenaeum és több más alkalmi könyvkiadó egységesített, nagylakzatú folytatása. ...

Az év elején az önálló Romániai Magyar Írók Szövetségét bekebelezzik, 1948 nyarán bekövetkezik a könyvkiadók és könyvnyomdák államosítása. Vidéki városok elvesztik könyvkiadási jogukat. A könyvtermelés kizárólagos műhelyei az állami kiadók, valamint a pártszervezetek és állami közintézmények lesznek.

A személyi tisztogatások elérik a legjobb kiadói és nyomdai szakembereket is. A Szociáldemokrata Párt felszippantásával Kolozsváron eltűnik országos magyar nyelvű napilapjuk, az *Erdély*. A Luca-féle programcikk nyomában megjelenő Bányai László, Csákány Béla, Kovács György, Szabédi László, Balogh Edgár-cikkek akarva-akaratlan készítik a terepet a népfrontos korszak felszámolásához. Kacsó Sándor a formálissá váló Magyar Népi Szövetség élén igazodik a mozgalmon kívülről érkező követelményekhez.

1948 végén Kolozsváron összeül a MNSz IV. és immár utolsó kongresszusa. A fél év óta működő Állami Könyvkiadó magyar osztálya 8 kötettel igazolja létezését.¹⁸

A termés az előzményekhez képest meglehetősen szerény, talán ez is indokolja, hogy 1949 nyarán az Írószövetség napirendre tűzi az írói munka megszervezésének

¹⁷ *Világosság* 1948. március 11. A kiáltványt a következők írták alá: Abafáy Gusztáv, Aszódy János, Asztalos István, Balogh Edgár, Bányai László, Bárdos Arthur, Csehi Gyula, Faragó József, Gagyi László, Gaál Gábor, Hobán Jenő, Horváth Imre, Horváth István, Jancsó Elemér, Jánosházy György, Kacsó Sándor, Kemény János, Kiss Jenő, Kós Balázs, Kós Károly, Korda István, Kovács György, Létay Lajos, Marton Lili, Méliusz József, Molter Károly, Nagy Borbála, Nagy István, Salamon László, Szabó Lajos, Szabédi László, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Szilágyi András, Szobotka András, Tomcsa Sándor, Tompa László, Tompa Miklós, Tamás Gáspár.

¹⁸ SALAMON Ernő: *Gyönyörű sors* (verskötet), SZIGLIGETI Ede – MÓRICZ Zsigmond: *A csikós* (népszínmű), HORVÁTH István: *Jegenye* (mesekönyv), DR. CHERESTESIU, Victor: *Románok és magyarok* (tanulmány), *Füllenő Gerguc és más mesék* (romániai mesemondók meséiből), HORVÁTH István – SIPOS Bella: *Az okos macska* (mesék), CORODARU, Alexandru: *A három bajtárs* (ford. KESE András, ifjúsági regény) és *Huszonhat magyar elbeszélő* (válogatás).

szükségességét. Itt figyelmeztet megfellebbezhetetlenül Nagy István a szovjet írók példájára, akik ragyogó eredményekkel igazolták az írói munka megszervezésének sikerét.¹⁹

1949. a szocialista munkaverseny éve volt — tudjuk meg egy irodalmi mérlegkészítés során²⁰ — ; az év végére megalakulásától kezdve összesen 108 könyvet adott ki az Állami Irodalmi Kiadó magyar osztálya.

Az átmeneti korszak kegyvesztett kultúrpolitikusai, Méliusz József, Jordáky Lajos és Balogh Edgár ekkorra már letartóztatásukban töprenghettek a megtett út tanulságain. Talán Balogh Edgárnak még visszacsenghettek saját szavai: „De láthat-e valaki tisztán az emberek és az események mozgalmasságában, ha a tudatos irányítást és a kitűzött célokat észre nem veszi?” A kérdés ekkorra már közel sem költői vagy retorikai. Néhány név végképpen eltűnik az erdélyi irodalomból, Bányai László, Kovács György nem tagadja meg rosszabbik önmagát, Nagy István, Kacsó Sándor, Takáts Lajos hangos zajongással, szüntelen jelenléttel leplezi félelmét.

És ekkorára már leíratott a magvas publicisztikában: „Új embertípus alakult ki: a szocializmust gyárakban, falvakon, tudományos intézetekben építő új ember típusa.”²⁰

Az 1944 utáni romániai magyar könyvkiadás történetének első szakasza véget ért az 1948-as államosítással. Ez a korszakhatár a politikában határkövet jelez: vége az átmeneti korszaknak, a Román Népköztársaság kikiáltása, majd a történelmi pártok erőszakos likvidálása, a proletárdiktatúra meghirdetése jelentős módosulásokat vált ki az élet minden területén, így a nemzetiségi politikában is. A koalíciós korszakban a Román Kommunista Párt szövetségeseként feladatokat vállaló Magyar Népi Szövetség (és a többi nemzetiségi tömegszervezet is) veszítenek jelentőségükből, annyira, hogy az új helyzetben a nemzetiségi szervezetek élén végrehajtott személycserék révén — egy felerősödő tendencia kísérőjelenségeként — e szervek alárendelt szerephez jutnak az egypártrendszerben. Korábbi nemzetiségi érdekvédelmi küldetésük kényszerű véget ér. A Román Munkáspárt 1948. decemberi határozata a nemzetiségi kérdésben kifejezésre juttatta, hogy Románia különböző nemzetiségei számos negatív örökség hordozói, s az elkövetkezendő időszak fő feladata a párt által kijelölt irányvonal maradéktalan valóra váltása lesz. A kurzusváltás végrehajtásában nagy szerep jut a tömegekhez szóló médiáknak; az ideológiai harc és a pártpropaganda aktuális célkitűzéseinek a könyvkiadás területén is maradéktalanul érvényesülniük kell.

Maradnak orgánumok és csatornák az anyanyelvű megszólalásra, de ezek az állandó ellenőrzés és pártirányítás keresztüzében erősen központosítottak, s akár csak más médiák (sajtó, a művelődési élet különböző területei, stb.) magukon viselik a korlátozottságot, a kívülről rájuk kényszerített, beszűkült mozgásteret. 1948-ban hal meg Zsdánov, s valójában éppen ettől az évtől kezdve néhány éven át a zsdánovi tanítások romániai applikációja bénítólag határolja be a könyvkiadók munkáját is.

¹⁹ *Miért kell megszervezni az írók munkáját?* = Világosság 1949. július 16.

²⁰ SALAMON László: *Irodalmi mérlegünk az RNK kikiáltásának második évében.* = Világosság 1949. december 29.

Mivel még egyáltalán nincs napirenden a nemzetiségi nyelv használatának visszaszorítása, a meghirdetett kultúrforradalom ekkor még a tartalmában szocialista, formájában nemzeti elv gyakorlatba ültetését hirdeti. A fővárosban megszervezésre kerülő kiadók ügyel-bajjal próbálnak nemzetiségi feladatokat is ellátni, olyanformán, hogy a kiadók jelentős részében magyar részleg vagy fiókszerkesztőség létesül. A kiadók többsége magyar nyelvű kötetek kiadását is munkatervébe iktatja. Bukarest ekkor még nehezen tud a kijelölt feladatoknak eleget tenni: részben mert helyben nem rendelkeznek elegendő jól képzett magyar könyvkiadói vagy nyomdai szakemberrel, részben pedig azért, mert a szóba jöhető szerzői gárda jelentősebb része — akárcsak az olvasók — a fővárostól távol, Erdélyben él. Röviden tekintjük át ezeknek a kiadóknak, illetve egyes kiadók magyar osztályainak a helyzetét az 1948-at követő években.

A hatalom részéről különleges figyelemben részesül a *Román Munkáspárt Könyvkiadója*, amely a román nyelvű könyveken kívül nagy számban jelentetett meg könyveket az együttélő nemzetiségek nyelvén. A kiadó a marxista-leninista irodalom termékeire specializálta magát, de ennél is fontosabb az aktuálpolitikai kérdéseket a párt szempontjai szerint tárgyaló művek, brosúrák kiadása. Tízezres példányszámban és a legolcsóbb árakkal árusítják kiadványaikat. Ez a kiadó biztosítja a pártoktatás számára is az anyagot. Az államosítást követő években a könyvkiadók közül a párt kiadója kapja a legnagyobb dotációt magyar könyvek kiadására. Furcsa, de jellemző példa, hogy miközben a hivatalos statisztika szerint Románia magyar lakossága nem éri el a román lakosság 10 %-át, a párt akkori vezetőinek, Gheorghiu Dej, Ana Pauker, Vasile Luca (cikkekből és beszédekből álló) köteteit magyar nyelven tízezres példányszámban jelentették meg, míg románul 50 000 példányban.²¹

A háború után létrejött az *Országos Szakszervezeti Tanács Kiadója*, amely „olyan könyveket és brosúrákat terjeszt, amelyek komoly segítséget nyújtanak a szakszervezeti aktívának és dolgozóinak hazánk szocialista építéséhez. . . ”²¹ 1948-tól a kiadó néhány évig magyar szerkesztőséggel is rendelkezett.

Kivételem nélkül minden kiadó nagy súlyt helyezett a különböző szovjet, ill. orosz művek megjelentetésére. Ez a tendencia töretlenül érvényesült 1958-ig, a szovjet csapatok Romániából történt kivonásáig, de jelentős számban adtak ki szovjet könyveket — magyarul is — 1964-ig, a Román Kommunista Párt nagy nemzetközi visszhangot kiváltó áprilisi nyilatkozatáig. A kezdeti években azonban ennyivel nem elégedtek meg, minthogy különböző magyar nyelvű szovjet sajtótermékeket is kiadtak Romániában. Szükségét érezték annak, hogy egy speciális könyvkiadó is működjék a szovjet tapasztalatok népszerűsítésére. Ezt a szerepet töltötte be az *Orosz Könyv (Cartea Rusa)* nevű kiadó, amely igen gazdag magyar nyelvű könyvkiadást valósított meg. Az orosz klasszikusok jelentős része e kiadó révén jutott el a romániai magyar olvasóhoz, de fő hivatásának azt tekintette, hogy: „arányosan felépített tematikával a szovjet irodalomnak azokat a munkáit közvetítse, amelyek hazánkban, a

²¹ *Romániai Magyar Szó* 1952. február 13. (A lap egy egész oldalon mutatja be a különböző kiadók magyar osztályait.).

szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a legidősebbek.”²² Elvértve a kiadó tankönyvet is megjelentetett. (A kiadó feladatkörét 1957-ben az *Állami Irodalmi Kiadó* vette át!) A kezdeti években különböző statisztikák jelentek meg a nemzetiségi könyvkiadásra, köztük a magyar nyelvű könyvekre, és a könyvek példányszámára vonatkozóan.²³ 1951 elején Kacsó Sándor azt közli az olvasóval, hogy:

1944. augusztus 23. óta 1 723 szépirodalmi és tudományos könyv és brosúra jelent meg magyar nyelven 8 552 662 példányban. A lendületes fejlődést mutatja, hogy az 1950. január 1. és június 30. közötti rövid fél év alatt 194 magyar nyelvű kiadvány 2 100 500 példányban került a dolgozók kezébe.²⁴

Alig három hónappal később, 1951 augusztusában Takáts Lajos — akkori nemzetiségi miniszterhelyettes — egészen más adatokat közölt:

A könyvnyomtatás és vele az irodalmi tevékenység állandó emelkedő színvonalra Népköztársaságunk másik jellegzetessége. Felszabadulásunk óta a nemzetiségek nyelvén mintegy 3 200 könyv és brosúra jelent meg, mintegy 18 000 000 példányban. Ebből magyar nyelven kb. 2 500 cím mintegy 16 000 000 példányszámban.²⁵

A könyvcímekre és a példányszámokra vonatkozó közölt adatok pontossága bizonyára megkérdőjelezhető, már csak azért is, mert a korabeli gyakorlat szerint a kötetek számát a legtöbbször összevontan adták meg a brosúrákéival. Márpedig tudjuk, hogy az új tanokat, a párt aktuális vonalát hirdető brosúrák elárasztották az üzleteket.

Viszonylag sokfajta átszervezést vészelt át az *Állami Tudományos Könyvkiadó*. A magyar tagozat első igazgatója Robotos Pál volt, és a magyar részleg is Bukarestben székelt. Bár sokféle igénynek próbált eleget tenni (pl. az 1952-es kiadói tervében mezőgazdasági, közgazdasági, politikai, filozófiai, történelmi, pedagógiai és orvosi könyvek megjelentetését irányozta elő), terveit csak töredékesen tudta valóra váltani.²⁶ Viszonylag rövid idő elteltével a kiadó beolvadt az *Akadémiai Kiadóba*, amelynek magyar szerkesztősége tovább működött, sőt az ésszerűség megkövetelte, hogy 1954 őszén a kiadó magyar szerkesztősége Bukarestből Kolozsvárra tegye át a székhelyét. 1954 őszétől 1955 őszéig a kiadó meglehetősen szerény keretek között működhetett: első évükben kiadási tervük 50 ívre, azaz 800 oldalra rúgott. 1955. évi termésük három kötet volt, az 1957-es terv már 200 kiadói ívet és tíz címet foglalt magában. E kevés számú kötet azonban az egész romániai magyar könyvkiadás értékesebb részéhez tartozott: a választott témák a haladó hagyományok ápolását és

²² A kiadó 1944 után 1949 augusztusáig 540 000 példányban adott ki magyar könyveket. (*Magyar könyv a Román Népköztársaságban*. = Romániai Magyar Szó 1949. augusztus 22.)

²³ 1952. augusztus 7-én az új nemzetiségi miniszterhelyettes, Otrók Ferenc a következő statisztikai adatokkal szolgál a nemzetiségi könyvkiadás 1944 utáni adataira vonatkozólag: 1950. december 13-ig 22 millió példányban 3 700 kiadvány jelent meg a nemzetiségek nyelvén. 1951-ben további 888 kiadvány jelent meg, több mint 4 millió példányban. Ez utóbbiból 492 magyar nyelven, 206 német nyelven, 131 szerb, 14 ukrán, 6 jiddis, 8 kiadvány orosz nyelven. (*Romániai Magyar Szó* 1952. augusztus 7.)

²⁴ *Romániai Magyar Szó* 1951. május 7.

²⁵ *Romániai Magyar Szó* 1951. augusztus 11. A kezdeti évek kiadóinak munkájáról lásd még *A nemzeti kérdés demokratikus megoldása Romániában* c. kiadványt. 38. (Hely és kiadás ideje nincs feltüntetve.)

²⁶ Az Állami Tudományos Könyvkiadó magyar szerkesztősége 1953 folyamán 55 könyvet és brosúrát jelentetett meg, kötetenként átlag kb. tíz fv terjedelemben. Közöttük történelmi, filozófiai, közgazdasági, jogi és orvosi kiadványok szerepelnek. (*Előre* 1954. február 21.)

népszerűsítését tűzték ki célul. A kiadó szűk kapacitása azonban messze elmaradt az igényektől. Szép számmal akadtak a tudománynak olyan területei, amelyek hiába produkáltak kiadásra megszerkesztett köteteket, megjelentetésükre nem akadt vállalkozó. Áldatlan cenzori huza-vona kísérte a *Tanulmányok a moldvai csángókról* című kötet kéziratát, amelyre Bukarest nem adott kiadói engedélyt. A Magyarországgal kötött kulturális egyezmény szép kilátásokkal kecsegtette a kiadót, azonban 1956 után még az olyan kiadványok is sok méltatlan támadásban részesültek, amelyeket egy viszonylag kedvező időpontban, 1955 végén, 1956 elején sikerült megjelentetni. (Ilyen volt Jancsó Elemér szerkesztésében *Az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság iratai* című kötet, amely kezdő darabja volt egy 3 kötetre tervezett sorozatnak, de amely folytatás nélkül maradt.) 1956 után, különösen 1958-tól ideológiai szigorítások lehetetlenné tették a kiadó kidolgozott széleskörű programjának megvalósítását.²⁷

Átmenetileg tehermentesítette a *Tudományos* (majd *Akadémiai*) *Kiadó* magyar szerkesztőségét, hogy néhány évig működhessen a *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak* magyar szerkesztősége. A kiadó 1955-ben néhány értékes munkát kiadott (pl. Csendes Zoltán: *Időszerű közgazdasági kérdések*) és gazdag kiadói tervvel rendelkezett 1956-ra is.²⁸

A szakkönyvkiadók közül különös sors jutott a *Mezőgazdasági és Erdészeti Kiadó* magyar osztályának. E műhely is az államosítást követően jött létre, a magyar szerkesztőség először Bukarestben, majd Kolozsváron működött, számos belső szerkesztőségi munkatárssal és kiterjedt külső szerzői gárdával.²⁹ A mezőgazdaság meghirdetett szocialista átalakításának kezdetén a hivatalos szervek is jelentős támogatást nyújtottak a kiadónak, 1959-ben például 20-nál több kisebb-nagyobb terjedelmű magyar mezőgazdasági szakkönyvet adtak ki. Azután fokozatosan, szinte évről-évre csökkentették a kiadó dolgozóinak számát, annak ellenére, hogy a belföldi érdeklődés mellett a kiadó jelentős számban tett eleget a közös magyar-román könyvkiadás keretében érkezett megrendeléseknek. A nyolcvanas évek elején a kiadó kolozsvári magyar szerkesztőségének két munkatársa volt, majd csak egy, 1987-től kezdve megszűnt a magyar nyelvű részleg, a kiadó nemzetiségi részlegét teljesen elsorvasztották.³⁰

Az 1970-es nagy kiadói átszervezések előtt két kiadó játszott döntő szerepet a romániai magyar könyvkiadásban, mindkét kiadó az államosítás eredményeként jött létre: az *Iffjúsági Könyvkiadó* és az *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó*. (Ez utóbbi menet közben is több névváltoztatáson esett át.)

Az *Iffjúsági Könyvkiadó* a legnépszerűbb kiadó, széleskörű olvasó-táborra támaszkodott. Háttere az a széleskörű magyar nyelvű iskolahálózat, amely dr. Petru Groza kormányzásának első korszakában jött létre. Hat évvel létrehozása után (1954)

²⁷ A kiadó tevékenységéről lásd még: *Romániai Magyar Szó* 1952. február 13., *Előre* 1954. július 10., *Igazság* 1956. szeptember 5., *Előre* 1957. január 29.

²⁸ *Előre* 1956. február 25.

²⁹ A kiadó kolozsvári magyar nyelvű szerkesztőségében 13 főnyi lektorátus működött. Az 1956–1958-as években már évi 20–25 eredeti hazai szerzőktől származó kiadványt jelentettek meg, köztük számos értékes szakmunkát. *A Hét Évkönyve* 1978. Bukarest, 165.

³⁰ *Előre* 1960. január 1.

elmondhatta, hogy az általa megjelentetett kötetek száma megnégyszereződött, és egy-egy könyv átlagpéldányszáma elérte a 15 000-et. Szerzőként ott találjuk a romániai magyar irodalom színe-javát, ugyanakkor gazdagon választott a magyar és világirodalom legjobb ifjúsági és gyermekek számára írott alkotásaiból is. A tanulók számára elindította és éveken keresztül megjelentette a *Tanulók Könyvtára* sorozatot, amely kapcsolódott az iskolások kötelező házi olvasmányaihoz. *Győz a tudomány* címmel 1954-ben sorozatot indított a tudomány eredményeinek a népszerűsítésére.³¹ Kezdeti éveiben a kiadó nagy gondot fordított a megjelent kötetek vonzó külsejének megvalósítására; a legjobb illusztrátorokat, grafikusokat és képzőművészeket sikerült alkalmazniuk.

Az *Ifjúsági Könyvkiadó* 1968-ban 65, 1969-ben 66 magyar nyelvű könyvet jelentetett meg; 1968-as könyvterméséből 29 eredeti hazai könyv volt. Az *Ifjúsági Könyvkiadó* magyar osztályának központja Bukarestben működött, de a kiadó jelentős létszámú fiókszerkesztőséget tartott fenn Kolozsváron.³²

A kiadók államosítása hozta létre az *Irodalmi Könyvkiadót*, amely 21 éves fennállása során változó nevek alatt jelentette meg kötetait. (Volt *A RNK Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója*, *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó*, s utolsó éveiben *Irodalmi Könyvkiadó*.) A második világháború után kibontakozó romániai magyar irodalom reprezentatív orgánuma, amely az összes kiadók közül leginkább vonta magára a közvélemény figyelmét, a romániai magyar sajtó is fokozottan figyelemmel kísérte munkáját.³³ Az 1948-as esztendő csonka év a kiadó számára, de 1950-től kezdve egyenletes kiadói tevékenység bontakozik ki a kiadó bukaresti központjában, a kolozsvári fiók-szerkesztőségben. 1950-ben 29 művet adnak ki 208 íven, 1951-ben 27 kötetet 232 íven, 1952-ben 23 kötetet 262 ív terjedelemben.³⁴ 1950–1967 között a kiadó összesen 436 eredeti művet jelentetett meg kortárs romániai magyar íróktól; különböző sorozatokban 152 magyar, 92 román klasszikus mű látott napvilágot, a két világháború közötti romániai magyar irodalomból 56 művet adtak ki újra, a világirodalmat a jelzett időszakban 153 kötet képviseli. A több mint két évtized alatt a kiadó számos népszerűvé vált sorozatot gondozott. 1952-ben indították a *Haladó Hagyományaink* sorozatot, amely 1957-ig 28 kötetet nyújtott az olvasóknak. 1955–1964 között jelent meg az ugyancsak népszerű *Kincses Könyvtár* sorozat. 1960-ig 58

³¹ *Előre* 1957. február 2.

³² BODOR Pál: *Szélmalomjáték*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1983. 273. A kiadvállalatok munkájának első éveiről lásd még a *Romániai Magyar Szó* 1952. november 18. és az *Előre* 1961. március 24. számait. Értékes adatok találhatóak a magyar nyelvű műszaki könyvkiadásra, valamint az orvosi könyvek kiadására vonatkozóan *A Hét* 1978-as Évkönyvében. (157–163.)

³³ *Előre* 1954. március 11., 1956. október 27., 1959. január 3., 1963. január 11., 1968. február 18.

³⁴ Az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar szerkesztősége 1948 májusában jött létre. (Román rövidítése ESPLA.) KACSÓ Sándor, aki az ötvenes évek elején (1952) került a kolozsvári fiókszerkesztőség élére a kiadó fennállásának a tizedik évfordulója előtt a következő érdekes tényeket közölte a kiadó magyar szerkesztőségének számszerű adatairól az *Előre* c. lap 1957. december 22-i számában:

	1948	1949	1955	1956	1957
Művek száma	7	35	69	66	77
Kiadói ívek száma	68,75	261,75	678,26	784,52	870

kötet jelent meg ebben a sorozatban. A kiadó alapos előkészítő munka után beindította a *Magyar Klasszikusok* sorozatát, 1956-tól kezdte kiadni sorozatban a román klasszikus alkotásokat. E kiadó indította el a *Forrás* sorozatot, amelyben első kötetes, elsősorban fiatal írók jelentkeztek. A *Forrás* sorozatban 1966-ban 4, 1967-ben 7, 1968-ban 10, 1969-ben pedig 12 kötetet jelentetett meg. Kiemelkedően sikeres sorozata volt a kiadónak a *Romániai Magyar Írók*, amelyben 1967-ig 21 kötet, 1968-ban pedig újabb 12 kötet látott napvilágot. A *Horizont* sorozat a világirodalmi alkotások kiadására specializálódott: 1966-ban 8, 1967-ben 16, 1969-ben 24 kötet jelent meg.³⁵

A kiadó munkája ugyan nem volt mentes a napi politika ingadozásaitól, de gazdag munkájáról – amely többek között Robotos Imre, Méliusz József, majd Domokos Géza és mások irányítása alatt folyt – elmondható, hogy fennállása utolsó esztendeiben mind a megjelentetett kötetek, mind a kiadói ívek száma fokozatosan és egyenletesen emelkedett: 1966-ban 51 mű 745 íven, 1967-ben 73 mű 1 150 ív terjedelemben, 1968-ban 117 mű 1 533 ív terjedelemben jelent meg.

A kiadó történetében feljegyzésre méltó az az időszak is, amikor rövid ideig, néhány évig Marosvásárhelyen is tartott fenn fiókszerkesztőséget. A hivatalos politika különösen az ötvenes évek elejétől fokozatosan „tehermentesíteni” akarta Kolozsvárt a tradicionális magyar intézményektől. Az 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány szolgáltatta az ürügyet arra, hogy egyes magyar művelődési intézményeket részben, vagy egészben Marosvásárhelyre költöztettek át, azt hangsúlyozva, hogy szükség van az autonóm tartományi székhely „szellemi erősítésére”. Így kezdte meg tevékenységét 1955 májusában Marosvásárhelyen az *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó* fiókja: „Pártunk és kormányunk ezzel az új intézménnyel még szélesebbre tárja a magyar nemzeti kisebbség irodalmának fejlődési lehetőségeit” – hangzik a biztató köszöntő.³⁶ Valóban, a kezdeményezés megmozgatta a Székelyföld íróit, nem utolsósorban azokat, akik Marosvásárhelyen laktak. Bár a marosvásárhelyi fiók mindössze 1958-ig működött, a rövid idő alatt is eredményes mérleg jelzi munkáját: 1955-ben, a kezdő évben 4 kötet kerül ki kiadásukban, összesen 52 íven. 1956-ban azonban már 21 kötet 274 íven, 1957 végéig pedig 25 könyvet bocsátottak ki 361 ív terjedelemben.³⁷ A kiadó gyors, de bizonyára nem véletlenszerű (1958!) felszámolását hivatalosan sohasem indokolták meg.

Míg a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. Kongresszusa (1956. február) csak nagyon lassan érezte kedvező hatását a művelődés területén – és 1956 őszétől 1958-ig csak részleges és átmeneti eredményeket hozott, amely után újra a szellemi pangás évei következtek –, 1965-ben a Román Kommunista Párt élén bekövetkezett személyi váltás nyomán kedvező tendenciák erősödtek fel. Az un. Ceausescu-korszaknak ezekben az első éveiben nyitottabbá vált a román szellemi élet: több és szélesebb skálájú a lefordított külföldi művek száma, emellett nyitás történik a román irodalom eddig ideológiailag leparancsolt múltbeli értékei felé. Sorra jelennek meg olyan szerzők, akiket a korábbi gyakorlatban kiátkozással sújtottak. A nyitás egyben azt jelentette, hogy az addig példaként állított szovjet kiadási gyakorlatot fo-

³⁵ A kiadó működésének legfontosabb számadataira l. *Korunk* 1968/10. 1558–1559.

³⁶ *Új irodalmi intézmény a Magyar Autonóm Tartományban* = *Előre* 1955. július 6.

³⁷ *Igaz Szó* 1957/12. 1098–1101.

kozosan felváltotta egy önálló, román nemzeti színezetű kiadási gyakorlat. Ezekben az 1965-öt követő kezdeti években a romániai magyar szellemi élet is profitált. Már korábban számokban is jeleztük, hogy a két legfontosabb kiadó: az *Iffjúsági* és az *Irodalmi* fokozatosan növelte évi kiadványainak számát, de a számszerű adatokon túlmenően, hosszú szünet után mindkét kiadó szélesítette a megjelentetésre kerülő könyvek skáláját, lényegesen bővítette a kiadói tematikát. Egyre több romániai magyar néprajzi kötet, művelődéstörténeti kiadvány, nyelvészeti mű, művészettörténeti alkotás láthatott napvilágot. A *Romániai Magyar Írók* sorozat évi címeinek a száma nemcsak megduplázódott, majd megháromszorozódott, de a sorozatban végre olyan művek láthattak napvilágot, amelyeket a korábbi kultúrpolitika nem engedélyezett.

* * *

Bár a hatvanas évek második felében, éppen a nyitottabb kultúrpolitika jegyében, fokozatosan csökken a kiadásra addig nem engedélyezett könyvek száma, és a nemzetiségi könyvkiadás — köztük a magyar — a fejlődés lassú jeleit mutatja, a kontraszt a magyar nemzetiségi lakosság igénye és a könyvesboltokban megkapható könyvek szegényes választéka között oly nagy, hogy amikor 1968 nyarán, külső nemzetközi események hatására a Román Kommunista Párt vezetői hirtelen találkozásra hívják meg a prominens magyar értelmiségieket,³⁸ a meghívottak részéről előterjesztett és feltárt sérelmek sorában ott szerepel a hányatott sorsú magyar nyelvű könyvkiadás áldatlan helyzete is. A társadalomban és a politikában bizonyos kedvező tendenciák jelentkeznek: szűk körben sor kerül egyes meghurcolt és bebörtönzött pártaktivisták részleges rehabilitására is (*Igazság* 1968. ápr. 27.). A magyar bebörtönzött értelmiségiek közül többen amnesztiával szabadultak, s az is biztató jel ekkor, hogy az új pártfőtitkár kemény kritikában részesíti a korábbi személyi kultusz gyakorlatát, amely oly sok kárt okozott az ország szellemi életének. A nemzetiségi kérdés napirendre kerülése Jugoszláviában és Csehszlovákiában intő figyelmeztetés volt a román pártvezetők számára, hogy a Szovjetuniótól jelentősen eltávolodott Románia ebben a kritikus nemzetközi helyzetben próbálja meg belpolitikáját stabilizálni.

A magyar értelmiségiekkel történt találkozás önmagában is jelezte, hogy a felső vezetés párbeszédet kezdeményez azon a területen, amelyen olyan nagy károkat okozott az állam és a pártpolitika rangjára emelt nacionalizmus.

„A megnövekedett művelődési igények jobb kielégítésére 1969 decemberében szükségessé vált a könyvkiadói és könyvterjesztői keretek felfrissítése . . .” — írja

³⁸ „Jól emlékszem [. . .] a IX. Pártkongresszus után, 1968. nyarán az RKP főtitkára és közel száz romániai magyar értelmiségi közötti egész napos eszmecsere újból felmerült a nemzetiségi könyvkiadó felállításának szükségessége. Emlékezetem szerint a legrészletesebben Bodor Pál foglalkozott magvas felszólalásával ezzel a kérdéssel” — nyilatkozta DOMOKOS Géza. (*Kritérium műhelyében*. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1988. 193–194.) E megbeszélés arra engedett következtetni, hogy egész sor engedmény következik be a nemzetiségi kérdésben. Röviddel a tanácskozás után a kolozsvári magyar értelmiségiek nagy csoportja nyílt levélben biztosította a párt főtitkárát, hogy: „Kifejezzük teljes egyetértésünket pártunk és kormányunk külpolitikai elveivel”. (*Igazság* 1968. szeptember 3.) E „hűségnyilatkozat” — mint ahogy az azóta eltelt időszak tényei bizonyítják — sem teremtette meg a nemzetiségi kérdés szószólói jogos panaszainak orvoslását.

egy romániai magyar kultúrfunkcionárius a kiadói átszervezések okairól.³⁹ Ez az indoklás csupán féligazságot takar, hiszen a művelődési igények jobb kielégítésére a romániai magyar lakosságban szüntelenül megvolt az óhaj.

1968–1969-ben tehát külső tényezők hatására az engedmények átmeneti korszaka következik. Az engedmények láncolatában a könyvkiadás csupán az egyik láncszem, de kétségtelen, hogy a fontosabbak közül való.

A nemzetiségi könyvkiadás új struktúrájának kialakításához lehetőséget és anyagi fedezetet adnak. A korábbi állami kiadói hálózattal szemben bizonyos területeken a minisztertanácsi határozat megszüntette a kiadói egyeduralmat (két ifjúsági, három irodalmi kiadó keletkezett), csökkentette a kiadók Bukarest-központúságát, lehetőséget nyújtva arra, hogy bizonyos, hagyományokkal rendelkező vidéki városok saját kiadóikkal bekapcsolódjanak az országos keretekbe: az 1969-ben kijelölt városok mellett 1972-ben további két város (Temesváron a *Facla Könyvkiadó*, Craiován a *Scrisul Romanesc Kiadó*) rendelkezett könyvkiadási lehetőséggel.⁴⁰ Nemzetiségi szempontból csak az első jelentős, mert annak a profiljába besorolták a román könyvek mellett az együtt lakó nemzetiségek nyelvén megjelentethető könyveket is. A vidéki központok lehetőséget kaptak arra, hogy felgyülemlett, kéziratokban realizált szellemi teljesítményeiket saját könyvkiadóiknál megjelentethessék. Az 1969-es kezdetű átszervezés elvileg szűk korlátok között a magánkönyvkiadás lehetőségét is megeremtette, e célból hozta létre a *Litera Kiadót*, azonban ez mindössze néhány kötetet tudott megjelentetni.

A *Kriterion Könyvkiadó* bukaresti központtal, kolozsvári fiókszerkesztőséggel jött létre 1970-ben: profilja a többnyelvű nemzetiségi könyvkiadás zavartalan biztosítása. Magyar, német, szerb, ukrán, jiddis és román lektorátussal alakult meg. A kiadó igazgatója Domokos Géza, főszerkesztői pedig Bodor Pál (ő rövid idő, fél év múlva a nemzetiségi TV-adásokhoz kerül), Hedi Hauser, majd Botár Emma, Szász Béla. Aligazgató Fassel József volt. 1970–1979 között 29 nemzetiségi szerkesztő, 3 grafikus és 5 technikai szerkesztő jelentette a kiadó vezérkarát.

Nemzetiségi könyvkiadó megeremtése Románia egész addigi történetében teljesen új fejlemény. Ráadásul egy komplex kiadói arcél kialakításának reményével és esetleg perspektívájával.

Ugyanakkor az említett minisztertanácsi határozat további országos kiadók számára teszi kötelezővé magyar nyelvű könyvek megjelentetését. A *Kriterion* után a második legfontosabb kiadó a kolozsvári *Dacia*, amely román, magyar és német nyelvű könyveket gondoz, s megalakulásakor az egyik főszerkesztője Lászlóffy Aladár. (Ő is csak rövid ideig!) „Könyvpiacunk felvevőképesége sokkal nagyobb, mint amekkora a könyvkiadásunk termése” – nyilatkozza Lászlóffy a kezdet kezdetén.⁴¹ A magyar ifjúsági könyvek kiadása az átszervezés után a *Ion Creanga* és az *Albatrosz*

³⁹ SZÁSZ Béla: *A romániai magyar könyv*. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1981. 408.

⁴⁰ *Buletinul Oficial* 1972. I. rész. 8. 53. Határozat egyes könyvkiadók létesítéséről Timisoara és Craiova municípiumokban.

⁴¹ *Előre* 1970. március 1. (A Dacia Könyvkiadó az út kezdetén.) A kiadó munkájáról I. még: *Előre* 1972. szept. 2. (Interjú Kerekes Györggyel, a Dacia nemzetiségi főszerkesztőjével.)

kiadókra hárul, magyar könyveket ad ki az *Eminescu* is, majd 1972 után elvétele a temesvári *Facla*. A hetvenes években a magyar könyvtermés előállításában összesen 19 romániai kiadó vett részt, de rögtön hozzátehetjük, hogy ezek közül nyolcnak a termése nem érte el az évi egy könyvet. A kiadók zöme anyagi veszteségre hivatkozva, de valójában belső érdektelenségből, 1980 után lemondott a magyar nyelvű könyvek kiadásáról. (A kultúrpolitikában bekövetkezett újabb hátraarc is kétségtelenül erre ösztönözte őket.)

A kiadók munkájának eredményességét több tényező is jelezheti. Milyen értékek, milyen könyvek kiadására vállalkozik a kiadó? Hogyan alakul a könyvek száma? Milyen példányszámban jelennek meg a könyvek? És nem utolsósorban: mennyi a kötetenkénti (kiadónkénti) kiadói ívek száma? Ezekre a kérdésekre maradéktalanul nem tudunk minden esetben válaszolni – az egyes adatok hiánya miatt. Viszont a rendelkezésünkre álló konkrét anyag elegendő annak megállapítására, hogy mennyire szolgált taktikai célokat vagy stratégiai elképzeléseket a nemzetiségi könyvkiadás új alapokra helyezése 1969 végén, 1970 elején?

Számunkra a meghatározó fórum a *Kriterion*, amely szakítva a szépirodalmi centrikussággal – átfogó kiadói programot dolgoz ki, a hagyományos szépirodalom mellett számol a nemzeti hagyományok legkülönbözőbb, de nem elhanyagolható területeivel is. Kiadói tervébe felveszi az irodalmi örökség és a kortárs irodalmi termés mellett a népköltészet összegyűjtött alkotásait, a népművészet reprezentatív műveit, a tudománytörténeti és politikátörténeti alkotásokat, – mégpedig széles skálán, a népszerűsítő művektől a komoly szaktudományi munkákig. A könyvkiadás profiljából nem hiányozhatnak a természettudományok, de eleget kell tenni a technikai műveltséget terjesztő művek közönségének is. A kiadó igazgatója a nyolcvanas évek elején azt nyilatkozta, hogy a *Kriterion* által kiadott könyvek összességének kb. 60 %-át művelődéstörténeti, történeti, néprajzi, nyelvészeti, szociográfiai stb. kötetek teszik ki.⁴²

Ami az évente kiadott magyar kötetek számát illeti, kisebb-nagyobb ingadozást leszámítva a dinamikus fejlődés jellemzi. A kiadott kötetek száma: 1970. – 92, 1971. – 101, 1972. – 111, 1973. – 120, 1974. – 106, 1975. – 102, 1976. – 104, 1977. – 113, 1978. – 103, 1979. – 110, 1980. – 106.⁴³ A felsorolásban azért állunk meg 1980-nál, mert ez az év tulajdonképpen minden magyar könyvet kiadó számára a hanyatlás tagadhatatlan határmezsgyéje. A *Ion Creanga Kiadó* (mint az *Ifjúsági* egyik jogutóda) 1980-ig összesen 22 kötetet adott ki a *Minden gyermek könyve* című sorozatban, de a kiadó 1980-ban úgy szüntette meg ezt a sorozatot, hogy nem indított helyébe mást. (1970-ben évi 28 magyar könyvet gondozott, 1980-ban 19-et, 1986-ban már csak 11-et. De van olyan esztendő is, mint 1977, vagy 1982, amikor csak 10 magyar könyvet jelentetett meg.) A *Ceres* (volt *Mezőgazdasági Kiadó*) közhasznú sorozata volt a *Kaleidoszkóp*, amelyet a 36. kötet után, 1982-ben végleg félbe hagyott. A volt *Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó* kiadási körét 1983-ban a tankönyvkiadásra szűkítették le, lemondva a tanárok számára közkedvelt kézikönyv-sorozatról, a

⁴² *Kritika* 1981. május

⁴³ *Kritika* 1988. szeptember 13–18. Itt jelent meg a BEKE György által Dávid Gyulával készített, *A magyar könyvkiadás Romániában* című interjú, amelynek adatait mi is felhasználtuk.

Tanári Műhelyről, majd 1986-ban a kiadó kolozsvári magyar szerkesztőségét szélnek eresztették. Számos sorozatot szüntetett be a kolozsvári *Dacia* is, amely 1970-ben 26 kötettel kezdte; 1974-ben elérte a csúcst, az évi 38 kötetet, ezt követően fokozatosan csökkent magyar könyveinek száma (1979-et kivéve, amikor 33 kötet jelent meg náluk), de évi könyvtermésük 1986-ra már mindössze 17 magyar kötetre csökkent.

Ha az 1970–1980 közötti évek magyar könyvtermésének számszerű alakulását nézzük, akkor azt látjuk, hogy az első, csonka évben 187 magyar cím jelent meg a hagyományos kiadóknál, összesen 1 095 000 példányban. A kötetek száma emelkedik 1972-ig (209, 265), s a hátralévő években már az évi 265 kötettszámot nem tudják elérni. A példányszám viszonylag kiegyensúlyozott, de 1973-ban a legmagasabb: ekkor 239 kötet 2 989 500 példányban jelenik meg. 1970–1980 között csaknem 2 500 hazai kiadású magyar könyv jelent meg, majdnem 25 millió példányban. S bár ezek a számadatok viszonylagos stabilitást mutatnak (a kiadók évi össztermése a magyar könyvekből a hetvenes években 200 körül van), ha eltekintünk a magyar nyelvű tankönyvkiadás adataitól, akkor már ezidőtájt komoly figyelmeztetés lehet, hogy a romániai magyar könyvkiadás példányszáma ma hozzávetőleg a negyven százaléka annak, ami népességének arányában az összpéldányból reá eshetne!⁴⁴

A hanyatlás már a hetvenes évek második felében jelentkezik: a *Dacia Könyvkiadónál* a magyar könyvek részaránya 34,66 százalékról 24,01 százalékra csökken, miközben a kiadó összvolumene 72 %-kal nőtt. A statisztikai felmérés teljes mélységét a kiadói ívek számának alakulása mutathatná meg, de a könyvkatalógusok ezt az adatot a legtöbbször elhallgatják. 1977-ben a *Dacia* „évi termése” 36 000 oldal volt, ebből az előírt egyharmadnak, a magyarnak 12 000 oldalnak kellett volna lennie, a magyar és német nyelvű kötetek kiadói íve viszont mindössze 8 000 oldal volt.⁴⁵

A párt kiadójának az utódjánál, a *Politikai Könyvkiadónál* a nemzetiségi nyelveken 1970-ben 30 (ebből magyar 18), 1975-ben 33 (ebből magyar 19), 1976-ban 41 (ebből magyar 26), 1977-ben 40 (ebből magyar 25), 1978-ban 37 (ebből magyar 21) jelent meg. 1986-ban mindössze 5 magyar nyelvű kötet látott napvilágot. A politikai könyvek egy részének kiadását a *Kriterion*nak kellett felvállalnia. S ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a szigorított utasítások következtében kötelezték a kiadót arra, hogy nagyobb részarányban jelentessen meg román nyelvű könyveket, vagy azoknak fordításait!

Tehát miközben a magyar könyvek kiadásával is megbízott kiadók jórésze 1980-ra lemond e feladatáról — jöllehet, a szükséges papírmennyiség elosztásánál e célok teljesítésére külön papírkontingenst kapott —, a *Kriterion* helyzete is a válság jeleit mutatja. Már utaltunk arra, hogy a hetvenes években miként alakult a magyar nyelven kiadott kötetek száma, az 1980-tól egyre szembetűnőbb kötetcsökkentés utolérte a kiadó egészét, tehát a kiadó többi nemzetiségi részlegét is. A kiadó a hetvenes években évente átlagban (nyelvekre való tekintet nélkül) 170 kötetet jelentetett meg, 1986-ra a kiadó által megjelentetett könyvek száma 143-ra esett vissza.⁴⁶ A ro-

⁴⁴ Az idézett adatok egy része Szász Béla már idézett tanulmányából való. E tanulmány adatait Bodor Pál értelmezte (*Szélmalomjáték* i.m. 279.)

⁴⁵ BODOR PÁL: *Szélmalomjáték* i.m. 279.

⁴⁶ *A Kriterion műhelyében*. 212. E kötet adatait is felhasználtuk.

mán kulturális és gazdasági szervek 1981-től fogva anyagilag is kötelezővé tették a rentabilitást, ugyanakkor egyre nagyobb nehézségek tornyosultak a jelentős anyagi bevételt biztosító külkapcsolatok előtt: a kiadó eredményes kapcsolatokat épített ki a budapesti kiadókkal, az újvidéki *Fórummal*, a pozsonyi *Madách Könyvkiadóval*, de kereskedelmi kapcsolatban álltak tengeren túli és nyugat-európai terjesztőkkel, kiadókkal; a *Kriterion* megalakulása utáni években a Kriterion-emblémával megjelenő könyvek iránt fokozott érdeklődés és kereslet mutatkozott a nyugati könyvpiacokon. Mégis: a kiadó az utolsó években nem juthatott ki a külföldi könyvvásárokra, könyvkiállításokra, s a gazdasági szempontok teljes negligálásával ezek a kiadói külkapcsolatok – külső nyomásra – minimalizálódtak. A kiadó készült arra, hogy az ország különböző területein önálló könyvüzlet-hálózatot épít ki, hiszen erre – mint a kiadó tapasztalatai igazolták – megvolt az igény. Az 1974-ig vonzó formában kiadott könyvkiadói prospektusok nemcsak számban gyérültek meg, de külső formájuk is szerényebb lett, s ma már alig jut valamelyes szegényes keret a megjelentetett művek népszerűsítésére. A kiadó 1980-ban a belső könyvszükségletnek mintegy felét tudta csak kielégíteni, azóta ez az arány tovább romlott, több okból is: egyrészt azért, mert kényszerű kötetszám csökkentéseket kellett végrehajtani, másrészt az addig még magyarul, németül is publikáló könyvkiadók fokozatosan, de szinte következetesen visszavonultak a nem román könyvek megjelentetésétől. A kolozsvári *Dacia Könyvkiadó* indulása idején hat magyar lektort alkalmazott a magyar könyvek gondozására, mára mindössze egyetlen lektor dolgozik a kiadónál.

A kiadó súlyos válságát jelzi, hogy sokszorosára nőtt a sajtószervek által publikálhatatlannak minősített – többnyire már megszerkesztett – kéziratok száma. Egy komoly könyvkiadónak akár 2–3 évi termésére is elég volna az a sok kiadási jóváhagyást nem kapott kézirat, amely a szerkesztőségekben, a cenzoroknál hever, esetleges jobb időkre várva. Az *Erdélyi Szótörténeti Tár* közlésének a folytatását leállították a IV. kötet megjelenése után, a 4 kötetre tervezett *Romániai Magyar Írók Lexikonát* ez a sors már az első kötet (A–F) kiadása után utolérte. Külső beavatkozást követően 1984-re kimúlt a *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, a *Népismereti dolgozatok*, a *Kriterion Kézikönyvek*, a művészeti kismonográfiák, a *Kriterion Galéria* sorozat, és a néprajzi, nyelvészeti és történelmi monográfiák sorozata. 1987-re a minimálisra csökkent a *Téka* (évi 1 kötet), a *Századunk* (1). A *Forrás* is már mindössze 2 kötettel tudott jelentkezni. Ugyanakkor olyan kötetek kiadását kényszerítették a kiadóra, amelyek mind tartalmi, mind eszmei szempontból sértik a romániai magyarság, vagy akár a romániai nemzetiségek önértetét. (Ligia Birzu: *A román nép anyagi és szellemi műveltségének folytonossága az egykori Dacia területén*, Viorica Moisiuc és Ion Calatfeteanu szerkesztésében kiadott gyűjteményes kötet: *A független és egységes nemzeti államok kialakulása Közép- és Délkelet-Európában*, Stefan Pascu románul, magyarul, németül kiadott propagandakiadványa: *Mű jelent Erdély?*, s többek között megjelent a romániai magyar könyvkiadás szerzőjeként Ilie Ceausescu is, aki társszerzőként „jegyezte” a *Kétszáz nappal korábban* című könyvet, Románia rendkívüli történelmi szerepéről a második világháború mielőbbi befejezésében.)

Az, ami a *Kriterion* háza táján történik jól jelzi a politikai széljárás immár drasztikus agresszivitását a Romániában élő nemzetiségek irányába. 1984-től azonban nem elégedtek meg az egyes könyvek kiadásának a megakadályozásával, hanem a

kiadó és munkatársi gárdája ellen állandó vizsgálatokat folytatnak, amelyek célja a *Kriteriont* eltéríteni alapszabályban is rögzített alapvető jellegétől.

Az igényesség és a mérce jegyében alakult nemzetiségi kiadó súlyos gondokkal küzd. Az előzményekből adódóan munkatársi gárdáját is súlyos veszteségek érték: egykori munkatársai közül Páskándi Géza, Bodor Pál, Csiki László, Molnár Gusztáv, Gergely Éva, Németi Rudolf külföldre távoztak; Mikó Imre, Fassel József, Botár Emma hirtelen halála, Salamon Anikó öngyilkossága is pótolhatatlan veszteség. De milyen jövő várhat arra a kiadóra, amelynek szakmai utánpótlása megoldatlan, az eltávozásokkal vagy halálozásokkal felszabaduló státuszokat zárolták és betölthetetlennek nyilvánítják, s ugyanakkor a kiadó még meglévő szakember-gárdáját (az igazgató Domokos Gézát, Dávid Gyula szerkesztőt, András V. Jánost, a műszaki szerkesztő Bálint Lajost, a szerkesztő Kacsó Juditot, a kitűnő grafikus Deák Ferencet és másokat) a közeli nyugdíjaztatás veszélyezteti. . .

A *Kriterion* megszületésének pillanata kedvező konstelláció eredménye; jelenlegi helyzete közvetlen tükörképe annak a nemzetiségi politikának, amely ma Romániában érvényesül, immár évek óta felgyorsult tempóban. 1968 nyara – és az azt követő rövid időszak – nem egy távlatokban gondolkodó pártpolitika nyitásának manifesztuma volt, hanem a pillanatnyi zavarodottságé és félelemé, amelyre rögtönzött megoldásként a taktikai engedmények módszerét választotta. A *Kriterion* egyre nehezebb körülmények között, egyre rosszabbodó viszonyok közepette, ereje megfeszítésével eddig még ellenállt a felszámolására indított állampolitikának. Helyzete nem rosszabb és nem jobb, mint a többi, ma még csökevényeiben és töredékeiben működő nemzetiségi intézményé, amelyeket odadobnak az országos politika rangjára emelt homogenizáció erőszakolt gyakorlatának.

A közös magyar–román könyvkiadás

1947. november 25-én Magyarország és Románia kulturális egyezményt kötött. 1948. január elején ismételten Budapestre érkezik dr. Petru Groza miniszterelnök és küldöttsége, hogy aláírja a magyar–román barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt. A két ország közötti megélénkült külügyi kapcsolatok reményekkel töltötték el elsősorban az észak-erdélyi magyarságot, amely a párizsi béke döntése értelmében újlag Romániához került: sorsának további alakulása a belpolitikai fejlemények mellett a két ország közötti kapcsolatok függvénye volt.

A kulturális egyezmény elsődleges célja a sokoldalú kapcsolatok kialakítása, a művelődés terén felgyülemlett feszültségek fokozatos felszámolása volt.

A két ország 1951-ben megállapodást kötött a közös könyvkiadás kialakítására vonatkozólag. A közös könyvkiadás mindkét ország számára előnyökkel szolgált: a román kulturális hatóságok viszonylag gazdag választékból válogathattak a romániai magyarság számára, a magyar olvasó pedig hozzájuthatott a nagyszámú Romániában magyar nyelven kiadott román könyvhöz, s mellé választékként felsorakozhattak a romániai magyar irodalom legújabb termékei. A világirodalom klasszikusait anyanyelven Magyarországon adták ki, de az utánnymást – a csere keretében – már Romániában végezték. Ez enyhített a magyarországi papírellátási nehézsé-

geken, de gondot is okozott, mert a román fél mereven ragaszkodott a könyvek 1:1 arányú cseréjéhez. Átmeneti időszak után a feltételek egyre rosszabbodtak, a román kulturális vezetés mintha megfeledkezett volna kezdetben tett nagy fogadkozásairól. Sok nézeteltérés nehezítette az egyezmény betartását. 1961-ben a nagyarányú magyar könyvkivitel a román fél 30 %-ban eredeti művekkel, 70 %-ban pedig utánnyomással kompenzálta. 1945–1962 között Romániában a magyar szépirodalomból 25 művet fordítottak le, ami csak elenyésző volt a román szerzők Magyarországon lefordított műveihez és a Romániából importált magyar nyelvű könyvekhez képest. Például 1963-ban Romániában 5 magyarországi szerző művét fordították le románra, Magyarországon ezzel szemben 6 román szerző művét, s mellé még 3 olyan román szerző művét is átvették, akiket a romániai magyar könyvkiadók adtak ki. A román fél merev magatartása miatt 1963-ra az eredetileg 225 ezer rubeles könyvcseré kontingens 100 rubeles forgalomra csökkent. A közös könyvkiadás a hatvanas évek közepére az eredeti egynegyedére zsugorodott össze.

Sok közbevetőleges tárgyalás után 1961. szeptember 7-én kerül aláírásra a magyar–román tudományos és kulturális együttműködést szabályozó egyezmény, „attól a kívánságtól vezérelve, hogy erősítsék és tovább fejlesszék a magyar és román nép baráti együttműködését, mélyítsék és továbbszélesítsék a kulturális és tudományos kapcsolatokat a két ország között . . .”⁴⁷ A megegyezés a közös könyvkiadás útjából csak nehezen távolította el a szüntelenül jelentkező akadályokat. A román fél szándéka szerint alig importált valamit az eredeti magyar művek kategóriájában, inkább vett műszaki, természettudományos és orvosi szakkönyveket, ugyanakkor a magyar fél minden lényeges korlátozás nélkül vette át az eredeti román műveket, noha ezekre csak nagyon szerény volt a hazai kereslet. A közös könyvkiadáson belül a hatvanas években a csúcsot (talán a nemzetközi politikai helyzettől sem teljesen függetlenül) 1968-ban érték el; ekkor Romániába 334 cím 427 537 példányban került be. A hatvanas évek végén Romániában elindították a magyarországi fordítások felhasználásával a világirodalmi és kaland regénysorozatok kiadását. (Ekkor esik a *Kriterion* megalakulása, amely kezdettől fogva favorizálta a világirodalmi könyvek magyar kiadását.) A *Kriterion* kiadásában megjelenő könyvekből Magyarország jelentős mennyiséget rendelt, ami segített az egyenlenségek egy részének felszámolásában. Ez sem ment könnyen; a román fél több esetben a megrendelést visszatartotta, vagy rendszertelenné tette. 1972-ben a közös könyvkiadás volumene már 380 000 rubel volt ugyan, de ebből 30 000 rubel a román fél által benyújtott áremelést ellensúlyozta. A román fél 80 %-os áremelést hajtott végre, ami a cserébe importálható magyar könyvek számát alaposan elapasztotta. A román megszorító és korlátozó politika eredményeként a román fél célul tűzte ki a közös könyvkiadás belső struktúrájának a megváltoztatását. Miközben a kortárs magyar irodalomra nem támasztottak igényt, és helyettük szakkönyveket vagy világirodalmi könyveket preferáltak, a magyar behozatalt viszont 90 %-ban a kortárs román írók és a romániai magyar irodalom termékei tették ki.

⁴⁷ *Évfordulón, közös dolgainkról*. Negyedszázados a magyar–román kulturális egyezmény. = Új Tükör 1986. szeptember 7. 36.

1985-ben a román fél 209 címet vett át, több mint 350 000 példányban, ebből 87 cím a világirodalmi, 41 egészségügyi, 49 tudományterjesztő, barkács, kézimunka, mezőgazdasági, műszaki tárgyú kötetet tett ki. Némileg kedvezőbb volt a gyermek és ifjúsági könyvek helyzete (34 címet importáltak a *Mórádtól*), a klasszikus magyar irodalom jelen volt, ha nem is a szükséges arányban, a kortárs magyar irodalom részaránya elenyésző. Ekkoriban az évi közös forgalom körülbelül 300 000 példány volt, ami egy olvasóra elosztva évi 0,176 könyvet jelentett az alaposan megcsappant romániai magyar könyvek mellé.

A közös könyvkiadás jószándékú továbbfejlesztése szükségessé tette volna egymás könyveinek akadálytalan népszerűsítését a két országban. 1969-ben a magyar könyv ünnepén a szomszédos országok magyar könyvkiadói minden akadály nélkül képviselték magukat kiadványaikkal, a romániai magyar könyvkiadás sajnos hiányzott. Magyar könyvkiállítást terveztek Bukarestben 1970-ben, 1972-ben, 1974-ben. Az 1972-es könyvárusítással meghirdetett kiállítás végülis azért hiúsult meg, mert a román hatóságok mintegy 30 kötet kiállítását kifogásolták, a kiállításra szánt könyveket cenzurálták, s már előzőleg, a preszelekción is kivettek 50 kötetet.

A két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokat az 1960-as évek közepétől kétévenként aláírt munkatervek alapján bonyolították. Bizonyos fejlődés regisztrálható a hetvenes évek elejéig (amikor is részbővítéseket sikerült elérni), s különösen megfigyelhető volt a rugalmasabb román politika 1968 táján. Az 1971–1975 közötti időszakra már öt éves munkaterv egyezményt kötöttek, de a cserekerek — nem a magyar fél akaratából — fokozatosan szűkültek. A románok közös fordítások szaporítását nem rosszallták, de az író-olvasó találkozók szervezését elle-nezték, és próbálták kiszűzni a kulturális csere során közbejöhethető személyes — és számukra ellenőrizhetetlen — kapcsolatokat.

A nyolcvanas években érvényesülő gyakorlat a meghirdetett grozai tanítások teljes tagadását jelenti. A román fél mindent megtesz, hogy a magyar könyvkiadás termékei a nyolcvanas évek végén semmilyen formában ne jussanak el Romániába, s a román–magyar határon naponta lejátszódó konfliktusok — amelyek egy részének kiváltója egy-egy magyar könyv vagy sajtótermék — híven kifejezésre juttatják azt a politikát, amely a homogenizálás jegyében teljesen asszimilálni akarja a több mint kétmillió romániai magyarságot.

A magyar kulturális és diplomáciai szervek évtizedeken keresztül a színfalak mögött meddő harcot folytattak legalább minimális eredmények eléréseért. A nyilvánosság kizárása nem segítette a túrhetetlen helyzet felszámolását, hanem éppen ellenkezőleg, ártott a magyar hivatalos politika hírnevének is, amelyről az vált köz tudottá a széles közvéleményben, hogy teljes közömbösséggel szemléli a romániai magyarok szellemi megnyomorítását.⁴⁸

(1989.)

⁴⁸ A romániai magyar könyvkiadás kérdésével sokat foglalkozott DÁVID Gyula (Vö. Korunk 1978/12., 1981/9., 1982/9.). L. a 43. sz. jegyzetet is. DÁVID Gyula: *A romániai magyar könyvkiadás két évtizede* = Alföld 1991/2. jelen írás lezárása után látott napvilágot.

ENYEDI, SÁNDOR

L'édition des livres Hongrois en Roumanie (1944–1989)

L'étude s'occupe de la situation de l'édition des livres hongrois en Roumanie à partir de la fin de la deuxième guerre mondiale jusqu'à la chute du régime Ceaușescu. L'auteur renvoie aux traditions de plusieurs centaines d'années de l'édition de livres hongrois de Transylvanie. A partir de la fondation d'une imprimerie à Kolozsvár en 1550, jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale, la publication des livres en langue hongroise était toujours abondante en Transylvanie. Après le traité de Trianon, dans la nouvelle situation historique, les Hongrois de Transylvanie ont créé leurs institutions indispensables (éditeurs, imprimeries, journaux) qui ont permis la continuation des riches traditions. Après 1944, au cours des premières années, on croyait que l'édition des livres hongroise en Transylvanie et en Roumanie pourrait être continuée dans l'esprit des traditions, et sous le signe de la décentralisation: dans les différentes régions et villes de la Roumanie habitées par les Hongrois. C'est un coloris multiple et une variété qui caractérisait les premières années. Mais la prise du pouvoir par les communistes et l'étatisation des institutions exécutées en 1948 ont déjà projeté en avant le contrôle et la restriction sévère et centralisé de cette activité, bien que, jusqu'à la chute du régime Ceaușescu (1989) on ait pu constater plusieurs fois — surtout à cause des raisons de politique étrangère — dans des périodes courtes (entre 1956 et 1958, et vers 1969–1971) un essor transitoire. Mais, à partir des années 70, on a commencé un refoulement systématique de l'édition des livres hongrois en Roumanie, puis, aux années 80, sous le signe de l'intolérance nationale et avec le mot d'ordre de l'homogénéisation, la liquidation complète de l'édition des livres hongrois.

KÖZLEMÉNYEK

„Álom és hazugság” Anonymusnál. 1. Anonymus *Gestája* bevezetőjének talán egyik leggyakrabban idézett mondata a következő: „Et si tam nobilissima gens Hungariae primordia sue generationis et fortis queque facta sua *ex falsis fabulis* rusticorum vel a *garrulo cantu*

ioculatorum *quasi sompniando* audiret, valde indecorum et satis indecens esset” (Ha az oly igen nem-mes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok *hamis meséiből* vagy a regősök *csacsogó énekeiből mintegy álomban* hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna).¹ E mondatot a korábbi értelmezések és kommentárok egyszerűen mint az írásbeliség és szóhagyomány szembeállítását, az előbbi magasabb rangú volta melletti kiállásként tartották számon. A mondattal eddig még csak Honti János foglalkozott részletesebben, kiterjesztve vizsgálódásait Anonymus és a szóbeli hagyomány összetett kapcsolatára.² Méltatlanul elfelejtett tanulmányában Honti felismeri a „mintegy álomban” kitétel értelmezésének fontosságát. Úgy véli – nagyon helyesen –, hogy a Névtelen ezzel a megfogalmazással „nem elveti a szóhagyományt, hanem helyet mutat neki, elismeri érvényességét, csakhogy más síkon, más létezési körben mint a scriptura érvényessége”. A névtelen szerző így is járt el. Álmos fogantatásának totemisztikus mondáját álomban – „quasi” – megtörténtként meséli el (3. fej.).

Fest Sándor nyomán az anonymusi hely mellé állítja William of Malmesbury *Gesta regum Anglorum*-jának egy hasonló értelmű helyét. Érdekes itt is idézni, hiszen a megtévesztésig azonos szemléletet tükröz a magyar krónikáséval: „Hic est Artur, de quo Britonum nugae hodieque delirant, dignus plane quem non *fallaces somniarent fabulae*, sed *veraces praedicarent historiae*” (Ez az Arthur, akiről a britek még ma is bolondságokat fecsegnék, teljes mértékben méltó arra, hogy ne *csalfa mesékben álmodozzanak* róla, hanem igaz történetekben énekeljék meg).³ Honti le is vonta a következtetést, további példákat is említve, hogy a 12. századi Európában egyidőben, egymástól függetlenül több helyen megjelent az igény az addig főleg szóban terjedő nemzeti hagyományok írásba foglalására.

2. Honti János kitűnő gondolatmenetét egy ponton egészítenénk ki és folytatnánk tovább. Érdekes ugyanis választ keresni, hogy a 12. századi historikusok⁴ a szóbeli hagyomány meséi (fabulae) értékéről szólna miért használták az álmoképet, miért érezték a *hazug meséket* és az *álmoképeket* szorosan összetartozónak? Fest Sándor Anonymus angol forrásait kutatva még felvetette – igaz, rendkívül óvatosan

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Ed. SZENTPÉTERY Imre. Bp. 1937. 33–34. Fordítás: PAIS Dezső, Bp. 1975. 77.

² HONTI J.: *Anonymus és a hagyomány*. In: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 207–224. (Először Minerva 21. 1942. és Minerva könyvtár 60. köt.) Nem említi bibliográfiájában CSAPODI Csaba sem (*Az Anonymus-kérdés története*. Bp. 1978. 151–160.).

³ *De gestis regum Anglorum*. Ed. STUBBS, William. Vol. 1. London, 1887. 11.

⁴ Részben ide sorolható még DE TILBURY, Gervasius műve is. *Otia imperialia III*, 1.: „Enimvero non ex loquace ystrionum garrulitate ocium decet imperiale imbui, sed pocius, abiectis *importunis fabularum mendaciis*, que vetustatis auctoritas comprobavit aut scripturarum firmavit auctoritas aut cotidiane conspeccionis fides oculata testatur ad ocium sacri auditus sunt ducenda” MGH SS Bd. 27. 359–394. (366.) Idézi: DEÉR József: *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden*. In: MIOG 79, 1971. 44.

– a közvetlen szövegösszefüggés lehetőségét szerzőnk és William of Malmesbury műve között.⁵ Ezt a sugalmazást már Honti elvetette, s teljesen jogosan, hiszen itt sokkal inkább az említett szerzők közös forrásának kérdéséről van szó.

Amennyiben látókörünkbe vonjuk a 12–13. századi vulgáris nyelvű szépirodalom alkotásait, meglepőde tapasztaljuk, hogy az álom és hazugság szókapcsolat esetében egyszerű irodalmi toposzról van szó. Funkciója pedig annyi, hogy a mű szerzője – sokszor a proológusokban – elhatárolja magát a valótlan-ságok és kitalált – megálmodott – történetek papírra vetésétől.⁶

Nem tanulság nélküli utánanézni az „álom és hazugság” szókapcsolat eredetének. Renate Blumenfeld szellemes és a lényegre illetően meggyőző tanulmányában a szókapcsolatot a 12. század közepi (1155–1165 közötti) francia nyelvű irodalomból eredezteti.⁷ Megállapítja, hogy annak ellenére, hogy az álom (fr. *songe*) és hazugság (fr. *mensonge*) szavak között etimológiai kapcsolat valójában nincsen, a szerzők nyelvérzéke, s az *annominatio* előszeretettel kapcsolta össze őket, különösen sor végi rímként gyakran fordulnak elő. Így elsőként a korai lovagregényekben tűnnek fel (*Roman d'Eneas* és *Roman de Thèbes*), majd elsőpró népszerűsége tesz nek szert, s végül a szókapcsolat közmondássá válik: „Tous les songes sont mensonges.” A kialakulás pillanata azért is jól megragadhatónak tűnik, mivel az Aeneas- és a Thèba-történetek esetében jól ismerjük latin nyelvű forrásait, Vergilius és Statius műveit. Blumenfeld megállapította, hogy közülük Vergilius műve szolgálhatott ösztönzőül a *songe/mensonge* szókapcsolat kialakításához, mivel Statius művében az adott helyeken nem találunk hasonló latin szavakat. Egy példán bemutatva:

Aeneis VI, 282 skk.

In medio ramos annosaque brachia pandit
ulmus opaca ingens, quam sedem *Somnia* volgo
vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent.

Roman d'Eneas v. 2415.

les foilles pandoient de *songes*,
de fantomes et de *mançonges*.

Itt jegyezzük meg, hogy a *Roman d'Eneas* a *songe/mensonge* szókapcsolatnak nem feltétlenül a legelső előfordulása lehet. Ezt sejteti azonos tartalmú említése William of Malmesbury latin krónikájában jó két évtizeddel korábban, illetve az irodalomtörténészek elfogadott véleménye, miszerint éppen a *Roman de Thèbes* a korábbi társánál. Mégis, a szókapcsolat divatszzerű elterjedésének megbízható időpontja a 12. század közepe.

Megfigyelésünk az Anonymus-prológus azonosított forrásainak ismeretében semmiképpen sem meglepő. A bevezetőben a magyarországi Névtelen tudatosan törekedett arra, hogy a lehető legtöbb forrásból merítsen és így minél jobban megfeleljen a prológussal szemben támasztott műfaji elvárásoknak.⁸ Ennek egyik eleme volt a történeti hűségre és a mesék történeti értékére való utalás az álom és hazugság toposz említésével. Nem vonjuk kétségbe, hogy Anonymus mint a királyi kancellária volt jegyzője komolyan gondolta a latin írásbeliség magasabbrendűségét a szóbeliséggel szemben, a középkori történetírás műfajainak előbbrevalóságát a fabulákkal és jokulátor-énekekkel szemben. Ennek kifejtéséhez azonban a vulgáris nyelvű irodalom toposzaiból is merített.

3. Nem érdektelen – mégis csak a vázlatosság igényével is – rövid kitérőt tennünk az álom és fabula középkori megítélésé felé. Mind az ókor, mind a középkor megkülönböztette a hitelt érdemlő, igazi

⁵ FEST Sándor: *Anonymus angol forrásai*. = Egyetemes Philologiai Közlöny 59, 1935. 163.

⁶ Vö. MÖLK, Ulrich: *Französische Literaturästhetik des 12 und 13 Jhs. Prologe – Exkurse – Epiloge*. Tübingen, 1969. és I. Erec et Enide v. 2531, Cliges v. 2073, 3171, 6517, Lancelot v. 6555, Yvain v. 171. stb., GSTEIGER, Manfred: *Les préambules des chansons de geste*. = Cahiers de Civilisation Médiévale 2, 1959. 218–219.

⁷ BLUMENFELD, Renate: *Remarques sur songe/mensonge*. = Romania 101, 1980. 385–390.

⁸ Vö. SIMON, Gertrud: *Topik der Widmungsbrieve mittelalterlicher Geschichtsschreiber*. = Archiv für Diplomatik 4, 1958. 52–119., 5–6., 1959–60. 73–153.

álmodat a hamisáktól.⁹ Ezt illusztrálja Vergilius *Aeneis*ének jól ismert helye (IV. 893–898.), vagy az Ószövetség számos helye (hazug álmok: pl. Eccl. 5,6; 34,2; igaz álmok: pl. Job. 33, 15–16, Nb. 12,6), továbbá Nagy Szent Gergely *Dialogi* és Izidór *Sententiae* műveinek utalásai (Dial. IV, 8; Moralia VIII, 24; Sent. III, 6., IV.13.).

A hagiográfiai irodalom maradandó alkotóelemévé vált az álom, de a többségében isteni eredetű igaz álmok mellett itt is megmaradtak az ördögi eredetű hamis álmok. Mégis, az álomlátomás (mindkettőre szolgál a *visio* szó) alapvetően pozitív jelentésű: az isteni szándékot közvetíti az emberi világ számára. Szempontunkból sokkal érdekesebb az álom metaforikus használata, mégpedig elítélő értelemben, a hamis, hazug nézetek megjelölésére. Néhány példát említve: Origenes a vétkezőket nevezi alvóknak, s gondolataikat álmoknak (PG 13,902). Az Atyáknál különösen a pogány filozófusokkal kapcsolatban fordul elő (Tertullianus: PL 1, 603; Prudentius: CSEL 61, 131; Jeromos: PL 22, 591 stb.).¹⁰ Ebben az értelemben használja Paulinus de Nola is a költők hazugságairól és mesés álmaikról szólva („fabulosa poetarum somnia... mendacia poetarum...”).¹¹

Látjuk, az álmoknak a hamis gondolatokkal való azonosítása tekintélyes múlttal dicsekedhet, az álom-hazugság szókapcsolat azonban mégis csak a 12. századi irodalmi fejlődés következtében vált közhellyé. Ennek előkészítője az a folyamat volt, amely megingatta a chanson de geste-ekben korábban feltétlen hitelt érdemlő álmok tekintélyét. Ebben az éppen megszülető és formálódó lovagregények jártak az élen. Jellemző, hogy a már említett *Roman d'Eneas* nem tartja fontosnak lefordítani a vergiliusi eredetiben szereplő álmok túlnyomó részét, mivel nem tekinti komolynak őket, s hasonló az álmok megítélése Chrétien de Troyes, Marie de France, Gauthier d'Arras stb. esetében is – mint azt Christiane Marchello-Nizia tanulmányából megtudjuk.¹² Ebben a vonulatban említhetjük meg Alain de Lille, John of Salisbury vagy Pierre de Blois neveit is. Az álommal szemben a 12. század második felében kialakult bizalmatlanság majd csak az 1210-es, 1220-as években fog enyhülni, de ez már nem érinti közleményünk tárgyát.

Hasonlóképpen közhelyszerűnek tekinthető a *fabula* összekapcsolása a hazug álom képével – gondoljunk csak a már említett Paulinus de Nolára. Ennek a gyökere is ókori eredetű, amint azt a Rhetorica ad Herennium összefoglalta a középkor számára: „Fabula est quae neque veras neque veri similes continet res”. (I, VIII, 13.)¹³ Ebben az esetben is a 12. század folyamán történik változás, felelevenítik a fabula-problémát. Megoldása három területen folyik: a filozófiában, a vulgáris szépirodalomban és a latin historiográfiában. A filozófiában gondoljunk csak Guillaume de Conches Macrobius-kommentárjára, amely kijelöli a fabula helyét az irodalomban.¹⁴ A szépirodalomban egyfelől önállósodik az eddig lenézett műfaj, gondoljunk olyan alkotásokra mint Petrus Alphonsi *Disciplina clericalis*a, Gerald of Barry (Giraldus Cambrensis) *Gemma ecclesiastica*ja vagy Walter Map *De nugis curialium*ja. Gerald történeti művében, az *Expugnatio Hibernica*ban sem elítélően említi a fabulát, bizonyos esetekben hajlandó forrásként hasznosítani: „A kegyes olvasó belepillantván ne botránkozzék meg s ne vádoljon ártatlanul, ha úgy tűnne, mintha a történelemtől [historia] a mesékhez [fabula] pártoltam volna. Nem mesés ugyanis mindaz, ami a hazugság látszatát hordozza magán, miként azt sem lehet mind igaznak tekinteni, ami va-

⁹ LE GOFF, Jacques: *Les rêves dans la culture et la psychologie collective de l'Occident médiéval*. In: Pour un autre Moyen Age. Paris, 1977. 299–306. – BREAT, Hermas: *Le songe dans la chanson de geste au XIIe siècle*. Gent, 1975. (Romanica Gandensia XV.)

¹⁰ NEWMAN, Francia Xavier: *Somnium: Medieval Theories of Dreaming and the Form of Vision Poetry*. (Princeton Univ. Ph.D. 1963.) Univ. Microfilms Inc. Ann Arbor, Mich. 121. további példákkal.

¹¹ BREAT, H.: *i.m.* 57.: „Non enim ab humanis opinionibus nec a fabulosis poetarum somniis aut philosophorum phantasmatis post hominem futura colligimus... Blandiantur sibi mendaciis poetarum, qui non habent veritatis prophetas...” PL 61, 221.

¹² MARCHELLO-NIZIA, Christiane: *La rhétorique des songes et le songe comme rhétorique dans la littérature française médiévale*. In: I sogni nel medioevo. Seminario internat. Roma, 2–4 ottobre 1983. Cura d. Tullio Gregory. Roma, 1985. 245–259.

¹³ Idézi HULT: *i.m.* 117. Macrobiusnál is (Comm. I, II. 7.): „Fabulae, quarum nomen indicat falsi professionem...” „L. még CICERO : *De inventione* I. XIX. 27.; Izidór: I, XLIV. 5.

¹⁴ NEWMAN, Fr.X.: *i.m.* és DRONKE, Peter: *Fabula. Explorations into the uses of myth in medieval Platonism*. (Mittelaltersstudien und Texte. Bd. 9.) Leiden–Köln, 1974., valamint WETHERBEE, Winthrop: *Platonism and Poetry in the 12th Century. The Literary Influence of the School of Chartres*. Princeton, New Jersey, 1972.

lőszínűnek látszik." Másfelől pedig a fabula közhelyszerűen, régi, lenézett jelentésében fordul elő, így Chrétien de Troyes-nál:

Car ne vuel pas parler de songe,
Ne de fable ne de mançonge
(Yvain au Lion, 171.)
(Mert nem akarok álmokról beszélni,
sem mesékről és hazugságokról)

vagy a *Roman de la Rose* bevezetőjében:

Aucunes gens dient qu'en
songes n'a se fables non et mençonges
(1-2.)¹⁵
(Néhányan azt mondják, nincs is más az álmokban,
csak mese és hazugság).

Mint már Honti János is felfigyelt rá, Anonymus nem egyedüli a 12. századi történetírásban, amikor a szóbeli és írásbeli hagyomány kérdését, egymáshoz való viszonyát feszegeti. Hasonló dilemmái vannak Frutolf von Michelsbergnek (? –1103), aki a krónikás feljegyzésekkel állítja szembe a „vulgaris fabulatio”-t és a „cantilenarum modulatio”-t.¹⁶ Talán még ennél is jellemzőbb az Arthur-mondakör, amely Geoffrey of Monmouth (? –1154) naív művében szökik virágba s William of Malmesbury (? –1142 k.) és William of Newburgh (? –1201 k.) tolla révén oly lesújtó kritikában részesül.¹⁷

Elnagyolt áttekintésünkben világos, hogy álom–hazugság–fabula közhelyszerű összekapcsolódása először a 12. század közepén, második felében figyelhető meg a nyugat-európai irodalomban, s főleg a francia nyelvű szépirodalomban.

4. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy nagyon is megalapozottnak bizonyultak Győry János nem kellően megszívlelt észrevételei Anonymus és a korabeli nyugat-európai vulgáris irodalom („regények”, chanson de geste-ek) összefüggéseiről.¹⁸ Mindebből nem következik, hogy Névtelenünk betű szerint ismert volna egyes, adott esetben francia nyelvű alkotásokat, de bizonyos, hogy egyes motívumok, toposzok

¹⁵ SHEPHERD, G. T.: *The Emancipation of Story in the Twelfth Century*. In: *Medieval Narrative. A Symposium*. Odense, 1979. Ed. BEKKER – NIELSEN, Hans etc. 44–57.; *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100–c. 1375. The Commentary Tradition*. Ed. by MINNIS, A. J. – SCOTT, A. B. Oxford, 1988. 113–164. Chevalier au Lion: id. BREAT, H. i. m. 57. Roman de la Rose: id. HULT, David: *Self-fulfilling Prophecies, Readership and Authority in the First Roman de la Rose*. Cambridge, 1986. 114. és l. még a The Prologue: *Dreams and their Significance* c. fejezetet 114–126.; *Expurgatio Hibernica*. Ed. SCOTT, A. B. – MARTIN, F. X. Dublin, 1978. 254.

¹⁶ Ed. SCHMALE, Franz–Josef szócikkét: *Verfasserlexikon des deutschen Mittelalters*, Bd. 2. 997. és MGH SS VI. 130. Schmale az elsőik közé teszi, akik megkérdőjelezték kronológiai alapon a hősi mondák történelmi értékét. A példák száma korlátlanul szaporítható: pl. így érvel a *Historia de rebus Hispanie* szerzője a Nagy Károly-mondakört kritizálva („Nonnulli histrionum fabulis inhaerentes, ferunt Carolum civitates plurimas... in Hispaniis adquisisse...”). Idézi HORRENT, Jacques: *L'Historia Silense ou Seminense*. In: *Marche Romane* 23, 1973–74. 137.

¹⁷ BROOKE, Christopher: *Geoffrey of Monmouth as a Historian*. In: *Church and Government in the Middle Ages. Essays presented to C.R. Cheney*. Cambridge–London, 1976. 77–91., FOULON, Charles: *Wace*. In: *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History*. Ed. by SHERMAN LOOMIS, Roger. Oxford, 1959. 79–89., PARTNER, Nancy F.: *Serious Entertainments. The Writing of History in Twelfth Century England*. Chicago–London, 1977. 61–68. William of Newburgh Geoffrey-ről: „Gaufridus... fabulas de Arturo ex priscis Britonum figmentis sumptas et ex proprio auctas, per superductum Latini sermonis colorem honesto historiae nomine palliavit” (I. k. bev.).

¹⁸ GYÖRY J.: *Gesta regum, gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19.k.) 86., 61. További tanulságos észrevételei *Étude sur la Chanson de Roland* c. művében (Paris, 1936) 41–42., 77. Valamint l. még megjelenés alatt álló tanulmányunkat a

a középkori szóbeliség ma már csak sejtett csatornáin keresztül eljutottak hozzá, akár hazájában, akár valószínűsíthető külföldi útjai során.

Észrevételünk tehát megismétli Győry János – általa végül is megválaszolatlanul hagyott – kérdés-feltevését a romanisták felé: mennyiben fedezhetők fel a középkori hazai krónikairódalomban a nem magyar vulgáris nyelvű irodalmak hatásai?

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Vitéz János és a könyvnyomtatás. A közelmúltban igyekeztem tisztázni a hazai könyvnyomtatás feltűnően korai alapításának körülményeit.¹ Ennek keretében kísérlet történt annak bemutatására, hogy Hess Magyarországra – Kárai László közbejöttével – feltehetően Vitéz János prímás hívta, aki a budai műhely megindulását is támogathatta. Az esztergomi érsek és Mátyás király időközben bekövetkezett összeütközése azonban szinte lehetetlenítette a főpap korábbi, feltehetően nagyvonalú terveit a nyomda működését illetően. Bár az első hazai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* eredeti ajánlása az első levélen kikövetkeztethetően egykor Vitéznek szólt, az ő 1472 augusztusában bekövetkezett halálát követően azonban Hess a kiadvány első füzetének külső levélpárját ($a_1 + a_{12}$) eltávolította. A *Chronica* szövegét (a_{12} levél) újraszedte és ismét kinyomtatta, a Vitéznek szóló ajánlás helye azonban az első levélen üresen maradt. Az alábbiakban kísérlet történik az eddigiekben összefoglalt hipotézisnek, vagyis a hazai könyvnyomtatás Vitéznek tulajdonítható megindításának közvetett bizonyítékokkal történő alátámasztására. Ezen belül külön hangsúlyt kapott annak bemutatása, hogy a hazai humanizmus eme vezető alakjának milyen kapcsolata volt, ill. lehetett az akkoriban megszülető tipográfiaiával.

Alig néhány esztendő, hogy a nemzetközi nyomdatörténet egyik igen jelentős dokumentuma immár a szakmai köztudatba is bekerült. Arról az 1455. március 12-én Bécsűjhelyen írt levélről van szó, amelyben Enea Silvio Piccolomini számolt be Juan de Carvajal bíborosnak az első nyomtatott bibliáról. Az itáliai humanista ebből kész íveket látott, sőt megemlítette a példányszámot is, amely egyes források szerint 158 (alighanem 150 helyett), mások szerint 180. Gutenberg korai és legfontosabb alkotásának, az ún. 42 soros Biblia (B42) kiadásának ezt az emléket Enea Silvio, a későbbi II. Pius pápa levelezésének egyik, a vatikáni könyvtárban található kézírata őrizte meg, de szövege nyomtatásban csak 1947-ben látott napvilágot.² Ez a publikáció azonban tartósan elkerülte a nyomdatörténészek figyelmét, és azzal őket csak három és fél évtized után ismertette meg Erich Meuthen.³

Rátérve immár Vitézre és az ő kapcsolatára a könyvnyomtatással, megállapítható, hogy Enea Silvio említett levelének írása idején a magyar főpap, mint V. László hivatalos küldöttségének tagja, részt vett a bécsűjhelyi birodalmi gyűlésen. Sőt maga Piccolomini, aki ezen immár nem csupán III. Frigyes császár titkáraként, hanem pápai legátusként volt jelen, egy Carvajal bíborosnak írt korábbi, február 20-án kelt levelében beszámolt azokról a nehézségekről is, amely a magyaroknak a birodalmi gyűlésre szóló oltalomlevele körül támadt. Ennek során kifejezetten írt a váradi püspökről.⁴ Vitéz végül is részt vett az összejöveten, ahol 1455. március 23. és április vége között négy politikai beszédet is tartott.⁵ Enea Silvio felszólalásában maga is rögtön csatlakozott Vitézhez,⁶ támogatva a törökök elleni harc keretében Magyarország hathatós megsegítését.

Piccolomini benyomásainak egy részét a Gutenberg-féle bibliáról már valamivel korábban, az 1454 októberében a Majna-Frankfurtban tartott előző birodalmi gyűlés során, vagy esetleg még azt megelőzően szerezte. Ennek az összejövetelenk is egyik legfontosabb tárgya a Bizánc elesét követően várható

Kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémájáról (Hadtörténelmi Közlemények 1991. 3. sz.). VIZKELETY András a német epikával és ikonográfiájával hozta kapcsolatba a Szt. László mondakör bizonyos elemeit, l. *Nomádokori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok?* Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. = ItK 85. 1981. 253–275.

¹ MKsz 1989. 338–354.

² GÓMEZ CANEDO, Lino: *Un español al servicio de La Santa Sede*. Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría. Madrid, 1947. 329.

³ *Gutenberg Jahrbuch* 1982. 108–118.

⁴ GÓMEZ CANEDO: i.m. 325.

⁵ VITÉZ János levelei és politikai beszédei. (Bp.) 1987. 356–388.

⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 111.

újabb iszlám támadás elleni védelem volt. Vitéz ezen is jelen volt, beszédet is tartva.⁷ Ismerve Enea Silvio és Vitéz azonos humanista érdeklődését és felfogását, aligha kétséges, hogy az akkori sienai püspök és császári titkár megosztotta az új találmánnyal, a mesterséges írás művészetével kapcsolatos benyomásait a váradi püspökkel és királyi kancellárral.

Vitéznek azonban módjában állt Gutenberg világjelentőségű tevékenységének megismerésére már ezt megelőzően is. A magyar főpap vezette ugyanis azt a küldöttséget, amely a luxemburgi kérdés megoldására a burgundiai küldöttséggel folytatandó diplomáciai tárgyalásokra 1454. március 14-én Mainzba érkezett, ahol is a megbeszélések március 25-ig tartottak.⁸ Közel kéthetes mainzi tartózkodása során Vitéznek tehát elvben módjában állott tájékozódnia Gutenberg találmánya után. Végző soron az sem zárható ki, hogy éppen Vitéz hívta fel Enea Silvio figyelmét a nyomtatás útján készülő bibliakiadásra. A váradi püspöktől ugyanis nem volt idegen a technikai újdonságok iránti érdeklődés. Elég ennek kapcsán csak arra utalni, hogy a neves asztronómus, Georg Peuerbach bécsi professzor az általa módosított és mai formájára alakított, új rendszerű napóra első példányát Váradra küldte Vitéznek.⁹

Vitéz diplomáciai tevékenységének középpontjában az ötvenes években a törökök elleni harchoz megszerzendő birodalmi támogatás kérdése állott. Nem hagyható tehát ennek kapcsán figyelmen kívül, hogy a legkorábbi mainzi nyomtatványok szinte mind ezzel a témával foglalkoztak. Gondolni kell itt az ún. „Türkenbulle”-ra, amely keresztshadjáratra szólított fel az iszlám ellen, továbbá az ún. „Türkenkalender”-re, amely minden egyházi és világi hatalmat a törökök ellen kívánt mozgósítani, meg a számos búcsúlevélürlapra, amelyek mind a fenyegető pogány veszedelem elleni küzdelem támogatását voltak hivatva szolgálni. Megemlíthető itt, hogy a „Türkenkalender” szövegének egy része éppen Enea Silvionak tulajdonítható.¹⁰ Sőt a szakirodalomban felmerült annak feltételezése is, hogy ugyancsak ő volt az, aki a könyvnyomtatást ezzel a kiadvánnyal első ízben közvetlenül a politika szolgálatába állította.¹¹

Vitéz és Enea Silvio között a személyes ismeretség még 1452-ben jött létre.¹² Ezt a kapcsolatot azután az azonos érdeklődésű és hasonló beosztású két püspök maga között a továbbiakban — humanista kortársaik szokásának megfelelően — igényes stílusú levelezés útján tartotta fenn, amíg csak diplomáciai tevékenységük során, mint láthattuk nem is ritkán, újra nem találkoztak.¹³

Vitéznek nem csupán a Gutenberg-féle bibliakiadásról tudósító Enea Silvio Piccolominivel volt rendszeres kapcsolata, hanem az új találmány iránt kifejezett érdeklődést tanúsító Juan de Carvajal bíborossal is. Sőt vele a magyar kancellárnak és főpapnak régebbi és tartósabb volt az ismeretsége. A spanyol származású pápai diplomata első alkalommal 1446–1447 fordulóján találkozott az akkori váradi püspökkel, Bécsben. Ezt követően a pápa által delegált legátus előbb az 1447. év tavaszán, majd az 1448. esztendő nyarán hazánkba látogatott. Mindkét alkalommal Budán is járt.¹⁴ Kettőjük kapcsolatát nemcsak a szokásos levelezés, hanem egy mindkettőjük köréhez közvetlenül tartozó közös személy is biztosította. Paulus Ivanich, császári kanonokról van szó, aki egyrészt 1453. táján Carvajalt itáliai diplomáciai küldetése során elkíserte (pl. Ferrarába, Velencébe), másrészt ugyanő volt az, aki a magyar főpap levelezését 1451-ben összegyűjtötte.¹⁵ Ennek alapján adta azután közre századokkal később Vitéz írásait Joannes Georgius Schwandtner.¹⁶

A már említett bécsújhelyi birodalmi gyűlést követően az új pápa, III. Calixtus, aki maga is spanyol születésű volt (Alonso Borja), a nemzetközi diplomáciai és katonai összefogás megszervezésére pápai legátusként küldte Carvajalt Magyarországra 1455 szeptemberében. Az ő érdemének is tudható be a Kapisztrán János által mozgósított és Hunyadi János vezette keresztshadak nagy jelentőségű nándorfejér-

⁷ VITÉZ János: i.m. 351–356.

⁸ *Deutsche Reichsakten unter Kaiser Friedrich III. V. Abt. 1. Hälfte 1453–1454.* Göttingen, 1969. 350, 357. és 398.

⁹ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz...* i.m. 158.

¹⁰ *Gutenberg Jahrbuch* 1972. 36.

¹¹ *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel.* Frankfurter Ausgabe. 1955. 748.

¹² CSAPODI – GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. 32–34.

¹³ FRAKNÓI Vilmos: *Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei 1453–1457.* Bp. 1878.

¹⁴ GÓMEZ CANEDO i.m. 112, 119–120.

¹⁵ *Századok* 1927. 346.

¹⁶ *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini. Vol. 2.* Vindobonae, 1746. 1–106.

vári győzelme a törökök felett 1456. július 22-én. A spanyol bíboros ez alkalommal — 1456 és 1461 között — hosszasan tartózkodott Magyarországon. Rendkívül mozgalmas idők voltak ezek az évek hazánk történetében, amely korszak átvezetett V. László uralkodásának végétől Hunyadi Mátyás trónralépésén át az ő királysága első, ugyancsak nem problémamentes éveigi. Carvajal volt az, aki a két említett magyar király és III. Frigyes császár között a békét és az egyensúlyt igyekezett folyamatosan fenntartani.¹⁷

Amikor Carvajal 1456 elején Prágában felvette a személyes kapcsolatot mint pápai legátus V. Lászlóval, a király nevében Vitéz válaszolt. Aligha kétséges, hogy a magyar kancellár volt az, aki szorgalmazta uralkodójánál annak közbenjárását a pápánál Enea Silvio kardinálissá történő kreálása ügyében a legátuson keresztül. Erőfeszítései eredményre vezettek: III. Calixtus 1456-ban valóban bíborossá nevezte ki Piccolominit, aki nem is maradt hálátlan. Ő volt ugyanis az, aki hatásosan közbenjárta V. Lászlónál, amikor az Vitézt a Hunyadiak elleni akciója során Budán lefogatta.¹⁸ Miután Carvajal hazánkban hosszú évekig és folyamatosan tartózkodott, kapcsolatai a váradi püspökkel, aki a királyi kancelláriát vezette, igen elmélyültek.

A spanyol Carvajal, az itáliai Piccolomini és a magyarországi Vitéz egymást kölcsönösen jól ismerték, gyakori találkozásai között pedig kapcsolatukat rendszeres levelezés útján tartották fenn. A közöttük kialakult egyértelmű rokonszenv nem vezethető vissza kizárólag a törökök elleni küzdelem szervezésének közös törekvéseire. Jelentős szerepe volt ebben mindhármójuk őszinte érdeklődésének az itáliai humanizmus iránt. Enea Silvio ezirányú, kiemelkedő írói, publicisztikai és költői tevékenysége egyaránt jól ismert. De Carvajal is vonzódott ebbe az irányba, amire baráti köre is utal: Enea Silvión kívül pl. a Bizáncból Velencébe áttelepült Bessarion görög bíboros érdeklődése a nyomdászat iránt is feltehetően erre a forrásra vezethető vissza.¹⁹

Szemügyre véve a fentiekben tárgyalt három főpapot, meg kell állapítani, hogy ebben az előkelő társaságban Vitéz nem játszott alárendelt szerepet. Ő kétségtelenül a magyarországi humanizmus nem csupán időrendben első, de összességében is vezető alakja. Jóllehet feltehetően sohasem járt Itáliában, mégis teljes egészében magáévá tette az onnan kisugárzó új gondolatokat. Vitéznek a meglehetősen elszigeteltségében kifejlődött humanista érdeklődése szinte rejtélyesnek tűnhet. A megoldást ehhez a korai itáliai humanizmus egyik jeles alakja, az idősebb Pier Paolo Vergerio (1370–1444) személye adja, aki Zsigmond király szolgálatában 1418-tól egészen 1444-ben bekövetkezett haláláig Magyarországon élt. Utolsó években szorosabb kapcsolatba lépett vele a fiatal Vitéz, aki a budai királyi kancellárián dolgozott. Vergerio sokszor tartózkodott Vitéz házában, aki tőle vette át és tette magáévá — nemzetközi mércével mérve igen korán — az új itáliai felfogást.²⁰

Vitéznek éppen udvari beosztása miatt sokirányú külföldi kapcsolatot is sikerült kiépítenie. Különös érdeklődéssel fordult az asztronómia és asztrológia irányába. Peuerbachhoz fűződő kapcsolatairól a fentiekben már szó esett. E bécsi professzor kimagaslóan legnevesebb tanítványa Joannes Regiomontanus volt. A nemzetközi híré és jelentőségű tudós mint udvari csillagász lépett Vitéz szolgálatába, és rendezte sajtó alá Peuerbach egyik legjelentősebb munkáját, a hold- és napfogyatkozások kiszámítására szolgáló táblázatokat. A váradi püspök tiszteletére ezeket azután „Tabulae Waradienses”-nek nevezte el.²¹ Regiomontanus az immár esztergomi érsek udvarában és Budán egyaránt dolgozott. A magyar prímás kezdeményezője és legfőbb szervezője volt az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemnek, az Academia Istropolitanának. Egész sor tanárt hozatott évégett különböző országokból, Itáliától Lengyelorszáig. Egy ideig ő maga látta el a rektori feladatokat is. Nyilvánvaló, hogy milyen tudatosan kívánta segíteni az ország érdekeit szolgáló, jól képzett fiatalok nevelését.

Vitéz könyvszeretete külön is hangsúlyozást érdemel, hiszen övé volt az országban kora messze legjelentősebb könyvtára. Mátyás is erről mintázta a saját Bibliotheca Corvinianája kiépítését. A prímás számára a könyvek nem csupán státusszimbólumként szolgáltak, hanem ő igazi bibliofil módjára köteteit

¹⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei. 1448–1461.* Bp. 1889. 23–81.

¹⁸ 1457. augusztus 10. — FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz... i.m.* 118–119, 125–127.

¹⁹ GÓMEZ CANEDO: *i.m.* 269–272.

²⁰ *Filológiai Közöny* 1955. 521–533.

²¹ Nyomtatásban megjelent: Viennae Austriae 1514 Joannes Winterburger. — LANGER, Eduard — DOLCH, Welter: *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts. I.* Wien, 1913. 82. sz. — Apponyi H 100.

gondosan olvasta. A szöveggel kapcsolatos észrevételeit és javításait a lapszélre rá is jegyezte, jellegzetes, pirosintás kézírásával.²²

De úttörő volt Magyarországon az esztergomi érsek a képzőművészetek terén is. Palotáit — mind Váradon, mind Esztergomban — többször is átépíttette és kibővítette. Esztergomi munkaszobája, stúdiója falán ma is látható — ha meglehetősen hiányosan is — igényes reneszánsz stílusú freskókon a kardinális erények és a bolygók diadalíves ábrázolása.²³ Ezek mestere az idősebb Fra Filippo Lippi köréhez tartozott.²⁴ E freskók a legkorábbi emlékei a reneszánsz művészetnek Itálián kívül egész Európában. Vitéznek köszönhető tehát, hogy e tekintetben hazánk időrendben még a legfejlettebb Francia- és Németországot is megelőzte.

A fentiekben — szükségszerűen csak elnagyolt vonásokkal — talán sikertült felvázolni Vitéz rendkívüli egyéniségének körvonalait. Nem vitatható, hogy olyan jelentős személyiségről van szó, aki politikai és egyházi pályája mellett a hazai humanizmus megteremtésével, a reneszánsz művészet átvételével messze tekintő kulturális programot kívánt megvalósítani. Jól átgondolt tervei közé pontosan beleilleszkedett a szövegtöbbszörözés korabeli nagy találmánya, amelyet ő szinte annak megszületése pillanatától ismerhetett. Amint erről a fentiekben már szó esett, a természettudományok és a technikai újdonságok iránt is nagy érdeklődést tanúsított. Mindezek fényében aligha lehetett volna más az akkori Magyarországon, aki 1470-ben, vagyis a tipográfia elterjedésének szinte a legkezdetekor nyomdászt hívatott hazánkba, mint Vitéz.

BORSA GEDEON

Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája. A könyvtár kézirat- és nyomtatványtöredékeit rendezgetve a kezünkbe akadt egy kézírásos, 16. század elejére datálható tartalomjegyzék.¹ Az egyes művek visszakeresésekor kiderült, hogy azok nagy részét a Cod. Lat. 112-es jelzetű miscellánkódex tartalmazza, vagyis a kódex eredeti tartalomjegyzéke az előkerült lap. A régi, 1881-ben kiadott kódexkatalógus² szerint a tartalomjegyzék a kódex elejére volt bekötve, annak első számozott lapjaként. Az 1961-es új kiadás³ viszont már nem említi a tartalomjegyzéket, de annak hiányát sem regisztrálja.

A múlt század 80-as éveiben Márki József könyvtárőr volt a Kézirat- és Ritkaságtár kezelője 1887 áprilisáig, nyugdíjazásáig.⁴ A tartalomjegyzéken szereplő jegyzete szerint kiemelte a kézirat- és nyomtatványegységeket vegyesen tartalmazó kötetből a nyomtatott műveket, s minden bizonnyal a tartalomjegyzéket is. A kéziratokat visszaköttette az eredeti, alig észrevehetően megszűkített kötéstáblába, a nyomtatványokat pedig egyenként, külön-külön nyersvásznonba kötve besorolta az ősnymtatványgyűjteménybe, illetve az 1500 utáni nyomtatványokat a nagyraktárba. (Innen emelte ki 1950 körül Mezey László és Gerézdi Rabán, az Egyetemi Könyvtár akkori kéziratárói az újonnan felállított, ún. „Vetustissima-gyűjteménybe” azokat.) Márki a kötet megbontásával bizonytalanná tette annak provenienciáját is: a scriptor-bejegyzések például a kódexben (frater Johannes Czipra 1506–1507) maradtak fenn, a cseh kolostori használatot feltételező cseh nyelvű glosszák úgyszintén.⁵ Az eredeti kötet első kolligátuma: Aeneas Silvius Piccolomini *Historia bohemicája* őrizte meg viszont a kötet egészére vonatkozó, 17. századi

²² CSAPODI – GÁRDONYI: *l.m.* passim.

²³ *Filológiai Közöny* 1968. 456.

²⁴ *Szépművészet* 1944. 115. — Janus Pannonius. Bp. 1975. 255–259.

¹ A tartalomjegyzéket visszaköttettük a Cod. Lat. 112. elejére, ahol eredetileg is volt.

² A budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár codexének címjegyzéke. Budapest, 1881. 91–92.

³ *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis quos recensuit Ladislaus Mezey.* Budapest, 1961, Akad. Kiadó. 181–183.

⁴ Márki József, bölcsészeti és jogi doktor, ügyvéd, 1856-ig a tanítóképző tanára, ahonnan azért bo-csátják el, mert nem akar német nyelven tanítani. 1858. nov. 11.–1887. ápr. 30-ig az Egyetemi Könyvtár dolgozója; végigjárva a hivatali ranglétrát, az 1880-as években dolgozik a Kézirattárban. Nyugdíjazása után néhány hónappal, 1888. júl. 4-én meghalt Budapesten. L. EK Kézirattár, Ms G. 840: DÜMMERTH Dezső: *Az Egyetemi Könyvtár személyzete 1597–1961.* 104.

⁵ A cseh nyelvű glosszák a hátsó kötéstáblán maradtak meg. Frater Johannes Czipra vagy Zypraw bejegyzései l. a kódex 144v és 161v lapjain.

Aqua continentur in isto libro:

1. Hypocritarum deformitas a ph. d. p. r. s. q. ad Ch. r.
2. Liber epistolae baptiste mantuanum Carmelita Monte innotata
vita Sanctae Margaretae Iosephus regis filiae Imorte
3. Liber eiusdem baptiste scriptus ad dnm. Filionem
Auerimonia vinitis de eo qd motulos ea deserunt
et pncipi omi ad heret autode pnti roq. baple m. m.
4. Liber de vitiis et virtutibus et de vita mescia ex marte
pboz orationu et potatu formato
5. Sermo beati Augustini super vba d. p. r. s. q. ad Ch. r.
6. Liber de vitiis et virtutibus de consuetudine vite
7. Epistola Poggii de Hieronimo bechemo none vni
tatis p. r. s. q. ad Ch. r.
8. Sermo Karoli Laudensi Episcopi de p. r. s. q. ad Ch. r.
9. Oratio Magni Karoli p. r. s. q. ad Ch. r.
10. Scripta quaedam que ad edificatorem et honestatem
vite p. r. s. q. ad Ch. r.
11. Tractatus de pestilentiali p. r. s. q. ad Ch. r.
12. Liber Seneca Cordubensis de moribus huius vite
13. Tractatus Karoli de officio
14. Carmine p. r. s. q. ad Ch. r.
15. Tractatus de p. r. s. q. ad Ch. r.

De p. r. s. q. ad Ch. r. 1. 11 - 15. s. r. m. k. a. l. a. t. i. a. h.,
m. i. n. t. r. a. m. a. t. e. k. k. i. v. i. t. e. t. t. e. k. k. s. a. e. i. l. l. e. r. y.,
t. o. c. i. m. l. i. b. e. r. a. d. a. k. b. e. M. a. r. k. i. S. e. d.

tulajdonosbejegyzést: *Collegij Pazmaniani Sub Cura P. P. [Patrum] Soc [ietatis] Jesu Viennae fundati Catalogo inscriptus 1671.* — más kézzel, sötétebb tintával: N.20.⁶

A tartalomjegyzéken kívül a marginális bejegyzések is közös, 16. századi tulajdonosra utalnak: ugyanazon piros tintát használó kéz cseh nyelvű glosszái megtalálhatók nemcsak a kódex végén, hanem az egykori kötet legelején álló Aeneas Silvius-össnyomatványban is.

A 17. századi bécsi jezsuita könyvtáros a kódex kötésére felírta az egykori kötet címét, vagyis a korabeli gyakorlatnak megfelelően a kötet első műve alapján katalogizálta a kötetet: *Silvii Aenei Historia Bohemica*, — jöllehet ez a mű ma már nincs is a kódexben. Alatta a barna bórgerincen fekete tintával írt, szinte olvashatatlan címfelirat: *SENECA . . . Moribus . . . Lactantius . . . Carmina*. Az írás a fenti fehér címkére írttal egykorú, de más kéztől származik. Egy 17. századi használó, valószínűleg bécsi jezsuita, kiegészítette a gerincfeliratot az ő számára fontos művekkel (a számos kolligátum közül a 12. és a 14. a Seneca- és a Lactantius-mű!).

A kódex provenienciáját tehát kiegészíthetjük azzal, hogy igaz:⁷ valahol Közép-Csehországban, egy kolostori scriptoriumban másolta egyes részeit frater Johannes de Zypraw, hozzácsatoltak egy másik scriptor által a 15. század közepén másolt Johannes Chrysostomus-művet, valamint több 15. század végi, 16. század eleji nyomtatványt és bekötötték. (Figyelemre méltó, hogy a nyomtatványok — nyomtatásuk évét tekintve — korábbiak, mint a kódex másolása. Nyomtatványok: 1489, 1496, 1499, 1505, kézirat: 1507, 1506 — a Czypra által datált részek.)

Márki József kiemelte a nyomtatványokat, s a kötetben csak a kéziratokat hagyta. A tartalomjegyzéken a műveket végig beszámozta, s alá a következő megjegyzést írta: „Jegyzet. Az 1. 11–15. számok alattiak, mint nyomatok, kivétettek s az illető címűtárba írtak be. Márki J. id[.]”

A kötet eredeti sorrendje a tartalomjegyzék alapján a következő:

Que continent[ur] in isto libro.

1. *Hystoria bohemicalis a p[ri]n[cipi]o ge[n]tis usque ad Georgiu[m]* = **Inc. 763:** PIUS II. papa: *Historia Bohemica*. [Basel: Michael Furter, c. 1489.] 60 ff. — CIH 2757.
2. *Liber est frat[ri]s baptiste mantuani Carmelite . . . Vita Sancte Kathe[ri]ne Costidis regis filie* = **Cod. Lat. 112.** coll. 1. 2–91 ff.
3. *Liber eiusdem baptiste scriptus ad d[omi]n[u]m Falconem Querimonia v[ir]tutis de eo q[uo]d mortales ea[m] deserunt . . .* = **Cod. Lat. 112.** coll. 2. 92–110 ff.
4. *Liber de vitiis et v[ir]tutibus et de vita m[on]astica ex incude ph[ilosoph]orum oratoru[m] formatus* = **Cod. Lat. 112.** coll. 3. 110–144' ff.
5. *Sermo beati Augustini sup[er] verba [. . .] Redime[n]tes p[ri]us* = **Cod. Lat. 112.** coll. 4. 145–145' ff.
6. *Liber beati Johannis Crisostomi de conversione vite* = **Cod. Lat. 112.** coll. 5. 146–152' ff.
7. *Epistola Poggy de Iheronimo bohemo nove civitatis Pragensis cive In concilio Constantiense combusti* = **Cod. Lat. 112.** coll. 6. 153–156 ff.
8. *Sermo Iacobi Laudens[is] Episcopi exprobrans errores et hereses detestans prefati Hieronimi* = **Cod. Lat. 112.** coll. 7. 156–160 ff.
9. *Oratio M[a]g[ist]ri Jacobi p[re]fati epi[scopi] in condemnationem h[er]etico[nim]i* = **Cod. Lat. 112.** coll. 8. 100–161' ff.
10. *Scripta quedam que ad edificatio[n]em et honestatem vite p[er]tinet Origenis doctoris clarissimi* = **A Cod. Lat. 112.** végén volt eredetileg, az 1881-ben megjelent kódexkatalogusban szerepel, de az 1961-esben már nem. Ismeretlen helyen lappang.
11. *Tractatus de pestilentiali Scorra siue mala de Francorum Originem remediaque eiusdem continens* = **Inc. 845.:** GRUENPECK, Josephus: *De pestilentia scorra, sive mala de Franzos*. [Leipzig: Gregor Boettiger, post 18. Oct. 1496] 4° 12 ff. — CIH 1523
12. *Liber Senece Cordubensis de moribus humane vite* = **Inc. 728:** [Pseudo-]SENECA, Lucius Annaeus: *De moribus humanae vitae*. Leipzig: Jacob Thanner, [post 17. Apr.] 1499. 4° 6 ff. — CIH 3072.

⁶ Inc. 763. első lapján.

⁷ MEZEY László megállapítása, *Codices Latini... i.m.* 181.

f. 1r: Senece Cordubensis Moralissimi Liber de Moribus humane vite...

f. 5r: De officijs Marsilius ficinus...

13. *Marsilius ficinus de Officijs* = Inc. 728. f. 5r: De officijs Marsilius ficinus...

14. *Carmin[a] pia et religiosa Celii Lactancii firmiani Venia v[er]bis salvator[is] nostri crucifixi* = Vet. 05/31 (Ae 4r 576-ról átsorolva a Vet. gyűjteménybe) LACTANTIUS, L[ucius] Celius Firmianus: *Carmina pia et religiosa*. Parrhisiis, [1505] Jodocus Badius Ascensius. 4° [4 lev.]

15. *Eiusdem Elegia cum de r[e]surrectio[n]e do[mi]n[i]ca*

[Szám nélkül, kihúzva, talán már Márki sem találta a kódex végén:] *Tractatus de fide concubinar[um] in sacerdotis salibus et faceiis plenus.*

A kötet lapszámozása többféle rendet követ:

1. Szétkötés előtt elkezdtek mechanikusan beszámolni a kötet lapjait. Az első mű, a *Historia Bohemica* a 2–60-as számokat kapta, ezt követte a 61–110-es lapokon a kódex 1–2-es kolligátuma, a két Baptista Mantuanus-mű. A fóliók jobb felső sarkában, ceruzával számozták a lapokat, egy kéz írásával. A *Historia Bohemicá*t ezenkívül géppel is beszámolták utólag, párhuzamosan a ceruzaszámozással.
2. A kódex harmadik művét, a *De viuis et virtutibus*, a lap alján eredeti, 16. század eleji tinta-számozással látták el, 1–95-ig. A következő mű, Augustinus szentbeszédeinek első lapján található ugyanannak a kéznek az írásával a 95. lapszám.
3. A 96. laptól a 101. lapig a 19. századi egyetemi könyvtáros ceruza-számozása kíséri a szöveget, de a lap alján, az eredeti számozást követve. Ez a szövegrész más scriptor munkája, s ez arra utal, hogy az előző scriptor, aki a *De viuis et virtutibus*, valamint a Szent Ágoston-beszéd első lapját másolta, párhuzamosan, írás közben paginálta is a szöveget. A másolást követő, második scriptor viszont a lapszámozást elhagyta!

A 102. laptól a ceruza-számozás a lap jobb felső sarkában folytatódik, de a későbbi újraszámozáskor ezeket végig áthúzták. A kódex végéig folyamatosan tart a számozás (102–110 ff.). Az utolsó mű, egy 15 lapnyi terjedelmű Origenes-szöveg, hiányzik a kódexből. A múlt századi kódexkatalógus még tartalmazza, az új már nem.⁸ A lapszámozás ezen is folytatódhatott, 111–125. f-ig.

A kötet végén három nyomtatott mű volt folyamatos lapszámmal. Az Inc. 845.-ön a 126–137., az Inc. 728.-on a 138–143., valamint a Vet. 05/31.-en a 144–147.-es számok olvashatók.

Az eredeti kötet lapszámozása

1. szétkötés előtti, utólag áthúzott	2. eredeti, (16. századi)	3. az előbbi foly- tató, de szétkötés előtti	jelzet	4. jelenlegi
2–60			Inc. 763.	2–16 ceruza + gépi)
61–110			Cod. 112	2–51
	1–95		"	51–145
		96–101 (a lap alján)	"	146–151
			"	152
		102–110 (fenn a lapon) (111–125: hiányzik a mű)	"	(153–160 hiányzik)
		126–137	Inc. 845.	1–12 gépi
		138–143	Inc. 728.	1–6 gépi
		(144)–147	Vet. 05/31.	

4. A jelenlegi lapszámozás a szétkötés után készült, kötetenként előlről kezdve. A nyomtatványokat géppel, a kódexet újabb ceruzaszámozással látták el, áthúzással érvénytelenítve a korábbi számozást. (Inc. 763: 2–60 ff, Cod. Lat. 112: 2–160 ff, a 161. f-től hiányzik a szöveg! – Inc. 845: 1–12 ff, Inc. 728: 1–6 ff) Az utolsó mű, a Vet. 05/31 nincs beszámolva, valószínűleg csak az ősnymtatvány-gyűjteményt

⁸ L. a 2–3. jegyzetet.

lapszámozták géppel a századforduló körül, s ez a kötet akkor már a nagyraktárban volt, szakjelzetre besorolva.

Az előkerült tartalomjegyzék tehát bizonyítja a Cod. Lat. 112, valamint három ősnymtatvány és egy Vetustissima-kötet összetartozását, és tisztázza – egymást kiegészítő – közös provenienciájukat: egy csehországi kolostori scriptoriumban, ahol Johannes Cypria frater is működött az 1506–1507-es években, közös kötetbe kötötték egy *Historia Bohemica*-val, valamint két 15. század végi lipcei és egy 16. század eleji párizsi nyomtatvánnyal. Első olvasói is valószínűleg a kolostor szerzetesei voltak, akik a 16. század elején cseh nyelvű használói glosszákkal látták el nemcsak az első, nyomtatott művet, hanem a kötet bekötésekor a hátsó kötéstáblára ragasztott, üres lapot is. A könyv – nem tudni, mi módon – 1671 körül Bécsbe, a Pázmáneumba került, mint azt a *Historia Bohemica* újonnan előkerült posszesszorbejegyzése bizonyítja. Bécsből az abolíciókor került jelenlegi őrzési helyére, a budapesti Egyetemi Könyvtárba, ahol a 19. század végén, az ősnymtatvány-gyűjtemény felállításakor kiemelték belőle a nyomtatott műveket. Szerencsére az előkerült, 16. század eleji tartalomjegyzék segített visszaállítani a kötet eredeti rendjét, s a ma öt kötetre szétszedett kolligátum közös, egységes provenienciáját megállapítani.

J. FODOR ADRIENNE

Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez Hagymási Bálinttal, illetve műveivel meglehetősen keveset foglalkozott a kutatás. Munkáinak kiadásain,¹ egy levelének, versének s a borról meg a vízről írott deklamációjának szemelvényes fordításán² kívül nincs nyoma annak, hogy valaki is vizsgálat tárgyává tette. Jellemző talán, hogy a Stoll–Varga–V. Kovács-féle magyar irodalomtörténeti bibliográfiában Hagymási Bálint neve alatt szerepel egy a Protestáns Szemlében 1938-ban közzétett ismertetés a Kardos Tibor által akkor szemelvényesen kiadott *Képes Krónikáról*.³ Ez a komikus tévedés is mutatja, hogy szerzőnk mennyire az érdeklődés perifériáján maradt.

Mindenekelőtt szeretném összefoglalni azt a keveset, amit tudni lehet róla. 1490 táján született Varasdón. Tanulmányait 1505 és 1516 között külföldön végezte, 1509-től 1513-ig egészen bizonyosan a bolognai egyetemen: Besztercei Lőrinc és Magyi Sebestyén társaként mint Szathmári György pécsi püspök pártfogoltja. 1509-ben négy verse megjelent mestere, Giovan Battista Pio munkájának függelékében. Még Itáliában tartózkodott (1512.), amikor mecénásától pécsi és székesfehérvári kanonoki stallumot kapott, valószínűleg Besztercei Lőrinc kérésére. Egy panegyricusszal mond köszönetet, ehhez Besztercei Lőrinc ír ajánlást, s nem fukarkodik barátja versének dicséretével, „*poema tersum, elegans ac summa eruditione conditum*”-nak neveze azt. A Janust kiadó Magyi Sebestyén, midőn munkáját Szathmári Györgynek ajánlja, Valentinus Cybeleiuszt mint „*Musarum alumnus*”-t említi benne.

Hagymási 1516-ban már Székesfehérvárott tartózkodik, s innen írja patrónusához azt az ajánlást, amely az *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* című művét vezeti be. A commendatio 1517. január 12-én kelt, a művecske pedig 1517. július 17-én jelent meg Hagenauban. Hagymási életének további állomásairól nincsenek adataink, halálának időpontja szintén ismeretlen.⁴

* Előadasként elhangzott 1983. október 17-én az Ókortudományi Társaság és az MTA Középkori Munkabizottsága által rendezett középkori lexikológiai kollokviumon.

¹ *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae Valentini Cybelei, canonici ecclesiarum Quinqueecclesiensis et Albensis*. Hagenau ex Academia Thomae Anshelmi mense Iulio, anno MDXVII. – Eugenius ÁBEL – Stephanus HEGEDŰS: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 128–177. – Valentinus CYBELEIUS VARASDIENSIS: *Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*. Ed. RÉVÉSZ Mária. Bp. 1939. 60. A továbbiakban ez utóbbi kiadás mondatszámozása szerint idézek.

² KARDOS TIBOR: *A renaissance Magyarországon*. Bp. 1961. 443–458. – V. KOVÁCS SÁNDOR: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Bp. 1971. 469–471. – KLANICZAY TIBOR: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 223–226.; 1033–1043.

³ STOLL Béla – VARGA Imre – V. KOVÁCS SÁNDOR: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I. 1772-ig*. Bp. 1972. 183.

⁴ RÉVÉSZ Mária: *De vita et operibus Valentini Cybelei Varasdiensis*. Bevezetés Hagymási Bálint összes művei előtt. Bp. 1939. III–V. – KARDOS TIBOR: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955. 262–268.

A költői babérokra pályázó Hagymási nevét furcsamód mégis inkább az említett prózai műve tette ismertté. Nagy eredetiségről nem árulkodik ugyan, hiszen ebben a humanista kompilációban felsorakoztatja az összes közhelyet, amelyet a témával kapcsolatban elő lehetett bányászni. Tény, hogy széles a skála, a Szentírástól Platónon, Aischyloson át Plautusig, Horatiusig, Ovidiusig, Senecáig és az egyházatyáig sok-sok jeles alkotó gondolatai vannak koszorúba fonva. Olykor azonban szerzőnk is megszólal, saját érveket ad elő, koráról s a papokról beszél. Éppen ezért talán nem volna fölösleges megkeresni valamennyi föllelhető forrását és rendbe tenni a mű szövegét, hogy eldönthető legyen: milyen mértékben dolgozható fel a Középkori Latinság Szótárában. Ehhez szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni.

Amikor először került a kezembe a szótári munka során egy olyan cédula, amely Hagymási *Opusculum*-ának egy mondatát tartalmazta, azt gondoltam, a modern kiadások nyomban kulcsot adnak az érdeklődő kezébe. Rövidesen kiderült, tévedtem. A két, dátuma szerint modern, módszerében annak aligha nevezhető kiadás: 1903-ból⁵ és 1939-ből⁶, a jámbor olvasó várakozása ellenére nem ad kifogástalan textust. Végigböngészve az 1517-es hagenaui edíciót,⁷ kitetszik, hogy a legtöbb esetben az új kiadások tévednek, hoznak hiányos, hibás szöveget.

Az 1903-as Hegedűs–Ábel-féle kiadásról csak röviden szólok, hiszen már kevésbé használatos. A szöveghez nem fűz kritikai megjegyzéseket, csillaggal jelöli pusztán, ahol nézete szerint helytelenül van közölve –, de korrekciós javaslatai nincsenek, illetve csak egy-két esetben. Ugyanakkor feltűnően sok hibát ejt, a meglehetősen jól olvasható 1517-es textus pontos reprodukálásában meg-megbotlik. Ide sorolom az olyan jellegű elírásait, mint például az *oniropolis* helyetti *miropolis* olvasat, vagy a *vino se onerare* helyett az *imo se onerare*, vagy az *unde* helyett a *vinum*, s még szaporíthatnám a példákat.⁸ Tizenkét esetben hiányzik a szövegből két-három szó, fél sor vagy annál több.

Az 1939-es kiadásból ugyan nem hiányzik ennyi, mégsem mentes az efféle hibától. A Sylla, Catilina, Clodius felsorolásból hiányzik Clodius neve, sőt Sylla neve is *Scyllának* van írva.⁹ A János-evangéliumból vett idézetben a *multitudo magna languentium* kifejezés a *magna* jelző nélkül szerepel.¹⁰ Azután a *Di-onysius Syracusanus quandoque ad nonagesimum usque diem ebrius perseveravit* mondat áll a *quandoque* híján.¹¹ Olykor egy kötőszó vagy prepozíció marad el. *Sobrietas enim in foemina . . . pudori proxima, amicitiae pacisque serva, honestatique semper coniuncta, criminumque et omnium vitiorum profuga* mondatban az *et* kötőszó elhagyása indokolatlan.¹² A *Holofernes . . . in obsidione Bethuliae civitatis . . . viduam . . . inhonestius adamasset* mondatban az *in* prepozíció elhagyására ugyancsak nincsen ok.¹³ Az *Esto, quod haec ita se habeant, quae certe et ego tanquam vera non negabo* mondatból szintén fölösleges volt a *quae* vonatkozó névmás elhagyása.¹⁴ A *vino, quantum o p u s est, utar* mondat *vino, quantum e t i a m est, utar* formában való közlése¹⁵ mosolyt keltő, s az ember szinte felhorkan: Micsoda különbség! Főként mivel a szerző azzal vezeti be ezt a közlését, hogy egész életében vizet ivott.

A kritikai apparátusban nincs jelezve, hogy ezek megfontolt elhagyások-e. Mint ahogyan az is jelölés nélkül történik, ha egy-egy szóval szaporodik a szöveg. Például a *dominus per Ieremiam dixit* idézetbevezető mondat így áll az 1939-es kiadásban: *dominus d e u s per Ieremiam dixit*.¹⁶

– KLANICZAY TIBOR: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp. 1964. 261–262. – V. KOVÁCS SÁNDOR: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Bp. 1971. 469.

⁵ ÁBEL, Eugenius – HEGEDŰS, Stephanus: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 128–177.

⁶ CYBELEIUSVARASDIENSIS, Valentinus: *Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*. Ed. RÉVÉSZ Mária. Bp. 1939. 60.

⁷ *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae Valentini Cybelei, canonici ecclesiarum Quinqueecclesiensis et Albensis*. Hagenau ex Academia Thomae Anshelmi, mense Iulio, anno MDXVII.

⁸ 58., 215., 399.

⁹ 231.

¹⁰ 317., Jn. 5,3.

¹¹ 372.

¹² 152.

¹³ 209.

¹⁴ 366.

¹⁵ 398.

¹⁶ 311.

Kötelességemnek érzem azonban, hogy megemlítsék néhány olyan helyet is, ahol a kiadó indokoltan s a kritikai apparátusban jelezve egészíti ki a szöveget. Így abban a mondatban, amely Lucretiustól vett idézet, s amelyet az 1517-es textus a *se* névmás nélkül ad:¹⁷ *Pondus inest animo, quod se gravitate fatiget.*

Horatius episztolájának egy sora szintén a *me* névmás nélkül szerepelt az *Opusculum* első kiadásában: *Tu me inter strepitus nocturnos atque diurnos vis canere.*¹⁸

A *iam fere Hungaria ... occupata Budam ... expugnare moliretur* (tudniillik Dózsa György) mondatba szintúgy jogos a *tota* betoldás: *iam tota fere Hungaria ... occupata.*¹⁹

Az 1517-es első kiadás szövegétől való eltérések nem merülnek ki a „hiány-többlet” fogalom párral összefoglalható differenciákban. Nagy részük annotáció nélküli, s jóindulattal szemlélve ezeket, mondhatni — a nyomda ördöge lépett működésbe. Talán elfogadható mentség ez az olyan esetekben, mint a *conspicit* alak helyetti *conscipit*, az *antea* helyetti *ante*, az *ebrietas prostratus* helyetti *ebrietas postratus*, a *scribens* helyetti *scibens*, a *rabi* helyetti *rabi*, a *possent* helyetti *possen*, a *laudaverim* helyetti az *audaverim* alak, hiszen ezek könnyedén helyesbíthetők.²⁰ De hol legyen a határ? A szöveg értelmét befolyásoló változtatások — legyenek bár szándékon kívüliek — nem eshetnek ugyanilyen megítélés alá. Nem mindegy, hogy a bor *sicut moderatum humanas virtutes ac vires vegetet, ita immoderatum destruat et enervet* mondatban a *sicut-ita* kötőszópár második tagjaként ismételten *sic* szerepel.²¹ Egy Horatius-levélből vett idézetben a *F o e c u n d i calices quem non fecere disertum* sort a kiadó *F a c u n d i calices quem non fecere disertum*-ra „javítja”, történetesen jelzi is, de azt nem, minek alapján teszi ezt.²²

Abban a kitételben, ahol arra ad választ a szöveg, hogy miből ered a papok iránti megvetés, ez olvasható: *Sed unde haec? Non certe aliunde magis, nisi ex i n t e m p e r a t a ... in cibo et potu transgressionem proveniunt.* A ma használatos kiadás e mondatot így hozza: *in extemperata ... in cibo et potu transgressionem.*²³ Mindez nem igényel bőséges kommentárt, csupán azt a kérdést: mennyire bízhatunk e mérvadóknak szánt kiadásban?

De sorakozzanak tovább a példák! A részeg ember *aliorum sana dicta non p a t i t u r audire* mondatban az ige *potitur* alakban áll.²⁴ A *tanto ... praefereendus, quanto d i g n i u s fuit* helyett alapfokú *dignus* szerepel az 1939-es kiadásban.²⁵ *Ob hoc* helyett *ab hoc*, *leges latas* helyett *leges natas*, az *iste ... adversarii sui ... sententia ac i u d i c i o ... ad roborandam rem publicam venerat* helyett *sententia ac i u d i c i o*, a *quantum ... turpiter ingesserat, tantum ... t u r p i u segerebat* mondat második felében a *turpius* helyett újból *turpiter* áll. A *dominus i n adulterii suspicione* helyett *dominus i s adulterii suspicione* olvasható...²⁶

Amikor Hagymási felsorolja azokat a személyeket, akik a mértéktelen borivás miatt haláloztak el, ezt írja: *Obiit q u i n t o die Chrysippus philosophus.* Az új kiadás ezen a helyen *q u a n t o die* formát hoz.²⁷ A *plures ... bene b i b e n t e s ... ebrietati inservierunt* kijelentésben *bene v i v e n t e s* alak szerepel.²⁸ Nagy Sándor Hagymási szerint *Indos ... a d bibendum invitasse*, nem pedig *a b bibendum*.²⁹ A *vidi ego tota v i t a mea multos aquae potores* mondatban a kiadó *tota v i a mea*-ra módosít, ismét csak erre való utalás nélkül.³⁰ Az *unde* adverbium *vinum* olvasata bizonyára szintén a témával való foglalkozás ártalma.³¹

A felsorolásban megemlített hibáknál jóval több található az említett kiadásban, és e hibák nagy hányada már az 1903-as szövegkiadásban is szerepel. Ez természetesen nem menti a tévedéseket. S hogy

¹⁷ 45., Lucr. III, 1054.

¹⁸ 273., Epist. 2,279–80.

¹⁹ 147.

²⁰ 57., 58., 112., 272., 349., 428.

²¹ 13.

²² 34., Epist. 1,5,19.

²³ 93.

²⁴ 113.

²⁵ 148.

²⁶ 153., 164., 232., 335.

²⁷ 353.

²⁸ 358.

²⁹ 365.

³⁰ 397.

³¹ 399.

mégse tűnjék egyoldalúnak a szöveg szemle, íme néhány olyan eset, amikor a szövegkiadó — ugyancsak az apparátusban való jelzés nélkül — ajándékozza meg az olvasót a hibás szöveg javításával. A *Nabal, ... c u m i a m i a m m o r s e b r i o i m m i n e r e t, n i s i. ... p r o v i d e n t i a u x o r i s o c c u r r i s s e t* mondatban a *c u i ... m o r s e b r i o i m m i n e r e t* -re történt javítással értelmet nyer a szöveg.³² Hasonlóképpen a *plurimae urbes diu obsessae nec r a p t a e ... a b h o s t i b u s p a t e f a c t a e s u n t* helyett *diu obsessae nec c a p t a e* -t olvashatunk.³³ S utolsónak még egy: *Homines per ... vitia in diversa transformari beluas* helyett *in diversas ... beluas* áll, helyesen.³⁴

Olykor-olykor a humanista szerző tolla is megcsúszik, főként akkor, ha valahonnan idéz. A szöveg eddigi kiadói nem jelezték, hogy észrevették ezeket. Így például: *In vino ... magnum inest vitium, quod pedes p a t r u m c a p t e t, u t a i t P l a u t u s* mondatnak³⁵ nem eléggé világos az értelme; a kontextusba sem illik jól, ugyanis a bor hatásának szimptomáiról beszél, a fejfájásról, álmatlanságról vagy éppen a zavaros álmokról. Megkeresvén Plautusnál a kérdéses mondatot, kiderül: nem volt hiábavaló a gyanakvás. A mondat ugyanis így hangzik: *pedes primum captat*, vagyis hogy leghamarább a lábunkra vet béklyót.

A bor okozta különféle ártalmak felsorolásánál Senecától idéz a következőképp: *Adiice ... stomachi tormenta, cum effervescit merum ac viscera ipsa d e s c e n d i t.*³⁶ Érthető ugyan ez a megállapítás, mégis csodálkozunk, hiszen már elfogyasztáskor *viscera ... descendit* a nedű. A 83. Seneca-levelelben így találjuk: *viscera ipsa d i s t e n d i t*, azaz feszíti a beleket.

Máskor egy-egy nem megfelelő szóalak hívja fel a figyelmet az esetleges botlásra. Az *ebrietatis animositas, imprudentis offensio minorans virtutem et facientes vulnera* mondatban a *facientes* alak vált gyanússá.³⁷ Az Ószövegségben, az Ecclesiasticus 31. könyvének 40. mondatában így áll: *minorans virtutem et faciens vulnera* (az 1939-es kiadásban a szöveg gondozó *facientis* -re „javított”).

Az *et quam sufficiens est h o m i n u m e r u d i t o v i n u m e x i g u m* mondat az 1939-es kiadásban még értelmét is veszti, mert így áll: *Et quam sufficiens est hominum eruditio vinum exiguum.*³⁸ A Bibliában ilyen formában találkozunk vele: *Quam sufficiens est h o m i n i e r u d i t o v i n u m e x i g u m.* Még egy kedves, de talán a szerző által szándékosan megváltoztatott idézetre szeretnék rámutatni. A *quaecunque ... foemina vini usum immoderate appetit, et virtutibus ianuam claudit et d e l i c i i s a p e r i t*³⁹ épületes szentencia Valerius Maximusnál így szerepel: *Quaecunque foemina vini usum immoderate appetit, et virtutibus ianuam claudit et d e l i c t i s a p e r i t.*⁴⁰ Ennyire közel állna egymáshoz a bűn és a gyönyörűség?

A példákat szaporíthatnám, de csupán ízelítőt kívántam nyújtani abból a csemegéből, amelyet a szó-tárkészítők naponta fogyasztanak.

BELLUS IBOLYA

Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja. A 17. század elején Európa-szerte megszületik a rendszeres időszaki sajtó. A politikai jellegű, általános érvényű hírlapok közvetlen folytatói a már a 16. században polgárjogot nyert, alkalmilag megjelenő röplapoknak, újságleveleknek.

Hamarosan azonban a rendszeres tájékoztatás igénye specializálódik, Franciaországban 1665. január 5-én napvilágot lát a *Journal des Scavans*, az első tudományos és irodalmi folyóirat. Megalapításához, az abszolutista állameszmény és politika tudomány- és művészetpártolása jegyében, maga Colbert nyújt segítséget Denis de Sallónak, aki a lap fő célkitűzéseit így foglalja össze az első számban:

„Az a szándéka, hogy tájékoztatást adjon mindarról, ami az irodalmi és tudományos életben történik; — Az Európában megjelenő legfontosabb könyvek katalógusát közli, nem csupán a címeket, mint az eddigi bibliográfusok, hanem egyúttal azt is, miről szól, és mire használható. — Jelentős személyiségek

³² 208.

³³ 225.

³⁴ 416.

³⁵ 46.; Pseudolus 1251.

³⁶ 121., Epist. 83,21.

³⁷ 126.

³⁸ 139.

³⁹ 150.

⁴⁰ 6,3,9.

halálakor azok életművét legfontosabb alkotásainak felsorolásával, életrajzának ismertetésével méltatja. — Ismertetni fogja a természeti jelenségek magyarázatára alkalmas fizikai és kémiai kísérleteket, a művészetek és tudományok terén elért legújabb eredményeket, valamint azokat a hasznos és érdekes felfedezéseket és találmányokat, amelyek a matematikának köszönhetők, a csillagászati megfigyeléseket, valamint az állatokon végzett anatómiai megfigyelések eredményeit. — Ismerteti a világi és egyházi bíróságok fontos ítéleteit, éppúgy, mint a Sorbonne és más francia vagy külföldi egyetemek állásfoglalásait. — Végül pedig megkíséreljük, hogy semmi, az irodalmi és tudományos élet képviselőit érdeklő esemény, bárhol is történjen Európában, ne maradjon ki ebből a lapból.¹

Az új hírlapról August braunschweig-lüneburgi herceg párizsi tudósítója már január 16-án tájékoztat:

Fenséged mellékelten egy egészen új újságot is talál. A címe *Journal des Sçavans*, egy igen nagyra-becsült parlamenti tanácsos a szerzője... Azt ígéri, minden héten megjelenteti. És minthogy nem kétséges számomra, Fenséged valamennyire kíváncsi lesz, nem mulasztom el megküldeni.²

Denis de Sallo tevékenységét az egyházi hatóságok, s főleg a jezsuiták az első perctől kezdve elle-nezték, hamarosan alkalmat is találtak, hogy mindössze néhány hónap múltán, egy gallikán szellemű mű kedvező ismertetése kapcsán, elérjék a lap megszüntetését. A lap azonban vitathatatlanul fontos, így Colbert már 1666 januárjában, Gallois abbét pénzügyileg támogatva, újraindítja. A *Journal des Sçavans* mozgalmas, kisebb-nagyobb megszakításokkal tarkított pályafutása jól bizonyítja, mennyire élő igényt elégitett ki mindvégig.³

Az előbbieken már ismertetett célkitűzéseknek megfelelően ad hírt a lap arról a magyar munkáról, amelynek 1663-as erdélyi megjelenését 1664-ben Amszterdamban újabb kiadás követte.⁴ Bethlen János erdélyi kancellár *Rerum Transylvanicarum libri quatuor*jának utóbbi kiadásáról a következő ismertetés jelenik meg a *Journal des Sçavans* első számában:

Először idézzük a betűhív francia szöveget:

Rerum Transylvanie libri quatuor, Author Ioanne Betlenio. Amstelodami. Et se trouue à Paris chez Piget.

Nous n'auons point d'Histoire generale de la Transylvanie, c'est pourquoy ceux qui en veulent cōnoistre l'antiquité, doiuent auoir recours aux Autheurs qui ont escrit l'Histoire du Royaume de Hongrie, dont ce pays faisoit autrefois partie. Encore y trouuera-t'on peu de chose considerable, parce que ce pays estant fort esloigné du commerce du monde estoit demeuré ensengly dans la barbarie qui regne dans tous les Estats qui l'enuiroñent. Mais depuis que Ferdinand I. pours s'asseurer la Couronne de Hongrie consentit à son desmembrement & accorda la Transylvanie à son competeur; ce pays ayant eu des Princes particuliers, & ces Princes s'estant rencontrez d'humeur entreprenante & de grãd merite, ont donné beaucoup de consideration à ce pays. Aussi dans ces derniers temps les Princes de Transylvanie ont eu part à tous les grands euenemens de l'Europe.

Car le Prince de Batori ne fut esleu Roy de Pologne, apres la retraite d'Henry III. que parce qu'il s'estoit rendu redoutable aux Polonois. Betlem Gábor pensa faire perdre à la maison d'Autriche la Couronne de Boheme & celle d'Hongrie. Les Princes Ragotski porterent leurs armes iusques dans les Prouinces Héréditaires de la Maison d'Autriche, & dans le coeur de la Pologne. Et sans la diuision des Transyluains & la mort de Chimin Ianos, le Turc n'aurait pas fait de si grands progrez dans le Transylvanie. Nous auons l'histoire de ce pays assez exacte pour les derniers temps. L'Autheur du liure dont nous parlons, en a fait l'histoire depuis l'an 1629 iusque'en 1663. Son stile est facile, & les choses y semblent rapportées avec beaucoup de fidélité.

Au reste, il faut obseruer que les Transyluains mettent le nom apres le surnom. Par exemple, au lieu de dire Gabriel Betlem & lean Chimin, ils disent en leur langage, Betlen Gabor & Chimin Ianos. l'ay

¹ Idézi: HATIN, Eugène: *Bibliographie historique de la presse périodique française*. Paris, s.a. Ed. Anthropos. 28.

² Idézi: MANDROU, Robert: *Louis XIV en son temps*. Paris, 1973, PUF. 185.

³ MANDROU, R.: *im, ih*.

⁴ [Szeben], 1663. — RMK II. 1022; Amsterdam, 1664. — RMK III. 2238.

cru que cette remarque ne seroit pas inutile, parce qu'il y a vu des gens qui faute de scauoir cet usage, parloient des Maisons de Gabor & de Ianos comme des plus illustres de la Transylvanie.

A Paris, chez Jean Cusson, rue S. Jacques, a l'Image de saint Jean Baptiste.⁵

Magyarul:

Erdély történetéről nincs összefoglaló munka, akik tehát ismerni akarják, kénytelenek a Magyar Királyság történetét megíró szerzők műveit olvasni, mivel korábban Erdély ennek a királyságnak része volt.

Ezekben sem találunk sok érdekeset, tekintve, hogy ez az ország a világ forgalmától távol esik, s így az őt körülvevő országokban uralkodó barbárságba látszik fulladni. Mióta azonban I. Ferdinánd, hogy megszerezhesse Magyarország koronáját, beleegyezett elszakításába és átengedte Erdélyt véltársának, ez az ország, önálló fejedelmei vállalkozó kedvének és nagy érdemeinek köszönhetően sok megbecsülést szerzett. Az utóbbi időkben Erdély fejedelmei részesei voltak Európa minden nagy eseményének.

Mert Bátori fejedelmet, III. Henrik visszalépése után azért választották meg lengyel királynak, mert félelmetessé vált a lengyelek szemében. Bethlen Gábor meg akarta fosztani az Ausztriai Házat a cseh és a magyar koronától. A Rákóczi fejedelmek az Ausztriai Ház Örökös Tartományaiába is behatoltak seregeik élén éppúgy, mint Lengyelország szívébe.

És az erdélyiek viszálykodása és Kemény János halála nélkül a török nem nyert volna ekkora előnyöket Erdélyben. Az utóbbi idők történetét elég pontosan ismerhetjük meg. Az említett könyv szerzője 1629-től 1663-ig írja le az eseményeket. Stílusa könnyed, érthető, s úgy tűnik, igen híven rögzíti a történeteket.

Végezetül, meg kell jegyezni, hogy az erdélyiek a keresztnévet a családnév után teszik. Például Gabriel Betlem vagy János Kemény helyett, nyelvükben Bethlen Gábort és Kemény Jánost mondanak. Úgy gondolom, nem lesz haszontalan ez az észrevétel, mert hallottam már olyanokat, akik nem ismerve ezt a szokást a Gábor és János házakról, mint a legfényesebb erdélyi családokról beszéltek.

Anélkül, hogy az ismertetés részletes elemzését akarnánk megkísérelni, néhány apróság mégis szembevető a mai olvasó számára. A szerzőről szólva, nem idézik annak közjogi méltóságát, vagy mert nem teljesen tisztázott annak jelentése a nyugat-európai olvasó számára, vagy sokkal inkább, mert nem tartotta fontosnak az ismertetés szerzője, annak ellenére, hogy a kancellári cím az amszterdami kiadás címlapján is szerepel.

A köztudottan Apafi fejedelem megbízásából, jórészt az ő politikájának az európai közvélemény előtti igazolására született mű ismertetésében a fejedelemről szó sem esik, s a recenzens mintha Kemény János tragikus halálát, annak körülményeit okolná az 1664–65-re kialakult helyzetért. Ki is mondja: ezek nélkül a török ilyen nagy hódításokat nem tehetett volna. Erdélyi művet ismertet, hangneme sokkal inkább, Apafi fejedelem méltatásával szemben, az európai koalíciót sürgető politikai akciókat támogatja. Jól beleillik az 1664–65-ös év lázas, háborús készülődésének egész Európában érezhető megnyilvánulásaiába. Bár a kortársak által gyakran gyámoltalannak tartott Apafi rejtett szándékai is hasonlóak lehetnek, hiszen azt is tudjuk, a török háborúban a Porta oldalán mindenkor csak a legnagyobb ellenérzésekkel, s csak olyankor vett részt, ha már végképp nem tudott kitérni a szultáni udvar sürgetései elől.

A recenzió utolsó megjegyzése nemcsak a mai magyar olvasó számára szívet melengető, aki maga is gyakran találkozik a magyar neveket kiejteni, leírni nem tudó, azokat, különös formájukat barbárnak tartó általános vélekedéssel, de egyúttal a folyóirat szerkesztőjének igényességére is rávilágít.

Az elmondottak és idézetek is jól mutatják: Bethlen művének fontosságát már a kortársak is pontosan felismerték, az akkori európai közérdeklődés homlokterébe került magyarországi események megítélésében fontos szerepe lehetett.

HÉJAS ESZTER

⁵ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Lm 4° 96. — Ezúton is köszönetet mondok NÉMETH S. Katalinnak a wolfenbütteli kutatásai során talált hungarika nyomtatvány közlésének szíves átengedéséért.

Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből (Pierio Laurindo, azaz Domenico Carafa di Massa Nuova canzonéja Esterházy László Pál püspöki beiktatására). Esterházy László Pál (1730–1799) tizenhat éves korában lett pálos szerzetes (ekkor vette fel a Pál nevet). Teológiai tanulmányait a római Collegium Germanicumban végezte, ahonnan 1753-ban távozott felszentelt papként. Teológiai műveket publikált (pl. *A mennyei jegyes galamb, Szent Klára*, Pest, 1754; *Szent Ignác Patriarchanak érdemes dicsérete*. Nagyszombat, 1756; *Választott edény*. Pest, 1759). 1762-ben a magyarországi pálosok provinciálisa és hittudora, 1769-ben a rend generálisa, s elnyerte a püspöki süveg és pedum használatát a római pápától maga és utódai részére. 1775-ben másodszor is a pálos rend generálisa lett, egy évvel később váci nagyprépost, 1780-ban pedig a váci püspöki megye általános vikáriusa. Egyházi karrierjének tetőpontján, 1781-ben pécsi püspökké szentelték. 1792-ben belső titkos tanácsos lett.¹

Püspökké szentelése nagy eseménynek számított, s így – a kor szokásainak megfelelően – számos latin és magyar nyelvű költemény született beiktatására. Ezek az alkalmi kiadványok Engel József pécsi nyomdájában láttak napvilágot.²

A pécsi püspökszentelésnek van egy olasz nyelvű emléke is: bizonyos Pierio Laurindo verse, amely az OSzK-ban 407.372. jelzet alatt található, az alábbi címen:

In lode di monsignore il conte Paolo Esterhazi per lo giorno del suo possesso nell'inclito vescovato di Cinquechiese canzone di – pastore Arcade. Cinquechiese, 1781 Nella Stamperia di Gio. Giuseppe Engel.

Az OSzK azonban csak fénymásolattal rendelkezik az eredeti kiadásról, és Pécsen sem ismernek belőle példányt.³

A mű sem Zolnai Klára magyarországi olasz nyomtatványokat számbavevő bibliográfiájában,⁴ sem pedig az 1711 utáni magyarországi nyomtatványok Petrik-féle bibliográfiájában nem szerepel.⁵ Az OSzK-beli fotokópia margóján olvasható kézirásos jegyzet szerint az eredeti példány Kalocsán, az Érseki Könyvtárban található. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a kiadvány unikum, azaz Pierio Laurindo költeménye, mely egyszersmind az első pécsi olasz nyelvű nyomtatvány, Magyarországon csak Kalocsán lelhető fel. Ezt a feltevést az OSzK-ban működő, a 18. századi magyar nyomtatványok rendszerezésével foglalkozó kutatócsoport is megerősítette.

Pierio Laurindo költeményében az olasz barokk canzone valamennyi kellékét megtaláljuk: az allegorizálást, a mitológiai alakok bőséges szerepeltetését, s felépítésében, keretes szerkezetében a kor formai elvárásainak is megfelel. Párhuzamba állítható a már említett magyar versekkel is. Különösen Luprik József versével sok a hasonlóság; a barokk által oly kedvelt álom-motívum ad keretet a két dicsőítő műnek, és Luprik is Tibullustól választott mottót, miként Pierio Laurindo. Az elszenderedett magyar poétához Mercurius érkezik, mint isteni követ, az olasz versben a Góliátot legyőző Dávid jelenik meg „örök Hatalmak lakója”-ként.

A jól értesült Laurindo Esterházyra vonatkozó életrajzi konkrétumokkal is átszővi művét: az Esterházy-család ősi eredete és kiválósága mellett szó esik Pál ifjúi éveiről, a tanulásban mutatott szorgalmáról, számtalan erényéről. Utalásokat találunk a pécsi egyházmegye nem csekély kiterjedésére, a Szentszékkal való politikai és egyházi kapcsolataira is. Ez a tájékozottság a szerző és az ünnepelt személyes ismerettségére vall, amelynek irodalmi háttere is van: Pierio Laurindo tagja volt az olasz Arkádia Akadémiának. A

¹ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. köt.*, Bp. 1893. 1454–1455.

² Például LUPRIK József: *Méltóságos és nagyságos fő tisztelendő galanthai gróf Eszterházy Pálnak, Is-ten kegyelméből pécsi püspöknek ő nagyságának szerentsés el-érkezése, és pompás bé-vezetése, 's püspöki székre való első fel-ülése alkalmatosságával bizonyos egy-házi személy-által alázatos tisztelettel bé mutatót versek. Pétsitt, Engel János Josef beüvel, 1781.* (A magát csak L. J. monogrammal megjelölő szerző kiltére GULYÁS Pál *Magyar írói álnévlékona*. Bp. 1956. segítségével derült fény.) A másik: *Öröndetes zengedezés, mellyel nagy méltóságú gróff galanthai Eszterházy Pál eő nagysága midőn a' mennyei és földi felségtől nyertt pécsi püspökségben bé iktatott szívbéli buzgósággal és alázatossággal tiszteletet a'hazabéli szerzetnek musáji által. 1781, Pétsitt Engel János Josef betüivel.*

³ A tájékozódásban BODA Miklósnétól, a pécsi Egyetemi Könyvtár munkatársától kaptam köszönettel vett segítséget.

⁴ Vö. ZOLNAI Klára: *A magyarországi olasz nyomtatványok, 1699–1918*. Bp. 1932.

⁵ Csak a PETRIK-bibliográfiához készült *Pótlások VII. kötete* (Bp. 1989.) tartalmazza, s lelőhelyként a Kalocsai Érseki Könyvtárt tünteti fel. BODA Miklós (Pécs) és az OSzK 18. századi munkacsoportja szíves felvilágosítása.

canzone ennek az irodalmi kapcsolatnak a dokumentuma, s irodalomtörténeti értékét is éppen ez adja meg. Az egyik személy kiléte világos, de ki volt Pierio Laurindo?

Azonosítása tanáromnak köszönhető, aki felhívta figyelmemet az olasz nyomtatványra és kezdeményezte, ösztönözte e cikk megírását. Az olasz költő kilétére Árkádia-tanulmányában derített fényt⁶ Anna Maria Giorgetti Vichi *Onomasticon*-ja segítségével, melyből a következőt tudjuk meg Pierio Laurindóról: „Domenico Carafa di Massa Nuova, marchese, primo luogotenente nelle truppe austriache.”⁷ Kovács Sándor Iván arra is rámutat: „Köztudomású, hogy az 1713. évi utrechti béke után Észak-Itália az osztrák Habsburgok birtoka lett. Ez a Massa Nuova-i Carafa márki az osztrák seregek első helytartója, azaz főparancsnoka volt, s Esterházyval akár annak 1749-ben kezdődő római tanulásakor, vagy 1760. évi látogatása idején, akár Migazzi mellett (mert Esterházy 1776-ban Vácott címzetes püspök, nagyrépost és püspök-helyettes), akár családjának észak-olasz kapcsolatai révén ismeretségbe juthatott. A Carafa–Esterházy kapcsolatot megvilágító dokumentumokat levéltári kutatásoktól remélhetünk.”⁸ Mint ahogy tisztázásra vár az a kérdés is, hogy Domenico Carafa a több itáliai Massa Nuova közül melyikből származik? Ennek felderítésére azonban már Olaszországban kellene folytatni a tájékozódást.

Szintén az idézett tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a kalocsai „fiók-Árkádia” mellett – aminek létezéséről Szörényi László dolgozatából értesülünk⁹ – talán egy kisebb jelentőségű pécsi Árkádia-szimpatizáns kör is rekonstruálható, hiszen Esterházy szűkebb intellektuális környezetének tudnia kellett Pierio Laurindo kilétéről.

Szörényi László értékes adatokkal és összefüggésekkel rekonstruálja a kalocsai Árkádiát (Patachich Ádám – Syrius Acrotophorus; Franciscus Sebastianovich – Corineus Lapizius; Gánóczy Antal – Floridenus Meonius), az itteni kiterjedt árkádisták munkája magyarázhatja azt is, hogy az Esterházyt köszöntő pécsi olasz nyomtatványból Kalocsán őrződött meg példány.

Esterházy Pál olasz árkádisták kapcsolatai még feltárássra várnak, s tisztázandó az is, hogy egyáltalán helytálló lehet-e pécsi Árkádia-ismeretről szólni, vagy csak egy kivételes személy kapcsolatának köszönhető az Engel-nyomdában megjelent alkalmi olasz vers.

Arra vonatkozóan, hogy vajon saját betűkészletét használta-e az olasz szöveg nyomtatásához Engel József, vagy netán egy már Itáliában vagy Bécsben megjelent olasz nyomtatványt szedtek újra Pécsen, Haiman György¹⁰ kértem segítséget. A történeti tipográfia kiváló szakértője megvizsgálta a szöveg xeroxfotóit és ennek ismeretében úgy foglalt állást, hogy a versszöveg valószínűleg Engel XIV. Mittel Antiquá-já „Engelnek ez a betűje a bécsi Trattner-féle öntődéből származik és annak 1760. évi mintájában XXIX. sz. alatt található.”¹⁰

Ha ez így volt, ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy mivel Pierio Laurindónak aligha lehettek szerzői kapcsolatai az Engel-officinával, Domenico Carafa di Massa Nuova kéziratban küldhette el versét Esterházyhoz, s kinyomtatását vagy maga a püspök, de még inkább kancelláriája kezdeményezhette. Ez esetben a közvetítők eleve tudtak az Esterházy–Carafa kapcsolatáról, és feltehetően ismerték kettejük levelezését, Carafa Árkádia-tagságát is.

DELBO RITA

Egy kritikai lap terve 1792-ből. Vályi András, aki 1791 júniusától volt a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom professzora, 1791 végén nyelvművelő társaságot szervezett az egyetem mellett, elsősorban diákjaiból. A *Magyar Hírmondó* 1792. február 28-án adott hírt a Pesti Magyar Társaságról, közvetlenül annak alapító és tisztségváltástól ülései (január 11. és 18.) és az első rendes társasági gyűlés után. A társaság

⁶ KOVÁCS Sándor Iván: *Kutattam Árkádiában én is... (Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz)*. = ItK 1991. Sajtó alatt.

⁷ *Gli Arcadi dal 1690 al 1800, Onomasticon a cura di Anna Maria Giorgetti Vichi*. Roma, Arcadia Accademia Letteraria Italiana, 1977. 157. MTA könyvtári jelzete: 609.461.

⁸ KOVÁCS S. I.: i.m.

⁹ SZÖRÉNYI László: *L'Arcadia latina nell'Ungheria del diciottesimo secolo*. In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. A cura di KÖPECZI Béla, SÁRKÖZY Péter. Bp., 1982. 295–301.

¹⁰ HAIMAN György a két betűmintakönyvre is figyelmeztet: TRATTNER, Joannes Thomas: *Specimen characterum latinorum...* Bécs, 1760. ENGEL, Joannes Josephus: *Specimen characterum Latinorum, Hungaricorum et Bosniaco-Croatorum...* Pécs, 1773.

programtervezetét, amit január 18-án hagytak jóvá, a megyéknek is megküldték, *Nem magyar, a' ki nem örvend* címmel.¹ A körlevél szerint a tagok célja „a nyelv, ízlés, és tudománybéli előmenetelt gyarapítani holtig”. Ennek eszközei pedig az ékesszólás művészetének és a költészetnek a gyakorlása (fordításokon és eredeti műveken keresztül), ízlést nemesítő kritikai lap és kalendárium kiadása, pályadíjak kitűzése a jó erkölcsöt támadó munkák ellen írt cáfolatok megjutalmazására. A társaság befogadná a nemzetiségek tagjait is:

Azoknak a' hazánkfiainak pedig, a' kik Deák, Német, Horvát, Tót, vagy Rácz nyelven dolgoznak, mint hogy ezek is használnak az ő Feleinek, kik a' mi kedves magyar Honnyunk Lakosi, nemes Társaságunkba való felvételtetéseket híven igérjük, és munkáikat könyvtár gyűjteményünkbe ki kérjük.

A magyar nyelv és irodalom művelése mellett magyar anyanyelvű tagjaitól is elvárja a Társaság „a' német és más tudós nyelveknek meg tanulását, a' mennyire módgyok, és tehetségek engedi.”

Miután május 7-én megérkezett az első (és végül is utolsó) válasz a körlevélre, Szabolcs vármegye támogatása,² Vályi lerövidítve, pontokba szedve átdolgozta a Társaság programját, és 1792. május 31-én³ röpiratot adott ki *A felséges magyar hazához* címmel.⁴ A röpirat második fele foglalkozik a Társasággal, az első rész a tanító székek hathatósabb előmenetelét kéri az országgyűléstől.

„A Pesti Magyar Társaságot meg erősítő királyi Privilegiumnak meg nyerhetését eszközölő közben vetésért” esedező Vályi, aki a bevezetőben „Pesti Magyar nyelv-művelő Társaságról” beszél, azt szeretné elérni, hogy az egyetemisták mellett „Uraságok, Hazai Literatorok” is tagjai lehessenek a társaságnak, és az királyi jóváhagyás mellett működhessen. Az országgyűlés számára készített program első négy pontja a következő célokat tűzi a Társaság elé: a nevelést, vagyis fordítások és irodalmi művek készítését, a nyelv-művelést, a gazdaság jobbítását, a jó erkölcs jutalmazását (a már ismertetett módon). A legérdekesebb azonban az V. és a VI. pont:

V. A KRITIKA. Minekutánna a' Pesti Társaság, nem tsak a' nevendék, hanem a' Literátori Érd. Tagokra nézve is meg állapittatik, (a' kiknek ki nyilatkoztatása a' Méltóságos tudományi Deputatzio munkáinak kimenetelég haladni fog,) azon kívül, hogy minden munkákban, a' tiszta, és ékes Magyarságot terjesztetni fogja, egy tudos, és gyönyörködtető Újságot szándékozik ki bocsátani. a' melyben eleitől fogva minden nevezetesebb Magyar Könyvírók érdemei 's gyengeségei ki mutogatván, egyszersmind gyönyörködtető, hasznos, és az olvasásra unszoló munkátskákkal kedvesítse ez írást.

VI. Meg nyerhetvén ő Királyi Felségétől az alázatosan kért meg erősítő levelet, minden esztendőre egy gazdálkodást, és a' jó ízlést gyarapító Kalendáriumot óhajt ki bocsátani.

A leírásból kiderül, hogy a kritikai lap elsősorban a szakembereknek és a műveltebb olvasóközönségnek szólna: ez utóbbiaknak a legjobb magyar írók munkáinak ismertetésével szeretne kedvet csinálni az olvasáshoz. Az egyszerűbb emberek ízlését egy ilyen lappal nemigen lehetne javítani, ezért tervezi Vályi egy népszerűsítő, mindenkihez eljutó kalendárium indítását is. A terv azonban nem jutott el a megvalósulásig. Vályi már a kérelem beadásakor se ítéltette meg optimistán a Társaság ügyét, mert már június 2-án ezt írta Aranka Györgynek:

...Mi ez ideig tsak a' nevendék Társaságot sürgethettyük, mind hogy a' literátori Társaságnak fel állítása a' tudományi Deputatzionak ki menetelétől függ. En meg vallom, hogy ennek a' Társaságra nézve szerentsés kimenetele felől kételkedem: mind az által egy ifjú előlátása vajmi rövid határok közzé fordított; az ellenkezőt lelkemből óhajtanám. Ha a' Magyar országai Társaság a' Tiszt Révay

¹ Az OSZK Kézirattárában található példány jelzete: Fol Lat. 686. 228. 1.

² A VÁLYI által írt köszönet levél ugyanott található.

³ SZINNYEI téves, 1791-es dátummal tartja számon Vályi-életrajzában. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái XIV* 810.

⁴ A röpiratnak az esztergomi Bibliotheca Batthyány Gyűjteményében Cat. IX. tit. VII/b N.7 jelzet alatt található példányát használtam, melyre V. KOVÁCS Sándor tanár úr hívta fel a figyelmemet annak idején. Ugyanő közölte is a röpirat szövegét: *Magyar Felvilágosodás* (Szöveggyűjtemény a kor irodalmából). (Szerk.: V. KOVÁCS Sándor – KULIN Ferenc). Bp. 1984. 155–157. (részletek).

esze szerint ő Felsége által fog felállíttatni boldogabbak lehetnek Maradékink: ha pedig e' béli reménységünk füstbe menénd ez az eset az, a' melyre nézve mi nehannyan óhajtyuk hogy a' Nevendék Társaságnak palástya alatt, egy Literatori Társaságot is felállíthatnánk...⁵

A királyi jóváhagyás nem érkezett meg, s a Társaság kibővítése helyett év végére megszűnt a már meglevő „nevendék” tagozat is, legalábbis ezután már nem tudunk a működéséről. Szabolcs megye támogatásának köszönhetően azonban augusztusban még megjelenhetett *A' Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja*. A vékony kötet nagyrészt fordításokat tartalmaz, s a kritikáról vallott elvek gyakorlati megvalósítását hiába keressük benne.

A folytatás nélküli vállalkozásban (már a kötet második fele sem jelent meg) elsőként a társulati üléseken elhangzott és kinyomtatásra érdemesnek talált írások jelentek meg (gyászversek, értekezés a táncról, *Versezet a' Társaság öröm Ünnepe*re stb.). Mégis azt bizonyítja ez a kötet, hogy az irodalmi kritika megvalósítását Vályi András is, tanítványai is, komoly feladatuknak tekintették, és az első lépést meg is tették felé: Vályi vezetésével lefordították Pope *Elmélkedés a kritikáról* című esszéjének egy részletét és a hozzá nem tartozó *Commentariust*.⁶

Ennek az újszerű vállalkozásnak a terve mindeddig nem kapott megfelelő figyelmet. Waldapfel József⁷ és Bodolay Géza⁸ idézi ugyan a Társaság programjának ezt a két pontját is, de jelentőségét nem hangsúlyozzák. A szakirodalom nagyobb részében viszont egyáltalán nem kap helyet ez a kezdeményezés: így nem szerepel Császár Elemér máig kiváló kritikátörténeti művében⁹ és a mai sajtótörténeti munkáiban sem.

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből. „Melly igen sok és tetemes hijjánosságai vannak a gyermek nevelésnek Magyar-hazánkban ezt Excellenciád böltsessége jól észrevehette. Ez ösztönzött engemet arra, hogy e tárgyra czélzó ezen tsekély munkát készítettem, melylyel most Excellenciádnak udvarolni bátorkodom”.¹ Ezekkel a szavakkal ajánlotta Ráday Gedeon figyelmébe új művét Perlaki Dávid, a nagy műveltségű, széles látókörű komáromi esperes.

A könyv, amelyet *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás* címmel adott ki a szerző kétszáz éve, 1791-ben Komáromban Weber Simon nyomtatásában, pedagógiaelméleti irodalmunk egyik korai, és igen becses darabja. (A mű ma már könyvészeti ritkaság.)

A szerző, Perlaki Dávid 1754-ben született Veszprém megyében, Gergelyben. Alsóbb iskoláit szülőhelyén végezte, majd Pozsonyban és Sopronban tanult. A göttingai egyetemet 1777 és 1780 között látogatta, amikor olyan kiváló tudósok tanítottak ott, mint Schlözer és Splitter. Bölcsészeti tanulmányokat folytatott a német egyetemen. Hazatérve mint evangélikus lelkész működött előbb Nemeskéren, majd 1783-tól kezdve tizenhárom éven keresztül Komáromban. Ugyanebben az évben érkezett Komáromba Péczeli József is, a helybeli református egyház meghívására. A 33 éves Péczeli és a 29 éves Perlaki — mindketten művelt, sok nyelvet beszélő fiatal hazafiak — jól ismerték és kedvelték egymást. Hozzájuk csatlakozott a velük nagyjából egykorú Mindszenty Sámuel is, aki ekkor már egy ideje a városban lelkészkedett. Együtt alapították és szerkesztették a *Mindenes Gyűjteményt*.

Az 1789 és 1792 között megjelent lapot sajtótörténetünk az első magyar nyelvű, tudományokat népszerűsítő folyóiratnak tartja. Péczeli irodalmár volt, újságíró, fordító. Perlaki Dávid a tudományok és a közoktatás iránt mutatott több érdeklődést, bár verseket is írt. Komáromi működése alatt több tan-

⁵ OSZK Kt Hung. Quart. 1966. 148. sz.

⁶ *A' Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja*. Fél kötet. Pest, 1792. 113–149., 151–164.

⁷ WALDAPFEL József: *50 év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*. Bp. 1935. 94–98.

⁸ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp. 1963. 120–122., 645–648., 757–758. (Közli a Társaság tagjainak és az évkönyv szerzőinek névsorát és életrajzi adatait.)

⁹ CSÁSZÁR Elemér: *A magyar irodalmi kritika a szabadságharcig*. Bp. 1925. 15–25.

¹ Perlaki Dávid levele Ráday Gedeonhoz. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, kéziratár. (Ráday Gedeon levelezése VIII. 3081).

könyvet adott ki², melyeket felekezete iskoláiban éveken át használtak. A kortársak — köztük például a szintén oktatási kérdésekkel foglalkozó Szakonyi József is — ajánlották az ország népiskolai tanítóinak.

Perlaki 1791-ben megjelent pedagógiai kézikönyvének címlapján a következő megjegyzés olvasható: „szegényebb oskolatanítóknak ingyen”. Ebből jól látható, mennyire fontosnak találta a szerző, hogy a neveléssel hivatásszerűen foglalkozók kezébe magyar nyelven adjon egy közérthető, jól használható kézikönyvet. Perlaki műve ebben a műfajban elsőnek számít pedagógiai irodalmunkban.

A munka legfőbb értéke az, hogy több olyan nevelés- és oktatásméleti reformjavaslatot tartalmaz, amelyek az 1790-es években haladónak számítottak. Általános, minden gyermekre kiterjedő tankötelezettséget követel. Az anyanyelven történő oktatás bevezetését kívánja minden iskolafokozatban. Feladatnak tartja az ún. „reális ismeretek” tanítását. Fontos javaslata a korszerű, magas szintű pedagógiai-pszichológiai és módszertani ismereteket is adó tanítóképzés megindítása. A mű egészében véve önálló munkának tekinthető, bár érezhető rajta a lipcsei Rosenmüller hatása. A szerző jól ismeri kora külföldi pedagógiai szakirodalmát. Hivatkozik Locke, Rousseau, Saltzmann, Campe, Schiller, Rochow és Felbiger műveire, Fénelonra és Basedowra is.

Perlaki a nevelés célját a felvilágosodás szellemében fogalmazza meg: „Minden Oskolának ugyan az az eredeti fő tüzéja, hogy az Ifjúság azokban úgy neveltessék és oktattassék, hogy azokból idővel a Hazának Oszlopoi, Jó-Haza-Fiak és jó polgárok származzanak.”³

Fejlődéslélektani alapokból kiindulva követi nyomon a szerző a gyermek nevelésének egymás után következő fázisait a születéstől egészen az iskola elhagyásáig. „Miképp kell bánni az olyan kised gyermekekkel, akik még nem tudnak élni okosságokkal?” — teszi fel a kérdést Perlaki, és Rousseau szellemében próbál választ adni a csecsemő és a kisgyermek nevelésével kapcsolatos kérdésekre. A nevelésnek ebben a korban azt kell biztosítani, hogy a gyermek testi-lelki képességei zavartalanul fejlődhessenek. Felhívja a figyelmet a szoptatás fontosságára. Szerinte nagyon ártalmas a gyermek fejlődésére, hogy a „középsorsú” és „előkelő” anyák dajkákra bízzák gyermekeiket és nem maguk szoptatják őket. Ez hátrányos a testi-lelki fejlődésre egyaránt. Ebben az időszakban (tehát 0–2 éves korig) nagyon fontos, hogy szeretettel, de következetesen és kényeztetés nélkül bánjanak a gyermekekkel. Nevelési kérdésekben fontos — már az ilyen korú gyermekeknél is — a szülők közötti összhang.

A könyv következő részében Perlaki azt tárgyalja: „miképp kellyessék az olyan gyermekekkel bánni, a kik már folyvást beszélnek”. Oktatni még nem lehet az ilyen korú gyermekeket — vallja Rousseauval egyetértésben Perlaki —, mert még nem képesek az elvont fogalmak megértésére, fogalmi gondolkodásra. Ekkor az érzékelést célszerű fejleszteni, a látást, a hallást, a tapintást azzal a céllal, hogy a gyermek minél közvetlenebb kapcsolatot teremtsen az őt körülvevő dolgokkal. Rousseau-i fogantatású Perlakinak az a megállapítása is, hogy a gyermeknek önmagának kell megismernie a dolgok tulajdonságait, mégpedig saját tapasztalatai segítségével.

A nevelés harmadik szakasza az iskoláskor. Rousseau-tól eltérően Perlaki a hatodik életévtől kezdve tartja célszerűnek a gyermekek rendszeres oktatását. Leszögezi, hogy a tanulás legyen öröm és jutalom a gyermek számára. Megjegyzi, hogy „a mi Magyar-Országi Oskoláinkban többnyire mind fel-fordult módon kínoztattak mint tanítottak addig a tanuló gyermekek.”⁴ Az oktatás tartalmáról szólva röviden felsorolja azokat a tárgyakat, amelyek elengedhetetlenül szükségesek minden gyermek számára. Ezek: az írás, az olvasás, a számtan, a vallási alapismeretek. Indulatosan szól arról, hogy ideje volna már a „reális ismereteket” előtérbe állítani a latin nyelv oktatásával szemben.

Nemde nem véghetetlenül jobb lenne, ha a Falusi és Városi alsóbb Oskolákban egy betűletes Levél írására... a mezei gazdaság folytatásának, s marha nevelésnek fundamentumára, a Természet s Haza Historiájának és Geographiájának legalább egy kevés esmérétére és más ilyen közönséges haszonvételű dolgokra taníttatni és szoktatni a gyermekeket, minthogy a Deák nyelvnek taníttatásával kínoztatnak.⁵

² Kisedeknek első tanúságok a keresztyén tudományból. Komárom, 1791. 61. — *Gyermekek és ifjak imádságos és énekeskönyve*. Komárom, 1793. 172.

³ PERLAKI DÁVID: *A gyermekek jó nevelésekről való rövid oktatás*. Komárom, 1791. 2.

⁴ PERLAKI DÁVID: *im.* 53.

⁵ PERLAKI DÁVID: *im.* 54.

Emellett nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermekek képzésében fontos szerepet kell kapnia a munkára nevelésnek. Idejekorán kell a gyermeket munkához szoktatni. Kezdetben a szülők feladata az, hogy a koruknak megfelelő, de rendszeres ház körüli munka végzésére készítsék mind a fiú-, mind a leánygyermeket. A munka ne legyen számukra megterhelő, de elvégzését követeljük meg a gyermektől. A fiúknak mezőgazdasági munkát ajánl, fontosnak tartja az egyszerű szerszámok használatának elsajátíttatását. A lányok szövést, fonást, varrást tanuljanak. Később a tanító és a szülő együttes megfigyelései alapján dőljön el, hogy a gyermeknek „melly mesterségre van kedve és hajlandósága”. Ezt figyelembe véve döntsenek a jövőendő életpályáról. Egy mesterség megtanulását – társadalmi helyzetre való tekintet nélkül – mindenki számára ajánlatosnak tartja Perlaki.

Legalább ilyen lényeges a szerző szerint a testi nevelés is. Locke gondolatmenetét követve vallja, hogy egészséges lélek csak egészséges testben fejlődhet. Javasolja, hogy már csecsemőkortól kezdve tartózkodjék sokat a gyermek szabad levegőn, mozogjon sokat, táplálkozzék egyszerűen és rendszeresen. Kemény fekvőhelyen aludjék, korán keljen és feküdjön. Ne öltözzék túlságosan melegen. A testi nevelésről szóló részben a szerző a szülők és tanítók figyelmébe ajánlja Wespriemi István néhány évvel korábban megjelent művét, *A kisdied gyermekek neveléséről való rövid oktatást*.⁶

A nevelés és oktatás módszereire is kitér a szerző. Ezek megválasztásánál az első és legfontosabb kiindulási pont, hogy „a szülők és tanítók elsőben is gyermekük természetjüket és indulatjokat ki tanulják és igazában meg esmérjék őket.”⁷

Tehát a nevelési folyamat során a gyermeki lélekből kell kiindulni. Ez a nézet is Rousseau-i ihletésű, hiszen ő írja: „Kezdjétek tanítványaitok behatóbb tanulmányozásán, mert bizonyos, hogy korántsem ismeritek őket.”

Perlaki azonban nem fogadja el Rousseau-nak azt a nézetét, hogy a nevelés mindenható. Inkább azt tartja, hogy a neveléssel sokat el lehet érni. Nézete szerint a nevelés feladata az, hogy kifejlessze a gyermek veleszületett jó adottságait, illetve elfojtsa a rosszakat. A nevelési módszerek közül inkább a meggyőzést, a szoktatást, a gyakorlást, az elismerést és a jutalmazást részesíti előnyben. A biztatást, sőt a testi fenyítést megengedhetőnek tartja, de csak legvégső esetben, mikor minden más módszer eredménytelen. Sokszor visszatér a példa nevelő erejére: „A szülők és tanítók mindenben jó példát adjanak a gyermekeknek.” „Nintsen e világon nagyobb tanító a példánál.” „Kevés hasznot tenne, ha magok nem tselekednék, a mit gyermekeiktől kívánnak, vagy ha éppen annak ellenkezőt tennének.”⁸

Az oktatás módszereiről szólva Perlaki azt emeli ki, hogy az mindig a gyermek természetes fejlettségi szintjéhez igazodjék és vegye figyelembe a gyermeki aktivitást.

Külön fejezetet szentel a szerző a tanító személyiségének és képzése kérdéseinek. Itt fejti ki a közoktatás egészére vonatkozó reformgondolatait. A Ratio Educationis tanítóképzésre vonatkozó rendelkezéseit nem tartja kielégítőnek. „Hanem igaz, hogy az Oskola Mestereknek az Oskolai hivatalra megkívánható elkészítetéseket jobban szívén kellene venni Hazáinknak! Valamij Oskola Mesterket nevelő Semináriumaink nem lesznek (ha más módjával még most nem lehetne, legalább nagyobb gymnasiumainkban) Magyar Országban, mind addig nem is reménylhetjük, hogy jobb Oskola Mestereink legyenek, s a gyermekek is jobb módjával taníttassanak. Mert hogyan tanítson az, aki azt se tudja – és soha nem is tanulhatta: mit, s mi módjával tanítson.”⁹

Tehát Perlaki szerint a Ratio által megszabott – norma iskolák melletti – tanítóképzés nem megfelelő szintű. Legalább gimnáziumok mellett működő tanítóképzést követel, de ennél is jobbnak tartaná, ha önálló képzők létesülnének, hiszen csak így lehetne az iskolai oktatás színvonalát emelni.

Addig, amíg nem lesznek magasán képzett, pedagógiai és élettani ismeretekkel felruházott, jól fizetett tanítók, addig nem is lehet kívánni, hogy művelt hazafiak, jó polgárok, jó mesteremberek váljanak a gyermekekből. Keserűen jegyzi meg, hogy „nálunk Magyar Országban egy öreg béresnek vagy házi inasnak gyakran tisztességesebb fizetése és több becsülete van... mint a tanítónak”.¹⁰

Perlaki elképzelései, a népoktatás tartalmára, módszereire, szervezetére vonatkozó követelése, reformjavaslatai csak fél évszázad múlva kezdtek megvalósulni. Rendkívül gyermekcentrikus nevelési el-

⁶ WESPRIEMI István: *A kisdied gyermekek neveléséről való rövid oktatás*. Nagyvárád, 1760.

⁷ PERLAKI Dávid: i.m. 60.

⁸ PERLAKI Dávid: i.m. 64.

⁹ PERLAKI Dávid: i.m. 54.

¹⁰ PERLAKI Dávid: i.m. 58.

képzelései között még napjainkban is sok helytálló gondolat van. Szép magyar nyelven íródott kis könyve, amelyet „szegényebb iskolatanítók” ingyen kaphattak meg, értékes, figyelemre méltó pedagógiai szak-könyv.

FEHÉR KATALIN

Bécsi levelek Aranka Györgyhez. Aranka György (1737–1817), a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnökének 18. századvégi levelezése gazdag forrásanyagot nyújt a korszak kutatójának. A 90-es évek első éveiben felgyorsult történelmi széljárásban Erdélyben is jelentős változások mennek végbe. Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság valamint a Kéziratokat Kiadó Társaság létrehozásán fáradozó Aranka György Marosvásárhelyről indítja útnak leveleit a történelmi Magyarország négy égtája felé, s a levelezés nem marad meg a történelmi határok között: számos címzett a németországi protestáns egyetemek hallgatója; megint másokat Bécsben ér utol a posta. Ez utóbbiak többnyire erdélyi származású értelmiségiek, akiket napi ügyeik átmenetileg a császárvárosba szölibának, vagy hosszabb ideig itt vállálnak a magas állami szerekben – többnyire az erdélyi kancellárián – hivatalt. Az ő információik különösen fontosak ebben a történelmi pillanatban, amikor a röpiratok nyomán az említett társaságok felállításáról csak az erdélyi diéta határozott, de Bécs még nem. A levélírók segítenek eligazodni az aktuális napi politikai eseményekben, egyikük-másikuk eredményesen szolgálja a híd szerepet: egyengetik a magyar nyelvű könyvkiadást Bécsben, segítenek az erdélyi auctorok munkáinak bécsi terjesztésében. Teleki Sámuel tudós kancellár pedig tanácsaival ösztönzi a fellendült erdélyi tudományos igyekezeteket. A levelek, amelyeket itt közzé teszünk 1791–1793 eleje között íródtak. Valamennyi levél az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található. A bennük visszatükröződő kedvező visszhang – amellyel írói a két társaság tervének híret fogadták – segítik Arankát a célkitűzések valóra váltásában.

1.

Görög Demeter levele Aranka Györgyhez

Tekéntetes Ur

Nagy Érdemű Tudós Hazafi!

Az által küldött 301/30 Kr. nagy háládatossággal vettem. Már a *Budai Basának* ki nyomtatására tett költségeid ki is fizettem Albertinek. Ide zárom a' számolását. El ijedtem belé, hogy a' Summát meg láttam; kiváltképpen pedig azért, hogy a' sikárlásnak (Glattan) különösen meg vette az árát. A' Factozonak elegendőképpen értékre adtam az íránt való meg-ültközösemet, hogy mind ez ő mind a' mi már a' nyomtatás előtt tett fel vetésünknel sokkal többre ment a költség. Ámbár magam-is által láttam; hogy azt tellyes lehetetlen egy fillérig előre meg határozni; mindazáltal szivemből kívántam volna, hogy harmadába se került volna. Az vigasztal, hogy felőle el lehet azt mondani, hogy szebben, pompásabban egy Magyar munka sem nyomtatódott nálla. A' Nyomtatványok mind nálla vannak le-téve. Nem tudom meg várjuk é a' másoknak ki-nyomtatását vagy utnak inditsam? – Ki kérem az ez íránt való rendelést: úgy nem külömben azért-is: nem kell-é Pálffy 's Teleki Cancelláriásoknak, 's ennyihány Magyar Méltóságoknak ajándékba, vagy pénzért adni, mivel már meg szállítottak íránta. Mi lesz egynek az ára: Hát Pesten, Debretzenben nem kell ennyihány Nyomtatványt hagyni? s Kinél?

Éppen ebben a szempillantásban veszem Kováts kedves Barátom levelei közzé tett betes írásait a' Tekintetes Urnak. Írántunk tett szives fáradozásait háládatos szízzel veszem. Ezentul-is ki-kérem – ajánlván viszontagvaló szives szolgálatomat. – Kívánságok szerént tehát a' kékelő papirosra fogom felét nyomtattni. Ez valamivel oltsóbb a Hollandusnál. Az a árkost ma küldöttem meg Kováts Barátomnak – tesszen meg-nézni, 's ez íránt való ítéletit szababon velem közleni. – Nagyon sajnálom a' hibákat. Ne terheltesen ki-jegyezni azokat. Én holtomig vagyok

A' Tekéntetes Urnak

Kész alázasos Szolgája

Görög

A' Tudós Társaság íránt való bővebb tudósítást nagyon óhajtjuk. Mivel meg ígértük – nekünk kel-lene azt mindenek előtt kiadni.

(OSzK Ki. Quart. Hung. 1994/155.)

2

Görög Demeter levele Aranka Györgyhöz

Tekéntetes Ur

Nagy érdemű Hazafi!

A b árkust ide zárom két más próba árkusokkal együtt. Ezek a' *Velur* nemű papirosokból valók. Betse, ha nem hibázok abban áll, hogy testesebb, 's semmi linea nints belé sűrítve, a' millyent t.i. minden papiroson szoktunk tapasztalni ha ezt a világosságra tartjuk. Az egyik árkust kékes a' másik fejebb. Ezeket azért küldöm, hogy ha tetszik azokra a' Gubernátorné Ő Excellenciája-féle munkát nyomtattatjuk. Nem hiszem, hogy drágább legyen a' Hollandusnál. Mihelyest végire járok, tudtokra adom a' Ttes Urnak. Második kérésem abból áll, hogy a' Tekéntetes Ur világosan meg-írni méltóztatna mi nem tetszik az orthográfiánkban, hogy azon hibákat jövő Munkában el-mellőzhessük. Mi némelyeket tsekély ítéletünk szerint jobbitattanak, mivel láttuk, hogy a munka sem volt bizonyos orthographiai regulák szerint írva. *Dobos* sat. nagy betűvel, 's sokszor pedig nagy nemű szó kis betűvel volt írva. — Ugy vettük észre, hogy *Kazintz* Ur is ilyen formán tette a' változást a *Julia Leveleiben*. Éppen most mingyárt hozzája megyek. Tegnap előtt érkezett fel. Tudom tisztelné a' Tekéntetes Urat, ha tudná, hogy irok. Ennyihány hétig itt fog mulatni.

Nagy meg illetődéssel olvastam Gubernátor Ő Excellenciájának rollam tett kegyes emlékeztét. Én mindenkor álmélkodója voltam [egy szó olvashatatlan!] tökéletességeinek, 's emberséges szeretetének. Én ezen virágzó Háztól mind Bétsben, mind Kolosváron létemkor, a' leg tisztább hajlandóság-nak jeleit tapasztaltam. Soha sem-is felejttem el azokat.

Reméllem a Tekéntetes Urnak, a' Társaságnak fel állásában való igyekezete, már eddig-is sikerét látta. — Bár tsak ennyihány száz illye nemes lelkű Hazának fiai lennének!!! Mire nem mehetne nemzetünk tsak ennyihány esztendő alatt-is? — Hát mi Magyar Országok mikor követhetjük e ritka példát?

A Tettes Urnak

Kész alázas Szolgája
GörögBétsben Máj.24^{ik} 791.

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1944/150-151.)

3.

Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Spectabilis Domine Tabulae Regiae Asessor!
mihi Observandissime!

Mind az Urnak hozzám eresztett betsűs Leveléből, mind pedig Kedves Atyánkfianak tudosításából örömmel értettem az Urnak köz-jóra törekedő igyekezetének Tárgyait; mellyeknek tehetségem szerint elő-mozdításokra tulajdon gyűjteményembőlis készségemet ajánlom; csak a mostani felhevülések, mértékletebb hangja a szelidebb Musákat szollani engedje; animusque a severibus curis ad amoeniores Musas revocare liceat. In reliquo singulari Observantia persisto:

Spect[abilis] Domini

Obligatissimus servus
Sam. Teleki

Viennae, 30. Maji 791.

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/161.)

4.

Zejk Dániel levele Aranka Györgyhöz

Ajánlom az Urnak Tabulae Regiae Assessor Uramnak egyenes Indulattal valo kész szolgálatomat!

Két rendbéli Leveleit is abban bé foglalt tudósításait az Urnak igen kedvesem vévén — mint hozzám viseltető hiedelmének s jo Indulatinak jeleit nagyonis betsüllöm. Én Istennek hála itt jól és frissen vagyok, napról napra mind inkább inkább szeretem itten, és úgy tetszik megelégedve kezdettem lenni minden Bétsi acomodatioval, megvállik hogy léssen ezután, denique jo az Isten jot ad, tsak arra bízam magamat.

Apróság Ujság itt mindehol elég van, de sem az írást, sem az olvasást megnem érdemli, sőt sokszor a hallatás unalmas, hanem most ugyantsak van egy jo ujság mely bizonyos megvan hála Istennek a' Törökkel valo békességünk, mely reménlem sok jot von maga után, a' mi szegény Erdélyünkis talám tsendességben és nyugalomban jóhet, dolgaink jobban fognak folyni.

Cancelláriánk Praesesse Groff Teleki frissen van, szépen, jól és tsendesen nagy moderatioval viszi a Praesidiumot, nem beszéltem azt a' sok jot, és betsületre méltó állapotot benne a' mit gondolatomon fejül találtam s tapasztaltam; a' ki penigh azt mondja hogy nem jo Haza fia, hibázik s nem jot mondja, s a környül állásukat, s dolgok valóságát éppen nem tudja. Holnap az Értz Hertzeg Ferentz parantsolattýára Luxembourgban fog ebédre ki menni az Udvarhoz. Akár ki hogy gondolkodjék s mit betsüljön de sokat vesztene a Haza ha ezt az embert továbbrais diszgusztálni akarnák, nem ugy irom mint Teleki Sogor, hanem mint emberséges ember s Haza fia. Oh vajha már szépen, tsendesen, jo egyet értéssel, és a' Fejedelemhez mutatando hiv engedelmességgel folytatnák a' dolgokat bizony sok jot lehetne reménleni, de ugyan gondolja meg minden a ki gondolni s jozanon tud akarkodni vallyon mikor annyi sok jot akarnak a' jo és igazságot szerető, mindent régi Törvényes formájában helyre állítani kíváno Fejedelemtől megnyerni, meg kellé előre boszszantani? magára kellé a Statusnak haragítani? avagy az igaz Jusnak helyes mutatása mellett fel adando hiv engedelmességgel valo kötés alol nem többet lehetné meg nyerni. Én azt tartom hogy bizonyos többet, s abban meg sem tsalatkozám. Reménlem hová hamarébb még hallunk több ujságokatis, talám olyyakatis a' melyek minketis fognak illetni. Én igen kedvesen fogom venni az Ur tudósítását. Minden rollam emlékezőket szivesen köszöntek a' kik szídnak azoknakis jot kívánok. Isten téritse. Melyet magamat megtapassztalt jo indulatába ajánlván maradok

Az Urnak

Igaz joakaroja kész köteles
Szolgája

Béts 1ma Junij 1791.

Groff Bethlen Josef dolgát sajnálom de maga az oka.

(*OSzK Kt. Quart.Hung. 1944/159–160.*)

5.

Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Spectabilis Domine Tabulae Regiae Adsector!
mihi Colendissime!

Valamint az Urnak dicséretes igyekezeteit a Magyar Nyelvnek és dolgoknak mívelésekben nagyra becsüllöm, ugy azok iránt hozzám utasított tudósításait kedvesen vettem, örömmel fogadván minden alkalmatosságot azoknak tehetségem szerint elő segillésekre.

A Budai Basát, és a fiui szeretetnek jeles példáját gyönyörködve olvastam, a betűkis igen szépek. Béla Notáriussa sok jobbitást, és a történeteknek megvilágosításokra munkás jegyzéseket kíván, mint-hogy a Régiségeket csak a leg régibb, és leg nevezetesebb hiteles Irónk, mégis szegyenűnkre azt sem tudjuk bizonyosan: mikor élt? Szászki irt volt reá valamely Jegyzéseket, de még sok vagyon hátra. Sze-

gény Cornidest sokszor unszoltam ezen derék kis könyvünknek meg világosítására, mert neki nagy készüllete volt réá, de az ő Notariussa: in spongiam incubuit ut Ajax Augusti.

Most úgy hallok egy kis könyv jött ki Erdélyben ilyen Tzim alatt: Imago Nationis Siculiae, ne sajnállyon az Ur egyet első alkalmatossággal számomra fel-küldeni, és az árát B. Jósika Antal Urral ki-fizettetni. Nem különben az Ország-gyűlés Jegyző Könyvének hátra lévő részétis a 236^{dik} laptól fogva végig. Hallok: hogy az Oláh-Nép neve alatt bé-adott könyörgő Levélreis fogos meg-jegyzések vagynak most a sajto alatt; ezeketis szeretném minél hamarább kezembe venni, szükségem is lévén reájok.

Az Ur levelének végén jelentett kívánságát pedig igyekeztem tellyesíteni. In reliquo singulari ob-servantia persisto:

Spect[abilis] D[ominatio]nis V[est]rae

additissimus servus
STeleki

Viennae, 14. Sept. 791.

A levél címzése: /retour /er' Monsieur /Monsieur George d' Aranka / Adsesseur de la Table Royale / Jidiciare in Transilvaniae / par Hermannstadt a' Clausenburg / M. Wasárhely

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/164.)

6.

Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Spectabilis Domine Tabulae Adessor!
mihi Observandissime!

Az Urnak hozzám utasított Levele mellett, kedvesen vettem az Oláhok iránt küldött kis munkát, melyet ugyan már annakelőtte az Auctor maga közölt velem. Prepost Szereday Uris fel-küldötte az Erdélyi Püspököket; és még a Benkő Uram Székelyek iránt ki bocsátott munkáját nem vettem. Meg vagynak nállam a Sultzer darabjai. Ami pedig az Urnak érdemlett consolatioját illeti: azt adandó alkalmatossággal eszközölni igazságnak és kötelességnek tartom. Iugí propensione et ob-servantia perseveratus

Spect[abilis] D[ominationis] V[est]rae

Obligatissimus servus
STeleki

Viennae 10 oct. 791.

Címzés: de Vienne à Monsieur, Monsieur George d' Aranka

Adsesseur de la Table Royale Iudiciaire en Tran[n]silva[n]ie par Hermanstadt a' Clausenburg

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/165.)

7.

Fábián Dániel levele Aranka Györgyhöz

Kedves Barátom!

A' mult Holnapnak 3^{dikán} nekem írott barátságos Leveledet örömmel vettem. Tsekélly tehetségemet mindenkor közelebről pedig a' Méltóságos Kir[ályi] Táblán esett vacantiák restauratioja alkalmatossággal szolgálatodra nagy készséggel és szívességgel fordítom. Érdemeid pedig az itt lévő Hazánk béli Méltóságok előttis jól esméretesek.

Közelebről esett p.o. egy helyen hogy vallyon azon Munkát de familitudine Constitutionis Regni Hungaricae cum Anglicanum, mellynek Schlözer reputatiojára irt, Te dolgoztad? én aszt feleltem hogy bizonyoson nem tudom de Téged meg kérdelek íranta, hogy azért bizonyost tudjak mondani tudositts ezen Circumstantiáról.

A' Deputatus Urakat ad 15 = februarii várjuk, én pedig vagyok mindenkor

hiv Barátod
Fábián

Béts, 24^{die} X^{br}. [december] 791.

A levél címzése: de Wienné à Monsieur Monsieur George Aranka Assesseur de la Table Roy. de [1 olvashatatlan szó!] de Transilvanie par Temesvár Hermannstadt – a Maros Vásárhely

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/167.)

8.

Cserei Mihály levele Aranka Györgyöz

Béts 1st Maii 792

Méltóságos Ur!

Meg-enged nékem a Méltóságos Ur, hogy a Görögnek küldött tiz aranyok iránt későbbre talám, hogy sem a Mlgos Ur reménlette volna, tudositom a Mlgos Urat; oka eddig valo halgatásomnak nem egyéb volt, hanem hogy az azon pénznek vételéről szollo quietantiát későre kaphattam kezemhez; azomba hogy a réám bizott dolgot tökéletesen véghez vittem, ezen ide zárt quietantiából méltoztatik a Mlgos Ur által-látni. Mlgos G. Bethlen Pál ur ő Excellentiája-is küldött volt ugyan Görögnek az ujságra tizenkét német forintokat, s mivel azokat-is a fennebb említett quietantiába foglalta Görög, kérem a Mlgos Urat méltoztassék ő Excellentiáját-is bizonyossá tenni affelől azon quietantiának elő-mutatásával, hogy a küldött pénzt oda, a hová illet, általattuk.

Az Erdélyi Articulusokra ő felsége már mind leatta a Resolutioját a Cancellariára, ez pedig által atta a Deputacionak, hogy ha azok iránt valami reflexioji volnának, azokat meg-tehessék. Meg-kell vallanunk hogy ámbár vagynak azon Resolutiok közt olyanok-is, amelyek a Statusok kívánságaival nem egészen egyeznek, sőt vagyon mindazonáltal a Hazának jövődöbéli boldogságára meg-álitva. Illyenek példának okáért, hogy 1) A Törvény szerző, el-törő, és magyarázó hatalom a Statusokkal közösnek 2) Erdély független, és tsupán a maga Törvényei szerént kormányozható országnak esmér-tetik. 3) Bizonyossá tétetnek a Statusok, hogy Erdély az uralkodo Háztól nem más, hanem a Magyar Corona jussán biratik. 4) A fundamentális Törvények változhatatlanoknak igítettnek 5) Senki Hivata-lától addig, mig meg nem halgattatik, meg nem fog fosztatni. 6) A Diploma szerént minden esztendőbe Diaeta lészen 7) A Hamis vádlok meg fognak büntettetni, és semmiféle anonyma Delatiok bé nem vétetnek 8) Minden változásával az uralkodonak a Leopoldinun Diploma meg-erősítve ki-fog adattni a Statusoknak az új fejedelemtől, és minekutánna a Statusok a Homagiumat le-teszik, az fejedelem-is arra a Hit formára, amely szerént Leopold képibe el mondotta volt a Hitet a Regius commissarius, az szerént meg fog esküdni. 9) A Diaeta organizatiojáról szollo Törvény cikkely helybe hagyatott; nem különben (10) a vármegyék organizatiojáról szollo Törvény cikkely-is némely hozzá adásokkal 11) A Statusoknak a Fő Hivatalak iránt valo választásbéli Jussok meg erősítetik 12) A Magyaroknak és Székelyeknek a Szászok közt a Concivilitatis Jus stabilliatatik 13) A Libera Migratióról szollo articulus in essentialibus meg maradt, a kik a fiscustól cigányokat vásároltak volt, azoknak a pénzek refun-daltattni fog a cameralis cassából. 14) A sónak az árra a Statusok hire nélkül nem fog neveltetni. 15) A Cameralis Hivatalokra is Hazafiak fognak tétetni. A Judicialéban projectált articulo nagyobbára vagy Resolutiok által fognak superaltattni, vagy a Juridica Deputatióra relegáltattnak [?] illyen pél-dának okáért a Gubernium, Cancellária, és a K. Tábla organizatiojáról, és Status Personalissaról irt articulusok nem különben azok amelyek az alsobb forumakról irttak. A Székelyek dolgaiba egy mixta commissio fog tartattni Kolosvárt a Gubernátor Praesidiuma alatt. A cameralenak is nagy része nem különben a Litterarium, és in specie a Magyar nyelvnek virágzását tárgyazo Planumnak ki dolgozása

Deputatiokra relegáltattak. Azok iránt melyek a Statusok kívánságival meg egyeznek, a Deputatio a Reflexioijt nagyobbán már el-készítette; s vagy ezen, vagy a jövő héten ő felségének fel adgya.

A Bátyám tiszteli a Mlgos Urat, engedelmet kér, hogy két rendbéli Leveleire nem válaszolhatott foglalatosságai miatt, köszöni szives megemlékezését; én pedig különös tisztelettel vagyok a Mlgos Urnak

alázatos Szolgája
Cserei Mihály

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/246–247.)

9.

Turoczi Károly levele Aranka Györgyhöz

Bécs. 1792. 3^a Aug.

Méltóságos Ur,
nékem alázatosan tisztelt jó Uram!

Meg vallom hogy magam feddem magamot, hogy ennyi ideig Levelem által annak a' Tiszteletnek a' mellyel tartozom a' Mlgs Urnak, eleget nem tettem; de engedjen meg most az edgyszer én nékem, mert fogadom, hogy mihelyt meg tudom azt, hogy mostani hibámot a' Mlgs Urnak embert betsülő szive el felejt, eddig való halgatásom ki igyekezem potolni a' mellynek főbb oka az én M. országon imitt, amott való hányodásom volt, de már Istennek hála Bécsbe, és az Erdélyi Cancellária mellett vagyok Juliusnak első napjától fogva. Az egészségem még eddig elé bánja a' Bétsi Levegőt és gyengélkedik, vagy 14 napokig a' házba rekesztett vala, ugyantsak most mégis sokkal jobban vagyok. Azon dolgokat a' mellyeket réám bizott volt a' Mlsg Ur meg mondtam volt még akkor mindgyárt B. Pronay Sándor Ur ó Nagyságának, Sos Uramotis a' mennyibe lehetett disponáltam hogy igazítsa jól a dolgot. Nékem akkor azt mondá hogy küldött is Könyveket a' Mlsg Ur számára.

Én azolta fordítottam az Ovidius Heroidumait és azokat kiis akarom adni, még pedig ha meg fogja engedni ezt a' nagy bátorságomat, a' Mlsg Urnak ajánlom, csekélység ugyan de mint egy fő Nemzeti Poéta, és a' Magyar Litteraturának Erdélybe édes attya bizom benne, hogy engem el fogadásával szerencséllet.

A' Homérus Munkáihoz hozzá fogtam és már nagy része fordítva vagyon 2. soru Magyar Versekbe erről ezután bővebben fogok ha meg engedi, írni a' Mlsg Urnak. Mind ezek utánis magam tapasztalt gráciájában ajánlott maradtam. állandó tisztelettel

A Mlgs Urnak

alázatos Szolgája
Turoczi Károly

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/283–284.)

10.

Diénes Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Béts 26ta Febr. 793.

Méltóságos Ur,
Nékem különös Tiszteletre méltó Uram!

A' Mlgs Urnak azon levelét, mellyet ezen Honapnak 5^{én} MVásárhellyen írni, és onnan hozzám küldeni méltoztatott a' mai postával vettem egész tisztelet mellett. — Én azon Levelét a' Mlgs Urnak,

mellyet MVásárhellyről Januariusnak 13^{án} méltóztatott hozzám küldeni a' Mlgs Ur meg-tartottam, hogy ha Obester Bartsai Urtol pénzt vehetek kezemhez; tehát a' Mlgs Ur Commissioit a'szerint tellyesíthessem. Én ezen Levelet a' Mlgs Urnak in originali vissza küldeni sokkal jobbnak tartottam, mintsem a' Mlgs Urtol adatott Commissioknak Specificatioját el-küldeni; azért azon Levelet ide zárva küldöm; ha a' Mlgs Ur ez után akár azoknak tellyesítéseket, akár másokat méltóztatik parantsolni, méltóztatassék újra fel jegyezni, hogy mit kíván a' Mlgs Ur véghez vitetni, és én azoknak tellyesítésekből késedelmes éppen nem leszek. Én a' Reumatismussal való hosszas küszködésem után lábra kezdék állani, reményilem az időnek derülésével, az én egészségem is más karba helyeztetik.

Itten már egy néhány naptól fogva igen szép tavaszi idők járnak. — Szatsvai Ur már soha több Ujjásgot nem ír; mert annak írását in via Gratia se nyerhette meg. Görög Urnak a' Mlgs Ur parantsolatját meg-mondani el nem mulatom. Instálom nagy alázatossággal a' Mlgs Urat engedjen meg nékem, hogy ily kisdegl[!] papirosla merészelttem a' Mlgs Urhoz írni. Én életem fogytáig vagyok

A Mlgs Urnak alázatos Szolgája

Diénes Sámuel
(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/286-287.)

11.

Teleki József levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Tabulae Assessor Ur!

Különös Jó Uram!

Méltóságos Urnak nevem napjáról meg emlékező levelét nagy szívesseggel vevén, abban bé foglalt jó kívánságait köszönöm, és mind vissza kívánom, bizonyos lévén az iránt hogy vagyon az Ur Isten Tárházában annyi áldás, hogy mind a kettőnknek jut belőle, a mennyi kell, csak háládatosak tudgyunk lenni, s másoknakis elég marad.

Nem igen voltam érdemes a Méltóságos Ur ezen második levelére, minthogy az elsőre ily későn válaszolok. De különben annak bizonyos nem annyira én, mint a Kaunitz Hertzegnek írott levél volt az oka. Ennek fordítását az originállyával conferálni, és a hol nem edgyeznek, meg igazítani szörnyű nagy dolognak tartván, mind halogattam, mint a rossz keresztyény a meg térést. Utollyára csak ugyan réa vévén magamat, s ezzelis úgy járák mint a meg téréssel szoktak az Emberek járnai, az az, hogy meg tanultam a tapasztalásból, hogy nem olyan nehéz dolog a mint én gondoltam. Melynek nagyobb bizonyosságául küldöm ide zárva a meg igazított fordítást. Meg igazítottnak mondom csak az én ítéletem szerint, mert csak arról szólhat kiki hogy a disputatitot elkerüllye. Rousseautól azt hallottam, hogy egy Petit Pierre nevű Abbénak a szokása, hogy minden contradictiot el kerülhessen, hogy az erősítései után örökké oda tette: pour moi... Azt senki nálla jobban nem tudván, mi tettzik neki eleibe járóvá az által minden versengésnek. Küldöm vissza kívánsága szerint a Méltóságos Urnak a francia leveletis, és hogy a levél taxájával ne alkalmatlankodgyam, leveletem frankozom.

Én még épen bizonyossan mikor mehetek le, nem tudom, fűgvén az ő Felsőge köz dolgainkra nézve adando kegyelmes Resolutiojától, de csak reményilem, hogy kevés nap mulva innen haza indulhatok. Ha azért néha rólam meg emlékezni nem terhelhetik par Temesvár. Otsára igazitva vehetem a Méltóságos Ur levelét.

Melyel továbbis szíves indulatiba ajánlva maradok

A Méltóságos Urnak

köteles szolgálja
G. Teleki Josef

Béts 19^a Ápr. 1793.

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/273.)

12.

A herceg Kaunitzhoz írt levél magyar fordítása

Fő Méltóságú Herczeg!

A Népek boldogsága körül foglalatlan Nagy emberek, nem vehetnek, se munkálódások természetéhez alkalmaztathat, sem érzékeny szíveknek édesebb jutalmat, mint a' közönséges háládatosság. Végyed azért jó neven, oh Nagy Ember! az én két Hazám Magyar Ország és Erdély háládatosságát, és engedd meg, hogy annál a' szerentsénél fogva, hogy tégedet esmerlek, lehessen az a' gyönyörűségem, hogy ezen köz háládatosságnak tolmátsza légyek. Reményem azomba bizonyosan, Kegyelmes Uram, hogy a' midőn én ezt véghez viszem, nem teszi Herczegséged nékem azt a' rövidséget, hogy szívemnek ezt az édes ki nyilatkoztatását hízlekedésre magyarázza, a' mely szemfényvesztők játékára se én magamat soha le nem alatsanyitottam, se bizonynyal Herczegségednek szüksége nintsen. Reményem kiváltképpen hogy Herczegséged előtt a' maga jótéteménye leg jobban tudva lévén, hitelt fog nékem adni, ha azt mondom, hogy ezen két Haza minden szege lyuka, a' Herczegséged, mint Öltalmazók nevével repdeső öröm között hangzik. Mely két Haza dolgai egészen más ábrázatba öltöztvén, a' Felső Császár 28^{ik} Jan. költ. rendelése által, és a' leg irtóztatottabb előre nézés helyt adván a' leg vidámabb tekintetnek, 's az előttünk egynehány esztendőktől fogva esmérten öröm könyv hullatásai váltván fel azokat, a' melyeket a' leg mélyebb szomorúság fatsart vala ki ez előtt, azt mondják, hogy ez a' hirtelen tsuda tétel kiváltképpen a' Herczegséged közbenvetésének gyümölte. Az igazság egy igaz mondosága által esmértes szájból jöven ki, nem lehetett, hogy az a' Fejedelem reá ne esmérjen, ki mindjárt a' Királyi Székében való be ülésével olly nyilván és olly nagy ditsősséggel meg tette az igassághoz az ő véle való szerelembe esésének jelentését. És ugyan azért, mihelyt a' Herczegséged közbenjárása által, a' maga pepetslés nélkül való köntösében és minden kendőzés nélkül meg láthatta, meg nem tartoztathatta magát, hogy a' szerelmeseknek egész hevesességekkel az ölibe ne rohanjon. E' szerént a' világnak Nagy Ura, a' ki magais a' maga teremtséit a' szabadságnak, melynek Ő a' Szerzője, sérelme nélkül kívánja igazgatni, hogy nálunk ezt a' maga blets ajándékát meg tarthassa, azt akarta, hogy egy Fő Tanács ado, a' kinek az a' férjfi bátorsága vagyon, hogy a' dolgok valóságos állapotját ki fedezze, ollyan Fejedelemre találjon, a' kinek lelke elég nagy légyen más felől arra, hogy az igasság szeretetének a' maga szeretetét, és az igasság érzésének a' maga tzelja véghez vitelésének indulatját fel tudja áldozni: Ennek a' szerentsés egyben találkozásnak köszönhetjük már, hogy ez a' Fejedelem életünket vissza állítván, ki akart bennünket venni a' tsak vegetalo teremtesek neméből, a' melyre minket szabadságunk irigyei le hányini kívántak. Ennek a' szerentsés egyben találkozásnak tulajdoníthatjuk, hogy ezek a' magok személlyes hasznok alávalo rabjai, a' kik nem egyébert láttatnak minden szabadság nemének hadat indítani; hanem hogy arra se méltok se nem alkalmasok, nem akadályoztathatnak meg ezután bennünket, hogy egy ollyan Fejedelmet ne szeressünk, a' kit a' természet a' közönséges szeretetnek tárgyává láttatott készíteni. De ha egy felől az a' meg különböztetett szolgálat, a' melyet Herczegséged egyszersmind a' Fejedelemnek és a' Hazának tett, olly méltán meg érdemli a' mi köszönésünket: ugyan ez nem kevésbé bátorít más felől arra, hogy itten egy alázatos kérésünket jelentsem. Minthogy Herczegséged csiráztatta ki ezen kellemetes reménységünket, igyekezzen Herczegséged aztat valósággáis változtatni, és a' mi Szabadságunk Herczegséged gondoskodása által romlásából fel épülni kezdett alkotványának olly erősségetis adni, hogy soha többször öszve ne omolhasson. Herczegségednek bletsületében járo dolog ez, és ez a' kötelesség, a' mely a' Herczegséged első helyével együtt jár, nem kevésbé kívánja, hogy tőlünk ezen Nemes igyekezetét meg ne vonja. Melyet annál inkább kérünk, hogy ezen kérésünk foganatjára elégnek itéljük, ha Herczegséged nevünkben alázatosan kérni fogja, hogy a' helyett, hogy azoknak az el ado hűségű tsuzso mászo hízlekedőknek tanácsát hallgassa, méltotassék Ő Felső a' maga igassághoz való hajlandóságát, és a' maga jótéteményre kész szívének belső indítását követni. Ha a' mint reménylünk, meg halgatja e' tekintetben ohajtásinkat, nem fogja többé látni a' Fejedelem és Haza között költsónós bizodalmatlanságnak keserű gyümölteit. Nem fogja többé a' maga alatt valokat abban a' szomorú választás kéntelenségében látni, hogy vagy a' Fejedelemnek engedetlenkedjenek, vagy a' Hazájokhoz hűségtelenek legyenek; ollyan kéntelenségbe, a' melybe a' Fejedelemhez leg hivebb emberis, ha leg kisebb bletsület maradványais vagyon nála, éppen nem kételkedhetik mit válasszon. Nem fogja tovább martzongálni ennek a' Fejedelemnek szívet az a' gyótró fájdalom, hogy a' leg bletsületesebb

és minden próbát leg inkább ki álló hűségű, de a' Szabadság izéhez hozzá szokott Polgárokis, inkább egész Nemek általán fogva valo el fogyasát kívánják, mintsem hogy ezen kedves bálványoktól valo meg fosztattatásokat ériék. Utoljára, nem fog bennünket, midőn a' Status köz Java kívánni fogja, se vagyoinakra se életünkre nézve fősvényeknek látni; és meg fogja a' dolog valóságából tapasztalni, hogy a' Szabad ember szívének véghetetlenül erősebb a' rugója, mint azoknak a' lágy rab embereknek, a' kik a' magok terhének nagy lágy melegséggel valo hordozásához szoktak, nem sokat gondolván vele, ki hordoztatja velek.

De érzékenységem a' Herczegséged nagy tárgy foglalatosságaihoz nem mérsékelt igen hoszsú Levelet iratna velem. El végzem azt azért egy minden Hazámfiával köz jo kívánsággal. Élhesz Te második Sülli! még sok esztendő el forgása alatt azzal a' belső gyönyörűséggel, hogy a' Hazának valo szolgálattal hűségesen szolgáltad a' Fejedelmet. Amelly gyönyörűség leg tisztább és leg kedvesebb izű, a' melly egy halandonak szívébe férhet. És ha majd Tégedet egykor a' természet Ura hogy a' Te nagy tselekedeteidhez inkább mérsékelt jutalmat adjon, más élet nemére által ki, szolgálhasson akkor ez a' nagy történet, és több a' Te Ministeriumodnak fényes pontjai, valamint a' Sülliéi örökös letzkéül és tudományul mind azoknak, a' kik a' dolgok kormányza mellett ülnek, hogy az ember nem lehet valósággal nagy ha tsak nem igaz, és hogy a' népek boldogsága állandobb légyen, mint a' jo Fejedelmek országlásának ideje, vagy a' roszszaoknak phantasiája tellyességgel szükséges a' Törvények tiszteletét fenn tartani, a' melly egyedül lehet közfal a' Fejedelem változó kénye és a' népek dühössége között. Annyi sok millio Hazámfiak között ez valóságos és egyenes kívánsága annak is, a' kiknek szerentsége vagyon a' leg mélyebb tisztelettel és a' leg alázatosabb szivességgel maradni.

Herczegségednek.

(OSZK Ki. Quart. Hung. 1994/274–275.)

A levélírók életrajzi adatai

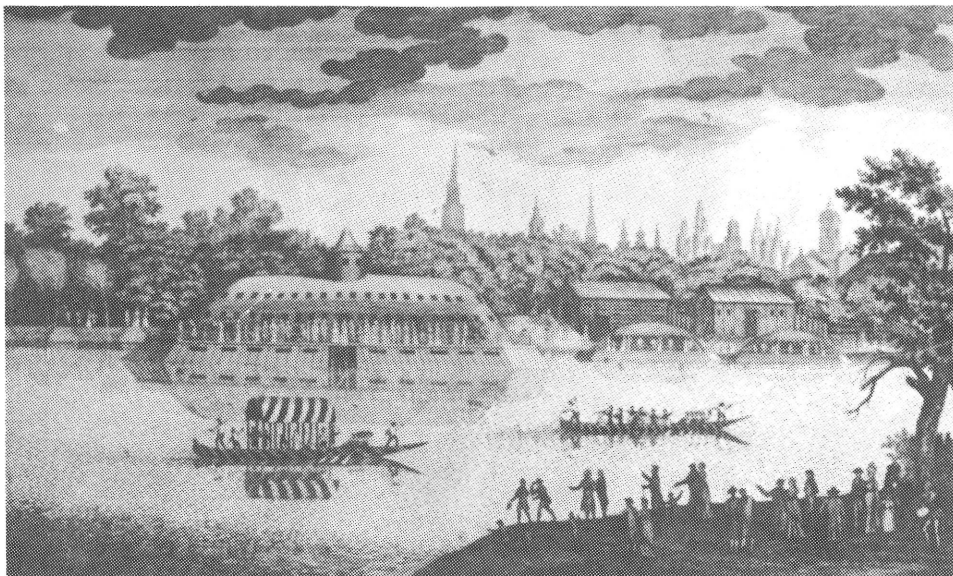
- 1) Görög Demeter (1760–1833) író. Bécsben a királyi családnál nevelő. 1789-től Kerekes Sámuellel együtt kiadta a *Hadi és más nevezetes Történetek* című lapot, amely 1792-től kezdve *Magyar Hirmondó* címen jelent meg. Bőkezűen támogatta az irodalmat. Elősegítette magyar szerzők műveinek bécsi megjelentetését.
- 2) Teleki Sámuel, gróf (1739–1822) erdélyi főúr, 1790-től erdélyi kancellár, 1792-től magyar alkancellár. Ő létesítette a kb. 40 000 kötetet tartalmazó ún. Teleki-tékat Marosvásárhelyen.
- 3) Zejk Dániel (1737 k.–1796) a testőrség tagja, 1777-ben ítélő mester, 1785-től guberniumi tanácsos. 1791-ben került Bécsbe, ahol 1792-től a kancellária tanácsosává nevezték ki. 1795-től a Királyi Tábla elnöke.
- 4) Fábíán Dániel (+1830-ban, 82 éves korában) 1790-ben Cserei Elekkel együtt szerkesztette a rövid életű erdélyi magyar újságot, az *Erdélyi Magyar Hirvivőt*. 1791-ben került Bécsbe, később az erdélyi főkormányshéknél hivatalnoki állást töltött be.
- 5) Cserei Mihály (adatai egyelőre ismeretlenek).
- 6) Turoczy Károly (?–?) Erdélyben, Csapón született. Bécsben és Pesten tanult, Teleki Sámuel segítségével – éppen a levél írásának idején – Bécsben, az Erdélyi Kancellárián talált állást. Innen állhatatlan természete miatt elbocsájtották, visszatért Erdélybe, 1804 nyarán rövid ideig a Marosvásárhelyen játszó magyar színtársulat igazgatója volt. Gúnyverseket írt. Korán meghalt.
- 7) Dienes Sámuel, Diénes (?–?) egy marosvásárhelyi talpcsináló fia, Bécsben végezte tanulmányait, ahol később ágensként működött. Különböző megbízásokat vállalt magára.
- 8) Teleki József, gróf (1738–1796) erdélyi konzervatív szellemű nagybirtokos, főispán, koronaőr; alkalmi verseket írt, nagy könyvgyűjtő volt. A mellékelt levelet feltételezhetően Aranka vagy Teleki írta Kaunitzhoz.
- 9) Kaunitz, Wenzel Anton, gróf (1711–1794) osztrák államférfi és diplomata, 1753-tól 1792-ig államkancellár. A felvilágosult abszolutizmus híve; nagy befolyást gyakorolt Ausztria kül- és belpolitikájára.

ENYEDI SÁNDOR

Batthyány Tódor műszaki könyvtára. A középkor folyamán gyökeresen felértékelődött a kézműves, különösen azonban a mérnök és a feltaláló társadalmi megítélése. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy fejedelmek élénk érdeklődést tanúsítottak műszaki problémák iránt, mint Zsigmond és Mátyás király, sőt egyesek maguk is aktívan részt vettek — persze a barkácsolás színvonalán — technikai munkálatokban: Miksa császár szenvedélyes esztergályos volt, V. Károly az órákban, II. Rudolf az alkímiában lelte örömét.

Az ily módon udvarképessé vált technika művelői közé a 16–17. század során már feltalálói minőségben is felsorakozott számos magas világi sőt egyházi méltóságot viselő személy. Az utóbbiak közül elég talán Verancsics Faustusra, az előbbieket sorában II. Ferdinánd toszkánai nagyhercegre emlékeztetni. Már ekkor is Anglia jár az élen; II. Károly nagybátyja, Ruppert herceg emelőket szerkesztett, új ötvözetet talált fel, Edward Somerset, Worcester ógrófja egyszerre száz szabadalmat jelent be 1662-ben. Werner Sombart valóságos feltalálói korszakról beszél¹, mely persze csak a következő században érik be. Hazánkban főrangú személyek inkább csak alkímiával vagy haditechnikával foglalkoztak, és az ipari forradalomnak kellett eljőnie ahhoz, hogy egyesek, mint Batthyány Tódor vagy Vay Miklós, találmányi bejelentéssel éljenek.

Ha a korai hazai magánkönyvtárak összetételét vizsgáljuk, szembetűnővé válik tulajdonosaik természetudományos és műszaki témák iránti érdektelensége. Zay Ferenc könyvtárában (1553) például egy Polydorus Vergilius, Bornemisszában (1565) egy-egy bányászati és alkímista mű, egy kassai könyvkereskedő anyagában (1583) több számtankönyv mellett csak egy Agricola és két Polydorus szerepel². Dicséretes kivételt képez a 16. században a nagyműveltségű Dernschwam János, akinek hagyatékában 6 bányászati vonatkozású Agricola-kötet mellett — melyek szakmája gyakorlását szolgálták — Cardanus, Vegetius, Vitruvius, Apianus, Münster különböző irányú műszaki munkái és természetesen vagy 20 alkímista traktátum fedezhető fel.³ Elmondható, hogy a 17–18. század során sem változik a helyzet, a magánkönyvtárak műszaki állománya elenyésző marad.

Batthyány Tódor hajója Bécs alatt, 1798. (korabeli rézmetszet)

¹ SOMBART, W.: *Der moderne Kapitalismus I/2*. München, 1924. 170–173.

² *Magyarországi magánkönyvtárak I. kötet 1533–1657*. Budapest–Szeged, 1986.

³ BERLÁSZ, J.: *Die Bibliothek Dernschwam*. Szeged, 1984.

Batthyány Tódor (1729–1812) nevét hajóépítő tevékenysége tartotta fenn. Nem kétséges, az utolsó nemzeti nádor fia, az esztergomi érsek öccse legfőbb ambíciója folyami, sőt tengeri járművek konstruálására irányult. Bécsben végzett gépészeti tanulmányai bátorították fel arra, hogy 1777-től mérnökeivel nagyméretű hajókat szerkesztessen, melyek rendszeresen szállítottak a Száván és a Dunán gabonát Bécsbe. A 80-as évek elején jelenik meg a Dunán 1000 korabeli mázsás (közel 50 t) hasznos terhet szállító, Bucentaurus nevű hajója, melyen 12 főnyi legénység teljesített szolgálatot. Ez az 1783–88-as években Bécs és a fekete-tengeri Cherson között közlekedett. Az ár ellen úszó másik Bucentaurusra 1793-ban nyer Batthyány szabaddalmi oltalmat. Nagy feltűnést keltett vele, amikor Bécsben kis hajóhad kíséretében megjelent vele; az eseményt szép metszet örökíti meg. Az 1796. évi jégzajlásban elpusztult ugyan, de újjáépítése után „győzelmesen” kötött ki 1802-ben Pozsonyban, amiről egy ritka verses röpirat ad számot.⁴

Am ebben nem merült ki a műszaki érzékkel megáldott gróf technikai érdeklődése. Foglalkozott a Kulpa hajózhatóvá tételével, vas- és rézbányát tartott fenn Horvátországban, malmokat Ozályban és Bucariban, manufaktúrákat alapított, így porcelánüzemet Bécsben (amiért elvesztette az uralkodó kegyét), majolika- és textilmanufaktúrát Kisbéren, posztó-, kénsv-, tűkészítő üzemet Tarcsán, Borostyánkőn, ill. Ausztriában.⁵ A Dardanellák erdősítéséről ismert Totth Ferenc báróval alkímista kísérleteket folytatott.

Ilyen sokoldalú ipari gyakorlat hallatán nem meglepő, hogy a szenvedélyes könyvbarát gyűjteménye is tükrözi gazdájának érdeklődését: az első számottevő méretű hazai műszaki magánkönyvtárnak tekintetjük. Megérdemli tehát behatóbb ismertetését, amennyire ezt jelen állapota lehetővé teszi.

Csanak Dóra ismerteti a könyvtárnak az unokák, Batthyány Gusztáv és Kázmér általi, a Magyar Tudományos Akadémia részére történt felajánlását (1838).⁶ Már a Tudós Társaság évkönyveiből is tudjuk, hogy az

...eredetileg gr. Batthyány Lajos, Magyarország nádora által alapított 's hosszabb szünet után különösen gróf Tivador által neveltetett... [rohonci könyvtár] kiterjed ugyan minden ágaira az irodalomnak... némely szakok... mint gazdaság, műtan [technika], 's a' természettudományok előszeretettel ápolatnak.⁷

Ehhez hozzá kell tenni – és ez egy további vizsgálat méltó tárgya –, hogy az orvosi könyvek számaránya is igen magas. Továbbá, hogy Batthyány Tódor életében a rohonci könyvtár mellett a bécsi palotában, Kisbéren és más uradalom székhelyén tartott részlegek állománya hasonló arányokat tükrözött.

A könyvtár e természettudományos és technikai része ma az MTA könyvtárának két állagában található és meglehetősen nehezen – teljességgel azonban semmiképpen sem – azonosítható. Nagy részét, benne valamennyi 16–17. századi művet, az elmúlt években besorolták a hatjegyű numerus currens 500.000-es tartományába.⁸ A könyvtárban uralkodó helyhiány miatt azonban jelentős hányad maradt a (Törökbálintra kitelepített) Régi Gazdasági Könyvtár (Oktav, Quart és Folio) állagában. Minthogy a kötetek elkeverednek más eredetű (pl. a Teleki-alapítványból származó) művek között, felismerésük csak közelítő megbízhatósággal módszerrel történhetett.

Batthyány Tódornak nem volt exlibrise. Viszont sajátkezűleg beírta – jobbára a szennylapra – hol ceruzával, hol tintával teljes nevét (Theodor Batthyány)⁹ vagy iniciáléit (G.T.B.)¹⁰, ill. a T.B. és G.B.¹¹ jelek egyikét.

⁴ BÍRÓ J.: *Batthyány Tódor, a hajóépítő*. = Közlekedési Múzeum Évkönyve I. (1971.). 239–64. – *Der siegende Bucintor...* Pressburg, 1802. OSZK Aprónyomtatványok Quart.

⁵ A Nadelburgi tűgyártó manufaktúráról: BEER, A.: *Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia*. = Archiv. f. öst. Gesch. 81. (1894–95.). 102.

⁶ F. CSANAK D.: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig*. Budapest, 1959. 10.

⁷ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V. (1838–40.)* 21.

⁸ Az érintett jelzetek 525., 542., 552., 564., de különösen 560., 561.000. tartományban találhatóak. A vetustissima válogatás nem sikerült teljesen, mert pl. az 1575. évi Straccha-mű (Gazd O. 71.) nem került át.

⁹ Pl. Régi Gazd. Könyvtár 0 2068, 2071, 2170, 2272.

¹⁰ Pl. u.o. 0 102, 112, 120, 124.

¹¹ Pl. u.o. 0 129, 1860, 1941, 2006.

Enhez hozzájárul, hogy 1800. körül Batthyány megkísérelte szakkönyveinek rendezését és részben szakok megjelölésével (Technologie, Naturgeschichte, Bergbau, Oeconomie stb.), részben enélkül sorozatot írt be a könyvek nagy részébe. Ezt azonban következetesen nem vitte végbe¹², és 1499-nél magasabb számra nem is akadunk. Kivételesen csak szám szerepel tulajdonjelzés nélkül, és akad még egy járulékos ismertetőjel, Batthyány ugyanis a megrongált és fűzött munkákat bekötötte, amiről számlák tanúskodnak.¹³ Ezek a mérsékelt ízlésről tanúskodó papírkötések könnyen felismerhetők, ha semmilyen más jel nem árulkodik is a tulajdonosról.¹⁴

Ami a könyvtár gyarapítását illeti, nem zárható ki, hogy a korai művek egy része már az apa, Batthyány Lajos idejéből származik, hiszen számos 1765. (a nádor halálozási éve) előtti mű szerepel a listában. Mégsem valószínű, hogy a technika iránt kevésbé fogékony államférfi olyan ritka – és már a 18. században is költséges – műveket beszerzett volna, mint pl.:

R.T.A. Palladius: *Les treize livres des choses rustiques*. Paris, 1554. 542.575.

V. Biringuccio: *Pirotechnia*. Venetia, 1559. 542.392/GTB 1224 Techn.

L. Thurneysser: *Historie... der hemischen Erdgewächsen*. Berlin, 1578. 542.943/GTB 722 Naturgesch.

B. Crescentio: *Nautica mediterranea*. Roma, 1602. 542.567.

A hagyatékban fellelhető számos könyvkereskedői ajánlatban bőven akadnak antikvár példányok, és Batthyány Tódor mint bányatulajdonos érdekelt lehetett nemcsak 30–35 kortárs szerző szakmunkája, hanem pl. Agricola: *Bergwerck-Buch*jának (Basel, 1621.) beszerzésében is.

Felmerül a kérdés, mivel magyarázható a viszonylag nagyszámú duplum léte. Kézenfekvő lenne a már említett decentralizációval magyarázni ezt a körülményt, de ez csak részben adhat megnyugtató választ. Hiszen a „Wohlerfahrene Seifensieder” (szappanfőző) aligha bírt olyan fontossággal, hogy Rohonc és Kisbér vagy Üszög számára egy-egy példányt szerezzenek be, és a sólepárlásról szóló mű (Ch. Chrysel: *Merkwürdige... Nachrichte[n] von den Salzpfannen*) egy példányban is csak kuriozitás számba ment. Valószínűbb, hogy Batthyány nagyobb tételeket vagy teljes könyvtárakat vásárolt, s így óhatatlanul keletkeztek duplumok, olykor eltérő nyelvű, ill. évszámú kiadásúak is.

Kísérletet tettünk a könyvtár műszaki ágazatok szerinti bontására. Ennek során egyes műveket két, kivételesen három kategóriába kellett sorolni; a Heron automatáiról szóló műhöz (542.325.) függeléként Salomon de Caus malmokról írott függeléke csatlakozik, és más esetekben is nehéz volt eldönteni a hovatartozást. Amely könyv háromnál több iparágat tárgyalt, pl. J. Beckmann híres *Anleitung zur Technologie* c. műve¹⁵, azt a Vegyes iparok címszó alá soroltuk.¹⁶ Ilyenformán az azonosíthatóan Batthyány tulajdonát képező műszaki könyvtárrészleg az alábbi megoszlást mutatja:

Vegyészet	88	11,9 %	Faipar	12	1,6 %
Építészet	86	11,6 %	Üveg- és téglaipar	6	0,8 %
Mezőgazdaság	67	9,0 %	Elektromosság	4	0,5 %
Kohászat	60	8,1 %	Haditechnika	4	0,5 %
Textilipar	47	6,3 %	Papír- és nyomdaipar	3	0,4 %
Bányászat	40	5,4 %	Bőripar	2	0,3 %
Gépészet	40	5,4 %	Világítástechnika	1	0,2 %
Vízépítés	32	4,3 %	Ötvösség	1	0,2 %
Műszerek	29	3,9 %	Vegyes iparok	94	12,7 %
Kb. fémek	26	3,5 %	Egyéb ¹⁷	66	9,0 %
Járművek	20	2,7 %			
Mélyépítés	13	1,7 %			
				741	100,0 %

¹² Nincs számuk pl. az u.o. található 0 1860, 0 2071, 0 2138 köteteknek. Néhány szám megismétlődik.

¹³ MTA Kt. Magyar Irod. Bibliogr. 209. sz.

¹⁴ Ilyen pl. a Qu 143. sorozat.

¹⁵ 561.463. Beckmann az első, aki a technológia kifejezést a mai értelemben használta és évtizedekig előadta a göttingai egyetemen. Magyar tanítványai közül említést érdemel Teleki László (az MTA első elnökének apja), Berzeviczy Gergely és Rumy Károly. E könyv alapján oktatta a tárgyat Mitterpacher Lajos a pesti egyetemen.

¹⁶ Ide kerültek pl. az olyan munkák is, melyek új találmányokról tájékoztattak, mint BUSCH folytatólagosan megjelenő *Handbuch der Erfindungen* c. sorozata.

A vegyészet, vízepítés és járművek (lényegében hajóépítési) csoport jelentős volta (19 %) Batthyány személyes érdeklődésének, az azonos nagyságrendű bányászat, kohászat, textilipar (19,8 %) ipari vállalkozásai, a mezőgazdaság és építőipar (20,6 %) birtokai igazgatásának igényeit képviselik. Érdekesen egészíti ki e képet a bécsi palotában összegyűjtött 2747 kötetes kézikönyvtár 1805-ben készült lajstroma.¹⁷ Batthyány vagy könyvtárosa saját kategorizálása szerint – természettudományos, orvosi stb. műveket nem számítva – az összesen 1051 kötet megoszlása így fest:

Oeconomie	559
Technologie	176
Chemie, Mineralogie	145
Wasserbau, Schiffa[h]rt	94
Baukunst	43
Maschinenwesen	26
Erfindungen	8
	<hr/> 1051

Az „Oeconomie” idecsatolását az indokolja, hogy a mezőgazdasági és üzemigazgatással foglalkozó műveket is idesorolták.¹⁸ A vegyészet és hajóépítés iránti vonzalom itt is kifejeződik.

Van egy harmadik könyvlistánk is: Batthyány borostyánkői bányászati levéltárának 97 kötetből álló kézikönyvtáráé 1800-ból.¹⁹ Ennek elemzése – rendeltetésének megfelelően – némileg eltérő:

(Vas) Kohászat	23
Egyéb fémek	4
Bányászat	17
Vegyészet	13

Előfordul egy-két mezőgazdasági, műszeripari, pénzveréssel foglalkozó kötet is, sőt 7 egyéb kategóriába sorolható mű, valamint 13 természettudományos könyv, köztük pl. Lavoisier elméleti munkái.

Ha a bécsi könyvtár Oeconomie állagának felét tekintjük műszaki könyvnek, kereken 1360 kötetnyi a 19. század elején Batthyány Tódor tulajdonában volt műszaki könyvről van tudomásunk, melynek túlnyomó része az MTA könyvtárában tanulmányozható.

Néhány értékelő megjegyzés kívánczik ismertetésünk befejezése elé. Mindenekelőtt az, hogy Batthyány Tódor könyvtára élő és nem bibliofil gyűjtemény volt. Ez abból derül ki, hogy nemcsak a tulajdonos maga vitt belőle utazásai során olykor nagyobb tétel könyvet – pl. 1805-ben 55 művet (83 kötet!) –, hanem rendszeresen kölcsönzött birtokfelügyelőinek, mérnökeinek, udvarbíráinak. A kölcsönzők között találjuk a következőket: „Inspektor Takács” 20 kötet (1768.), „Ingenieur von Braun (Üszög)” 27 kötet és műszerek, „Louis de Witte” 29 kötet, Mihailics udvarbíró (Kisbér) 7 kötet, Stariczky prefektus (Ozál) 13 kötet. Olykor csak az uradalom van megnevezve (Bród, Mozgó, Siklós), ahová a könyveket küldte.²⁰

Másik megjegyzésünk Batthyány tájékozottságát illeti. Nem hiába kapta rendszeresen a bécsi kereskedők ajánlatait és szerezte meg a műszaki bibliográfiák egyik legkorábbi példányát²¹, az érdeklődési körét érintő legkorszerűbb művek idejében birtokába kerültek. Az elektromosságot tárgyaló könyvek közt ott vannak a Franklin villámhárítóját ismertetők²², az új léggömb-kísérleteket és készítésük technikáját lei-

¹⁷ Egyéb alá pl. tűzoltalom, tűzveszélyesség és hasonló témák kerültek.

¹⁸ *Register sämmlicher in dem Wiener Archive S.E. Graf Theodor von Batthyány befiendlichen Bücher.* MTA Kt. Magyar Irod. Bibliogr. 19. sz.

¹⁹ A rohonci könyvtárban is szép számmal akad „Oecon.” jelzésű mezőgazdasági – műszakinak tekintendő – kötet, pl. 0 1086, 1102, 1503, 1542, sőt bányászati (0 1609) és textilipari (0 1633) munka.

²⁰ *Catalogus über Diejenigen Bücher, welche im Excellenz Gräfl. Theodor v. Batthyánischen Bergamts Archiv aufbewahrt [sic] befindlich sind.* MTA Kt. Magyar Irod. Bibliogr. 19. sz.

²¹ MTA Kt Magyar Irod. Bibliogr. 2° 9. sz.

²² ROSENTHAL, G. E.: *Litteratur der Technologie.* Berlin, 1795. Qu 71/GTB 795.

²² HEMMER, J. J.: *Anleitung Wetterleiter... anzulegen.* Mannheim, 1798. – HELFENZRIEDER, J.: *Verbesserung der Blitzableiter.* Eichstadt, 1785.

rók²³, és a már érintett Lavoisier-művek, köztük a flogiszon létét megcáfoló.²⁴ Ám akadnak jószerivel korukat megelőző találmányokat ismertető művek is: ilyen az a kohászati munka, mely az oxigénbefűtatással működő magaskohóra tesz javaslatot²⁵, vagy a műtrágya alkalmazására biztató tanulmány fél évszázaddal Liebig előtt.²⁶ Persze a korszerűségnek is megvoltak a határai: az ipari forradalom nagy főnőgép és gőzgép találmányainak nem akadunk nyomára. (Igaz, ezeket csak az angol nyelvű szakirodalom örökölte meg ezidőben.)

Végül hadd térjünk vissza röviden Batthyány hajóépítési szabadalmához, mely ma is megtekinthető az Országos Levéltárban.²⁷ Az ár ellen úszó hajó, vagy ahogyan a privilégium iránti kérelem szövege nevezi, „die Schöpferische Erfindung... die Navigation in den Strömen... auf und abwärts”, ősi törekvés, mellyel a középkor óta próbálkoztak, hogy az idő- és energiaigényes vontatást megszüntessék. Ilyen hajók az USA-ban és Kínában a múlt században még működtek és Batthyány idejében számos tervezet készült megvalósításukra. Közös ismérvük: állati vagy emberi izomerővel lapátkereket hajtottak rajtuk. Érthető tehát, hogy a „Batthyány und Compagnie” által beadott bejelentés első elbírálója rámutat az újdonságrontó adatokra: „Mir scheint solches mit dem Schiffe in der Leopold Stadt... und [dem] zu Pentzing in eine Classe zu gehören”²⁸. A bécsi kamarai levéltárban is elfekszenek jóval korábbi ár ellen navigáló hajó tervrajzok.²⁹ Ám mi köze van ennek Batthyány Tódor könyvtárához? Ebben számos hajóépítéssel foglalkozó kötet állott, kezdve B. Straccha: *Tractatus de Mercaturájától* (Venetiis, 1575.), melyben a De navibus és De navigatione fejezetek foglalkoznak vele, egészen Ch.G. Bergen: *Deadahus... Erfindungen zum Vortheil der Schifffahrt* (Berlin, 1781.)-jáig, de van egy mű, mely szempontunkból releváns.

Az 560.469. (GTB 80.) számú könyvecskéről van szó: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zu fahren* (Wien, 1786.). Névtelen szerzője ebben leírja a folyami szállítás és kereskedelem állapotát Magyarországon, megemlíti benne a Batthyány-féle vitorlás Bucentaurust, majd feltárja, hogy saját találmánya megoldaná az áldatlan helyzetet. Ehhez pedig társat keres, mert anyagilag nem tudja ötletét megvalósítani. Vajon nem ezzel a névtelen feltalálóval társult-e Batthyány Tódor, nem ő rejlik-e a beadvány „und Compagnie” megjelölése mögött?³⁰

Egy élő könyvtár és tulajdonosa között mindig kimutatható a kölcsönhatás; a gyűjtemény összetételében a tulajdonos hajlamai és vágyai tükröződnek, a gyarapító életét és cselekedeteit viszont olvasmányai is befolyásolják.

ENDREI WALTER

Krajsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában. Egy hungaricum azonosításához. Az MTA Könyvtára őriz egy „Károly Krajsir” című, 12 lapos angol nyelvű nyomtatványt, amelyen nincs föltüntetve hely, kiadó, évszám, szerző. Magyarországon ez az egyetlen ismert eredeti példány. A betűkombinációs paginálás alapján az is lehetséges, hogy a füzet különnyomat egy folyóiratból vagy nagyobb munkából, mely utóbbiban amolyan bevezetőül szolgált. Annyi azonban futó lapozgatás nyomán is megállapítható, hogy az Egyesült Államokban nyomták, mégpedig 1860. máj. 7-e után, mert a szöveg e dátumban jelöli meg a magyar születésű romantikus forradalmár és neves tudós elhunytának időpontját.

²³ CAVALLO, T.: *Geschichte und Praxis der Aerostatik*. Leipzig, 1786. — HENRION, F.: *Metodo per costruire e dirigere le macchine aerostatiche*. Firenze, 1788.

²⁴ A bécsi könyvtárlistában szerepel LAVOISIER: *Physikalische-chemische Schriften*. Greifswald, 1783. és LAVOISIER: *System der antiphlogistischen Chemie...* Berlin-Stettin, 1792.

²⁵ *Beschreibung einiger zum Gebrauch der dephlogistisirten Luft bey dem Blaserohr und Schmelzfeuer eingerichteten Maschinen*. Tübingen, 1785. és az 1795. évi kiadás is megvan.

²⁶ LOOSEN, C. G.: *Ueber künstliche Düngungsmittel*. Duisburg, 1797.

²⁷ OL P 1320 Batthyány Hercegi lt. B. Tódor iratai 5/a. 313.

²⁸ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien Patente B-kötet 251–57. A dátum 1791. szept. 2., lásd még BÍRÓ i.m. 249.

²⁹ Hof-Kammer Archiv. Karten N 168. Pläne von Schiffmaschinen zur Stromaufwärtsfahrt 1766.

³⁰ És nem azonos-e esetleg a *Magyar Hirmondó* 1787. évfolyamában említett „víz ellen hajózó alkotmány” feltalálójával?

A megjelenés idejét valójában egészen pontosan, 1 éves „tűréssel” behatárolhatjuk. Csengery Antal ugyanis már 1861-ben, a *Budapesti Szemle* 13. kötetében és a *Magyarország* 1861. szept. 11-i számában hírt adott Krajsir haláláról, és életútját e rövid visszaemlékezés segítségével meg is rajzolta. A *Magyarország* tárcájában azt is megírta, hogy „Dr. Krajsir hagyományai”-t – Krajsir kéziratos hagyatékát – az elhunyt végakarataival egyezően 1861. július végén vette kézhez a Tudományos Akadémia. Nyomtatványunk Krajsir egy New Yorkban megjelent tudós nyelvészeti munkájával együtt¹ nyilvánvalóan e küldeménytel érkezett.

Krajsir hagyatékát Szinnyi József is ismerte, és a szóban forgó angol nyelvű életrajz fólhasználásával írói lexikonában cikket szentelt a Magyarországon csupán disszertációját publikáló tudósnek (bár a gyors áttekintés vagy a felületes fordítás miatt az angol szöveghez képest hibákkal). Krajsirról tehát minden érdeklődő tudhatott annyit, hogy Magyarországon született, a pesti egyetemen orvosi diplomát szerzett, orvosként részt vett az 1830/31-es lengyel szabadságharcban, majd a vereség után a lengyel emigráció vezérkarához tartozott. Később az Egyesült Államokba költözött, s ott pedagógusként és nyelvészként nagy tekintélynek örvendett. Ezek a közlések nagy vonalakban megegyeznek azzal az egyetlen, gyorsan elfelejtett reformkori híradással, amelyet Szalay László másodkézből tett közzé 1846-ban.²

Krajsir Károly mégsem került be a magyar tudományosságba, holott mind történeti szerepe, mind művelődéstörténeti jelentősége megérdemelné a figyelmet. Ennek talán nem is a lengyel és az amerikai vonatkozások kutatásával kapcsolatos nehézségek a legfőbb oka, hanem inkább a kiindulást jelentő egyetlen dokumentum, az Amerikából érkezett életrajz forrásértékének bizonytalansága. Pedig még a születési dátumot is csak innen tudjuk. (Az egyetlen hazai adalék Krajsir származásáról egy titkosügynöki jelentés 1832-ben.³ Eszerint egy Vitalis nevű szepességi kanonok és az előkelő Máriaissy Babette gyermeke lett volna. A „törvénytelen” származás hangsúlyozása viszont a „veszedelmes” forradalmárok esetében a konfidens jelentések egyik közhelye.)

Az 1978-ban az Egyesült Államokból Magyarországra, Szegedre került Vasváry Gyűjtemény segítségével az angol nyelvű életrajz szerzője, szerzői azonosíthatók, a tartalom verifikálható. A gyűjteményben ugyanis megtaláljuk a nyomtatvány egy másik példányának a fotokópiáját. Ezt a másik példányt kézírással szerzőként dedikálta Julius Byng Elizabeth P. Peabodynak (1804–1894), a neves pedagógusnak és ismeretterjesztő írónak, Krajsir tisztelőjének és legfőbb támogatójának. E. P. Peabody pedig saját kezűleg széljegyzetelte az életrajzt, és többször kiegészíti, máskor vitatja az abban foglaltakat. A széljegyzetek megerősítik, hogy az írás szerzője dr. Julius Byng, míg a kifogásolt állítások – Peabody szerint – a „Mefisztó” Adam Gurowskitól (1805–1866), a lengyel emigráció demokrata szárnyának változatos életpályát befutó személyiségétől valók.⁴

A dedikált és széljegyzetelt példányt Daróczy Sándor cartereti (NJ) református lelkész találta meg, a fotokópiát (és magyar fordítását) ő juttatta el Vasváry Ödönhöz. Szerinte Julius Byng Krajsir tanítványa és utolsó éveinek tanúja volt. Ezt a feltételezést megerősíti az az odaadó tisztelet és megkapó szeretet, amellyel Byng Krajsirról, az emberről és gondolkodóról szól. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy pl. a születésre, a tanulmányokra stb. vonatkozó, máshol nem ellenőrizhető adatok magától a tudóstól ill. okmányaiból származnak.⁵ A másik szerző vagy informátor, Gurowski közlései pedig különösen Krajsirnak a lengyel emigráció soraiban végzett tevékenységét illetően forrásértékűek. Sajátosan növelik a dokumentum hitelét – az amerikai évekre nézvést – E. P. Peabody vitatkozó jegyzetei, hiszen amit nem vitatott, azzal nyilván egyetértett.

Ezek után, az angol nyelvű életrajzt más föltárható forrásokkal kiegészítve, az ellentmondásokat föloldva, összefoglalhatjuk Krajsir Károly immár dokumentált életrajzát.

1804. jan. 28-án született a Szepes megyei Szomolnokon. Alsóbb iskoláit Rozsnyón és Kassán végezte, majd beiratkozott a pesti egyetemre, ahol az orvostudományok mellett az antik és a keleti nyelveket ta-

¹ *Glossology: Being a Treatise in the Nature of Language and on the Language of Nature*. New York, 1852. Egyetlen hazai ismert példánya az MTA Könyvtárban.

² *Szózat Éjszakamerikából*. = Pesti Hírlap 1846. febr. 19.

³ Biringer Mátyás kassai postaigazgató jelentése. OL Kanc. eln. 1832:36.

⁴ Somogyi Kt. Vasváry Gyűjt. K7:36 ill. 46.

⁵ Pl. Toldy Ferenchez, egykori egyetemi társához írott 1841. okt. 2-án kelt levelében orvosi oklevelének másolatát kéri. MTAK M. Ir. Lev. 4-r. 79. Születési évszámát megadja még KERTBENY, Karl Maria: *Die Ungarn im Auslande. Namenliste ungarischer Emigration seit 1849...* Brüssel und Leipzig, 1864. 33.

nulmányozta. 1829-ben megvédte és publikálta doktori disszertációját,⁶ és Eperjesen orvosi gyakorlatot kezdett. Demokrata meggyőződése közbeszéd tárgya volt.⁷

1831 elején a fiatal orvosnak sikerült egy Szepesben összeállított kötszerszállítmánnyal Orosz-Lengyelországba jutnia. Katonaorvosként becsülettel szolgált, s egy sor vezető lengyel személyiséggel kapcsolatba került. A szabadságharc veresége után lengyel sorstársaival együtt ment emigrációba, és Párizsban telepedett le.

Párizsban tevékeny közreműködésével alakult meg 1831. dec. 9-én a lengyel emigráció első szervezete, a Joachim Lelewel vezette Lengyel Nemzeti Bizottság. A Bizottság dec. 20-án határozatot hozott arról, hogy kiáltványban köszöni meg a magyar nemzetnek a lengyelek ügye iránt tanúsított rokonszenvet és segítséget. A *Poloni ad Hungaros*, magyarul: *A Lengyelek a Magyarokhoz* című röpiratot a Bizottság fölkérésére Krajsir fogalmazta, és saját költségén ki is nyomatta.⁸ A nyomtatvány több példánya Magyarországra is eljutott, és kézzől-kézre járt.⁹

Krajsir Károly, Adam Gurowski és mások 1832 júniusában megalakították az emigráció demokrata szárnyának központi szervét, a Lengyel Demokrata Társaságot, amely többek között Mazzini Giovine Italiájára is hatott. A vállalkozószellemű és áldozatkész magyar azt is fölvetette, hogy Olaszországba utazik és az ott állomásozó magyar ezredeket zendülésre bírja.¹⁰

1833 elején Gurowski és Krajsir a Lengyel Demokrata Társaság megbízásából Londonba utaztak, hogy a népszerű O'Connelnek és a brit politikai élet más képviselőinek támogatását a lengyel ügynek megnyerjék. Londonban Krajsir orvosi tudására is szükség volt. Gurowski súlyosan megbetegedett, és Krajsir orvosi bravúrral megmentette az életét.

Krajsir vonakodott igénybe venni a francia kormány segélyét, pedig súlyos anyagi nehézségekkel küszködött.¹¹ 1833. jún. 6-án Lafayette bemutatta Peter S. Duponceau-nak (1760–1844), a philadelphiai American Philosophical Society elnökének,¹² és – nyilván ajánlólevelek birtokában – Londonon át az Egyesült Államokba hajózott.

A következő évben közel 400 lengyel internált érkezett Trieszten keresztül osztrák fregattokon Amerikába. Krajsir a lengyel emigráció szétszóródásának megakadályozása érdekében kolóniát, lengyel nemzeti otthont szeretett volna alapítani a termékeny, de még lakatlan nyugati területeken. Éveket áldozott erre a nagyszabású tervre, amely végül is elbukott. A kudarc okait *The Poles in the United States* című művében (1836–37) foglalta össze.¹³

Végül 1834-ben, hajlamainak engedve, a tanítást választotta. Többek között John Quincy Adams (1825–28-ban az USA elnöke) támogatásával¹⁴ magángimnáziumot nyitott Baltimore-hoz közel, Elliott's Millsben. Szakmai és pedagógiai sikerei nyomán hamarosan igazgatónak nevezték ki a Maryland állambeli Charlott's Hallba, az ottani állami főiskolán, majd tudományos tevékenységét honorálva, 1841-ben a Virginiai Egyetemen a modern nyelvek és az újkori történet professzorává választották. Krajsir azonban 1844-ben lemondott katedrájáról és Bostonba költözött. Mint Byng, amerikai életrajzírója költői hevülettel megfogalmazta: „Tiszta, emelkedett jogérzete, feltétlen hite az emberi szabadságban lehetlenné tette számára, hogy olyan vidéken éljen, hol újra meg újra fülébe hasított a láncok csörgése és az árverési kikiáltó iszonyatos hangja a rabszolgák ketrecében.”

⁶ Példánya az OSzK-ban.

⁷ Drechsler rendőrségi besúgó jelentését id. WERTHEIMER Ede: *Magyarország és a forradalmi propaganda*. = Századok 1916. 2–3. 98.

⁸ A jegyzőkönyvi köszönetet id. DIVÉKY Adorján: *Magyarok és lengyelek a XIX. században*. Bp. 1919.

¹⁰ A kiáltvány szövege magyarul u.o. 108–111.

⁹ KOVÁCS Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Bp. 1959. 126–127.

¹⁰ WERTHEIMER Ede: *í.m.* 100.

¹¹ Lelewel 1833 áprilisában segítséget kért számára Eugène Cassintól, a Francia–Lengyel Bizottság tagjától. LELEWEL, Joachim: *Listy emigracyjne 1848–1849. I.* Kraków, 1948. 127. id. KOVÁCS Endre: *í.m.* 149.

¹² American Philosophical Society, Manuscript Catalog, vol. 5. 304. Philadelphia. Vasváry Gyűjt. K2:40.

¹³ Az amerikai politikusok felelősségét emeli ki széljegzetében E.P. Peabody.

¹⁴ ADAMS, John Quincy: *Memoirs*. Vol. 9. 367. Vasváry Gyűjt. K7:26.

Bostonban alapított új iskolája is gyorsan népszerű lett. A legtudósabb nyelvésznek, a legkitűnőbb nyelvtanárnak tartották.¹⁵ Fonetikai és összehasonlító nyelvészeti kutatásairól az Egyesült Államok szellemi elitje előtt tarthatott előadásokat. Két pedagógiai, ill. nyelvészeti munkája is megjelent *The First Book of English* és *Significance of the Alphabet* címmel (mindkettő 1846-ban). Ezekben az években szövődhetett barátsága Elizabeth P. Peabodyval.

1848 nyarán Krajsir visszatért Európába, és Londonon, Párizson át Magyarországra igyekezett, de csak Bécsig, esetleg Pozsonyig jutott (s nem Pestig, mint Byng mondja). Jellačić előrenyomulásának, az országgyűlés fősorlatásának hírére azonban visszatért Amerikába. „Nem láthattam akkori tudósításaim szerint, hogy édes magyaraink oly dicsőségesen fölbredendének” — írta Pulszkynek 1849. jún. 22-én Bostonban keltezett levelében.¹⁶

A győzelmi hírek hatására újra Európába utazott.¹⁷ Lehet, hogy már itt, Hamburgban találkozott a komáromi kapitulánsok között Újházi Lászlóval, Komárom polgári biztosával.¹⁸ 1849 karácsonyán, New Yorkban viszont már biztosan együtt vannak.¹⁹ Krajsir elhatározó hatást gyakorolt Újházira a magyar gyarmat — a későbbi New Buda — megalapításának tervében. Tolmácsként Washingtonba is elkísérte.

Segítségére volt az angolul nem tudó Újházinak az amerikai konzervatív, antiabolicionista — az osztrák követ által is befolyásolt — sajtó támadásainak visszaverésében. Ugyancsak Krajsir inspirációját kell keresnünk James Russel Lowell (1819–1891), Robert Carter (1819–1879) harcias magyarbarát publicistikája mögött. Ő szolgáltatta az anyagot Mary Lowell Putnam (1810–1898) nevezetes osztrákellenes, magyarbarát vitairatához is.²⁰ Közben több magyarságismeretet terjesztő előadással sietett kielégíteni a fölfokozott érdeklődést.²¹

Krajsir 1852-ben New Yorkba költözött. 1852-ben itt jelent meg *Glossology* című nyelvészeti munkája, és munkatársa volt a készülő *New American Cyclopaedia*nak, amelybe nyelvészeti, vallástörténeti és botanikai cikkeket írt, és ő dolgozta ki a „Magyar nyelv és irodalom” című szócikket is,²² bár elhatalmasodó szívbetegsége egyre többet gyötörte.

A tudós utolsó éveit a New York állambeli Morrisaniában, a Putnam család otthonában töltötte, mint a három gyermek nevelője.²³ Itt halt meg 1860. máj. 7-én, 56 éves korában. Kézírtas hagyatékát — közel száz nyelvet idéző összehasonlító nyelvészeti vázlatait — mint tudjuk, végrendeletileg a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.

ZÁVODSZKY GÉZA

Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról. Laczkó András 1985. január 7-én a *Magyar Nemzet*ben cikket közölt „Rippl-Rónai József és Kner Imre levélváltása” címmel. Hírt adott a festő és a Kner család addig nem ismert kapcsolatáról, s közölte Rippl-Rónainak két, Kner Izidorhoz intézett levelét, valamint Kner Imre egy levelét, amelyet a festőnek írt. A Békés Megyei Levéltárban megtalált levelekben¹ szó esik egy rajz- vagy pasztelkép-album kiadásáról, ami a festőt 1921–1922-ben foglalkoztatta, s aminek megvalósítására, legalábbis Knerék közreműködésével, sohasem került sor.

¹⁵ Pl. Emerson ajánlja rokona gyermekei számára, mint a létező legjobb nyelvtanárt 1847-ben. *The Letters of Ralph Waldo Emerson* 1939. vol. 3. 373. Vasváry Gyűjt. K7:32.

¹⁶ V. WALDAFFEL Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Bp. 1965. IV. 94–95.

¹⁷ 1849. aug. 22-én levélben kért támogatást Franklin Pierce-től (1852-től az USA elnöke) második európai útjához. Library Congr. Franklin Pierce Papers, 28. Vasváry Gyűjt. K7:25.

¹⁸ Vö.: ÁCS Tivadar: *New Buda*. Bp. 1941. 12–13., forrását azonban nem jelöli meg.

¹⁹ Újházi László levele Pulszky Károlyhoz OSzK Kt. Fond VIII/1095:3.

²⁰ *Crime of the House of Austria against Mankind with Putnam's History of the Constitution of Hungary*. Boston, 1852.

²¹ Vasváry Gyűjt. K7:26.

²² Vasváry Gyűjt. K7:21.

²³ PUTNAM, George H.: *Memories of my Youth (1844–1865)*. New York, 1914. 69. Vasváry Gyűjt. K7:25.

¹ Békés Megyei Levéltár, Gyula. A Kner-nyomda iratai, XI. 9. e/6. Rippl-Rónai József Kner Izidornak, Budapest, 1921. február 28.; uő uannak, Kaposvár, Róma villa, 1922. március 26.; Kner Imre Rippl-Rónai Józsefnek, Gyoma, 1922. április 23.

Kiderül a levelekből, hogy a festő és Knerék között ezidőben sajátos csere is alakult. Az első világháború utáni înséges időben Knerék nemcsak az akkor napvilágot látott legszebb kiadványaik — gondolom, a Kner Klasszikusok, a Monumenta Literarum — tiszteletpéldányaival támogatták barátaikat, hanem gyomai sonkával és Kner Izidor saját főzetű szilvapálinkájával is. Annak idején néhány ezzel kapcsolatos gyerekkori emlékemet felelevenítettem Laczkó Andrásnak. A csomagok ugyanis időnként apám, Haiman Hugó ferencvárosi lakására érkeztek, s ő engem, a kisdíákot bízott meg, hogy azokat a címzetteknek eljuttassam. Így jártam annak idején Rippl-Rónai Kelenhegyi úti műteremlakásában is.

A festő szándéka volt, hogy nagyapám támogatását képekkel viszonzozza, s azokat is apámhoz kellett volna eljuttatnia, de tudomásom szerint ez nem történt meg. Nincs kizárva, hogy Kner Imre hagyatékában maradt Rippl-Rónai-kép, de ha igen, akkor az, sajnos, elkallódott.

A közzétett levelekből kiderül, hogy a kapcsolat a *Borsszem Jankó* legendás asztaltársaságára, a „Kagál”-ra vezethető vissza, melynek Rippl-Rónai József és Kner Izidor egyaránt tagjai voltak, s ott még az első világháború utáni években is összejöttek. Híres vacsoráikat ezidőben Bálóné vendéglőjében, a Ráday utcában, a Boráros tér közelében tartották.

A *Magyar Nemzet* cikkét nemcsak azért elevenítem fel, hogy az érdekes epizódot itt a könyv- és kiadástörténet olvasói számára is emlékeztetéssé tegyem, de azért is, mert nemrégiben, más jelzet alatt, még két levelet találtam.² Az egyiket Kner Izidor, a másikat Rippl-Rónai József írta. Már Kagál-bélieleg fűszerezett táblalábíró-humorukért is érdemes elolvasni őket:

Kner Izidor levele Rippl-Rónai Józsefnek

Gyoma, 1921. november 28.

Kedves Mester!

Járvány ütött ki a nyáron a pondrók között és így a szilva gyöngyén prosperált. Olyan szilvapálinkát főztem, hogy Prága császára csak súlyos choleraában ivott ilyeneket csak.

Ha nem lenne Rippl-Rónai képhez jussom, akkor is ragaszkodnám hozzá. Hát még így!

Fentiszíelt pálinka, meg Prahát letisztelő sonka rendelkezésére áll és ha vömnek adna két — megígért — képet: elárasztom földi jókkal.

Mikor küldjek a képekért?

Ha soraimat el tudta olvasni: ezért külön öt' üveg saját termésű bor jár.

Igaz tisztelettel régi híve

Kner Izidor

Rippl-Rónai József választát a fenti levél hátlapjára írta:

Ezt a levelet ma, 3-án dec. kaptam meg Kaposváron, ahova 1-én érkeztem meg Pestről. Innen nem lehet intézkednem, hogy a csereüzletet lebonyolíthassam, ismét fenn kell lennem. Azt már látom, hogy előbb-utóbb mégis nyélbe fogjuk ütni a dolgot, nehogy ez a fene „cholerás császár” mindent elnyeljen előlem. Én szösz szerint vett képekről sohasem beszéltem, de cseréről igen, már azért is, (nem éppen a pompás szilvapálinka miatt, hanem) hogy Gyomán, ahol oly sok szép dolog megtermett évtizedek óta a könyvcsinálás terén, hogy ott is legyen nyoma — ha csak egy muzeális rajzban is — az én művészetemnek. Mindig csudáltam, hogy Gyomára egyáltalán nincs érkezésük dolgaimnak — nehezen indulnak arra az efféle vonatok.

Azok után, amit hallottam, láttam, magam is szívesen fel fogok pakkolni egy szép napon, hogy az én kedves Kner Izidor barátomat színről-színre láthassam ott, ahol oly készséggel, ízléssel, nagy szeretettel dolgozik, fáradozik, úgy hogy még a legraffináltabb biblióneket is kielégíti. Én, aki ezen a téren elég otthon vagyok, érzem, egy jó napot fogok ott a gépek, papírok, betűk közt eltölteni — bele sem számítom a kövesztett³ és már füstölt szalonnák stb. elfogyasztási lehetőségét az önbor⁴ mellett. Mielőtt a káposztás rétesre áttérnék, befejezem tájékoztató soraimat

Rippl-Rónai József

² A Békés Megyei Levéltárban, ugyanazon fondban, de b/1. jelzet alatt. A levelek felkutatásában nyújtott segítségéért Dr. Erdész Ádám főlevéltáros úrnak itt mondok köszönetet.

³ abált szalonna

⁴ saját termésű bor

Azok számára, akik a forrásokat használni fogják, néhány kiegészítést kell tennem. A *Magyar Nemzet* idézett cikkének címe pontatlan, ugyanis a festő közzétett két levele nem Kner Imrének, hanem apjának, Izidornak szól. Ez félreérthetetlen abból, hogy Rippl-Rónai mindkét esetben a Kagálban való találkozásukra utal — ez pedig csak Kner Izidorra vonatkozhat, akinek fia sohasem volt tagja az asztaltársaságnak.

A harmadik levélben, amit Laczkó András közöl, nem a festő tervezett könyvéről volt szó. Knerék 1922-ben adták ki Hevesy Iván *Az impresszionizmus művészete* c. könyvét, két másik művészeti kiadvány társaságában. Kner Imre szeretett volna a címlapra egy Rippl-Rónai-rajzot tenni. Végül a művésznek egy arcképe került be illusztrációként a könyvbe,⁵ de nem a címlapra. Ettől függetlenül, a levél bensőséges hangja arra utal, hogy nemcsak az apát, de fiút is régi ismeretség és meleg barátság fűzte a festőhöz.

HAIMAN GYÖRGY

⁵ Rippl-Rónai József: Arckép. *Im.* 53.

FIGYELŐ

Egy kiállítás könyvei. *Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Nemzetközi Corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára. 1990. április 6– október 6.*

Az Országos Széchényi Könyvtárban nem is egy, hanem négy kiállítással tisztelegtek Corvin Mátyás nagysága előtt. Ha valaki a gyorslift felől érkezett, mindjárt a Mátyás-kori Európában találta magát, azaz az *Európa Mátyás király korában* c. kiállításon. A hatodik szinten a Színháztörténeti és Zeneműtár folyosójának vitrinjeiben képeket, címlapokat, plakátokat stb. láthatott az érdeklődő a *Mátyás király szinpadon, zenében* c., nem túlságosan sok figyelemre méltatott, pedig nagyon érdekes kiállításon. A fővonzóerő azonban Mátyás király könyvtárának fennmaradt, s a világban szétszóródott pompás kódexei voltak, amelyeknek mintegy a kétharmadát mutatták be. Sok tízezer ember, idős és fiatal, magyar és külföldi nézte meg. Több vendégkönyv megtelt a látogatók ilyen és olyan bejegyzéseivel. Mindig nagy volt a forgalom a kiállításon, olykor türelmet próbára tevő sorban állás, de megérte. Aki pedig végignézte a 131 kódexet és könyvet a három kellemesen hűvös és ünnepélyesen homályos teremben (a kódexeket óvni kell az erős fénytől), s volt még egy kis ereje, annak érdemes volt a Kézirattár *Korvináink sorsát* bemutató kamarakiállítását is megnézni. Az 1932-es velencei kulturális egyezmény értelmében akkor pl. tizenhat korvinával gyarapodott a nemzeti könyvtár. Nagyon szépek és hűek a korvinák kötéseiről Végh Gyulának ezen a kamarakiállításon is bemutatott színes akvarelljai.

Szakmai körökben óriási várakozás és nem kis vita előzte meg a *Bibliotheca Corviniana* kiállítást. A fő kérdés az volt, hogy mit adnak kölcsön a korvinát őrző külföldi könyvtárak ebből az alkalomból. Volt ugyanis olyan kódex a kiállításon (a lengyelországi Torunban őrzött Naldus-korvina), amely ötször volt már külföldön, s Magyarországon most negyedszer. Először 1882-ben az Iparművészeti Múzeum könyvkiállításán, majd 1884-ben újra Pesten, 1982-ben Schallaburgban, a *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* c. kiállításon, majd 1985-ben újra itthon, a Széchényi Könyvtár *Kódexek a középkori Magyarországon* c., ugyancsak emlékezetes kiállításán. A toruniak most is hajlandók voltak ideadni! Könyvtáros fejjel gondolkozva — és 22 éves könyvtári szolgálat után az ember nem tud másként gondolkodni — sokáig kellene fontolgatnom, ha toruni könyvtáros lennék, hogy kitegyem-e felbecsülhetetlen értékű korvinámat ismét — kilenc év alatt negyedszer — egy kiállítás tagadhatatlan viszontagságainak. Hogy a toruniak a hagyományosan jó lengyel–magyar barátságra, vagy a félévezredes jubileumra tekintettel döntöttek így, nem tudom, de nagyon jó volt itthon látni "A fenséges könyvtár dicséretéről" négy verses könyvben Corvin Mátyáshoz írott szép kódexet. Hogy Bécs olyan keveset kölcsönzött és csak három hónapra, s Wolfenbüttel pl. semmit, talán a fent elmondottakkal indokolható. Persze azért nagyon kár, hogy ők így határoztak. Ötszázéves jubileum egyszer van.

Ilyen kiállítás nem volt még a világon! 131 korvinát egyszerre, s éppen ezeket együtt, ember fia még sehol nem láthatott. Mátyás király idejében sem, hiszen pl. a firenzei Biblioteca Medicea-Laurenziana egyes korvinái aligha voltak benne Mátyás könyvtárában. II. Ulászló királyunk nem tudta kifizetni az akkor már híres budai királyi könyvtár számára megrendelt, s csak Mátyás halála után elkészült gyönyörű, de drága kódexeket. A Mediciek viszont boldogan átvették, ráadásul helyben, az "árut". A kiállítás legnagyobb értéke éppen ebben az egyedülállóságában volt. Ha rajtam állt volna, hetente bementam volna a rádióban, és teret engedtem volna neki a televízióban többször, több szempontból. Egy-egy korvina útja, sorsa vetekszik egy krimi izgalmaival. De nem rajtam, s úgy tűnik, nem is a Széchényi Könyvtáron múlt a propaganda. Vajon mivel magyarázható, hogy a városban alig volt látható a *Bibliotheca Corviniana* kiállítását hirdető jól sikerült, szép plakát? S vajon vidéken volt-e egyáltalán?

Sok és sokféle kiállítás van világszerte. Ezek alapvetően két csoportba sorolhatók: állandók és időszakiak. A rendszeres múzeumlátogatók igyekeznek az őt érdeklő időszak kiállításokat megnézni, s ha az kiemelkedő, rögtön megfogadják, hogy többször is megnézi. Így voltam a *Bibliotheca Corviniana* kiállítással. (Emiatt aztán az állandó kiállításokra csak akkor jut el az ember, ha külföldi vendéget kell kalauzolni, de akkor alig tud a tárgyakra figyelni.) Az időszak kiállításokat valamilyen alkalomból rendezik, s több szempontot kell figyelembe venni, pl. hogy mit, mikor, miért és hol állítsanak ki, és kicsoda, melyik intézmény, cég vagy testület vállalja magára a kiállítás sokféle, nem utolsósorban anyagi terhet. Mert gazdaságilag nincs a földkerekségen rentábilis kiállítás, nincs rentábilis kultúra. Azt anyagilag komolyan támogatni kell, s a fejlett országokban tudják, hogy érdemes. A kiállítás apropója a félezer év. (Akkor és ezért.) Abban mindenki egyetért, aki Mátyás korával foglalkozik, hogy Mátyás király legmaradandóbb alkotása a híres könyvtár. (A *The New York Review of Books* 1990. július 19-i számában a recenszens pl. így fogalmaz a kiállítást több oldalon lelkesen méltató írásában: "Matthias's most famous creation...") A "mit" kérdésre az 500 éves jubileum alkalmából tehát a korvinák a legfrappánsabb felelet, s a "hol" kérdésre a válasz ezek után egyértelműen a nemzeti könyvtár, Mátyás egykori könyvtárának szomszédságában. Ezért volt a Széchényi Könyvtár kiállítása a legreprezentatívabb az évfordulóhoz kötődő rendezvények és kiállítások között.

Aki már rendezett – bármilyen célból – könyvkiállítást, tudja, hogy az mekkora rizikó, mert valljuk be őszintén, a könyv nem igazán kiállítási tárgy. Elsősorban akkor érdekes kiállítási tárgyként, s akkor is csak válogatott közönség számára, ha kézbe lehet venni és lapozgatni. Mert az adott könyvnek több dimenziója van, címlapja, díszített lapjai, metszetei, esetleg eredeti kötése, érdekes marginálisai, másutt tulajdonosbejegyzése, különösen fontos explicitje, vagy kolofónja stb. A kódex és régi könyv ettől egyedi. (Maga a mű, a szöveg, modern kiadásban többnyire hozzáférhető.) Hol nyissa ki tehát, vagy csukja be a rendező a könyvet, mit mutasson meg? Nincs az a könyvtáros, akit ne borzongatna a gondolat, hogy kiállításra adott legszebb kódexeit lapozgatják. S a könyvtárosnak ebben igaza van. De könyv könyv mellett, sokszor azonos scriptoriumból, azonos firenzei, fehér indafonatos keretdíszsel, azonos humanistica rotunda írással, hasonló címekkel, látványban nem vetekedhet egy festmény-, szobor- vagy iparművészeti kiállítással. Még akkor sem, ha a korvinák jelentős hányada eltér az átlagos kódexektől. Díszítettségük, pazar kiállításuk csemege a művészettörténészek és a bibliofilek számára. Mégis a sok díszes címlap közepe a látogató szinte fellélegzett egy-egy alig díszített görög kódex láttán, egy tulajdonosbejegyzésnél felütött könyv, pl. a 31-es sorszámon látható Plinius-kötetben Iohannes "fwldwari" Transilvanus nevénél, vagy néhány becsukott könyv esetében (mert az eredeti kötés is nagyon érdekes, de sajnos mindössze csak tízet mutattak meg), de aztán a kíváncsi ember azonnal szeretné kinyitva is látni! Hogy tudjanak eleget tenni a rendezők minden kívánságának? Pihentető volt viszont a szemnek az a néhány tárgy, kályhacsempé, tál, kupa, evőeszköz, kard, vért stb. Ez utóbbi kettő egyébként jól is illett az előtte látható Valturius: *De re militari* c. munkához (No. 80.). Lehetnek kifogásai a művészettörténészek a tárgyakkal szemben, ahogyan nekem is van (pl. a kiállított könyveretek gótikusak és kereskedelmi tömegtermékek Nürnbergből, viszont kétségtelenül korabeliek), de a nagyközönség, s a rengeteg diák szívesen lát korabeli, vagy majdnem korabeli használati tárgyakat. (E tárgyakat illetően az OSZK-nak be kellett érnie azzal a maradékkal, ami jutott az évfordulóval kapcsolatos többi kiállításról.)

A kiállítás rendezői elve tematikus volt. Az első teremben a világi művek sorakoztak: történetírók, szépirodalom, filozófiai és tudományos művek (a középkorban nem mindig lehet éles határt húzni a világi és egyházi művek között, különösen nem a filozófiában). Ebben a teremben öt Livius-kötetet láttunk egymás mellett (10–14. tételek). Hogy egy kódex Mátyás könyvtárából származik-e, azt a címer, a kötés vagy a scriptor erre vonatkozó bejegyzése bizonyítja egyértelműen. A 11. számon látható Liviusnál az embernek kételyei voltak, hogy az valóban korvina-e. A 20. század borzalmai ide is belopakodtak, a 26. számon látható megégett korvina Drezda 1945-ös rettenetes bombázásait, égését idézte fel. Beda Venerabilis *De natura rerum*-jának témája szerint feltétlenül ott volt a helye (51. tétel), az Ulászló-címer és a neki készült kötés miatt viszont lehetett volna a harmadik teremben is, Ulászló könyvei között. – A középső teremben a közvetlenül Mátyáshoz és udvarához kapcsolódó könyvek, a Bonfini-fordítások, Trapezuntius-kódexek, a feltehetően Vitéz János és Janus Pannonius könyvtárából eredő (55. ill. 63. tétel), valamint a budai műhelyben másolt, vagy díszített kódexek kaptak helyet. A középpontban a király és közvetlen környezete állt. Ez indokolta itt Beatrix királyné könyveit, vagy Marlianus Mediolanensis *Epithalamium* c. munkáját Corvin János és Maria Bianca Sforza eljegyzése alkalmából. Corvin Jánost idézi a Philostratus-kódex (58. tétel) is, a címlapon az ő bécsi bevonulását látjuk. Az egyik legdíszesebb

korvina, kötése már II. Ulászlónak készült, architektonikus díszű. Ismét egy példa arra, hogy egy kódexet attribútumai alapján több helyre is tehetnénk. (Az 1986-os kötetkiállításon kivételes kötése miatt volt ugyanitt a vitrinben.) Beatrix könyvei közt találkoztunk ismét Curtius Rufus-szal vagy Agathias-szal (87. és 88. tétel), akiknek művei az első teremben az antik történetíróknál (8. és 1. tétel) Mátyás könyveiként már szerepeltek. Így abból is kapunk valami ízelítőt, hogy milyen standard művek voltak kötelezőek egy humanista könyvtárban. Abszolút középpontban áll Naldus Naldiusnak a bevezetőben már említett, Mátyás könyvtárát leíró könyve, szerzőinek katalógusa (70. tétel). Mellette a Mátyásnak ajánlott, talán legszemélyesebb munka a királyi erényekről Andreas Pannoniustól, a Ferrarában élő magyar kartauzi szerzetestől, aki még jól ismerte Hunyadi Jánost, sokra tartotta őt, s a fiúnak példaképül állítja az apát. (Talán az Akadémia Könyvtárának Ludovicus Carbo korvinája is inkább ide kívánczolt volna Mátyás dicsőretéről. Igaz, hogy a 74. tételszám szerint ide is sorolták, mégis helyileg az oldalsó vitrinbe került.) A középső vitrinben volt a humanista történetíró Petrus Ransanusnak — aki egyben a nápolyi király követe is Mátyás udvarában — magyar történelmet tárgyaló munkája, amely jól mutatja a reneszánsz történelemírás stílusváltását. Az antik hagyományok szerint epitomet ír és nem krónikát. Mellette Thuróczy nyomtatásban megjelent *Chronica Hungarorum* (68. ill. 67. tétel) nagyon jó szembeállítás! Mi lehet személyesebb mint Mátyás autográf aláírása? A látogató megilletődötten betűzgette. Mátyás leveleinek másolatából két kötetnyi is szerepelt a középső terem középső tárlójában, azt példázva, hogy a levél irodalmi műfaj lett. Találó, hogy a rendezők mellé tették Mátyás leveleinek első kiadását is, egy szerény könyvet Kassáról 1743-ból. A második terem utolsó kódexe Antonius Averulinus *De architectura* c. könyve (83. tétel) Mátyás érdeklődését bizonyítja az építészet iránt. Mátyás határozott kívánságára fordította Bonfini olaszból latinra. — A harmadik teremben ókeresztény szerzők, liturgikus és középkori teológiai művek következtek. Itt szerepelt a legtöbb könyvkötés. Végül együtt volt néhány II. Ulászlónak másolt vagy bekötött könyv (*Orationalis*, 127., két csillagászati munka, 129-130. és Nagoniusnak Ulászlót dicsőítő verse, 131. tétel), jelezve az időrendet.

A rendezésnél időrendet, vagy művészettörténeti szempontot lehetett volna még figyelembe venni. A korvina-kutatók bizonyára igen hálásak lennének, ha a rendezők felvállalták volna helyettük ezt a nehéz filológiai és művészettörténeti munkát. De jó is lenne, ha tudnánk a korvinák keletkezési sorrendjét, a kódexek eredetét! Mind az időrendet, mind az illuminálás helyének, a művész kilétének kérdését tekintve igen sok a vitatott pont. Nem hiszem, hogy az adott körülmények között a téma szerinti rendezésnél lett volna jobb. Nehezebb eldönteni, hogy melyik könyvet melyik témához soroljuk. Ha belegondolunk, hogy rendezni kell egy kiállítást, amelynek tárgyai 13 ország 39 városából mindössze három-nyolc nappal a kiállítás megnyitása előtt érkeznek a helyszínre, s akkorra "látatlanban" meg kell tervezni a könyvek helyét, tudni kell a könyv helyigényét, kinyomtatva készen kell lennie az összes feliratnak, poszternek és a katalógusnak, s még néhány héttel a kiállítás előtt is változik a kódexek "felállása", mert egyik-másik kölcsönző mégis ideadja a kívánt kódexet, csak elismeréssel adózhatunk a kiállítás rendezőgárdájának. Persze hogy a szakirodalom és a fotók alapján dolgoztak, de olykor azokban is vannak tévedések. A feliratok sohasem lehetnek hosszúak, viszont ez esetben alapvető követelmény volt, hogy a magyar mellett németül és angolul is olvasható legyen minden kiírás. Ez eleve meghatározta a feliratok terjedelmét. A 101. tételnél a felirat közli velünk, hogy Attavante degli Attavanti illuminálta, s az initialében a szerző látható, de e nagy méretű kódexnek a kötését mutatták meg, s a kódex keresztben feküdt, mert nem fért el máshogy a szűke méretezett fali tárlóban. A kötés remekül érvényesült (a korvinák négy fő kötetstípusának egyik ritka reprezentánsa!), a feliratot pedig felfoghatjuk többlet információként. Eppen a harmadik teremben a tételek sorrendje, érzékelhetően a liturgikus művek nagy mérete miatt, kicsit felborult, mert ezek számára csak a középső tárlóban állt rendelkezésre kellő hely.

Az előbbiekből következik, hogy a kiállítási katalógusban célszerű volt mind a 216 fennmaradt korvinát közreadni. A szerzők a korvinákat tizenöt szakcsoportba sorolták, s folyamatosan számozták. Ez egyébként a hitelesnek tekintett korvinák eddigi legteljesebb és a legújabb kutatási eredményeket is tükröző katalógusa (vö. MKSz 1986/4, 295-301. Csapodi Csaba cikkével), tehát többet nyújt mint csupán a kiállítás anyagának tételszerű leírása. Ezért kellett egyeztető táblázat a kiállítási katalógus végére. Így a kiállítási sorszámmal az utolsó pillanatban hozzá lehetett rendelni az itt megadott teljes korvinajegyzék sorszáma és a reprezentatív, de azért nyomdatechnikailag sem kifogástalan katalógus római számmal jelölt színes reprodukciójának számát. Ezzel a katalógus sajnos nehezen kezelhetővé vált, a kiállításon mint kalauzt nem lehetett használni, ahhoz túlságosan nagy méretű. Ezt viszont a reprodukciók követelték meg. A katalógusban a kiállításon bemutatott 131 korvina közül 117-ről láthatunk reprodukciót.

A majd 20 oldalas bevezető tanulmányt és a fennmaradt hiteles korvinák ismertető jegyzékét Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára írta. A képanyagot válogatta, a forgatókönyvet írta, a feliratokat szövegezte és a kötetet szerkesztette Földesi Ferenc. A fényképeket a korvinákat őrző gyűjtemények bocsátották rendelkezésre. A kiállítást rendezte az OSzK Kézirattára, Karsay Orsolya irányításával; látványtervező Lencső László. A szervezést népes csoport bonyolította, Szilvássy Zoltánné vezetésével. A magyarországi korvinákat az OSzK restaurátorai készítették elő a kiállításra Beöthyné Kozocsa Ildikó vezetésével. A katalógus 9. oldalán olvashatók a támogató intézmények nevei. A kiállítási katalógus magyar és angol nyelven jelent meg.

ROZSONDAI MARIANNE

Restaurált műtárgyak bemutatása a Legújabbkori Történeti Múzeumban. A könyv- és papírestaurálás témakörében rendezett első magyarországi nemzetközi konferencia (Budapest 1990. szeptember 3–8.) alkalmából kiállítás nyílt a Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori Történeti Múzeumban *Könyv- és papírestaurálás magyar közgyűjteményekben* címmel.

A kiállítás első ízben mutatta be a szakembereknek és a nagyközönségnek a könyvtárak, levéltárak és múzeumok műhelyeiben évtizedek óta folyó restauráló, konzerváló munka eredményeit. A rendezők — Csenki Éva, Szurdoki Zsuzsanna, Szőke Imre (grafikai tervező és kivitelező) és e sorok írója — célja az volt, hogy minél változatosabb anyagon mutassák be a szakma régebbi és legújabb eljárásait, amelyek révén a megrongálódott vagy csaknem elpusztult műtárgyak újra hozzáférhetővé lesznek a kutatók és a közönség számára. A rendezők törekvését a helyhiány korlátozta; csak egyetlen terem állott rendelkezésre. Bár az országban működő könyv- és papírestauráló műhelyekhez intézett felhívásra 190 műtárgy érkezett be, csak 160 bemutatására volt hely. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a kiállító 19 intézmény restauráló műhelye a maga változatos anyagával jól reprezentálta a szakma országos színvonalát.

A sokféle jellegű dokumentumot a rendezők megpróbálták a műhelyek legjellegzetesebb tevékenységi köre szerint csoportosítani. Láthatók voltak a tárlókban iratok, oklevelek, térképek, tervrajzok, céhlevelek, papírfelzetes és viaszpecsétek, illetve utóbbiak másolatai. Papír és pergamen alapú kéziratok és kódexek, régi nyomtatványok művészettörténeti értékű bőr és pergamen kötésekben. A legrégebbi kódexek a 13–14. századból valók. Az újabb kor dokumentumait, műtárgyait a papír- bőr, illetve vászonborítású kiadói kötések, litográfiák, akvarellek, korunk dokumentumát az újság képviselte. Ízelítőt kapott a látogató a múzeumok papír, bőr, textil és egyéb anyagok felhasználásával készült legkülönbözőbb műtárgyaiból: kolostori munkák, legyező, diszdobozok, régi gyógyszeres edények. A kiállított sokféle tárgy közös jellemzője, hogy egytől-egyig restaurált, konzervált, tehát többé-kevésbé a restaurátor kezemunkájának nyomát őrzi; akkor is, ha ez magán a tárgyon néha alig észrevehető. Mindemellett az eredeti állapotot jól érzékeltetik a restaurálás előtti, illetve a munka közben készült fényképek. Az érdekesebb vagy bonyolultabb restaurálási munkamenetek rövid összefoglalását magyar és angol nyelven olvashatja a közönség. A helyszűke miatt sok fénykép és módszerleírás szükségképpen nem állhatott a tárgyak mellett, de ez talán a látvány szempontjából inkább előny. Így a nagyközönség számára sem volt fárasztó a kiállítás megtekintése.

Nem törekedtünk arra, hogy csak a legújabb és legmodernebb eljárásokkal restaurált műtárgyakat állítsuk ki, így nyújtva módot a különböző módszerek eredményeinek összehasonlítására. A szakember számára is érdekes lehet például két azonos korú és típusú dokumentum 18 évvel ezelőtti, illetőleg az elmúlt évben történt helyreállítási eljárásának összehasonlítása. A két egymás mellett kiállított középkori pergamen kódex nedvesség hatására mikroorganizmusok okozta hasonló károsodást szenvedett. Az egyik csonka leveleit 18 éve írópergamennel és aranyverőhártyával (igen vékony, átlátszó erős bőrhártya) egészítették ki, illetve káirozták, a másikat a múlt évben egy új módszerrel, pergamenöntéssel állították helyre. Utóbbi lényege, hogy a csonka, illetve meggyengült részekre kézi eljárással pergamen és cellulózrostok keverékéből készült folyékony szuszpenzió kerül, vákuum segítségével. Ez a pótlás megszilárdulás és megszáradás után tulajdonságaiban és küllemében egészen hasonló az eredeti pergamenhez. A két restaurált kódexet összehasonlítva, a kiegészült részek között szemre nem sok a különbség, azonban az új eljárás gazdaságosabb, esztétikailag megfelelőbb eredményt ad, és a kiegészítés tartósabb.

Látható volt a kiállításon különböző eljárások és segédanyagok felhasználásával konzervált és kiegészített papíralapú, egy nyomtatványból való levelek sora. Az eredmény ez esetben annyira hasonló képet

mutat, hogy a szakember is csak alapos vizsgálattal különböztetheti meg a darabokon alkalmazott módszereket.

A bemutatott levéltári dokumentumok között voltak mikroorganizmusoktól károsodott pergamen és papír oklevelek, viaszpecsétek, háborús kárt szenvedett, átlőtt, megégett, darabokra szétesett iratok, térképek és tervrajzok, amelyeket különböző módon fertőtlenítvé, kiegészítve, megerősítve tettek a szakemberek a kutatók számára újra használhatóvá.

Üvegburával védve egy ósnyomtatvány restaurált papír íveinek felfűzési módja volt tanulmányozható: láttuk a középkor óta változatlan formájú fűzőládára erősített bordaszalagokat, amelyek az elkészült könyv gerincén majd a valódi bordákat alkotják.

Az eredeti állapot visszaállítására törekedve, minden töredéket megőrizve, lehetőleg az eredeti technikák alkalmazásával és csak a legszükségesebb új anyagok beépítésével konzerválják a szakemberek a történeti értékű fa- és papírtáblás bőr- és pergamenkötéseket; de ugyanilyen gondos munkával erősítik meg, állítják helyre a 20. század elején készült, ízlésesen tervezett kiadói kötések szép papír- és vászonborítóit. Érdekességként látható volt egy Kodály Zoltán-kézirat egyik levele mellett annak nemes másolata. A nemes másolatok kiállítási célra készülnek, de nem fényképek, hanem az eredetihez hasonló anyagokból, kézzel készített egyedi munkák.

Egyik tárlóban nyomon követhettük a laminálás (viszonylag új módszer) munkamenetét egy facsiszolatot tartalmazó papírból készült, alig néhány éves, elsárgult és törékeny újságlap konzerválása során. A laminálással gépi úton, hő és nyomás segítségével szintetikus anyagot és japánpapírt visznek fel az előzetesen kémiaiilag semlegessé tett papír felületére. Az eljárás fázisait fényképek szemléltették.

Másutt egy bizonyos savtartalmú festék által törékeny és lyukacsossá tett 16. századi atlasz egyik levele látható, amelyet a néhány éve ismert módszerrel, a papírhasítással konzerváltak. A levelet vastagságában kettéhasítják, belülről erősítik meg, a hiányokat pótolják. Így módon a színes ábrákat és a szöveget nem kell bevonni valamilyen szilárdító anyaggal, amely sok esetben csökkentené a színek intenzitását és az olvashatóságot. Itt is fényképek sora segítette az eljárás lényegének megértését.

A kiállított sokféle műtárgy között szép számmal találhatók a két és féléves restaurátorképző iskola hallgatóinak vizsgamunkái is.

A könyvek és egyéb írott dokumentumok, múzeumi tárgyak mellett érdekes színfolt a 19. századból való restaurált földgömb. A régi földgömbök restaurálásához Magyarországon még nem sokan értenek.

A tárlat utolsó darabja egy igen ritka, 1909-ből származó színes fénykép, ún. kromofototípija. Az ilyen elhalványodott kép bonyolult kémiai eljárással restaurálható, a feladat megoldása a restaurátortól speciális felkészültséget és gyakorlatot kíván.

Bár a kiállító terem nem klimatizálható, az erős fénytől óvtuk a műtárgyakat. A legérzékenyebbek felületét különleges, a káros ultraibolya sugaraktól és portól védő átlátszó fóliával takartuk be. A tárlatot négy hétig látogathatták az érdeklődők.

BEÖTHYÉ KOZOCSA ILDIKÓ

Datenbankorientierte historische Pressedokumentation. I. Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938). Auf der 2. Internationalen Wissenschaftsmesse, die im Oktober 1990 in Wien stattfand (World Tech Vienna 1990), wurden zwei Datenbanken für den Bereich des Zeitungswesens vorgestellt. Es handelt sich dabei um eine Dokumentation der Wiener Tageszeitungen 1918–1938 und eine Dokumentation der Berliner Tageszeitungen 1918–1933.) Wir möchten hier einige Informationen über die Datenbank der Wiener Tageszeitungen geben, (vor allem weil sie auch die während der zwanziger Jahre in Wien erschienenen ungarischsprachigen Blätter dokumentiert, wie z.B. *Bécsi Magyar Újság*, *Vörös Újság* oder *Jövő*), als auch über das System der Datenbank der Berliner Tageszeitungen berichten. In dieser Dokumentation sind die im erwähnten Zeitraum herausgegebenen Tageszeitungen systematisch und annähernd vollständig erfaßt, so daß erstmals für die Forschung die Möglichkeit besteht, das sehr breite Medienspektrum in dieser Zeit als Ausgangsbasis und Unterlage für wissenschaftliche Arbeiten zu benutzen.

Die Zahl der während der Ersten Republik in Wien erschienenen Tageszeitungen ist viel höher als bisher angenommen. Im Laufe der Datenerhebung stellte sich heraus, daß etwa die Hälfte der gefunde-

nen Zeitungstitel der pressehistorischen Forschung nicht bekannt ist, diese Titel daherr auch nicht als zeitgeschichtliche Quellen herangezogen und genutzt wurden. Das Team hat im Laufe der vierjährigen Arbeit an der Datenerfassung nachgewiesen, daß es während des Zeitraumes 1918–1938 in Wien täglich durchschnittlich 30, in Berlin durchschnittlich 50 Tageszeitungen gab, eine für die heutige Pressesituation sehr hohe Zahl also.

Inhalt und Organisation der Datenbank: Die Datenbasis besteht aus drei voneinander getrennten Gruppen von Datenbanken. 1. den Primärdaten, 2. den Sekundärdaten und 3. den Bibliotheksdaten.

1. Primärdaten: Dieser (umfangreichste) Teil der Datenbank der Wiener Zeitungen enthält vorläufig Angaben zu 138 deutschsprachigen, ungarischsprachigen, serbokroatischen, tschechischen und hebräischen Wiener Tageszeitungen, wobei als Tageszeitung alle diejenigen Blätter verstanden werden, die mindestens zweimal wöchentlich erschienen sind und der „primär aktuellen und universellen, also nicht thematisch begrenzten kontinuierlichen Nachrichtenübermittlung dienen“¹. Auf diese Weise wurden politische Wochenblätter, lokale Anzeiger, Mitteilungs- und Amtsblätter sowie (vorläufig) Sonn- und Montagszeitungen ausgeschlossen. Von den 138 Tageszeitungen sind 125 in Bibliotheken nachweisbar, 13 nur aufgrund zeitgenössischer Quellen bekannt und bisher nicht nachweisbar.

Die Datenbank enthält aus schließlich Daten die äußere und institutionelle Struktur der jeweiligen Zeitung betreffend, also keine inhaltliche Beschreibung der Blätter, Folgende Kategorien sind in ihr berücksichtigt:

- Haupttitel,
- Zusätze zum Haupttitel
- Layout (Satzspiegel, Spaltenzahl, Schriftart)
- Erscheinungsweise
- Preis
- Impressum
- Druckort

Alle Daten zu diesen Kategorien sowie zusätzliche Informationen, die in einem Kommentarfeld zusammengefaßt sind, so zum Beispiel Angaben über die Zusammengehörigkeit verschiedener Titel, sind *ausschließlich aus den Zeitungen* entnommen worden.

Beginn der Erhebung ist der 12. November 1918, also der Tag der Republikgründung, vorläufiges Ende der Erhebung der 11. März 1938, der Tag vor der Besetzung Österreichs durch die Truppen der deutschen Wehrmacht. Innerhalb dieses Zeitraumes wurden sämtliche, die obigen Kategorien betreffenden Änderungen aufgenommen und vermerkt. Somit ist es nunmehr möglich, einerseits die Geschichte einzelner Zeitungen aufgrund der Änderungen der äußeren und institutionellen Struktur nachzuvollziehen — daß heißt beispielsweise sämtliche Änderungen innerhalb der Herausgeberschaft, der Chefredakteure, der Ressortverantwortlichen, Druckereien und einiges mehr, sofern im Impressum angegeben, zu beobachten. (Die Erhebung der Impressumsänderungen erstreckt sich selbstverständlich auch auf sämtliche Urlaube, Reisen u. a. der Verantwortlichen sowie auf deren Vertretungen, sofern ausgewiesen.)

Neben der wichtigen Kategorie des Impressums sei auch auf die Erhebung der Aufnahme der sogenannten „Zusätze zum Haupttitel“ aufmerksam gemacht. Nicht selten gibt diese Kategorie unter anderem in der Form von politischen Bekenntnissen, Emblemata und Motti einen ersten Anhaltspunkt über die politische Ausrichtung einer Zeitung. Angaben zur Zusammengehörigkeit mit anderen Zeitungen (z. B. Abendblatt des . . .), des Erscheinungszeitpunktes (z. B. Morgenausgabe), des Preises (z. B. 10 Groschen — Ausgabe), des regionalen Verbreitungsgebietes (z. B. Donaulandausgabe). Die Angaben der Preiskategorie beziehen sich auf den Einzelverkaufspreis einer Zeitung in Wien ohne Zuschläge. Sie sind nach Wochentagen und Tageszeitausgaben aufgeschlüsselt und in Kronen bzw. Schilling angegeben. Der Kommentar, wie bereits kurz erwähnt, enthält wenn notwendig Ergänzungen zu allen Kategorien, belegbare Querverweise auf zusammengehörige Zeitungen (Haupt und Nebenausgaben, Vorgänger bzw.

¹ SCHÜTZ, Walter J.: *Zeitungssstatistik*. In: Handbuch der Publizistik. Hrsg. von DOVIFAT, Emil. Berlin, de Gruyter 1969. Bd 3. Teil 2. 354

Nachfolger), an einigen Stichtagen erhobene Abbonementreise für Wien (z. B. am 12. November 1918 und am Tag der Einführung der Einführung der Schillingwährung) Informationen über den durchschnittlichen Umfang des Blattes, über nicht regelmäßig erhebbare Auflagenangaben und über Redaktionssitze außerhalb Wiens. Während der Erhebung der Primärdaten stellte die Definition und Erfassung der Beilagen der Zeitungen ein größeres Problem dar. Wir stützten uns bei der Begrenzung der Beilagenfrage in infaltlicher Sicht auf die Definition von Koszyk² in formaler Hinsicht gilt, daß die Beilage überwiegend ein loser, „beiliegender“ Bestandteil der Zeitung ist und mindestens zwei Seiten umfaßt. Die Angaben zu den Beilagen umfassen in der Datenbank Haupttitel, Untertitel und nachweisbare Erscheinungsdauer.

2. Sekundärdaten: Die bisher besprochenen Primärdaten, die unmittelbar aus den Zeitungen entnommen wurden, wurden durch eine zweite Gruppe von Daten ergänzt, die aus zeitgenössischen Sekundärquellen entnommenen Angaben zur Auflagenhöhe und politischen Tendenz. Wir werteten folgende Quellen aus: Zeitungsadreibücher, Annoncenkataloge sowie wissenschaftliche Hand- und Jahrbücher. Die früheste Quelle stammt aus dem Jahr 1920, die späteste aus dem Jahr 1938. Die herangezogenen Sekundärquellen dienten ursprünglich unterschiedlichen Ziele: die Adreß- und Annoncenkataloge bedienten in erster Linie Inserenten, also enthalten sie neben Auflagenhöhen, Erscheinungsweisen und politischer Tendenz der jeweiligen Zeitung auch Informationen über Anzeigenpreise, Druckflächen der Zeitungen, Spaltenzahlen u.a., die wissenschaftliche Hand- und Jahrbücher hingegen geben vor allem Auskunft über redaktionelle Daten, politischer Tendenz und auch Auflagenhöhe.

Die in den Sekundärquellen zu findenden Angaben stammen von den Zeitungsverlegern selbst und wurden im allgemeinen durch Fragebögen erhoben, Hinsichtlich der Erfassung der politischen Tendenz wurde ein breit gestreutes Vokabular angeboten, der Verleger wählte das ihm naheliegendste aus. Wenngleich es natürlich notwendig ist, diese Quellen vorsichtig und kritisch zu behandeln, so sind sie als Träger erster Informationen über die jeweilige Zeitung heute von hohem Wert. Durch die Auswertung der oben genannten Adreß- Hand und Jahrbücher gelang es für etwa 50% der in den Primärdaten dokumentierten Zeitungstitel als zusätzliche Informationen politische Tendenz und Auflage zu ermitteln.

3. Bibliotheksdaten: Die Primärdaten zu den 138 Zeitungstiteln wurden vor allem in den großen Wiener Bibliotheken erhoben: österreichische Nationalbibliothek, Universitätsbibliothek Wien, Parlamentsbibliothek, Wr. Stadt- und Landesbibliothek, Sozialwissenschaftliche Studienbibliothek der Kammer für Arbeiter und Angestellte für Wien, die Zeitung Vörös Újság im Archiv der Ungarischen Arbeiterbewegung in Budapest.

Die Bibliotheksdaten enthalten Angaben über die Signatur, die Aufbewahrungsart und den Bestand in den oben genannten Bibliotheken.

Ergänzend wird für jeden Titel die nach 1945 erschienene Sekundärliteratur genannt, wobei sowohl Literatur über die jeweilige Zeitung als auch Literatur angeführt wird, die die Zeitung primär als Quelle verwendet.

Derzeitiger Stand der Datenerfassung und Zukunftspläne. Die Erhebung der Daten 1918–1938 ist vollständig abgeschlossen. In einem weiteren Projektschritt haben die Mitarbeiter im Laufe des letzten Jahres die Datenbank erweitert und sämtliche Angaben zu den zwischen 1938 und 1945 in Wien erschienenen Tageszeitungen, sowie die Montagzeitungen für den Zeitraum 1918–1945 erhoben. Als nächster Schritt ist nunmehr die Rückschreibung geplant, d.h. die Erfassung der Daten zu sämtlichen in Wien erschienen Tageszeitungen von 1848 bis 1918. Ist dieser Schritt erfolgt, so liegt eine Datenbank über rund 100 Jahr Wiener Pressegeschichte vor und steht dem Benutzer offen. Publikationen sowohl der Datensysteme als auch einer Auswahl der Daten sind in Vorbereitung.

Zu wünschen wäre die rasche Einrichtung einer historischen Pressedokumentationsstelle, die einerseits selbst Forschungszentrum, andererseits Anlaufstelle für etwaige Anfragen seitens wissenschaftlich tätiger Interessenten sein sollte.

² KOSZYK, Kurt – PRUYS: *Handbuch der Massenkommunikation*. München, 1981. 28.

Momentane Kontaktadresse:

Kommission für die Ausarbeitung
eines Österreichischen Biographischen Lexikons
Fleischmarkt 22
1010 Wien
Tel. 512 91 84/DW 83

Kommission für literarische Gebrauchsformen
Sonnenfelsgasse 19
1010 Wien
Tel. 515 81/DW 343

Österreichische Gesellschaft für Kulturindikatorenforschung
Czerningasse 23/18
1020 Wien
Tel. 24 06 413

A. SEIDLER
(Wien)

Datenbankorientierte historische Pressedokumentation. II. Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933). Anlaß für die Entwicklung des Berliner Modells ist eine als Beitrag zur Kulturindikatorenforschung konzipierte Analyse der Kulturberichterstattung in Tageszeitungen am Beispiel einer Analyse von Theaterkritiken über Parallelinszenierungen Max Reinhardts in Berlin und Wien 1918–1932 gewesen. Da für vergleichende Untersuchungen nicht von einer zeitaufwendigen Primärquellenerschließung nach dem Wiener Modell ausgegangen werden kann, bietet das Berliner Modell vergleichbare Informationen durch Auswertung einerseits von Bestandsverzeichnissen, Bibliothekskatalogen sowie der Zeitschriftendatenbank des Deutschen Bibliotheksinstituts, andererseits der bereits genannten zeitgenössischen Zeitungsadreßbücher, Annoncenkataloge und wissenschaftliche Hand- und Jahrbücher. Es handelt sich somit um eine Dokumentation der Berliner Tageszeitungen ausschließlich auf der Basis einer kritisch-vergleichenden Auswertung von Sekundärquellen.

Die Organisation auch dieser Datenbank erlaubt es, auf der Basis aller in der Dokumentation verzeichneten Titel den jeweils gültigen Stand der die äußere und institutionelle Struktur der Zeitung beschreibenden Daten für alle an einem beliebigen Tag bzw. in einem definierten Zeitraum erschienenen Zeitungen auszugeben. Da die Berliner Modell an dem Wiener Modell orientiert ist, sind die Berliner Tageszeitungen nach einem Kategoriensystem erfaßt, das Titel, Erscheinungszeitraum und Zusammengehörigkeit der Titel sowie Angaben zu Erscheinungsweise, Redaktion, politischer Tendenz und Auflagenhöhe für alle Titel berücksichtigt. Durch stufenweises Auswerten (nicht alle Titel sind in allen Quellen verzeichnet; der Umfang der Angaben zu den einzelnen Titeln ist in den Quellen unterschiedlich) können somit in diesen Kategorien mit dem Wiener Modell vergleichbare Daten gewonnen werden. Die notwendige kritische Einschätzung dieser Daten ist dabei durch die ausgewiesenen Abweichungen in den überkommenen Angaben gewährleistet.

Die nach diesem Modell vorliegende *Dokumentation der Berliner Tageszeitungen 1918–1933* umfaßt insgesamt 123 Titel. Da bei Übernahme der Daten ausschließlich aus Sekundärquellen eine inhaltliche Zuordnung als Tageszeitung im Sinn der Schützschen Definition nicht vorgenommen werden kann, wurde ein Titel dann aufgenommen, wenn er zumindest in einer der angeführten Quellen als Berliner Tageszeitung zugeordnet und – in Übereinstimmung mit Schütz – seine Erscheinungsweise als mindestens zweimal wöchentlich ausgewiesen ist. In einer solchen auf der Basis von Sekundärquellen erstellten Dokumentation können nur Tageszeitungen berücksichtigt werden, die über einem längeren Zeitraum erschienen sind, so daß Stichtagsauswertungen trotz der geringeren Grundgesamtheit (123 Berliner Titel, 138 Wiener Titel) für Berlin täglich durchschnittlich 50 Tageszeitungen ergeben. Bei Berücksichtigung kurzfristig erschienener Titel wäre eine entsprechend höhere Zahl zu erwarten.

Auch in der Berliner Dokumentation sind neben den deutschsprachigen Tageszeitungen eine Anzahl fremdsprachiger, nämlich polnische, russische, ukrainische sowie englischsprachige Zeitungen ausgewiesen, die wie beispielsweise *Dni* (1922–1927) oder *Dzennik Berlinski* (1915–1930) über einem längeren Zeitraum erschienen sind.

Stellt auch das Berliner Modell einem für vergleichende Untersuchungen wichtigen Arbeitsbehelf dar, der es erlaubt, sowohl eine gesicherte Materialbasis als auch externe Kontrolldaten (wie zum Beispiel Angaben über Eigentums- und Produktionsverhältnisse, Redaktionszusammensetzungen und Auflagenzahlen) zur Überprüfung von Forschungsergebnissen zu definieren, sollte letztlich für eine Erschließung der Tageszeitung als Quelle für zeitgeschichtliche Forschung eine Datenerhebung nach dem Wiener Modell angestrebt werden. Nur so können Tageszeitungen derzeit annähernd vollständig und mit größtmöglicher Zuverlässigkeit erfaßt und als Quellen, die die öffentliche Diskussion dokumentieren, für die Forschung zugänglich gemacht werden.

G. MELISCHEK
(Wien)

SZEMLE

Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok. Összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. I–III. köt. Bp. 1990. LXIV, 3257 p.

A hazai közgyűjteményekben őrzött régi nyomtatványok feltárásának első, kimagasló lépése volt a 15. századi kiadványok országos katalógusának közreadása 1970-ben (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.*) Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész in colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértessy. Budapestini MCMLXX.). E törekvés következő, logikus lépése a 16. századi nyomtatványok katalógusának összeállítása. Amíg az ősnymtatványok száma csak valamivel haladja meg a hétezeret alig több mint félszáz gyűjteményben, addig a 16. századiak esetében ennek mintegy tízszeresével kell számolni összesen az országban, a gyűjtemények száma pedig három számjegyű. Mindenki számára világos volt a kezdetektől, hogy ezt a feladatot már nem lehet egyetlen kiadvánnyal megoldani, hiszen ennek elkészülte szinte beláthatatlan időre elhalasztaná az e nyomtatványokra vonatkozó adatok közzétételét. Így a gyűjtemények egyenként fogtak hozzá a 16. századi kiadványaik katalógusának elkészítéséhez. Az utolsó féltévtizedben napvilágot látott több ilyen kiadvány is, így előbb a szegedi (*Régi könyvek és kéziratok katalógusai. XVI. századi könyvek.* Összeáll. Keveházi Katalin és Monok István. Szeged 1986.), majd a debreceni Egyetemi Könyvtár (Ojtozi Eszter: *Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen.* Debrecen 1989.) katalógusa 283 és 478, továbbá a kecskeméti piarista könyvtáré 67 tételeben (*A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei.* Összeáll. Kósáné Horváth Mária. Szeged 1990.).

Mindezek csupán az első lépések voltak ahhoz, hogy a hazai közgyűjteményekben őrzött 16. századi nyomtatványok feltárása egyedi publikációban megtörténjék. Az igazi áttörést az ország legnagyobb ilyen jellegű gyűjteményének, az Országos Széchényi Könyvtárnak katalógusa hozta, amely most három testes kötetben látott napvilágot, nem kevesebb mint 3321 lap terjedelemben. A kiadvány 12 989 nyomtatvány 15 268 példányának adatairól nyújt kimerítő bibliográfiai tájékoztatást. E számok önmagukban is jól mutatják, hogy ez a katalógus nagyságrendekkel múlja felül az eddig közreadott hasonló jellegű hazai kiadványokat. De ez a fenti számokkal jellemzett állomány nem csupán itthon emelkedik ki a többiek közül, hanem nemzetközi mércével mérve is jelentős. Jóllehet e téren pontos adatok nem állnak rendelkezésre, joggal feltételezhető, hogy az Országos Széchényi Könyvtár sorrendje a világranglistán alighanem mindössze két számjeggyel jelölhető. Az őt a 16. századi kiadványok száma terén megelőző gyűjtemények közül pedig önállóan közreadott nyomtatott formában – eltekintve a londoni British Library (korábban British Museum) kitűnő, de csak igen sommás leírást tartalmazó speciális köteteitől – eddig még egyetlen gyűjtemény sem vállalkozott. (H. M. Adams kiváló, a nyomtatványok pontos füzeteosztását is tartalmazó, monumentális katalógusa az angliai Cambridge Egyetemi Könyvtára és valamennyi kollégium 16. századi könyveinek összesített adatait tartalmazza.) Így joggal lehetnek büszkéek a kiadvány összeállítói, de rajtuk keresztül az egész magyar könyvtáros társadalom is erre a teljesítményre. Természetesen ezt a munkát nem adták ingyen: közel három évtizeden át dolgoztak rajta többen is, Soltész Erzsébet vezetésével, aki már az országos ősnymtatványkatalógus létrehozásában is vezető szerepet vállalt. A résztvevő személyek nevét – működésük időköré-

vel, ill. a köteten belüli részesedésükkel — a bevezetőben (XIII. l.) lehet olvasni.

A katalógus alcímében megszorítást közöl „Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok” formájában. Ez a régi RMK I. és II., vagyis az új RMNy-kategóriába tartozó kiadványok kizárását jelenti. Az indoklás ehhez így szól (VII. l.): „Ezekről ugyanis két ismert nemzeti bibliográfiánk . . . részletesebb információt nyújt; többek között azaz, hogy a kiadványok összes ismert előhelyét felsorolja”. Nem biztos, hogy ezzel mindenki és fenntartás nélkül egyet tud érteni, hiszen teljesen más dolog egy bizonyos szempontból összeállított bibliográfia és megint más egy könyvtár állományáról készült katalógus. Ez utóbbiból így több mint 350 magyar nyelvű és hazai kiadvány mintegy félezer példányát kizárni nem tűnik meggyőzőnek, hiszen ezeknek nem is kis része unikum, másrészt a külföldi kiadványokkal foglalkozók hiába keresik a részben vagy egészben magyar nyelvű kiadványokat. Aligha fog pl. a Calepinus-szótárakkal foglalkozó külföldi kutató, miután annak 24 kiadását (C 48–71) megtalálja a katalógusban, arra gondolni, hogy nemzeti könyvtárunk még további hat kiadással is rendelkezik, és ezek csak azért maradtak ki, mert bennük a magyar nyelv is szerepel. Sajnálatosnak kell minősíteni, hogy nemzeti könyvtárunk legsajátosabb gyűjtőköréhez tartozó és egyben többségükben nagy ritkaságú kötetei kimaradtak a 16. századi nyomtatványok katalógusából. El-lenkező esetben a kiadvány számos unikumról és a korabeli hazai könyvtérmeles jellegzetes produktumairól számolt volna be, ezzel teljesebbé téve az áttekintést. Ugyanilyen visszafogottságot lehet tapasztalni az Országos Széchényi Könyvtáron belül más szaktárakban őrzött 16. századi nyomtatványok példányainak közreadásában is. Bár ezt a bevezető (VIII. l.) általánosságban kitérásba helyezi, és valóban található is néhány ilyen tétel (pl. A 72, M 818), ennek ellenére nem kevés kötet maradt figyelmen kívül. Így pl. bár Ortelius négy kiadása fellelhető a mostani katalógusban (0 149–152), további hat kötet azonban figyelmen kívül maradt a Térképtár atlaszgyűjteményéből, ahol egyedül az első száz sorszámú fólíás között öt további 1601 előtt készültet őriznek. Kár tehát, hogy a most napvilágot látott katalógus nemzeti könyvtárunknak nem a teljes 16. századi állományát adja közre.

Ez azért is különösen sajnálatos, mert a megjelentetett közel 13 000 kiadvány bibliográfiai feltárása nemzetközi mércével mérve is roppant igényes és színvonalas. Az angolszász világban olyan elterjedt rövidített címléírással (STC) szemben jóval teljesebb, mert a terjedelmet és a bibliográfi-

ai azonosítást szolgáló szakirodalmat is közli, valamint további hasznos és fontos részleteket is, mint amilyen a művek kolofonja — az 1521 előtti kiadványoknál az éven belül a hónap és nap megjelölésével —, az illusztrációk rövid jellemzése, valamint a nyomdászjelvény jelölése. De ezzel még nem is érték be ennek a hatalmas „hármaskönyv”-nek az összeállítói, hanem vállalkoztak egy-egy szerzőn belül ugyanannak a műnek eltérő címek alatt és különböző nyelven megjelent kiadásainak jól áttekinthető összesítésére is. Az ilyen megoldás igen jelentős munkaigényét csak az tudja igazán méltányolni, aki foglalkozott hasonló feladatokkal. És persze a kötet használói, akikért mindez készült. A szabványos címléírásból kimaradt személyek, nevek és adatok sokaságát hozza felszínre az a két további, ugyancsak rendkívül igényes és nem általános módszer, amely egyrészt a címszövegben szereplő személyeket, illetve városneveket vetíti ki, másrészt analitikusan feltárja a kiadványban meghúzódbó kisebb önálló műveket szerzőjükkel egyetemben. Egyedül ez utóbbi módszer révén mintegy négyezer, különben rejtve maradt szerző, ill. munka vált keresztutalókkal könnyen hozzáférhetővé a katalóguson belül.

Ugyanilyen igényesség tapasztalható az óriási adattömeg mind többsíkú feltárást biztosító mutatók összeállításánál. A régi nyomtatványoknál szinte elengedhetetlen nyomdahely és nyomdász szerinti áttekintés mellett rendkívül értékes tájékoztatást nyújt a kötet végén található névmutató, mind a címszövegben szereplő személyekről és helynevekről, amelyekről fentebb már szó esett, mind a címléírásban feltüntetett szellemi közreműködőkről azok feladatkörének megjelölésével (kiadó, fordító, kommentátor stb.). Mindez a kötet használóinak munkáját rendkívüli mértékben segíti azáltal, hogy a szabványos címfelvetel során különben figyelmen kívül maradó személyek, művek és városok ezreit ilyen sokoldalúan tárja fel. Ugyanakkor az ember azon is elgondolkodik, hogy milyen rengeteg szellemi energiát és időt vett mindez igénybe. Ez a megoldás az ilyen nemzetközi szinten szinte még úttörő munkánál érthető és örömmel üdvözlendő, idővel azonban ezt a feladatot a készülő és a jövőben összeállítandó bibliográfiáknak kell magukra vállalniuk. A gyűjtemények katalógusainak mindenek előtt majd az illeto példány egyedi sajátosságainak (kötés, korábbi tulajdonosok stb.) rögzítésére kell erőiket összpontosítaniuk. Ezek közül a példány hiányosságait ez a katalógus számmal jelölt kategóriákként adja közre. Kár, hogy e csoportok körvonalazása (XI. l.) bizonytalanságot hagy a kötet használóiban, hi-

szen nem világos számára, hogy hol húzódik a határ „a nyomtatvány eleje és vége hiányzik”, a „nagyon csonka példány” és a „fragmentum” megjelölésű csoportok között. A katalógus magas színvonalú elkészítéséhez igénybe vették a nemzetközi szakirodalom jelentős részét, így az idézett művek több száz tételt tartalmazó jegyzéke (XXIII–LX. l.), amely 1987-ig terjed, akár bibliográfiaként is használható a 16. századi nyomtatványokkal foglalkozók számára. Természetesen nem lehet kifogásolni, csak sajnálni az összefüggő német nyelvterületen az ebben a korszakban készített kiadványok nagy jegyzékének (VD 16) a katalógus munkálatainak lezárását követően megjelent kötetek hiányát. Talán ezért is maradt ki teljesen a hasonló olasz vállalkozás (*Le edizioni italiane del XVI. secolo*) még 1985-ben megjelent első kötete.

A könyvismertetések egyik közismert feladata, hogy nagy büszkén kipécézzén – e katalógus esetében az adatok sok-sok tízezrei közül – egy-egy hibának tűnő esetet. Kár, hogy a gondosan elkülönített, egymástól eltérő kiadások megkülönböztető sajátosságairól a kötet használója – akárcsak ezt a recenziók sora által kifogásolt VD 16 esetében – nem nyer tudomást (A 36–37, E 458–459 stb.). A közelebről meg nem nevezett címlapváltozatok (pl. E 789–791) külön tételszámot kaptak, míg az előszóvariánsok (pl. C 527) nem. Nem világos tehát, hogy hol húzódik az önálló bibliográfiai egység fogalmának határa.

Megemlíthető „Bellarmino, Roberto” esete (B 193–203), akit a római egyház már több mint fél évszázada szentté avatott. Őt azóta a könyvtári katalógusok – így pl. a British Library is – keresztnévén és a „szent” megjelöléssel regisztrálják. Nem látszik teljesen következetesnek a szerzői nevek latin, ill. nemzeti formájának alkalmazása. A görögül írók mind eredeti névformájukban, latin betűkre átírva szerepelnek, igényesen megkülönböztetve egymástól az ómegát az omikrontól és az étát az epszilontól: pl. Aristotelés. Ennek következtében azután jelentősebb eltérések is mutatkoznak a megszokott latinos formáktól (pl. Aktuarius, Jóannés – Aisópos – Aieneias Gazaios – Ailianos Taktikos). Más, nem latin betűkkel írók neve esetében már nem ilyen világos és egyértelmű a helyzet. A héber és arab szerzőknél hol az eredeti (pl. al-Khaiyāt, Abu' Ali Yahyā ibn Ghalib és nem Albohali), hol pedig a latinos névalak az elfogadott (pl. Albubather és nem Abu Bakr ibn al-Khasil, al-Kharashī). Miután a katalógus szerkesztési nyelve a latin, amely egyben a 16. századi európai tudományosság nemzetközi nyelve is volt, elképzelhető lett volna minden nem latin betűkkel

írt szerző névformáját egységesen a közismert és leggyakrabban használt, latinizált alakban közölni. De bizonytalanság tapasztalható a latin betűkkel írt szerzőknél is a latin, ill. a nemzeti névalak használatára terén, amihez a családi és keresztnév közötti nyelvi ellentmondás járul (pl. Abstemius, Lorenzo – Agrippa, Heinrich Cornelius – Adraensens, Adrian).

A szerzői nevek körüli egyenetlenség gondot jelent az OSzK mostani katalógusával megindított országos vállalkozás számára, amely éppen erre támaszkodva kívánja a hazai egyházi és világi közgyűjteményekben őrzött 15–16. századi nyomtatványok példányait leírva lelőhelyenként elkészíteni. Az egységes szempontok pedig rendkívül fontosak, hogy a külön-külön összeállításra kerülő katalógusok adatai számítógéppel országos nyilvántartásként folyamatosan összehíthetők legyenek. A most ismertetett kiadvány a fenti néhány és nem is mindig az érdemet közvetlenül érintő megjegyzéstől függetlenül hatalmas támaszt jelent, hiszen a többi hazai könyvtárban őrzött régi nyomtatványok jelentős százaléka az OSzK-ban is megtalálható. A most publikált adatok (terjedelem, bibliográfiai hivatkozás stb.) rendkívül hasznos kiindulópontot jelentenek az országban folyó munkálatokhoz.

Kimagaslóan nagy értéke az új kiadványnak, hogy a hazai 16. századi könyvállomány mintegy egynegyedét immár bibliográfiailag alaposan feltárva közkinccsé teszi a hazai és külföldi érdeklődők számára. Ezzel hazánkban a régi nyomtatványok terén nemzetközileg már eddig is elért és sokak által nagyra értékelt eredményeit jelentős mértékben tovább öregbítette. Köszönet érte mindenkinek, aki e jelentős alkotás létrejöttében közreműködött.

BORSA GEDEON

Keveházi Katalin–Monok István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. Szeged, 1986. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tomus IX. Fasciculus 3.) — **Ojtozi Eszter: A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai.** Debrecen, 1989. (Régi tiszántúli könyvtárak 6.) — **Kósáné Horváth Mária: A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei.** Szeged, 1990. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tomus X. Fasciculus 4.).

Köztudott, hogy történelmünk „viharos századaiból” sajnálatosan kevés fennmaradt tárgyi emlék és dokumentum áll rendelkezésünkre, éppen ezért külön is öröndetes, hogy több helyen többen is felismerték, hogy a könyvtárakban szunnyadó régi értékes nyomtatványok vallatára fogása, a bennük őrzött és máig továbbhagyományozott információk feltárása, rendszerezése és publikálása elengedhetetlen feladat.

Nem a magyar nemzeti múlt érdekes és értékes műveinek tartalmi elemzéséről, jelentőségük összehasonlító vizsgálatáról van ezúttal szó. Hiszen az a különböző diszciplinák művelőinek feladata kell legyen. A könyvtörténet-sz-filológusnak a tartalmi elemzőkkel szemben, de sok esetben azoknak is értékes és érdekes adatokat szolgáltatva, adott gyűjtemény vagy gyűjteményrész kötetének az igényes és részletes leírása a főfeladata e munka során. A bibliográfiai leírason és regisztráláson túlmenően az egyes példányok autopszia alapján történő leírása áll a vizsgálódások közép-pontjában. Számot kell adni arról, hogy a könyv mikor ki(k)nek a tulajdonában volt, milyen nyelvű és korú és jellegű bejegyzéseket tartalmaz; milyen kötésben és milyen állapotban van jelenleg. Röviden ezek azok az információk, amelyek egy régi könyv kézbevételekor az adott példányból kiolvashatók.

Az 1601 előtt megjelent, hazai gyűjteményekben őrzött nyomtatványok illetén szempontok szerinti leírása kezdődött meg az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségének szakmai felügyelete és irányítása alatt az 1980-as évek derekán. Tervünk az, hogy az egyes gyűjtemények lelkes és szakértő gárdájának a bevonásával feltárt adatokat ők publikálnák, majd a munka végén az így megjelent katalóguskötetek adatait kumulálnánk.

E komplex könyvtörténeti kutatás ésszerű és sürgető voltát igazolja, hogy e program kidolgozásakor már folyt az országban hasonló jellegű munka. Ezek eredményeként üdvözölhattuk először 1986-ban Keveházi Katalin és Monok István munkáját, 1989-ben látott napvilágot Ojtozi Eszter katalógusa. Nemrég jelent meg katalógus a kecskeméti Piarista Rendház 16. századi könyveiről.

A Kolozsvárról Szegedre áttelepült Tudományegyetem 1921-ben alapított Egyetemi Könyvtárának régi anyaga az idők folyamán lassan növekedett. Az 1949–1952 közötti években, a népkönyvtári elosztó hálózaton keresztül jutott nagyobb könyvgyűjteményhez, ill. a budapesti nagykönyvtárak duplumaiból, fölsőpéldányaiból gyarapodott. Régi könyvek között éppen ezért igen sok a cson-

ka, töredékes példány. A könyvtörténeti tanulmányaiból, publikációiból is jól ismert szerzőpárosnak éppen ezért sokszor a művek azonosításával is sok gondja lehetett. De feladatukat a fellelhető és szóba jöhető szakirodalom segítségével jól oldották meg. A könyvtár 283 db 16. századi nyomtatványának jellegzetességeit a következő szempontok figyelembevételével adták közre.

A szerzői abc-be sorolt művek címlapját a technikai lehetőségekhez mérten betűhíven igyekeztek visszaadni. Még a sorvégeket is jelölték, de természetesen éltek az ésszerűség diktálta kihagyásokkal is (titulusok, idézetek). A szerzők nevét latinos formában, ill. a nyomtatvány nyelvén közölték. A címlapleírást az impresszum és a terjedelem adatai követik, rétmegjelöléssel. Ezután áll a kötésre vonatkozó rövid megjegyzés a kötés anyagáról és a kötet állapotáról. A példányban található kéziratos bejegyzések külön egységként szerepelnek a kötetben való előfordulásuk sorrendjében. Ennek a résznek a megszerkesztésében sikerült mindazokat a szempontokat belesűríteniük, amelyek az olvasóban felvetődhetnek: vagyis betűhíven, a rövidítések feloldásával közölték a possessorbejegyzéseket. Ha dátálatlanok voltak, mindig meghatározták a beírás korát századra. Mindig megjelölték, hogy a bejegyzés a könyv melyik lapján található. Ha a bejegyzés szignálatlan volt, akkor a bejegyzés tényét rögzítették.

A leírást bibliográfiai hivatkozások teszik teljessé. Ha a tárgyalt mű kolligátumkötetben foglal helyet, minden esetben utaltak a kolligátum első tagjára, ahol az egész kötet állapotleírására vonatkozó adatokat részletezték.

A feltáró munkát precíz alapossággal, minden részletre kiterjedő figyelemmel végezte el a szerzőpáros. Lelkesítette őket, hogy e viszonylag kis gyűjteményben is akadtak érdekes meglepetések. Így Thurzó György, Apafi Mihály vagy Georg Buchholz történetíró egy-egy kötetét is regisztrálhatták. Bízunk benne, hogy ha az egész országban sikerül megvalósítani az 1601 előtti nyomtatványok hasonló mélységű feltárását, még további proessorok emelkednek ki a névtelenségéből, hiszen szét-szóródott olvasmányaikat végre alkalmunk lesz együtt látni.

A szegedi katalógust öt mutató teszi jól használhatóvá. Ezek a következők: nyomda- és nyomdászmutató, a címléírásban szereplő nevek mutatója, a bejegyzésekben szereplő nevek mutatója, címszavak mutatója és tárgymutató. Kár, hogy a bejegyzésekre vonatkozó nyelvi és tárgyi mutató nem készült, de ezekről sokszor a tételleírásokból sem tudunk meg közelebbit. Pl. a 261. tételként

leírt Kempis-kötet hátsó szennylapján olvasható négy lapnyi szignálatlan 18. századi bejegyzésről jó volna tudni, milyen témájú; vagy érdekes lett volna külön is kiemelni, hogy a Telegdi-kötetekben szereplő bejegyzések magyar nyelvűek-e.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára hasonlóképpen fiatal intézmény – alapítási éve: 1916 –, amelynek régi könyvei egyfelől a nagyállományban, másfelől különgyűjteményben foglalnak helyet. Ojtozi Eszter vállalkozott arra, hogy igényes katalógusban publikálja a könyvtár 16. századi külföldi antikvárit, possessoraikkal együtt. Tulajdonképpen Czellaré Csiba Judit munkáját folytatta. Gondos és alapos feltáró munkája során 478 mű leírását készítette el Ojtozi Eszter. A szegedi könyvtárosokhoz hasonlóan rögzítette az egyes példányok jellemzőit, de miként katalógusának címéből kiderül, ő a kötések leírását nem tekintette céljának.

A szerzők nevét ő is a latin névalakban közölte, de a cím betűhű jelöléséről s a sorvégek jelöléséről lemondott. Eljárását a magunk részéről egyáltalán nem kifogásoljuk. Azt viszont már igen, hogy az impresszumatokat követő terjedelemmegjelölés végén a könyvek formátumát a modern könyvek leírásában szokásos cm-mérettel jellemezte.

A mai jelzet és a mű bibliográfiai azonosítása(i) után következnek a könyv possessorai. Ojtozi Eszter a szegedi könyvtárosokkal ellentétben kronológiai sorrendben közölte őket. Nem jelölte viszont meg a bejegyzések előfordulásának a helyét és a datálatlan bejegyzéseket a tételeírásban nem kötötte századhoz, amint azt Keveházi és Monok katalógusa tette. Ez utóbbi hiányosságot némileg pótolhatja az olvasó, sok esetben ugyanis a rendkívül jól használható possessor-mutató segítségével azonosíthatóvá és időhöz is köthetővé válnak a kérdéses személyek. Külön egységként szerepelnek a bejegyzésekre vonatkozó adatok. Ezek nyelvet és tartalmi jellemzését, sőt néhány esetben teljes szövegét is megtalálhatjuk a leírásban.

A kötethez a címben előforduló nevek mutatója, külön nyomdahely és nyomdászmutató járul. E két utóbbit nyugodtan össze lehetett volna vonni. A raktári számok mutatója azért örvendtes, mivel csak itt és a possessormutatóban találkoznak össze a kolligátumkötetek tagjai. Érdekes – mint mindig – a debreceni régi külföldi könyvanyagról készített időrendi mutató.

A katalógus készítése során a legnehezebb munka kétségtelenül a possessorok azonosítása volt.

Ojtozi Eszter ennek érdekében igen tiszteltreméltóan széles körű forráskutatást végzett.

Kiderül ez a possessorok azonosításához használt irodalomjegyzékéből és az előbb már méltatott possessormutatóból. Ehhez külön áttekintés csatlakozik az exlibrisokról, supralibrosokról, donatio-dedicatiókban előforduló személyekről is. Ugyan külön áttekintés hívja fel a figyelmet azokra a könyvekre, amelyekben hosszabb bejegyzés található, de a bejegyzések nyelvi és tartalmi jellegére vonatkozóan sajnos itt sincs mutató. Pedig biztosan akad majd olyan használója e katalógusnak, akinek érdekes lenne kézbevennie azt a 31. tételként leírt kötetet, amelyben reformátorokra vonatkozó gúnyversek olvashatók; mást a magyar nyelvű bejegyzések érdekelhetnek, amelyekre szerencsésen a tételleírásokban mindig történik külön utalás (pl. 287, 288, 289, 338, stb.); s nem biztos, hogy az orvostörténész az egész katalógust végigolvassa és rátalál a 338. tétel azon megjegyzésére, amely az e kötetben fellelhető latin és magyar nyelvű receptekre hívja fel a figyelmet. Ráadásul e könyv címlapja még a katalógus végén közölt képek között sem szerepel, miként a fentebb említett 31. számúé, amelyre leglább e kép felhívja a figyelmet.

A debreceni Egyetemi Könyvtár régi külföldi anyagának egykori possessorai között is sok híres személyiség van. Sőt fény derült az ide került tatai kapucinusok tulajdonát képező művek korábbi birtokosaira is. Szegeden is őriznek egy Lívius-kötetet, amely sok Debrecenben feltárt kötethez hasonlóan Munkácsi István nagyszombati jogtudor volt előzőleg, és utána került Tatára (149. tétel). Ojtozi Eszter kutatásai szerint a közvetítő Eszterházy József volt (Bevezetés 12.). Ilyen és ehhez hasonló összefonódások felismerésére ad lehetőséget a possessor kutatás, ami egyben az ismertetett katalógusszerkesztők áldozatos, nagy szakértelemmel és lelkesedéssel folytatott feltáró munkájának eredményességét is jelzi. Remélhetőleg nem fejezték be ezirányú munkájukat, és ezután is vállalkoznak könyvtáruk más állományrészeinek, ill. a környezetükben lévő gyűjtemények (tanszéki könyvtárak, egyházi gyűjtemények) régi katalógusainak átnézésére és jellegzetességeik regisztrálására. Fenti megjegyzéseinket csupán néhány további ötletnek szántuk munkájuk még eredményesebb és komplexebb folytatására.

Ennek a kíváncsok együttműködésnek a gyűmölcsé a kecskeméti Piarista Rendház Könyvtárának 16. századi nyomtatványairól készített összeállítás. Kósáné Horváth Mária 67 itt őrzött kötet leírását adja közre. A katalógus szerkezete, a leírások szisztemája lényegében a szegedi Egyetemi Könyvtár katalógusszerkesztőinek az elveit köve-

ti: betűhű és részletes címléírás; kötésre vonatkozó adatok; az előfordulási helyek sorrendjében a kötetben található bejegyzések. Kár, hogy ezekről az elvekről és a régi könyvekkel foglalkozók számára egyértelmű rövidítések feloldásáról nem kap eligazítást az olvasó. Miként azt is sajnáljuk, hogy a bejegyzések korát sem tünteti fel mindig a leírás (pl. 6, 19, 31. tétel). Tisztában vagyunk azzal, hogy sokszor ez a legnehezebb feladat, de akkor is jó lett volna mint meghatározhatatlant regisztrálni a meghatározhatatlan korú bejegyzéseket! A kötet végén három mutató található: nyomda- és nyomdászmutató, a címekben előforduló nevek mutatója és a bejegyzésekben található nevek mutatója. Feltűnő, milyen sok a csonka, sérült és címlap nélküli nyomtatvány e gyűjteményben is.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Szabó Ferenc: A békési Drechsel nyomda történetének vázlata 1895–1920. – Petőcz Károly: Drechsel Géza nyomdájának minitankönyve. Békéscsaba–Gyoma, 1989. 64 p. + 216 ábra

Ballagi Aladár nevezetes nyomdászattörténete szerint 1877 végén 248 tipográfia működött az akkori határokon belül (51 Budapesten, 198 vidéken). A húszezer lakosnál többet számláló települések közül csak Békés, Cegléd és Nagykőrös nem rendelkezett nyomdával. A következő évtizedben azonban Békésen egymás után több is létesült, köztük a Drechsel-nyomda.

Az osztrák származású bárófamilia útja akár modellnek is felfogható hazai viszonylatban. A kezdetben hatalmas birtokkal rendelkező család vagyona lassan szétaprózódott, sőt a harmadik-negyedik nemzedék könnyelmű tagjai kezén jó részt elúszott. A 19. század második felében már megyei tisztségviselők (csendbiztos, rendőrkapitány), de tekintélyük révén így is a mezőváros dzsentri rétegéhez tartoztak, és a rokoni-baráti szálak segítségével megszerzett állások biztosították a megélhetést és a felszínen maradtak.

A békési Drechsel-nyomda tulajdonosának életútja a hasonló méretű vagy kisebb műhelyek gazdáinak pályájához képest elsősorban azért egyedi, mert az alapító, báró Drechsel Géza sohasem szerzett nyomdász képzettséget, sohasem dolgozott nyomdában. Idővel nyilván elajándította mindazt, ami a megrendelőkkel való tárgyaláshoz, az újságyszerkesztéshez nélkülözhetetlen ismeretnek számított. A mindössze két kéziszedővel, egy tanulóval és két nyomdagéppel dolgozó üzem gazdasági ügyeit bizonyára maga a tulajdonos intézte.

Nincs adatunk arra, hogy a szükséges tőkét honnan szerezte, mint ahogy arról sincs, milyen cégektől vásárolta a gépeket, a betűkészleteket, a berendezést. A nyomda iratanyaga ugyanis nem maradt fenn, így csak közvetett úton nyerhetünk adatokat a nyomda történetére vonatkozóan: a megye, illetve az ország többi nyomdájával foglalkozó szakmai vagy nyomdai kiadványokból, közigazgatási és ipartestületi iratokból, nem utolsósorban pedig a békési nyomda ma rendelkezésünkre álló munkáiból, főként a rendszeresen előállított naptárakból, iskolai értesítőkből, napilapokból. Folyamatos üzemtörténet megírására nem vállalkozhatott a szerző, akit különben elsősorban évtizedes levéltárosi foglalkozása tett csak képessé a hézagok összeállítására. Alapjában véve a kérészéletű kis nyomdák működését túlryomdó részben csak így közelítheti meg az utókor.

Az 1895 nyara körüli üzemindulást a Drechsel-nyomda első nevezetesebb kiadványa bizonyítja minden kétséget kizáróan. A nevezetes békési zendülés verses krónikája mindössze nyolc oldalnyi terjedelmű. Az ismeretlen, nyilván helyi rimfara-gó dőcögő verssorai azonban jó szolgálatot tettek nyomdatörténetünknek.

A hirdetések-ből befolyó összegek számottevőek voltak. Az évkönyvek, ipartestületi jegyzőkönyvek (Drechsel Géza volt hosszú időn át az ipartestület elnöke!), helyi levelezőlapok, gyászjelentések, bái meghívók, közigazgatási és pénzintézet-i nyomtatványok, iskolai könyvek és füzetek állandó jövedelmet biztosítottak ugyan, de folyamatos munkát csak a hírlapok jelentettek. A példányszámról mindössze annyit tudunk, hogy 1911-ben a *Békési Lapok* egy-egy alkalommal 260 példányban kerültek ki a sajtó alól, a *Békési Hírlap* 1914 márciusi példányszáma 500 volt. A fellendülés bizonyítéka, hogy a tulajdonos 1912/13 körül az addigi gőzerővel működtetett üzemet „motorerőre” alakította át, amit benzin hajtott. Talán ez a befektetés rendítette meg a nyomda anyagi helyzetét, de a csődhöz a világháború is hozzájárult. Az egyre nehezebbé váló megélhetés miatt a lakosság lemondta az újságokat, s ezáltal a nyomda folyamatos üzemeltetése lehetetlenné vált. A békési főszolgabíró iktatókönyve szerint 1920 februárjában hivatalosan is bejelentették a megszűnést.

Különös szint jelent *A Betű és körzet minták Br. Drechsel Géza könyvnyomdájában, Békésen* címet viselő, megjelenési idő nélküli mintakönyv, melyet Petőcz Károly dolgozott fel.

A századforduló vidéki nyomdáinak változatos igényeket kellett kielégíteni. A betűválaszték, az ornamentika-, a vignetta- és a jelkészlet éppen

ezért még a legszerényebben felszerelt tipográfiaiában is nagy volt. A nyomtatás az ún. gyorsajtkon, valamint a kezdetben láb-, később elektromos meghajtású téglennyomógépeken történt. A kikészítés (kötés) teljesen manufaktúra jellegű volt. Ez tükröződik a 35 lapos mintakönyvben is.

Az első tíz oldalon kapott helyet a nyomda betűkészlete. Egy-egy fokozatot három sorban helyezett el a szerkesztő: az elsőben a betű nevét és fokozatát, alatta egy-egy sorban a verzális és kurrens alfabetumot, valamint a számsort. A nagyobb grádusok teljes ábecéje nem fért el a mintegy 24 cecirő széles sorokban, így azok csak néhány betűvel szerepelnek. Egy oldalt foglalnak el a vonalak (lineák), további kettőre gyűjtötték össze a nyomda szétszedhető és összerakható díszkészletét (körzetek). Három oldalon kaptak helyet azok a betűöntődékből származó figurák, melyeket többnyire az újságok hirdetéseikhez használtak. Tizennégy (!) teljes oldalon sorakoznak a fejlécek, a záródíszek, vignetták, sarokdíszek és emblémák. Végül egy oldalra kerültek a vallásos jellegű jelenyek, melyeket gyászjelentésekhez alkalmaztak.

Korántsem következetes azonban szakmailag a szerkesztés, mert műfaji keveredések fordulnak elő a kis füzetben. Mégis van benne elgondolás, és rendszerezésre való törekvés látszik a mintakönyvben. Növeli értékét, hogy kis nyomdák igen ritkán csináltak hasonlót.

A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetének első száma 1982-ben jelent meg, s a mostani a 13. a sorozatban. Példátlan teljesítmény. Bizonyára a méltán híres Kner-nyomda biztosítja az anyagi hátteret. Szeretnénk remélni, hogy a megnehezedett viszonyok között is vállalják a megjelentetést, hiszen ez egyetlen nyomdatörténeti sorozatunk.

KÖHEGYI MIHÁLY

Kolozsvári emlékirók 1603–1720. Bev. BÁLINT József. Sajtó alá rendezte PATAKI József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1990. 418 p.

Ceausescu bukását követően a Kriterion Kiadó első erdélyi történeti témájú forráskiadványa ígéretes gyorsasággal látott napvilágot. Wesselényi István naplói (*Sanyarú világ*, Sajtó alá rendezte Magyarai András – Demény Lajos. 1–2. Bukarest, 1983–1985.) óta nem jelent meg hasonló publikáció Romániában. Egy művészettörténeti kismonográfia ugyan kiadásra került 1989-ben. Murádin Jenő tartalmas szép kis könyve az európai híró Gruzda Jánosról (1881–1953) *A tél festője* címmel. (75 l. szöveg, 18 l. jegyzet és a művek jegyzéke, 13 l. román nyelvű összefoglalás, 64 műmelléklet,

köztük 16 színes kép.) A könyvet lapozgató örömet azonban erősen elrontják Ceausescu uralkodása utolsó esztendejének sajnálatos módon valósággá vált disszonanciái. Kissé furcsa ugyanis, hogy ez a háromszéki székely családból származó lelkészfestő *Téiuşon* született 1881-ben, 1900 nyarán az *aiudi* kollégiumban érettségizett, utána teológiai tanulmányokat a *chui* Református Teológián végzett, 1911-től *Vinţu de Joson*, majd rövidesen *Téiuşon* segédlelkészkedett. 1914-től tíz évig *Beţán*, 1924-től haláláig *Zlátán* volt református pap. (A kötetben nincs magyar–román helynévmutató!)

Szerencsére a jelen kiadványban a 17. századi helyneveket akkori nevükön nevezték; és nem kellett hitelt rontó kihagyásokat végezni, amilyenekre már a Wesselényi-napló sajtó alá rendezői is kényszerültek, amikor pl. a román népre „sértő” passzusokat ki kellett hagyniok, vagy mellőzniök „a román nép elnevezésének régi formáját”, aminek eredménye lett azután, hogy pl. 1704-ben román zlotokkal, tehát román valutában fizették a havaseli szolgák bérét.

A kiadvány dupla örömet jelent számunkra. Magyar dokumentumokat olvashatunk Kolozsvár, Erdély múltjáról. És ha a kiadvány kevés eddig ismeretlen anyagot nyújt is – (Kolozsvár Törvénykezési jegyzőkönyveinek tanúvallomásai-ból az 1606–1608-as évekből (93–124. l.); az ifj. Heltai György szerkesztette Közgyűlési jegyzőkönyvekből az 1611–1617-es évekből (125–135. l.), két fontos történeti forrást: Briccius György naplójeljegyzéseit (223–256. l.) és Szakál Ferenc történeti feljegyzéseit (271–298. l.) –, azt az eddigi kevésbé hiteles másolatokból való publikációkkal szemben az eredeti kéziratokból közli. A közölt szövegek fele része tehát ismeretlen, illetőleg az eddigieknél megbízhatóbb kiadás.

Ez a tény már magában is igazolja a vállalkozás helyességét. Nagy érdeme a kiadványnak, hogy értékes bevezető tanulmányok szolgálják a kiadott források jobb megértését, mint a város története („Kolozsvár a XVI–XVII. század sodrában”), a város képének megrajzolása („A XVII. századi városkép kialakulása”), művelődési életének áttekintése („Művelődési viszonyok a XV–XVII. századi Kolozsváron”). Bálint József ezenfelül hozzáértően helyezi el a közölt forrásokat az erdélyi emlékirás fejlődésében, rámutatva azok történeti, helyenként irodalmi értékeire.

Elismerés illeti Pataki József válogatását, sajtó alá rendezését is. A közölt írások Kolozsvár megpróbáltatásokkal teljes, a város romlását okozó eseményeiről tájékoztatnak. Nem a „kincses városról”, a Bethlen Gábor fejedelemsége alatti fel-

virágózásáról, I. Rákóczi György alatti viszonylagos jólétéről. A 17. század elején Székely Mózes rövid idejű fejedelemségét, az unitáriusok zendülését, a jezsuiták kiűzését Básta kegyetlen megtorlásai követték. De viszontagságos volt Báthori Gábor fejedelemsége többek között Kolozsvárra nézve is. Ezekről olvashatunk a kiadvány I–III. fejezetének írásában, bár a II–III. számú források némileg túllépnek Báthori Gábor idején.

Kolozsvár történetének egyik legszomorúbb szakaszáról beszélnek Linczig János szücsmester, főbíró (1606–1679) történeti feljegyzései, főleg az 1658–1661 közti évekről szólnak. Ebben a rövid időközben háromszor fosztották ki teljesen a várost, tették annyira tönkre, hogy többé egy évszázadig sem tudott lábra állni. A közösség ügyét egyéni érdekei fölé helyező Linczig János feljegyzései, melyek helyenként az önéletírás műfajába hajlanak át, sajátos szint képviselnek az erdélyi emlékiratirodalomban, és helyenként irodalmi értékűek.

Vizaknai Bereck (Briccius) György (1668–1720) Kolozsvár városi orvosának, főbírájának eredeti kéziratból közölt naplója első felében peregrinációs napló; második részében utólagos eseménybeszámoló, a kurucoktól vívott szabadságharc egyik jelentős forrása, mely az 1703 után többször gazdát cserélt városnak az ellenséges csapatok közti őrlődését festi.

Vele csaknem egyező időszakot ölelnek fel az őntudatos unitárius asztalos céhmester, Szakál Ferenc (1657–1726) naplójegyzetei. A kuruc mozgalmaknak Kolozsvárt és közvetlen környékét érintő mozzanatai állnak érdeklődése középpontjában, főleg olyanok, melyekben maga is részes volt. A történetek valóságáról meggyőződve tájékozott, mindig igazmondásra törekedve. Sok mindentől, néha lényeges eseményekről nem ír, ellentétben kortársával, Czegei Wass Györggyel. Kettőjük naplója mintegy kiegészíti egymást. Nem is nagyon érthető, Pataki miért hagyta ki az ő munkáját, amikor pedig a kiadvány szavai szerint „együttesen adják pontos eseménykrónikáját a Kolozsváron 1700 és 1704 között történeteknek”.

A forrásszövegeket a sajtó alá rendező bő jegyzetapparátussal látta el. Minden szükséges tájékoztatás megtalálható benne. A helyenkénti latin passzusokat magyar fordításban olvashatjuk, de az eredeti szövegeket megtaláljuk a jegyzetben. Figyelemre méltóak főleg Vizaknai Bereczk György versrészei, melyeket Tóth István kitűnően ültetett át magyarra. Jó ötlet volt az időrendi áttekintés megszerkesztése az 1177 körüli évektől 1720-ig. Talán a szó- és kifejezésjegyzéket kellett volna még gazdagabbá tenni.

Vajon sikerül-e a Kriterion Kiadónak továbbhaladnia azon a csapáson, melyet a Ceausescu rendszer útvesztőjében ezzel a kiadványával vágott?

VARGA IMRE

Fejezetek az ELTE történetéből. 11–12. köt. Zsoldos Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Budapest, 1990. ELTE. — Bíró Judit: *Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952*. Budapest, 1990. ELTE.

Az egyetemtörténet kutatása rendkívül háttérbe szorult az utóbbi fél évszázadban Magyarországon. Míg a nyugat-európai egyetemek mindig is nagy gondot fordítottak intézményük múltjának tudományos igényű föltárására, hajdan élt nevesebb professzorai életművének megismertetésére és terjesztésére, addig hazánkban az 1940-es évektől a kötelező, általában meglehetősen alacsony színvonalú évfordulós megemlékezéseken, valamint az egyetemi „haladó mozgalmak” — jelentőségüket messze meghaladó — bemutatásán-értékelésén kívül alig-alig jelent meg valóban szakzerű, eredeti források tanulmányozásán alapuló, adataiban megbízható egyetemtörténeti munka.

Abban, hogy a ritkán használt levéltári forrásokon túl még napjainkban is a jó fél évszázada, akkor viszont tényleg neves történészek által, írt kézikönyvekre utaltak a felsőoktatás történetének bűvárai, a történettudomány (és természetesen az egyetemek) 1945–1948 utáni „átpolitizáltsága”, az egyetemi iratok rendezetlensége és nagymértékű, sokszor felelőtlen selejtezéseek következtében pusztulása egyaránt felelős. Csak néhány éve kezdődött meg az egyetemi szaklevéltárak kialakítása, az egyetemtörténeti kutatások szervezeti irányítása.

Ezért öröndetes, hogy legnagyobb múltú egyetemünkön 1974-től — eddig tizenhárom kötetben — egy olyan sorozat került kiadásra Sinkovics István, majd Szögi László szerkesztésében, amely követendő példaként szolgálhat más felsőoktatási intézmények számára is.

A *Fejezetek az ELTE történetéből* kötetei többségükben az elsődleges források alapján tájékoztatnak az egyetemi tanszékek múltjáról; ismertetik ezen források levéltári és kéziratári lelőhelyeit, bemutatják az universitas tárgyi emlékeit és részben kihalt, részben élő hagyományait, vagy éppen az 1825–1944 közötti országgyűléseken az egyetemre vonatkozó felszólalásokról tudósítanak.

Az 1990-ben napvilágot látott két kiadvány — a Zsoldos Attila gondozta forrásközlés és Bíró Ju-

dit tanulmánya — is hűen tükrözi a sorozat eddigi törekvéseit és további elképzeléseit. A *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701* az 1635-ben alapított intézmény korai történetének egyik legfontosabb dokumentuma. Mivel az egyetem 1719. századi iratai az Országos Levéltárban 1956 novemberében pusztító tűzvész áldozatai lettek, az esztergomi Érseki Levéltárban, illetve a budapesti Hittudományi Akadémia könyvtárában őrzött anyakönyvek az egyedüli eredeti források, melyek az universitas 17. századi szervezetéről, tanáiról, hallgatóiról és nevezetesebb eseményeiről évenkénti bontásban, latin nyelven tudósítanak. Zsoldos Attila bevezető tanulmánya — a forrásközlés szempontjainak bemutatása mellett — az anyakönyv adataiból kihámozható tanulságok rövid, ám sok szempontú elemzésére is vállalkozik. Mindig hangsúlyozva: a következtetlenül vezetett, a társadalmi helyzetet, a nemzetiséget stb. hol föl-tüntet, hol elhagyó anyakönyvből csak bizonytalan következtetéseket vonhatunk le a tanárok és a diákok származására, összetételére vonatkozóan.

A kutató-olvasók a tájékozódást könnyítő áttekintő táblázatokat találhatnak a kötetben. Ugyancsak az érdeklődők segítségére szolgál a névmutató is, melyre annál is inkább szükség van ez esetben, mivel az eredeti formájában közölt anyakönyvekben az egyes tanévekben keresztnév szerinti ábécé-rendben sorolták fel a hallgatókat.

A Zsoldos Attila szerkesztette kiadvány méltó folytatása a sorozatban Bíró Judit munkája: a *Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952. (A Fejezetek az ELTE történetéből sorozatban már megjelent egy, a magántanársággal kapcsolatos kötet; Dénes Iván Zoltán: Szekfü Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916 címmel.)*

Bíró Judit az eredeti források és a könyvszerzői anyagok imponáló ismeretében és biztos kezelésével rendkívül alapos, a legszigorúbb szakmai kívánalmaknak is megfelelő, az igencsak szűk téma ellenére izgalmas, gyakran kifejezetten olvasmányos, nyelvezetében, stílusában, szemléletében kiforrott és eredeti tanulmányt írt. (Nem feledhetjük, hogy néha éppen a szakmai igényeknek leginkább eleget tévő könyvek — kikezdetlenségük ellenére — a legolvashatatlanabbak.)

Bíró Judit szerencsésen egyesíti az egymástól sokszor elválogatott tulajdonságot: a történeti hitetlenséget és az írni-tudást. A gyakran esszézerű, de terjedelmes jegyzetapparátussal igazolt tanulmány az 1848 és az 1952 között fennálló magántanári intézmény történetét „meséli el” a budapesti tudományegyetemen. A magántanárok az

egyetem szervezetén kívül álló, tehát nem főállású, ám az egyetemen tanítási joggal (venia legendi) rendelkező személyek voltak, akik a korabeli hierarchiában a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárok és az egyetemi segéd-erők között helyezkedtek el. Fokozatuk körülbelül a mai docensének felelt meg.

Bíró Judit a magántanárookra vonatkozó szabályozások részletes és kimerítő leírása után szemléletesen és igen meggyőzően mutatja be, hogy a magántanárok Eötvös megfogalmazta „ideáltipikus” szerepe — egyetemen kívüliségükből adódó függetlenségük komoly konkurrenciát jelent(het)ett volna az állami alkalmazásban álló nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanároknak — hogyan torzult el a „professzionális” tanárok kiszolgáltatásig. Egészen odáig, hogy a magántanárok már semmiféle versenyhelyzetbe nem kényszeríthették a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli tanárokat, hanem csak azok mindenkorai utánpótlását biztosították.

A tanulmány elismerése mellett fenntartásaimat is szeretném jelezni. Úgy gondolom, életszerűbb lett volna a tanulmány, ha Teleki Pál, Győrffy István s még néhány, később hírneves tudós magántanári képzésén kívül más példákat is fölso-rolt volna. A két világháború között képzett magántanárok többségének szakmai megbízhatóságát, sőt kiválóságát ismerve, túlzottnak tűnik az a megállapítás, miszerint a magántanárok kiválasztásában elsődlegesen politikai szempontok játszottak szerepet. Természetesen ezek is szerepet játszottak, ám sokkal kevésbé, mint például 1948-tól. Úgy érzem, Bíró Judit az eötvösi magántanári koncepció feltétel nélküli elfogadásával elutasít minden későbbi szabályozást, s néha indokolatlanul negatív képet fest a magántanári intézményről, a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli tanárok arisztokratikusságáról és merevségéről, az egyetemi autonómiáról.

A lényeget semmiképpen sem érintő észrevételeimmel tiszta szívből ajánlhatom a téma iránt érdeklődő olvasóknak Bíró Judit értékes munkáját, akárcsak a kutatóknak Zsoldos Attila szakszerű bevezetőjével és pontos jegyzetekkel ellátott forrásközlését.

ÚJVÁRY GÁBOR

Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1985 [1990]. 536 p.

Már a témával foglalkozó alapos és úttörő jellegű tanulmányai óta (Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. 175–239.; az Országos Széchényi

nyi Könyvtár Évkönyve 1976–77. 379–415.) vártuk és reméltük a Fallenbüchl Zoltán kutatásai alapjául szolgáló források publikálását. Annál is inkább, mivel a szerző nevéhez fűződik a 18. századi középiskolai anyakönyvek valódi forrásértékének felismerése, s azok oktatás-, művelődés- és társadalomtörténeti elemzésének elvégzése. (Sajnálatos, hogy e munkákat Mészáros István 1981-es iskolaügy-történetében említés nélkül hagyta, Kosáry Domokos pedig kitűnő 18. századi művelődéstörténetében eredményeivel nem tudott mit kezdeni.) Jelen forráskiadás az első, töredékes próbálkozások után, amely arra vállalkozik, hogy az adott években rendelkezésünkre álló középiskolai anyakönyv adatokat – legalább egy szűrőévben – a maguk teljességében közreadja. (A kor oktatási viszonyaiból következően néhány főiskolai osztály tanulónévsora is helyet kapott a felmérésben.) A diákösszeírás forrásai az Országos Levéltár Misc. Fasc. 29. nr. 192. jelzetű csomójában találhatóak, amelyeket kiegészít a budapesti Kegyesitanítórendi Levéltárban fellelhető pesti piarista anyakönyv.

A Magyar Királyi Helytartótanács a fenyegető pestisveszély miatt rendelte el 1738 közepén az összes katolikus, református, evangélikus és görögkeleti iskola diákságának összeírását, azzal a nem titkolt céllal, hogy a szegény, kolduló diákok vándorlását az összeírás alapján megszüntesse, azaz kizárják őket a középfokú oktatásból. Az utókor számára nagyon fontos, hogy a válaszadó íveken fel kellett tüntetni nevük mellett rendi állásukat (nemzetiségüket), származáshelyüket, azt, hogy melyik osztályba jártak, s azt is, hogy miről élnek. A kiadás szerkezete is a felmérés szempontjait követi, a katolikus iskolák (Brezsnóbánya, Buda, Eger, Gyöngyös, Győr, Kassa, Korpona, Lőcse, Máramarosziget, Nagyszombat, Nyitra, Pápa, Pozsony, Privigye, Rózsahegy, Sátoraljaújhely, Sopron, Pozsony-Szentgyörgy, Ungvár, Vác, Veszprém, Pest, Pozsony-Jezsua gimn.) után az evangélikus iskolák (Besztercebánya, Eperjes, Győr, Kassa, Késmárk, Körmöcbánya, Lőcse, Modor, Osgyán, Pozsony, Sopron, Trencsén, Pozsony líceum 1741.), majd a református iskolák (Cegléd, Győr, Kassa, Kecskemét, Miskolc, Nagykőrös, Pápa, Rimaszombat) következnek.

A rövid, de ismeretekben gazdag bevezetőtanulmány eligazítja az olvasót a gyakorlati okok miatt korántsem az egész országra kiterjedő felméréssel kapcsolatban, s számos érdekességre hívja fel a figyelmet. A diákösszeírás jól mutatja a Ratio Educationis előtti oktatási viszonyokat, s összehasonlítva a II. József-kori fennmaradt ösztöndíjtáblázatokkal, a változások jellege és iránya jól lát-

ható. Az iskolázásra és az oktatásban való részvételre irányuló valóban általánosnak mondható társadalmi igénynek – a jobbágyoktól a főnemeseig – a 18. században az iskolákat fenntartó katolikus szerzetesrendek s a protestáns városi közösségek megpróbálták megfelelni. E feladat teljesítésében az alapítványi rendszer volt segítségükre, amelynek kamataiból gazdálkodtak a katolikus iskolafenntartók (így például Szelepcsényi György esztergomi érsek 90 000 forintot adott a szakolcai jezsuita gimnázium javára stb.), míg a protestáns iskolákat inkább az egyházkerületi, városi segítség éllette.

Az összeírás komoly mértékű társadalmi mobilitást és „tudásszomjat” tükröz, a nemesek – még ha túlréprezentáltak is – a tanulóifjúságnak alig több mint 1/3-át teszik ki, s a polgárok fiai 1/4–1/5-öd részt foglalnak el. A bizonytalan anyagi helyzetű tanulni vágyókat a szerzetesrendek és a városok példás módon segítették, a segélyezették száma elérte az összes tanuló 1/4-ed részét, s egyúttal elűrték, hogy a legszegényebbek adománygyűjtésből tartsák fenn magukat. A felvilágosult abszolutizmus reformjai éppen ezt a réteget érintették a legkedvezőtlenebbül. A tandíj és ösztöndíjrendszer, a szerzetesrendek működésének, oktatási tevékenységének akadályozása – az oktatási színvonal emelkedése mellett – a század végére a tanulók létszámát, főleg a katolikus népesség kárára, érezhetően visszavetette. A középfokú oktatás kezd a vagyontalan rétegek számára egyre elérhetetlenebbé válni. A bevezető tanulmányban továbbá értékes megfigyelések olvashatóak a 18. századi iskolaszervezetről, a diákok életkoráról, nemzeti- és társadalmi összetételéről, öntudatukról és az egyes iskolák vonzáskörzetéről.

Köszönet illeti az Országos Széchényi Könyvtárat, hogy vállalkozott a diákösszeírás megjelenítésére, még ha, az impresszumból ítélve, némiképpen el is húzódtott a kiadás. A Nemzeti Könyvtár szerencsésen ráébredt arra, hogy a világ más könyvtáraihoz hasonlóan, a nemzeti kultúra és művelődés dokumentumainak közzétételében is el kell foglalnia az őt megillető helyet. Mégis, az utóbbi évtizedek kis számú, s inkább politikatörténeti tárgyú forráskiadásaira gondolva, a szerző bevezető megállapítását csak megerősíteni tudjuk: „a mutatós, de szubjektív tanulmányoknak ma még mindig nagyobb a becse, mint az áldozatos gyűjtőmunkát igénylő forrásközléseknek és forrásfeldolgozásoknak...”

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag. Gewidmet von Schülern und Freunden. Besorgt von Friedhilde KRAUSE. Deutsche Staatsbibliothek. Berlin, 1990. 251 p.

Értekes tanulmányokat közreadó, szép kiállítású kötettel köszöntötte a berlini Deutsche Staatsbibliothek 80. születésnapja alkalmából egykori főigazgatóját, aki könyvtárvezetői és tudományos munkássága mellett könyvtáros-generációkat nevelt a berlini Humboldt Egyetemen. Horst Kunzét és életművét Magyarországon is sokan tisztelik, hiszen alapvető tudományos munkái számos hazai könyvtárban megtalálhatók. Kevésbé ismert talán a mai igényeknek megfelelő, hasznos és szép könyvek érdekében kifejtett sokoldalú munkálkodása. Ezért érdemel első helyen említést Helmut Röttsch és Gert Klitzke (*Der Juror Horst Kunze und seine „Schönsten Bücher“*) tanulmánya, amely impozáns áttekintést nyújt a jubiláns ilyen jellegű közéleti tevékenységéről.

Horst Kunze a könyvtörténet alapvető feladatának tartotta annak vizsgálatát, hogy milyen hatást gyakoroltak a tárgyalt könyvgyűjtemények, illetve egyes művek olvasóikra. E szemléletnek megfelelően csoportosítja a kötet két fejezetbe a középkortól napjainkig terjedő témájú dolgozatokat. Ugyanílyan szempontból méltatja az első fejezet élén Ninon Suckow és Holger Nickel (*Libri M. henrici segers*) egy 15. századi magángyűjtemény művelődés- és kötetérténeti jelentőségét. Felicitas Marwinski (*Das „Literarische Museum“ der Beckerschen Buchhandlung in Gotha – seine Vorläufer und Nachwirkungen*) az 1839-ben megnyitott, klubszerűen működő könyvtárról mutatja ki, hogy milyen fontos szerepet játszott ez az intézmény Gotha szellemi életében. Joachim Dietze (*Von einem, der auszog die Bücher zu ordnen, oder: Bibliothekar zu werden, ist nicht so schwer*) gyermekkorától fejlesztett saját könyvtára rendszerezési és katalogizálási módszereit ismerteti. Helmut Göhler (*34 Millionen Entleihungen Belletristik – Versuch einer Interpretation*) az egykori NDK-beli könyvkölcsönzési statisztikai adatok alapján foglalkozik az olvasáskultúra fokozásának lehetőségeivel.

Más kultúrterületről ad hírt e fejezet három dolgozata. Silvio Furlani (*Das italienische Bibliothekswesen an der Schwelle des 20. Jahrhunderts; eine Bestandaufnahme ausländischer Bibliothekare*) tudós könyvtárosok – a svéd Elof Tegnér, valamint a német Karl Dziatzko és Georg Leyh – itáliai tartózkodásának kölcsönösen hasznos eredményeit jellemzi. Evgenij L'vovič Nemirovskij

(*A. I. Markuševič – Gelehrter und leidenschaftlicher Bibliophile*) a kivételes értékeket egyesítő Markuševič-gyűjtemény állományáról és jelentőségéről tudósít. Végül Christina Grune (*Truong Vinh Ky*) a 19. századi neves vietnami író és fordító, Truong Vinh Ky Berlinben őrzött művei alapján méltatja az írónak azt a törekvését, amellyel kulturális kapcsolatot kívánt kialakítani Franciaország és Vietnam között.

A kötet második fejezetében már több a középkori témájú tanulmány. Jutta Fliege (*Der hl. Metro von Verona und Gernrode im Harz*) érdekes hagiográfiai adalékként hívja fel a figyelmet arra, hogy a korábbi ismeretek szerint kizárólag Veronában tisztelt Szent Metro kultusza 1295-től kezdve Gernrodében is nyomon követhető. Renate Schipke (*Nicolaus de Bibra und sein Carmen satiricum*) a huszita időben különösen kedvelt *Carmen satiricum* egy újabb, általa meghatározott töredékét ismerteti a dessau Stadtbibliothek állományából. E műről többek között Johannes Bartpha szilécziai szerzetes is készített 1472-ben egy kissé módosított változatot.

Igen figyelemre méltó megállapításokat közöl Ursula Altmann (*Klassiker-Ausgaben für Studenten und Lateinschüler am Ende des 15. Jahrhunderts*) tanulmánya egy a „studia humanitatis” céljait szolgáló kötet ismertetésében. Behatóan tárgyalja azokat a nyomtatványokat, amelyekben a szöveget szélesebb sortávolsággal (Durchschuss) szedték, hogy helyet hagyjanak kézírásos bejegyzések számára. A GW az ilyen kiadványokat tankönyvnek minősíti. Ezért érdekes számunkra, hogy a szerző által felsorolt lipcei tankönyvek között szerepel Basilius Magnus *De legendis libris gentilium*-ának Leonardo Bruni által készített fordítása (GW 3711). Ismeretes, hogy ugyanezt a művet 1473-ban a budai Hess-nyomda is közreadta. Basilius Magnusnak ez az értekezése igen népszerű volt; a GW szerint önállóan 1473 előtt már kétszer megjelent, a 15. században 19 önálló kiadást ért meg. A lipcei kiadás alapján feltételezhető, hogy már korábban tankönyvnek használták. Ez viszont tovább valószínűsíti azt az 1978-ban kifejtett nézetemet, hogy Kárai alkancellár nem saját tervei alapján, hanem – talán a párizsi és bolognai egyetem és nyomda kapcsolatának mintájára – Vitéz János kezdeményezésére s elsősorban az általa szervezett és irányított pozsonyi egyetem könyvekkel való ellátása céljából hívhatta Magyarországra Hess Andrást.

Ugyancsak magyar vonatkozású kutatási eredményt közöl Anneliese Schmitt (*Text und Bild in der prophetischen Literatur des 15. Jahrhunderts. Zu einer Praktik Johannes Lichtenbergers aus*

dem Jahre 1501.) A szerző részletes szövegösszevetéssel bizonyítja be, hogy a szerzőnév nélkül 1501-ben Strassburgban kiadott Practica Johannes Lichtenberger népszerű művének rövidített változata. Lichtenberger műve viszont elsősorban azért érdekes számunkra, mert kiadásai Mátyás király képzeletbeli képmásával közölve terjesztették 1488-tól kezdve, hogy Corvin Mátyás halála után német uralkodó kerül a magyar trónra.

Hans-Erich Teitge (*Zur Buchbinderordnung in Frankfurt an der Oder*) tanulmánya a korabeli gyér hazai források miatt szolgáltat hasznos adatokat a kötetéstörténet kutatói számára. A szerző által részletesen ismertetett, 1596-ban jóváhagyott szabályzat meghatározza a könyvkötőmesterek, legények és tanulók feladatait, a kötelező munkaidőt és a munkadíj megvonásának lehetőségeit. Más társadalmi réteg életérzéséről tudósít Ursula Winter (*Liebesgedichte der galanten Zeit*) a Deutsche Staatsbibliothek egyik gyűjteményes kötetének ismertetésében. A barokk kor gáláns költészetének különböző nyelvű emlékeit tartalmazó kötet szerző megállapítása szerint egykor a neves Gronovius család tulajdona lehetett.

A következő két tanulmány a 18. századi német könyvtárosok sokoldalú tevékenységéről tájékoztat. Konrad Marwinski (*Die „Privatprotokolle“ des Jenaer Universitätsbibliothekars Johann Gottfried Müller 1759 bis 1762*) a tudós jénai könyvtáros munkanaplójának ismertetése során utal arra, hogy a naplóvezetés bevezetése Goethétől származott. Az ilyen részletes beszámolók segítségével ugyanis Goethe könnyebben láthatta el Weimarból a jénai könyvtár felügyeletét. Dieter Schmidmaier (*Michael Denis' „Sammlung kürzerer Gedichte“ aus den Jahren 1762 bis 1776*) tanulmánya az Európa-szerte ismert és 1756-ban Pozsonyban is megfordult könyvtártudósnak azt a nagyhatású kiadványát ismerteti, amellyel Denis igen példamutatón a német irodalom alaposabb megismeretéhez nyújtott segédletet. Közel egykorú alkotásról, az 1762-ben az Athos-hegyi Chilandar kolostorban befejezett bolgár történeti műről tudósít Kiril Eshkoff tanulmánya (*Die „Slawobulgarische Gedichte“ Païssis von Chilandar*). Szerző a korabeli bolgár politikai és művelődési adottságok keretében méltatja a számos változatban terjesztett, alapvető fontosságú mű tudatformáló jelentőségét.

A magyar olvasók számára érthetően vonzóak az olyan útleírások, amelyek az országunkhoz történeti-, gazdasági és kulturális szálakkal kapcsolódó területről tudósítanak. Friedhilde Krause (*Eine Reisebeschreibung durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838, ihre Kom-*

mentare und handschriftlichen Randbemerkungen) tanulmánya azonban nemcsak témája miatt tarthat igényt érdeklődésünkre. A neves olasz botanikus, Bartolomeo Biasoletto útleírása régóta ismert Magyarországon. A tanulmány azonban e műnek azt az Eugen von Gutschmid által készített, német nyelvű, rövidített változatát ismerteti, amelybe az utazáson részt vett II. Frigyes Ágost szász király jegyezte be a szövegtől gyakran feltűnően eltérő saját tapasztalatait. Hasonlóképpen derűt keltő részleteket is tartalmaz Karl Schubarth-Engelschall (*Versuch über das Phänomen Bibliothek bei Umberto Eco*) nagyon is komoly problémákat elemző tanulmánya. A szerző Umberto Eco bolognai egyetemi tanár számos fordításban megjelent *Il nome della rosa* című regényének fantomkönyvtárát ismerteti. Ebben a méreteiben is elretentő, képzeletbeli könyvtárban egyesítette Umberto Eco mindazokat az anomáliákat, amelyek számos nagy könyvtárban az általa igényelt „kellemes tartózkodást” nem teszik lehetővé.

Kíváncsok lennének, hogy minél több magyar könyvtárba eljusson ez az igényesen szerkesztett és közreadott kötet, amely közvetlen és közvetett módon is tovább terjeszti Horst Kunze tudatformáló nézeteit a könyvvel való bármilyen foglalkozás lényeges szempontjairól. Emellett pedig a magyar könyv- és könyvtártörténet kutatóinak nemcsak hasznos adalékokat szolgáltat, hanem elősegíti a hazai témák nagyobb kitekintésben, nemzetközi összefüggésben való elemzését.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: *Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände.* Stuttgart, 1985. Anton Hiersemann. VIII, 344 p. — 35 cm.

Alig öt év után, hogy a régi könyvkötések egyik legillusztrisabb szakértője megjelentette a gótikus börmetszéses kötések korpuszát a német nyelvtérületről (vö. MKsz 1981. 168–169.), most újabb, alapvető fontosságú publikációt adott közre: a nyugat-európai, román stílusú, vaknyomásos kötések ugyancsak teljességre törekvő összeállítását. A fenti meghatározás kizárja egyrészt a keletről jött arabok, másrészt a következő művészettörténeti korszak, a gótika hatása alatt létrejött könyvtáblákat. A kötések eme kategóriája először röviddel a 12. század közepe előtt tűnt fel hirtelenül és máris igen fejlett formában, de 1220 tájától már erősen csökkenő számban, hogy a 14. század elejére végleg elhaljon. Mindössze három országban készültek ilyen kötetek: francia, angol és német területen.

A szerző összesen 139 ilyen tétel leírását nyújtja, túlnyomó többségét autopszia alapján. (Két, ma már elveszítettnek tekinthető kötetről – 13. és 35. sz. – olyan jó dokumentáció állt rendelkezésre, hogy azok is feldolgozhatók voltak.) Tíz európai és észak-amerikai ország 64 gyűjteménye őrzi ma a 137 kötetet. (Magyarországi ezek között sajnos nincs.)

A most közzétett újabb munka viszonylag jól megalapozott előzetes kutatásokra támaszkodhatott, amelyeket egyrészt G. D. Hobson 1928–1938 között, másrészt E. Kyriss 1936–1971 között publikált. E két kutató egymást kiegészítő sorszámozása a 127. tételig jutott, amelyek közül hét – különböző okok (elveszett, nem román stílusú, nem nyugati stb.) miatt – kizárásra került. Így most 19 korábbi egységesen nem regisztrált tétellel gazdagodott az összeállítás, amely egyben első alkalommal foglalta össze az eddig szétszórta publikált szakirodalmat. Azonban Schmidt-Künsemüller érdeme ennél jóval több: lényeges módon továbbfejlesztette és finomította a korábbi műhelycsoportokat, összesen 13 ílyet (és két alcsoportot) különböztetve meg egymástól.

A kötet felépítése mintaszerűen logikus: a használati útmutatást tartalmazó bevezetőt a kutatás fejlődéséről és jelenlegi állapotáról szóló beszámoló követi. A román stílusú vaknyomásos bélyegzőkkel készült kötések általános taglalása után az egyes műhelycsoportok felsorolása és ismertetése található: hét a francia, három az angol és három a német nyelvterületről. A kiadvány törzsét (47–326. l.) a kötések, ill. a bélyegzők jegyzéke alkotja, amely három részre tagolódik: a kötések ismertetése, a bélyegzők leírása és a táblák reprodukciója. Az utolsó lapokon a gyűjtemények jegyzéke, a Hobson-, ill. a Kyriss-számok mutatója, valamint a szakirodalom áll.

A tételek a megállapított műhelycsoportonként, azon belül pedig időrendben követik egymást. A leírások tartalmazzák a kötetek leglényegesebb adatait (gyűjtemény, jelzet, a benne levő kézirat jellege, annak keletkezési helye és ideje, méret, anyag, kötési sajátosságok stb.). Megtalálható mind az elő-, mind a háttábla felépítésének vázlata, a bélyegzők elhelyezkedésével, amelyek jegyzéke táblánként külön-külön felsorolást nyert, utalva más kötésekben történő előfordulásukra, ill. a bélyegzők jegyzékére. Ez utóbbi szempont külön is összeállításra került, amely azt mutatja, hogy hány bélyegző melyik más kötésen levővel azonos, ami az összefüggéseket plastikusan domborítja ki. A leírás végén olvasható a kötés lokalizálására, idejére és műhelyére vonatkozó sommás megál-

lapítás, a kötet korábbi tulajdonosainak listája, a szakirodalom felsorolása és végül a megjegyzések.

Amilyen minden részletre kiterjedő a leíró rész, ugyanolyan igényes az alapforma szerint a német nyelvű elnevezésének betűrendjében 283 csoportba sorolt 767 bélyegző ismertetése, ahol ezek mindegyikéről eredeti méretű reprodukció látható, megjelölve a kötetet, amelyen előfordul, továbbá a műhelycsoportot és a korábbi reprodukció irodalmát. A harmadik főrészt a táblák szükség-szerűen egységes, általában 14–15 cm magasságúra kicsinyített fényképe alkotja. Nyilván nem kevés fíradozást igényelt, hogy a 139 kötet közül csak kettő (98. és 115. sz.) nem került – részben nagyfokú rongáltsága miatt – reprodukálásra, viszont akadt olyan tétel is (69.), amelyről az igen lekopott kötés jobb értelmezése végett a fénykép mellett még levonat is látható.

Mintaszerű a szakirodalom roppant gazdaságos idézése: az általános (A) és a speciális (B) források beszámozásra kerültek, így a kötetben belüli hivatkozásokban elég volt a betű mellé tett számot megadni, amit máris követhetett a pontos lap- vagy tételszám közlése. A rövidítések jegyzékét a nem német anyanyelvű olvasó ez alkalommal is hiába keresi, jóllehet ennek hasznos voltára az előző „Corpus” egyik német recenzense külön is felhívta a figyelmet (Roland Hartmann – *Aus dem Antiquariat* 1983. A141–A142.)

A kiváló szerző és kiadó újabb együttműködéséből tehát ismét olyan módszertanilag is mintaszerű és alapvető kézikönyv látott rendkívül igényes tartalommal és formában napvilágot, amelyre minden régi könyvkötéssel foglalkozó szakembernek feltétlenül szüksége van.

BORSA GEDEON

Gertraud Marinelli-König: Rußland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-russischen Kultur- und Literaturbeziehungen. Wien, 1990. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 898 p.

A szerzőnő szorgalmának dicséretével kezdőd-jék az ismertetés a címben megnevezett könyvről, amelynek műfaját annotált bibliográfiának nevezhetjük, amely tematikus, egy könyvtár tárgyszó-katalógusa szerint csoportosított felosztásban adja meg: mit, mikor és ki írt az orosz viszonyokról Bécsben. Más kérdés, hogy a folyóiratok és az almanachok mellett talán nem lett volna hasznos-talan a kalendáriumok válogatott anyagát is adni, hiszen számunkra nemcsak az az érdekes, hogy

a kevesek által forgatott folyóiratokban és almanachokban miképpen jelent meg Oroszország, hanem az is, hogy a szélesebb néprétegekben miféle Oroszország-kép alakulhatott ki. A feldolgozott anyag mennyisége így is imponáló, az anyag sokrétűsége meg egyenesen lenyűgöző: a fő fejezetek címét írjuk csak le, irodalom, írásbeliség (azaz nemcsak szépirodalom és kritika, hanem bibliográfia, lexika, könyvkiadás és -terjesztés is), nyelvtudomány (nemcsak szlavisztika-russisztika, hanem többek között mongolisztika, turkológia és finn-ugrisztika is), történelem, nevelési intézmények, művészet, vallás, jog, országismeret (Landskunde), politikai gazdaság (politische Oekonomie), természettudomány és matematika. A könyvet névmutató zárja. Bevezetőül a könyv használatát megkönnyítő előszó található (Günther Wytrzens munkája, aki azt hangsúlyozza, hogy összegző jellegű irodalom- és művelődéstörténeti stúdiumok csak alapos, faktografikus, tudományos alapra épülhetnek, innen kell kiindulniok a kontaktológiai kutatásoknak. A bevezetéstől szolgáló, forrásokat jelölő munka egyfelől a bécsi sajtó információs lehetőségeit és jelentőségét körvonalazza, másfelől az anyag összetettsége miatt a válogatás szempontjait jelöli ki (nem dolgozta föl a szerzőnő a vallási, orvosi, tisztán katonai, jogi, kereskedelmi, valamint egyéb, kizárólag szakfolyóiratokat). Egy utalásából tisztán kivehető felismerése: a gyűjtött anyag korlátozott érvényességű, messze nem szolgál sem a teljességgel, sem kizárólagossággal, hiszen a bécsi napilapokban nem pusztán a politikai történetre, hanem irodalomra és történelemre vonatkozó (igen értékes és érdekes) adatok is olvashatók. Ehhez a magunk részéről két tényezőt kapcsolunk.

1) Legalább ilyen fontos az emlékiratok, naplók tanúságtétele, valamint az ismert és nem ismert levelezése. Gondoljunk arra, hogy a Bécsben székelő orosz követség nemcsak diplomáciailag volt igen aktív, hanem a birodalmi főváros művészeti életében is számottevő szerephez jutott, illetve hogy a korszak szinte kiaknázhatatlanul bőséges forrása a Dobrovský-Kopitar levelezés, valamint Kopitar egyéb levelezése.

2) Bécs folyóiratainak jelentősége további két szempontból látszik igen fontosnak:

- a) Bizonyos közvetítő szerepet játszott Németország felé;
- b) A Habsburg Monarchia más országainak városaiban az ottani polgárság által sűrűn forgatott helyi, német nyelvű sajtó szívesen és gyakran vett át anyagot a bécsi folyóiratokból.

Mindez a további kutatásokban fontos helyhez juthat. A jelen gyűjtemény így kiindulópontja lehet a további munkának, az egyes szakterületekre irányuló tanulmányoknak. A névmutató igen jó, az azonban sajnálatos, hogy a betűvel jelzett, illetve álneves szerzők lehetséges azonosítását a szerzőnő nem végzi el, ugyancsak a névtelenül megjelent cikkek esetében néhány alkalommal talán meg lehetett volna találni a szerzőt, s talán további bűvárkodás segíthetett volna a föl nem lelt keresztnévnek megjelésében.

Égészében azonban igencsak elégedettek lehetünk az anyag mennyiségével, tájékozódási pontunk már van, így a további gyűjtés és feldolgozás hozzásegíthet az osztrák–orosz kapcsolatok egy történelmi korszakának jobb megismeréséhez.

FRIED ISTVÁN

Robert Frick et Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. Dictionnaire des Oeuvres. III. Le théâtre sous la direction de Marcel de GREVE, l'Essai sous la direction de Jean Marie D'HEUR et de Raymond POUILLIART, Éditions Duculot, Paris – Louvain-la-Neuve, 1989. 484.

Az előszó joggal állapítja meg: az elmúlt 10–20 évben a belgumi francia irodalom iránti érdeklődés újrászületett. Fellelhetetlen könyveket adnak ki újra, antológiákat, kézikönyveket szerkesztenek, folyóiratokat és kutató központokat alapítanak. „A Művek szótára tehát idejében jelent meg, és hiányt pótol, mivel az irodalmi hagyatékot kívánja felleltározni”. A szótár nemzetközi előzményei: a *Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous les pays* és a *Dictionnaire des Oeuvres du Québec*.

A három kötetes szótár főszerkesztői Robert Frick és Raymond Trousson brüsszeli professzorok. Mindketten több könyvet szenteltek a belga irodalom történetének, illetve egyes belga íróknak. Az időrendi határok 1830. és 1980. A belga irodalom hivatalos megszületésének dátuma 1830., azaz az önálló belga királyság megszületésének éve.

Az első kötet a prózai elbeszélésekkel foglalkozik (regény, novella, elbeszélés), de nem tér ki az ifjúságnak szentelt művekre. A második kötet tárgya a költészet. A harmadik kötet két önálló, külön névmutatókkal ellátott részre oszlik: színház, esszé. A színházi rész bevezetőjében hangsúlyozzák: céljuk többek közt az volt, hogy bizonyítsák: létezik francia nyelvű belga dráma. Az esszét bevezető részben kifejtik, hogy a Lukács Györgyöt is olvasó Kaufmann nyomán az esszét átmenetnek tekintik a töredék és a szintézis között. Az esszé

tárgya bármi lehet: irodalom, képzőművészet, történelem, politika, mindennapi élet, stb. Térjedelmi okok miatt jobbára csak azokkal az esszéistákkal foglalkoznak, akik más műfajokban (regény, költészet, dráma) is jelentőset alkottak. Minden szócikk bibliográfiával zárul. Ha egy írónak több műve is önálló szócikkkel szerepel, az író születési (és ha szükséges) halálozási helyét és idejét minden esetben megadják. Az előszóban megjegyzik, hogy sok esetben nem sikerült megállapítani az író születési helyét és idejét.

A Szótárt Paul Aron általános bibliográfiája zárja. Részei: bibliográfiák, irodalomtörténetek és átfogó tanulmányok, folyóiratok. A színházi részt őt, az esszé részt ötvenegy kutató, esszéista, irodalomtörténész írta.

Mivel szótárról van szó, a műveket, természetesen alfabétikus sorrendben közlik.

A *művek szótárának* elsőül megjelent harmadik kötete remekmű. Mindenek előtt lenyűgöző olvasmány. Mint egy regény, egyvégtében olvasható. Minden egyes szerző saját ízlését és írástechnikáját követhette. A megkötés, a jelek szerint, mindössze annyi volt, hogy az egyes műveket konkrétan kell ismertetni-elemezni. A szerzők szabadon vitatkozhattak a művek korábbi méltatóival, és a művek alkotóival is. A címszavak szerzői a kritikai és történeti szempontokat szerencsésen egyesítették. A szótár azért lenyűgöző olvasmány, mert a szerkesztőket semmiféle egységesítési szempont nem vezette. Mindegyik cikkből felismerhető szerzőjének egyénisége.

Néhány következtetlenség vagy furcsaság természetesen előfordul. Az *Esszé* kötetben Robert Goffin négy könyvéről írtak önálló cikket: Az első az 1932-ben Párizsban kiadott *Aux frontières du jazz*-nak szentelték. Szerzője, R. Vaneigem említi Goffin három más, azonos tárgyú könyvét, köztük a magyarul is megjelent Armstrong-életrajzot. A másik cikk Goffin *Le roi des belges a-t-il trahi* című, New York-ban 1940-ben kiadott könyvét elemzi. A harmadik a *Les Routes de la Gourmandise*-t ismerteti. Végül a negyedik a *Les Wallons, fondateurs de New York*-ról szól. Azaz, a szerkesztők Goffin négy olyan könyvét választották címszóul, amelynek a tárgya a jazz, a politika, a történelem és a gasztronómia. Azaz az esszé fogalmát kellően tágasan kezelték. Annál meglepőbb, hogy a szerkesztők ill. szerzők Goffin egyetlen irodalomtörténeti esszéjét sem említették, sem korszakalkotó Rimbaud-könyvét, sem alapvető bevezetéseit a francia költészetbe; holott jelentéktlenebb Rimbaud-monográfiákról vagy bevezetőkről beszélnek.

A néhány furcsaságtól vagy következtetlenségtől eltekintve, a *Művek szótárának* harmadik kötete adataiban és elemzéseiben megbízható, lenyűgöző olvasmány. Öröndetes lenne, hasonló színvonalon kiadni a magyar művek szótárát is.

FERENCZI LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 17,25 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta a Sprint-R Reklám-stúdió

Felelős vezető: Tóth Éva

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : A seitz legendárium Szent István-legendája	1
<i>Körmendy Kinga</i> : Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Városi Babits Mihály Könyvtár állományának történeti áttekintése	20
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez	41
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi „Der Wanderer” magyar vonatkozású közleményei	62
<i>Enyedi Sándor</i> : A romániai magyar könyvkiadás (1944–1989)	88

KÖZLEMÉNYEK

<i>Veszprémy László</i> : „Álom és hazugság” Anonymusnál	109
<i>Borsa Gedeon</i> : Vitéz János és a könyvnyomtatás	113
<i>J. Fodor Adrienne</i> : Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája	116
<i>Bellus Iboyla</i> : Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez	120
<i>Héjjas Eszter</i> : Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja	123
<i>Delbó Rita</i> : Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből	126
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Egy kritikai lap terve 1792-ből	127
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből	129
<i>Enyedi Sándor</i> : Bécsi levelek Aranka Györgyhöz	132
<i>Endrei Walter</i> : Batthyány Tódor műszaki könyvtára	141
<i>Závodszy Géza</i> : Krajtsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában	145
<i>Haiman György</i> : Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról	148

FIGYELŐ

<i>Rozsonдай Marianne</i> : Egy kiállítás könyvei	151
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Restaurált műtárgyak bemutatása a Legújabbkori Történeti Múzeumban	154
<i>Seidler, A.</i> : Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938)	155
<i>Melischek, G.</i> : Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933)	158

SZEMLE

Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok. (<i>Borsa Gedeon</i>)	160
Keveházi Katalin – Monok István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. – Ojtozi Eszter: A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai. – Kósáné Horváth Mária: A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	162
Szabó Ferenc: A békési Drechsel nyomda történetének vázlata. 1895–1920. – Petőcz Károly: Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve. (<i>Kóhegyi Mihály</i>)	165
Kolozsvári emlékirók 1603–1720. S. a. r. Pataki József (<i>Varga Imre</i>)	166
Zsoldos Attila: Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701. – Bíró Judit: Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952. (<i>Ujváry Gábor</i>)	167
Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. (<i>Veszprémy László</i>)	168
Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag (<i>Soltész Zoltánné</i>)	170
Schmidt-Künsemüller, F. A.: Die abendländischen, romanischen Blindstempeln-bände. (<i>Borsa Gedeon</i>)	171
Gertraud Marinelli-König: Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). (<i>Fried István</i>)	172
Robert Frick – Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. (<i>Ferenczi László</i>)	173

<i>Szelestei N., László</i> : La légende du roi Saint Étienne dans le livre de légendes de Seitz	1
<i>Körmendy, Kinga</i> : Une vue d'ensemble historique du stock de la Bibliothèque de la Cathédrale, du couvent franciscain et de la Bibliothèque de la ville d'Esztergom	20
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Quelques données à l'histoire de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár ...	41
<i>Rózsa, Mária</i> : Les articles ayant un rapport hongrois de la revue „Der Wanderer” de Vienne .	62
<i>Enyedi, Sándor</i> : L'édition des livres hongrois en Roumanie 1944–1989	88

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : „Rêve et mensonge” chez Anonymus	109
<i>Borsa, Gedeon</i> : János Vitéz et l'imprimerie	113
<i>J. Fodor, Adrienne</i> : L'ordre original et la provenance du Cod. Lat. 112. de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	116
<i>Bellus, Ibolya</i> : Quelques remarques sur le texte de l'Opusculum de Valentinus Cybeleius	120
<i>Héjjas, Eszter</i> : L'écho scientifique contemporain d'un ouvrage hongrois du XVII ^e siècle	123
<i>Delbó, Rita</i> : Un imprimé italien de Pécs de l'année 1781	126
<i>Pintér, Márta Zsuzsanna</i> : Le projet d'une revue critique de l'année 1792	127
<i>Fehér, Katalin</i> : Un manuel de pédagogie en langue hongroise de l'année 1791	129
<i>Enyedi, Sándor</i> : Lettres de Vienne à György Aranka	132
<i>Endrei, Walter</i> : La bibliothèque technique de Tódor Batthyány	141
<i>Závodszy, Géza</i> : La biographie en langue anglaise de Károly Krajcsir à la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences	145
<i>Haiman, György</i> : József Rippl–Rónai et la famille Kner	148

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Les livres d'une exposition	151
<i>Beöthy-Kozocsa, Ildikó</i> : Une exposition des objets d'art restaurés	154
<i>Seidler, A.</i> : Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938)	155
<i>Melischek, G.</i> : Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933)	158

REVUE

Le catalogue des imprimés du XVI ^e siècle de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Imprimés étrangers, de langue non hongroise. Vols I–III. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	160
Keveházi, Katalin — Monok, István: Les catalogues de nos anciens livres et manuscrits. Les livres du XVI ^e siècle. — Ojtozi, Eszter: Les „antiqua” étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen et ses possesseurs. — Kósa-Horváth, Mária: Les livres imprimés au XVI ^e siècle du Couvent Piariste de Kecskemét. (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	162
Szabó, Ferenc: L'esquisse de l'histoire de l'imprimerie Drechsel de Békés. 1895–1920. — Petőcz, Károly: Le catalogue des produits de l'imprimerie de Géza Drechsel (<i>Kóhegyi, Mihály</i>) .	165
Mémorialistes de Kolozsvár 1603–1720. (<i>Varga, Imre</i>)	166
Quelques chapitres de l'histoire de l'Université Loránd Eötvös de Budapest (<i>Újváry, Gábor</i>) .	167
Fallenbüchl, Zoltán: La conscription générale des étudiants de Hongrie en 1738–1739. (<i>Veszprémy, László</i>)	168
Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag. (<i>Soltész, Zoltán</i>)	170
Schmidt-Künsemüller, F. A.: Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	171
Gertraud Marinelli-König: Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). (<i>Fried, István</i>)	172
Robert Frick — Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. (<i>Ferenczi, László</i>)	173

141759

NYELV-
TUDOM.

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. évfolyam

1991

3

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTORIE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. ÉVFOLYAM 1991/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból*

A kézirat hatósugara jóval kisebb, mint a nyomtatványé. A tanár kézírása csak a keze alatt átment néhány osztályra volt hatással; ha tanuló jegyezte le tanára előadását, az esetleg nem is került más kézbe, legfeljebb ha a jegyzetelő tanuló később maga is tanított, használhatta forrásul iskolai jegyzetét. Maradtak fenn a gazdasági életet tükröző, matematikai jellegű kéziratok is, de az ismert matematikai kéziratok zöme iskolai előadásokat örökölt meg. Ezek a kéziratok gazdag szellemi kincset rejtnek. Közvetlenül értesítenek a matematikai oktatásról: a tanár felkészültségéről, az oktatás színvonaláról, módszereiről, a hazai matematikai életéről. Erdély** számos iskolájából szép számban maradt fenn ilyen kézirat. Erdélyi ifjak külföldi egyetemeken is jegyeztek le matematikai előadásokat. Az utóbbiak is hatással voltak az erdélyi matematikai életre. Lejegyzőjük hazatérve, ha valamely iskolához nyert beosztást, közvetlenül is felhasználhatta azt. Később esetleg az örökösök használták a jegyzetet. Az örökös lehetett egy iskola is.

Ezek a kéziratok akár itthon, akár külföldön íródtak, hűen tükrözik az Erdélyben folyó sokszínű oktatómunkát, vagy az erdélyi gazdasági életben alkalmazott ismereteket. A kéziratok számbavétele, tanulmányozása alapján állíthatjuk, hogy az erdélyi matematikai oktatás, a matematikai élet felderítése szempontjából a kéziratok anyag sokkal jelentősebb, mint a kisszámú nyomtatott mű.

A címben megjelölt korszak folyamán Erdély fejlődése „elkanyarodott” a nyugat-európaiétól. De a hazai fennmaradt matematikai kéziratokban az egyetemes fejlődéssel összekötő adatokat találunk. Ez a körülmény is fokozza az alább felsorolandó kéziratok jelentőségét.

Hogy a tanárok szerkesztette, sok esetben teljesen kidolgozott tankönyvek nem láthattak nyomtatásban is napvilágot, azt Erdély mostoha viszonyai, az anyagiak hiánya magyarázza.

A tanulmányunk tárgyát képező matematikai kéziratok zöme teljesen ismeretlen. Évtizedes munkával teljességre törekedve elkészítettük a fennmaradt kéziratok listáját. Közel 200 kéziratot vettünk számba.

* A tanulmány első része a *Művelődés* 1985. okt.–nov.–dec.-i számaiban jelent meg.

** Az Erdély elnevezést tágabban értelmezzük. Felöleli a Partiumot, valamint a Bánság és Máramaros egy részét is.

A számtani–mérési méretek nyomait kutatva, szólnunk kell a középkori oklevelekről is, amelyek bizonyos mértékig tükrözik koruknak az aritmetikára, a komputusra és a kronológiára vonatkozó ismereteit. Ezekben (római számokkal) különböző gazdaságok fizetési kötelezettségei és más számítások eredményei is előfordulnak. Azt is bizonyítják, hogy a 12. századtól már Erdélyben is voltak a komputusz számításban járatos klerikusok, esetleg világiak is.

A számok használatát a fennmaradt feliratok is tanúsítják. Erdélyben a legrégebből fennmaradt felirat, melyben római számok is előfordulnak, az aranyosgerendi templomban látható, a szószéken: M C°C X°C A legrégebbi számjegyeket is tartalmazó harangfelirat Erdélyben a jegenyei (Kolozs m.). Ezen az öntés dátumát (1252) gót betűkkel jelölték. Feliraton a legrégebbi arab számjegy a magyaralkói (Kolozs m.) református templomban fordul elő: I Ⅴ VII (1407: az arab négyes számjegyet abban az időben használatos alakjában tüntették fel).

Amint tudjuk, a középkorban a római egyház és a befolyása alatt álló állami szervezetek a latin nyelvet, a latin betűket és a római számokat tekintették hivatalosnak. Az ortodox egyház ellenben az ószláv nyelvet és a cirill írást tette általánossá a maga, a románságra is kiterjedő befolyási övezetében. Erdélyben a legrégebbi ószláv felirat a Vajdahunyad melletti sztriszentgyörgyi kis ortodox templomban található. A belső tornyon a „teremtés utáni 6917.” (1408/1409.) év szerepel, természetesen cirill betű-számjegyekkel. 1975 nyarán egy régészcsoporthoz ugyanott, az oltáron a vakolat alatt egy régebbi, ugyancsak ószláv szöveget fedezett fel, mely a templom építését a 6822. (1313/1314.) évre teszi. Ez a ma ismert legrégebbi ószláv felirat Erdélyben.

A 12–15. századi Erdélyből sok a gazdasági életben alkalmazott matematikát tükröző dokumentum maradt fenn. Így a számírás elterjedésének és az aritmetikai műveletek hazai történetének a megírásához bő forrásul kínálkoznak a fennmaradt pápai, püspöki, káptalani tizedlajstromok. A gazdasági élet fejlődése, a pénzforgalom növekedése, az egyre változatosabb pénznemek elterjedése ugyanis igen bonyodalmas számolásokat igényeltek.^{***} A 14. század utolsó évtizedeitől kezdve terjedelmes számadások maradtak fenn, a városok és különböző intézmények számadáskönyvei. Mindezeket nem tárgyaljuk.

Erdélyben fennmaradt több latin nyelvű kézírásos egyházi szerkönyv is. Így 1394-ből a *Liber specialis missarum ... quem compilavit dominus Mychael plebanus*. A naptárszámítás céljaira táblázatokat tartalmaz (L. *Mitteilungen aus dem br. Brukenthalischen Museum. Bd. IV*). Listánkon ezek nem szerepelnek. A kéziratokban a 14. századig bezárólag természetesen csak római számok fordulnak elő, a 15. században kezdenek feltűnni az indus-arab számjegyek is.¹ Történészeink szerint az arab számokkal szemben sokáig ellenállás tapasztalható. Janits Iván a megvizsgált okleveleken arab számjegyeket csak ritkán talált, a legrégebbi arab számmal kezelt erdélyi oklevél szerinte 1464-ből való.² De a brassói Állami Levéltárban (Stenner,

^{***} Az önálló fejedelemség idején a dézsma adminisztrációja Erdélyben másként történt, mint Magyarországon. Ezért ebből a korból itt nincsenek dézsmafizetési jegyzetek. L. JAKÓ Zs.: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Kolozsvár, 1945.

¹ A számjegyek megjelenését és elterjedését tüzetesen tárgyalja: TÓTH, A. [Sándor]: *Apariția și răspîndirea cifrelor în Țările Române*. București, 1972.

² JANITS I.: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp. 1940. 88.

II. Series 6. sz.) van egy „Marcus de Letha, Aule Regie miles” által Monioroson (Brassó m.) kiállított és a brassóiakhoz intézett oklevél, melyet már arab számokkal keltezett: 1441.³ A 15. század végére az arab számok már az élet minden területére behatoltak, így a gazdasági-kereskedelmi életbe is. A 16. század folyamán pedig gyakorlatilag kiszorítják a használatból a római számokat.

* * *

A matematikai kéziratok jegyzéke

1. Tudományos irodalmunk legrégibb emléke Gellért püspök műve: *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum ad Isingrimum Liberalem*. Csanádi püspöksége idején írta, valószínűleg 1044-ben.⁴ A kézirat 11. század végi másolatát a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi. Nem matematikai kézirat, mégis fényt vet a térítő, egyházszervező püspök matematikai ismereteire is. Gellért fő forrása Szevillai Izidor enciklopedikus műve: *Etymologiarum libri XX*. Tehát az abban foglalt matematikai ismeretekkel rendelkezett. A *Deliberatio* több ízben foglalkozik az egység és a szám fogalmával és számmissztikával is.
2. A müncheni Egyetemi Könyvtár kéziratára őrzi egy bizonyos Nagybányai István (Stephanus de Rivulo Dominarum) latin kéziratát, mely hét lapon csillagképeket ismertet. Hat lapon a Holdra vonatkozó adatokat közöl, különösen a holdfogyatkozással kapcsolatosan. A végén utasításokat ad az időszámításra nézve. A kézirat 1386 és 1406 között készült.
3. A legrégebbi erdélyi kézírásos tankönyv, melyről tudunk, a nagydisznódi evangélikus egyház könyvtárában maradt fenn. Egy gyűjteményes kódex, mely a 14. század végén és a 15. század elején keletkezett. Az Inventar des Archives der Heltauer Ev. Kirchengemeindeben A. B. IV. sz. a jelzete ennek a több kéz által szerkesztett kéziratnak. Az említett leltár szerint: *Erklärung der Hymnen und Sequenzen der heil. Gregors. Und andere Erklärungen von Schriftabschnitten. . . Ein Glosarium latein-deutsch, medizinische Ratschläge und ein Dialog zwischen Gewissen und Vernunft* ⁵. A mi szempontunkból a grammatikai rész értékes, hiszen a számnevek elemzése némi fényt vet az iskolai aritmetikai ismeretekre. A kézirat azért még nem nevezhető matematikainak.

³ TÓTH: i. m. 81. (Közli az oklevél fénymásolatát is.)

⁴ SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur „Deliberatio. . .” des Gerhard von Csanád*. In: Münchener Beiträge zur Mediavistik und Renaissance-Forschung. (München.) 1967. 94–104. — KRISTÓ Gy.: *Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan*. = MKsz 1984/3. 159. és köv.

⁵ CAPESIUS, B. — ISING, G. (Berlin): *Eine Heltauer Handschrift mit Wörterverzeichnissen aus den XV. Jht.* = Forsch. zur Volks- u. Handelskunde 1967. 1. 9–24. — JAKÓ, S. — MANOLESCU, R.: *Scrierea latină în evul mediu*. București, 1971. 70. ábra. 133.

4. A legrégebb magyar nyelvű csíziót az 1462-ről keltezett latin nyelvű Thuróczy-kódexhez kötve találjuk.⁶ A kódex incipitjéből kiderül, hogy a krónikamásolatot Váradon vagy környékén készítették. A csízióval egybekötött művekbe beírt megjegyzésekből az is kiderül, hogy a csízió erdélyi, talán éppen székelyföldi emlék. Melegdi szerint latinból fordították. Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia őrzi.
5. A marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában (ma a Bolyai–Teleki dokumentációs könyvtárban) fennmaradt egy 15. századi tanulmány az asztrolábiumról (ms. T. E. 264). Latin nyelvű, kétkolumnás, gót minuszkulával írt papír kézirat pirossal és zölddel festett iniciálékkal, a kolumnák között és a margón helyenként egykorú bejegyzésekkel. 12 lap, csonka, összekötve nyomtatott könyvekkel, 16. századi bőrkötésben. Oldalnyi számoszlopokat tartalmaz. A középkor felsőbb iskoláinak tantervében szerepel az asztrolábium, melyről több kéziratos tankönyv is fennmaradt. A brassói iskola 1575-ös katalógusában is ott találjuk az *Astrolábium Joannis Stöffler* című művet. Tehát elképzelhető, hogy a 15. századi Erdélyben is tanították. De lehetséges, hogy külföldről került Marosvásárhelyre, például Bécsből. Bécsben elsőként Johann von Gemunden tartott előadásokat az asztrolábiumról, 1420 körül. Paleográfiai vizsgálata talán többet is megállapítana a kéziratról.
6. A legrégebb erdélyi kéziratos aritmetikát, amelyről pontosabb értesüléseink vannak, a *Program des evangel. Gymnasium A. B. . . . zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895–96*-ban Carl Albrich, a gimnázium igazgatója írta le. Idézzük: „Hogy a számolást is tanították, látszik egy Rechenbuchból, melyet a szebeni Kapellenbibliothekben megőriztek és amelyet a berethalmi (Birihalm) Martin Ungleich 1599–1600-ban írt. A négy speciesen kívül ebben van még: Regeldetri, pénz- és súly-átszámítás, törtszámítás, nyereségről és veszteségről, mázsa- és borszámítás, (pénz)váltás (Wechsel), »Seidenrechnung« (selyemkelmék számítása, vagy talán »Seidelrechnung« = úrmértékszámítás?), társaságsszámítás . . . J. Piscator műve (Lpz. 1588) lényegében ugyanazt az anyagot tartalmazza, mint Ungleich kézirata”. A kéziratnak azóta nyoma veszett.
7. A Román Akadémia volt Történeti Levéltára (az egykori Erdélyi Múzeum levéltára) őrzi egy elégett aritmetika maradványait. Az írás jellegéből megállapíthatóan a 16. századból származik.

Kimondottan matematikai erdélyi kéziratok csak a 17. század kezdetétől maradtak fenn. A következőkben ezeket soroljuk fel.

8. Budapesten az Országos Levéltár egyik dossziéja francia nyelvű geometriai anyagot is tartalmaz. A kötet felirata: *XI Liber Regius Gabrielis Bethlen*. A 45 oldalnyi geometriai rész címe: *Principes de Géométrie*. Egyik lapján a következő név olvasható: Gönczy György, valamint egy dátum: Gyulafehérvár 1625.

⁶ JAKÓ Zs.: *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól*. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII. 2. 213. sk.; A csíziót elsőként kiadta SZILÁDY Á., RMKT II. Bp. 1880. 367–68., 487. L. még: MELEGDI J., MNy 14/1918. 136. Hasonmás kiadása: SZABÓ D.: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959. XIII. tábla.

Ezek az adatok nem adnak felvilágosítást sem a szerzőre, sem a keltezés idejére vonatkozóan. A papír vízjegye 1604 és 1611 közötti francia kéziratokon szokott előfordulni. Ennek alapján Szénássy Barna, aki a kéziratot részletesen ismerteti, feltételezi, hogy egy párizsi egyetemen tanuló magyar diáknak a jegyzete, ezekből az évekből.⁷ Mivel a kézirat Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarában egészült ki különféle hivatalos bejegyzésekkel, feltételezhető, hogy a jegyzetelő diák erdélyi volt.

A *Kolozsváron fennmaradt* matematikai kéziratokat jelenleg a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókja és az Egyetemi Központi Könyvtár őrzi, amint következik. Az egykori kolozsvári „Lyceum könyvtár” kézíratait⁸ az említett akadémiai fiókkönyvtár őrzi, megtartva a még György Lajos (1890–1950) egyetemi tanár, a könyvtár volt igazgatója által készített cédulakatalógusban szereplő jelzeteket. A „Lyceum” könyvtárában az alábbi matematikai kéziratok maradtak fenn.

9. Mss c 415. *Sphaera Joannis de Sacro-Bosce emendata, aucta et illustrata*. 37–70. lev.
10. Mss c 415. *Canones in Kalendarium Gregorianum Perpetuum*. 71–94. lev.
11. Mss c 445. *Compendium* (coll.), *Arithmetica brevis*. 20–22. lev. a 17. századból(?).
12. Mss c 177. *Tractatus in libros De Mundo et Coelo*. A végén: *Finis* 21 May 1696 Sub R. P. Alexandro. Donati Franciscus Pettman. 273 lev.
13. Mss c 522. *De liga auri et argenti*. 34 f. 18. sz. vége.
14. Freitag Adamus: *Architectura militaris nova et aucta, oder Neue Vermehrte Fortification*. Kelt 1630 Jul. 1. Három könyv egybekötve. 160 lev. Ajánlva Ulászló Zsigmondnak. (Itt említem meg, hogy Bethlen Miklós erdélyi államférfitől fennmaradt Freitag *Architecturájának* egy fordítástörredéke.)
15. Mss c 551. Gegő József Adolf: *Geometriasubterranea*. Iskolai jegyzet a 19. sz. elejéről. (Gegő J. A. kegyesrendi matematikatanár 1746–1812.) 7 l. Kiforrott, szép írás.⁹
16. Mss c 552. Gegő J. A.: *Trigonometria subterranea*. Valószínűleg Gegő latin nyelvű előadása a 18. sz. végéről, vagy a 19. sz. elejéről. 6. lev. Előzőtől eltérő írás, habár egyes jellegzetességek közösek.
17. Mss c 553. *Trigonometria Spherica*. A 18. sz. végéről, vagy a 19. sz. elejéről kelt, György Lajos szerint eredeti kézirat Gegőtől. 21 lev. A meg nem számozott, sőt meg sem szerkesztett ábrákra való hivatkozások inkább másolásra mutatnak, az írás is más kéztől származónak tűnik. Különben meglepően nívós előadást rögzít.
18. Mss c 554. Gegő J. A.: *Ad Astronomiam*. 19. sz. eleje. 7 saját kezével írt lap.
19. Mss c 555. *Elementa Astronomiae*. 1830 után, Gegő J. A. vagy Buzna Lázár előadásai alapján. 97 l. Befejezetlen.

⁷ SZÉNÁSSY B.: *A magyarországi matematika története*. Bp. 1970. 60.

⁸ GYÖRGY Lajos: *Fejezetek a kolozsvári régi Lyceum-könyvtár történetéből*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. București, 1980. 185–200.

⁹ L. írását a *Liber Familiarum* [Ord. Cleric. Reg. Schol. Piarum] indecatus Ao 1777-ben.

20. Mss c 556. *Compendium Astronomiae Theoretice et Practicae. Pars I.* Gegő J. A. vagy Buzna Lázár előadásai alapján. 207 l. 1831 után.
21. Mss c 49. *Gradus Philosophici.* Anno 1725–Anno 1753. 337 lev.
 - a) *Pars prima. Actus baccalaureatus completens* Incepta Anno 1725 Rectore Magnifico eodemque Cancellario Adm. Rdo P. Andrea Sigray. Decano Facultatis Rdo P. Adamo Fitter e Societate Jesu.
 - b) *Acta Magisterii Philosophici* (kb. a 203. levéltől).

Az 1725–1753. évek közt baccalaureatusi és magisteri fokozatot nyert hallgatók jegyzőkönyvezése: az elnöklő professzorok, hallgatók nevével, a beszédek, tézisek, valamint a magisteri rangfokozatok megnevezésével. Ez évek közt baccalaureatust nyert 335 hallgató, magisteri fokozatot 231 hallgató. A jegyzőkönyvek tükrözik a matematikának az egyetemen játszott szerepét is.
22. Mss c 620. Korecz Lőrincz (piarista): *Elemi mennyiségtan* (elemi algebrai és geometriai előadások). Krott, 1847. 2+38+52 l. Ezenkívül kb. 100 lapnyi analitikus mértant és logaritmust is tartalmaz.
23. Mss c 627. Méhes Sámuel: *Közönséges áritmetica...* Kolozsváron 1817. 3 l. + 169 nyomtatott l. + 6 l.
24. Mss c 102. *Tractatus Primus Mathematicus. In Arithmetica. Compendium. Arithmetico-horologiographia sub Rdo Patre Henrico Oderwolff.* Studio et labore nostro sic posita. Viennae, Austriae Anno 1649. 133 l., tovább 1–124. lapokon csudálatos szépen szerkesztett ábrák sorozata.
25. Mss c 365/a (volt 312). *Dialectica Scripta a M. Francisco Salbech Sub P. Petro Schez*¹⁰ *Institutiones Dialectica seu Brevis in Philosophiam Aristotelis introductio.* Lapjai 1–78. ceruzával számozva. Az 51. lap rektóján és verzóján: *Institutiones Mathematicae. Pars Prima: De arithmetica.* Röviden tárgyalja az öt speciést. Tovább más fejezetek következnek. Az 56. lapon: *Pars tertia: variae praxes horographicae.* A 61. lapon: *varia praxes geometricae* (figurákra hivatkozik, de azok hiányoznak). A fejezet végén: *Thesaurus expositus, hoc doctrina respondita In Cornelij Pauli Annalibus exposita per Comite Ioan Baptista Comatin Viennae Austriae...* DD Caramule Lobkowicz.

Az egykori kolozsvári református kollégium könyvtárának a kéziratai szintén a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókjánál találhatók. Ezeket a régi leltár révén tartják nyilván. Matematikai jellegűek a következők.

26. Ms 1110. *De geometria theoretica et practica. Pars I–II.* Hiányzik a címlapja. 1789 előtti. Írása hasonlít a Verestoi Györgyéhez. Possessor: Radnotfai Nagy Zsigmond 1787–89. A borító tábla belső oldalán kigumizva: g[...] 1732.
27. Ms 1112. Kaposi Sámuel (gyulafehérvári tanár, 1689–1713): *Arithmetica Practica Compendium.* 122 pergamen l. 18. századi másolatnak tűnik. Possessor: Bánffy Zsuzsa, 1735. Egyik feladatából kiderül szerkesztési ideje: 1695.

¹⁰ S. I. Salbech Ferenc 1730–70 között tanított az Akadémián (l. Szinyei XII. 72.). Schez Péter (1691–1756) a *Metamorphosis Hungariae* (1716.) írója.

28. Ms. 1131. *Manuductio ad Horographiam Sciatericam Geometrice adornandam*. 52 l. + 3 pl. 18. sz. vége.
29. Ms. 1141. *Institutio Astronomica de Planispherico Coelesti*. 1698. Ex libris amplissimi Coetus Debreczeniensis . . . 1713. Joh. Ant. Valesius írása.
30. Ms. 1142. *Quadrans Astronomicus et geometricus*. A végén: Anno Dni 1707. 34 l. Absolvit Joh. Ant. Valesius.
31. Ms. 1207. Verestoi Georgius: *Tabulae scalarum arithmeticarum pro numeris . . . constructae a Georgio Verestoi* (1698–1765), 1740. 29+98 l. Possessor: Samuelis Verestoi 1763.
32. Ms. 1208. Johannes Dombi: *Aritmetikai tudomány*. 16 l. + 15 l. Tanuló jegyzete.
33. Ms. 1210. *Geometria*. 116+32 l. Tartalmaz trigonometriát és statisztikát is.
34. Ms. 1224. Aritmetika németül. 286+21 l. Hiányzik a címlap.
35. Ms. 1274. Biro Teréz: *Aerialis scientia*. Claud. Fasc. 5, 60 l.
36. Ms. 1276. Biro T.: *Az aerialis scientiából való rövid rajzolat*.
37. Ms. 1322. [K]leebsergius Ant.: *Scientia comptabilitatis seu doppica. Tractatus tertius: De studio integro doppico sive mercantili theoretico et practico*. 26+24 l. Közép-Ajta, 1783.
38. Ms. 1402. *Annotata in geometriam*. 14 l.
39. Ms. 1439. Székely Ádám: *Praecepta geometrica. Aphorismis brevibus concepta. Compendium astronomiae*. 1739. 62 l. Ez a Székely Ádám (+1789) John Locke egyik művét fordította magyarra.
40. Ms. 1467. Méhes Georgius: *Compendium Geometriae*. Claudiopoli, 1797. 136 l. Descripta per N. S. P.
41. Ms. 1471. Tömösváry Ferenc: *Égtan jegyzetek. Zeykfalvi Zeyk Miklós úr tanítása után*. N. Enyed, 1846.
42. Ms. 1474. *Statistika*. N. Enyed. 54 l.
43. Ms. 1487. *Ad mathesin. Annotata in mathesin*. Claudiop., 1786. 244 l. Possessor: Morsonny László 1786., Franz Bíró de F. Almás.
44. Ms. 1516. Páriz Pápai Franciscus: *Arithmetica*. N. Enyed, 1667. 34 l. Pápai Enyedi Sámuel tanár aritmetikai előadását jegyezte le.
45. Ms. 1530. Mollerus Johannes: *Saser numerus seu alvearium*. 65 l.
46. Ms. 1558. *Manuductio ad horographiam sciathericam geometrice adornandam*. 1775. 33 l. + 5 táb.
47. Ms. 1582. *Elementa arithmeticae, geometriae, trigonometriae, algebrae*. 53+134 l. 1775.
48. Ms. 1583. Száldobosi Pap Johannes: *Dissertatio philosophica de methodo mathematica . . . quam Dno Samueli Pataki . . . offert*. 22 l. Claudiopoli, 1772.
49. Ms. 1589. Verestoi Georgius: *Problemata quedam Chronologica et astronomica in usum tironum conscripta a Georgio Verestoi*. 1761. Claudiopoli. 213 l. Pos.: B. Volfgangi Wesselényi 1761.
50. Ms. RMK 443. Egy 600 lapos kolligátum, Porcsalmi András jegyzetei tanárainak, J. H. Alstednek és J. H. Bisterfeldnek az előadásairól, melyeket a gyulafehérvári akadémián az 1638–1642. években készített. A végén 16 lapon aritmetikai, 11 lapon geometriai, 4 lapon kozmológiai és 12 lapon asztronómiai jegyzeteket találunk. Utóbbiak minden bizonnyal Bisterfeld előadásait örökítették

meg. Porcsalmi később, 1651-től a kolozsvári ref. kollégium tanáráként működött, s így maradhatott fenn jegyzete ennek az intézménynek a könyvtárában, ahol páncélszekrényben őrizték. 1985-ben, amikor ezt a kolligátumot kerestem, már nem találtuk meg.

51. Ms. 2965. Egy kolligátum, mely Porcsalmi András jegyzeteit tartalmazza. A kéziratban a 201. oldalig eredeti lapszámozást találunk. Az első lapok komputus-számításokra vonatkoznak. Hivatkozik Adrian Metius *Doctrina Spherica* című könyvének egyik lapjára is. A 14. oldalon új fejezet kezdődik: Johan Henrici Bisterfeldii *Aphorisma Physica*. A 80–93. oldalak üresek. A 106. oldalon kezdődő fejezet: *Philosophia Naturalis* Sebastiani Bassonis Doctoris Medici. A 118–154. oldalak üresek. Következik egy nyomtatvány: Henrici Regii ultrajectini *Fundamenta Physicas*, Amstelodami, Anno CI^oCI^oXLVI. A címlapjára írva: And. P. Porcsalmi, lectoris. Ex testamentarria Ejusdem Clarissimi viri legatione possidet Orth. Colleg: Claudiopolitani ab 1681. Tovább kézirat következik, címe szép, nagy, díszes betűkkel: *Philosophia Naturalis* C. ION. CHERI APA-CI ss. Th. Doctoris, ejusdemque ex Philosophia Naturalis in Collegio Claudiolitana Reformatorum Professoris ordinarii In Usum ejusdem collegii Ano D. MDCLX. A lapszámozás előlről kezdődik. A 13. oldalon: *Cap. VIII. De Mathesi in genere*. Megállapítja, hogy két része van, az aritmetika és a geometria „quarum utraque accuratissime et plenissimae tradidit P. Ramus.” Ezért nem is tárgyalja. A 204. oldalon olvashatjuk: Cetera desideranti Cartesius et nostra Encyclopaedia hungarica suppeditabit. A végén dátum: Anno D. 1661. A 205–214. oldalak üresek. Tovább a lapok ceruzával számozva. Következik Ramus aritmetikájának a másolata. A végére (f. 36^b) odaírja: Finis. Scribebam Anno D. 1662 mensibus Januario et Februario. Calamis cunento Rectore. Utána 4 üres levél. Majd új téma következik, mely 10 lapot foglal el. Kiindul ex principio: Cogito, ergo sum (nem említi Descartes nevét). A végén két sor más kéztől származó írás és alatta: Samuelis Pap Kolosvari Anno 1721. Következik 84 üres lap. Majd új cím következik: Joh. Hen. Bisterfeld, *De Creatione*. Csak a kezdete, tovább már csak üres lapok.
52. Nr. 5. *Compendaria Matheseos Institutio. Notiones Praeviae*. A ferencesek iratai közt találtam. Ugyanazon kéztől több fasciculus. Ezek egyike a fenti. A végén: 1795. 14 Januarii.

A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárát is a kolozsvári akadémiai könyvtár őrzi.¹¹ Lako Elemér, a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárosa elkészítette az unitárius kollégium kézirateinak korszerű katalógusát. A könyvtár a következő matematikai kéziratokat tartalmazza.

¹¹ BENCZÉDI PÁL: *A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratáról*. In: Kelemen Lajos emlékkönyv. 1957. 33–45.; LAKO E.: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratei a kolozsvári akadémiai könyvtárban*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. 201–220.

53. Ms. 71/C. *De natura usu et constitutione Matheseos* Descripta 1752. Egy kolligátum része: 190–385. l. Másolat sok hiánnyal. Egy teljes matematikai kurzus, 5 részből, ábrákkal. Possessor: Kováts János, H[omoród] Almási.
54. Ms. 96. *De cronologia. Institutiones Physicae*. Pálfi Benjámin tanár előadásai után írta 1744-ben Fehérvári Sámuel. 492 l.
55. Ms. 107. Agoston István: *Arithmetica*. 1761. 245 lapos latin kézirat, a végén találós kérdések, számítások magyarul.
56. Ms. 127. *Az Arithmetikának rövid summája*. Kérdés-felelet módszerével kidolgozott elemi iskolai számtankönyv 1812-ből, de hihetőleg régebbiről másolta Vernes János.
57. Ms. 128. Czupor Andor, thoroczko, (syntaxista): *A Mátematika és Politikai Géographia Sengéje*. 1835. 15 l.
58. Ms. 175. *Számtan*. Csonka kézirat a 19. századból. 10 l. Possessor: Sebes Pál. Sebes tanító volt Torockón 1812–44 között.
59. Ms. 179. *Számvetés tudomány*. A 19. századból. 8 l.
60. Ms. 194. Pálfi Benjámin (a kollégium tanára 1728–71.): *Geometria Theoretica*. Ex libris Dersi B. András, 1741. 100 l.
61. Ms. 209. *A kalendárium értelméről*. 1804 utáni. 9 l.
62. Ms. 244. *Arithmetika*. Leírta B[osla] K[atalin]. 19. sz. első fele. 39 l. Torockóról?
63. Ms. 253. *Elementa geometriae*. 1764. 275 l. Possessor: Ladislau Bagoly Sepsi-szentiványi.
64. Ms. 302/A. *De aritmetica*. Másolat 1768-ból. Colofonján: Michael Sala. 172 l.
65. Ms. 302/B. *Proemium Mathematicum*. Másolat 1768 körülről. Hiányos. 173–284. l.
66. Ms. 302/C. *Algebrae Praegustus*. A 17. sz. végéről. 285–306. l. A kolligátum tulajdonosa: Brassai S.
67. Ms. 324. *A matematika és politica s geographia sengéje*. 1827-ben Sebes Zsuzsannaé. Torockó.
68. Ms. 375. *Praelectiones mathematicae in universum mathesim*. 26 l. *Elementa Matheseos Purae. Arithmetica Numerica*. 200 l. *Elementa Algebrae* 1784. 401 l. Ex libris Székely István (1778-ban unitárius pap Szabédén).
69. Ms. 386/A. Sakó István: *Az arithmetikáról*. Torockói kézirat a 19. sz. elejéről. 72 l.
70. Ms. 386/B. Jó János: *Az aritmetikának Rövid Summája*. 1824. Torockó. 28 l.
71. Ms. 390. Seres Pál: *A számvetés mesterségének rövid summája*. 1841. Torockó. 31 l.
72. Ms. 391. *Az Arithmeticanak rövid summája*. 1800. Szentmihályról. 16 l. Possessor: Varga Dénes, 1893-ban VII. oszt. t.
73. Ms. 393. Körmöczy János (unit. püspök 1762–1836): *Statistika*. Göttingai jegyzet, 1797. 189 l.
74. Ms. 406. Pálfi Benjámin: *Elementa geometriae*. Claudiopoli, 1748–49. de Csiki István. 112. l.
75. Ms. 423. *Mathesis theoretica (geometria)*. Ágoston István másolta 1768-ban. 154+6 l.
76. Ms. 435/B. Pálfi Benjámin: *Institutiones Philosophiae primae seu Metaphysicae Proemium. Elementa Geometriae*. Másolat 1742-ből.

77. Ms. 435/C. *Geometria practica*. Kvár. Másolat 1741-ből Fejérvári Sámuel által. 152–300. l. Végén 55 feladat.
78. Ms. 522. Ulár Pál (az 1891–93. években az unit. koll. igazgatója): *Számtan feladványok*. Autográf kézirat. 161 l.
79. Ms. 535. *Számtan*. 19. sz. 20 l. Rongyos. Possessor: Sebes Pál.¹²
80. Ms. 567. Ekart János: *Aritmetikának rövid summája*. 1816. Ekart tanító, majd pap volt Csehétfalván. 7 l.
81. Ms. 574. *Mathesis Applicata* (architektura). 1786. 74 l.
82. Ms. 590. Sebes Pál[?]: *Számtan*. 1851. 34 l. Hiányzik az eleje.
83. Ms. 628. Pálfi Zsigmond (unit. püspök 1724–37): *A) Studia*. A franequeri, leideni akadémián készített matematikai jegyzetei 1699–1700 között. *Studia I.: Geometria. Studia IV.: Arithmetica*. 27 l. Következik: geometria, trigonometria, csillagászat.
84. Ms. 628/B. B.Koesfeld, Lotharius Zumbach (matematikus 1661–1727): *Planetolabium . . . exhibens Lugduni Batavorum*. 1691. (nyomt.).
85. Ms. 663. Mikó Lőrinc (unitárius teol. tanár 1806–1872) matematikai jegyzetei, 1825. 182 l.
86. Ms. 668. Sebes Pál: *Tört szám*. Torockó, 19. sz. első fele. 37 l.
87. Ms. 691. *A tizedes törtszámokról*. 19. sz. 22 l. Befejezetlen.
88. Ms. 700. Dénes Joo: *Elementa chronologiae*. 1806. 81 l.
89. Ms. 782. Körmöczy János phisikai és matematikai jegyzetei a Göttingeni akadémián, 1796–97. körülről. 157 levél. Címei: *Elementa Trigonometriae planae; Elementa Sectionum conicorum* stb.
90. Ms. 784. Körmöczy János (unit. püspök 1762–1836): *Elementa Historiae Systematum Philosophicorum, inde a graecis usque ad nostra tempora. Pars prima*. Másolat a 19. sz. első feléből. 64 levél.
91. Ms. 876/A. *Historia Geometrie Elementaris* (magyar nyelven). Körmöczy J.? A 18. sz. utolsó évtizedeiből. 32 l. Göttingeni jegyzet.
92. Ms. 876/B. *A közönséges Arithmetica Históriaja*. A vége hiányzik. A 18. sz. utolsó 15 évéből. Autogr. 24 l.
93. Ms. 876/C. Körmöczy J.: *Logarithmus* (magyar). Eleje, vége hiányzik. 14 l. *Capacitas dolii*.
94. Ms. 876/J. *De Trigonometria spherica*. Eredeti kézirat, 18. sz. második fele. 206 l. + 10 tábla.
95. Ms. 909. Koronka József (a székelykeresztúri gimn. igazgatója 1790–1863): *Mértani jegyzetek*. 19. sz. eleje. 14 l.
96. Ms. 1064/B. Ágh István (tanár, unit. püspök 1709–1786): *Comparatio et simul explicatio*. 1774 körül. 56–128. l.
97. Ms. 1064/C. Ágh István: *Geometriae Lib[ri VI] Demonstrativa Ratione Proposita seu Scientia Fundamentaliter et breviter Numerandi Juxta ductum clarissimi Clausbergi Prof. Matheseos in Academia Lipsensi*. A IV. és V. könyv hiány-

¹² SZENTMÁRTONI Kálmán: *Adatok a torockói iskola történetéhez*. In: Kelemen Lajos emlékkönyv. 1957. 578. — Sebes Pálnak George Barijiu volt egyik legkedveltebb tanítványa, négy évig tanította és élete végéig levelezett vele.

- zik. Másolat 1774–75-ből. 129–180. l. Possessor: A. Tordai Közép Tanoda Igazgatója.
98. Ms. 1086. Szentábrahámi (Lombard) Mihály (unit. püspök 1683–1758): *Elementa Geometriae*. Másolat 1723–27-ből. 39 l.
99. Ms. 1160. *De arithmetica*. 1751–52. Bálint J. (1755-ben a tordai unitárius iskola igazgatója, később ügyvéd) másolata. 118 l.
100. Ms. 1162/E. Pálffy Benjámin: *Elementa Geometriae*. 1754. 326–380. l.
101. Ms. 1239/D. *Az aritmetikának rövid summája*. Torockó. 32–40. l. Másolat 1823-ból, Botár Simon által.
102. Ms. 1972. *Elementum Matheseos Purae. Pars Prima*. Csipkés János másolata 1785-ből. 224 l.
103. A kolozsvári unitárius teológia könyvtárában 1957-ben előkerült egy latin nyelvű, kiforrott, szép írással készült aritmetikai kézirat. Sajnos csonka, hiányzik az eleje és a vége. 46 oldala maradt fenn. Két részből állt, fennmaradtak a IX–XIV. fejezetei. Első a *Regula Societatis Temporum*, utolsó a *De Rgla Algebraica*. A második résznek megmaradt az első tíz fejezete. Első a *De Fractionibus numerorum in genere*, utolsó a *De Divisione Mixtorum*. — Később, tanulmányozva az 1698-ból származó és az udvarhelyi Osváth Tékában fennmaradt aritmetikai kéziratot, meglepődve állapítottam meg, hogy a két aritmetika úgyszólván szó szerint egyezik.

A kolozsvári akadémiai fiókkönyvtár őrzi az egykori *balázsfalvi görög katolikus román líceum* könyvtárát is, melyben fennmaradt két matematikai kézirat is.

104. Gheorghe (Gherontie) Cotore: *Matheseos practica*. Cotore a nagyszombati főiskolán 1743-ban tartott matematikai előadást jegyezte le. Jegyzeteit bizonyára felhasználta balázsfalvi tanár korában.
105. Partenie Jacob: *Elementa Arithmeticae Numericae*. Szerzőnek az 1780–89-ben Balázsfalván a retorikai osztályban tartott előadásait tartalmazza. Victor Marian megállapította, hogy definícióit Jacob szó szerint Hell Miksa Kolozsvárt kiadott tankönyvéből vette át.¹³ (*Elementa mathematica . . . Tomulus I Complectens, Elementae Arithmeticae, Numericae et literalis seu Algebrae*. Claudiopoli, Typis Academicis S. J. Anno 1755.)

A kolozsvári Egyetemi Központi Könyvtár őrzi az egykori *Erdélyi Múzeum-Egyesület* kézíratait is. Az egyetemi könyvtár kézírattárának cédulakatalógusát Vigh Károly könyvtáros állította össze 1960 körül. A következő matematikai kéziratokat tartalmazza.

106. Ms. 901. *Ars construendi horologium solare*. 18. sz. 24 l. + 7 t.
107. Ms. 1261. *Lehre der Geometrie*. h. n., sz. n. Tanuló füzete, minden második lapra írva, 14 lapon.

¹³ MARIAN, V.: *Manuscrisul de aritmetică numerică a lui Jacob Partenie*. = Studii si cercetări matematice, Filiala Cluj, VIII. nr. 3–4. 1957. 291–301.

108. Ms. 1278. Aritmetikai feladatok, számvetések, digitális aritmetika stb. Rajta Bethlen Karolina neve.
109. Ms. 1568. *Notiones geometriae* per P. Bornemisza. 1806. 154 l.
110. Ms. 1650. *Matematika és politika geografia sengéje*. 1850. Geschrieben Ludwig Bodor, Thorotzkónn. Kis formátumú diákjegyzet. Ráírva még: Györfi Josef Rector ur.
111. Ms. 1686. *Elementam Arithmeticae vulgaris quam Logisticae Speciosae seu Arithmeticae Literalis nec non Analyseos mathematicae seu Algebrae*. 1760. Joh. Benedek Marburgi Cattorum. Több tantárgyat ölel fel: *Praecognoscenda in Univerſam Mathesim. Elementa Aritmetice. Babis Arithmeticae Litteralis seu Algebrae*. 137 l.
112. Ms. 1858. *Prelectiones Logica, Methaphisica, Ethica, Mathematica item et Architectonica* quas In Alma Cao-Regia ac Principali Academia Claudiopolitana Anno Salutis Reparate 1782 Factas in proprium usum conscripsit Aloysius Barabás Nobilis Siculos De Csik Szépvíz In Convictu Regio Theresianae Q.C.A.M.D.I. et S.O. A 173. oldaltól kezdődik: *Arithmetica et Algebra*. Ex Praelectionibus ... Adolphi Gegö.
113. Ms. 1787. *Synopsis Elementorum Matheseos Universae* ... Auctore Christiano Wolffio. Agrop. 21 Sept. 1740. A végén: Ex gratuita ... obtinuit Ladislaus Jun Com. Toldalagi Ao 1767.
114. Ms. 2046. *Matheseos initia*. A logaritmus tárgyalásakor ajánlja Vega logartábláit, amelyek első kiadásban 1783-ban jelentek meg nyomtatásban. Tehát a kézirat ennél később keletkezett.
115. Ms. grec. 4067 (BVR). Az aritmetika elemei a kiváló és szofista Lesboszi Beniamin által írva (Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς συγγράμματα ὕψω τοῦ ἀριστοῦτε καὶ σωφοτάτου κυρίου βενιαμιν τοῦ λεσβίου)
Ez a görög aritmetikai kézirat a George Sion-fonddal került Kolozsvárra, Sion hagyatékozása révén. A kézirat a bukaresti fejedelmi görög akadémián készült, ahol szerzője 1815-től 1818-ig tanított. 1817-ben a kézirat a Grigoriosz Karposz tulajdonába került. 1818-ban Bécsben nyomtatásban is megjelent. A kézirat két kéz írása. 66 l.

A Nagyenyedi Tudományos könyvtár a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak a fiókkönyvtára. Állományát a volt *Ref. Bethlen Kollégium* nagykönyvtára képezi.¹ A következő matematikai jellegű kéziratokat őrzi.

116. Ms. 105. *Principia prima astronomiae*. Hazai papír. 1778-as adatot is idéz, keletkezése tehát ennél későbbi. Rajta egy név: Ioan Kintses, aki 1788-ban subscriptált.

¹ MIHÁLYI Károly: *A nagyenyedi Bethlen ev. ref. Collegium könyvtára*. = MKsz 1884. 27–101.; Id. NAGY Géza: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története*. Kvár, 1947.; JAKÓ Zs.: *A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In: Írás, Könyv. ... 199–208.

117. Ms. 116. Chr. Wolffii: *Geometria*. Agropoli, 1740. Rajta Lázár Joh. neve.¹⁵
118. Ms. 145. *Elementa geometriae theoreticae et practicae*. Claudiopoli, 1751. 154 l. Végén: Index terminorū in hoc Libro explicatoř.
119. Ms. 174. *Jegyzet a számtudományból*. Ideiglenes t. Sz. Szász Károly által. Nagyenyeden, 1837. Gáspár. 122 l.
120. Ms. 305. Szász Károly;¹⁶ *Számtan*. Kézírtos kurzus ezelőtt 100 évről és tartalomjegyzék (az első lapon). 91 l.

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 1954 végén kibővült az ottani volt református Kollégiumi nagykönyvtárral, majd a szászvárosi ref. kollégium, a székykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárával, a mikházi egykori ferencesek könyvtárával, könyvekkel a Nyárad mentéről, a volt marosvásárhelyi római katolikus gimnázium könyvtárával, a máramaroszigeti református gimnázium könyvtárának egy részével stb. Ezek együtt képezik a marosvásárhelyi Bolyai–Teleki dokumentációs könyvtárt, pontosabban Maros Megye Könyvtárának a Teleki–Bolyai fondját.¹⁷

Farczády Elek 1951-ben elkészítette a volt ref. kollégium könyvtára kéziratának tematikus és topográfiai katalógusát. A kollégiumi könyvtárban a következő matematikai kéziratok maradtak fenn.

121. Ms. 72. Nádudvari Sámuel¹⁸: *Trigonometria*. Agropoli, 1743. 17 l.
122. Ms. 72. Uő: *Calendario-graphia vetus et nova. In usum auditorum suorum Concinnata*. 22 l. *Elementa Chronologiae Wolffianae ex idiomate germanico in latinum translata*. 1742. 24 l.
123. Ms. 72. Ismeretlen szerző (Nádudvari?): *Elementa Architecturae civilis*. 34 l. *Elementa Architecturae Militaris sive Fortificatoria*. 1743. 26 l.
124. Ms. 77. *A kolozsvári successiorol valo Tractatus, Mely Ugyan Kolosvaratt in Anno 1603 A Kolozsvariaknak jo modjával valo Osztozások dolgáról Magyarul irattott*. 68 l. 19. századi másolat.
125. Ms. 98. Rimaszombati Kaposi Sámuel¹⁹: *Kolligátum. Studiorum Mathematicorum Pars Quarta Exhibens Astronomia . . . A. D. 1696*.
126. Ms. 98. (4). *Ars sciatercia*. A szerző Kaposi S.

¹⁵ A literátus Lázár János (1703–1772) „nemcsak népszerűsítette Erdélyben Christian Wolf és Voltaire filozófiáját, hanem maga is könyveket írt, adott ki és szenedélyes bibliofilnek számított.” (JAKÓ); TOLNAI GÁBOR: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. = Erdélyi Múzeum 47/1942. 388–397. — Nem valószínű, hogy az idézett *Geometria* Gróf Lázártól származik.

¹⁶ Szász Károly 1821-től a nagyenyedi kollégium jogi tanára, 1839-től a kollégium természettudományi tanszékét látja el, majd 1851–1853 között a marosvásárhelyi kollégium tanára.

¹⁷ KONCZ József: *A marosvásárhelyi hely. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése*. = MKsz 1879. 215–233., 313–32.; FARCÁDY E.: *A marosvásárhelyi Bolyai tudományos könyvtár*. In: Kelemen Lajos emlékkönyv. Bukarest, 1957. 265–278.

¹⁸ A marosvásárhelyi ref. kollégium tanára volt az 1740–46. években. Bod szerint „öregségére Hollandiába bujdosott”.

¹⁹ Az 1689–1713. években a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium tanára.

127. Ms. 98. (5). *Tractatus mathematicus de partibus, usibus et fabrica quadrantis astronomico geometrici (Informatorium Mathematicum de Pantometro...)*. Authore et Auctore Samuele Kaposi... Anno 1708 2. Martii.
128. Ms. 114. *Zusatze zu dem Lehrbuche für Forster oder die es werden, wollen*, von Georg Ludwig Hartig vorgetragen vom Forstprofessor zu den k. k. Forst-Institute zu Schemnitz.
129. Ms. 205. *Aplicata Statistica*. Mellyet készített T. I. Professor Köteles Sámuel Ur a' maga tanítványi számára. Leírta Sombori Sámuel 1813-ban Febr. 18-kára. 117 l.
130. Ms. 206. Köteles Sámuel²⁰: *Statistica*, írta tanítványi számára... M Vásárhelyen Philosophiae Professor 1805. 416 l.
131. Ms. 218. *Theoretica Statistica* 1813 Dec. 10 Melyet leírt Sombori Sámuel. Alatta más írással: Köteles Sámuel. 93 l.
132. Ms. 225. *Nevezetes emberek életirata* (köztük Newton, Leibniz stb.). 156 l.
133. Ms. 358. *Euclidesnek minden megtartott munkái A Savillai égrendtani köztanító Gregory David bírálata szerint*. Incze Ferenc ford. (Gerend). 1842 előtti eredeti másolata. In folio. I–III. kötet, 1–208., 209–450., 451–686. (D. Gregory 1703-ban kiadta Oxfordban Euklidész *Elemeit* a Henry Savile-féle felfogásban, átdolgozásban.)
134. Ms. 380. *Az zám vet[és]nek és hasznos uta es modgia*... 1626. A schola Rivulina (nagybányai ref. gimnázium) praeceptora, Stephanus Geresi írta.²¹ 183 l. Címlapja hiányzik.
135. Ms. 394. *A marosvásárhelyi egykori szücs-céh számadáskönyve* 1625–1674. és 1687-ből. 375 l.

A Teleki-Tékából²² csak Teleki Sámuel (1739–1822) matematikai kézirateit említhetjük meg.

136. Egy füzet Teleki S. gyermekkori jegyzeteit őrzi: *Institutiones Geometriae theoreticae et practicae Methodo Mathematica Adornatae* Ao 1751 die 18 Febr. Descripta per me S. R. I. Comitem Samuelem Teleki junior de Szeék, Czelnae. cl. D. Steph. Tőke.
137. Ms. 313. Teleki Sámuelnek a baseli egyetemi előadásokon felvett matematikai jegyzetei: *Notationes ex collegio Bernoulli Johannis*. 1758. 146 l.
138. 325. Teleki S.: *Annotationes Mathematicae et alia*.

²⁰ Az 1799–1818. években a kollégium tanára volt.

²¹ L. TÓTH Sándor: *Geresi István aritmétikája*. Klny a Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Ser. Mathem.–Physica, fasc. 2/1962 és fasc. 2/1963-ból.

²² BIÁS István: *Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez*. Marosvásárhely, 1901.; TELEKI Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története*. = Erdélyi Múzeum XXXV. köt. (1930.) 10–12. 313–324. A Teleki-könyvtár katalógusát maga a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel nyomatta ki Bécsben, négy kötetben, az 1796–1819. években.

139. A könyvtár őrzi Teleki Sámuelnek a Bernoulli Daniel és Johannal való levelezését, mely főleg matematikai kérdéseket tartalmaz.²³

A székegykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárában az alábbi matematikai kéziratok maradtak fenn.²⁴

140. Ms. 0374. Adatok a decimák történetéhez, kimutatás az 1582. évi decimák kiadvatalához. 1760–1774.
141. Ms. 0540. Suchovos Gustav: Matematikai és geometriai kézikönyv latinul. 1781. (a katalógus szerint). Egy terjedelmes mű: 1–187. és 1–230. l. A következő tantárgyakat tartalmazza: *In Mathesin Universam; Arithmetica Theoretica; De Arithmetica Practica; De vulgaribus Numeror Fractionibus; De Fractionibus Decimalibus*. A második rész: *Algebra; De ratione tam Arithmetice qui[!] geometrie*.
142. Ms. 0544. Lázár St.²⁵: *Az Algebra Elemi tudományára intézett oktatás*. 1711 (?). 146 l.
143. Ms. 0545. *Matematika. Rövid oszvegbe foglalt oktatás a tizedes számokkal*. 22 l.
144. Ms. 0660. Ürmösi József: *I. rész: Geometria theoretica., II. rész: Geometria practica*. Claudiopoli, 1770. 264 l.
145. Ms. 0678. *Arithmologia azaz Számláló Igék után való Tanítás*. Zs:T:M: által M Vásárhelyt, CI OI OCLXI (1661). Most újra le íratottat és meg bővítettet (olvashatatlan) által Kvárt, 1787. 130 l.

A gyulafehérvári Batthyaneum, gr Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspöknek 1798-ban alapított könyvtára (Biblioteca Centrală de Stat a RSR Filiala Batthyaneum Alba Julia), Románia középkori kéziratokban leggazdagabb könyvtára.²⁶ De az általunk tanulmányozott korszakból is őriz említésre méltó kéziratokat.

146. Ms. 494. Johann Tallafusz de Schatzberg;²⁷ *Tabulae logarithmorum. T. I–III. Trausch III*. 165. 181+158+157 l.
147. Ms. 504. Uő: *Selbslehrende algebra*. 1784. (Nyomtatásban is megjelent Nagyszébenben, 1787-ben). 248 l.
148. Ms. 600. Uő: *Selbslehrende Algebra über Gründliche Anleitung wie ein jeden ohne mundlichen Unterricht je selber je vollkommenheit gebomigen*. 1786. T. I. (1–2):

²³ A Teleki–Bernoulli levelezést GULYÁS Károly adta ki a Matematikai és Fizikai Lapok XXI. és CXCV. kötetében. L. még: Gróf Teleki Sámuel úti naplója (1759–1763), s. a. rend. BIÁS István. Marosvásárhely, 1908.; JELITAI J.: Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki-naplók és levelek tükrében. = Mat. és Fiz. Lapok XLIII, CXLII.

²⁴ Sándor János: *A székegykeresztúri középtanoda könyvtára*. = Keresztény Magvető 1877. 75–89.

²⁵ Esetleg a későbbi Lázár István (1742–1811) műve, aki Bécsben, Amszterdamban és Leidenben hallgatott bölcsészetet és teológiát, és a kolozsvári unit. koll. rektora, majd unit. püspök volt.

²⁶ BEKE Antal: *Az erdélyi egyházmegyei Batthyány-könyvtár kézirati névsora*. K. Fehérvár, 1871.; VARJU E.: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. = MKsz 1899–1901. és klny. Bp. 1901; SZENTIVÁNYI, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1958.

²⁷ II. József idején Schatzberg Erdély számvevője Szébenben. Meghalt 1792-ben.

- 203 + 162 l., *T. II.* (3–4): 173 + 162 l., *T. III.* (5–6): 154 + 120 l. A végén négyzetek és köbök táblázata.
149. Leltározatlan: Emericus Kovács olim prof: in *Matheseos et Physicae, Elementis Algebrae* in Lyceo Episcopali A. Carolensi Tentamini publico primi semestris A. 1825. (Algebra, geometria, sorok elmélete, trigonometria, astronomia, compendium Oeconomico Ruralis).
150. Ms. I–49. A könyvtáros szerint: *Türkisches Elementar-Buch der Geometrie*. Sok mértani rajzot és trigonometriai számítást tartalmaz, de valójában a középkori ágyúk (hamber) gyártására, irányítására vonatkozó tanulmány, török–arab nyelven, arab ír ással és természetesen keleti-arab számjegyekkel. Közel fele a számításoknak egy második kéztől származik. 49 l. Mártonfi Antal, a gyulafehérvári csillagda első igazgatója a kézirat első lapjára az alábbiakat írta: „Ez találtatott Grátzban a Bonaparte író asztalán egy más könyvvel együtt, midőn a Loebeni vesztesség után (1788 okt. 3) sietve vissza ment Olaszországba és nekem egy jó barátom által el küldetett”.
151. Ms. III–1. *Tariffa Turcica. Saeculi XV.* Hosszúka, nagy formátumú, terjedelmes török számviteli könyv (defter).

A csíksomlyói ferences-rendi szerzetesek könyvtára²⁸ 1958 szeptemberében, amikor benne matematikai kéziratok után kutattam, részben még a helyén volt, de elhanyagolt állapotban. Az anyag megmaradt részét jelenleg a Csíkszeredai Múzeum őrzi. Az alábbi matematikai kéziratokat találtam benne.

152. Bekötött könyv (4-r), a címlapján: *Jus Canonicum et mathesis*. Belül: Per illustris Beniamin Csukás iuriconsultus Professor in Episc. civitate agriensi fecit . . . Anno 1744. Benne az aritmetikai rész 32 l.
153. A könyv (4-r) címlapján: *P. Mathesisek, Phisica*. Scrip. Franciscus Fazakas. Benne többek között: *Introductio in Geometriam*. 19 l., *Geometria practica*. 8 l., *Praeliminares in algebram* (logaritmust is tárgyal). A végén: *Finis algebrae* 1821/2 Francisci Fazakas. 76 l. Összekötve egy más kézzel írt jegyzettel: *Conspectus Tentaminis Publici quod a Physica* In Episcopali Albocarolensi Lyceo Semestri Primo Anni 1823. A végén: *Nomina Auditorum*. Egy fizikai mű, astronomiát is tartalmaz. 263 számozatlan lap. Finem 25 Julij 1823 In Lyceo Eppali Albae posuit Fr. Fazakas . . . Clericus Strictionis observantiae. Sti: P: Franc:.
154. Nagy formátumú könyv (4-r), címlapján: *P. Varia studia scripta. De Virtutibus Theologicis* stb. A végén: *Geometria Rhetorum utriusque Semestris. Elementa Geometriae Practicae*. Az első lapon előszószerűség, eltérő színű tintával, 1806. dátummal. 24 l.
155. *Geometria* (latinul), írta Krämer Bonifác. 67 l. 19. sz.

²⁸ BALLAGI Aladár: *A csíksomlyói szent ferenczrendi zárda könyvtára*. = MKsz 1879.; GLÓSZ Miksa: *A csíksomlyói r. k. főgimnázium tanári könyvtárának vázlatos történelme és szakkatalógusa*. = Főgimnáziumi Értesítő 1886., 1888.; GLÓSZ Miksa: *A csíksomlyói szent ferenczrendi szerzetesek nyomdájában. . . megjelent könyvek. . . címtára*. Csíksomlyó, 1884.; MUCKENHAUPT Erzsébet: *Egy könyvtár viszontagságai – századunk második felében*. = A Hét (Bukarest) 1990. máj. 24. 3–4.

156. *Reflexiones quae hactenus dicta illustrent, et facem sequentibus postremis duobus capitibus praeferunt* . . . 20 lapnyi töredék, mely analitikus mértant tárgyal. A csíkszépvízi levéltárból került a Csíkszeredai Múzeumba.
157. *Arithmetica*. Per Petrum Bándi. 1832. Csak a *III. Caput*ot találtam meg.
158. Német nyelvű tereptan 1776-ból. 124 l. A csíkszeredai r. k. gimnázium könyvtárából származik.
159. *Elementa matheseos*. A gyergyószentmiklósi r. k. plébánia könyvtárából került a Múzeumba.

A székelyudvarhelyi volt református kollégium könyvtára 1961–67. között befogadta az egykori udvarhelyi katolikus gimnázium, valamint az egykori állami reálgimnázium régi könyvanyagát is, és együtt képezik a mai Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárt, mely 1970 óta a városi könyvtár részlege. Őriz néhány értékes matematikai kéziratot, melyek a volt ref. kollégium könyvtárához tartoztak.²⁹

160. Ms. 140 J (Osvát Théka nr. 2054). *Arithmetica I. k.* 1698. 42 l.
161. Ms. 153/IV. Egy kolligátum harmadik része: *Trigonometria*. 9 l. Szigethi Gyula Mihály (1759–1837)-tól származik. A következő rész: *De mechanica*. 26 l.
162. Ms. 154/VI. Egy kolligátum harmadik könyve: *Mathematicai studiumok* (algebra). 1790. 53 l.
163. Ms. 165/XVII. Egy kolligátum egyik része: *Scientia Mathematica*. 92 l. Másik része: *De arithmetica*. 104 l. Második könyve: *Geometria*. 36 l. Egy másik része 1812-ről kelezve.
164. Magyarosi Sz. József: *Geometria*. 1834.
165. Ms. 174/XXVIII. *Notanda ad arithmetica, Geometria, Astronomiam*. 1791. Borítólapja belső oldalán: Szigethi Mihály pro anno 1795.
166. C. Natalatzi: *Elementa*. 1753.

Az egykori sepsiszentgyörgyi „Székely–Mikó” ref. kollégium könyvtárában 17–18. századi matematikai kéziratokat is őriznek. A kollégium – illetve első évtizedeiben csak gimnáziumról beszélhetünk – könyvtárának alapjait már az első években megvetették. (A gimnáziumot csak 1859-ben alapították.)³⁰ Az ún. nagykönyvtár alapját Teleki Domokos könyvtára képezi. Már ezzel, esetleg a későbbi adományokkal kerülhettek az említett kéziratok a könyvtárba. Eredetüket csak külön tanulmány tisztázhatná.

167. Ms. IX/68. *Magyar Arithmetika az az, Szám vetésnek tudománya*. Az első oldalon egy utólag rávezetett mondat: „Lugosi Ferenczé ez az aritmetikás könyv: melyet még az híres es jo emlékezetü Nagy Enyedi Collegiumban in pueritia mea

²⁹ GYALUI Farkas: *A székelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára*. = MKsz 3/1895. 332–336.; M. HUBBES Éva: *A kollégiumi könyvtár története*. In: *A székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum Évkönyve* 1970.; JAKÓ Zs.: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*. In: J. Zs.: *Írás, könyv*. . . 219–251.

³⁰ DOMJÁN István: *A sepsiszentgyörgyi ev. ref. Székely Mikó-kollégium története (1859–1895)*. Sepsiszentgyörgy. 1898.

irattam le, és tanultam in privata a Domino Basileo Gidofalvi”.³¹ Egy időszámítási feladatból következtethetően a kéziratot (vagy amiről másolták) 1669-ben szerkesztették. A dátumot más feladatok is megerősítik.

168. Ms. IX/173. Joh. Georg. Puskailer: *Rechen Buch*. MDCCII. 87 l.
169. *Elementorum Geometriae*. Pars prima: *Geometria Theoretica*. 1734. 35 l.
170. Ms. IX/42. Egy kolligátum, mely több tantárgyat ölel fel: *Praecepta geometrica. Aphorismis brevibus Concepta*. A borítólap belső oldalán: Gabrieli Jantso 1746 Die 8 7-bris. A második lapon: Anno MDCXLVI (tévesen, MDCCXLVI helyett). 29 l.
171. *Manuductio ad Horographiam Sciatericam Geometrice culomandam. De Fabrica Quadrantis Astronomici*. 45 l.
172. *Compendium Astronomiae*. Scripta Anno 1743 4 Die Mensis Februarii per Gab. Jantso. 71 l.
173. *Elementa Geometriae. De principia generalis. De Planimetria theoretica. De Stereometria Theoretica. Geometria Practica. De Instrumentis geometricis et mensuri. De Longimetria Practica*. 53 l. 1743. Gabr. Jantso.
174. Jelzet nélkül: Otto Petzval: *Geometria Sublimior*. In *Institutio Geometrico Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae. Matheseos Elementaris, et sublimioris*. Pestini 1847. 109 l.

A szatmárnémeti volt református gimnázium könyvtárában is fennmaradt néhány matematikai kézirat.

175. K/86. *Die Forst-Mathematik*.
176. K/111. Gregorius Böcskei: *Trigonometria*.
177. K/253. Soos Sámuel: *Kiss Diarium*. Egyik része: *Arithmetika vagy Számvetés*. 1818.

A Brassói Állami Levéltárban (Honterus-Fond) a következő matematikai kéziratokat találtam.

178. Ms. 81(63). *De scientia Comptabilitatis sive ratiocinaria in genere*. 36 l. + táblázatok. (Bibl. Gymn. Coron. XXXIX 5)³².
179. Ms. 91(73). *Die Arithmetica oder Rechenkunst*. Beschreiben von C. M. Büchner. 287 l. *Handels Rechnungen*. 298 l. Egy bejegyzés szerint a kézirat 1727-ből származik.
180. Ms. 126(107). Német számadáskönyv. 1806. 36 l.
181. Ms. 294(271). Érme-átszámítási táblázatok. Német nyelvű. 56 l. 1785-ből.

³¹ Gidófalvi S. Vazul teológiai tanulmányait a franeakerai egyetemen végezte, 1632-től. Disputatiója 1633-ban jelent meg.

³² GROSS, I.: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasial-Bibliothek*. = Arch. d. Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde XXII. (1887.). 621–628.

182. AbIV.u.191. Cirill betűs iratcsomó. Címe: *Catastihe comerciale Zaharie Nicolau și Joniță Dan*. A könyvtel előbb ószláv, majd 1765-től kezdve román nyelvű, cirill betűkkel írva, de arab számokkal.³³
183. Nr. 752. Számviteli könyv, a kiadásokat tartalmazza. Catastif a 7016–7017. (1508–1509.) évekről. Ószláv nyelvű, kizárólag cirill számjegyeket tartalmaz. Eredete ismeretlen. Szerb–román neveket tartalmaz, fizetési eszközül az aszper (újgörög aspron) nevű török ezüst pénzt szerepelteti. 13 l.³⁴

A brassói „Honterus” evangélikus közösség levéltárában (ma Arhiva Bisericii Negre) is néhány jelentős matematikai kéziratot találtam.

184. Ms. IV. F. 331. *Arithmetika* (német nyelven). 1683. 143 l. Az elején 22 lapnyi latin szöveg.
185. Jelzet nélkül: *Manuductio ad usitationes Arithmeticae species*. 1701. 65 l. Tovább néhány lapnyi, befejezetlen, latin nyelvű, primitívebb írással fogalmazott aritmetika következik.
186. Ms. III. Teutsch Josef: *Rechenkunst*. 2. Aufl. Kronstadt, 1755. A nyomtatványhoz fűzve, sok, kézzel írott, régi erdélyi és román érem, súly és egyéb értékekre vonatkozó jegyzet.

A Segesvári Állami Levéltár is őriz néhány matematikai kéziratot.

187. Ms. 14 (2290). *Sectionum conicarum*. De Robert Simson. 1800. A könyv címlapján: Rob. Simson de Sectionis Conicis. Libri V. Az első lapon: Martini Schuster Schäsb. A dolgozat kezdete: Sectionum Conicarum Libri quinque Auctore Roberto Simson M. D. In Academia Glasuensi Matheseos quondam Professore. Scriptum Tubingae Ao 1800 Ex Editione Secunda, quae Edinburgi Ao 1750 Sumptibus W. Sands et A. Kincaid in lucem prodiderat.
188. Ms. 32 (344). *Arithmetica: Vulgarem, Italicam, civilem, algebricam* (német nyelven). Későbbi írással: Biblioth. Gimn. Schesborgss. Don D. Joh. Schell Nob. ab Ehrenschild. Még rávezetve: Vittenberg Ao 1703.

A nagyszebeni Brukenthal Múzeum kéziratárában is fennmaradt néhány matematikai kézirat.³⁵

189. Ms. V. szerk. 4. polc 143. *Das erste Büchlein auch der Anfang, in welchen zu lehren von den Sechs Specien und probationen derselben*. 56 l. Tulajdonosa 1813-

³³ Egy lapjának a hasonmását l.: TÓTH, A.: *Primele manuscrise matematice românești din Transilvania*. Cluj, 1974. Fig. 22.

³⁴ A kézirat nyomtatásban is megjelent: TROCILESCU, Gr. G.: 534 *documente istorice slavo române*. București, p. 469–482. — Egy lapját l. TÓTH, A.: *Primele manuscrise matematice românești din Transilvania*. Cluj, 1974. Fig. 10.

³⁵ TEUTSCH, Fr.: *Der älteste Katalog der Hermannstädter Kapellenbibliothek*. = Korrespondenzblatt des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde III. 8. 93–94.; GÖLLNER, Carl: *Din istoricul unor biblioteci feudale ale sasilor din Sibiu*. = Studii si cerc. de bibliologie V. (1963.). 221–230.

- ban: S. Buchinger. A kézirat a Kapellen Bibliothekből származik. Több időszámítási feladatból következtethetően 1731-ben készült. Az évszám a kézirat végén is megjelenik.
190. Ms. V. szerk. 4. polc 99. *Facillima artis arithmeticae methodus*. Das ist Sehr leichter Unterricht und Lehrart . . . von Lechner Johann Baptista. 206 l. A gimnázium könyvtárából, ill. a Kapellen Bibliothekből származik.
191. Ms. 129. Matematikai tankönyv, melyet Samuel von Reissenfels (1813-ban elhunyt a lipcsei csatában) másolt. Tartalma: aritmetika, geometria és trigonometria. 75 l. Cím nélküli, eredeti kötésben. A gimnázium könyvtárából származik. Jelzete: B B S Ms. V. szerk. 4. polc.
192. *Theoretisch-praktische Rechenkunst welche die deutlichste gründlichste Anweisung zu allen vorkommenden Berechnungen ertheilet*. Anno 1792. Írta (vagy másolta) I. G. Reschner.
193. *In Arithmetica Gemmae Frisii*. Másolója ismeretlen, kb. 17. sz. végén. 128 l.
194. Az MTA kézirtára Mennyi. 4. r. 5. alatt őriz egy kéziratot, melyet talán nevezhetünk erdélyinek: Sipos Pál: *Tractatus de conicis, etc.* Sipos Pál (1759–1816)-nak más kéziratai is ismeretesek.³⁶

A 19. század első feléből a következő erdélyi román nyelvű kéziratok aritmetikák maradtak fenn.

195. Gyulafehérvárt a Megyei Múzeum könyvtárában, ms. 102. sz. alatt található Nicolae Muntean ortodox vallású tanítónak (dascăl normalicesc) egy füzeté, melynek egy része cirill betűs aritmetikát tartalmaz. Arab számokat használ. Írása gondos, kalligrafikus. Olyan művelt tanító írása, aki ismerte a magyar és latin nyelvet is. A matematikai szakkifejezéseket latin betűkkel írta. Az aritmetikát az 1826/27-es iskolai évben jegyezte le.
196. Az aradi ortodox püspökség könyvtára (az egykori görög katolikus püspökség könyvtára) őriz egy *Carte de dothorie* című kéziratot, melynek végén 19 oldalnyi aritmetikát találunk. Szerzője a petrilai parochus Ioan Popovits. Az aritmetika címe, akár a Munten aritmetikájáé, *Invățătura despre Aritmetică. Povățuire în Aritmetică*. A kézirat keltezése 1843. Muntean aritmetikájának majdnem szó szerinti másolata.
197. A pécskai (Arad mellett) ortodox parókia könyvtára két cirill betűs aritmetikát őriz. Az egyik az aradi román tanítóképzőben 1837-ben, a második évfolyamon a téli félévben tartott aritmetikai előadásokat örökölte meg. Címe: *Aritmetică în cursul al II pe semestrul de iarnă*. Szerzője vagy leírója Andron Simon.
198. A másik kézirat ugyanabban az intézetben, valószínűleg ugyanabban az évben készült és a nyári félév anyagát tartalmazza, tehát folytatása az előbbinek. Hiányzik az eleje (a téli félév november 3-tól húsvétig, a nyári félév a húsvét utáni első vasárnaptól Szent Mihály napig tart). A két kézírás különbözik. Ezek az

aritmetikák természetesen már igényesebb, meglepően színvonalas előadásokat örökítettek meg.³⁷

* * *

Amint az köztudott, az oktatás nyelve a 14–18. századokban – az anyanyelven tanító legalsó szinttől eltekintve – még mindig a latin, illetve ortodox iskolákban az ósláv. Ez tükröződik a fennmaradt matematikai kéziratok jegyzékében is. Ósláv nyelvű kimondottan matematikai szöveg ezekből a századokból nem maradt fenn, csupán időszámítási eljárást is lejegyző vallásos írás, illetve néhány 18. századbéli, kereskedelmi számításokat is tartalmazó kézirat. De – amint az a felsorolt kéziratok áttekintéséből is kiviláglik – készültek tankönyvek anyanyelven is. A magyar aritmetikák Gemma Frisius művének ismeretét, a német aritmetikák pedig Adam Riese hatását tükrözik. Ezek az anyanyelven írt aritmetikai munkák protestáns tanintézetekben készültek, református, unitárius, illetve evangélikus középiskolákban.

A középkorban – sőt még az újkorban is – az iskolákat az egyházak létesítik, tartják fenn és irányítják. A városok, falvak vagy földesurak által fenntartott iskolák is felekezeti jellegűek.

Csak a Ratio Educationis (1777.), illetve a Norma Regia (1781.) tesz kísérletet az oktatás állami irányítás alá helyezésére. Az 1781. október 24-én kelt ediktum jogot ad a nem katolikus felekezeteknek is arra, hogy iskolát létesítsenek minden olyan helységben, ahol közösségükhöz legalább 100 család tartozik.

Amint tudjuk, a reformációnak jelentős szerepe volt az anyanyelvű oktatás terjesztésében. Ez magyarázza, hogy az első anyanyelvű matematikai tankönyvek is protestáns iskolákban születtek meg.

Ugyanakkor az oktatás nyelve a középiskolákban a 18. században is a latin; ezt jegyzékünk is tanúsítja. Noha ebből a századból is maradtak fenn anyanyelvű matematikai kéziratok, az anyanyelvű oktatást hivatalosan csak a 19. század elején vezették be.

A jegyzékbe vett matematikai kéziratok zöme különböző könyvtárakban, elsősorban Erdély nagy múltú iskolai könyvtáraiban maradt fenn. Nem feladatunk ezen könyvtárak kialakulásának, jelentőségének a tárgyalása. Ezt a munkát nálunk illetékesebbek elvégezték. Gondolunk például Jakó Zsigmond tanulmányára: *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben*; (Írás, Könyv, Értelmiség. Bukarest, 1977. 284–304.) Ugyancsak Jakó egy másik, már idézett tanulmányával, a székelyudvarhelyi kollégium könyvtára történetének korszerű, tudományos elemzésével konkrétan is bemutatta egy ilyen iskolai könyvtár kialakulását, minden viszonytárságok közötti fennmaradását, fejlődését.

Az erdélyi matematikai kéziratok listájának összeállításánál a lehetőség szerinti teljességre törekedtünk. Ez a jegyzék mégsem teljes. Így hiányoznak a megyesi evangélikus gimnázium könyvtárában esetleg még fennmaradt matematikai kéziratok. Amikor 1961 júliusában ezek után kutattam, az evangélikus egyház vezető lelkésze, dr. Heydel arról értesített, hogy a háború után levéltárunk megsemmisült (zúdzába

³⁷ Ezeknek a román kéziratoknak az ismertetését és sok lapjuk reprodukcióját lásd TÓTH Sándor idézett művében.

küldték), a kéziratokat pedig elszállították (talán a nagyszebeni Állami Levéltárba). A háború után a máramarosszigeti és százvárosi kollégium könyvtárainak az anyaga is nagyrészt elpusztult, illetve elszállításra került. Nem akadtam a nyomára több régebbi szerzetesi iskola könyvtárának, ill. levéltárának sem.

Munkámban az anyagiak és a szabadidő hiánya is korlátokat jelentett. Néhány kevésbé ígéretes könyvtár tanulmányozására már nem került sor. A felkeresett könyvtárakban, illetve levéltárakban is csak igen keveset időzhettem, a kutatómunkát úgyszólván futva végeztem. Így feljegyzéseim itt-ott hiányosak lehetnek. Mindezek ellenére, meggyőződésem szerint a fennmaradt idevonatkozó kézírásos anyagnak a zömét és a jelentősebb részét sikerült felleltároznom.

A kutatómunka során az első látásra fontosabbnak ítélt 80 db kézitről mikrofilmet készítettem. Főleg ezek a filmek képezik alapját a folyamatban levő elemző-értékelő munkának. A felsorolt kéziratok címei egymaguk igen keveset mondanak a bennük tárgyalt anyagról, a bennük rejlő matematikai ismeretek fejlettségéről, korszerűségéről, a kézirat valódi értékéről. Csak arról értesítenek, hogy a szóban forgó kézirat az elméleti vagy alkalmazott matematika melyik ágazatát tárgyalja. Legnagyobb az aritmetikai kéziratok száma, mert a tantervek kezdettől ennek biztosították a legnagyobb teret. De vannak geometriai, trigonometriai, algebrai, az időszámítást, napórák készítését, csillagászatot, asztrológiát ismertető topometriát vagy kereskedelmi számtant tárgyaló kéziratok is. Ezek a kéziratok mindenesetre pontosan mutatják, hogy az egyre rohamosabban fejlődő matematikai ismereteik milyen késési fázissal jutnak el Erdélybe, illetve nyernek teret az erdélyi iskolai oktatásban.

* * *

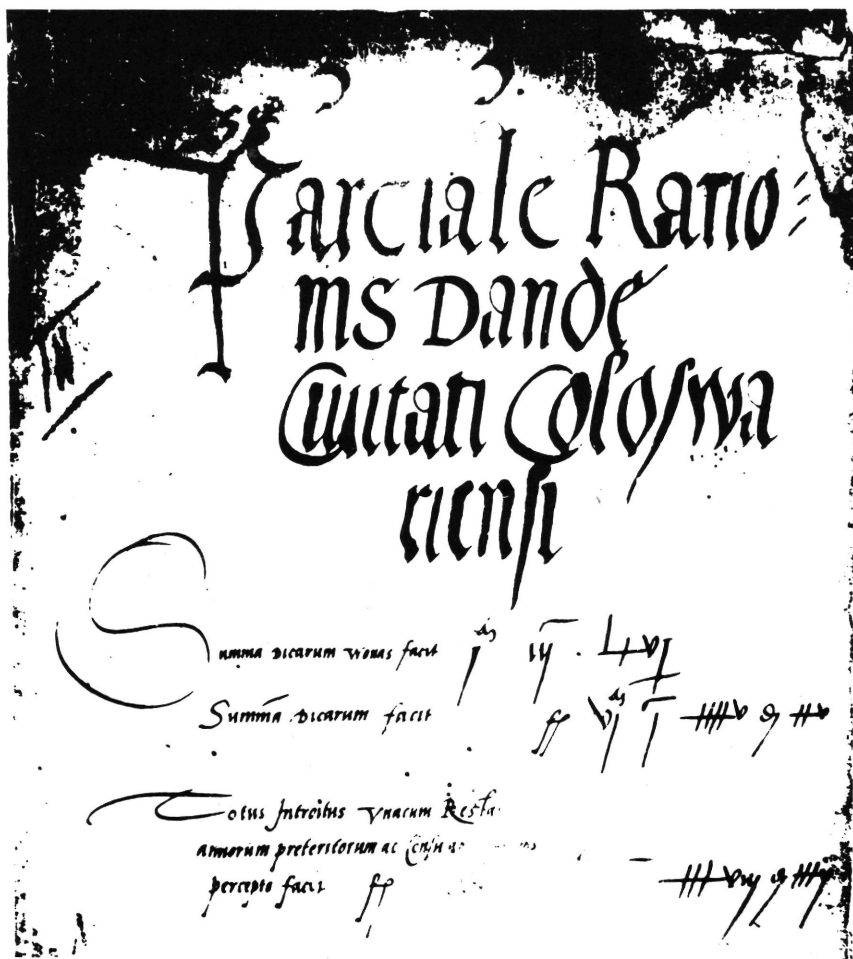
Míg régebben a szépirodalom, nyelvészet, történeti művek, filozófia, általában a társadalomtudományok felé fordult elsősorban a figyelem, napjainkban mindinkább a természettudományok és azok fejlődésének tanulmányozására kerül előtérbe, mint azt már sokan megállapították. Egyre inkább az ezen tudományok művelése, alkalmazása terén elért eredmények alapján mérik fel az egyes társadalmaknak, népeknek a művelődéstörténetben játszott szerepét. A tudományok történetében pedig a matematikatörténet megkülönböztetett szerepet kapott. Érthető, „mert a természettudományok nyelve, de az egyre egzaktabbá váló társadalomtudományok kifejezőmódja is a matematika. Akár tetszik az emberiség zömének, akár nem, de a világ objektíven ezen a csodálatos nyelven beszél.” (Gyarmati István akadémikus.) A fentiek alátámasztására még emlékeztessünk: az 1968-ban a Párizsban tartott 20. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus létrehozta az International Commission of the History of Mathematics-t. Ez a bizottság 1974-től *Historia Mathematica* címen saját folyóiratot jelentet meg.

Tehát bátran állíthatjuk, hogy a felsorolt kéziratok igen jelentős, értékes kincsünket képezik.

TÓTH, SÁNDOR

Des manuscrits de mathématique de Transylvanie des XIVe-XIXe siècles

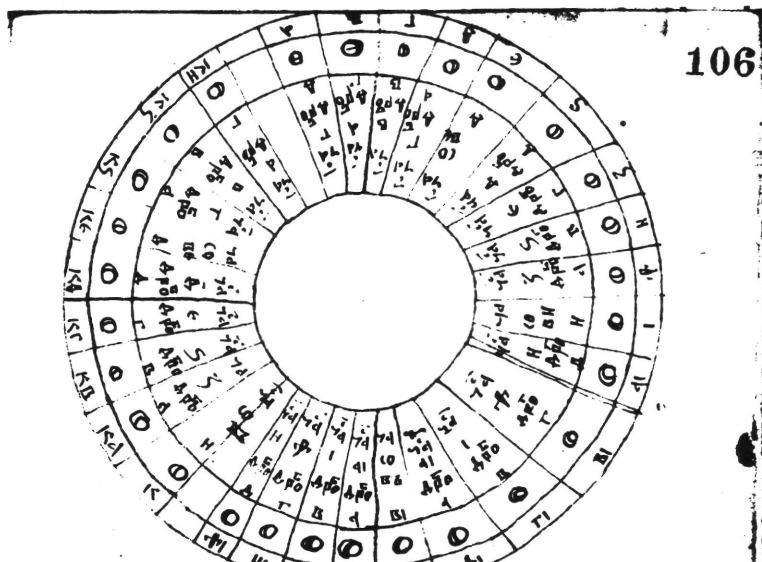
Dans son étude, l'auteur rend compte des manuscrits de mathématique qu'on peut trouver dans les collections de Transylvanie à partir du XIVe siècle jusqu'à la première moitié du XIXe siècle, et, dans le cadre de son étude, il publie la description exacte de ces manuscrits. Le présent article est la dernière partie d'une série d'articles, l'antécédant de laquelle a paru dans la revue de Roumanie "Művelődés" (Civilisation) (N°s 10, 11, 12, 1985) sous le titre: "La vie mathématique dans l'antiquité transylvaine" mais, à cause de la suppression de la revue, cet article ne pouvait être publié que cette fois-ci.

Kolozsvár város 1558. évi számadáskönyve római számjegyes adatösszesítéssel

Hic habet per pte
 q nos vult dñs aut macta
 liqua fapma contraria dñm
 q dñs informati vult nos
 de dñs dñs 1441
 nos de lutha
 & Regie miles.

Feltehetőleg a legrégebbi arab számjeggyel datált erdélyi irat: latin nyelvű okirat,
 melyet „Marcus de Letha, Aule Regie miles” 1441-ben Monioroson bocsátott ki
 (részlet az eredeti a Brassói Állami Levéltárban: Stenner-gyűjt. II. 6.)

Naptárkerék 1481-ből ószláv nyelvű szertartáskönyvben, cirill számjegyekkel
 (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár)

Informatorium
 MATHEMATICVM
 DE
PANTOMETRO
 Ejusq. Explicatione Tráparatione et Usi-
 bus Arithmetico Geometrico Astrono-
 mico Horographico Geographic
 Authore et Auctore
Samuele Kaposi Theologiae Doctore et
 hoc tempore Illust. Coll. SP. Albensis Rectore
 et Professore A^o 1708 2 Martii

Titulus I
 De Explicatione Pantometri

[Faint, mostly illegible handwritten text, likely a preface or introductory remarks, followed by a small diagram or table in the bottom right corner.]

80.

REGULA quinque Directa

In hac Regula quinque termini reducuntur per multiplicationem ad tres terminos, et operatio instituitur deinde per Regulam trium. P. G. Quantum lucra habet pro interesse ex 540 r. per 5. menses, si annua, tum pro censu olvantur mihi 6. pro centum. R. $13\frac{1}{2}$ r.

r.	mens.	r.	r.	mens.
100	12	6	540	5
12				
1200			2700	
			6	
			18200	
			46	
			1	
			137 $\frac{1}{2}$	

Item Quaedam civitas interfecit 500 milites praesidiarios solviti uni per mensem 6 r. quæritur quantum per totum annum constabunt R. 36000 r.

miles	mens.	r.	miles	mens.
1	1	6	500	12
			12	
			6000	
			6	
			36000	
			r.	

ARITHMETICA

1. *Mathematica est scientia quantitatibus.*

Hinc primo et habitus demonstrationis seu contemplationis
huius rei primum accipimus. Ego ergo de rebus
arithmeticis, quae non continentur sub rationibus nostris, sed
sub rationibus sunt, et per se sunt, non aliter se
habere possunt. Hinc ergo de quantitatibus
dicemus, et de quibus notandum sunt, etiam etiam.

1. *Si aequalibus*
addantur, tota sunt aequalia. 2. *Si ab aequa,*
aliqua aequalia auferantur, quae relinquantur sunt
aequalia. 3. *Si inaequalibus aequalia adijciantur,*
tota inter se fiunt inaequalia. 4. *Si ab inaequalibus*
aequalia subtrahantur, reliqua erunt inaequalia.

5. *Quod uni et eidem sunt aequalia, sunt inaequalia*
inter se. 6. *Quod uni et eidem sunt aequalia, sunt inaequalia*
inter se.

7. *Quaecumque sunt eisdem dupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 8. *Quaecumque sunt eisdem tripla, sunt inter se aequalia*
inter se.

9. *Quaecumque sunt eisdem quadrupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 10. *Quaecumque sunt eisdem quinquupla, sunt inter se aequalia*
inter se.

11. *Quaecumque sunt eisdem sexupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 12. *Quaecumque sunt eisdem septupla, sunt inter se aequalia*
inter se.

13. *Quaecumque sunt eisdem octupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 14. *Quaecumque sunt eisdem nonupla, sunt inter se aequalia*
inter se.

15. *Quaecumque sunt eisdem decupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 16. *Quaecumque sunt eisdem undecupla, sunt inter se aequalia*
inter se.

17. *Quaecumque sunt eisdem duodecupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 18. *Quaecumque sunt eisdem tredecupla, sunt inter se aequalia*
inter se.

19. *Quaecumque sunt eisdem quatuordecupla, sunt inter se aequalia*
inter se. 20. *Quaecumque sunt eisdem quindecupla, sunt inter se aequalia*
inter se.

Compendiaria Matheseos Institutio.

Notiones Praeviae

S. I.
Mathesis (Latine Disciplina) est Sci-
entia Quantitatis, sive magnitudinis
2. Quantitas est quid quid additione
augetur, ablatione minuitur, si v.g. na-
musus militum, in exercitu, pondus in
corporebus. Longitudo in lineis.

3. Quantitas dupliciter potest spe-
ctari, vel cum subjecto ipso cui inhae-
ret, ut cum dico 10 homines, 4. autem,
vel sine subjecto v.g. cum dico 3. 5. 8.
primo modo sumpta concreta, secun-
do abstracta dicitur

4. Quoniam quantitas vel abstracta
est vel concreta, etiam Mathesis
duplex distinguenda est: Pura, quae
inquantitates abstractas, et Mixta sive
applicata, quae concretas habet pro ob-
jecto suo.

5. Quantitas alia est Discreta
alia Continua. In qua partes extra
partes positae, seu separatae sunt
ut in exercitu, aut caemulo arcae
vocatur discreta: ubi partes simul
unitae existunt, ut in spatio, linea,
tempore Continua dicitur.

6. Ex hac quantitatis divisione
etiam ipsa Mathesis in duas divi-
ditur partes. Una agit de quan-
titate discreta quae Arithmetica vo-
catur

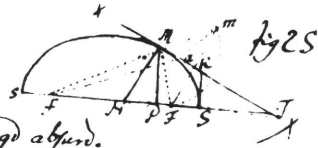
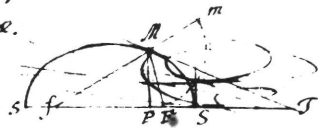
caput III^{um}

De proportionibus lineis, quae fiunt ducta tangente
ad curvam.

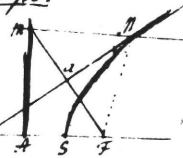
51. Ducit tangentem ad punctum M datum.

Res. Ducatis ex F linea FM et ex f. fm ut $Mm = hf$ fm.
fm ergo est aequalis fm + FM = ss. Angulus mTF bisfa-
riam dividit per FM et erit hac tangens Curvae.

Sed. Punctum M rectae FM est in Curva, et nul-
lum aliud esse potest. Si enim a punctum etiam
ponas in curva esse, erit fa + aM etiam aequalis fm +
at = ss. Sed fa + am = fm. Sed fa + am sunt
duo latera trianguli fam et fm tertium, et
duo aequalia recto v. curva fa + am = recto fm quod absurdum.
et solum M est in Curva. Conf. FM tangens. q. e. d. de Ellipse.

ss. Corol I. In Parabola alter focus f infinite
distat a primo et linea ex altero foco ducta erit pa-
rallela ad axem et factu $Mm = FM$ et bisectio an-
gulo MFM erit tangens, quia solum M punctum commune.

56. Corol II. In priori figura FR est perpendi-
cularis ad Tangentem quia M bisectus et $Mm = FM$,
MK est latus ter. et $Mmk = MKF$ et ad R ang. demicirculi =
quales et recti et FR perpendicularis.

57.

Rec. Steph. de Torda

COMPARATÖ ^{Simul} EXPLICATÖ

*Quarum Uniusatum Unionum de
 Natura & Essentia unius Summi Dei
 Quatum altera est eorum qui in Unitate
 dicuntur, altera vero est qui
 Trinitati dici possunt.*

Hoc est de.

UNO DEO PATRE

*& de uno Deo unius Essentiae Trinitatis
 de Patre, Filio & Spiritu.*

Stephano Agh

1774

1. Denominatio.

Datur.

Proprietates 2 eorum Numerorum.

ut Product. = { Summa.
Differ. □torum.

Quæritur.

Nume. { major = x
minor = y

11. Inventio Aequationum.

Per conditionem Problematis

$$\text{est } xy = x + y = x^2 - y^2$$

$$\text{seu } xy = x + y, \text{ et } xy = x^2 - y^2$$

III. Reductio, seu

transformatio Aequationum.

Duo Aequationes primordiales.

$$xy = x + y \text{ (Subtr. } y) \quad xy = x^2 - y^2$$

$$xy - y = x \text{ (Resolve in } x \text{ factors)}$$

$$y(x-1) = \text{(Divide p. } x-1)$$

$$y = \frac{x}{x-1}$$

$$y^2 = \frac{x^2}{(x-1)^2}$$

Valoreshi substituantur
loco y et y²

$$\text{Aequatio Nova. } \frac{x^2}{x-1} = x - \frac{x^2}{(x-1)^2} \text{ (Divide per } x^2)$$

$$\frac{1}{x-1} = 1 - \frac{1}{(x-1)^2} \text{ (Multipl. per } (x-1)^2)$$

$$x-1 = (x-1)^2 - 1$$

$$x = x^2 - 2x + 1$$

$$-1 = x^2 - 3x \text{ (Complete defectum □ti juxta Numerorum 2^{am} §. 17.)}$$

$$\frac{9}{4} \quad \frac{9}{4} \text{ (add.)}$$

$$\frac{9}{4} = x^2 - 3x + \frac{9}{4} \text{ (Extracticem.)}$$

$$\text{Valores. } \left\{ \begin{array}{l} \pm \sqrt{\frac{9}{4}} = x - \frac{3}{2} \text{ (add. } \frac{3}{2}) \\ \frac{3}{2} \pm \sqrt{\frac{9}{4}} = x. \end{array} \right.$$

Quo hi valores
ipsius

MAGIAR ARITHMETICA,

ad ad,

Szám vetésnek Tudományai.

Ad szám vetés Semminem egyj: b, hanem oly
tudomány, mely jól Számolni tanít.

A' szám vetésről való Tudománynak 5 Spe-
ciesi vának, tudni illik.

- 1 Numeratio
- 2 Additio, esemnek Compendiuma ad Progressio.
- 3 Subtractio
- 4 Multiplicatio
- 5 Divisio.

Es ezekből folyó egynekben Regulák, úgy
nint:

Regula Detri, avagy Aurea

Regula Vulgaris avagy Dupli.

M. N. 153

D.

Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez

Az itt következő, tartalmát tekintve majdnem teljesen, célját tekintve kizárólag *sajtótörténeti* tanulmány egy nagyobb munka kiszakított, itt-ott átigazított, s ezért talán torzónak ható része.

A szerző 1987–88-ban az író fogadott leánya, dr. Gábor Magda – a Petőfi Irodalmi Múzeum kezelésében levő – alapítványának támogatásával azon fáradozott, hogy mennél röbb részletet tárjon fel Gábor Andor pályakezdésére és pályájának arra a szakaszára vonatkozólag, amelyet legkevésbé, sőt, szinte alig ismerünk. Amint az író születésének centenáriumán, 1984. január 17-én Barcsón rendezett tudományos emlékülésen elhangzott: „Ami a publicisztikát illeti, hét év termése teljesen ismeretlen. Közírői munkásságának első, az író által összeállított kötete, az 1912-ben kiadott *Pesti sirámok* alcíme szerint *Könyv a beteg városról*”.¹ Ezt az időszakot – nem is hét, hanem kilenc évet – kutattam. Eredményeimet több tanulmányban foglaltam össze. Ezek – a megtalált, illetve általam azonosított cikkeket tartalmazó jegyzékkel, illetve e cikkek fénymásolataival együtt – a Petőfi Irodalmi Múzeumban vannak, hogy anyagukat más kutatók és egy egyszer talán megírandó nagy monográfia szerzője felhasználhassák. Azonban éppen azért, mert céljuk ez volt, e tanulmányok olyan terjedelmesek, hogy egészükben egyetlen mai folyóirat sem tudná közölni őket. Ezért döntöttem úgy, hogy vállalva a részlegességgel, a torzó-volttal járó jogos bírálatokat, legalább egyes részleteiket megjelentetem.

Gábor Andor „munkásságának közel kilencven százalékát a legromlandóbb dokumentumhordozó, az újságpapír őrzi, s nem is egy vagy két lapé, hanem a legkülönbözőbb sajtótermékek tucatjaié, amelyek közül nem is egynek csupán hiányosan, vagy unikálisan maradtak ránk példányai” – mondta a centenáriumi tudományos ülés megnyitóján Botka Ferenc². Aki csak valamelyest is foglalkozott akár Gábor Andor munkásságával, akár az első világháború előtti és alatti sajtó történetével, tudja, mennyire pontos ez a megállapítás! Hozzá kell tenni, hogy nem csupán újságírói tevékenységére vonatkozik ez, hanem – bár talán kisebb arányban – szépírói munkásságára is, ide értve például nagy novellatermését is.

¹ Tasi József szavai. *Gábor Andor emlékezete*. Kaposvár, 1986. 134.

² *Gábor Andor emlékezete*. 9.

I.

Ha a kezdetet keressük, 1902–1903 körül kell kutatnunk: az 1884-ben született író ugyanis különféle időben írott önéletrajzaiban következetesen tizennyolcadik életévét jelöli meg irodalmi tevékenysége kezdetén. Ez pontosan meg is felel a valóságnak, azzal a finomítással, hogy nem minden műfajban egyidejűleg kezdett működni.

Először műfordítóként jelentkezett lapok hasábjain, és pedig 1902 késő őszen egyidejűleg a *Pesti Napló*-ban és a kor egyik legrangosabb hetilapjának, a *Hét*-nek a hasábjain. Mint novellista — az akkor szinte egyeduralkodó rövid tárcanovella műfajában — 1903 nyarán mutatkozott be az *Egyenlőség*, e „politikai jellegű, zsidó felekezeti és társadalmi hetilap” hasábjain.

Hamarosan azonban feltűnik az újságíró Gábor Andor is, és annak, hogy kizárólag ebben a minőségében foglalkozom vele, csak kisebb mértékben oka az, hogy kutatásaim célja sajtótörténeti volt: ez a valóságnak inkább tükörképe. Gábor Andor ugyanis önmagát elsősorban újságírónak tekintette, mégpedig abban az értelemben, hogy más, az újságtól eléggé távol álló írásait is „újságírásnak” tartotta. Úgy értelmezem ezt, hogy mindenképpen a köz ügyeivel foglalkozott, a közgondolkodás alakítására, formálására törekedett, vagyis az újságírást ő egy mára kissé elavult, de beszédes szóval jellemezhetné volna: „közírás”. Tanulságos ebből a szempontból *Fehér kabaré* dalok című sanzonszöveg-gyűjteményének 1911-es előszavát idézni, amelyben ezeket (és kabarédarabjait is ideértve) úgy jellemezte: „újságírás a színpadon. Versben és prózában, zenével és zene nélkül. A közönség mulattatása mindannak a persziflázsával, ami ferdén és rosszul történik, holott jól és okosan is történhetnék, vidám, de néha keserű csúfolódások közállapotok, helyesebben közhelytelenségek fölött [...]”

II.

Hol kezdte Gábor Andor újságírói tevékenységét? A róla szóló tanulmányok általában *A Hét*, a *Világ*, *Az Újság*, *A Nap*, az *Érdekes Újság* és a *Pesti Napló* címét szokták felsorolni, legfőljebb különböző sorrendben.

Ez a felsorolás már első olvasásra is fucsának tűnik, hiszen köztudomású, hogy a *Világ* csak 1910-ben indult meg, másfelől hiányzik az *Egyenlőség*, amely pedig Gábor publicisztikai tevékenységének egyik fő — és számára legszabadabb — területe volt.

Maga az író 1914-ben ezt írta: „[...] tanárnak készültem, de abban hagytam, [így!] mert közben újságíró lettem a Magyar Nemzetnél, majd A Polgár c. lapnál, végül A Napnál”.³

Ez az idézet több szempontból is meglepő és részletesebb elemzést érdemel. Mindezekelőtt a „mert újságíró lettem” fordulat különös, amennyiben felcseréli az okot az okozattal: a tények szerint nem azért hagyta abba az egyetemi tanulmányokat, mert újságíró lett, hanem azért hagyta abba a tanári pályára való felkészülést, mert belátta — amiről később írt —, hogy zsidó vallású tanárnak majdnem kilátástalan

³ *Az Érdekes Újság Dekameronja*. Légrády Testvérek kiadása. Bp. é. n. IV. 141–142.

álláshoz jutnia —, az pedig, hogy újságíró legyen, 1904-ben, amikor megvált az egyetemről, kézenfekvő volt: akkoriban és még sokáig minden magyar író majdnem kizárólag újságírából élt.

Az első állomás az önéletrajz szerint tehát a *Magyar Nemzet* szerkesztősége volt. Ennek a lapnak a neve egyetlen későbbi életrajzában, egyetlen róla szóló tanulmányban sem bukkan fel többé, és ez már önmagában is meglepő. Még jobban csodálkozunk, ha kissé közelebből szemügyre vesszük az akkori *Magyar Nemzetet*. Egy kortárs — akkor már aktív újságíró, Ady nagyváradi kollégája —, Lengyel Géza később így jellemezte ezt a lapot: „Volt a kormánynak egy úgynevezett félhivatalos lapja, a Magyar Nemzet. Nem sok vizet zavaró, igazi félhivatalos. Hosszú országgyűlési tudósításokat közölt, dicsérte a kormányt senki által nem olvasott vezércikkekben. Szürke és unalmas volt.”⁴ Áttanulmányoztam a *Magyar Nemzet* számait 1902 novemberétől 1905 elejéig, de nemhogy olyan névjelre vagy álnévre nem akadtam, amely Gábor Andorra utalhatna, de még olyan jellegű írásra, sőt, témára sem, amelyről el lehetne képzelni, hogy Gábor Andor írta volna. Így tehát, ha elfogadjuk az író állítását — márpedig el kell fogadnunk, mert nagyon valószínűtlen az olyanfajta emlékeztetésvesztés, főleg alig egy évtized távlatából, hogy olyasmire emlékszik valaki, ami nem történt meg (az ellenkezője még csak elképzelhető) —, akkor az csak valami igen rövid ideig tartó és jelentéktelen, félig-meddig mechanikus munka (például a „könyvomas” leadása) lehetett.

A *Pesti Napló*ban 1902 végén és 1903 elején Gábor Andor ugyan többször jelentkezett, de kizárólag mint műfordító: elsősorban francia költők verseit ültette át, de megjelent egy Longfellow-fordítása is. A *Hét* hasábjain 1902 végétől szinte rendszeresen jelentek meg műfordításai, 1904-ben pedig első ízben egy saját költeménye is.⁵ Eközben, 1903 nyarán az *Egyenlőség*ben is megjelent első versfordítása, majd sorban tárcanovellái és fordítások, elsősorban franciából, de Byrontól és a német Chamisótól is.

• III.

Ugyanebben az időben kezdődött meg — kutatásaim voltaképpeni tárgya — publicisztikai tevékenysége. Első cikke *A Hét*ben jelent meg 1903 késő nyarán⁶, a Krónika rovatban. Bár a *Bilek* c. írás nem a lap címlapján, hanem belül (Krónika III.) jelent meg, ez nagy dolog lehetett egy 18 és fél éves fiatalembernek, aki éppen hogy befejezte az egyetem negyedik szemeszterét. (A *Bilek* a hírhedt bileki hadgyakorlatról szólt, ahol a brutális osztrák katonai drill — még a saját írásbeli szolgálati szabályzatát is semmibe véve — a semmire nem tekintő „kemény” bánásmód következtében több magyar katona halálát okozta a nagy hőségben.) A publicistaként bemutatkozó fiatalember természetesen hasonult a lap hangneméhez, de már itt is

⁴ LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1963. 36.

⁵ *Gályarabok*. = A *Hét* 1904. III. 27. 198. — Meg kell azonban jegyezni, hogy G. A. első saját verse már korábban megjelent *Engesztelés napja* címmel az *Egyenlőség* 1903. X. 4-iki számának mellékletén.

⁶ g. a.: *Bilek*. = A *Hét* 1903. VIII. 2. 509.

kiérződött belőle egy szokatlan keménység, és az irónia is talán egy árnyalattal élesebb volt, mint *A Hét* többi „krónikái”-ban.

Ezután néhány hónapig mint publicistával nem találkozunk Gábor Andorral *A Hét*-ben, viszont ősztől, kezdetben különféle álnevek (Kapos, ill. Kaposi Géza, Salamon József, Gabriólusz, Ábrahám, D'oran) alatt, majd saját nevén jelentkezett az *Egyenlőség*-ben. Ez az akkor már XXI. évfolyamában járó hetilap, amelynek főszerkesztője Szabolcsi Miksa volt, színvonalas politikai és társadalmi lap volt, mentes minden bigottságtól. Fontos tudni az 1944-es német megszállásig folyamatosan megjelenő lapról, hogy erőteljesen támogatta a hazai zsidóság asszimilációját és következetesen elutasította a politikai cionizmus gondolatát.

Első valószínűsíthető cikke az *Egyenlőség*-ben voltaképpen könyvkritika volt: Szemjon Jutkevics *Ghetto* című regényéről írt⁷. Ettől fogva emigrációjáig szorgalmas és tekintélyes állandó szerzője volt az *Egyenlőség*-nek (később *Glosszák a hétről* címmel saját rovata volt). Az ebben a lapban kifejtett tevékenysége azonban mind mennyiségileg, mind minőségileg olyan jelentős, hogy itt nem is érintem: ez külön tanulmány tárgya lehet, és remélhetőleg lesz is, ha akad folyóirat, amely helyet ad ennek a sajnos még sokszor ma is kényesnek tartott témának.

Már publicisztikai működésének első hónapjai is megmutatták későbbi kiemelkedő teljesítményének magvát: a szorgalmat, a — még az *Egyenlőség*-nél, e felekezeti jellege miatt korlátozott szempont alapján működő lapnál is megnyilvánuló — széles látókört, nemzetközi kitekintést, annak a hazaiakkal való összefüggésben szemlélését, a szenvedélyes és nem ritkán gúnyos vitázó hangot, a csillogó szellemességet.

IV.

Az 1904. év, amely Gábor Andor életpályája szempontjából sorsdöntő volt — ugyanis ebben az évben hagyta félbe egyetemi tanulmányait —, azzal kezdődött, hogy első ízben lépett a nyilvánosság elé teljes névvel publicistaként.⁸ Ez is az *Egyenlőség*-ben történt: megtámadta Szemere Miklóst — aki magát „de genere Huba”-nak nevezte, merthogy családfája állítólag az állítólagos honfoglaló Huba vezérig nyúlt vissza —, ezt a hírhedt és gyanús szerencsés kártyást, versenyistálló-tulajdonost, aki dúsgazdag, kihívóan pazarló, ugyanakkor képmutató erkölcsprédikátor volt.

Említettem, hogy Gábor Andor publicistaként *A Hét*-ben, a kor talán legszínvonalasabb irodalmi hetilapjában debütált 1903. augusztus 2-án. Egy nem egészen bizonyosan neki tulajdonítható színházi kritikán⁹ kívül azóta prózát nem írt Kiss József lapjába: egy évvel később jelentkezett újból, és aki csak *A Hét*-ből ismerte volna — ha egyáltalán felismeri az ismét álnév alá rejtőző író —, az csak csodálkozhatott volna a fejlődésen. A Krónika II. jelzés alatt, Pesti dolgok (al- vagy sorozat-) című,

⁷ KAPOS Géza: *Jutkevics új zsidó regénye.* = *Egyenlőség* 1903. X. 18. (A lap mellékletén.)

⁸ GÁBOR Andor: *Keresztlevél.* = *Egyenlőség* 1904. I. 10. 3–4.

⁹ g.: *Színház.* Szikra: *Tépett lánczok.* Színmű egy felvonásban. — *Káprázat.* Vigjáték két felvonásban. — Bemutató a Nemzeti Színházban dec. 11-én. = *A Hét* 1903. XIII. 13. 7.

A drágaság című cikk írója már egészen más hangot ütött meg, mint egy évvel ezelőtt.¹⁰ „Van egy régi közmondásunk, mely a maga mosolygó lemondásával kitűnően belevilágít a mi nyomorúságunkba. Hogy vagy? Kérjük egymástól. Mint szegény ember gazdag városban — ez a feleletünk.” És utána sodró lendülettel és — gondoljuk meg: egy 21 éves fiatalemberről van szó! — elképesztő társadalmi-gazdasági ismeretanyaggal száguld végig az akkori Budapest egyetemes pénztelenségének milliónyi megnyilvánulásán, az egésznek az összefüggésén — „kivéve az igen kis számú gazdagokat”, mert az is van, de hiányzik „a mesésen gazdagok és a teljesen kitagadottak között vastag rétegű pénzes középosztály, melynek van annyi, hogy kényelmesen élhet jogos igényei szerint”. A majd 1912-ben megjelenő *Pesti sirámok* című kötetnek nemcsak a témái köszönnek vissza szinte tömény kivonatban ebből a cikkből, hanem már-már teljes érettségében áll előttünk a satirikus publicista, aki a társadalom égető kérdéseire, fájó pontjaira, hibáira nemcsak rámutat, hanem könyörtelen gúnnnyal, fájdalomt okozóan bök rá, és érezzük: nem tud hinni a javulásban. Ez a 21 éves fiatalember keresztüllát az egész rothadt társadalomszerkezeten, lényegében utasítja el, és sejtjeiben érzi, hogy ez nem maradhat így.

Az a publicista, akinek cikkeiről most szó van, már az, akiről majd egy negyed századdal később Lukács György ezt írta: „[...] bomlik a tőkés társadalom ellen lázadó értelmiségiek ellenállása két fő irányzatra: az egyik az értelmetlenség miatti felháborodás, a másik a próza gyűlölete; a két irányzat gyökere — címszavakban — aufklárista vagy romantikus. Gábor Andor szellemi arculata tipikusan aufklárista. [...] Szenvedélyesen vonzódik az értelemhez és az értelmes dolgokhoz, szenvedélyesen megvet minden értelmetlenséget.”¹¹ És mint a francia felvilágosodás „filozófusai”: ő is a józan ész, a dolgok meg-, sőt átvilágítása, az emberek meggyőzés útján történő megváltoztatásának útját járja, eszközei az érvelés és a maró gúny — de a Felvilágosodás tollforgatóinak optimizmusa, jövőhite hiányzik belőle. Talán ez az, amit egyesek — kortársai csakúgy, mint munkásságának kutatói — cinizmusnak neveznek. Ez a szó sokkal pejoratívabb, mintsem hogy Gábor Andorra alkalmazhatnánk: a düh mellett a kiábrándultság, a reménytelenség sugárzik már fiatalkori publicisztikájából is.

V.

1904 végén fontos változás történt Gábor Andor életében: *A Nap* című bulvárlap munkatársa lett. Mert bár idézett *Önéletrajzában* azt írta, hogy *A Polgár*, „végül” *A Nap* munkatársa lett, ebben teljes bizonyossággal tévedett. *A Polgár* ugyanis csak 1905. május 16-án indult meg, viszont *A Nap* 1904 végén, és számos kortársi visszaemlékezés egybehangzó tanúsága szerint Gábor Andor ennek a lapnak kezdettől fogva belső munkatársa volt. *A Nap* — amelyről alább részletesen lesz szó — valamikor 1904 végén indulhatott meg, mert 1905. január 1-jei számán ez áll: II. évfolyam 1. szám. Ennek ellenére 1904-es számok schol nem találhatók — lehet, hogy csak egy-

¹⁰ G.: *Pesti dolgok. A drágaság.* = *A Hét* 1904. VIII. 14. 3.

¹¹ LUKÁCS György: *Gábor Andor: Magyar Pokol.* = Internationale Literatur 1939. I.; Magyarul, BEÖTHY Ottó fordításában: *Esztétikai írások 1930–1945.* Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1982. 587.

kettő volt, azzal a céllal, hogy 1905-ben már a mégiscsak tekintélyesebb „második évfolyam” jelzést viselhesse a lap.

Mivel — sokirányú egyéb munkája mellett is — Gábor Andor alapvetően *A Nap* munkatársa maradt, amíg az 1918. októberi és az 1919-es forradalmak alatt politikai feladatai annyira le nem kötötték, hogy gyakorlatilag alig tudott újságírással foglalkozni, érdemes kissé közelebbről is megismerkednünk ezzel a maga nemében különös és részben újszerű lappal, és Gábor Andornak a lapnál végzett — mai szemmel nézve — szokatlan munkájával.

A Napot dr. Braun Sándor alapította, aki a *Pesti Naplóból* annak idején együtt kivált szerkesztőség által alapított *Budapesti Naplónál* Vészi József főszerkesztő — Ady egyik fölfedezője és támogatója — mellett a felelős szerkesztő tisztségét töltötte be. *A Napnak* kiadója, tulajdonosa is volt; a lap címdoldalán a neve eleinte „felelős szerkesztő”-ként szerepelt (főszerkesztő nem volt kinyomtatva, de az akkori sajtójog szempontjából amúgy is a felelős szerkesztő volt a kulcsszemélyiség). *A Nap* — és ez fontos! — „esti” lap volt (másnapra dátumozva). A címdoldalon az állt, hogy „megjelenik naponként délután hat órakor”, (1906. március elsején a lap címdoldalán tájékoztatta olvasóit, hogy azután már délután fél ötkor kapható lesz és ugyanakkor megkapják az előfizetők is — ez utóbbi félmondat figyelmet érdemel és még visszatérünk rá —), azonkívül pedig (s ez is fontos körülmény) ezt tekintették az első kolportázslapnak: „Ez a lap fordulópontja a magyar újságírásnak” — írta egy kortárs, *A Nap* egykori munkatársa, Róna Lajos negyedszázaddal később megjelent visszaemlékezéseiben¹², amelyeket hasznosítani és idézni fogok a továbbiakban, de amelyeket részben a szerző politikai magatartása (a kor, az ellenforradalmi Horthy-rendszer kegyeit kereső, olykor egyenesen hazug kijelentései) miatt, részben, mert jóval az események után, és saját bevallása szerint is szinte kapkodva írta¹³, némi fenntartással kell kezelnünk.

A Nap nemcsak esti lap volt, hanem úgynevezett krajcáros lap is — egy száma két krajcárba, azaz négy fillérbe került —, ami kifejezte azt, hogy milyen közönségre orientálódott: a legszélesebbre, az utcai járókelőre, a siető, nem az elmélyedő és gondolkodó, hanem a szenzációra, pletykára éhes olvasóra: „az ideges pesti utcának készült, a rohanó, lázas, tülekedő utcának, a villamoskocsikban összezsúfolt utasoknak, a hivatalból vagy hivatalba rohanó tisztviselőknek, akiknek jövet és menet volt annyi idejük, hogy négy fillérért futtában érdeklődjenek az új események iránt, a kávéházakban unatkozó és ténfergő, kártyázó vagy ingerült vitatkozásban hadonászó léhűtőknek, szóval mindazoknak, akik délután négy órakor [!? – P. G. P.] Budapest utcáin, szórakozóhelyein és perifériáin elevenen, égő és kíváncsi szemmel éltek, loholtak, nyugtalankodtak, dolgoztak vagy dologtalanul herdálták el idejüket”.¹⁴

¹² RÓNA Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán*. A szerző kiadása. Bp. 1930. I–III.

¹³ „Mindössze harmincnégy munkanap állt rendelkezésemre, hogy pályám harminc évének sorompójánál a pálya történetét megírjam” (III. 966.) — írja, de hogy miért volt ez a sietség, azt nem árulja el, csak egy ködös célzást tesz rá néhány sorral alább: „A jubilarisnak tetsző évszám új munkára ösztönzött, az új munkába való mélységes elmerülést és az elmerülésben való különleges gyönyört juttatta számomra.”

¹⁴ RÓNA L.: *I. mű. II.* 343.

A „kolportázslap” kifejezést olykor — tévesen — úgy értelmezik, hogy a lapot kizárólag utcai terjesztésben árusították, utcai árusok, mégpedig a lap „slágereit” hangosan kiáltozó rikkancsok. A valóságban a lapot elő is lehetett fizetni. Szemben azzal a dicshimnusszal, amit Róna Lajos *A Napról* zeng, teljesen igaza volt a magyar századforduló történésének¹⁵, amikor (a valamivel később megindult *Az Est*ről szólva) azt írta: „A Nap és még korábban az Esti Újság ilyen úgynevezett krajcáros lapok voltak, de szerkezetükben lényegében délutáni és esti kiadású reggeli lapok voltak.” (Például:) „Alig fordult elő, hogy ne politikai cikk lett volna az eléggé elterjedt A Nap első oldalán, s azt a szenzáció-keltésre irányuló ütőcímet, amely azután sajnálatos módon csaknem az egész sajtóban elterjedt, először Az Est honosította meg.”

Igen, bármilyen meglepő is mai szemmel nézve, a három széles hasábra osztott lap első oldalát mindig vezércikk¹⁶ töltötte be, ha pedig nem volt tele az oldal vele, akkor már ott elkezdődött a máskor a második oldalon levő Krónika című rovat, amely a politikai — majdnem kizárólag a parlamenti — élet eseményeihez fűzött kommentárokat; többnyire két-három cím nélküli, egymástól csillaggal elválasztott írásból állt, és a rovat, amint a lap írásainak túlnyomó többsége sem, nem volt aláírva.

„A Nap [...] friss, mosdatlan és rakoncátlan terméke” volt a hírlapírásnak — emlékezett később Róna Lajos. „Tele volt sziporkázó ötlettel, különösen eredetiséggel, mindenkiel szembenálló bátorsággal, új hanggal, a tipográfiában új és újító külsővel. Előadásában gonoszkodó humorral, kaján malíciával és mindenekfelett féktelen jókedvvel és derűvel.”¹⁴ Mindebben sok „a megszépítő messzeség”, illetve a messzeség alapján való szépítés; közelebb jár a valósághoz Rónának az a megállapítása, hogy *A Nap* „a köz- és magánéletben súlyos sebeket is osztogatott”. Valóban: *A Nap* politikailag ellenzéki lap volt, lett légyen bárki is kormányon, de a politika mellett kéjjel, és a magyar sajtó történetében valóban szomorúan úttörő módon vájkált magánéleti tragédiákban: részletesen, teljes névvel írt házasságtörési botrányokról, öngyilkosságokról, megőrülésekről, bűnügyekről. Tagadhatatlan, hogy *A Nap*nak óriási sikere volt, nagy példányszámot ért el. Jellemzésére érdemes idézni Róna Lajos könyvéből egy hitelesnek látszó anekdotát:

Goldzieher Ignác, a világhírű orientalista, egy tanártársával sétált egy délután a Margitszigeten. Négy óra tájt [?] egy rikkancs rohant el mellette és A Nap nevét és szenzációit ordította. Goldzieher Ignác magához intette a rikkancsot és vett tőle egy Napot.

— Hogy veheted ezt a lapot kézbe? — méltatlankodott Goldzieher professzortársa.

Goldzieher csodálkozva nézett a professzorra.

— Mi kifogásod van ez ellen a lap ellen?

— Ocsmány és undorító, hazug és becstelen — mondta ki kereken véleményét a professzor, — utálom, belegázol a magánéletbe, szégyenfolttja a sajtónak, soha, soha nem veszem a kezembe és ha látom, elfordulok.

Goldzieher nyugodt hangon felelte barátjának:

— Lehet, hogy igazad van, erről nem vitatkozom. De A Nap hozzátartozik Budapesthez és integráns része a nagyváros életének. Ahogy a nagyvárosban találsz becsületes embereket és gyilkó-

¹⁵ HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló*. Gondolat Könyvkiadó. Bp. 1974. (2. kiadás.) 327–328.

¹⁶ „... az volt a lap slágere. A vezércikk címét kiabálták a rikkancsok, a vezércikk címét mutogatták az utca közönségének.” RÓNA L.: *l. mű.* II. 352.

sokat, szalont és kloákát, törvényszéket és börtönt, egyetemet és csavargók gyülekezőhelyét, úgy itt kell lennie A Napnak is, annak az újságnak, amely egy-egy pillanatra elfeledtetí az emberrel gondjait, céljait, köznapiságát és feltár előtte egy olyan panorámát, amelyben benne él és benne remeg a nagyváros minden nagyságával és minden szennyével. Ez Budapest és ez A Nap. Ezért szeretem A Napot, mert Budapestet érzem ki belőle, ezért szeretem Budapestet, mert lehetővé tette, hogy egy ilyen lap is hozzátartozzék képeinek teljességéhez. Barátom, ha elmegy Párizsba, ott ugyanúgy megtalálod a bulvardsajtót, mint itt Budapesten. De ott még nagyobb, még tökéletesebb és még szenzációsabb és nyilván még mélyebb gyűlöletet és izzóbb elkeseredést támasztana benned, mint aminőt A Nap támaszt. Én mindennap elolvasom A Napot, kedvenc lapom és ha véletlenül nem jutok hozzá, hát bizony nem érzem jól magamat.¹⁷

Mint említettem, *A Napban* a cikkek — a tárcát és a színházi kritikákat kivéve — nem voltak aláírva, még szignálva sem, még akkor sem, ha a cikk egyes szám első személyben íródott. És bár a rikkancsok a vezércikket „slágerozták”, *A Nap* igazi vonzereje az információ volt: a hírek, a tudósítások, riportok, interjúk. Így az ember joggal vélné, hogy a munkatársakat úgy vették fel — amint ez később, a kolportáztalaplaknál általános volt —, hogy az illető egy ideig híreket, riportokat, esetleg interjúkat vitt be a szerkesztőségbe, amelyeket azután, ha újak és jók voltak, közöltek, és ha az illető eléggé szorgalmasnak és ügyesnek bizonyult, belső munkatárs lett. Nos, Gábor Andor pályája e tekintetben is kivételes: semmi jele annak, hogy valaha is hírekkel vagy más információkkal szolgált volna a lapot, amelynek alapításától belső munkatársa volt: ő kezdettől fogva publicisztikával foglalkozott — rövid, glosszaszerű írásokkal, legalábbis a most taglalt első, 1907 végéig tartó korszakában, mert vezércikket szinte kivétel nélkül „nagy emberek”, többnyire politikusok, eleinte Ugron Gábor, majd Lengyel Zoltán, olykor a lap főmunkatársa, Ábrányi Emil (posztját 1907. február 1-jétől az említett ügyvéd-képviselő Lengyel Zoltán töltötte be), néha Cholnoky Viktor, vagy Braun Sándor helyettese, dr. Hajdu Miklós írtak.

Arról, hogy hogyan került Gábor Andor *A Nap* kötelékébe, semmit sem tudunk, de valószínűleg dr. Hajdu ismerhette cikkeit az *Egyenlőség*ből, amelybe ő maga is dolgozott. Róna Lajos emlékirataiból sem tudunk meg erről semmit: ő különben is ritkán említi a könyve megjelenése idején Berlinben élő emigráns kommunista író, s ahol ír róla, ott leplezetlen ellenségességgel, rosszindulattal, sőt, rosszhiszeműen ír, amit jól mutat a következő apró és voltaképpen lényegtelen részlet:

Gyorsíróra a szerkesztőségben nem volt szükség. Gábor Andor kitűnően tudott gyorsírni, ha a telefontól volt, gyorsírással vette fel a leadott riportokat. Nádas Sándor ezért szörnyen lenézte Gábor Andort, mert nem tudta sem elképzelni, sem méltányolni a sztenográfia-nyújtotta előnyöket. Kitűnő fül és éles megfigyelés, jó memória és beretvaéles intelligencia: — ez kellett az akkori újságíráshoz, ez tette feleslegessé az írógépet és a gyorsírást.¹⁸

Azt, aki Gábor Andornak *A Nap*nál végzett munkáját igyekszik megismerni, tévútra vezethetné egy máskülönben kitűnő, sokéves munkával készült — de napjainkra bizony már erősen megújításra szoruló — munka, a Gulyás Pál által szerkesztett *Magyar írói álnév lexikon*, amely ugyanis — Putnoki Imre gimnáziumi tanár közlésére támaszkodva — azt írja, hogy az -r. jelzést *A Napban* Pásztor (Pikler) Árpád

¹⁷ RÓNA L.: *i. mű.* 362–363.

¹⁸ RÓNA L.: *i. mű.* 351.

használta.¹⁹ Eltekintve attól, hogy már a jel leírása is hibás, mert *A Nap*ban nem kiskötőjel (nyomdai nevén: divíz) után állt a kis r betű, hanem nagyköötőjel (nyomdai nevén: mínusz) után, érthetetlen, mire alapul ez a közlés, ugyanis aki csak egy kicsit is ismeri Gábor Andor jellegzetes stílusát és még inkább verselését, első olvasásra fel kell hogy ismerje őt az –r. jel mögött. Már *A Nap* – könyvtárakban fellelhető – első példányában egy hosszú vers olvasható *A százesztendőös jövendőmondó* címmel, amely a népi kalendáriumok „százesztendőös jövendőmondói”-nak jellegzetes klapanciáit és rímeit utánzó, egyszersmind parodizáló módon „jósol” az 1905-ös esztendőre²⁰, s ebben ilyen sorokat olvashatunk:

Viharokkal tele lesz majd januárunk,
Egész az orrunkig választásban járunk
És hogy a kormánypárt túlsúlyát megóvja,
Dolgozik majd a pénz s a csendőr golyója.
Tisza István büszkén jön megint a Házba,
Míg az egész ország dül-fül forró lázba
S mire a február hó a végére ér el,
Új elnököt s száz új darabantot bérel.²¹

Feltehető, hogy sok (sőt: sok száz) olyan kis, többnyire négysoros bökvers, amilyeneket *A Nap*nál a cikkek közé – talán helykitöltésül is – betoldottak, Gábor Andor tollából származik, de ezeket még betűjellel sem látta el (és mások sem). Pásztor Árpád, az első magyar világijáró riporter ugyan szintén írt verseket, olykor politikai bökverseket is, de ezeket P. betűvel jelölte.

Annak, hogy Gábor Andor kezdettől fogva 1918-ig *A Nap* munkatársa volt, más tanúja is van: például Lázár Miklós, aki a felszabadulás után hazatérő Gábor Andort köszöntő cikkében²² felelevenítette, hogy:

Egy szerkesztőségben egy füstös udvari szobában kezdtük pályánkat, az egyetlen íróasztal egyik sarkában Gábor Andor írta kis gyöngybetűivel, Kohinoor-plajbásszal kénsavként maró, bravúrosan összezsendezülő rímeit, polihisztort ámulatba ejtő társadalmi, szociológiai és politikai gloszszáit, mindezt hunyorogva a pápaszem alatt, szélsébséggel, egyetlen törlés és javítás nélkül, szenvtelenül, fölényesen biztosan, mint egy trapézművész. . .

Nagy Endre, a magyar kabaré egyik megteremtője is azt írta, éspedig 1907-re, kabaréja megnyitójára vonatkozóan: „Gábor Andor filozopter volt és *A Nap* munkatársa.”²³ A néhai Frank László, a később kalandos életű (a II. világháború alatt

¹⁹ GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. (2., változatlan kiadás.) 28. és 363.

²⁰ *A Nap* 1905. I. 1. 9.

²¹ Félreértések elkerülésére: a darabant itt a parlamenti őrség tagjaira utal, nem az előző évben alapított darabont-testőrségre (olykor ezt is írták darabantnak), illetve annak kapitányára, a majdani miniszterelnökre, báró Fejérváry Géza tábornagyról, akiről később részletesen lesz szó.

²² LÁZÁR Miklós: *Isten hozott!* = *A Reggel* 1945. IV. 30.

²³ NAGY Endre: *A kabaré regénye*. Nyugat Kiadás. [Bp. 1935.] 116. – Itt szükségesnek érzem megjegyezni, hogy Nagy Endre ezután hosszan, ellenségesen, rosszhiszeműen és ténybelileg is sok tévedéssel ír az akkor már emigráns kommunista Gábor Andorról. Ezért elismerésre méltó, hogy a könyv második

Sanghájba emigrált) újságíró és író egy visszaemlékezésében²⁴ megírta, hogy 1916 decemberében verseskötete jelent meg, és elvitte Gábor Andornak – *A Nap* szerkesztőségébe. A Budapesti Újságírók Egyesülete *Jubiláris Almanachja* 1918-ban *A Nap*ról szóló cikkében szintén e lap munkatársaként említette Gábor Andort.²⁵

Mindezt azért kellett itt ilyen részletességgel ismertetni és bizonyítani, mert a Gábor Andorról szóló irodalomban *A Nap* szinte említetlenül marad, holott – mint mindebből látható – ez volt Gábor Andor „harcállása”, ahonnan megszámíthatatlan lap hasábjaira kibocsátotta nem csak novelláit, verseit, műfordításait, hanem cikkeit is. Egyébként *A Nap*ba is írt novellákat és verseket, s ezeket vagy teljes nevével, vagy kezdőbetűivel jelölte.

Ugyanakkor érdemes és érdekes megjegyezni, hogy Gábor Andor nem érezte jól magát ebben a szerkesztőségben, legalábbis utóbb így emlékezett vissza rá, és nincs okunk kétségbe vonni állítását, bár csodálkozhatunk rajta, hogy ebben az esetben jőnevű és becsült hírlapíróként miért nem változtatott munkahelyet. De tény, hogy bécsi emigrációjában két cikkében is említi – Lendvai Istvánról, a „kurzus” egyik leghangosabb publicistájáról²⁶ szólva –, ilyenképpen: „Lendvai István kollégám, akivel együtt destruáltunk *A Nap* redakciójában, ahol ő jól érezte magát, noha ez rólam nem lehet elmondani”, illetve így: „Lendvai István, akit én még Lehner korából ismerek *A Nap* redakciójából, ahol velem együtt kuliskodott”.²⁷

VI.

Alig kezdte meg munkáját Gábor Andor *A Nap* szerkesztőségében, kibontakozott a dualista rendszer talán legnagyobb, leghosszabb és legbonyolultabb válsága: az 1905. január utolsó hetében tartott választáson a kormánypárt alulmaradt az ellenzékkal, és különösen annak fő erejével, az úgynevezett egyesült ellenzékkel szemben, amelyet „a koalíció”-nak is neveztek. A koalíció hallatlanul vegyes összetételű volt: helyet kaptak benne a klerikális, antiszemita Néppárttól Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártjáig (amely utóbbinak szavazói jórészt a terézvárosi, VI. kerületi zsidó kispolgárság soraiból kerültek ki) a legkülönbözőbb politikai alakulatok. Mivel pedig úgy látszik, általános jelenség, hogy forradalmak vagy nagy politikai változások alkalmával a szereplők valamilyen korábbi, a magukéhoz hasonlóknak tekin-

kiadásából (*Egy város regénye. – A kabaré regénye.* Magvető Könyvkiadó. Bp. 1958.) Nagy Endre lánya, Cs. Szabó Lászlóné kihagyatta – vagy (de mindenestre az ő hozzájárulásával) kihagyták – ezt a részt (az 1. kiadás 116–118. oldalainak szövegét), bár erre a kihagyásra valamiképp utalni kellett volna.

²⁴ FRANK László: *Emlékezés Gábor Andorra.* = *A Könyvtáros.* 1958. 4. 275.

²⁵ KACZÉR Illés cikkében, a kötet 14. lapján.

²⁶ A sors ironiája, hogy Lendvai később szembefordult az ellenforradalom kiteljesedett formájával és náciellenes lett: a harmincas évek végén Nomád álnéven írogatott a *Magyar Nemzet*be, amiért a német megszállás után elhurcolták. Bár – szemben a *Magyar Életrajzi Lexikon* állításával – túlélte a deportálást, nem sokkal – néhány hónappal, legfeljebb két évvel – a felszabadulás után meghalt. L. M. PÁSZTOR József: *Mikor halt meg Lendvai István?* = *Magyar Nemzet* 1988. aug. 27. 14.

²⁷ *Bécsi levelek.* Athenaeum Könyvkiadó. Bp. é.n. (1950.) 225. Ez és az előzőekben idézett két cikk (címük: *Válasz egy kérdésre, ill.: Pista, mit csináltál?*) Gábor Andor *Halottak arcai* című, Bécsben 1922-ben kiadott kötetében is megjelent.

tett forradalom alakjainak mezét, pózait, sokszor neveit is veszik föl, a koalíció is így tett, csak hogy 1848-ra emlékezniük kínos lett volna, hiszen '67, a kiegyezés alapján álltak, ezért a koalíció élén a kuruc korra utaló „vezérő bizottság” állt. E vezérkar „többsége jobboldali, konzervatív, nacionalista” volt — értékeli legújabb történetkutatásunk²⁸ —, és támogatói a felkurbácsolt sovinizmustól megszédített tömegek mellett elsősorban „konzervatív álhazafiak”²⁹ voltak. Ezzel egyidejűleg tört ki Oroszországban a forradalom, amely valóságos olaj volt az előző években amúgy is megélénkült munkásmozgalmi harcok tüze. A pétervári „véres vasárnap” (amikor a Gapon pópa vezetésével, a cár képei és egyházi zászlók alatt felvonuló tömegbe belelőttek) óriási visszhangot váltott ki Magyarországon.

Ferenc József császár és király azonban nem volt hajlandó a parlamenti arányoknak megfelelően megbízni kormányalakítással a koalíciót, illetve az ellenzék nem vállalkozott kormányalakításra katonai követeléseinek (elsősorban a magyar vezényszónak) a teljesítése nélkül. Többhónapos huzavona után a király június közepén parlamenti többség nélküli, pontosabban parlamenten kívüli kormányt nevezett ki, amelynek élére báró Fejérváry Géza tábornakszernagyot nevezte ki. Az ezután következő majdnem egy évig tartó válságot a magyar történetkutatás részletesen elemezte, így itt már csak ezért sem szükséges részletekbe bocsátkozni, bizonyos tényeket azonban fel kell eleveníteni, hogy megérthessük Gábor Andor ezidőbeni helyzetét, munkáját és magatartását.

Báró Fejérváry Géza hivatásos katonatiszt volt, aki 1859-ben a Mária Terézia lovagrend lovagja lett, ami azt bizonyítja, hogy nagyon jó katona lehetett, mert ezt az 1753-ban alapított rendet hivatásos tisztek (és *csak* „félig önkéntes, szerencsésen végrehajtott” harci cselekményekért) kaphatták meg (egy anekdota szerint olyan akcióért, amelyért, ha nem sikerült, hadbíróság elé állították a tiszte). E kitüntetés alapján 1862-ben báró lett, 1865 és 1868 között Ferenc József szárnysegédje volt, majd 1872 és 1884 között négy egymást követő kormányban honvédelmi államtitkár, a negyedikben (Tisza Kálmánéban) honvédelmi miniszter is, és ezt a tiszte csaknem 19 éven át, öt egymást követő kormányban megtartotta, 1903 nyaráig. Az itt tárgyalt események idején már 72 éves volt, és az előző év őszén létrehozott, a király magyarországi tartózkodása idején őrszolgálatot teljesítő, úgynevezett darabont testőrség kapitánya³⁰, ami dekoratív, de hatalom nélküli tisztségnek ígérkezett. (Kormányát ezért nevezték ellenfelei csúfolódva darabont-kormánynak.)

Az idős ember nem szívesen, de mint engedelmességhez szokott katona, vállalta a kínos miniszterelnöki feladatot. A koalíció az alkotmány megsértését és a valóságos nemzeti sérelmeket mértéktelenül felnagyítva, a sovinizmust elképesztő mértékben felkurbácsolva kezdte meg harcát a hatalomért. A parlamenten kívüli kormányt „hazaáruló”-nak bélyegezték, a koalíció „nemzeti ellenállást” szervezett, megtagadták az adó fizetését és az újoncozást, sok helyen még az egyszerűen — kenyérkereseti okból — helyükön maradt köztisztviselőket is megbélyegezték, a kormány által kinevezett új főispánok beiktatását megtagadták, de az is előfordult, hogy — az év

²⁸ Magyarország története tíz kötetben. 7/1. (Főszerk.: HANÁK Péter.) Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 579.

²⁹ Uo. 585.

³⁰ L.: Magyar Nemzet 1904. X. 19. 2–3.

végén Debrecenben — az új főispánt a vasútállomáson egy halottaskocsira dobták, és így ütlegek, szitkok, gúnyolódás közepette „vonult be” a megyeházára.

Ezzel szemben a radikális értelmiség egy jelentős és kiváló része a koalícióval szemben a „darabont” kormány mellé állt: Vészi József, a *Budapesti Napló* szabadkőműves, liberális főszerkesztője lett a kormány sajtófőnöke, Ady Endre is dolgozott a sajtóirodának, Nagy Lajos szolgabíróságot vállalt, amikor pedig a „darabont” kormány belügyminisztere nyáron meghirdette az általános választójogot, a Szociáldemokrata Párt is melléállt. Ady „és ezzel nem állt radikális kortársai között egyedül — a II. József-i dráma felújítását látta”³¹ ebben az összecsapásban: a hazafiság, a kuruckodás mögé rejtőző önző osztályérdek harcát a — viszonylagos — haladás ellen.

Hol állt ebben a válságban *A Nap*, és hol állt Gábor Andor?

A Nap teljes mellszélességgel a koalíció mellett állt és mai — azóta sok mindent látott — szemnek is elképesztő szenvedélyességgel és főleg durvasággal támadta, pocskondiázta a „darabont” kormányt és a darabontokat, le az utolsó vidéki árvaszéki ülnökig. Ízelítőül íme néhány mondat és cikkcím *A Nap*-ból ebből a korszakból: „Mit akartok csinálni ebből a szép, áldott országból, ti rosszelektű, ti szívtelen tanácsadók? Mit akartok csinálni? Börtönt? Siralomházat? Temetőt?” — írta egy vezércikk.³² Vagy egy másik részlet: „Ez a vénasszony-kormány, amely mint valami fogatlan és rossz szagú takarítóné jött ide az országba partvissal és tömérdek mennyiségű ronggyal, hogy rendet csináljon, megint felesel.”³³

Egy pár cikkcím: „Ki hazudik? Darabonték szemétdombja a rózsahegy komédia.” „Kátyúban a kormány. Rotschild segíts! Százmilliós kölcsön. Ki kapja a províziót?” Egy vezércikk címe: „Rendőrállam — zsandáruralom.”

Ezek után aligha csodálkozhatunk, hogy *A Napot* sokszor elkobozták — Braun Sándor közlése szerint (búcsúlevél Ábrányi Emilhez, *A Nap* 1907. febr. 1.) huszonnégyszer —, a mai olvasó inkább azon csodálkozik, hogy nem többször, hiszen például szokása volt, hogy a „Gott erhalté”-t, az osztrák császárhimnusz „hóhérnótá”-nak nevezze. Márpedig minden politikától független az a császár, akinek életéért a Haydn zenéjére írott vers Istenhez fohászkodik, egyben törvényesen megkoronázott magyar király is volt, tehát ezt egy ügyész bízvást felségsértésnek is minősíthette volna.

Ez volt tehát *A Nap* magatartása „a koalíciós nemzeti ellenállás” területén, amelyet Pogány József, a szociáldemokraták egyik legképzettebb publicistája „a 48-as forradalom paródiájá”-nak nevezett.³⁴

Gábor Andor viszont egy pillanatig sem asszisztált ehhez: taktikája az volt, hogy másról beszélt. Írt a kisembereket állandó lakbéremeléssel megnyomorító háztulajdonosokról³⁵, Montignoso Lujza hercegnő akkor nagy port felvert botrányáról³⁶, a

³¹ *Magyarország története tíz kötetben. 7/1. 585–586.*

³² *A Nap* 1906. III. 3. 1.

³³ *A Nap* 1906. III. 20., a „Krónika” rovatból.

³⁴ POGÁNY József: *Kristóffy*. In: *Harcok emberei. Népszava. Bp. 1911. 128.*

³⁵ –r.; *Stájgerolás*. = *A Nap* 1905. II. 10. 6.

³⁶ G. A.: *Juci Firenzében*. = *A Nap* 1905. II. 12. 5.

Népszínház átalakításáról³⁷, a Magyar Tudományos Akadémián dülő harcokról³⁸, csúfolódott azon, hogy minden bizalmas hír kiszivárogo³⁹, a sablonos és hazug újságtudósításokon⁴⁰, a német császár nagyizolásán⁴¹, a lóversenyeken dülő csalásokon⁴², javasolta a Budapesti Hitelezők Véddőegyesületével szemben a Magyar Adósok Véddő Egyesületének létrehozását⁴³, bökverset írt a Braun Márkus amerikai kivándorlási szakértő elleni rendőri atrocitásokról⁴⁴, sőt, még azt is meg tudta tenni, hogy gúnyos verses jelenetet írjon a Szabadelvű Pártról, s a jelenet végén a „kar” ezt énekli: „Oh nagy ég, oh nagy ég, / Hol van a húsfazék?”⁴⁵ Tollhegyre vette a színházi szabadjegyek kérdését⁴⁶ csakúgy, mint azt, hogy Pesten annyi kongresszust tartottak, hogy egy ügyes pesti ember közéjük keveredve jobbnál jobb reggelikhez, ebédkehez és vacsorákhoz juthatott.⁴⁷ Bökversek tucatját írta (és egy csomó aláíratlanban is az ő tollát ismerhetjük fel), amelyeknek megvolt az a figyelemreméltó jellegzetességük is, hogy szinte kivétel nélkül a lapnak ugyanabban a számában jelentek meg, amelyekben az a riport, hír, interjú volt, amelyhez kapcsolódtak, tehát ezeket villámgyorsan írta, ennek ellenére mindegyikben legalább egy frappáns ötlet, szatirikus vágás, meghökkentő rím vágta mellbe az olvasót. Különösen szívesen foglalkozott az akkor kibontakozó oroszországi forradalommal; leleplezte a cári rendszer reakciós, egyebek között antiszemita, korrupt voltát.⁴⁸

Elvéve akad egy-két írása, amely a Fejérváry-kormány ellen irányul⁴⁹, de ilyen alig van, és ezekben valahogy nem érezzük azt az erőt és szenvedélyt, mint a többiekben. De mindennél jobban bizonyítja Gábor Andor e korszakbeli nézeteit, ha az *Egyenlőség*ben megjelent cikkeit olvassuk. Ezekben azt írhatta, amit gondolt, hiszen csak akkor és arról írt, amikor és amit érzett; nem volt – mint *A Napnál* – belső munkatársként kötelessége írni.

37 –r.: *Ki hová megy?* = A Nap 1905. II. 26. 5.

38 –r.: *Akadémikusok harca.* = A Nap 1905. III. 2. 7.

39 –r.: *A kis diszkrét.* = A Nap 1905. III. 9. 7.

40 –r.: *A helyzet kis tükre.* = A Nap 1905. III. 11. 7.

41 –r.: *A német császár és a tízparancsolat.* = A Nap 1905. III. 14. 7. és: –r.: *A szerény Vilmos császár.* = A Nap 1905. IV. 20. 5.

42 –r.: *Állatmese.* = A Nap 1905. IV. 4. 5.

43 –r.: *M. A. V. E.* = A Nap 1905. IV. 21. 7.

44 –r.: *Braun levele.* = A Nap 1905. V. 14. 7.

45 –r.: *A szabadelvűek.* = A Nap 1905. VIII. 11. 7.

46 –r.: *Színházi szabadjegy.* = A Nap 1905. IX. 2. 6.

47 –r.: *Egy pesti.* = A Nap 1905. X. 3. 8.

48 –r.: *A nagyherceg remeg* = A Nap 1905. II. 24. 7.; –r.: *Számok* = A Nap 1905. IV. 5. 5.; –r.: *Orosz konyhaedények.* = A Nap 1905. VIII. 26. 7.; –r.: *Végre csend van.* = A Nap 1906. I. 31. 7.

49 –r.: *A politikai kikiáltó.* = A Nap 1905. VI. 16. 8.; –r.: *A [ide egy kétfejű sas volt rajzolja] toborzó.* = A Nap 1905. VII. 15. 6.

VII.

A nagy politikai válság közepén, 1905. május 16-án indult meg *A Polgár* című napilap, amelynek címlapján, a lapcím alatt ott állt, félreérthetetlenül jelezve a lap politikai irányát: főszerkesztő: dr. Vázsonyi Vilmos. Gábor Andor hamarosan feltűnt e lap hasábjain: először mint író⁵⁰, de ezzel szinte párhuzamosan, különféle álnevek alatt publicistaként is (sőt, többféle, addig nem ismert „szerepkör”-ben, pl. kritikusként). Első cikke azonban egy éles hangú írás volt, amely azt a hírt tűzte tollhegyre, hogy a trónörökösnő (így!) „legutóbbi lourdes-i búcsújárásáról visszatérvén, az ottani csodatevő vízből két palacknyit hozott és azt a beneschaui kórháznak adományozta, hogy a betegeket gyógyítsák vele.” A cikk — alcíme szerint — „levél a trónörökösnőhöz”, és az író, aki természetesen nem hisz a lourdes-i csodaforrásban, arra mutat rá, hogy a trónörökösnőnek inkább millióiból, palotáiból, birtokaiból kellene a sínylődőknek adnia. De másfél liter víz, amiért nyilván még vasútjegyet sem kellett fizetnie?!... „Fenséges asszony! — fejeződik be a cikk. — Kérjük, hagyja hát békességben átvonulni a beneschaui szegényeket a mennyek országába. Meghalnak azok lourdes-i víz nélkül is, hiszen csak élni nehéz, elpusztulni olyan könnyű!”⁵¹

Ettől fogva *A Polgár* hasábjain az év végéig (hat novella mellett) 26 cikke jelent meg. Ezek jórésze publicisztika, hazai és külföldi kérdésekről, például arról, hogy Németországban be akarják sorozni katonának a nőket⁵², hogy mit írnak az angol lapok a magyarországi politikai válságról⁵³, hogy a fellázadt Potemkin orosz hajó matrózai hazavágyanak⁵⁴, szerb lapszerkesztők fegyveres inzultusba torkolló nézeteltéréseiről⁵⁵, a japán diplomata, Komura báró elleni haragról, aki a japán–orosz háborút lezáró békében uralkodója utasítására nagylelkű volt, s ezt a háborúban gyűlölködésre tanított nép nem érti⁵⁶, egy bécsi különös táncprodukcióról⁵⁷, arról, hogy a szász király egyszerűen beült egy kávéházba⁵⁸, hogy Franciaországban a kongregációk kiűzése nyomán a parókakészítők (de — a kongregációk ijesztgetése ellenére — csak ők) válságba jutottak, mert nincs elég póthaj, amit ugyanis addig, mint most kiderült, a zárdába lépő nők fejéről lenyírt haj szolgáltatott⁵⁹, vagyis pillantása — nyilván külföldi lapok olvasása révén — bejárta a világot, ugyanakkor odafigyelt a hazai „hétköznapi” gondokra is: hogy miért nincs a MÁV gyorsvonatainak harmadik

50 GÁBOR ANDOR: *A fej*. Novella = *A Polgár* 1905. VIII. 17. 1.

51 GÁBOR DIÁK: *Két üveg szentelt víz*. = *A Polgár* 1905. VIII. 19. 7.

52 BOR.: *Besorozni a nőket!* = *A Polgár* 1905. IX. 21. 7.

53 BOR.: *Angol lapok*. = *A Polgár* 1905. IX. 27. 6.

54 BOR.: *Haza! Haza!* = *A Polgár* 1905. X. 1. 6.

55 BOR.: *Tragédia és jegyzőkönyv*. = *A Polgár* 1905. X. 14. 4.

56 BOR.: *Szegény Komura!* = *A Polgár* 1905. X. 18. 4.

57 BOR.: *Az eltáncolt ima*. = *A Polgár* 1905. X. 4. 9.

58 BOR.: *Király a kávéházban*. = *A Polgár* 1905. X. 25. 3.

59 BOR.: *Női haj és kongregációk*. = *A Polgár* 1905. XI. 4. 5.

osztály⁶⁰, hogy a hús-drágaságon a főváros vezetői sután és sikertelenül próbáltak segíteni⁶¹, és így tovább.

Ugyanakkor bemutatkozott mint színikritikus is: írt Csiky Gergely népszerű *A nagymama* című színművének új címszereplőjéről, az ebbe a szerepkörbe belépett Rákosi Szidről⁶², Mme Réjane-nak, a híres francia színművésznőnek a budapesti vendégszerepléséről⁶³, Molnár Ferenc *A doktor úr* című vígjátéka reprízéről⁶⁴, a *Bohémszerelem* című operett bemutatójáról a Magyar Színházban⁶⁵; bizonyos Ferenczy Ferenc *A nagy érzés* című, a Nemzeti Színházban bemutatott ötfelvonásos színművéről („frakkos szalonfi szorgalmas tákolmánya, nyafka csevegése, kierősza-kolt elmélkedései”)⁶⁶; beszámolt a kor nagy sztárjának, Fedák Sárinak Beöthy László színgazgató elleni harcáról⁶⁷, és még sok mindenről. Témáit úgy választotta meg, hogy ne kelljen a koalícióhoz tartozó Vázsonyi politikáját támogatni, bár egyik írása⁵³ úgy is értelmezhető, mintha a koalíciót támadó – mert már régebben megvásárolt – angol sajtót bírálná, s írt egy akkor beiktatott – vagyis „darabont” – főispánt gúnyoló verset is⁶⁸, de többnyire sikerült megőriznie függetlenségét. Rövid publicisztikai írásai általában a Hírek rovat élén jelennek meg (ezt a műfajt hívták „hírfej”-nek) Bor. jelzéssel; teljes nevét – tárcanovelláin kívül – mindössze egyetlen cikk fölött olvashatjuk *A Polgár*ban 1905-ben: ez is irodalmi, Abonyi Lajosról írt, művei összkiadása alkalmából.⁶⁹

E szapora *A Polgár*-beli működése semmit sem változtatott azon, hogy írta glosz-száit és – részben aláíratlan – bökverseit *A Napba* és cikkeit az *Egyenlőség*be. Egyetlen apró jel mutatja, hogy azért *A Polgár*hoz a gyakori, de mégis csupán alkalmi külső munkatársénál szorosabb kapcsolat fűzte: a lap naptárában, amelyet előfizetőinek ajándékba ígért⁷⁰, Gábor Andor is szerepelt egy novellával. (Igaz, a hirdetés szerint ebben a naptárban más olyan íróktól is közöltek írást, akik nem tartoztak *A Polgár*hoz, legalábbis nem voltak a szerkesztőség tagjai.)

Mesterséges cezúrának tűnhet, de talán mégsem fölösleges megállni és egy kis szám szerinti mérleget csinálni 1905 végénél, az első olyan év végénél, amelyben Gábor Andor már teljes egészében – mind az év időtartamát, mind foglalkozását tekintve egészében – újságíró volt. Ha jól számoltam, verse alig kettő jelent meg, versfordítása is mindössze öt alkalommal (nyolc vers), novellája tíz, de cikkeinek és publicisztikáinak számítható más (verses) írásainak száma *A Napban* 74, az *Egyenlőségben* 30, *A Polgárban* 26, vagyis összesen 130, tehát ebben az évben majdnem

⁶⁰ BOR.: *Harmadosztály a gyorsvonaton.* = *A Polgár* 1905. IX. 22. 5–6.

⁶¹ BOR.: *A főváros mézsárszékei.* = *A Polgár* 1905. X. 8. 5–6.

⁶² BOR.: *Új Nagymama.* = *A Polgár* 1905. IX. 9. 4.

⁶³ BOR.: *Réjane a Vigszínházban.* = *A Polgár* 1905. XI. 19. 7.

⁶⁴ BOR.: *A doktor úr.* = *A Polgár* 1905. X. 15. 7.

⁶⁵ BOR.: *Bohémszerelem.* = *A Polgár* 1905. XII. 2. 6–7.

⁶⁶ BOR.: *A nagy érzés.* = *A Polgár* 1905. XII. 3. 8.

⁶⁷ BOR.: *Fedák Beöthy ellen.* = *A Polgár* 1905. XII. 28. 7–8.

⁶⁸ BOR.: *Az új főispán nótája.* = *A Polgár* 1905. XI. 5. 7.

⁶⁹ GÁBOR ANDOR: *Abonyi Lajos.* = *A Polgár* 1905. XI. 22. 1–2.

⁷⁰ „*A Polgár*” Naptára. *Ajándék előfizetőinknek.* = *A Polgár* 1905. XII. 18. 3.

minden második napra esik egy publikációja. Ez mennyiségileg is tekintélyes teljesítmény, és bár persze nem minden írása egyforma színvonalú és jelentőségű, egész sor olyan cikk és glossza került ki a tollából, amelyek már szinte előre vetítik a *Bécsi levelek* publicistáját: vitázó kedve, metsző logikája, erőteljes szatirikus vénája elképesztő, ha meggondoljuk, hogy alig múlt 21 éves.

Feltűnő, hogy 1905 vége felé és 1906 első felében sokkal gyakrabban jelentek meg írásai *A Polgárban*, mint *A Napban*, bár ez utóbbiba sem szűnt meg írni. Ennek alapján fenntartással bár, de föltételezhetjük, hogy ebben az időpontban, illetve időszakban Gábor Andor talán rövid ideig *A Polgárnál* volt belső munkatárs és *A Napnál* külső, ami az akkori sajtóviszonyok mellett zavartalanul megoldható volt. A tőle megjelent publicisztikai írások száma különös képet mutat: 1906-ban *A Polgárban* 31 jelent meg, jöllehet augusztustól többé nem írt oda, viszont augusztus és az év vége között négy novellája jelent meg *A Polgárban* (a karácsonyi számban is egy), és öt verse, sőt, a lap 1906-os ajándék-évkönyvében is szerepelt egy verssel. *A Napban* viszont ebben az évben csak 22 publicisztikai írását találjuk, ideszámítva politikai szatirikus verseit is. Feltűnő *A Napnál* folytatott működésében az is, hogy 1906 első hónapjaiban, amikor a „darabont” kormány és a „koalíció” harca a végső-kig kiéleződött, ami a sajtó hangjában is érezhető volt, Gábor Andortól egyetlen sor jelölt írás sincs *A Napban*. A lap hangja ebben az időben olyan volt, hogy a kormány ügynevezett éjszakai ügyészei, vagyis akik a lapokat (a délután megjelenő *A Nap* esetében természetesen nem éjjel) a terjesztés megkezdése előtt elolvasták, esetleg elrendelték elkobzását (nem cenzúrázták, vagyis nem hagytak ki egyes cikkeket: egyszerűen megtiltották a már kinyomtatott lap forgalomba hozatalát, amivel jelentős anyagi kárt is okoztak a lapnak, hiszen elmaradt mind az eladásból, mind a hirdetésekéből származó bevétel.) *A Napot* ebben az időszakban kobozták el az egész válságidőszakban a legtöbbször.

Időben kissé előreszaladva érdemes itt elmondani, hogy amikor a „koalíció” a hatalom iránti vágyakozásában már kellőképp „megpuhult” és szinte minden követelésének feladása után — nem kis meglepetésre — Wekerle Sándorral (Magyarország első polgári születésű — de egyszer már volt — felelős miniszterelnökével) az élén kormányt alakíthatott, *A Nap* ezzel a kormánnyal szemben is ellenzéki maradt, többek között azért, mert nem tudott beletörődni abba, hogy a kormányalakítást megelőző ügynevezett áprilisi paktumban benne volt, hogy a Fejérváry-kormány uralma alatti ténykedéséért senkit nem lehet felelősségre vonni: *A Nap* vért akart inni. Jellemző, hogy pályázatot hirdetett a „darabontok”-ra még megbélyegzőbb szó kitalálására⁷¹.

De miről írt Gábor Andor a válság utolsó szakaszában, 1906 első hónapjaiban *A Polgárba*? A témák akárcsak futólagos, részleges áttekintése is azt mutatja, hogy a felszínen folyó őrjöngő politikai csatározástól távol tartotta magát és a hétköznapi életből merítette témáit. Mindjárt újév után egy „örökzöld” témáról írt kis párbeszédesszerű szatirikus rajzot: arról, hogy ismerős-ismeretlen, fű és fa jön boldog új évet kívánni, ami természetesen azzal jár, hogy borralalót kap; „én egy kétszázkoronás kishivatalnok vagyok, egy nulla, egy senki, egy salak és én száztizenkét koronát elbu-

⁷¹ *A Nap* 1906. VIII. 17. 5.

ékoztam” — őrköngi a férj, és a következő belépőt a „földre sújtja, tébolytáncot lejt a hasán és énekel”, holott az, szerencsétlen, nem „buékozni” jött, hanem a kalaptisztító számláját hozta.⁷² Egy másik — mint legtöbbször: a Hírek rovat élén megjelenő — glosszája a protekciózást ostromozta, ismertetve, hogy Franciaországban a belügyminiszterhez 9600 protezsáló levél érkezett, és szellemes paradoxonnal azt mondja: éppen ez a protekciózás halála, mert ha hat levél jön, azt még elolvassák — de 9600-at? Így a protekció önmagát semmisíti meg. „Reménykedhetünk: a dolog olyan szépen fejlődik, hogy néhány esztendő leforgása alatt mi is ott tarthatunk, ahol ma a boldog Franciaország: annyi lesz a protekció, hogy nem lesz protekció.”⁷³

További témái ebben az időszakban *A Polgárban*: a párbajmánia, amely Németországból indult útjára („Németországból új ötödik parancsolatot hoz el a távíró: — Ölj! Fogj kardot, mondotta Einem, a német hadügyminiszter, s ha katonatiszt vagy, dönts ki a belét, szúrd át a szívét, hasítsd ketté az apját annak, aki szóval vagy tettel megsértett. Persze, nem szó szerint így mondta a német hadügyminiszter, de végre is ez a szónak az értelme.”⁷⁴); a gyermekek védelme (Duncan Izidóra — így írta! — Berlinben felléptetett gyermekeit nem erkölcsileg kell védeni, mint tette a rendőrség hiányos ruháik miatt, hanem a betanulás gyötrelmeitől: a gyermekeknek semmi helyük a színpadon⁷⁵), az iskolai osztályozás ellen többször is szót emelt, mert amiatt nem egy gyermek követett el öngyilkosságot⁷⁶, a tisztí kaució kérdését is élesen támadta, egy fiatal pár öngyilkossága kapcsán: a leánynak nem volt pénze, hogy letegye a kauciót, és Gábor Andor pár sorban kimutatta az egész dolog értelmetlen és embertelen voltát: „Miért járna kaució a katonatisztnek? Hisz a világ legkenyerelembb embere, mihelyt a tarka mondurt leveti magáról. Hisz még harmincforintos írtnoknak sem szívesen veszik legtöbbjét, hogyha a ragyogó és szűkkörű tétlenségből kicsöppennek.”⁷⁷ Kissé meglepő egyik írása, amelyben elismerően szól Vilmos német császárról, aki ugyanis — és ez meg az ő részéről meglepő — intézkedett, hogy oldják fel a tilalmat egy, a franciák által kiadott, őt kifigurázó karikatúragyűjtemény terjesztéséről.⁷⁸ Természetesen megemlékezett a hozzá lelkileg oly közel álló Heinéről, halála ötvenedik évfordulója alkalmából⁷⁹. Amikor a külföldön elhunyt és eltemetett festőművész, Zichy Mihály hamvainak hazaszállítására mozgalom indult, Gábor Andor nem mulasztotta el az alkalmat, hogy rámutasson: csak haláluk után törődünk kiválóságainkkal, elüldözzük őket, de akkor meg azt kívánjuk tőlük, hogy „szívük jobbik fele a mienk legyen”, ha pedig hazatérnek, kezdődik előlről az egész: „Ne a holtakra pazaroljuk lelkünk melegét, hanem az élőkre.”⁸⁰ Szinte ezt

⁷² BOR.: *Újév után.* = *A Polgár* 1906. I. 3. 8.

⁷³ BOR.: *A protekció halála.* = *A Polgár* 1906. I. 8. 3.

⁷⁴ BOR.: *Muszáj párbajozni!* = *A Polgár* 1906. I. 17. 5.

⁷⁵ BOR.: *Gyermekek a színpadon.* = *A Polgár* 1906. I. 15. 5.

⁷⁶ BOR.: *Az osztályozás ellen.* = *A Polgár* 1906. I. 20. 5.; BOR.: *A bizonyítvány miatt.* = *A Polgár* 1906.

II. 3. 3.

⁷⁷ BOR.: *A kaució.* = *A Polgár* 1906. I. 30. 5.

⁷⁸ BOR.: *Vilmos császár nem haragszik.* *A Polgár* 1906. II. 16.

⁷⁹ GÁBOR ANDOR: *Heine.* = *A Polgár* 1906. II. 17.

⁸⁰ BOR.: *A hamvak.* = *A Polgár* 1906. III. 7.

folytatja annak a hírnek a kapcsán, hogy Németországnak nem sikerült megegyeznie Ausztria–Magyarországgal és Olaszországgal a madarak védelmét célzó törvényről. „Valóban: nevetséges ez az egész madár- és állatvédelmi história. [. . .] A sok állatvédelmi egyesület és egyéb [így] ilyen cifraság helyett minden utca sarkára, minden mező, tér, ugar szegélyére ezt a táblát kellene kiszögelni: Ne bánts! az embert!”⁸¹

Ez után a cikk után hosszú ideig nem látjuk Gábor Andor jeleit *A Polgárban*. (Nem valószínű, hogy ez összefüggésben lett volna egy a lap életében bekövetkezett, de jelentős eseménnyel, mindenestre tény, hogy időben nagyon közel estek egymáshoz. *A Polgár* 1906. május 3-iki számában Vázsonyi Vilmos nyilatkozatban közölte, hogy a lap kiadótulajdonosával „kiegyenlíthetetlen politikai nézeteltérései” vannak, és emiatt „kénytelen e laptól megválni”.) Augusztusban – ezúttal minden gúny nélkül – Orth Jánosról írt (e név alá rejtőzött és bujdosott el egy osztrák főherceg), a szenzációhajász sajtóval szemben a magánélet, sőt, ha úgy tetszik a halál jogát védi, legyen bár az illető akárki.⁸² Ezt követően a telefonról⁸³, a pesti házmeszterekről⁸⁴, tankönyvbotrányokról⁸⁵ olvasunk *A Polgárban* immár aláíratlan, de árulkodó téma- és stílusmozzanatok alapján Gábor Andor szerzőségére valló cikkeket, és egy ugyancsak aláíratlan humoreszket, ismét Orth Jánosról, amely „két úr” aktuális beszélgetése és amelynek szinte minden sora Gábor Andorra vall: paradoxul „bebizonyítja”, hogy Orth János nincs is, nem is volt, nem is lesz: „Orth Jánost az újságírók találták ki és csak nyáron él. Most érti?” Mire a másik úr: „Értem. De azt is szeretném tudni, hogy mit csinál télen?”⁸⁶ Ettől fogva 1906-ban Gábor Andortól *A Polgárban* már kizárólag szépirodalmi alkotásokat találunk, ami azt mutatja, hogy nem „szakított” a lappal, s ha visszament is *A Naphoz*, a kapcsolat fennmaradt.

Egyébként – kronológiailag nem említettem a publicisztikai írások közül – számos színházi kritikát is írt Gábor Andor *A Polgárba*: Verő Györgynek a Népszínházban bemutatott *Leányka* c. népszínművéről (amely inkább Fedák Sári „installációja”, azaz alighanem e színházban való debütálása miatt szenzáció – írta, az akkor bálványozott „Zsazsát”, akit már máskor is megcsipkedett, többek között önképzőiskola miatt, ironikusan kezelve), a vendégszereplő francia színészekről, a Magyar Színházban bemutatott *Koldusgrófról*, azután Kada Eleknek, Kecskemét polgármesterének *Helyre-asszony* című népszínművéről, amelyben Blaha Lujza játszotta a főszerepet, Schönthan nevű német szerző (*A szabin nők elrablása* című, ma is játszott vígjáték szerzője) *Sherlock Holmes kalandjai* című darabjáról, egy francia operettéről. Ezek általában rövid, inkább referáló és csak egy-két mondatban bíráló írások voltak, és csak azért említésre méltóak, mert már előre jelzik Gábor Andornak a színház felé fordulását.

⁸¹ BOR.: *Ne bánts! az embert!* = *A Polgár* 1906. IV. 30. 4–5.

⁸² BOR.: *A lélek halottjai.* = *A Polgár* 1906. VIII. 17. 4–5.

⁸³ [Névtelen]: *A telefonról.* = *A Polgár* 1906. VIII. 18. 4.

⁸⁴ [Névtelen]: *A házmeszterekről.* = *A Polgár* 1906. VIII. 20. 5.

⁸⁵ [Névtelen]: *Tankönyvbotrányok.* = *A Polgár* 1906. VIII. 20. 5.

⁸⁶ [Névtelen]: *Orth János él.* = *A Polgár* 1906. VIII. 30. 5.

VIII.

Térjünk vissza azonban Gábor Andornak *A Nap*nál végzett munkájára, 1906-ban. Mint említettem, az év elején, a politikai harc végletes kiéleződésének időszakában alig láttuk jelzett írásait, s ha mégis, akkor olyan témákról, mint a torpedókról írott gúnyvers⁸⁷, műkedvelőknek az Operában tartott próbájáról egy szatirikus karcolat (amely stílusában és témájában erősen emlékeztet Molnár Ferenc karcolataira és Ambrus Zoltán *Berzsenyi báró* sorozatára)⁸⁸, egy hasonló, de színházi tárgyú karcolata a „Minden jegy elkelt!” tábla hol kirakásáról, hol bevételéről egy fővárosi operettszínházban⁸⁹, tavasszal a választási szónoklatok sablonjait, közhelyeit csúfolta⁹⁰, gúnyolódott a Párizsba látogató angol király körüli túlzott biztonsági intézkedéseken⁹¹ (még az a kokott is titkosrendőr, akinél a király végül is kiköt), és bár akadt egy-két olyan írása, amelyben a Fejérváry-kormányon (illetve annak állás nélkül maradt egykori alkalmazottain) gúnyolódott⁹², illetve már lapja „48-as” szellemének megfelelően Wekerlét támadta, mert „kiegyezett”⁹³, témáit mégis inkább a hétköznapi életből merítette. Láthatóan változatlanul élénken érdekelték a közoktatás kérdései: írt egy öngyilkosságot megkísérelt kolozsvári egyetemi hallgató pótvizsgájáról⁹⁴, arról, hogy túl sok a különféle egyesületek kérésére elrendelt szünnap és a szülők azt szeretnék, ha a madárnap, fanap, békenap, bányásznapi, alkoholelles nap, nemzeti ünnep mellett volna egy nap – amikor tanulnak is a gyerekek⁹⁵. Külföldi témákkal is gyakran foglalkozott: tollhegyre tűzte (nem először) a német császár szereplési mániáját⁹⁶, majd Hakon norvég király megkoronázása alkalmából merész gúnyverseket írt⁹⁷: e szerint II. Oszkár svéd király (akinek birodalmából Norvégia akkor szakadt ki) ezt írta volna új kollégájának: „Csak egy országnak légy ura / Kettőn uralkodni fura. / Két ország kevesebb, mint egy. . . / Egyikből a király rendszerint kimegy.” És közvetlenül ez után: „Helyes a fenti vélemény, / De véleményyt nem mondok én. Ferenc József.” Nem mulasztotta el az alkalmat, hogy az orosz cáron gúnyolódjék, aki ugyan rettegésben él⁹⁸, de azért ő „minden oroszok ura” . . .

⁸⁷ –r.: *Torpedókról.* = A Nap 1906. I. 28. 4.

⁸⁸ –r.: *A négy évszak.* = A Nap 1906. II. 7. 7.

⁸⁹ –r.: *Tedd ki! Vedd be!* = A Nap 1906. II. 15. 6.

⁹⁰ –r.: *Szemelvények.* = A Nap 1906. IV. 24. 5.

⁹¹ –r.: *Az angol király biztonsága.* = A Nap 1906. V. 12. 2.

⁹² –r.: *Utcai jelenet.* = A Nap 1906. V. 15. 2.

⁹³ –r.: *Bökverek.* = A Nap 1906. V. 29. 5.

⁹⁴ –r.: *Haury vizsgázik.* = A Nap 1906. VI. 1. 4.

⁹⁵ –r.: *Ilyen nap, olyan nap. . .* = A Nap 1906. VI. 9. 5.

⁹⁶ –r.: *Ő! Ő! Ő!* = A Nap 1906. VI. 8. 5.

⁹⁷ –r.: *Emléksorok.* = A Nap 1906. VI. 24. 2.

⁹⁸ –r.: *A cár.* = A Nap 1906. VII. 10. 8.

A hazai közélet korruptségéről többször ír⁹⁹ ez idő tájt. Gúnyosan kommentálja az osztrák–szerb vámháború miatt Magyarországon bekövetkezett hús-drágaságot, sőt húshiányt¹⁰⁰, és az sem kerülte el a figyelmét, hogy az akkor tervezett harmadik egyetem helyének kijelölése körül micsoda nevetséges és felelőtlen ígéretes folyt: minden képviselő a maga választókerületének ígérte az egyetemet, maga a miniszter, Apponyi Albert viszont — szerinte — azt dörmögi maga elé: „Ügyvis Jászberényben lesz!” — vagyis ő sem országos szempontokban gondolkodik, hanem a — bár Gábor Andor nem ezt a kifejezést használja — parlamenti kreténizmus uralkodik.¹⁰¹

IX.

Az 1907-es év, amelyet Gábor Andor munkássága első korszaka határkövének tekintek — hogy miért, arról később szó lesz —, azzal a feltűnő jelenséggel kezdődik a késői olvasó számára, hogy *A Nap* hasábjain rendkívül megriktnak az olyan írássok, amelyek alatt Gábor Andor jele szerepel. Valószínű, hogy sokkal többet írt, de azokat nem írta alá — talán azért, mert kötelező feladatként oldotta meg őket, de nem volt rájuk büszke. Viszont *A Nap*ban szereplő és jelzett írásai között egyre több a humoros-szatirikus jellegű, legyen szó akár országos politikáról, akár a hétköznapi élet kis jelenségeiről. Az egyikben, amely arról szól, hogy a közös vezérkari szónok (sajtóhiba: főnök) magyarul tanul, ismét élvezhetjük nyelvi ötletességét¹⁰². Azt mutatja meg ugyanis, hogy „miképpen és hogyan tanul magyarul” Conrad von Hötzendorf. „Mondj egy tömondatot? — Az osztrák emel. — Bővítsd ki ezt a tárggyal? — Az osztrák létszámot emel. — Tégy hozzá egy jelzőt? — Az osztrák katonai létszámot emel.” Azután: „Conrad szótárából. Ich glaube ihm nicht = Wekerle. — Niemals = magyar vezényszó. — Smarrn = Magyarország. — Chlopy = soha.” Végül néhány közmondás: „Nyújtózkodjál tovább, mint a költségvetés ér. Addig jár a korsó a kútra, míg mindent megszavaznak. Egy osztrák kér, tíz magyar miniszter ad.” Egy másik, immár verses satírája, amely alcíme szerint „operett”, egy bizonyos „nagy függetlenségi párt”-on gúnyolódik, amelynek tagjai végül mindenben megalkusznak, mindent megszavaznak.¹⁰³

A Nap, amely annak idején a „koalíció” szenvedélyes propagandistája volt, most csalódott bennük — és Gábor Andor is szívesen gúnyolta az uralomra jutott koalíciót, csak ő persze más világnézeti alapról (amint az az Egyenlőségbe írott cikkeiből válik világossá). *A Napot* ez nem érdekelte, és így Gábor Andor látszólag ugyanazt csinálva a maga céljait tudta szolgálni *A Nap*ban is. Ezt tette egy Fejérváry és Wekerle közötti párbeszéd alakjában is¹⁰⁴, de különös előszeretettel gúnyolta a klerikális néppártot. Formai ötletessége már érett humoristaként, sőt, ami ennél több, satíri-

⁹⁹ –r.: *Üdvözlök a polgármestert.* = *A Nap* 1906. VI. 21. 3.; –r.: *Herkules tizenharmadik munkája.* = *A Nap* 1906. VII. 11. 2.

¹⁰⁰ –r.: *Sztrájk a hús ellen.* = *A Nap* 1906. VIII. 2. 6.; –r.: *Állatmesék.* = *A Nap* 1906. VIII. 19. 4.

¹⁰¹ –r.: *Hol legyen a harmadik egyetem?* = *A Nap* 1906. XII. 16. 2.

¹⁰² –r.: *Conrad magyarul tanul.* = *A Nap* 1907. IV. 6. 2.

¹⁰³ –r.: *Pártértekezlet.* = *A Nap* 1907. IV. 28. 6. 2.

¹⁰⁴ –r.: *Politikai költőzkodás.* = *A Nap* 1907. V. 1. 5.

kusként mutatja őt. *Néppárti ábrák* című satírájában, amely – ironikus bevezetése szerint a Szent István társulatnál (a római katolikus egyház könyvkiadójánál!) ősszel kiadandó *Ábrázoló politika* c. műből részlet – rajzokba nyomtatott szöveg van, amelyet azután meg is magyaráz: „1. A néppárt fölfelé hatvanhetes, lefelé negyvennyolcas. 2. Pestnek pirosfehérvörös, Bécsnek feketesárga. [...] 4. Minden út Rómába vezet. 5. Érdekerület.” Ez utóbbi három, egymáson belül elhelyezkedő négyszög: a legnagyobb felirata: „Pápaság”, ezen belül helyezkedik el az osztrák császárság, és csak ezen belül a magyar királyság.¹⁰⁵ Másnap már folytatja *Alkotmánypárti számtan* címmel, amelynek bevezetőjében előző napi satírjáról azt írja, hogy az egy hétkötetes mű részlete; a mostani tízkötetes *Politikai számtan* c. művéből volna részlet. Ebben, mint korábban a nyelvtannal, most a számtannal játszik¹⁰⁶ „1848 + 1867 = a mai többség. Wekerle + Kossuth + Andrássy = mindent megszavaznak” – áll az „összeadás” c. fejezetben, és így tovább, végig a négy alapműveleten. Máskor „körsetát” tesz a „k.u.k. temetőben” és a sírfeliratok formájában gúnyolódik a koalíció kormányán: „Magyar vezényszó. Nyugodjék békében” áll az egyik sírkövön. „Önálló vámterület. Emelte bánatos nemzeted” a másikon.¹⁰⁷ Néhány nap múlva még „pótsétát” is tesz és ilyen feliratokat „olvass le” a sírkövekről: „A kvóta. Emelte a Wekerle-kormány.” Vagy: „Újonclétszám. Emelte a Wekerle-kormány.”¹⁰⁸

Említésre méltó *A Nap*-ban 1907-ben megjelent – ismétlem: feltűnően kis számú – Gábor Andor-cikk közül az, amelyen először jelenik meg a teljes neve – akkor, amikor már közel három éve belső munkatársa *A Nap*-nak –, ez viszont nem politikai, hanem irodalmi cikk; Kiss Józsefet, a kor népszerű, tipikusan magyar-zsidó költőjét, *A Hét* szerkesztő-kiadóját köszöntötte költői működésének negyvenedik évfordulója alkalmából. Az elismerés – mai irodalmi értékítéletünk szerint – túlzott volt, de hát az évfordulós ünnepi cikk nem „az igazság pillanata” (erre sokszor csak évtizedekkel egy-egy író halála után kerül sor), de a közízléssel és a többi egykori lap cikkeivel egybecsengett, amellet Gábor Andor nyilván némi személyes hálat is érzett Kiss József iránt, aki első műfordításait közölte lapjában. Hízelgésre, érdekkeresésre azonban semmi ok nincs gyanakodni: Gábor Andor ekkor már jó ideje nem írt *A Hét*-be, és csak évek múlva publikált ott újból.

Az 1907-es év vége felé viszont néhány olyan névtelen prózai írás jelent meg *A Nap*-ban, amelyek – nemcsak elhelyezésük és tördelésük, hanem témájuk és stílusuk miatt is – feltehetően Gábor Andortól származtak: az egyik szerint „francia orvosok” vannak látogatóban Budapesten, akiket a főváros elképesztő bőkezűséggel vendégel meg –, majd az egyik elmondja, hogy ők tavaly mint mérnökök, két év előtt tűzoltók, azelőtt balneológusok, hat év előtt Nansen, az elbeszélő barátja pedig mint Brandes volt itt –, ők már évek óta nálunk nyaralnak. ...¹⁰⁹ Egy másik cikk Gábor Andor egyik kedvenc témáját variálja, amelyet majd teljes élességével és

¹⁰⁵ –r.: *Néppárti ábrák*. = *A Nap* 1907. VII. 13. 8.

¹⁰⁶ –r.: *Alkotmánypárti számtan*. = *A Nap* 1907. VII. 13. 3.

¹⁰⁷ –r.: *Körseta a k.u.k. temetőben*. = *A Nap* 1907. VII. 28. 4.

¹⁰⁸ –r.: *Pótséta a k.u.k. temetőben*. = *A Nap* 1907. VII. 31. 3.

¹⁰⁹ [Névtelen]: *Francia orvosok Budapesten*. = *A Nap* 1907. VIII. 18. 7. Ezt a „potyázást” egyszer már – de akkor hazai „alannyal” – kifigurázta: *A Nap* 1905. IX. 3. 8.

erejével a *Pesti sirámok* című könyvben fejt ki, ti. azt, hogy a fővárosi bérházak lakói fölött, akik magas lakbért fizetnek, zsarnokoskodnak a háziurak és persze a házmesterek: itt éppen a vízfogyasztás korlátozásáról, takarékoskodásról van szó („az ebédhez háromszor vittek be vizet! — veszekszik a házmester Kissnével — igyanak bort!”).¹¹⁰ De a fővárosi piszok kérdését is tollhegyre tűzi: a főkapitány átfirt a háziurakhoz, hogy söpörtessenek, „de én — folytatódik a névtelen cikk — mint szerény és igénytelen lelkű, fővárosi piszkok eltakarítása miatt, céljából és végett a következőket indítványozom” —, s ezután tíz pont következik, amelyekből csak néhányat idézek: „Szemétpénzt csak a háziúr szedhessen a lakótól és ne a házmester, se a házmesterné, se a vice, se a viciné, se a viciné unokaöccse. . . Éjfél után a házmester egyórai várakozáson belül nyissa ki a kaput és ne köpje le azt, aki 12 óra előtt csak 10 fillér borraalót ad neki. . . A villamos ne csak a városatyák telkei mellett robogjon át holttesteinken. Ne csak mészáros-városatyák szabhassák meg a hús árát.”¹¹¹ Egy másik írásban a polgármester és egy tanácsos beszélget arról, hogy új adók kellenének, majd végigtekintve azt, hogy kit is lehet megadóztatni, arra lyukadnak ki:

A polgárságot. Annak úgy is mindegy. Annak nincs semmije, annak el lehet venni mindenét. A szegények hadd fizessenek. De a gazdagok? Soha! A népet megeheti a fene, de a közgyűlés békéjét ne zavarjuk meg. A lakosság semmi, a fődolog a közgyűlés. . .¹¹²

A Polgárban 1907-ben publicistaként alig — mindössze háromszor, s akkor sem teljesen bizonyosan azonosíthatóan — szerepelt, de legalább nyolc verse jelent meg, azonkívül novellája (a lap húsvéti irodalmi mellékletében és a pünkösdi szám irodalmi mellékletében is), viszont egy meglepő írást találunk benne, amely valószínűleg, de nem egészen bizonyosan tőle származik (s ennek a jelzése az, ami miatt publicisztikai írásait is fenntartással kell azonosítanunk *A Polgárban* 1907-ben): zenekritikát közölt *A Polgár* (g. a.) jelzéssel, egy filharmóniai hangversenyéről, amelyen Beethoven-, Richard Strauss- és Liszt-művek szerepeltek és Backhaus Vilmos (így) fiatal angol(!) zongoravirtuóz mutatkozott be. (A későbbi világhírű német Wilhelm Backhaus nemzetisége körüli tévedést az okozhatta, hogy Backhaus akkor az angliai Manchester zeneakadémiáján tanított.) Soha, sehol ezt megelőzően vagy ez után Gábor Andortól nem ismerünk zenekritikát (az operettekről és népszínművekről szóló rövid kritikáit nem sorolhatjuk ebbe a kategóriába); különben is abban az időben *A Polgárban* a komolyzenei eseményekről szóló kritikákat Dr. Sz. A. jelzéssel találjuk — egy-egy nagyobb eseményről szóló terjedelmesebb kritika alatt ott áll a kritikus teljes neve is: dr. Szirmai Albert (aki ugyanis Zeneakadémiát végzett és komolyzenei komponistának indult, csak később tért át a szonok, majd az operettek komponálására, mégpedig sokszor szoros együttműködésben Gábor Andorral).

Publicisztikai tevékenységének e vázlatos áttekintésével elérkeztünk egy ponthoz (és időponthoz), amely megmagyarázza: miért tekinthetjük bizonyos fokig önálló korszaknak Gábor Andor pályáján az 1907-es év végéig tartó szakaszt. Ez nem mesterségesen kiagyalt cezúra ugyanis. Önéletrajzaiban szinte szó szerint ismétli

¹¹⁰ [Névtelen]: *A víz*. = A Nap 1907. IX. 12. 7.

¹¹¹ [Névtelen]: *A fővárosi piszok*. = A Nap 1907. XI. 8. 8.

¹¹² [Névtelen]: *Új adók*. = A Nap 1907. XI. 21. 5.

meg azt, hogy 24 éves korától — vagyis 1908-tól! — „Grossverdiener”, azaz nagy keresetű ember volt. Ez a jelentős anyagi változás pedig annak a következménye volt, hogy 1907. március elsején megnyílt Budapesten az első állandó és — történetének kutatója szerint — „az első igazi pesti kabaré”¹¹³. Bár a köztudat Nagy Endre író és hírlapíró nevéhez kapcsolja a pesti kabaré megalapítását, a „Fővárosi Cabaret Bonbonnière” (a mai Művész mozi helyén) Kondor Ernő, egy nem is kiemelkedő tehetségű vidéki színész irányításával nyílt meg, és az első konferanszié Nádas Sándor újságíró volt. Nádas azonban — írja a kabaré idézett krónikása — főszerkesztője hamarosan „eltiltotta a további fellépésektől”, és ekkor állt a helyére Nagy Endre, aki — az akkor már Nagyváradra távozott Kondor Ernő helyébe lépett Bálint Dezső igazgatósága mellett — „művészeti igazgató” volt, de nem sokáig: 1908 augusztusában átvette az Andrássy úti „Modern Színház Cabaret”-t mint vállalkozó, igazgató és konferanszié; ez hol Modern Színháznak, hogy Nagy Endre Kabaréjának nevezve 1913-ig működött. Gábor Andor, aki a Bonbonnière-nek már a második (1907 áprilisában bemutatott) műsorában is szerepelt egy Hetényi-Heidberg Albert által megzenésített szonójával, 1907 őszétől a „Modern”-nek is dolgozott, és ez így maradt azután is, hogy 1908-tól a kabaré irodalmi vezetője és egyik legtermékenyebb szerzője lett.

PETŐ, GÁBOR PÁL

Beiträge zur Geschichte des Anfangs und der ersten Epoche der Journalistenlaufbahn von Andor Gábor (1903–1907)

Die Studie beschäftigt sich mit den Anfängen der journalistischen und publizistischen Tätigkeit von Andor Gábor. Der Verfasser zählt die Zeitschriften auf, in welchen der Schriftsteller seine journalistische Tätigkeit begann. Besonders eingehend behandelt er seine Tätigkeit bei dem Tageblatt *Pesti Napló* (Pester Journal), bzw. *Egyenlőség* (Die Gleichheit) — bei der letzteren nur skizzenhaft — und den Beginn seiner publizistischen Wirksamkeit bei der Zeitschrift *A Hét* (Die Woche). Schließlich analysiert er ausführlich seine Wirksamkeit bei der Boulevardzeitung *A Nap* (Der Tag) und seine Jahre bei der Zeitung *A Polgár* (Der Bürger).

¹¹³ ALPAR ÁGNES: *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944*. Magyar Színházi Intézet. Bp. 1979. 25–27.

Címlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban

A nyomtatott könyvek címlapillusztrációi a 16–18. században jó lehetőséget kínálnak kép és szöveg viszonyának vizsgálatára. Ezek az ábrázolások nemcsak a különböző kiadványtípusok címével és tartalmával függnek össze, hanem fontos szerepet játszanak a szerző–mű–kiadó–olvasó közti kapcsolathálózatban. Ezenkívül megkönnyítik a magas művészet felirat nélküli, kommentálatlan alkotásainak értelmezését, jelzik a sokszorosított grafika szerepét a magas művészet ikonográfiájának, formanyelvének közvetítésében a szélesebb rétegek felé s megmutatják kép és szó mindennapi, gyakorlati használatának egyik lehetőségét.¹

A címlapillusztrációk szerepével a barokk kori könyvműfajok közül önállóan foglalkoztak például a természettudományi² és a közjogi³ műveknél, valamint a mese-⁴ és prédikációgyűjteményeknél.⁵ E vizsgálatok egyik közös tanulsága, hogy a címlapillusztrációkon kép és szó a nyelv különböző formái, melyek általánosan érvényesnek tartott ismeretek közérthető bemutatását szolgálják. Az ábrázolás különböző

¹ RAUPP, Hans Joachim: (Hg.): *Wort und Bild. Buchkunst und Druckgraphik in den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert.* (Katalog). Köln, 1981. 21. — A tanulmány a bonni Alexander von Humboldt Stiftung támogatásával készült.

² HARMS, Wolfgang: *Programmatiches auf Titelblättern naturkundlicher Werke der Barockzeit.* Frühmittelalterliche Studien 12 (1978). 326–355.; Uő.: *Zwischen Werk und Leser. Naturkundliche illustrierte Titelblätter des 16. Jahrhunderts als Ort der Vermittlung von Autor- und Leserwartungen.* In: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit.* Symposium Wolfenbüttel 1981. Hg. GRENZMANN, L. — STACKMANN, K. Stuttgart, 1984. 427–461.

³ ROECK, Bernd: *Titelkupfer reichspublizistischer Werke der Barockzeit als historische Quellen.* = *Archiv für Kulturgeschichte* 65 (1983). 329–369.

⁴ HARMS, Wolfgang: *Daniel Wilhelm Trillers Auffassung von der Fabel im Titelblatt und in Rahmentexten seiner „Neuen Aesopischen Fabeln“ von 1740.* In: *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit.* Hg. MEIER, Chr. — RUBERG, U. Wiesbaden, 1980. 732–749.

⁵ WELZIG, Werner: *Allegorese im Dienste einer Titelrhetorik. Beobachtungen zum Titelkupfer einer barocken Predigtsammlung.* In: *Formen und Funktionen der Allegorie.* Symposium Wolfenbüttel 1978. Hg. HAUG, W. Stuttgart, 1979. 419–428.; Uő.: *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen. I–II.* Wien, 1984–1987.; Uő.: *Lobrede.* Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg. Wien, 1989. — A két utóbbi mű a katalogizált publikációk címlapillusztrációit is jelzi. Vö. GALAVICS Géza: *Későreneszánsz és korabarokk.* In: *Művészettörténet — tudománytörténet.* Szerk. ARADI Nóra. Budapest, 1973. 41–90. Itt: 49–53.; KÜPPERS, Kurt: *Das Himmlisch Palm-Gärtlein des Wilhelm Nakatenus SJ (1617–1682).* Regensburg, 1981. 65–68.

módjaiként felfogott kép és szó legfontosabb közös funkciója itt a meggyőzés, melynek lehetőségei a tanítástól a szórakoztatáson át a lélek megindításáig terjednek.⁶

A mű címének, illetve tartalmának grafikai konkretizációját jelentő címlapillusztráció egy összetett szemantikai együttes, amely nyelvi és grafikai jelekből, valamint a szerzővel, a művel és a műfaj korábbi példáival való kapcsolatokról áll.⁷ A lehetőség szerinti átfogó egészet reprezentáló barokk címlapillusztráción a grafikai és verbális képiség elvileg azonos jelentésbeli funkciókat tölt be, a valóságban azonban kép és szöveg viszonyának különböző lehetőségeit figyelhetjük meg rajtuk. Így például a kép különböző módon megismételheti ugyanazt a szöveget, hozzájárulhat a cím teljessé tételéhez, s a szöveges címről való teljes lemondás is előfordul.⁸ A címlapillusztráció a szövegcímmel, előszóval, ajánlással, mottóval, tartalommal és mutatóval együtt beletartozik az ún. keretszövegek átfogó együttesébe is, amely egyrészt a szerző, mű és kiadó, másrészt az elképzelt, ill. valóságos olvasó közti közvetítést szolgálja. A barokk címlapillusztráció további általános funkciói a tájékoztatás és az emlékezetben rögzítés (a könyv tartalmának és fő tendenciáinak közvetlen vagy közvetett előre jelzése, képi körülírása, összefoglalása); a „reklám”, meggyőzés, legitimáció (az olvasó meghódítása, nyílt vagy burkolt ráhangolása, kondicionálása a mű tartalmára); a szerző és/vagy a mű önábrázolása, kellő prezentációja, igény szintjének érzékeltetése az olvasóval szemben; megfelelés a potenciális olvasó elvárásainak; végül alkalomszerűen a mű védelme az esetleges támadások ellen (ún. amulett-funkció).⁹

A címlapillusztrációk eddigi, elsősorban irodalom- és művelődésszociológiai vizsgálatai egy-egy könyvtípusra, illetve az ábrázolások egy-egy szemléletes példájára irányultak. Egyetlen szerző műveinek címlapillusztrációit összefüggően még nem vizsgálták. Ezt a kísérletet módszertani újdonsága mellett indokolja, hogy egyrészt a kiválasztott szerző művei lényegében egyetlen tematikus egységbe, az aszketikus irodalom körébe tartoznak, ami már önmagában is biztosítja az anyag koherenciáját; másrészt a címlapillusztrációk megjelenése által szabott tér- és időbeli határok lehetőséget adnak kép és szöveg kapcsolatának nyomon követésére egy nagyobb területen és hosszabb időszakban.

A kiválasztott író, Nádas János (1614–1679) a 17. század egyik legtermékenyebb és legolvasottabb jezsuita aszketikus szerzője egész Európában.¹⁰ Élete alkotó periódusának nagyobb részét különböző rendi funkciókban Rómában, majd élete utolsó tíz évét Bécsben töltötte. Néhány rendtörténeti munkája mellett mintegy ötven különböző aszketikus művet írt. Ezek több változatban, részben hasonló tartalommal és szerkezettel, számos kiadásban, néha névtelenül, nagyjából a különbö-

⁶ RAUPP: *i. m.* 10–12.

⁷ HARMS: *Programmatisches*. . . (I. a 2. sz. jegyzet) 327.

⁸ DONAT, Dietrich: *Zu Buchtiteln und Titelblättern der Barockzeit*. In: Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. Hg. GERHARDT, D. – WEINTRAUB, W. – WINKEL, H.-J. zum. München, 1966. 163–173. Itt: 169–170.

⁹ HARMS: *Programmatisches*. . . (I. a 2. sz. jegyzet) 326–328.

¹⁰ A vizsgálat része Nádas János munkássága monografikus feldolgozásának.

zó európai Mária-kongregációknál jelentek meg.¹¹ A néhány kivétellel eredetileg latin nyelvű munkákat idővel számos nemzeti nyelvre lefordították, s néhányat közülük még a 19. század végén is újra megjelentettek. A művek középpontjában a lelki és erkölcsi tökéletesedés áll, melynek legfontosabb eszköze a sűrített elmélkedési módszer, s az áhítat-gyakorlatok keretébe illesztett különböző műfajú szövegek (imádság, elmélkedés, szentéletrajz, mirákulum, elbeszélés, történet stb.) együttese. A művek jelentős része kalendárium szerkezetű, ami megkönnyítette a gyakorlati használatot. Míg belső illusztrációk Nádasí műveiben szinte egyáltalán nem fordulnak elő, a kiadások jelentős részét címlapillusztrációk díszítik. Ezek lehetőséget adnak kép és szöveg viszonyrendszerének és e viszonyrendszer funkcionális meghatározottságának elemzésére. A vizsgálat kereteiből fakadóan következtetéseink csupán egyetlen irodalmi műfaj történetének meghatározott szakaszára érvényesek. A korlátok ellenére azonban néhány általános érvényű eredmény is remélhető az olvasáskutatás, a barokk kori tudásközvetítés csatornáinak, kép és szöveg kapcsolathálójának kérdéseiben.

Történeti összefüggések

Nádasí János mintegy félszáz különböző munkája az 1637–1894 közötti 250 éves időszakban mintegy 270 különböző kiadásban látott napvilágot. Ezek közül példány szerint jelenleg kb. 160-at ismerünk.¹² A példány szerint ismert kiadások közül 39 nyomtatványban találtunk címlapillusztrációt. Ez a szám a példány szerint ismert kiadásoknak kb. az egynegyedét, az egymástól nem mindig élesen elkülöníthető alapműveknek mintegy az egyharmadát takarja. Ez egyrészt utal arra, hogy Nádasí aszketikus műveinek nem volt elengedhetetlen tartozéka a címlapillusztráció. Másrészt számításba kell vennünk, hogy a címlapillusztrációk a kiadványok leginkább veszendő részét alkotják: a legtöbb metszet csupán egyetlen példányban ismert, s számos kiadványban csak a helye található. A címlapillusztrációk fennmaradásának esetlegességét jelzi, hogy a 39 ábrázolással ellátott kiadványt öt európai ország húsz különböző gyűjteményében őrzik. A további kiadások példány szerinti azonosításával újabb címlapillusztrációk feltalálása remélhető.

A 39 metszetes nyomtatvány 16 különböző alpművet jelent 36 kiadásban, összesen 40 címlapillusztrációval.¹³ Az egy-egy mű különböző kiadásaiban található ábrázolások száma általában arányban van az alpművek összes kiadásának számával, s az egy műhöz kapcsolódó címlapillusztrációk száma hozzávetőlegesen mutatja az adott mű elterjedtségét. A metszetes nyomtatványok többsége latin (32), kisebb ré-

¹¹ Vö. KNAPP Éva: *Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban Magyarországon*. = ITK (1991), (sajtó alatt); TŰSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den Publikationen der barockzeitlichen Bruderschaften*. = Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (1992), (sajtó alatt)

¹² TŰSKÉS Gábor: *A magyarországi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai a barokk korban: Nádasí János (1614–1679)*. (Kézirat) Budapest, 1990. Nádasí János műveinek bibliográfiája.

¹³ Nádasí műveire a főszövegben, illetve a jegyzetekben a mű rövid címével és a megjelenés évszámával hivatkozunk. A felhasznált kiadásokat a függelékben közöljük.

sze német (5), cseh (1), illetve magyar (1) nyelvű. A képfeliratok nyelve rendszerint azonos a kiadványok nyelvével. Kivétel a magyar és a cseh nyelvű kiadvány egy-egy, valamint az egyik német nyelvű kiadvány metszete, melyek felirata latin nyelvű.¹⁴ A címlapillusztrációk tehát elsősorban a latin nyelvű kiadványokban, latin nyelvű szöveggel ellátva jelennek meg.

Kiindulásként a címlapillusztráció kifejezést tágan, gyűjtőfogalomként értelmeztük, melyben a tartalmi, technikai és funkcionális jellemzők keverednek egymással. A díszcímlapok és a címlapelőzékek mellett bevontuk a vizsgálatba mindazokat a képi ábrázolásokat, amelyek a címlapon vagy a címlap után, de még a mű előtt (a címlap hátoldalán; az első számozott oldal előtt) kaptak helyet. Nem vontuk be viszont a műben vagy a mű végén található illusztrációkat,¹⁵ a nyomdadíszeket, kiadói szignetteket és azokat a grafikákat sem, amelyeket az egykori tulajdonosok a hiányzó címlapillusztráció pótlására kézzel készítettek.¹⁶ Díszcímlapnak azt a művek elején, a szöveges címlap előtt, mögött vagy helyett található grafikai ábrázolást nevezzük, amelyen a szöveges címlapnak legalább egy eleme (rendszerint a rövidített cím) megtalálható. A címlapelőzők a szöveges címlap egyetlen elemét sem ismétlik, s a címlapot megelőző páros vagy páratlan oldalon kap helyet.

A 40 címlapillusztráció közül 20-at a díszcímlapok, 12-t a címlapelőzékek közé soroltunk. A két fő típus között több átmeneti forma található. Három-három ábrázolás található a szöveges címlapon (címlapdísz), illetve az első számozott oldal előtt, kettőt pedig a címlap hátoldalára nyomtattak. Az illusztrációk formátuma általában azonos a kiadványok formátumával: többségük (34 db) nyolcadrét, egy negyedréte nagyságú, öt pedig fekvő téglalap alakú és a vignettáknál valamivel nagyobb méretű. Egy nyolcadrétű illusztrációt egy negyedréte műben helyeztek el, a vignetta nagyságúak pedig három nyolcadrétű és két negyedréte nyomtatványban kaptak helyet. A vignetták szórványos jelenléte a címlapon, illetve annak közelében egyrészt a 16. század és a 17. század elejének fokozatosan háttérbe szoruló gyakorlatára utal, melyben a címlapon a szöveg a meghatározó.¹⁷ Másrészt jelzi az általános nyomdai gyakorlatot, mellyel ugyanazt az ábrázolást különböző szövegösszefüggésekben is felhasználták.

A címlapillusztrációk nagyobb része önálló kompozíció (29). Kisebb része egy korábbi metszet újrametszésével (6) vagy utánmetszésével (2), illetve egy korábbi lemez ismételt felhasználásával (3) jött létre. Az önálló kompozíciók közül hat ugyanannak a műnek a különböző kiadásait díszíti.¹⁸ Egy mű különböző kiadásában há-

¹⁴ A boldogságos szűz. 1658.; *Pátek rok.* 1660.; *Woche der Tugenden.* 1692.

¹⁵ Így pl.: *Annus caelestis Jesu.* 1648, 1659.

¹⁶ Így pl.: *Annus caelestis Jesu.* 1688. A példány: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. RMK III. 3432a.

¹⁷ RATH, E. von: *Zur Entwicklung des Kupferstichtitels.* = Buch und Schrift. Leipzig, 1929. 51–56.; RAUPP: i. m. 97–98.

¹⁸ *Annus caelestis Jesu.* 1667., 1687., 1687., 1730.; *Calendarium novum.* 1693.; *Anni caelestis dies.* 1692.

rom,¹⁹ három mű két-két kiadásában két-két különböző kompozíciót találunk.²⁰ Két mű ugyanazon kiadásának két-két példányában két különböző metszet van,²¹ egy műben pedig két különböző metszet fordul elő.²² Nyolc eltérő címlapillusztráció nyolc különböző műben kapott helyet.²³ Eszerint tehát a címlapillusztrációknak csupán egyik része készült az adott kiadvány számára. Másik részüket más összefüggésekből vették át, harmadik csoportjukat pedig a Nádas-i művek korábbi kiadásai-ban található képek felhasználásával készítették. Ez egyben jelzi a címlapillusztrációk nagyfokú variabilitását: ugyanabban a kontextusban több különböző kompozíció is szerepelhet, s ugyanaz vagy hasonló kompozíció más-más szövegösszefüggésben is előfordul. Míg a díszcímlapokat kivétel nélkül az adott művek, illetve kiadványok számára készítették, a címlapelőzékek csak kisebb részben készültek az adott kiadványok illusztrálására. Nagyobb részük a címlapdíszekkel és a címlap után található metszetekkel együtt az ábrázolások másodlagos felhasználásáról tanúskodik.

A címlapillusztráció kifejezés gyűjtőfogalom jellegéből adódik, hogy a túlnyomó többségben lévő rézmetszet (36) mellett néhány fametszet is van a képanyagban (4).²⁴ Fametszet kizárólag az ún. másodlagos címlapillusztrációk csoportjában, a címlapdíszek és a címlap utáni ábrázolások között található. Egy mű ugyanazon kiadásának két különböző példányában két különböző technikával készült címlapdísz szerepel.²⁵

Címlapillusztrációval ellátott kiadvány az 1657–1759 közötti időszakban jelent meg. Nádas-i első műveit tehát címlapillusztrációk nélkül adták ki, s a 18. század második felétől kezdve ugyancsak hiányzik belőlük az illusztráció. A címlapillusztráció megjelenése műveiben nagyjából egybeesik Nádas-i ismert íróvá válásával, elmaradása pedig a kiadások számának csökkenését és egyben a grafikai műfaj barokk kori végét jelzi. Nádas-i halála nem jelent nagyobb törést művei címlapillusztrációkkal való ellátásában. De míg életében egyetlen címlapillusztráció sem szerepel kétszer, halála után egy részük kompozíciója ismétlődik, s ugyanazt a lemezt többször is felhasználják. A 18. század első negyedében hosszabb szünet áll be a címlapok illusztrálásában, majd 1725-től 1759-ig ismét megjelennek az új és az ismétlődő címlapillusztrációk. A címlapillusztrációk számának ez az alakulása Nádas-i műveiben egyrészt ellentétben áll például a természettudományi irodalom kiadványainak cím-

¹⁹ *Maria mater agonizantium*. 1696.; *A boldogságos szűz*. 1658.; *Calendarium exhibens*. 1759.

²⁰ *Mons Myrrhae et Collis Thuris*. 1675.; *Mons Myrrhae*. 1743.; *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*. 1668.; *Woche der Tugenden*. 1692.; *Aeternitas magna cogitatio*. 1679.; *Jahr der Ewigkeit*. 1729.

²¹ *Annus dierum memorabilium*. 1665. A példány: Bibliotheca Instituti Historici Societatis Jesu, Roma. 14. I. és Egyetemi Könyvtár, Budapest. RMK III. 416.; *Mons Myrrhae*. 1743. A példány: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Ad 584. és Pannonhalmi Bencés Főapátság Könyvtára, Pannonhalmi. S. J. 11.

²² *Pátek rok*. 1660.

²³ *Pretiosae occupationes morientium*. 1657.; *De imitatione Dei*. 1657.; *Annus hebdomadarum caelestium*. 1663.; *Aula caelestis*. 1663.; *Dies et hebdomada S. Iosepho*. 1672.; *Aurum ignitum*. 1673.; *Cor amoris Dei*. 1743.; *Vitae praedestinatorum*. 1698.

²⁴ *Maria mater agonizantium*. 1696. (A címlap hátoldala); *Pátek rok*. 1660. (A címlap hátoldala); *Aula caelestis*. 1663. (az 1. számozott oldal előtt); *Annus dierum memorabilium*. 1665. (címlapdísz). A példány: Bibliotheca Instituti Historici Societatis Jesu, Roma. 14. I.

²⁵ *Annus dierum memorabilium*. 1665. (l. a 21. sz. jegyzetet.)

lapillusztrálási gyakorlatával: itt a szerzők életében a dísztelen címlap uralkodik, s csak haláluk után, mintegy a szerző klasszikussá válásával párhuzamosan jelennek meg gyakrabban a címlapillusztrációk.²⁶ Másrészt az illusztrációk számának időbeli alakulása szoros kapcsolatban áll az összes Nádasí-mű ismert kiadásainak számával: a címlapillusztrációk száma lényegében az összes ismert kiadás számával párhuzamosan, annak függvényében alakul.

A 39 illusztrált nyomtatvány közül a legtöbb (13) Bécsben látott napvilágot. Kölnben hét, Grazban és Münchenben három-három, Rómában, Prágában, Antwerpenben, Dillingenben és Nagyszombatban két-két, Thorn(Torun)-ban, Augsburgban és Augsburg-Dillingen nyomdahellyel egy-egy mű jelent meg címlapillusztrációval. Ezek a városok egyrészt jelzik a Nádasí-művek fontosabb megjelenési helyeit. Másrészt a szerző lakóhelye és a nyomdahely azonossága révén utalnak a szerző és a címlapillusztrációk lehetséges kapcsolatára.²⁷ Így például a két Rómában kiadott illusztrált mű megjelenésekor (1657) Nádasí Rómában tartózkodott, a Nádasí életében Bécsben kiadott négy illusztrált könyv közül három szerzőjük bécsi évei alatt (1670–1679) jelent meg. Ezeknél a címlapillusztrációknál tehát feltételezhető a szerző közreműködése könyvei nyomdai kiállításában. Kölnben az egész időszakban folyamatosan jelennek meg illusztrált Nádasí-kiadványok. Prágában és Antwerpenben csupán a szerző életében látnak napvilágot, a Bécsben kiadott illusztrált művek többsége pedig jóval a szerző halála után, az 1725–1759 közötti időszakban jelenik meg. Ez a megoszlás részben az adott helyen és időben működő nyomdák címlapillusztrációk iránti fogékonyságával függ össze. Másfelől három különböző metszeten közvetlen utalást találunk a könyvet megjelentető társulatra,²⁸ egy metszet felirata pedig a kiadvány ajánlásának címzettjére, mecénására utal.²⁹ Ezekben az esetekben valószínű a társulatok és a mecénás kezdeményező, illetve mecénási szerepe a metszetek létrejöttében.

A metszőre összesen 13 címlapillusztráción találunk valamilyen utalást. Egy fametszeten az L. C., két rézmetszeten az M. W., illetve az I. D. T. P. monogram olvasható. Ez utóbbi mester Nagyszombatban működött. A név szerint ismert metszők közül működési helyüket tekintve az augsburgi mesterek vannak többségben: Melchior Haffner, Leonhard Heckenauer, Johann Georg Waldreich, Andreas Matthäus Wolfgang és Philipp Kilian nevével egy-egy lapon találkozunk. Kilian metszetéhez a Prágában működő Karl Šcreta készítette a grafikai előképet. A bécsi metszők közül Johann Martin Lerch, Johann Christoph Winkler és Tobias Sadeler neve fordul elő egy-egy alkalommal, ez utóbbi lapja jóval a metsző halála utáni másodlagos felhasználásban. Egy címlapillusztrációt készített Nádasí műveihez a grazi Johann Kaspar Manasser, valamint egy G. Wid nevű metsző, aki ismeretlen helyen működött. A metszőknek ez a névsora első pillantásra esetlegesnek tűnik. Másfelől közös jellemzőjük, hogy életművükben a vallásos tematika és a címlapillusztrációk készítése egyaránt fontos helyet foglal el. A grafikai katalógusok egyik metszőnél sem említik az

²⁶ HARMS: *Programmatisches*. . . (I. a 2. sz. jegyzet) 342.

²⁷ Vö. HARMS: *Zwischen Werk und Leser* (I. a 2. sz. jegyzet) 436.

²⁸ *Anni caelestis dies Mariani*. 1677.; *Annus caelestis Jesu*. 1687.; *Aeternitas magna cogitatio*. 1679.

²⁹ *De imitatione Dei*. 1657.

itt szereplő ábrázolást,³⁰ az áhítati irodalom címlapillusztrációinak feltárása tehát jelentősen bővítheti az ezen a téren tevékenykedő mesterek életművének ismeretét. Néhány címlapillusztrációnál a metsző működési helye és a kiadvány megjelenési helye azonos egymással, itt a nyomda illusztrációkat megrendelő szerepe valószínű.

Kép és szöveg kapcsolata a címlapillusztrációk és a művek viszonylatában

A címlapillusztrációk és a művek kapcsolatát általában jellemzi kép és szöveg kölcsönhatása, valamint a törekvés a mű tartalmának ismételtesére, kiegészítésére vagy lekerekítésére képi eszközökkel. Kép és szöveg viszonya alapján a címlapillusztrációkat két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoport ábrázolásai önállóan, a szövegtől függetlenül, önmagukban is érthetők, míg a második csoport képei a szöveg ismerete nélkül nehezen értelmezhetők vagy érthetetlenek maradnak.³¹ A Nádas-művek tartalmának, szerkezetének és a címlapillusztrációk kapcsolatának vizsgálata lehetőséget ad egy ennél differenciáltabb tipologizálásra.

1. A kép-szöveg viszony első lehetősége, hogy a kép tartalma és szerkezete a mű tartalmához, szerkezetéhez és címéhez egyaránt szorosan kapcsolódik, helyesen anélkül nem vagy nehezen értelmezhető. Jó példa erre az a díscímlap, amely Nádas egyik gyűjteményes munkáját, az *Annus hebdomadarum caelestiumot* (1663) díszíti. Ez nyolc különböző, önállóan is megjelent művet tartalmaz. A kompozíció a hét bolygó mint ún. Tagesgötter témát allegorikusan ábrázolja. A hét bolygónak a 16–17. században különösen kedvelt,³² felhőkoszorún körben elrendezett allegóriáit a saját farkába harapó kígyó közismert motívuma kapcsolja össze,³³ ami által a lap az idő, az örökkévalóság és ezzel a hét napjainak allegóriájává bővül.³⁴ A bolygókat megszemélyesítő antik istenségek jobb kezükben szokásos attribútumukat, baljukban pajzsot tartanak. Ezek egy-egy keresztény szimbólum, amely a hét napjainak mint az egyházi év alapjának hagyományos megszentelését jelzi. A szimbólumok a kiadványban található egy-egy Nádas-mű központi témájára utalnak, amit minden műben az év összes napjára elosztva rövid történetek sorozata világít meg. A bolygók sorrendje, amely nem a klasszikus antik, hanem a késő latin elrendezést követi,³⁵ a megfelelő napokkal, a keresztény szimbólumokkal és a hét egy-egy napjához hoz-

³⁰ HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. I. – (XXVIII)*. Amsterdam, 1954–1980.; THIEME, Ulrich – BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künster von der Antike bis zur Gegenwart. 37 Bde.* Leipzig, 1907–1950.; PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Budapest, 1951.

³¹ RAUPP: i.m. 98.

³² Vö. pl.: HOLLSTEIN: *German*. . . 98. (l. a 30. sz. jegyzetet) XX. 183–187.; LECHNER, Gregor Martin (Hg.): *Das barocke Thesenblatt. Entstehung – Verbreitung – Wirkung*. Der Göttweiger Bestand. (Katalog.) Stift Göttweig/Niederösterreich. 1985. 46–50. nr. 25.

³³ Vö. HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albrecht (Hg.): *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1967. 652–659.

³⁴ *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1971. III. 443–444., 1972. IV. 535.

³⁵ LAMER, Hans: *Wörterbuch der Antike*. Stuttgart, 1963. 628–629.

zárendelt művek rövid címével a következő: 1. Nap, dies Solis, szentháromság, dies Dominicus: Annus SSS. Trinitatis 2. Hold, dies Lunae, halálfej, feria II.: Annus morientium et mortuorum 3. Mars, dies Martis, őrangyal, feria III.: Annus angelicus 4. Merkúr, dies Mercurii, hódolat a gyermek Jézusnak, feria IV.: Annus pueri Dei Jesus 5. Jupiter, dies Jovis, oltáriszentség, feria V.: Annus eucharisticus 6. Venus, dies Veneris, feszület, feria VI.: Annus crucifixi 7. Saturnus, dies Saturni, Mária a gyermek Jézussal, Sabbatum: Annus Marianus. Az összeállítás utolsó, nyolcadik művére (Annus aeternitatis) a saját farkába harapó kígyó motívuma utal. A keresztény szimbólumok hozzárendelése a bolygók által jelképezett napokhoz tudatos szerkesztés eredménye: a keresztény hagyományban, így például a barokk kori kongregációk gyakorlatában vasárnap a szentháromság, hétfő a halottak és haldoklók, kedd az angyalok, csütörtök az oltáriszentség, péntek a szenvedő Krisztus, szombat Mária emléknappja. A kompozícióban a különböző történeti rétegekből merített motívumok allegorikus, tipologikus, bibliai és mitológiai értelmezése épül össze egymással, a lap tartalmi és szerkezeti elemei a kiadvány tartalmának és szerkezetének egyaránt pontos megfelelői.

A díszcímlap ikonográfiai programja minden valószínűség szerint magától a szerzőtől származik. Erre utal, hogy a kiadványban található első mű elején Nádasi tekintélyi hivatkozásokkal alátámasztva részletesen kifejti a bolygók, a hét napjai és az egyes művekre utaló szimbólumok allegorikus kapcsolatát.³⁶ Az olvasónak szóló nyomdászai előszó a saját farkába harapó kígyó „emblémájára” utal, amely az utolsó, nyolcadik művet jelképezi és egyben összefogja a hét napjait, „ahogy a mi életünk napjai is körforgásban telnek az örökkévalóság felé”.³⁷

Kép és szöveg tartalmának, illetve szerkezetének szoros kapcsolatát figyelhetjük meg a *Calendarium novum ad bene moriendum* (1693) eddig csupán másodlagos felhasználásból ismert, 1682-ből való díszcímlapján. Ez az előbbinél jóval szerényebb kvalitású és egyszerűbb kompozíciójú. Középen ovális keretben ágyban fekvő haldokló, fölötte feszület, körülötte a zodiákus jegyei. A naptári szerkezetű mű középpontjában a jó halálra való felkészülés gondolata áll. A kép központi motívuma a könyv tartalmára, a zodiákus a mű szerkezetére, és ezzel közvetve használatára utal.

A típus további példája Nádasi legtöbb kiadást megért művének, az *Annus caelestis*nek többször újrametszett (1667., 1681., 1685., 1687., 1696., 1725., 1730.), illetve másodlagosan felhasznált (1685–1700., 1687–1700.) díszcímlapja. A mű négy részre osztva, hónapok szerinti tagolásban az év minden napjára könyörgés keretében egy-egy megemlékezést tartalmaz a napi szentekről vagy ünnepekről, melyhez egy-egy Máriához fűződő csodás esemény leírása kapcsolódik. A díszcímlapon lángoló szívekből épült mennyei Jeruzsálem, fölötte a szentháromság. A város közepén szívekből épült piramis, kapui előtt nyitott könyv, alatta idézet Szt. Ágoston 65 (64). zsoltárhoz írt kommentárjából, illetve Aquitaniai Szt. Proszper 222 (221). szentenciájából az Isten szeretete által épülő Jeruzsálem városáról: „Hierusalem civitatem facit amor Dei”, illetve „Von der Göttlichen Lieb wirdt erbaut die H. Statt Hierusalem”. Az égi Jeruzsálem a barokk ikonográfia egyik kedvelt témája: a Jézus mint jó

³⁶ *Annus hebdomadarum caelestium*. 1663. 1–2.

³⁷ Uo. a2.

pásztor motívummal összekapcsolva megjelenik például Hans Bol egyik rézmetszetén,³⁸ amely közvetlen előképe volt Johannes Sadeler hasonló témájú ábrázolásának.³⁹ A Nádasi-mű díszcímlapjának specialitása a szívekből épült égi Jeruzsálem, amit a szerző Jézushoz, Máriához és az összes égiekhez címzett, 1666-ban kelt dedikációjában értelmez. Az ajánlás kifejti a mű tartalma, szerkezete és az ábrázolás kapcsolatát, s egyben jelzi a szerző szerepét a képi koncepció létrejöttében.⁴⁰ Eszerint az égi Jeruzsálem falai Isten szeretetének az égő szívek által jelképezett tégláiból épülnek. A város tizenkét kapuját (vö. Apok 21,12) Nádasi a műben található tizenkét hónappal állítja párhuzamba, a kapuk elé helyezett könyv a mű címével azonos felirattal pedig arra utal, hogy azon, ti. Nádasi művén át lehet belépni az égi városba. A város közepén égő szívekből épült piramis azt jelképezi, hogy a szerző az Istent szerető szívek egyesülését kívánja segíteni. Az ajánlást befejező könyörgés a szerző célját fogalmazza meg, utalással az ábrázolásra: a mennyei szívek gyűjtsák lánggra a könyv szerzőjének és olvasójának szívét, hogy azok a szeretet piramisában egyesülhessenek. Ez az ajánlás tehát egy ún. képelmélkedés a díszcímlapról, amely az ábrázolás értelmezése mellett a kép, a szöveg, a szerző és az olvasó közti közvetlen kapcsolat megteremtését szolgálja.

2. A kép-szöveg viszony második lehetősége, hogy a címlapillusztráció csupán a mű tartalmával és címével van teljes összhangban, s azok jelentősen hozzájárulnak a helyes értelmezéshez. A *boldogságos szűz a halállal tusakodók annya* (1658) c., latinból magyarra fordított műben tizenkét áhítat-gyakorlat, középpontjukban példák sorozata. A díszcímlap alsó részén a harc a haldokló lelkéért motívum, fölötté Mária mint a haldoklók segítsége. A két motívum kapcsolatát a mű címe és központi gondolata, a halálra való felkészülés magyarázza.

Ugyanebbe a típusba tartozik a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* c. könyv először 1669-ben, majd 1750-ben újra metszett díszcímlapja. Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc alakját a lélek megmértetésének motívuma kapcsolja össze. A szentek feje fölött írásszalagon olvasható bibliai idézet: Quid prodes homini si universum mundum lucretur (Mit ér az embernek, ha az egész világot megnyeri is. . . Mt 16,26) a lélek megmentésének szükségére utal a világi javak megszerzésével szemben. Ez az idézet a metszet hátlapján, a mű mottójaként teljes terjedelmében még egyszer olvasható. A könyv középpontjában a lélek megmentésének, mennybe jutásának gondolata áll a két szent tisztelete által, a kép pontosan ezt jeleníti meg.

Az *Aurum ignitum* (1673) c. mű önálló kiadása mellett az *Annus amoris Dei* (1678) c. gyűjteményes munka hatodik részeként is megjelent. Benne a hónap napjaira elosztva áhítat-gyakorlatok, melyek középpontjában külön sorszámozott történetek, példázatok állnak. A mű célja a szerző szerint a közönyös szívűek megtérítése Isten szeretetére, hogy ti. szívük „tűzben próbált arany” legyen. Erre a cím az apokaliptikus részletével (Apok 3,18) közvetlenül utal. A címlapelőzéken az isteni szeretet

³⁸ LASARTE, Juan Ainaud de – CASANOVAS, Aurora: *Catálogo de la Colección de Grabados de la Biblioteca de El Escorial. I–II*. Barcelona, 1966. Itt: I. Bol. 14., II. lamina 7.

³⁹ HOLLSTEIN, F. W. H.: *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450–1700. I.–(XXXII)*. Amsterdam, 1949–(1988). Itt: XXI. Sadeler I. 275.

⁴⁰ *Annus caelestis Jesu*. 1681. A3a–A4b.

szeráfja kezében a címre utaló lángoló szíveket tart. Az angyal körül az ember halál utáni sorsának három lehetősége: balra a tisztító tűz, jobbra a pokol, fölötté a menny szimbóluma. Az ábrázolás tehát a tűzben próbált arany mint szív, azaz az isteni szeretet, illetve e szeretet hiányának következményeit jeleníti meg.

Az isteni szeretet szeráfja az egyik fő motívuma a *Mons Myrrhae et Collis Thuris* c., két különböző Nádas-művet egy kötetben egyesítő kiadvány díszcímlapjának (1675). A két mű az *Annus amoris Dei* (1678) c. gyűjteményes mű 9. és 10. részeként, illetve önállóan, egymástól függetlenül is megjelent. Mindkettő 31 fejezetre oszlik, az első középpontjában a lélek megtisztulását szolgáló önsanyargatási módok, a másodikban az Isten szeretetére vezető könyörgések állnak. Az ábrázolás a két mű allegorikus címét (vö. Én 4,6) és tartalmát egy kompozícióba foglalva jeleníti meg. A siralomvölgygel mint purgatóriummal, illetve a szentháromsággal jelzett földi és égi szféra között jobbra tömjéndombon lángoló szív a szeretet áldozatát szimbolizálja. Középen a két szféra között közvetítő feszület mirhahegyen áll, rajta különféle vezeklő eszközök, amelyek az önsanyargatás módjait jelképezik. A kép bal oldalán álló szeráf egyik kezében a két motívumot egyesítve töviskoszorún lángoló szívet emel magasra, másik kezében lefelé fordított koronát tart az üdvösség szereteten és vezeklésen át vezető útjának választása, illetve a világi hiúságok elvetésének jelképeként.

Az *Annus amoris Dei* (1678) c. gyűjteményes Nádas-mű 1–2. részeként is megjelent *Aeternitas magna cogitatio* (1679) c. könyv címe Szt. Ágostonnak a 76. zsoltár 8(6). verséhez fűzött kommentárjára utal. Az első számozott oldal előtti címlap-illusztáció az örökkévalóság két lehetőségét, a mennyországot (szentháromság) és a kárhozatot (pokol) állítja szembe egymással. A két szféra között lángoló szív, melyből a három isteni személyhez egy-egy sugár indul. A metszet felirata a mennyei dolgok szeretetének és félelmének győzelmét hirdeti a kárhozat felett:

Amore Dei, timore Dei,
Doce Cor hoc, O Trinitas,
Quid sit gehennae Aeternitas.
Amor, Timor coelestibus
Inflammet illud ignibus.

(Isten szeretetében, Isten félelmében,
Tanítsd ezt szív, ó, Háromság,
Mi az örök kárhozat.
A szeretet, a félelem a mennyekben
Felégeti azt tüzeiben.)

Ennek a típusnak utolsó példája a már említett *Mons Myrrhae* c. mű 1743-as kiadásának egyik címlapelőzéke. Épületromok között vezeklő nőalak, a háttérben a Golgota három keresztje. A lap felirata – *Vadam ad montem myrrhae* (Mirhahegyen járok Én 4,6) – a mű címére és központi gondolatára, a vezeklésre utal. A nőalak egyben lehet a képzeletbeli személy, aki a műben leírt vezeklő gyakorlatokat végzi.

3. Kép és szöveg viszonyának harmadik lehetőségét az emblematikus és emblematikus szerkezetű címlapillusztációk mutatják. Az Isten szeretetére tanító *Cor*

amoris Dei (1743) c. könyv címlapelőzékén kertben napraforgó,⁴¹ fölötté a Nap. Az ábrázolás mottója — *Obsequitur solis nutui* (Hajlásával követték a Nap) — a virágnak az embléma alapjául szolgáló közismert tulajdonságára, a kommentár — *Conformitas voluntatis humanae cum divina* (Az emberi akarat hasonlósága az istenihez) — az embléma e tulajdonsága által az olvasó elé tűzött célra, az emberi akaratnak az istenihez igazítására utal. A mű olvasói előszava a *conformitas* kifejezést tovább értelmezi: ez minden erény legtökéletesebb alapja, mert ebből fakad az az összhang (*concordia*), amely az örökkévalósághoz vezető utat megmutatja.

Az Isten és Mária tiszteletére, szeretetére ösztönző *Theophilus Marianus* (1744) c. munka díszcímlapján stilizált tájban elhelyezett iránytű⁴² fölötté sugárzó csillagra mutat. A mottó: *Et colit, et sequitur famulo vestigia gressu* (Mind tiszteli, mind követi a szolga a lába nyomába való lépéssel). A lap egyik változatán a csillag körül a „Maria” felirat olvasható. Az embléma hármasszerkezetének megfelelően a kommentár szerepét itt a mű címe tölti be az iránytű alatt: *Theophilus Marianus seu artes colendi Beatissimam Virginem* (Gott liebender Diener Mariae oder heilige Lehr-Schul).

A következő két lap a művek tágabb összefüggésében ugyancsak a lelki épülés szolgálatában áll, de az embléma önálló kifejezési formaként nem jelenik meg. A három könyvre osztott *De imitatione Dei* (1657) c. mű például, történetek sorozatával serkent Isten követésére. A díszcímlapon a mű címét és az ajánlás címzettjének nevét hordozó posztamensen lágoló szívben a szentháromság. A felirat — *Estote perfecti sicut* (Legyetek tökéletesek, miként) — Jézus újszövetségi parancsára utal (Mt 5,48), egyben a mű mottója és a címlap hátoldalán ismét megjelenik. A kompozíció a könyv célkitűzésével összhangban Isten szeretetét, követését hangsúlyozza. A három fejezetre osztott *Vitae praedestinatorum* (1744) c. kiadvány középpontjában Mária áll mint a jó tanács anyja. A címlapelőzéken táj felett repülő angyal beke-retezett Mária-monogramot tart. Ez adja meg a két felirat értelmét: *Detegit haec maculas immaculata tuas* (Szeplőtelen-sége leleplezte bűneidet), illetve *Hanc suscipe normam* (Ezt hordozd normaként), amelyek Mária bűnöket feltáró és az élet elrendelt helyzeteiben mértékként, útmutatásként szolgáló mivoltára vonatkoznak.

E két utóbbi lapon hiányzik az embléma legfontosabb, értelmezést megalapozó képi mozzanata. A közismert vallási szimbólumok itt úgy kapcsolódnak össze egymással, hogy a kompozíció mondanivalója a kép grafikai részében önállóan is kifejezésre jut, amihez a bibliai idézetek, mottók csupán kiegészítő elemként járulnak. A didaktikus szándék és az üzenet az értelmező összekapcsolás nélkül is érthető, mivel kép és szöveg egymástól függetlenül ugyanazt az erkölcsi tanítást közvetíti. Ezért az emblémával való bizonyos hasonlóság ellenére ezeknél a lapoknál csupán emblematikus szerkezetről, szimbólumértelmezésekről beszélhetünk, kibővített utalással a keresztény élet alakítására.⁴³

⁴¹ Vö. HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* (l. a 33. sz. jegyzetet) 311–313.

⁴² Vö. HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* (l. a 33. sz. jegyzetet) 1472.

⁴³ LECHNER, Gregor Martin (Hg.): *Emblemata. Zur barocken Symbolsprache*. 26. Ausstellung des Graphischen Kabinetts und der Stiftsbibliothek. (Katalog) Stift Göttweig/Niederösterreich. 1977. 8–9;

4. Az ábrázolások negyedik csoportjába azokat a címlapillusztrációkat soroltuk, melyek ikonográfiája a művek tartalma mellett a kiadványt megjelentető társulathoz is kapcsolódik. Ennek egyik példája az *Anni caelestis dies Mariani* (1677) címlapelőzéke, amely először a grazi Szeplőtelen fogantatás-szodalitás kiadásában jelent meg, majd ugyanennek a társulatnak egy másik kiadványában (*Calendarium novum ad bene moriendum*. 1685) címlapelőzékként másodszor is felhasználták. A lap alsó részén paradicsomkerti jelenet a bűnbeesés után, fölötté az angyali üdvözlét. A két motívum közti kapcsolatot a metszet Máriára vonatkozó felirata teremti meg egy-egy Damaszkuszi Szt. János- és Szt. Efrém-idézettel: *Patrona immaculata et pura* (Szeplőtelen és tiszta pártfogó), illetve *Advocata in hora mortis* (Halál óráján védelmező). A másik ábrázolás az *Annus caelestis* 1687-es bécsi kiadásának díszcímlapja, amely a bécsi Mária-szodalitás xéniumaként jelent meg. A lapon a mű rövid címe alatt a szentek galériája szimbolikusan a mennyre, a mű címére és tartalmára utal. Az előtérben architektúra keretezésében előkelő férfi imádkozó tartásban térdel. Ez az alak valószínűleg egy elképzelt társulati tag, aki részben a mű társulati tagoknak szóló ajándék voltát, részben a mű használóinak elképzelt magatartását jelzi.

5. A kép-szöveg viszony ötödik lehetősége, hogy a kép tartalma összhangban van ugyan a mű tartalmával, de annál jóval bővebb, általánosabb jellegű. Ide tartozik az *Annus crucifixi* cseh fordításában, a *Pátek rok* (1660) c. kiadványban található címlapelőzők és a címlap hátoldalán lévő ábrázolás. Az év 52 péntekjére tagolt, történetek sorozatából álló mű középpontjában Krisztus szenvedése áll. Ennek megfelelően a címlapelőzőken az arma Christi a reménység szimbólumával kapcsolódik össze, a másik képen a keresztrefeszítés látható. Ide sorolható a *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* (1672) c. könyv díszcímlapja. A két nagy részre, ezen belül a napszakok, illetve a hét napjai szerint tagolt munka témája Szt. József tisztelete. A képen stilizált, angyalfejes architektúra fölött Szt. József ül, ölében a gyermek Jézussal. A *Woche der Tugenden des Hl. Ignatii* (1692) c. mű a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (1669) első részének fordítása, középpontjában Szt. Ignác tisztelete áll. A címlapelőzőken Szt. Ignác La Storta-i látomása, melyre a felirat – *Ego vobis Romae propitius ero* (Rómában kegyes leszek hozzátok) – külön is utal. A *Calendarium exhibens methodum bene moriendi* (1759) a szentek jó halálra előkészítő példáit tartalmazza. Címlapdíszén ennek megfelelően haldokló mellett feszület és a vigasztaló angyal.

6. A kép-szöveg viszony további lehetőségét azok a címlapillusztrációk mutatják, amelyek csupán áttételesen vagy részben, a felirat vagy egy motívum révén kapcsolódnak a művek tartalmához, s a művek tematikája bővebb az ábrázolások tartalmi összetevőinél. Így például a jezsuita rend halottairól szóló munka, a *Pretiosae occupationes morientium* (1657), amely 41 fejezetre osztva a példákat, történeteket tematikusan csoportosítja, első számozott oldala elé a fájdalmas Mária egyik ábrázolástípusát nyomtatták. Ez a felirat szerint azt a Mária-képet mutatja, amelyet Szt. Ignác megtérésétől a szíve fölött hordott, s amely hasonló ahhoz, amit a zaragozai jezsuita kollégiumban őriznek. Az *Aula coelestis* (1663) c. mű a mennyei udvar lakói,

a szentek példáját állítja az olvasó elé. Ebben az első számozott oldal előtti lap Máriát mint a mennyek királynőjét ábrázolja. Az *Annus dierum memorabilium* (1665) c. könyv átmenetet alkot a rendtörténeti összeállítás és a tisztán aszketikus kiadvány között, a középpontban a jezsuita rend példás életű elhunyt tagjainak érénei állnak hónapok, illetve napok szerint csoportosítva. A mű két példányában két különböző technikájú, de hasonló kompozíciójú címlapdís: mindkettő középpontjában Jézus nevének monogramja és egyben a jezsuita rend szimbóluma (IHS) hódoló, illetve zénélő angyaloktól körülvéve, az utóbbin Laudabile nomen domini [Dicséretre méltó az úr neve, Zsolt 113(112), 3] körirattal. A már többször említett *Anni caelestis dies Mariani* c. mű 1692-es kiadásának címlapelőzéke Ignác világi ruhái elajándékozásának, a lelkigyakorlatok keletkezésének és a rend névadásának Máriával kapcsolatos motívumait egy kompozícióban egyesíti. Itt csupán Mária alakja utal közvetlenül a mű tartalmának egy részére.

A *Maria mater agonizantium* c. mű 1696-os kiadásában a címlap hátoldalán lévő fametszeten az ülő Mária látható karján a gyermek Jézussal, kezében joggal. Ehhez hasonlóan csupán közvetve, a felirat által kapcsolódik a mű tartalmához a *Jahr der Ewigkeit* c. könyv 1729-es kiadásának címlapelőzéke. A lap a megfeszített Krisztust ábrázolja, Da ich komme zu Gericht / O Herr Jesu verdamme mich nicht (Amikor az ítéletre jövök / Ó Ur Jézus ne vess el engem) felirattal. A feliratban említett ítélet egyben az örökkévalóság kezdete, ami a könyv központi témáját jelzi. Ennek a típusnak utolsó példája a *Mons Myrrhae* 1743-as kiadásának címlapelőzéke, melyen rózsakoszorúban a gyermek Jézus ül a kereszttel, előtte bárány fekszik. Felirata a közismert bibliai idézet: Ego sum via, veritas, et vita. Venite ad me omnes (Én vagyok az út, az igazság és az élet, Jn 14,6. Jöjjetek hozzám mindnyájan, Mt 11,28). Kép és mű érintkezési pontja a felszólítás a szenvedés elfogadására.

E két utóbbi csoport ábrázolásainak közös jellemzője, hogy nem az adott szöveg illusztrálására készültek, hanem a nyomda állandó készletéhez tartoztak, s lemezeiket (dúcaikat) más szövegekhez is felhasználták, lehetőleg ügyelve kép és szöveg tematikus kapcsolatára.

7. Kép és szöveg viszonyának utolsó lehetősége, hogy a kép nem az adott műhöz, hanem egy teljesen más szöveghez, illetve tematikához kapcsolódik. Erre egy 17. századi metszet másodlagos felhasználásánál találtunk példát. Az *Annus caelestis* 1730-as kiadásának címlapja elé kötött lap témája Mária tanító szerepe: az emelvényen ülő Mária előtt hierarchikus elrendezésben az evangélisták, az apostolok, egyháztanítók, valamint egyházi és világi tudósok, rendalapítók, szerzetesek stb. mint tanítványok Mária felé fordult serege sorakozik. A lap alján olvasható felirat Rupertus Tuitensis Énekek éneke kommentárjának egy sora: Maria magistra magistrorum (Mária a mesterek mestere, Lib. I. 1,6). Az ábrázolás ennek a szövegrésznek képi megfelelője, s a mű tartalmával nincs semmiféle összefüggésben.

Kép és szöveg kapcsolatának ezek a típusai csupán a fontosabb lehetőségeket mutatják az aszketikus irodalom és a címlapillusztrációk viszonylatában. A típusok között több átmeneti forma található, s más kapcsolatformákkal is kiegészíthetők. A további kapcsolatlehetőségekre (8.) példaként a 17. század első felének egyik ismert aszketikus szerzője, Jeremias Drexel *Zodiacus Christianus* c. műve 1743-as bécsi kiadásának díszcímlapját idézzük. A lapon a szövegcímet tizenkét ún. „signa”, emb-

léma keretezi, mint pl. égő gyertya, halálfej, rózsabokor, ciprus, amelyeknek semmi köze a zodiákus hagyományos jegyeihez. A hónapok számának megfelelően tizenkét részre osztott mű szövege és szerkezete szorosan ezekhez kapcsolódik. Itt tehát a kép az elsődleges, az elmélkedő szövegek a könyvben a kép értelmező kommentárjának szerepét töltik be.⁴⁴

A kép-szöveg viszony változatainak ez a gazdagsága a kontextualitás alapvető jegyéből adódik: egyrészt ugyanahhoz a műhöz több különböző ábrázolás kapcsolódik, illetve ugyanaz a kép különböző szövegösszefüggésekben egyaránt előfordul. Másrészt kép és szöveg összhangja mellett megfigyelhetjük a kontextus jelentésmódosító hatását, amikor például egy általános tartalmú ábrázolástípus a kontextus révén speciális jelentést vesz fel (ún. kiegészítő illusztrálás), illetve egy speciális ábrázolás a kontextus révén általános jelentést kap (ún. szelektív illusztrálás). A szerzőnek, a művek tartalmának, szerkezetének és allegorikus címének ikonográfiát befolyásoló szerepe mellett több példát találtunk a műveket megjelentető társulatnak, az emblematikának és a műtől független szövegeknek a címlapillusztrációt meghatározó hatására. A kép-szöveg viszony típusai és az ábrázolások funkciói közti összefüggést vizsgálva a díszcímlapok legnagyobb része a legszorosabb kapcsolatot jelentő 1–3. típusba tartozik. A címlapelőzések az 1. típus kivételével valamennyi típusban megtalálhatók, a többi ún. másodlagos címlapillusztráció pedig a 2., 5. és 6. típusba tartozik. Ez a megoszlás arra utal, hogy a művek szövegével a díszcímlapok állnak a legszorosabb kapcsolatban. Ennél függetlenebb a viszony a címlapelőzésekénél, míg az ún. másodlagos címlapillusztrációk és a szövegek összefüggése a legközvetettebb. A funkcióknak és a kép-szöveg viszony típusainak ezek az összefüggései egyben jelzik a címlapillusztrációk tartalmi, formai és funkcionális átalakulását.

Kép és szöveg kapcsolata a címlapillusztrációkon

Kép és szó kölcsönhatása a képek művekkel való kapcsolata mellett magukon az ábrázolásokon is megfigyelhető.⁴⁵ A szöveges címlapillusztrációkon a képfeliratokat tartalmi szempontból két nagy csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba az ún. tárgyi információk tartoznak, amelyek rendszerint a képtől elválasztva, alatta, fölötte vagy benne (pl. kartusban) kapnak helyet. A legfontosabb tárgyi adatok a szerző neve, esetleg rendi hovatarozása, a mű főcíme, a megjelenési hely, idő és a nyomda megnevezése. Ezekhez alkalmasszerűen további információk kapcsolódnak a kiadványt megjelentető társulatról: titulus, működési hely, a könyv funkciójáról (pl. xénium), mecénásáról, egyházi vagy világi engedélyezéséről szóló közlés.

A feliratok másik csoportjába a kép értelmezését segítő szövegek tartoznak, amelyeket a képbe komponálva (pl. írásszalag), részben attól elkülönítve helyeznek el. Az értelmezést segítő szöveg lehet bibliai vagy más idézet (helyenként a forrás megjelölésével), az ábrázolás témájának rövidebb vagy hosszabb tárgyszerű leírása, meg-

⁴⁴ DREXEL, Jeremias: *Zodiacus Christianus locupletatus seu signa XII. divina praedestinationis totidem symbolis explicata*. . . Viennae, 1743.

⁴⁵ Vö. HARMS: *Programmatisches*. . . (1. a 2. sz. jegyzetét.) 420.

nevezése (története, jelentősége), áhítati szöveg (fohász, könyörgés, buzdítás), a képen látható személy mondása és valamilyen jelkombináció (monogram). A tárgyi adatok közül a mű metaforikus vagy műfajmegjelölő fő címének és a társulat megnevezésének is fontos szerepe lehet a kompozíció értelmezésében. Az emblematikus címlapillusztrációk értelmező szövegrésze a lemma és az inscriptio, ez utóbbi szerepét néha a cím tölti be. A két fő szövegtípus előfordulása változatos, a különböző részletességű informatív és értelmező szövegek külön-külön és együtt is megtalálhatók.

A szöveges részek két legfontosabb feladata a tájékoztatás és az értelmezés. Emellett nyomatékosithatják a kép mondanivalóját, s közvetítő szerepet játszhatnak a kép különböző elemei, valamint kép és mű között. Az is előfordul, hogy a lap fő mondanivalóját a felirat fogalmazza meg. Az értelmező feliratok több esetben az ábrázolás szerkezeti elemévé válnak, s jelzik azok didaktikus és emlékeztető funkcióját.

A szöveges részek terjedelme, aránya és elhelyezése a címlapillusztrációkon különböző. A néhány felirat nélküli ábrázolás (többnyire ún. másodlagos címlapillusztráció) mellett leegyszerűbb az a megoldás, hogy a felirat a kompozíción kívül kap helyet. A harmadik lehetőség, hogy a feliratot részben a kompozícióban, részben azon kívül helyezik el. A szöveges rész elkülönítésének további módja a kartusos, keretes megoldás, amihez alkalmasszerűen a kompozícióban és azon kívül elhelyezett feliratok kapcsolódnak. Az utolsó lehetőség az írásszalag alkalmazása a kompozíción belül, amit kartusban, kompozícióban és kompozíció kívül elhelyezett szövegek egészíthetnek ki. A különböző megoldások időbeli megoszlása jelzi a klasszikus díszcímlap szerkezetének átalakulását, melynek során a 17. században a szöveg és kép viszonya eltolódik a kép javára.⁴⁶ Ezzel párhuzamosan kép és szöveg egysége megbomlik, a szöveg fokozatosan önállóvá válik. A 18. században a szöveges rész terjedelme tovább csökken, majd az ábrázolás peremére szorul, végül teljesen eltűnik. A díszcímlap helyét fokozatosan átveszi a címlapelőzők, a többnyire felirat nélküli címlapdísz és a többi ún. másodlagos címlapillusztráció.

A díszcímlapok képi kompozíciójának kedvelt megoldása az ún. antitetikus szerkesztésmód, az ellentétes tartalmú motívumok szerkezeti szembeállítását egymással. Ezen kívül előfordul a koncentrikus és az egy-egy motívumot középpontba állító szerkezet is. A szöveges részek elhelyezése rendszerint kiemeli a képszerkesztést, kép és szöveg kompozicionális viszonya egyaránt a meggyőzést, a választást szolgálja. Egy kompozíció a későreneszánsz kedvelt díszcímlap megoldására emlékeztet, melyen a címlap építészeti tagolása — benne a legfontosabb tárgyi adatokkal — a mű „bejárata”-ként szolgál.

A felhasznált képi motívumok körét a művek tartalma, a metszők ikonográfiai ismerete, a didaktikus szándék, az áhítatra ösztönzés és a potenciális olvasó feltételezett igény szintje együttesen határozza meg. A képi motívumok túlnyomó többsége a keresztény ikonográfia állandó eleme. Ezenkívül előfordulnak az antik mi-

⁴⁶ RAUPP: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet.) 98.

tológia humanista közvetítésű allegóriái (Tagesgötter), a barokk emblémakincs⁴⁷ elemei (kígyó, napraforgó, iránytű) és egyéb közismert szimbólumok (zodiákus) is. A keresztény ikonográfia elemeinek főbb tematikus csoportjai a szentek, Mária, a szentháromság, a szív, a szentségek, az egyházi tanítás témái (pl. bűnbeesés), az élet négy utolsó dolga (halál, ítélet, menny, pokol), az erkölcsi élet (vezeklés, bűnbánat), őrangyal, Krisztus szenvedése. Egy-egy kompozíciót az áhítati irodalom illusztrálási gyakorlatának megfelelően gyakran különböző ikonográfiai területek motívumai-ból állítottak össze.⁴⁸ Jellegzetesen középkori motívumok például az ars moriendi jelenetek (harc a haldokló lelkéért, a haldoklót angyal vigasztalja), míg az újabb motívumok közül elsősorban a jezsuita szentek (Ignác, Xavéri Szt. Ferenc), a jezsuiták által különösen népszerűsíteni kívánt szentek (József), illetve áhítatformák (szent szív) tipikusan ellenreformációs motívuma szerepel. A különböző eredetű motívumok összekapcsolására jó példa a lélek megméretése középkori motívumának együttes megjelenése két ellenreformációs szent alakjával, valamint az antik mitológia Tagesgöttereinek ötvözése a keresztény szimbolika elemeivel. A középkori, helyenként antik motívumkincs közvetítése a reformáció utáni időbe és didaktikus összekapcsolása új ikonográfiai elemekkel a barokk áhítati irodalom illusztrációs technikájának egyik alapvető jellemzője.

Összegzés

Nádasi János aszketikus műveinek címlapillusztrációi lehetőséget adtak egy speciális kép-szöveg viszony előállítási, befogadási feltételeinek és e viszony változásának vizsgálatára különböző esztétikai szinteken és különböző használati összefüggésekben. Az elsődleges feltétel a szövegek rendelkezésre állása: a címlapillusztrációkon a szöveg képpel szembeni elsőbbségéhez a kép relatív függetlensége kapcsolódik.⁴⁹ A szövegek a jezsuita kateketikai irodalom hagyományában gyökereznek, amely szorosan összefügg a késő középkori képhasználat gyakorlatának közvetítésével a jezsuita embléma-elmélet keretében.⁵⁰ Ezek közös vonása, hogy a kép és szó didaktikus értékére építenek: középpontjukban az erényes és bűnös élet következményeinek képszerű, érzékletes bemutatása áll a lelki, erkölcsi tökéletesedés érdekében. Ennek megfelelően az illusztrációk elsődleges célja különböző hitigazságok

⁴⁷ Vö. DIMLER, Richard G.: *A bibliographical survey of Jesuit emblem authors in German-speaking territories*. Topography and themes. = Archivum Historicum Societatis Jesu 45 (1976). 129–138.; BREIDENBACH, Heribert: *Der Emblematiker Jeremias Drexel S. J. (1581 bis 1638)*. Mit einer Einführung in die Jesuitenemblemantik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher. Diss. Phil. University of Illinois. Urbana, 1970.

⁴⁸ Vö. RAUPP: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzet.) 144.

⁴⁹ Vö. KEMP, Wolfgang (Hg.): *Der Text des Bildes*. Möglichkeiten und Mittel eigenständiger Bilderzählung. München, 1989. 8.

⁵⁰ BRÜCKNER, Wolfgang: *Bildkatechese und Seelentraining*. Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter. = Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1978. 35–70. Itt: 65.; Vö. BAUER, Barbara: *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Frankfurt/M.–Bern–New York, 1986. 461–545.

meggyőző ábrázolása. A kiadványok címzettjei részéről szükséges feltételek közül említést érdemel a latin nyelvű iskola elvégzése, amely az alaptudás és az általános elvárás szint mellett a képzőművészeti nyelv megértéséhez szükséges elemi ismereteket is közvetítette. A latinul tudó polgári, nemesi, kismanesi rétegek mellett a 17. század végétől az anyanyelven olvasni tudó társadalmi csoportok is megjelennek a kiadványok használói között. A szerző, mű, metsző és kiadó ikonográfiát meghatározó szerepe mellett a jezsuita kongregációk mint elsődleges közönség ikonográfiára gyakorolt hatása is megragadható.

A címlapillusztrációk jól mutatják egy tipikus szöveg-kép összefüggés nyelvi és képi részei funkcióinak változatosságát. A metszők előszeretettel alkalmazták az allegorikus kifejezőmódot, az általánosan ismert keresztény szimbólumokat, valamint az emblémákat és az emblematikus szerkezetet. Feltűnő, hogy a képi elbeszélésre egyetlen példát sem találtunk, bár a kiadványok számtalan narratív szöveget is tartalmaznak. Ez egyben arra utal, hogy a címlapillusztrációk nem elsősorban egyes szövegrészekhez vagy műfajokhoz, hanem a művek egészéhez, központi mondanivalójához kapcsolódnak. Több példát találtunk arra, hogy a kiadványok ún. keret-szövegei (mottó, előszó, ajánlás) segítik az olvasót a mitológiai, erkölcsi és vallási allegóriák, szimbólumok értelmezésében. Az illusztrációk egy részének művekhez viszonyított jelentéshiánya, illetve jelentéstöbblete jórészt arra vezethető vissza, hogy ezek az ábrázolások inkább egy kiadói program vagy egy általános vallási gondolat, mintsem egyetlen mű illusztrálására készültek.⁵¹

Az allegorikus szerkezetű vagy allegorikus elemeket tartalmazó címlapillusztrációk a mű és az olvasó közti kapcsolatot mint különböző kommunikációs folyamatok kölcsönhatását hozzák létre. Ugyanitt jelen van a címlapillusztrációk tartalmi és jelentésbeli többértékűsége, amely az eltérő szintű jelentéstartalmak közvetítését szolgálja a különböző címzettek felé. Ugyanannak a műnek a címlapillusztrációinál több példát találtunk a lapok funkció- és címzettváltására.⁵² A művek népnyelvűvé válásával párhuzamosan ugyanannak a kompozíciónak, a szimbolikus jelentéshordozóknak a továbbélése mellett új, egyszerűbb fogalmazású lapok, közérthető motívumok is megjelennek. A címlapillusztrációk képi és szöveges részei közti összefüggés gyakran közvetlenül utal a művek használatára. Az ábrázolások ikonográfiai programjának, tartalmi és formai elemeinek változása jelzi a címlapillusztrációk grafikai műfajának átalakulását a kép és szöveg egymásra vonatkoztatásától a kép és szöveg fokozatos elválásán át a művek tartalmának részleges vagy teljes figyelmen kívül hagyásáig.

Az elemzés kép és szöveg kapcsolatának csupán néhány lehetőségét érintette egy neves barokk aszketikus szerző példáján. Kíváncos lenne az összevetés a szöveg-kép kombináció további lehetőségeivel az áhítati irodalom (pl. vallásos illusztrált

⁵¹ Vö. HARMS, Wolfgang: *Text und Bild — Bild und Text*. Ankündigung eines Symposions. = Bayrische Blätter für Volkskunde 14 (1987). 47–49.

⁵² Vö. WELZIG: *Allegorese* (I. az 5. sz. jegyzetét.) 423.; HARMS: *Zwischen Werk und Leser* (I. a 2. sz. jegyzetét) 431.

röplapok, társulati⁵³ és mirákulumôs⁵⁴ könyvek, ponyvafüzetek) és a kortárs grafika (pl. tézislapok, búcsús képek⁵⁵) szomszédos műfajaiban. Hasonlóképpen szükség lenne egy-egy jelentős számú címlapillusztrációt készítő metsző és illusztrált művet megjelentető kiadó, illetve más felekezetek áhítati kiadványai illusztrációs anyagának, valamint a különböző felekezetek kép-szöveg viszonyáról alkotott felfogásának és e felfogások kölcsönhatásának vizsgálatára. Az áhítatirodalmi könyvtermelés és az illusztrációs anyag összefüggései jámborságra gyakorolt hatásainak vizsgálata a kutatás távlati feladata.

* * *

Nádasi János felhasznált műveinek bibliográfiája

- Aeternitas magna cogitatio, quam — ... e schola divini amoris depromptam, in duos divini amoris menses distribuit. Viennae 1679.
- Anni caelestis dies Mariani cum aspirationibus ad Deiparam Virginem e proprijs cujusque diei gestis concinnati. Graecii 1677.
- Anni caelestis dies Mariani ... Monachii 1692.
- Annus amoris Dei, in menses duodecim distributus. Viennae 1678.
- Annus caelestis Jesu regis, et Mariae reginae sanctorum omnium. Viennae 1648.
- Annus caelestis Jesu ... Bononiae 1659.
- Annus caelestis Jesu ... Coloniae 1667.
- Annus caelestis Jesu ... Coloniae 1681.
- Annus caelestis Jesu ... Coloniae 1687.
- Annus caelestis Jesu ... Viennae 1687.
- Annus caelestis Jesu ... Thorn 1696.
- Annus caelestis Jesu ... Coloniae 1700.
- Annus caelestis Jesu ... Coloniae 1725.
- Annus caelestis Jesu ... Viennae 1730.
- Annus dierum memorabilium Societatis Jesu. Antverpiae 1665.
- Annus hebdomadarum caelestium, sive occupationes caelestes piis aliquot opusculus pro singulis hebdomadae per totum annum diebus distributae. Pragae 1663.
- Aula caelestis, seu praxis colendi omnes sanctos. Viennae 1663.
- Aurum ignitum sive XXXI. exercitationes divini amoris pro seria conversione cordium tepidorum. Viennae 1673.
- A boldogságos szűz az halállal tusakodik annya ... (Fordította Jászberényi Tamás) Nagyszombat 1658.
- Calendarium exhibens methodum practicam bene moriendi, exemplis sanctorum in singulos anni dies illustratum. Tyrnaviae 1759.
- Calendarium novum ad bene moriendum perquam utile. Graecii 1685.
- Calendarium novum ad bene moriendum perquam utile. Monachii 1693.
- Cor amoris Dei, sive amor magister cordium cum Dei corde concordium. Viennae 1743.

⁵³ TÜSKÉS, Gábor — KNAPP, Éva: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften*. = Zeitschrift für Kunstgeschichte 52 (1989). 353–372. Itt: 370–372.

⁵⁴ TÜSKÉS, Gábor — KNAPP, Éva: *Die Illustrationsserien barockzeitlicher Mirakelbücher*. In: KUNT, E. (Hg.): *Bild-Kunde — Volks-Kunde*. Die III. Internationale Tagung des Volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/UNESCO Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988. Miskolc, 1990. 253–274. Itt: 256–257.

⁵⁵ SZILÁRDFY Zoltán — TÜSKÉS Gábor — KNAPP Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Budapest, 1987. 33–56.

De imitatione Dei Libri III. Romae 1657.

Dies et hebdomada S. Josepho sacra. Coloniae 1672.

Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii cultui et imitationi sacra. Coloniae 1668.

Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii . . . Augustae Vindelicorum 1750.

Himmliches Jahr, das ist: Jesu dem König und Mariae der Königin aller Heiligen geheiligt Jahr . . . Dillingen 1684.

Himmisches [sic] Jahr . . . Dillingen 1700.

Himmliches Jahr . . . Augspurg und Dillingen 1730.

Jahr der Ewigkeit in zwey und fünfftzig Wochen und so viel Lehr-Stuck aussgetheilet . . . Wienn 1729.

Maria mater agonizantium. Graecii 1696.

Mons Myrrhae et Collis Thuris. Ad quem suos ducit amor Dei mortificationis et orationis magister. Viennae 1675.

Mons Myrrhae, ad quem suos dicit amor Dei, mortificationis magister. Viennae 1743.

Pátek rok vkřtžowaneho Boha Gežíše, na každý pátecnj den přes celý rok . . . Staro-Pražské 1660.

Pretiosae occupationes morientium. . . Romae 1657.

Theophilus Marianus sive artes ac exercitationes XXXI. in mensem unum digestae, ad amorem Deiparae amore Dei, et ad amorem Dei amore Deiparae inflammandum. Viennae 1744.

Vitae praedestinatorum signum magnum S. Maria Mater boni consilii. Viennae 1744.

Woche der Tugenden desz H. Ignatii Stiffers der Societaet Jesu. Zur Verehrung und Nachfolg desselben. München 1692.

TÜSKÉS, GÁBOR – KNAPP, ÉVA

Titelkupfer asketischer Werke eines ungarischen Jesuitenautors aus dem 17. Jahrhundert

Die Titelkupfer der asketischen Werke von Johannes Nádasí boten eine Möglichkeit für die Untersuchung der Produktions- und Rezeptionsbedingungen sowie der Wandlungen eines speziellen Text-Bild Verhältnisses auf unterschiedlichem ästhetischen Niveau und in unterschiedlichen Gebrauchszusammenhängen. Die primäre Bedingung ist die Verfügbarkeit der Texte: Auf den Titelkupfern wird das Primat des Textes dem Bild gegenüber mit der relativen Autonomie des Bildes verbunden. Die Texte wurzeln in der Tradition der katechetischen Literatur der Jesuiten, die mit der Vermittlung des spätmittelalterlichen Bildgebrauchs im Rahmen der jesuitischen Emblemtheorie eng zusammenhängt. Beide bauen auf den didaktischen Wert des Bildes und des Wortes: In ihrem Zentrum steht die bildhaft-anschauliche Vorstellung von Tugend und Laster im Interesse der seelischen, moralischen Vervollkommenung. Dementsprechend ist das primäre Ziel der Illustrationen die überzeugende Darstellung verschiedener Glaubensinhalte. Von den nötigen Bedingungen seitens der Adressaten der Publikationen ist die Absolvierung der Lateinschule erwähnenswert, die neben einem Grundwissen und einem allgemeinen Erwartungshorizont auch elementare Kenntnisse zum Verständnis der Bildersprache vermittelte. Neben den lateinkundigen bürgerlichen, adeligen, kleinadeligen Schichten erscheinen seit dem Ende des 17. Jahrhunderts auch jene Sozialgruppen unter den Adressaten der Publikationen, die in ihrer Muttersprache lesen konnten. Neben der die Ikonographie bestimmende Rolle des Autors, des Werkes, des Stechers und des Verlages ist auch die Auswirkung der marianischen Kongregationen der Jesuiten als primäres Publikum auf die Ikonographie erfassbar.

Die Titelkupfer zeigen die Variabilität der Funktionen der verbalen und bildlichen Elemente in einer typischen Text-Bild Relation. Die Stecher haben die allegorische Formulierung, die allgemein bekannten christlichen Symbole sowie die Embleme und die emblematische Struktur bevorzugt. Für die Bilderzählung haben wir kein Beispiel gefunden, obwohl die Publikationen zahlreiche narrative Texte beinhalten. Dies weist zugleich darauf hin, daß sich die Titelkupfer nicht in erster Linie auf einzelne Textteile

oder Gattungen, sondern auf die Gesamtheit, auf die Gesamtaussage der Werke beziehen. Mehrere Beispiele haben wir dafür, daß die sog. Rahmentexte bei der Interpretation der mythologischen, moralischen und religiösen Allegorien dem Leser helfen. Bedeutungsdefizite bzw. -überschüsse eines Teils der Illustrationen im Verhältnis zu den Werken sowie die mangelhafte Verbindung zwischen Titelkupfer und Werkinhalt sind meistens darauf zurückzuführen, dass diese Bilder mehr der Darstellung eines Verlagsprogramms oder einer allgemeinen religiösen Idee als eines einzelnen Werkes dienen.

Die allegorischen Titelkupfer besorgen die Verbindung zwischen dem Werk und dem Leser als Wechselspiel unterschiedlicher Kommunikationsvorgänge. Ebenda ist die inhaltliche Mehrwertigkeit der Titelkupfer gegenwärtig, die zur Vermittlung der Bildbotschaft auf unterschiedlichem Niveau an verschiedenen Adressaten dient. Bei den Titelblatt-Illustrationen desselben Werkes haben wir für den Funktions- und Adressatenwechsel der Blätter mehrere Beispiele gefunden. Parallel zum Erscheinen der Werke in den Volkssprachen leben dieselben Kompositionen, die symbolischen Bedeutungsträger weiter, zugleich treten auch neue, einfacher konzipierte Blätter und allgemein verständliche Motive auf. Der Verweiszusammenhang zwischen Bildteil und Textteil der Illustrationen liefert oft das Programm für den Gebrauch der Werke. Die Wandlungen im ikonographischen Programm, in der Inhalt und Form der Darstellungen kennzeichnen die Veränderungen in der graphischen Gattung der Titelkupfer, die von der komplexen Beziehungsgefüge von Text und Bild durch die allmähliche Trennung von Text und Bild bis zum partiellen oder totalen Ausserachtlassen des Werkinhaltes reichen.

A hét bolygó mint ún. Tagesgötter keresztény szimbólumokkal
Díszcímlap, Karl Scretta és Philipp Kilian, rézmetszet, 172×135 mm, 1663

Haldokló a zodiákus jegyeivel. Díszcímnap, M. W., rézmetszet, 86×42 mm, 1682

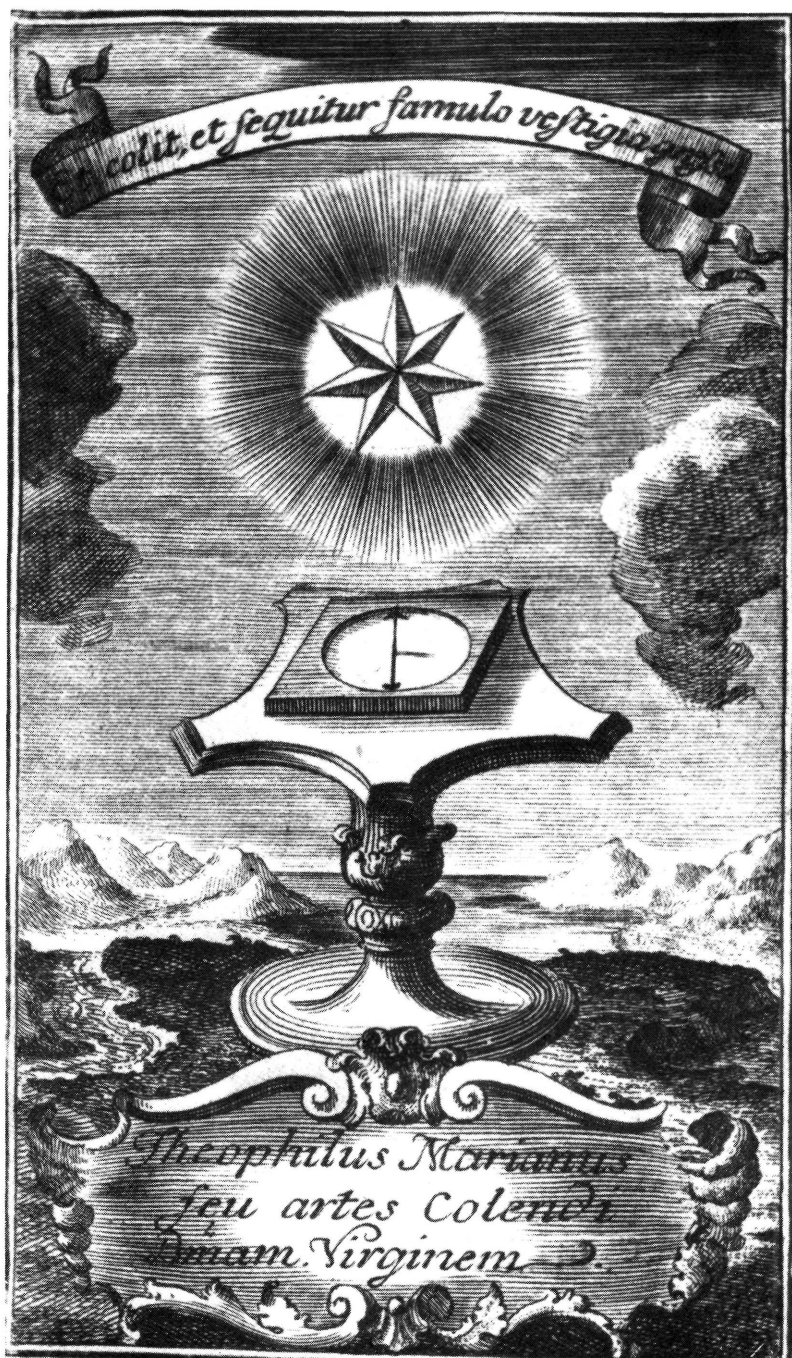
Mennyei Jeruzsálem. Díszcímlap, rézmetszet, 120×67 mm, 1681

Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc a lélek megmértetésének motívumával
Díszcímlap, rézmetszet, 108×59 mm, 1750

Az isteni szeretet szeráffa szentháromsággal és siralomvölgygel
allegorikus kompozícióban
Díszcímlap, Leonhard Heckenauer, rézmetszet, 104×56 mm, 1675

Iránytű Mária csillagával. Díszcímlap, rézmetszet, 108×63 mm, 1744

Szentháromság lángoló szívben. Díszcímlap, G. Wid, rézmetszet, 86×41 mm, 1657

CALENDARIUM

EXHIBENS

METHODUM

PRACTICAM

BENEMORIENDI,

Exemplis Sanctorum in singu-
los anni dies illustratam.

*Omnium Mortalium usui
denuo recusum.*

TYRNAVIÆ,

TYPIS ACADEMICIS SOC. JESU

ANNO MDCC LIX.

A haldoklót angyal vigasztalja. Címlapdísz, rézmetszet, 42×37 mm, 1759

ANNVS

DIERVVM MEMORABILIVM

SOCIETATIS IESV.

Collegij SIVE *Tyrnauensis*

Commentarius quotidianæ virtutis, notabilem
vnius, vel plurium in Societate vitæ functorum,
virtute quapiam insignium memoriam in men-
ses dieſque quibus obicere partitè diſtributam
complexus.

Soci AVTHORE *Jef.*

IOANNE NADASI *eiufd.* Soc. IESV.

Catalogo

16

Inſcriptio

66

L. n.

N. g. 22.

ANTVERPIÆ,
Apud IACOBVM MEVRSIUM.

ANNO M. DC. LXV.

Jézus-monogram (a jezsuita rend szimbóluma) hódoló angyalokkal
Címlepdisz, rézmetszet, 55×67 mm, 1665

KÖZLEMÉNYEK

A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv. A középkori egyház szertartáskönyvei nem voltak teljesen egységesek: egyházmegyénként — mindenekelőtt a más és más szentek fokozott tisztelete miatt — bizonyos sajátosságokkal rendelkeztek. A tridenti zsinat azután a római szertartást írta elő gyakorlatilag az egész katolikus egyház számára. A könyvnyomtatás fellalálását követően nem sokáig tartott, hogy a szertartáskönyvek többszörözését megkezdjék. Az ettől számított kb. egy évszázad az, amikor a különböző egyházmegyek egymástól némileg eltérő kiadványait nyomtatott formában állították elő. Hazánk számára ez az időszak még rövidebb volt, hiszen mindössze 1480-tól 1526-ig terjedt.

A liturgikus könyvek közül kettő emelkedik ki messze a többiek közül: a breviárium és a misekönyv. Mindkettőt naponta forgatják: az elsőt a valamennyi pap számára kötelezően előírt zsolozsmázáshoz, második pedig minden mise elmondásának elengedhetetlen feltétele. Mind a breviárium, mind a misekönyv nyomtatott formában a magyarországi egyházmegyek használatára többször is napvilágot látott különböző külföldi műhelyekben. Ezek bibliográfiai regisztrálása már korán megkezdődött. Így Knauz Nándor 14 ilyen nyomtatott breviárium- és 29 misekönyv-kiadást vett számba, de minden kritika nélkül.¹ A Szabó-Hellebrant-féle RMK III.-ban 15 ilyen breviárium és 27 misekönyv adatai találhatók. A misszálék immár igényesen megrostált és példányokon alapuló bibliográfiai áttekintését Hubay Ilona készítette el, aki 24 különböző olyan kiadást írt le igen pontosan, amely Mohács előtt hazai egyházmegyek részére készült.² A hazai használatra előállított breviáriumok ilyen összefoglaló áttekintésére azonban eddig még nem került sor. Ez utóbbi körülmény magyarázatául szolgál az, hogy bár maguk az ilyen régi misekönyvek is szinte ritkaságszámba mennek, de az általában ennél jóval kisebb formátumban készült breviáriumok fennmaradása még ennél is esetlegesebb volt. Talán nem is túlzás azt mondani, hogy az újabban napfényre kerülő példányok nem kis része egyben unikum is. Ennek tudható be, hogy ezekből újra és újra bukkannak fel korábbiakról nem ismert kiadások.³

A misekönyveknél más a helyzet. Hubay említett összefoglalását követően sokáig úgy tűnt, hogy ez már nem is bővíthető. Így Soltész Zoltánné, immár azok közül, a 15. században nyomtatottak példányainak számbavételét végezte el.⁴ Ennek során azután fény derült arra, hogy olyan, még Hubay által is unikumnak tekintett kiadványból, mint a legrégebb pálos misekönyv, további négy példányt őriznek Európa különböző gyűjteményeiben Bázeltől Rozsnyóig és az angliai Cambridge-től a lengyelországi Czeszochowáig.⁵

¹ KNAUZ, Ferdinandus: *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae*. Strigonii, 1870.

² HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938.

³ BORSA Gedeon: *A Breviarium Strigoniense újabban fellelt ősymtatvány kiadása*. In: Az OSZK Évkönyve 1958. 229–237.; SOLTÉSZ, Zoltánné: *Ein bisher unbekanntes Breviarium Strigoniense aus dem Jahre 1502*. In: Gutenberg-Jahrbuch 1982. 220–224.; BORSA Gedeon: *Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviárium Mohács előtti nyomtatott kiadásairól*. In: Az OSZK Évkönyve 1986–1987. Megjelenés alatt.

⁴ SOLTÉSZ, Zoltánné: *Missalia Hungarica*. In: *Beiträge zur Inkunabelkunde*. III. Folge Bd. 6. Berlin 1975. 58–75.

⁵ 4. jegyzet 72. — Azóta még bővült is ez a sor: akad ugyanis még egy hatodik példány az erlangeni Egyetemi Könyvtárban, amelyet korábban tévesen *Missale Dominorum Ultramontanorum*-ként határoztak meg (WEALE, W. H. Jacobus: *Bibliographia liturgica*. Catalogus missalium ritus Latini ab anno 1474

A testes misekönyvek példányainak bár igen kis része, de aránylag még mindig jobban vérszelte át az elmúlt századok viharait, mint a többségükben kisalakú breviáriumok. Mégis akad újdonság e téren is az elmúlt évtizedekben. A felvidéki gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok szorgos kutatója, Imrich Kotvan rábukkant a bártfai múzeumban a legkorábbi, 1480-ban nyomtatott esztergomi misekönyvre, amelyről előzőleg csak Pray György adott hírt,⁶ de példány sehol sem volt található, még a Pray által feltárt budai Egyetemi Könyvtárban sem. Kotvan megállapította, hogy az esztergomi misekönyvnek ez a veronai kiadása lényegében azonos a számos példányból ismert és fentebb jegyzetben már említett *Missale Dominorum Ultramontanorum*mal,⁷ csupán a második füzet első és utolsó levelének szövegét szedték kétszer, amelynek során az incipitet *Missale Strigoniensere* módosították.⁸

A fentiek fényében tehát igen érdekesnek ígérkezett annak tisztázása, hogy vajon a már említett *Missale Dominorum Ultramontanorum* valóban ismeretlen kiadásáról adott-e hírt a jegyzetben ugyan-csak hivatkozott Weale–Bohatta-féle misekönyv-bibliográfia a volt helmstedti Egyetemi Könyvtárból.⁹ E közlés alapjául a GW-vállalkozásnak az ősnymtatványoknak az első világháborút megelőző években lebonyolított, németországi leltározása során készült feljegyzése szolgált. A helmstedti gyűjtemény 1913-ban átkerült a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekba. A misekönyv jelzete ott ma S 456.2° Helmst.. Előbb Ulrich Kopp könyvtáros kolléga értékes és igen részletes információja, majd az 1990 őszén folytatott személyes vizsgálódás alapján a következőket lehetett e kötetről megállapítani.

Bár a példány teljesen tűnik, sem az incipitben, sem az explicitben nem tünteti fel az egyházmegyét, amely számára készült. Ugyanígy hallgat a nyomtatás körülményeiről is, hogy tehát ki, mikor és hol állította azt elő. A szöveg tanulmányozása során hamarosan egyértelművé vált, hogy a kiemelt szentek között valóban sorra felismerhetőek a hazaiak (Szent István, Szent Imre, Szent László stb.), így a misekönyv kétségtelenül magyarországi használatra készült. Alighanem ez vezette az említett GW-féle leltározást is arra, hogy a hasonló tartalmú *Missale Dominorum Ultramontanorum*mal azonosítsa, amely – amint erről fentebb már szó esett – lényegében *Missale Strigoniense*. Az alapvető formai jellemzők – pl. a laponként 30 soros szöveg, amely a kánonban 15 sorból áll – is már arra utaltak, hogy ismeretlen kiadványról van szó. A meglehetősen régies küllemű misekönyv nyomdai meghatározását a GW már elvégezte. Eredménye: Basileae ca 1487 Michael Wenssler. Ezt az ellenőrző vizsgálatok minden vonatkozásban megerősítették: a kiadványt a nevezett bázeli tipográfus 12., 13. és 14. számmal jelölt betűtípusaival állították elő.¹⁰ Ezeket ő így együtt 1486 és 1488 között használta.¹¹ A kötet tartalmazza az ún. károntáblát is, amely nagyméretű látványos fametszet formájában a Golgota-jelenetet ábrázolja, és emiatt a misekönyvek példányainak jelentős részéből barbár kezek az idők folyamán kiszakították. Ez a metszet is megerősíti a fenti nyomdász meghatározást, hiszen ezt ugyancsak Wenssler használta az általa előállított többi misekönyvben.¹²

Az első szövegösszevetés alapjául – valószínűsítészámítás alapján – a messze legtöbb kiadásban napvilágot látott *Missale Strigoniense* szolgált, de az eltérések miatt ezt a lehetőséget hamarosan el kellett vetni. Ezt követően került sor a szertartáskönyvekben – a felolvasandó szöveg fekete betűivel szemben – az ún. rubrumok, azaz a pirosbetűs szövegek átoltasására, amelyek kizárólag a papok számára szolgáló utasításokat és tájékoztatásokat tartalmaznak. Ezek között azután három helyen is olvasható, hogy a misekönyv egyértelműen a pécsi egyházmegye használatára készült.

impressorum. Iterum edidit BOHATTA, H. Londini, 1928. 1606. sz.), de ez is a pálosoké volt (BORSA, Gedeon: *Problematische Angaben in der Bibliographie von Weale-Bohatta von den für Ungarn gedruckten Messbüchern*. In: Gutenberg-Jahrbuch 1991. 127–134.).

⁶ PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. P. II.* Budae, 1781. 116.

⁷ RMK III. 2. – Szabó Károly itt Pray fenti tudósítását még "gondolomra adott cím"-nek minősítette.

⁸ KOTVAN, Imrich: *Missale Strigoniense*. In: Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge. Bd. 3. Berlin, 1967. 188. – H 11 428.

⁹ 5. jegyzet 1608. sz.

¹⁰ *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Leipzig, 1918. 981. tábla.

¹¹ *Catalogue of printed books of the XVth century, now in the British Museum. III.* London, 1913. 718.

¹² HEITZ, Paul – SCHREIBER, Wilhelm Ludwig: *Christus am Kreuz*. Strassburg, 1910. 14. tábla; SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. Bd. 21. Leipzig, 1940. 8. ábra.

Eddig csupán egyetlen kiadása volt ismeretes annak a *Missale Quinqueecclesiensis*nek, amelyet 1499-ben Joannes Paep budai könyvkereskedő megrendelésére Velencében nyomtatott a nevét fel nem tüntető Joannes Emericus, és amelynek ma mindössze négy példánya ismeretes.¹³ Összevetve a fólió méretű bázeli kiadást a negyedréti alakú velenceivel, megállapítható volt, hogy a kettő szövege egyezik, csupán a későbbit – a korábbiakhoz viszonyítva – némileg kibővítették. Miután a wolffenbütteli kötetből hiányzik az első levél, nem biztos, hogy azon állt-e nyomtatott címsor, mint a velencein. Mivel ezt a megjelölést a bázeli kiadás az incipitben sem tünteti fel, az a valószínűbb, hogy ennek első levele üres lehetett. A kalendárium, ami a kiemelten tisztelt szentek miatt igen jellegzetes az egyes egyházmegyékre, teljesen azonos. Az 1499. évi kiadás közvetlenül e naptári rész után még 15 levélen kiegészítő szertartási szövegeket közül (accessus altaris stb.), ami a korábbiól hiányzik. Ugyanez a helyzet a már említett incipit esetében: a korábbiól hiányzik, a későbbiben szerepel. Pontosan ugyanez áll a velencei kötet végén olvasható kolofonra és registrumra is: Bázelen ezeket a részeket nem nyomtatták.

A misekönyv szövege két hasábian laponként harminc sorban olvasható. Úgy tűnik, hogy a szedés során a szöveg beosztása körül időnként gond támadt. A kötetben öt helyen azonban 30 helyett csak 28, ill. 29 sort szedtek. Közülük három egy-egy levélpár, ahol is annak négy lapjának nyolc hasábjában mindenhol 30-nál kevesebb a sorok száma ($LX-LXI = h_{4+5}$; $LXXXIII-LXXXIV = l_{4+5}$ és $XC+XCV = m_{2+7}$), akad egy levél ($LXXXV = l_6$) a fentiekhez csatlakozólag, ahol ugyanez tapasztalható. Végül egyetlen lapon ($LXVIIb = i_{3b}$) a második hasáb egyetlen sorral rövidebb. A fentiek mind a kötet első részében tapasztalhatóak, ahol pedig a füzetek különben teljesen egyenletes beosztásban mindig négy levélpárból állnak. Eltekintve tehát a legutóbbtól, ahol is csak valami kisebb változás okozhatott egy sornyi eltérést a tervezetthez képest, három további helyen feltehetően valamivel terjedelmesebb szövegrövidülés történhetett a korrigálás során. Akkoriban ugyanis a tipográfusok a kéziratból az előzetesen megállapított sorszámban közvetlenül laponként szedték a szöveget. Kimaradt ez időben tehát a később kialakult ún. hasábszedés munkafázisa. Valami, ma már ki nem következtethető hiba történhetett legalábbis a három fentebb már említett helyen a szedés során (pl. kétszer szedtek bizonyos szövegrészt), amit észrevéve és eltávolítva valamivel kisebb lett a terjedelem. Feltehetően ezt kellett azután a sorszámba csökkentésével ellensúlyozni.

Miután tehát a pécsi misekönyv szövege mindkét kiadásban lényegében azonos, azokban egyaránt olvasható (a piros betűs szövegrészekben) a fentebb már hivatkozott, három konkrét pécsi vonatkozás:

- a) „... secundum consuetudinem huius ecclesie Quinqueecclesiensis. . .” – Bazel CLIIa β (= r_3) és Velence CXLIIIa β (= s_8).
- b) „Anno Domini MCCCCLI sunt portate huc ad Quinqueecclesias reliquie beati Livini episcopi et martiris per venerabilem dominum Nicolaum episcopum Quinqueecclesiensis. . .” – Bazel CCXXXIIIb β (= G_6) és Velence CCXXa β (= E_4).
- c) „Tempore venerabilis in Christo patris et domini domini Pauli dei gratia episcopi Quinqueecclesiensis. . .” – Bazel CCLXXXVIIb β (= O_3) és Velence CCLXVIIIa α (= L_4).

A fentiek közül jelentősebb második és harmadik rubrummal már foglalkoztak a pécsi egyháztörténészek¹⁴ az 1499. évi kiadásnak a helyi püspöki könyvtárban őrzött és hátyára nyomtatott példánya alapján.¹⁵ A második rubrikális bejegyzés szerint 1351-ben az akkori püspök, poroszlói Neszmély Miklós (1346–1360)¹⁶ a flandriai Gent városából hozott Szent Livinus ereklyéiből annak officiumával együtt székvarosába. Ennek a vértanú püspöknek léte és szerepe történelmileg meglehetősen bizonytalan. Ugyanis Livin, Lebwin, Libwin stb. névformák alatt két szerzetest is számon tart a kronológiai szakirodalom a szentek sorában, akik a kontinensen térítettek. Az egyik ír származású volt, és mint a mai belgiumi Flandria és Brabant apostola 656-ban halt meg. Ő Gent városának a védőszentje. A másik, angolszász származású bencés, 780-ban hunyt el mint a mai hollandiai Overijsselt tájékának térítője.

¹³ RMK III. 52. – 4. jegyzet 71.

¹⁴ SZÖNYI Ottó in A Pécs-Baranya megyei Múzeumi Egyesület Értesítője. 1911. 91–95. és SZIJÁRTÓ Nándor in Theologia 1936. 56–59., 162–169., 353–365.

¹⁵ A példányok történetéről, különösen a ma Pécsen őrzöttéről BERKOVITS Ilona írt. = MKSz 1937. 47–49.

¹⁶ Theologia 1936. 168.

Mindkettőjük emléknapja november 12.¹⁷ Éppen haláluk napjának ez a pontos egybeesése — a névazonosság mellett — az, ami bizonytalanságot okoz e név egy vagy két viselőjének biztos történelmi léte kapcsán. Egyesek véleménye szerint a genti Szent Bavo kolostor szerzetesei emelték csak önhatalmúlag szentté Livinust a 11. században. Pécsi tisztelete ma teljesen ismeretlen.

A harmadik pécsi vonatkozású rubrum a Pál püspök (1279–1302) idején elrendelt körmenet lefolyását ismerteti. Eszerint az úrnapiját követő pénteken az égi háború és a rossz időjárás ellen könyörgő körmenetet vezettek (böjttel egybekötve) a pécsi vár mögötti dombra. A keresztet a Bertalan-templom plébánosa vitte elől és szúrta azután a földbe, amely előtt térden állva mondták a könyörgést a körmenet résztvevői. Innen a Corpus Christi templomba vonultak, ahol szentmisével fejezték be az ájtatosságot.¹⁸

A pécsi misekönyvnek ez a korábbi, most felismert kiadása — az 1499. évvel együtt — feltehetően Ernuszt Zsigmond püspök (1473–1505) anyagi támogatásával készült. Ő 1494 és 1496 között — akárcsak korábban atyja, János — királyi kincstárnok volt, akinek révén már hazulról is igen jelentős vagyont mondhatott magáénak.¹⁹

Alighanem ezzel magyarázható, hogy a 15. században — az ország kimagaslóan legnagyobb és legjelentősebb egyházmegyéje, az esztergomi mellett — Magyarországon csak a pécsi püspökség volt az, amelynek misekönyve nyomtatott formában napvilágot látott. A fentiek alapján nem is egy, hanem két alkalommal. A legrégibbb, most azonosított kiadás tehát több mint egy évtizeddel előzte meg az eddig ismert 1499. évit.

Visszatérve ennek egyetlen fennmaradt példányára, amelyet tehát ma Wolfenbüttelben őriznek, szólni kell annak a kötéséről is. Ez ugyan nem eredeti, de azért érdekes. Feltehetően a múlt század közepén, az elején és végén megviselt könyvtestet²⁰ máshonnan származó kötésfedelek közé fogták. A fatáblákat egészükben disznóbőr borítja, és ezt reneszánsz vaknyomású díszekkel ékesítették. Mindkét tábla közepén a braunschweigi hercegek címerét préselték a következő kezdőbetűkkel együtt: V[on] G[ottes] G[naden] I[ulius] H[erzog] Z[u] B[raunschweig] V[nd] L[üneburg]. Az első címer alatt évszám is áll, amelynél az utolsó számjegy olvasata azonban bizonytalan: 1583(?). Eredetileg két csat zárta a táblákat, amelyek közül az alsó ma hiányzik. A kötet Helmstedt előtti tulajdonosairól sajnos semmi emlék sem maradt fenn.

A legkorábban nyomtatott pécsi misekönyv bibliográfiai leírása:

[Missale Quinqueecclesiense. Basileae ca. 1487 Wenssler.!] []⁸[a⁸-n⁸o⁶p⁸q⁶] []¹²[r⁸-z⁸, A⁸-N⁸O⁶]
= [8] I-CXXIV [12] CXXV-CCX[C] = [310] lev. — 2⁰

BORSA GEDEON

Kalmár György szótártöröredéke 1781-ből. „A kalandos életű nyelvész, Kalmár György, a »szittya-magyar-hun-avar nyelv« hirdetője”¹ nevét a 18. század végétől napjainkig egy *Lexicon Hungaricum* néven emlegetett szótár-tervezet tartotta ébren, ha egybeült nem is, de a szótár-történettel foglalkozó nyelvészek körében mindenképpen. Egyéb munkái, amelyek életében külföldön is feltűnést keltettek, már rég a feledés homályába merülve porosodnak a könyvtárak polcain. Senki sem forgatja a *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus accomodatae* című, Németországban 1772-ben megjelent munkáját, amelyet Bécsben németül, Rómában olaszul is kiadtak; mintegy ötezer hexametert árasztó *Prodromus*áról pedig már Toldy Ferenc azt írta, hogy „mint költe-

¹⁷ MAS LATRIE, Jacques Marie Joseph Louis de: *Trésor de chronologie*. Paris, 1889. 779. has.

¹⁸ Ez utóbbi templomnak csak az elnevezése maradt fenn a pécsi székesegyház egyik kápolnájánál: 15. jégyszet.

¹⁹ *Tanulmányok Budapest múltjából*. XII. Bp. 1957. 31.; *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Bp. 1967. 443–444.

²⁰ Elöl hiányzik az első, a végén némileg rongált az utolsó levél.

¹ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 591.

mény a fagyponat alatt áll"². Ez az irodalmi adatokból kikövetkeztetett szótártörödékek azonban bizonyos mértékig foglalkoztatta a nyelvészek fantáziáját, s ezzel fenntartotta nevét³.

Mennyit tudtak a nyelvészek a *Lexicon Hungaricum*ról? Valójában sok mindent, s mégis semmit. Eötvös Lajos ismertette a Vasárnapi Ujságban,⁴ *Irodalomtörténeti kalászat. I. A legelső magyar szótár* címet adva közlésének. Az ismertetés nem autopszia alapján történt, hanem Lugossy József „szíves közlése folytán”. Így írja le: „... czime lett volna »Lexicon Hungaricum: Addita interpretatione Latina, in usus omnium, ea, qua debuit, ratione etymologiae comparatum et auctum a Georgio Kalmár« de e cím csak a mutatónyúl szétküldött első ív tetején áll.” Majd így folytatja, s ez a közlés volt a figyelemkeltő: „Ez első ív A betűtől abrakos tarisznya szóig megy, s terve szerint az első kötet mintegy 40 nyomtatott íven, csupán csak az A betűt tartalmazta volna. Ebből látható, hogy óriási vállalkozásba kezdett. ...”

Kelemen József ezen a nyomon elindulva kiterjedt és alapos nyomozásba kezdett. Kutatta magát a nyomtatott ívet, méghozzá a nagy budapesti könyvtárakon kívül Debrecenben, Pápán, Sárospatakon, Pannonhalmán, sőt Kolozsvárott és Marosvásárhelyen, de még külföldi könyvtárakban is — hiába. Utánajárt — Szinnyi nyomán — a *Magyar Hírmondó*-beli közléseknek is, s végül arra a következtetésre jutott, hogy — 1780-ban vagy 1781-ben — az Egyetemi Nyomdában nyomtatták a *Lexicon* első ívét, ám az kérdéses maradt előtte, hogy ez a *Lexicon Hungaricum* és a Kalmár által *Magyar Szó-Magyarázó*ként említett munka egy vagy két szótár tervét fedi-e. Kalmár ama bejelentése alapján, hogy egyedül az A betű „in 8vo maiori” vagyis 8 leveles ívekben 40 ívet tesz ki, a szótár terjedelmét óriásra becsülte. Ha ezt igaznak fogadná el, akkor „az egész műnek kb. 600–650 ívnyi (kb. 9600–10 400 lap) terjedelmét szinte hihetetlennek kell tartanunk, de ez a tervezés Kalmárnál talán mégis hihető, aki már 1774-ben úgy nyilatkozott a magyar szavak számáról, hogy az meghaladja az egymilliót (Kelemen: Nyr. LXXVIII, 68, 72), s aki e hirdetésben is hivatkozik a nyelv gazdagságára”.⁵ Miután Kalmár már ismert módszere alapján etimologizálására mutat be példát, Kelemen ezzel fejezi be alapos tanulmányát: „talán van még némi remény arra, hogy ennek a rejtélyes szótárnak megjelent füzetét, s esetleg a kézirat egy-egy töredékét felkutatathatjuk”.

A könyvtárosnak mindig izgalmas „sikerélmény”, ha csak irodalomból ismert nyomtatvány kerül a kezébe, ám különösen örömdetes számára, ha ez nem csupán egy bibliográfiai adat tárgyiasulása, amelynek szövege vajmi kevés jelentőséggel bír, hanem ha egy tudománytörténetileg is fontos darabot láthat, ismertethet. Ezért kettős öröm számunkra, hogy Kalmár *Lexicon Hungaricum*át most már a nyomtatvány alapján ismertethetjük. Az Országos Széchényi Könyvtár birtokába került kötetecske valójában két bibliográfiai egységet tartalmaz. Az első — amelyet esetleg két különböző nyomtatványnak is fel lehet fogni, mi azonban, minthogy az együttes megjelentetés szándékával nyomták, egyetlen egységnek tekintjük —, maga a *Lexicon Hungaricum* ama bizonyos első íve, az „A–abrakos tarisznya” s előtte ennek a *Lexicon*nak előszavából egy ugyancsak mutatónyulnak szánt részlet. (Az Eötvös Lajos által idézett cím nem a „mutatónyul szétküldött első ív tetején áll”, hanem ennek az előszó-részletnek a szövegében szerepel.) A második bibliográfiai egység pedig egy egyleveles nyomtatvány, amely szó szerint megegyezik a *Magyar Hírmondó* 1780. 70. száma utáni számozatlan levelben közölt hirdetéssel, ám teljesen más a tipográfiája és a tördelése. Ez a hirdetés 1780. augusztus 23-i dátummal hirdeti Kalmár szótárát, amint azt Lugossy szövege nyomán Eötvös leírta. Utóbbit Kalmár teljes nevével szignálta, míg az első nyomtatvány előszó-részletét csak G. K. szignóval és piros pecsétviasszal nyomott bélyegzőjével jelezte.

A nyomtatványok leírása

A 18 × 12 cm-es szedéstükrű első, ívjelzet nélküli levél eredeti mérete nem állapítható meg, mert a vékonyka kötetet a kötéskor erősen körülvágták, még a nyolcadrét mérethez képest is.

² TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. 2. jav. kiad.* Pest. 1867. 311.

³ KELEMEN József: *Kalmár szótártervének és szótártörödékének nyomairól.* = Nyelvtudományi Közlemények LX. (1958.) 439–446.

⁴ EÖTVÖS Lajos: *Irodalomtörténeti kalászat. I. A legelső magyar szótár.* = Vasárnapi Ujság 1870. 183.

⁵ KELEMEN: i. m. 441.

Csinos, lilimokból és szalagokból kombinált barokk fejléc és L. B. S. (Lectori Benevolo Salutem) köszöntés alatt következik a G. K. betűkkel és Budae 5. Maii. 1781. dátummal jelzett előszó-részlet (Caput hoc est Praefationis ad Lexicon Hungaricum), amelyben Kalmár büszkén jelzi, hogy bemutatja „Lexicon Etymologicum”-át, amelyben csupa nagybetűkkel közli a „Primitiva”-kat, míg az ezekhez tartozó „deriuatiua”-kat és „composita”-kat ezeknek alárendeli.

Az előszó-részletet követi a lapszámmal és ívjelzettel ellátott A – a b r a k o s t a r i s z n y a ív, amelyet látva már nem csodálkozunk azon, hogy az A betű egymaga 40 ívet tett volna ki Kalmárnál. Egy példa: az ÁBAR-hoz tartozó „derivativák” és „compsiták” száma rengeteg, pl. Ábrázni... Ábrázat-ból: Teljes szép ábrázat, Két ábrázatu, Sok ábrázatu, Festett ábrázatu, Változó ábrázatu stb. (Természetesen valamennyi külön sorban latin megfelelőjével.) Avagy Abrosz, Igen-széles (jő-széles) az-abrosza, Keskeny az-abrosza, Abroszi; abrosz', Abroszka, abroszocska, Bê-éri a-maga abroszkájával stb. Ugyancsak valamennyi nagybetűs kezdetű külön tétel, külön latin megfelelőessel.

Az ív mutatvány a készülő szótárból, amely egyébként a „-3/Abrak-” őrszóval szakad meg. Héber, sőt szír megfelelőek, etimológiák, aztán teljes szólások – mint pl. az iménti „bê-éri a-maga abroszkájával”, amely „Sua sorte contentus, a, um. 2/Parasitatur nemini. b) Parasitari nescius, a, um.” –; mindez a laikusnak is élvezet; úgy vélem azonban, a nyelvésznek inkább szívfájdalom, hogy mindössze egyetlen ível kell beérnie.

Eddig tart az első bibliográfiai egység, a szótár-mutatvány, reklám. A kolligátum második tagja a *Magyar Hirmondó* 1780. évi 70. számához tartozó melléklet szövegét tartalmazó hirdetmény. Míg a *Hirmondó* melléklete⁶ minden nyomdai cifra vagy vignetta nélküli, egyszerű tipográfiájú szöveg, addig a teljesen más tördelésű, eredeti méretében feltehetően 2° méretű *Proponitur Publico* című hirdetményt szép allegorikus fejléc díszíti, s különböző betűtípusok teszik még díszesebbé, ahogy ez egy valódi hirdetményhez illik. Ezt is – akárcsak a *Hirmondó* mellékletét – aláírta Kalmár György és Trattner Mátyás. Az utóbbi 1779-től a pesti Egyetemi Nyomda prefektusa volt⁷. Így – minden bizonnyal – az Egyetemi Nyomda termékei közé sorolhatjuk a kis kolligátum mindkét tagját: a szótár-mutatványt 1781-re, a hirdetményt 1780-ra datálva.

A – jelenleg legalábbis – unikális kötetke a rendházak felosztásakor került állami tulajdonba, a csornai premontreiek gazdag könyvtárából, amint azt a „Csornai Prépostság könyvtára” ex libris tanúsítja. Ebbe a rendkívül jó könyvtárba Ágoston József építésszermérnök (1846–1908) gyűjteményével került. Ágostonról Szinnyei azt írja⁸, hogy könyvtára a „legritkább és legbecsesebb hazai termékekből van összegyűjtve”. Gulyás pedig közli, hogy „könyvtárát (1905.) antikváriusi kézre juttatta.”⁹ Az antikvárus a becses gyűjteményt felajánlotta megvételre a M. N. Múzeumnak, de oly túlzott árért, hogy a múzeum kénytelen volt az ajánlat fölött napirendre térni”. Mint a *Magyar Könyvszemle* 1905. évi folyamából megtudjuk¹⁰, a Múzeum levelet írt Ágostonnak, amelyben sajnálatát fejezte ki, amiért Ágoston „nem kísérlette meg gyűjteményét a nemzet kincses házába elhelyezni”, ahol „daczára a kedvezőtlen pénzügyi helyzetnek” méltányos áron megvették volna, de indokolatlanul magas árat nem voltak hajlandók fizetni. Egyébként ugyanitt olvashatjuk, hogy 600 körüli hungarikumról lett volna szó. Ez a gyűjtemény került Csornára.

Ágoston könyveit „Tanulj a multból – Használd fel a jelent – Dolgozz a jövőnek.” feliratú könyvtárjegyén kívül zöld-márványos papír és drapp félvászon kötésükről is fel lehet ismerni. Az itt ismertetett vékony kötet is ebben a kötésben szerepel, bordó címkéjén aranyozás: Georg Kalmár. (Lexicon Hungaricum) Buda 1708 [!].

Ágoston is, Lugossy is ismert könyvgyűjtők voltak. Lugossy, akitől a szótártörödédek első ismertetése származik, ráadásul nyelvészkedett is¹¹, bár nyelvészeti munkáiban Kalmár neve nem fordul elő. Noha a debreceni Lugossy könyvei a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába kerültek, a Régi Magyar Könyvtár készülő 1701–1800. évkörbe tartozó kötetében máig nem szerepelt Kalmár szótára, sem névvel, sem G. K., ill. K. G. szignóval. (Érdekes, hogy sem Szinnyei, sem Petrik nem vették fel bibliográfi-

⁶ BUSA Margit: *Magyar sajtó-bibliográfia*. I/2. 898.

⁷ *Magyar életrajzi lexikon*. 2. Bp. 1969. 911.

⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. 87.

⁹ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 1. 278.

¹⁰ MKSz 1905. 377–378.

¹¹ SZINNYEI: i. m. 8. 82–86.

ájukba Kalmár szótárát, noha a *Vasárnapi Ujság* 1870. évi folyamában megjelent ismertetést mindketten olvashatták.)

Kelemen József cikkében idézi Rát Mátyást, aki a *Magyar Hirmondó* 1781. évi folyamában ír Kalmár terveiről. Kalmár zavaros szövegében — úgy tűnik — ő sem ismerte ki magát, ezért a nyelvésznek magának adja át a szót, aki szerint egy *Madjar Merkúrius* nevezetű munkának végére jár, s mindjárt utána egy *Madjar Szómadjarázóhoz* fog, továbbá egy „Zsidós Munkához-is. . . a-melljet Pünköst-előtt végre kell hajtánunk: ha Isten is úgy engedi”.¹²

Isten azonban nem engedte: Kalmárnak 1781-ben valamikor — mindenesetre az Előszó-mutatvány dátuma, május 5. után — nyoma veszett.¹³

WIX GYÖRGYNÉ — KIS ELEMÉRNÉ

Adalékok Decsy Sámuel Osmanografiájának kiadástörténetéhez. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Decsy-szócikkének írása közben ütköztem bele abba a problémába, hogyan viszonyul egymáshoz az *Osmanografia* két kiadása, amely igen rövid idő alatt jelent meg a 18. század végén.

Decsy Sámuel (1742–1816) sokoldalú munkásságának eme érdekes darabjáról Szinnyi életrajzgyűjteményéből még azt sem tudhatjuk meg, hogy két kiadása volt: a címeírás a tényt elkendőzi.¹ Ugyanez a helyzet Petriknél is, bár az adatok itt bőségesebbek.² A Régi Magyarországi Nyomtatványok Tárának nyilvántartása számontartja ugyan a második kiadást, de tartalmaz egy újabb pontatlanságot: azt sugallja, hogy mindhárom kötet megjelent még egyszer, 1789-ben. A helyesbítés érdekében tehát vissza kell térnünk a kötetekhez.

Az OSZK gyűjteményében található példány egybekötve tartalmazza a mű első két kötetét. Ezek valóban egyszerre jelenhettek meg, belső címlapjuk is szinte teljesen azonos:

OSMANOGRAFIA, az az: A' TÖRÖK BIRODALOM' Természeti, erkölcsi, egy-házi, polgári s hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezetesebb hadakozásinak summás leírása. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR. TUDÓS TARSASÁG [sic!] TAGJA által. ELSŐ RÉSZ. BÉTSBEN: Nyomtatott Nemes Kurtzboeck József T-s. K. Könyvnyomtató és Könyv-áros betűivel. MDCCCLXXXVIII.

A második kötet csak annyiban tér el ettől az idézett címlaptól, hogy „ELSŐ RÉSZ” helyett „MÁSODIK RÉSZ” szerepel benne. A két kötet szoros összetartozását az is bizonyítja, hogy előszót csak az első részhez fűzött Decsy, a másodikhoz nem. Ebben az „Elő-járó Befzés”-ben utal arra, hogy munkája még nem fejeződött be a megjelent két kötettel: „E' végre az egész munkát három részre osztottam fel [. . .]. A' harmadik és utolsó részben, mellynek írájában még most vagyok foglalatlos, [. . .]” — itt aztán röviden összefoglalja a harmadik kötet tematikáját (6. l. rectó). Tehát az előszó megfogalmazásának idején („Írtam Bétsben Sz. András havának [November – Sz. M.] VIII. napján, MDCCCLXXXVIII. eftsztendőben” — 8. l. rectó) még nem volt kész a harmadik kötet.

Ez a kötet 1789-ben jelent meg, gyakorlatilag ugyanolyan belső címlappal, mint az első kettő. Ám az értelemszerű változtatások mellett van egy-két olyan apró változás, amelynek jelentőséget lehet majd tulajdonítani:

OSMANOGRAFIA, az az: A' TÖRÖK BIRODALOM' Természeti, erkölcsi, egy-házi, polgári, s hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR.

¹² Magyar Hirmondó 1781. 145.

¹³ SZINNYEI: i. m. 5. 877–879.

¹ *Osmanografia, az az A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapotjának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása.* Bécs, 1788–89. Három rész, két térképpel. In: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. 732.

² *Osmanografia, az az A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapotjának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása.* 3 rész (8-r. 8 lev., 378 l. és 11 lev.; 442 l., 12 lev. és 1 térkép; 4 lev., 772 l., 7 lev. és 1 térkép) Bétsben, 1788–89. Ny. ns. Kurzbeck József bet. In: PETRIK Géza: *Bibl. Hung. 1712–1860. I/2.* 510.

TUDÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA ÁLTAL. HARMADIK RÉSZ. BÉTSBEN. Nyomtatott Nemes KURZBECK JÓSEF T. K. Könyv-nyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXIX.

Mivel külön jelent meg, külön előszava is van. Itt (2. l.) Decsy kimondja, hogy ez a rész mintegy hozzá van ragasztva az első kettőhöz:

Nem annyira azért ragasztottam a' Magyar és Török Nemzet közt eleitől-fogva történt Hada-kozáfoknak historiáját az *Osmanografiához*, hogy az Osmanoknak természeti 's erkölcsi tulajdon-sága az abban elő-forduló példák által-is meg-mutattasson; hanem inkább azért, hogy abból az Osmáni Birodalomnak Európában való kezdete, erőszakos terjedése, 's öregbedése, és egyszerűsmind a' Magyar Nemzetnek példás vitézfeje ki-tündököljön, és régen el-húnyt vitéz Őseinknek hamva a' feledékenységnak sírjából fel-támadván, szüntelen szemeink előtt forogjon.

Az „Elő-járó beszéd” dátuma itt is fel van tüntetve. „Irtam Bétsben sz. Mihály Havának [Szeptember – Sz. M.] XXIV.-dik napján, MDCCLXXXIX. efsztendőben.” (4. l. verso).

A második kiadás esetében az első áruklódó mozzanat a megjelenés éve: 1789. A harmadik kötet ugyanis csak ekkor jelent meg először. Az első kötet második kiadásának belső címlapja majdnem azonos az első kiadásával — nyilván ebben szerepet játszott a tipográfus azonos volta is:

OSMANOGRAFIA, az az A' TÖRÖK BIRODALOM' természeti, erkölcsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezete' s' hadakozásainak summás le-írása. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR. TU-DÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA ÁLTAL. ELSŐ RÉSZ. Második, és imitt amott meg-jobbított ki-adás. BÉTSBEN. Nyomtatott Nemes KURZBECK JÓSEF T. K. Könyv-nyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXIX.

A második kötet második kiadásának belső címlapja betű szerint ugyanez, csak MÁSODIK RÉSZ szerepel az ELSŐ RÉSZ helyett. S itt lesz jelentősége azoknak az apróságoknak, amelyekre a harmadik kötet kapcsán utaltam. Ha ugyanis összevetjük a belső címlapokat, azt tapasztaljuk, hogy a harmadik kötetet a második kiadású első és második kötettel egyezik meg: itt is, ott is KURZBECK névalak szerepel. Ez pedig már arra mutat, hogy ezek a kötetek egymás után és egymás közvetlen közelében készültek el.

A második kiadáshoz Decsy külön előszót is csatolt. Ezt az első kötet élére helyezte, de újra nyomatta a régi bevezetést is. A második kötetnek ezúttal sincs külön bevezetése, az előszó itt szintén mindkét kötetre, sőt az egész újrakiadásra vonatkozik. A címe ugyanis: „A MASODIK [sic!] KI-ADÁSNAK elő-járó beszédje”. Decsy itt is pontosan datálja a bevezetést: „Irtam Bétsben, Kis-Affszony havának [Augusztus – Sz. M.] XV. napján, MDCCLXXXIX. efsztendőben”. (5. l. recto) Hogyha a dátumokat elkezdjük vizsgálni, akkor rendkívül feltűnő, milyen közeliek az időpontok a harmadik kötet megjelenése és az első két kötet második kiadása esetében. Az eddigiek alapján erre egy magyarázat lehetséges.

1788-ban megjelent az *Osmanografia* első két kötete, valamikor november 8. után. Ekkor még Decsy dolgozott az előszóban is megígért harmadik kötetten. Mivel a harmadik kötet csak a következő évben jöhetett ki a sajtó alól, s mivel az *Osmanografia* kiadása jó üzletnek bizonyult, az első két kötetet még egyszer megjelentették. Ehhez a második kiadáshoz Decsy 1789. augusztus 15-i dátummal új előszót írt. Röviddel ezután megjelent a harmadik kötet is, hiszen ez az újrakiadáshoz volt időzítve: a könyv előszavának dátuma 1789. szeptember 25. E kötet második kiadására azonban már nem volt szükség, aligha lehetett volna eladni. A siker így is szokatlanul nagyak mondhatók. Decsy Sámuel ennek tudatában így kezdi „A MASODIK [sic!] KI-ADÁSNAK elő-járó beszédje”-t (2. l.):

Egyedül a szerentfének, és nemzetünk' magyar tudományokhoz naponként öregbedő ditséretes indúlattyának tulajdonitom, hogy é [!] tfekély szorgalmatosságomnak gyümöltje, egy efsztendőnek el-folyása alatt kéttzer ment-be' a' könyv-fajtóba. Vajha elmémnek érettebb gyümöltfével kedveskedhettem volna a' Hazának!

Azoknak kedvéért, kik az elő fajtólásból nem részesülhetvén, engemet annak újbanni ki-adására szüntelenferkengettek, kívántam azt másodszor-is, és egy kevesé meg-jobbítva ki botfátani.

Sajnos nincsenek adataim arról, hogy miképpen viszonyul a második kiadású két kötet példányszáma a harmadik kötetéhez. Ám Decsy szavai is megerősítik, hogy az *Osmánográfia* így rekonstruált kiadástor-ténete jelentős 18. századi könyvsikerről árulkodik.

SZILÁGYI MÁRTON

Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából. A számtalan levélíró közül, aki Millerrel levelezésben állt, ezúttal Ráth Mátyás, Schedius Lajos, Diószegi Sámuel és Szaitz Leó leveleit közöljük. (A < > közé tett szavakat a levélíró áthúzta.) Valamennyi levél az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Quart. lat. 781. sz. „Commercium litterarium”, ill. az 5. Oct. Lat. jelzetű fondban található.

Rát Mátyás alábbi levele sokban hasonlít Schedius első leveléhez: mindketten Miller támogatását kéri tervezett lapjuk megindításához.

1. Rát Mátyás levele

„Pázmány és Szenczi Molnár Albert kora óta egy hazafi sem tett többet a magyar nyelv és kultúra gyarapítására, mint Ráth a Magyar Hírmondó által” — írta Kazinczy az első magyar hírlapíróról¹. Alábbi levelét németországi — főként a göttingai egyetemen végzett — tanulmányai után írta, amikor már letelepedett Pozsonyban, és a hírlap megindításának terve foglalkoztatta. Elhatározásában döntő szerepet játszott annak tudata, hogy a magyar nyelv parlagon hever és az újságok idegen nyelven jelennek meg. A levélben említett Patzkó Ágoston nyomdász írta meg a kérvényt Mária Teréziához a lap engedélyezéséért². A folyóirat működtetéséhez támogatásra szorul, — egyelőre még munkatársai sincsenek. Az anyag egy részéhez — főleg a külpolitikai jellegűhöz — Miller segítségét kéri.

Ad Jacob de Miller auctor Ephemeridum Hirmondó
Wohlgebornern

Hochzuverehrender Herr Professor

Es war für mich ein ausnehmendes Vergnügen und ich hielt es für die grösste Ehre, den Beifall so einsichtsvoller Männer, wie Sie und die übrigen Herren Subskribenten in Grosswardin[!] sind, zu meiner gutgemeinten Unternehmung zu erhalten, und aus dem an Herrn Patzkó geschriebenen Brief zu vernehmen. Was ich in der Anzeige diesfalls geschrieben, das gehet Sie wirklich hauptsächlich und insbesondere an. Sie können demnach auch an meinen schuldigsten Dank, den ich darinnern den rechtschaffenen Patrioten abgestattet, vorzugsweise Anspruch machen — Sie, sage ich und Ihre ehrwürdige Herren Collegen. Ihren Antrag, den Sie mir zum Briefwechsel gemacht, nehme ich auch besonders mit aller ersinnlichen Ehrerbietung und Danksagung an; ja ich erbielte mich, dafür, eins oder da ander von den auswärtigen politischen und gelehrten Blättern, nach dem von mir gemachten Gebrauch inderzeit ohnentgeltlich an Sie zu übermachen. Ich bedarf desto mehr einer Unterstützung, ie gemeinnütziger, ie schwerer meine Unternehmung ist, dazu ich doch keinen einzigen Mitarbeiter habe. Ich tröste mich aber damit:

— Nem tud a munka lehetetlenséget, / Nem nyújthat semmi út olyan erősséget, / Akarat munkával vetvén szövetséget / Amellyen nem vehet győzedelmességet. s.a.t. / (Gyöngyösi.)

Ich muss machen, dass alle HH. Subskribenten bald Avertissements bekommen. Sonst würde ich mehr schreiben. — Ihren Brief, der eine geschwindere Antwort verdient, konnte ich nicht eher beantworten, weil ich nichts zuverlässiges von dem Erfolge meiner Sache bis jetzt wissen konnte. Ich empfehle mich Ihnen und Ihrer Freunde Gewogenheit und bin mit der schuldigsten Hochachtung Ihr gehorsamster Diener

Pressb[ur]g d. 19 Nov 1779.

Matthias Rath
(Comm. litt. I. 4 AB.)

¹ KUSZÁK István: *Ráth Mátyás, az első magyar hírlapíró*. Győr. 1940. 6. Uo.

2. Schedius levelei

Az *Úránia* baráti köre híres esztétájának, Schedius Lajosnak – 1799 és 1816 között – Millerhez írt különböző terjedelmű levelei nyomon követik a Magyar Tudós Társaság megalakulásának eseményeit. Meglepő, hogy a felvilágosodott, sőt szabadkőműves Schediust milyen szoros barátság fűzte a konzervatív, aulikus Millerhez. Kapcsolatuk meghittebbé válását mutatja, hogy 1806-tól az utolsó három levélben a magázást a tegezés váltja fel.

Schedius – göttingai tanulmányai után – már a pesti egyetem esztétikai tanszékének professzora; ezt a tanszéket az erősödő abszolutista reakció ellenére kapta meg³. Állását a Martinovics-összeesküvés leplezése után kivégzett Óz Pálhoz fűződő barátsága miatti támadások ellenére is megtartotta, a nádor közbelépésére.⁴

Az 1799. február 21-én írt levélben nemcsak a német mintára szerkesztett *Literarische Anzeiger für Ungarn* számára, hanem készülő életrajzi lexikona számára is kér Millertől adatokat. (Ez a lexikon – mint ismeretes – 61 lapnyi terjedelemben kéziratban maradt⁵.)

Az 1804. március 2-án keltezett levélből látható, hogy mennyire szívügye még mindig a magyar irodalom érdekében kifejtett első működési területe, a gr. Ráday Pál-féle színtársulat tevékenysége, amelynek előadására egy dalt szerez.

Az 1806-ban kelt levelet Millerhez a temesvári erődből írta. Nem sikerült kideríteni, miért tartózkodott ott (feltehetően nem fogolyként).

A Tudós Társaság tervét először 1802. március 19-én írt levelében fektette le; a régebbi, az általános műveltség előmozdítására törekvő tervektől eltérően Schedius és társai a szaktudományok művelését helyezték előtérbe⁶.

a)

Hochedelgebohmer Herr,

Hochzuverehrender Herr Professor!

Ihre menschenfreundliche edle Bercitwilligkeit, mit welcher Sie uns in der Unterstützung unsres literär. Unternehmens zuvorzukommen die Güte haben, fordert mich allerdings mächtig auf, Ihnen auch von meiner Seite den verbindlichsten Dank abzustatten. Wie unendlich angenehm wäre es mir, wenn ich Ihre gelehrten und für meine Zwecke gewiß äußerst wichtigen Beyträge, auch sowohl für meine *literarischen Anzeiger*, als auch für meine *Biographien der Gelehrten u. Schriftsteller unsres Vaterlandes* hoffen dürfte. Je mehr ich bisher angestanden habe Ihnen mit dergleichen Ansuchen und Aufforderungen bey Ihnen vielfältigen bekannten Geschäften, lästig zu fallen, desto mehr freue ich mich jetzt, daß diese meine Bedenklichkeiten durch das liberale und edelmüthige Anerbieten von Ihrer Seite, gehoben worden sind. Ich ersuche Sie daher, hochzuverehrender Herr Professor, inständigst, bey Ihrer bekannten Thätigkeit und Liebe für vaterländische Literatur, mir auch von der Seite gütigst behilflich zu seyn, welche die wiessenschaftliche und gelehrte Kultur unsres Vaterlandes betrifft. Die ehrenvolle Stelle, welche Sie sich bereits durch Ihre der Welt bekannt gemachte Schriften unter den Literatoren Ungarns erworben haben, giebt mir den sichersten Grund zu hoffen, daß Beyträge von Ihrer Hand, Sie mögen nun in *Recensionen* vaterländ. Werke, oder in *kurzen Aufsätzen* über Gegenstände unser Vaterland betreffend bestehn, dem In- und Ausland gewiß allzeit angenehm seyn werden. — Indessen wollen wir Ihnen mit einem Exemplare der hiesigen Zeit[un]g, samt dem liter. Anzeiger, dienen, und ersuchen Sie dieselbe bey Gelegenheit auch weiter bekannt zu machen.

³ FRIED, István: *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*. In: *Zeitschriften und Zeiten* des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Berlin, 1986. 142.

⁴ DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német-magyar kultúrközvetítő*. Bp. 1933. 34–35. — Ugyanő hivatkozik arra a Millerhez írt — alább közölt — levelére, amelyben a Tudós Társaság tervét ismertette.

⁵ Uo. 46.

Uo. 59–60.

Ich bin mit der ausgezeichnetesten Hochachtung hochzuverehrender Herr Professor
Anno
Pest, d. 21. febr. 1799.

ergebenster Diener
Ludwig v. Schedius
(Comm. litt. I. 157–158. fv.)

b)

Hochzuverehrender Freund!

Die edelmüthige Bereitwilligkeit, womit Sie alle zum Besten des Vaterlandes abzweckende Anstalten unterstützen, zeugt allerdings von dem wahrhaft großen und aufgeklärten Patriotismus, der Sie beseelt. Wie sehr freue ich mich, ein Werk unternommen zu haben, das mir Gelegenheit verschafft, mich mit so vorläufigen Männern meines Vaterlandes zu verbinden. Um den vielfältigen Stoff, der mir von allen Seiten Ungarns jetzt zuströmt, besser benutzen, und schneller dem literär. Publicum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen, außer dem Literär. Anzeiger, auch noch ein *Journal von und für Ungarn*, mit dem Anfange künftigen Jahres herauszugeben, wozu ich mir nun auf Ihre fernere Mitwirkung und freundschaftliche Hilfe erbitte. Es wird sich vorzüglich auf *Geschichte*, *Geographie* u. *Naturkunde von Ungarn* erstrecken. —

Ihre mir übersandten Beyträge sind mir äußerst willkommen gewesen, und bey dem innern Gehalte derselben, werden (die)sie ein schöner Zuwachs zur richtigern Kenntniss der Gelehrten und politischen Geschichte unsres Vaterlandes seyn. Ich stette Ihnen also dafür sowohl für mich, als auch im Namen des Publicums den verbindlichsten Dank ab.

Von den verlangten Bücher folgt hier 1. Windisch Geogr. v. Siebenbürgen.⁷

2. Maßkatalog v. 1799.

Ich habe Ihnen beydes, nach Verlangen, gebunden geschickt. Wäre das 1te Buch nicht bey mir auf Verweisung für jemand Andern, so würde ich mir ein Vergnügen daraus machen, Ihnen damit zu dienen. So kostet es aber in Cruda, nach dem Auftrag den ich habe, 1 f. 15 kr. — Das übrige sehen Sie, als einen kleinen Beweis an, wie gerne ich Ihnen gefällig seyn möchte, wenn ich es mehr im Stande wäre zu thun.

Wegen der Bibliothek der Theater Stücke sind bereits alle Anstalten getroffen Werke, um dieselbe Ihnen zu übersenden. Nur weiss ich nicht, ob der *Catalog* den man davon jetzt etwas genauer macht, und der natürlich statt des (Recepi)Empfang Scheines unterschrieben werden muß, fertig ist, da ich schon seit 10. Tagen, mit Hn Vice Grafen v. Sz. Királyi nicht habe sprechen können, deñ heute ist wieder mein erster Tag, wo ich ausgehn darf, da mich einige Zeit hindurch eine kleine Unpäßlichkeit zu Hause hielt. — Auch wird es natürlich am besten seyn, weñ Ihre Direction Gelegenheiten erweisen wird, diese Bücher nach Gwardin [!] zu transportiren, indem dieselben unseren [!] Listen füllen werden. —

Leben Sie wohl und würdigen Sie ferner Ihren literärischen Beyträge, so wie Ihrer Freundschaft

Ihrer

Pest, d. 15. May 1799.

ergebener Freund
Ludwig v. Schedius
(Comm. litt. I. 159–160.)

⁷ WINDISCH Károly Gottlieb (1725. jan. 28.–1793. márc. 30): W. János Theofil orvosdoktor fia, Schedius apósa. Több külföldi tudós társaság tagja, 1768-ban városi tanácsos, 1770-ben kapitány, majd polgármester. Sokat fáradozott egy pozsonyi tudós társaság létesítésén. Ő szerkesztette 1764-től kezdve a *Pressburger Zeitungot*. Több történelmi és földrajzi tanulmányt tett közzé. Szóban forgó műve: *Geographie des Grossfürstenhaus Siebenbürgen*. Pressburg, 1790. (SZINNYEI: *Magyar írók*. . . XIV 1574–1575.)

c)

Pesth, d. 19. März 1802.

Theurer, hochgeschätzter Freund!

Sie sind uns recht echapirt! Dafür schicke ich Ihnen nun einen andren guten Freund auf den Hals, den ich Ihrem Wohl-wollen empfehle. Es ist wirklich ein gutmüthiger und talentvoller junger Mann, der Ihre literärische und freundschaftliche Pflege verdient. —

An dem Aufsatz über Georg Rósa⁸ wird eben jetzt im dritten Bogen des zweyten Hefes meiner Zeitschrift gedruckt. Die ungr. Literatoren werden Ihnen gewiß für diesen schönen Beytrag Dank weisen. Zu Ende dieses Monats wird hoffentlich der [!] zweyte Heft ganz fertig werden.

Nun muß ich Ihnen noch eine wichtige literär. Neuigkeit berichten, die aber noch nicht ins grosse Publicum gehört, bis wir unserer Sache ganz gewiß sind. Aber Ihnen, als unsrem vertrautern Bruder in der Minerva müssen wir es offenbaren, damit Sie zur Begründung der Sache auch das Ihrige beytragen können. — Wir haben nämlich *hier* eine gelehrte Gesellschaft gestiftet für Naturkunde, Ökonomie und Medizin. Der Palatin ist bereits seit dem 6ten März Protector derselben und seit dem 14ten ist Graf Joseph Eszterházy Praeses davon. Unsere[Plan] Einrichtung werden Sie aus beyliegendem Plane ersehen. *Schraud* ist Director; ich bin ViceDirector; *Kietabel* ist erster Sekretär; *Kultsár* zweyter Sekretär.⁹ — Wir haben bereits für die erste Einrichtung 600 f.; und auch von jährlichen Einkünften 600 f. durch Obligationen versichert. — Beyliegenden Plan müssen Sie sonst Niemande noch mittheilen, als denjenigen, von denen Sie hoffen *Beyträge an Geld* für die Gründung und die Erhaltung der Gesellsch. zu erhalten. — Im Julius halten wir unsere erste Sitzung, worin wir die *hiesigen beysitzenden* Mitglieder erwählen, und im November werden die *auswärtigen correspondierenden* Mitglieder gewählt.

Ihrem Eifer für die Belassung unserer Literatur darf ich die Nützlichkeit einer solchen Gesellschaft nicht erst fühlbar machen. Wir hoffen ganz auf Ihre, durch eigen Einsicht und Überzeugung begründete Theilnahme an unserer Unternehmung. Auch Sie werden uns *Wohlthäter* und *Stifter* verschaffen.

Leben Sie recht wohl, herzlich gegrüßt von Ihrem

Freunde
Schedius

(Comm. litt. I. 200–201.)

⁸ *Etwas über Paul Rósa einen ungarischen Gelehrten des XVI. Jahrhunderts.* = Zeitschrift von und für Ungarn. 1802. (SZINNYEI: i. m. 1418.) Úgy látszik, Schedius tévedett a keresztnévben.

⁹ Schraud Ferenc (Pest 1761. május 14. — Vasvár 1806. márc. 18.): filozófus és orvosdoktor, egyetemi tanár (19 éves korában nyerte el az orvosdoktori oklevelet). Van Swieten, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának rábeszélésére kezdett az orvostudománnyal foglalkozni. Előbb Szegeden gyakorló orvos, majd 1790-ben Csongrád és Csanád megye főorvosa; 1794-től a pesti egyetemen az elméleti orvostan tanára, 1802-től országos főorvos. Nagy érdemeket szerzett az 1803-i dél-magyarországi skorbut-járvány és a dalmáciai és isztriai sárgaláz elfojtása, valamint a kuruzslás megszüntetése, a sebészet intézményesítése, és a tehén-himlőoltás behozatala körül. Számos tanulmánya jelent meg. (SZINNYEI: i. m. XII. 586–589.) — Esterházy József (galánthai, gróf) (1760–1830 k.): cs. kir. kamarás, v. b. t. tanácsos, főispán. Nyomtatásban megjelent Sátoraljaújhely tisztújítása alkalmából, Zemplén vármegye főispánjának elnökölte alatt mondott beszéde: Sárospatak, 1820. (SZINNYEI: i. m. II. 1450.) — Kultsár István (1760–1828): irodalom-szervező, a *Hazai Tudósítások* c. folyóirat alapítója (1806), a magyar nyelv és kultúra buzgó apostola. A Magyar Tudós Társaság alapítására tízezer forintot adományozott. A színészetet is hathatósan támogatta. — Kitaibel Pál (1757–1817): botanikus, kémikus, zoológus, egyetemi tanár.

d)

Hochzuverehrender Freund!

Eben bietet mir Baron Veselényi seine Dienste an, wenn ich etwas nach Preß[ur]g zu bestellen hätte; und ich benutze gleich diese Gelegenheit Ihnen einige Nachricht über unsere Gesellschaft zu ertheilen.

Mit dem Hn. Grafen Eszterházy, unsrem Präsidenten, habe ich noch den Tag vor seiner Abreise von hier gesprochen, und demselben gemeldet, daß wir Sie zu unsrem Chargé d’Affaire, in Preß[ur]g ernannt hätten, um ihn die Correspondenz und Verbindung mit uns zu erleichtern. Er war damit sehr zufrieden, um desto mehr, da er Sie auch persönlich kennt u. schätzt.

Gegenwärtig sind wir im Begriff um die Confirmation unserer Gesellsch[äft] bey Sr. Majestät einzuschreiben. Graf Eszterházy ist mit uns d’accord, und hat uns den Weg vorgezeichnet, den wir hiebey zu gehen haben. Wir hätten das dazu bestimte Memorial bereits durch diese Gelegenheit dem Hn. Grafen überschickt, wenn wir nicht mit unserer Deliberation und Unterschrift gewartet hätten, bis *Schraud* zurückköm[t]; und wirklich ist er auch bereits *heute* um Mittag von Wien zurückgekommen. Morgen um 10 Uhr Vorhmitag haben wir also Sitzung und übermorgen expedire ich alles.

Vom Landtage hören wir bisher gar nichts. — Das [!] Neutrauer, Trentsiner, Arwer u. andere Comitae sollen gedruckte Repraesenta[t]ionen dem Kaiser überschickt haben, (wegen)um die Nothwendigkeit der Translation der Universität nach Tyrnau zu beweisen. Wenn Sie so ein gedrucktes Exemplar erhalten können, so bitte ich mir dasselbe eiligst zuzusenden.

Hier ist jetzt ein Hofschauspieler von Wien, H. Nouseul, der mit seiner Frau und zwey Töchtern *ungrische Melodramen* aufzuführen gedenkt, wie er sie bereits in Raab, Gran, Waitzen, Papa, mit vielem Beyfall producirt [!] hat.¹⁰

Leben Sie recht zufrieden mit allen Umständen des Landtages und gedenken Sie fleissig Ihres

ergebenen Freundes
Ludwig Schedius

Pesth, d. 9. May 1802.

(Comm. litt. I. 202.)

e)

Hochzuverehrender Freund!

Die physikalisch ökonomische gelehrte Gesellschaft ist hoch erfreut darüber, dass Sie meine Bitte so gefällig gewähnt haben, (der uns)die Stelle unseres Chargé d’Affaires in Preßburg während des Landtages anzunehmen. Ich habe den Auftrag erhalten, im Namen der Gesellsch. Ihnen für diese Bereitwilligkeit zu danken, und Sie davon zu versichern, daß wir nie Ihre Verdienste um die Gründung und Verbreitung der Ges. vergessen werden.

Der wichtigste Schritt zur völligen Stiftung der Ges. ist nun geschehen; wir erwarten mit Sehnsucht die Folgen davon. Wir haben nämlich bereits dem Grafen Eszterházy, nach der mit ihm getroffenen Verabredung, die Bittschrift an Sn. Maj. von uns allen unterschrieben eingesandt, worin wir um die könig[lich]e Bewilligung und Bestättigung der Gesellsch. ausdrücklich ansuchen. Haben Sie nun die Güte nachzuforschen oder überhaupt zu erfahren, was die Sache für einen Gang genömen habe, und was wir also zu erwarten, oder vielleicht noch zu thun haben. Beyliegenden Brief werden Sie die Freundschaft haben, dem Herrn Grafen zu übergeben, und bey der Gelegenheit das Weitere zu erfahren.

¹⁰ Nouseul János József (1742–1821): a bécsi Hoftheater színésze. A levél nem említi, hogy ugyanebben az évben már Pozsonyban is játszott magyarul. Pápai fellépéséről, ahol szintén ötdömágával játszott, a *Magyar Kurír* számolt be (1802. 41. 1.). Kiemelte, mennyire bámultak a nézők, hogy játékokat alkalmazni tudták a nyelvhez, amelyet nem értenek. (SCHÖPFLIN Aladár: *Színművészeti lexikon*. Bp. é. n. III. 378.; PUKÁNSZKY-KÁDÁR, Jolántha: *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. Band. I*. München, 1933. 125.)

Von dem Landtage oder besser Reichstage haben wir außer den in dem Wiener Diarium enthaltenen Nachrichten, nur noch das gehört, daß einige wegen des Vortrags in der ungrischen Sprache sich stark verwundet haben; man will also die Landessprache nicht goutiren. —

Was bisher in Ungarn durch Ungarn einst ausgeführt werden konnte, das wird jetzt zu unserer Beschämung ein deutscher bewirken. Nouseul, ein Hofschauspieler von Wien, hat in Raab, Totik, Papa, Komorn, Waizen, ungarische Melodramen mit 6 andren Personen seines Gefolges aufgeführt und allenthalben ungemein Viel Lob und Beifall eingeerntet. Aber in Pesth und Ofen erlauben ihm die Directoren des Theaters nicht, auf dem Theater aufzutreten; er muß ein Winkeltheater im Hackersaal u. dgl. aufrichten, um für die Nation in ihrer Sprache zu spielen. —

Haben Sie die pièce vom *Hofrath* Izdenczy (sie ist vom J. 1777, aber jetzt gedrückt) über das Contributionssystem in Ungarn gelesen?¹¹ und die Memoria Leopoldi II apud Hungaros? Giebt es sonst keine literärische Landtags Producte?

Die Propositiones regias werden Sie uns doch bald mittheilen? — Leben Sie wohl und vergnügt, dieses wünscht

Ihr

wahrer Freund
Ludwig Schedius

Pesth, d. 16. May 1802.

(Comm. litt. I. 204.)

f)

Lieber Freund!

Alle Guten freuen sich über ihre Erneñung zum *ersten* National-Bibliothekar von Ungarn. Wie sehr ich mich darüber freue, darf ich Ihnen nicht erst sagen; für meine literärische Unternehmungen hätte ja nichts günstigeres geschehen können. Ich hoffe, Sie werden gar nicht säumen, hieher zu kömen, um Ihr Amt anzutreten. Vielleicht trifft Sie auch mein Brief nicht mehr an: daher habe ich denselben nicht unmittelbar an Sie geschickt. — Hier wollen wir recht tüchtig für die vaterländische Literatur arbeiten.

Ihren launigten Brief v. 29. Nov. habe ich erhalten, aber eben an dem Tage, als ich hörte, daß man Sie bereits ad capessendum munus Praefecti bibl. Na[t]ionalis berufen habe, wo ich also zweifelte Ihnen mehr etwa nach GWardein schreiben zu können. Indessen da ich eben an Tertina¹² schreibe, u. Sie noch nicht angekömen sind, so kañ ich ja dieses Briefchen beyschließen. — Kömen Sie lieber bald selbst zu uns, damit wir uns ausplaudern können. Indessen aber viel Glück und Gesundheit auf die Reise, wünscht

Ihnen

Ihr

Pesth, d. 18. Decemb. 1802.

wahrer Freund

LS.

(Comm. litt. I. 208.)

¹¹ IZDENCZY József, br. (Zboró 1724 k. — Bécs 1811): a m. kir. udv. kancelláriusa, államminiszter, Barkóczy Ferenc érsek titkára. 1758-ban Károly főherceget (II. József öccsét) magyarra tanította. 1761-ben a m. kir. kancelláriánál fogalmazó, 1763-ban protokollista, majd udvari titoknok. 1774-ben Mária Terézia tudományos tanácsossá nevezte ki, II. József pedig a magyar ügyek államtanácsosává. Több jogi és politikai tanulmányt írt. Szóban forgó műve: *Unmassgebliche Gedanken über das dermalen im königliche Ungarn bestehende Contributions-System*. Wien, 1802. (Megj. SCHEDIUS folyóiratában: *Zeitschrift von und für Ungern* 1802. I. és GRELLMANN, Stalist: *Aufklärungen*. B. III. Göttingen, 1805. SZINNYEI: *i. m.* V. 239–42.) A Magyar Tudós Társaság terve, a Staatsratban éppen Izdenczy magyarellenes állásfoglalása miatt akadt meg. (Vö.: DOROMBY: *i. m.* 62.)

¹² Tertina Mihály (Eperjes 1750 k. — Gyula 1800): papnövendék, majd tanár. A jénai mineralógiai társaság, a római és a tridenti akadémia, valamint az erlangeni szépművészeti társaság tagja. Több költeményt írt latinul. Szorgalmas munkatársa Schedius *Zeitschriftjének*; számos levelet írt Millernek. (SZINNYEI: *i. m.* XV. 43–47.)

g)

Lieber Freund!

Gestern arbeitete ich den ganzen Tag bis kurz vor der Zeit, wo du mich besuchtest, wo ich in einem nothwendigen Geschäft ausgehn mußte. Du wünschest, (zu) oder vielmehr Sn. Exc. wünschen zu wissen, wann die Cantate fertig wird? Hätte ich vor 2 Wochen dazu anfangen können, wie der Antrag war, so wäre sie schon fertig; jetzt aber wo ich mit Repetitionen, Tentaminibus, Examinibus, Zeitschrift u. andern unaufschiebbaren Geschäften bestürmt bin, also nothwendig mehr zerstreut seyn muß, als sonst, ist es zehnfach schwerer meine Arbeit zu vollenden, die ein sehr gesamteltes Gemüth erfordert. Außerdem kañ ich ja nichts versprechen, bey einer Arbeit, die von der freyen Stimung des Gemüthes abhängt; wie kañ ich da sagen, heute oder morgen wird (es) sie fertig? — Du sagst, die Sängerninnen fürchten, mit dem Einstudieren nicht fertig zu werden! Wenn diese aber, die nur vom Blatte wegzusingen haben, zu wenig Zeit (dazu) zu haben fürchten, was soll der Dichter erst besorgen, der das Werk (erst) ausarbeiten muß, und noch dazu unter einem solchen vielfachen Gesang als hier, wo man sich nach Musik richten muß.

Hat Sn. Exc. den Prof. Révay¹³ wegen der Übersetzung schon angesprochen? Ich fürchte am Ende, weiß er es zu spät erfährt, so verweigert er ganz die Arbeit.

2. März 1804.

Schedius

(Comm. litt. III. 100.)

h)

Lieber Freund!

Da die Versendung der Hefte des gegenwärtigen Jahrganges nur allein vom Verleger abhängt, und er dieselben ohne Vorauszahlung nicht abgiebt, so kann ich dem Simonchich dieselbe nicht eher schicken, bis der Prenumerationsbetrag für dieses Jahr erlegt wird.

Schedius

[Keltezés nélkül; valószínűleg 1805-ből.]

(Comm. litt. IV. 136.)

i)

Lieber, theurer Freund!

Dein freundschaftliches Schreiben aus den traurigen Festungswerken von Temeswar hat mich so herzlich erfreut, daß ich dir zur Belohnung diese gute Gelegenheit abgewartet habe, durch die ich antworte, um dir das Postgeld zu ersparen. —

Der Nagybajtser Pfarrer hat mir das Nämliche geschrieben, was du mir aus seinem Briefe an dich gemeldet hast. Indessen hat es mit der Herausnahme des Geldes von deiner Frau so lange Zeit, bis er auf den Markt selbst kömt; so wie auch dann nur Gelegenheit seyn wird, auch alle [?] übrigen Preiswerbnen ihre erhaltene Preise zu übersenden. — Deine Abhandlung wird auch mit den übrigen nur zugleich erscheinen können; denn wir sind ja durch die sonderbaren Ereignisse und Verwirrungen der letzten Monate in allem verhindert worden. Wer hätte wohl damals an solche Arbeiten denken können? Ich war noch dazu mit andren Geschäften geplagt, welche auf die kritischen Zeitläufte Bezug hatten. Mehrere Aufsätze und Arbeiten für Sn Hoheit den Palatin mußte ich übernehmen, die mir ungemein viele Zeit raubten, weil ich gewöhnlich auch den Druck und die Expedition derselben zu besorgen hatte.

Wir bekömen wieder eine neue wichtige Preisfrage, die auf höhrrer Veranlassung mir eben gestern zur Ankündigung d[urc]h die Zeitung übergeben wurde. Nämlich: „Wie kañ eine solche

¹³ Révai Miklós ekkor már — 1802 óta — a pesti egyetem magyar tanszékének vezetője. Úgy látszik, hozzá fordultak, mint szaktekinélyhez. A *Magyar Hirmondó* 1800. február 28-i (287.) száma beszámol arról, hogy akkor, tehát négy évvel korábban, február 18-án egy jelmezbálon négy énekes előadta Schedius dalát.

gelehrte Gesellschaft in Ungarn errichtet [!] werden, welche nicht nur die ungrische Sprache u. inländ. literär. Kultur befördern, sondern auch die ausländische Literatur im Lande, zum Vortheil derselben, erbreiten sollte? Es müssen überhaupt ihre Errichtung, Gegenstände, Arbeiten, ihr Fonds, u. ihr Verhältnis zum Staat, und nützliche Folgen auseinander gesetzt werden." — Der Eintritt Preis ist 200 Fl., das Accessit 100 Fl; welche beydes wieder bey der Depositit werden soll.

Der Friede hat uns nun schon angefangen zu beglücken, und vielleicht wird er dauerhafter seyn, als manche zu befürchten scheinen. Wenigstens kehrt alles wider in die alte Ordnung zurück, und so kañ es nicht fehlen, daß auch du bald in unsere Armen eilen wirst. Das ganze Collegium Eggenbergerianum läßt dir seinen besondern Respect melden.

Das Liedchen, das du in deinem Schreiben erwähnst, von „Bonaparte laßt euch grüssen" ist hier schon lange und von vielen Menschen erzählt worden, natürlich mit der demselben gebührenden Indignation u. Veracht[un]g, da es in der That unsinnig ist.

Lebe wohl, lieber Freund, und setze doch alle deine Kraft u. Energie in Bewegung, um dich aus den Temesvarer Kerkern in unsere kies mezökre (zu)recht bald zu versetzen.

Mein ganzes Haus empfiehlt sich dir und ich bin mit ganzem Herzen

dein Freund
Schedius

Pesth, den 27. Jän. 1806.

Beyliegenden Brief habe die Güte Hrn Laubender, Weinhändler in Temesvar abzugeben.

(Comm. litt. V. 15–17.)

j)

Amice!

Mitto tibi 6 fasciculos postremos mei periodici, Tomum 37^{tum}, qui tibi deest, efficientem. Utere illis feliciter!

Simul vero Te rogo, velis Catalogum m[anu]scriptorum, cujus maximam partem in frigido vestro conclavi perlustravi, mihi domum mittere, ut hodie et cras illum in calefacto meo cubili comodius et celerius pervolvere possim. Secus diu non potiemur scopo. In frigido enim loco diu versari, non patitur mea valetudo. Vale bellissime et ama

Pesth, d. 18. Mart. 1808.

Tuum
Schedius

(Comm. litt. VII. 47.)

k)

[Megszólítás nélkül]

Um dem Vertrauen, welches du mir schenkst, erkenne ich deine Freundschaft, die ich gehörig zu schätzen weiß. Ich werde um die bestiimte Stunde erscheinen und meinen ganzen herzlichen freundschaftlichen Segen mitbringen. Bis dahin bleibt alles unter uns. Ewig

Pesth, de. 3. März 1814.

dein
Schedius
(Comm. litt. 5. Oct. lat. 17. levél)

3.

Diószegi Sámuel levelei

Az első *Magyar Fűvészkönyv* (1807) tudós szerzője a főműve megjelenését követő évben három levelet írt Millernek. A harmadikban említett előfizetés tárgya bizonytalan — talán Miller ekkor sajtó alatt lévő munkájáról van szó. Az első két levélből látható, hogyan gyarapította a Nemzeti Könyvtár állományát

a református lelkész és botanikus a *Füvészkönyv*vel és Milotai Nyilas István művével. Figyelemre méltó részlet az, amelyben a *Magyar Füvészkönyv* fogadtatásáról ír: kifejti, hogy a tudományok csak annyiban számíthatnak elismerésre, amennyiben hasznosságukhoz nem férhet kétség. Ebben a megítélésben nem áll egyedül: az utilitarista szempont kortünet. Éppen ezért fölöslegesnek tartja a magyar nyelv ilyen irányú pallérozását is.

a)

Tekintetes Ur

kiváltképen való Jó Uram!

Én azt gondoltam, hogy a' Magyar Füvész Könyv a' Nemzeti Könyv-Tárban régen benne van; mert a' mely héten az a' sajtó alól kikerült, mindjárt által vett tőlem a' Tisztelendő Censor Úr egynéhány exemplárokat, melyek közzül egy a' Nemzeti Könyvtárnak volt rendelve.

Akármi okból maradt légyen hát el, imé mostan küldök egy exemplárt, és kérem alázatosan a' Tekintetes Urat, hogy azt betenni méltóztassék. Küldök egy *Speculum Trinitatis* nevezetű munkáját Melotai Nyilas Istvánnak¹⁴, melynek nevét a' Laistromban nem látom; küldök azon predikázióból is, melyet a' múlt esztendőben a' Szathmári Templom fel szentelésért mondtam; ezeket is azon Könyv-Tárba betenni méltóztassék. A' Gróf Szécheny [!] Ferentz Ó Ex[cel]l[enci]ájának szólló levelem is a' Tekintetes Úr kezéhez küldöm, alázatosan kérvén hogy azt kézhez szolgálatni ne terheltessek.

Megbizonyított szíves jó indulatban magamat ajánlván, minden tisztelettel maradok
A' Tekintetes Úrnak

Debretzenben d. 20 Jan. 1808.

alázatos szolgája
Diószegi Sámuel md
Debr. Prédikátor
(Comm. litt. VII. 13/AB.)

b)

Tekintetes Úr,

kiváltképen való Nagy és Jó Uram!

A' Tekintetes Úrnak igen betses levelét, a' Nemzeti Gyűjtemény intézeteivel együtt szíves tisztelettel, és alázatos köszönettel vettem. Ha a' Melotai Nyilas István Szent-Háromság Tüköre még a' Nemzeti Könyv-Tárban nem volt, igen örülök rajta hogy azzal azon nagy betsű Gyűjteménynek néminemű tsekély szolgálatot tehettem. Ezután igyekezni fogok ezen tekintetben Hazafiúi indulataimat bővebben is kimutatni, melyre itt néha jó alkalmatosság adódik, mikor a' meg-hólt Prédikátorok könyveit kótyavetyélik. Erre nézve jó segítség lesz az, ha a' Tekintetes Úr — a' mint szándékozik — a' még meg nem lévő könyvek laistromát kiadni méltóztatik.

A' Magyar Füvész-Könyv, kevesebb figyelmetességet vont magára a' két Hazában mint gondoltam volna. Én úgy vélekedtem, hogy a' Természeti dolgok esmérete azért áll nálunk tsekélyebb lábann mint más Nemzeteknél, mivel könyvek híjjával vagyunk: de már most káros tapasztalásunkból kell megismerünk, hogy a' tudományos esméret, bár mulattató volna is, de ha egyenesen hasznót nem hajt; száraznak tartatik, és kelleetlen. Erdélyből olyan tudósítást vettem, hogy még ott el nem költ 10 exemplár. Ebből, és abból, hogy az oskolák is hideg vérrel veszik, és hozzá nem nyúlnak, azt kell kihoznom, hogy az ilyen nemű könyv-szerzés, még nem a' mi időnkhez való, és a' Magyar nyelv ezen tekintetben pallérozódás nélkül ellehetett volna.

Mihelyt az Erkölti Tanítások¹⁵ — melyeket most nyomtattatok — a' sajtó alól kikerülnek; azonnal kötelességemnek fogom tartani, hogy azokat a' Nemzeti Könyv-Tár számára megküldjem.

¹⁴ MILOTAI NYILAS István (Milot 1571 — Gyulafehérvár 1623): 1614-től a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1618-tól Bethlen Gábor udvari papja. Szóban forgó műve, a *Speculum Trinitatis* 1622-ben jelent meg.

¹⁵ Az idézett címen még ugyanabban az évben jelentek meg Diószegi prédikációi.

Egyébaránt továbbra is tapasztalt szíves indulatiba magamat ajánlvánn, minden tisztelettel állandóul maradok

A' Tekintetes Urnak

alázatos szolgája
Diószegi Sámuel md
Debr. Prédikátor

Debretzenbenn April. 27dikénn 1808.

(Comm. litt. VII. 71/AB.)

c)

Tekintetes Ur,

Tellyes bizodalmu Drága Jó Uram!

A' Tekintetes Úrnak még a' mult Junius Hónap 7dikénn hozzám utasított igen betses levelét, igen későnn t. i. Julius 28dikánn vólt szerentsém venni, a'mikor már a' praeenumeratio ideje szinte eltőlt.

Mindazáltal minden esetre imé a' 4 AK forintokat ide rekesztve küldöm, ha nétalám a' praeenumeratio ideje meghosszszabbítódott vólna. Ha pedig hogy már az időből kimaradt, méltotassék a' Ttt s Ur Konyváros [!] Kis István Urnak vissza adni. —

Egyébaránt a' TTs Urnak szíves jó indulatiba magamat ajánlvánn, minden tisztelettel maradok A' Tekintetes Urnak

Debr. d. 17 Aug. 1808.

alázatos szolgája
Diószegi Sámuel mk

(Comm. litt. VIII. 56. fv.)

4.

Szaicz Leó levélváltása Millerrel

Miller Szaicz Leó szervita atyával folytatott levélváltása Miller cenzori működésébe enged bepillantást. Mint ismeretes, II. József uralkodása alatt — amikor az irodalom egyre jobban a felvilágosodás irányába tolódott — megszűnt a még mindig jezsuita vezetés alatt álló pozsonyi cenzúrai hivatal önállósága: a kalapos király 1782-ben az egész magyar cenzúra-szervezetet a Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság alá rendelte. Ezáltal a régi cenzúrai hivatal pusztá revizorátussá süllyedt és a bécsi mellett provinciális jellegűvé vált.¹⁶

Az uralkodó türelmi rendelete folytán a cenzoroknak ügyelniök kellett arra, hogy a szerzők ne sértsék a protestantizmust.

Ez a háttér Szaicz Leó és Szacs vay Sándor protestáns prédikátor polémiajának. Miller figyelmezteti, sőt kéri a szervita szerzetest: álljon el a „tehén-versek” közlésétől —, ezzel akarta elejét venni a vallásharcban felvillanó személyeskedés folytatásának.

Szacsvay, aki ekkor még a *Magyar Hirmondó* szerkesztőségében működött¹⁷, a hírlap 1786 Boldogasszony havának 25-i számában (53–54.), tehát az *Igaz Magyar* megjelenését követő évben támadta meg Szaiczot. A szervita szerzetes a „tehén-versekre” azonnal felelt és felháborodva vette tudomásul, hogy választát nem közölte a folyóirat.¹⁸

¹⁶ SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Bp. 1938. 7–9. — Mária Terézia 1764-ben teljesen kivette a jezsuiták kezéből a cenzúrárt. (MAROS Andor: *A cenzúra*. Bp. é. n. 43–44.)

¹⁷ LESKÓ József: *Szaicz Leó, a katolikus újságírás magyar úttörője*. Bp. 1898. 45.

¹⁸ A *Magyar Hirmondó* szóban forgó bírálata: „Edgy betsületes nevét ki-nem jelentő könyvirő bot-sátotta nem régen világ eleibe edgy könyvet, illy név alatt: *Igaz Magyar*, melyben azt akarja meg-mutatni egész erővel, hogy a' Isukja tsinálja a' Magyar, és hogy valaki nintsen a' Sz. István és több régi Magyarok' (kik közül sokon es előbb mind Pogányok valának) hitén, és következés képpen nem igaz Rom.

a)
A + M.

Clarissime D[omi]ne Professor, D[omi]ne mihi sing[ulari]ter Colendissime, ac Observandissime!

Gratias repono humanissimas pro transmissa mihi, ignoto licet, Erudita dissertatione de Jure Andrea III. ad coronam Hungariae, quod insigne humanitatis officium utinam ego quoque data opportunitate reseruire valeam. Sed enim haec gratiar[um] actio novi rursus est beneficii petitio. Ansam, et stimulum praeberunt literae R. D[omi]no Tertinae scriptae, ac ab eo mecum com[unicatae], in quibus Cl. Domi[n]it[a]s Vestra mei quoque, ac meorum versu[m], Apologeticor[um], quibus Zoilo¹⁹ cuidam respondeo, mentionem facere dignabatur, quos ut benigne approbare, et meis sumptibus ad typum promovere non gravetur iter[um], iterumque humillime supplico. Nec video, cur hi versus mei responsorii, in tanta, a Sua Maj[est]e ultro indulta, prae-li licentia, saltem *permissive*, vel *tolerative* approbari non possent, praesertim postquam Versus illi contra meum Igaz Magyar, cum Approbatione Censurae Posoniensis, in publicis Novellis palam prodierunt, et Censura quoque Viennensis meum Igaz Magyar in quo plura similia continent[ur], sine scrupulo admisit, cum addito tamen, quod etiam in Ditionibus Suae Majestatis imprimi possit, ita nihilominus, ut nullus locus impressionis e Ditionibus Suae Maj[est]e apponatur, quod etiam hic fors observari posset, et versus hi, si publice minus tutum esset clam alicubi imprimi, vel Varadini, aut si ibi fieri non posset ob potentiores quospiam A catholicos, praesertim Comitem Teleki²⁰, alio in loco, vel Pesztini, ubi Igaz Magyar excursus est, vel Eperjesini, quo R. D. Tertina pro Vacationibus ire parat. Misi ego versus hos statim, ut illos contra me editos in Novellis legi, sequenti Posta medio cujusdam Clerici Posoniensis ipsi Novellistae, qui etiam eidem Clerico appromisit eos se Novellis inserturos et Censor etiam approbasset, sed Judex Civitatis Lutheranus²¹ simul recte cum Censore constitutus eos e manibus eripuit nec ultra restituit. Hinc ne quis existimet, me ab illo tempore semper his versibus concinendis insudasse, in fine haec adhuc subiicienda erunt: Ezen válaszoló Verseit a' Szerzője mindjárt, hogy amazokat a' Magyar Újságban jó kedvel olvasta, a' másik Postán el-küldé egy Pozsonyi kis-Papnak, hogy ez azokat a' Magyar Hir-mondónak kezéhez szolgáltatassa, ki fogadta is, hogy azokat a' Magyar Újságba bele tsúsztatni el-nem mulattya, de mástúl meg-gátoltatott, hogy embere nem-lehetet Fogadásának. Titulus vero iste sit:

T s a t á z ó Versek

az

Igaz Magyarról.

Berlinben 1786.

Atque his me gratiosissim favoribus humillime comendans, iterum iterumque instantissime supplico, ut mihi hanc gratiam facere non dedignetur, quam ego n[on] tantum precibus meis, piaque

katholikus, nem is igaz Magyar. Ezen könyvet meg-olvasván edgy betsületes, magát igaz Magyarnek tartó Hazafi, így ditséré meg.

Hogy keljen a' dolgot jól definiálni / E' könyvben valóban fel lehet találni, / Ez az igaz Magyar a'hogy le-festette / A' Tölgvét éppen a' szarva-közé tette. / Ki ebben a' hitben mindent Magyarnek tart / 'S nem akar esmérni más vallású Magyar, / Azt vak buzgósága már méltóvá tette, / Hogy Vallása miatt ne légyen Nemzete. / A'ki igaz Magyar, az Magyarnek mondja / Azt, a'ki az, 's mit hisz, nints akkorra gondja. — Ezen könyvet ki adott Irónak, nem az a' tzélja, úgy itéljük, hogy a' különböző Vallású Hazafiak között ezzel ellenkezést szerezzon, hanem talám sajnálja Nemzetünket, hogy az Anyai nyelven még csak a' Haza és igaz Hazafiak Historiáját sem lehet jó moddal olvasni, és ezzel ösztönt kíván adni a' Tudosoknak, hogy pennát vegyenek kezekbe, és írjanak Nemzetségek hasznára."

Szaicz szellemes válaszban utasítja vissza bírálatát, helyenként annak szavait használván. Íme első négy sora: „Hogy az Igaz Magyarat kell definiálni, / Szt Pál levelében fel-lehet találni. / Ti az Igaz Magyarat hitül festettétek, / Ti hát szarva közzé a' tölgvét tettétek”. Leskő mindkét verset szó szerint közölte (i. m. 46.). — Az Igaz Magyar toldaléka két változatban közli Szaicz feleletét, hogy az Anyai nyelven még csak a' Haza és igaz Hazafiak Historiáját sem lehet jó moddal olvasni, és ezzel ösztönt kíván adni a' Tudosoknak, hogy pennát vegyenek kezekbe, és írjanak Nemzetségek hasznára."

¹⁹ Zoilus: szigorú grammatikus Alexandriában, aki különösen Homeros műveit gyalázta kicsinyesen. Innen köznévi: rossz szívű gyalázó, ócsárló. (FINÁLY Gábor szótára szerint.)

²⁰ gr. Teleki Sámuel (1739–1837): erdélyi kancellár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megalapítója.

²¹ Pozsony protestáns bírása, Vantsai gátolta meg Szaicz válaszáának közlését. (LESKÓ: i. m. 47.)

ad aram memoria, sed alia etiam via, ut primum mihi occasio oblata fuerit, v. g. per Cōmunicationem rariorum M[anu]s[cri]ptor[um] de Rebus Ungaricis, quae Domino Tertina jam ex parte nota sunt, emereri conabor, qvi omni cum veneratione maneo

Clarissimae D[omi]natis Vestrae
humillimus, ac obstrictissimus servus
P. Leo Maria Száicz Ordinis Servor[um] B. M. V.
concionator Ungaricus.

Agriae, 19na Julii 1786.

PS. Si Versus hi Varadini impressi fuerint, et alia cōmoda occasio transmittendi se n[on] obtulerit, occasione proximarum nundinar[um] Debreczinensium mitti possent Debreczinum, et ibi fors apud PR. SP. Franciscanos, aut Piaristas deponi, qvo ego hominem inuiarem, dūmodo praeuie deeo, ubi qverendi sint, certior reddar, nunc unum exemplar mihi mox beneficio Postae mitti peto, ibi vero plura exemplaria retinere placeat. Pretium ego R. D. Tertina, aut cui placet, depono. Dum has literas actu ad Postam portassem, obviam mihi factus est R. D. Tertina, dixitq[ue] aliam cōmodam adesse occasionem, Varadino iterum huc redituram, cui proinde eas tuto concedere possem. Aliàs, si molestum non fuerit, leviuscula avaeapia[m] dubia proponere praesumam contra Dissertationem de Andrea III. interim perlecturus et aliam de Andrea I. et Bela I.

(Comm. litt. I. 67. iv.)

b)
Miller válasza:

Alm[ifice] R[evera]nde Pater, Concionator! mihi plurimum obseruande!

Serius, quam (humanitas) in me fiducia Pat[ernita]tis v[est]rae postulabat, ad litteras d[at]a[s] ad me tempore 19 Julii respondeo: namq[ue] (versiculos ignicos) omnem operam adhibere conatus sum, ut specimen poeticum sub nomine Tszátázó Versek lucem otius videant. (Animadverto) Obse-ruant quippe versus hos (tali nonnullis) asperis quibusdam refertos esse expressionibus, quae Ben-ignae instructionis Revisoratus, ac censurae Libror[um] aduersant[ur] nulli (typographor[um]) preli cum mea subscriptione, et sub sigillo regio (credere prudenter) sine manifesta mea honoris (dispendio) aucturi, ipsius vero tipothetae periculo, ac fortunar[um] suar[um] detrimento pru-dens credere potui, sed me opportunissime facturum existimavi, si memoratum carmen ex Consilii Regii iudicio subiecero. Quare (adductis) congestis quibusuis argumentis, et adductis (de) pluri-mis pro facultate (eos id) imprimendi reflexionibus, Budam illud transmissi. Verum praeter omnem meam opinionem redux e feriis autumnalibus cum initio Octobris inter caetera E. Cons. ad me directa Intimata B. quoq[ue] hic adnexam in mensa mea offendi reso[luti]onem. Doleo vehemen-ter, eam nequaquam pro voto P[at]ernit[at]is V[est]rae emanasse, (nonnisi me per omnem meam seruiendi promptitudinem in fine nihil omnino neglectum sit.) Ex hoc euentu facile diuinare licet, in quantum (periculum) discrimen semet P[at]ernit[at]as V[est]ra praeciptura esset, si Repraesenta[tio]nes Co[m]m[it]atuum instar Appendicis ad Ius Publ. Grossingerianum²² (ederet) vulgaret. Nosco Magnatem (de primis) quemdam praecipua in Clero Saeculari fulgentem dignit[at]e, qui per Ex. Consilium (iussus) sub graui animaduersione iussus est supersedere a colligendis talis-modi Repraesenta[tio]nibus. Hodierna aetate (Viro erudito) authoribus, (tantum possidere debet politicam, quantum forte maiorem adhibere debet in scribendo politicam, quam) magis curandum est, ne peccet contra leges politicas, quam contra eruditionem. Cruda enim, et controuersistica illa p[lu]ra iam euauerunt, quibus merae apodixae, luctridiā, veritates toti orbi declaratae per omnes

²² GROSSINGER Ferenc Rudolf cs. kir. udvari titkár (1752 Komárom — 1789 Kufstein): Jézustár-sági hitszónok Budán. A rend feloszlatása után Olaszországban, majd Bécsben tartózkodott. Mária Terézia halála után megfosztották címétől és fizetésétől. Csalásai miatt fogságba került, majd kitiltották az örökös tartományokból. Szóban forgó műve: *Ius publicum Hungariae unica complexum dissertatione*. Halae, 1786. (SZINYEI: *l.m.* III. 1495–99.)

Patriae nostrae angulos volitabant, quin religioni catholicae aliquod incrementum accesserit. Ego cum P. D. Chrisostomo²³ sentio, pro aduersariis n[ost]ris precandum duntaxat [olvashatatlan szó] esse, scomatibus enim magis irritant[ur], quam componunt[ur] eor[um] animi. Si R. P[at]erni[t]i[a]ti V[est]rae me audire placet, rogo, supprimat et Repraesent[at]io[n]es, et versus suos. Caeterum magni facio voluntatem mecum communicandi M[anu]s[crip]ta sua rariora de rebus ungaricis. Sum enim talismodi mercium aestumator maximus. Mihi quoq[ue] nonnulla sunt, quorum pars apud Clarissimos Viros, et amicos meos Cornidesium, Katonam, Horanyim, Wallaszkiu[m], Wagnerum, pars vero in Transilvania apud haeredes Sciwertianos, et hic loci apud Ex. Commisar. reg. Sam. e Comit[atib]us Teleki, studior[um] meor[um] praecipuum fauorem detinent[ur]. (Gratulabor plurimum) fortunam mihi ducam si inter haec fuerint talia, quae usibus R. P. V[est]rae deseruire queant. Disserta[t]ionem meam de Andrea III. non ingratam accidisse, [olvashatatlan szó] gaudeo, atque dubia, quae huic opponere placebit, lubenter diluam. Caeteroquin nouo habitu vestitu anno mox adfuturo (cum caeteris) lucem denuo conspectura est cum caeteris meis Dissertatiunculis, quas (veterani mei amici, quum in Germania versarer) nonnulli eruditi quorum amicitiam obtinere merui, quum olim in Germania versarer, videlicet Doctrinus Henckeus²⁴ Theologus in Academia Julia in comentariis liariis Helmstadiensibus, et Schroekius²⁵ Historicus Wittebergensis in Actis Jenensium Eruditorum, antequam ederent, me inuito insinuarunt. Quam prelum reliquerint, R. P. V[est]rae quoq[ue] exemplum aliquod cessurus sum. Interea vero amicitiae commendatus solita cum aestimatione persevero

R. P. V[est]rae
War[a]d[ini] 29. 9^h 1786.

Seruus obligatus
J. F. d. M.
(Comm. litt. I. 68. iv.)

MAY ISTVÁN

A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára. Széchenyi Ferenc gróf nagylelkű adományát követően szinte azonnal megindultak a kísérletek, hogy Mátyás király hajdani könyvtárának külföldre került darabjait visszaszerezzék és azokat a Nemzeti Múzeumban, közelebből a Széchenyi Országos Könyvtárban helyezték el. A kérdés történetét V. Waldapfel Eszter a levéltári iratok alapján összefoglalta, felhasználva a magyar országgyűlések által az uralkodókhoz intézett felterjesztéseket is.¹ Egy-egy részletről más közlemények is tájékoztattak. Ezúttal az országgyűlések naplóból, irományaiból meríthető kiegészítések, adatok alapján tekintjük át – figyelembe véve a fenti cikkek megállapításait is –, hogyan alakult e nemes szándék sorsa a reformkorban.

Mint ahogy azt V. Waldapfel Eszter kimutatta, a kezdeményezés jogilag az 1723:45. és az 1764:12. törvénycikken alapult. Ezek kimondták, hogy mindazokat az okleveleket és egyéb hivatalos dokumentumokat, amelyek évszázadok során az udvari kamarai vagy egyéb, a Habsburg-birodalom fennhatósága alá

²³ Talán Johannes Chrisostomus antiochiai egyházatyáról (kb. 344–407) van szó, akinek főműve: *De sacerdotio*. (Vö.: GUNKEL, Herman – ZSARNACK, Leopold: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. I. Tübingen, 1928. 1676–1677.)

²⁴ HENKE, Heinrich Philipp Konrad (1752–1809) racionalista irányú evangélikus teológus. 1777-ben a bölcsészkar docense Helmstadtban, ahol filológiát és irodalomtörténetet adott elő; 1788-ban ugyanott a teológia rendes tanára; 1804-ben a braunschweigi consistorium alelnöke. Főként egyháztörténeti és dogmatikai tanulmányokat tett közzé. (Vö.: GUNKEL—ZSARNACK: *i.m.* II. 1798.)

²⁵ SCHRÖCKH, Johann Matthias (1733–1808) evangélikus egyháztörténész. 1762-ben a lipcsei egyetem bölcsészeti karára, 1767-ben a wittenbergi egyetem költészeti tanszékére, 1777-ben ugyanott a történeti tanszékre kapott kinevezést. *Christliche Kirchengeschichte* c. műve 45 kötetben jelent meg 1768-tól 1812-ig. (Vö.: GUNKEL—ZSARNACK: *i.m.* V. 269.)

¹ V. WALDAPFEL Eszter: *Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére a XIX. század első felében.* = MKsz 1967. 2. 113–115.

tartozó levéltárakba kerültek, haladéktalanul a magyar országos levéltárba tegyék át. A korvinák hazahozatalát a rendi diéta először 1802-ben kérte; nevezetesen a Buda várának a török általi feldúlása során külföldre került (feltételezés szerint Konstantinápolyba hurcolt), a magyar nemzet történelmét érintő okmányok, illetőleg a Mátyás király könyvtárába tartozó, számunkra felbecsülhetetlen értékű kéziratok felkutatását és megszerzését. Ekkor még erősen keveredett az oklevelek és a korvinák fogalma. A felíráshoz egyébként Széchényi Ferenc alapító levelének híre szolgáltatta a közvetlen indítékot.² Miután választ nem kaptak, a rendek 1807-ben megújították a felterjesztést, de ismét hiába.³

Az 1825–27-es országgyűlésen előbb az 1802-ből elintézetlenül maradt sérelmek és kívánatok között szerepelt a kérés, de még mindig csak általában szóltak a kéziratokról, oklevelekről.⁴ Az alsótábla kerületi vitájában 1827. február 15-én Palóczy László, Borsod megye követe említette először, hogy Mátyás király könyvtárának Bécsbe került relikviáit is követeljék vissza a Széchényi Országos Könyvtár számára.⁵ Végül is 1827. március 24-én külön feliratot küldtek „a’ Hazát és Hazafiakat illető leveleknek és Irományoknak visszaszerzésére végett.”⁶ V. Waldapfel Eszter mutatott rá, hogy ekkoriban a nemzeti érzések és törekvések fellángolása adott új nyomatékot a kérésnek. Talán ezért is hagyta válasz nélkül az uralkodó.⁷

Az 1832–36-os országgyűlésen összegyűjtött sérelmek és kívánatok közé a gravaminális küldöttség megint csak általánosságban vette be az országból kivitt irományok visszahozatalának követelését; első sorban a jogbiztosító iratokra gondolva.⁸ Az alsótábla 1835. április 14-ei kerületi — ún. nem hivatalos — ülése azonban úgy határozott, hogy e pont alatt „Corvinus Mátyásnak könyvtárából a’ Törökök által elrablott könyveket is kívánják megtéríttetni.” Ilyenformán a szóban forgó pontot kiegészítették: „jelesen Corvinus Mátyás király könyvtárából Konstantinápolyba vitt könyvek.”⁹ Mivel ehhez a főrendek is hozzájárultak¹⁰, az 1836. március 28-ai felirat a kérés szövegét így tartalmazta.¹¹ 1836. április 13-án az udvar meg is ígérte, hogy intézkedni fog.¹² S valóban, Metternich kancellár a konstantinápolyi internuncius által kerestette is a kódexeket, de a követ (Ottenfels báró) 1836-ban nemleges választ küldött.¹³

Pár évig aztán — mai ismereteink szerint — semmilyen további lépés nem történt. 1843-ban József nádor indított akciót a braunschweigi herceg wolfenbütteli könyvtárában őrzött Corvin-kódexek megszerzésére. Fia, István főherceg ottjártakor 13 tételt írt össze. Horvát István könyvtárőr javaslatára a nádor cserét ajánlott fel, de a wolfenbütteli könyvtáros 1844 márciusában olyan feltételeket támasztott, amelyeket nem lehetett teljesíteni.¹⁴

² Uo. 113–114.

³ Uo. 114–115.

⁴ *Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában 1825-dik esztendőben, Szent-Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének írásai.* Pozsony, 1826. (A továbbiakban: *Ogy Írásai 1825–27.*) 1. 389–390.

⁵ *Diarium 1827.* Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Quart. Lat. 2256. 1. köt. 49/2. fol.

⁶ *Ogy Írásai 1825–27.* 2. 1020.

⁷ V. WALDAFEL E.: i. m. 115.

⁸ *Felséges Első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába, 1832ik esztendőben, karácson havának 16ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai.* (A továbbiakban: *Ogy Írásai 1832–36.*) 2. Pozsony, 1833. 117–118.

⁹ *Ogy Írásai 1832–36.* 4. 266., 309.; a dátum: KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások* 4. Bp. 1959. 366.

¹⁰ 1835. aug. 2-án; 1. *Ogy Írásai 1832–36.* 5. 9.

¹¹ *Ogy Írásai 1832–36.* 7/1. 141–142.

¹² Uo. 351.

¹³ V. WALDAFEL E.: i. m. 115–116.

¹⁴ A' nemzeti Museum és annak pénztára állapotáról. — *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországoknak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendő Pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének írásai.* Pozsony, 1844. (a továbbiakban: *Ogy Írásai 1843–44.*) 2. 562. — említi, hogy az átengedésről alku folyik. (A jelentést 1844. júl. 25-én nyújtotta be a diétának.) — Részletesebben l. BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981. 256–257. Berlász Jenő más akciókról nem ír, az országgyűlési feliratokról sem szól, de V. Waldapfel Eszter cikkére utal.

Bár erről a kísérletről egyelőre nemigen szereztek tudomást a Pozsonyban ülésező rendek, az országgyűlés 1844-ben a korábbiaknál sokkal határozottabban és pontosabban kérte a korvinák hazahozatalát, s most már nem korlátozta a lehetséges lelőhelyeket Konstantinápolyra. Borsod megye indítványa — amelyet a sérelmek és kívánatok között terjesztettek elő 1844. május 8-án — az 1836-os felirathoz is világosabban különítette el egymástól a korvinákat és a hungarika-jellegű egyéb kéziratokat. Az előbbieket a bécsi császári könyvtárból és a török fővárosból kívánta visszaszerezni, az utóbbiakat pedig — eredetiben vagy hiteles másolatban — a vatikáni és firenzei könyv- és levéltárakból. A gravaminális küldöttség is felismerte a kérdés nagy jelentőségét és külön feliratot javasolt róla.¹⁵ Ezt az 1844. július 1-jei kerületi ülés jóvá is hagyta¹⁶, s „a” néhai 1. Mátyás király könyvtára maradványainak, ’s a’ Magyarország dolgait és történeteit érdeklő okiratoknak és leveleknek kiadása és illetőleg visszaszerzésök kieszközlése tárgyában” a következő felirati javaslatot terjesztették az alsótábla országos — ún. hivatalos — ülése elé:

Azon fénykört, mely 1. Mátyás királyunk országglása éveit Magyarország határain kívül is, had és béke idején egyiránt tündöklökké tette, különösen nevelvén ama könyvtárak is, melyek ő alatta és általa a’ Magyar királyi lakokban alakultanak, ’s másukat azon időben Európában nem találták; azon csapások és vesztegetések között, melyekkel a’ bal sors, a’ századok hosszú során keresztül, ottan ottan sújtotta hazánkat, egyik legfájdalmasabb az, hogy a’ tisztes régiség említett könyv kincstárából, részint a’ nagy emlékeztető király elhunytá utáni gondatlanság és pazértság; nagy részint pedig a’ kezeire került nagy kincs becsét nem érzett pusztító ellenség vad dühe miatt, — ha csak reámaradt polgári ereiklye gyanánt is — egy darabot se bír a’ nemzet.

E’ keserű fájdalom mértékét öregbíti az is, hogy hazánk év könyveiből sok fontos olly dolgok kellő ismerete hiányzik, melyek még vagy éppen nem is tudatnak, vagy kétes homállyal takarva lévő körülményeik és kivált okaik nyomós felvilágosítást várnak és kívánnak; mind ezek pedig akkép azért állanak, mert azon levél- és könyvtárak, melyek a’ mondott végre szükséges kútfőket és okiratokat nyújthatnának a’ szaktudósoknak, azok előtt mindeddig fel nem nyíltak.

Hogy tehát a’ nemzet e’ lényeges fogyatkozásain a’ lehetőségig segíteni lehessen; Felségedet, utódaink nevökben is, alattvalói bizalommal ’s fiúi buzgó tisztelettel arra kérjük, hogy a’ mennyiben, hogy 1. Mátyás királyunk hajdani fényes könyvtárának némely maradványai, különféle helyekről ’s utakon és időkben, a’ császári bécsi könyvtárba kerülvén, annak belsejében tartatnak; e fölött elég nyoma van annak, hogy hason maradványok, a’ Török uralkodók Konstantinápolyi lakában is találkoznak, Felséged mind azoknak a’ nemzeti museum részére leendő kiadását, részint kegyelmesen elrendelni, részint pedig visszaszerzésöket, a’ római vaticanumi, berlini, velencei és firenzei könyv- és levéltárakban századok óta elzárva levő ’s Magyarország dolgait és történeteit mind érdeklő, mind pedig sok részben felvilágosítható okiratoknak és leveleknek, ezen ott kevésbé érdekes, de hazánkra nézve megbecsülhetetlen diplomaticai kincseknek is, eredetükben, vagy legalább hiteles átiratban kiadásukkal együtt hathatós közbenvetésével, a’ nemzet örök hálijára eszközteni méltóztatnék.¹⁷

A szöveg ismeretében nem helytálló tehát V. Waldapfel Eszter megjegyzése, mely szerint az oklevelek és a korvinák fogalma ekkor még nem (csak az 1847-es kancelláriai átiratban) vált külön. Téves az a vélekedés is, hogy a felirat (vagyis az alsótábla) feltételezte: Rómában, Velencében, Firenzében és Berlinben is vannak korvinák. A szóban forgó felsorolás valójában a hungarika-kéziratok vélt lelőhelyeire vonatkozott.¹⁸

Az alsótábla országos ülésén 1844. július 5-én Palóczy László (Borsod megye) javasolta, hogy a korvinákról szólva említsék meg a berlini királyi és a brandenburgi örgrófi házat is, mert Corvin János özvegye

¹⁵ *Ogy Írásai 1843–44.* 2. 336.

¹⁶ Kovács Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Bp. 1894. 4. 623.

¹⁷ *Ogy Írásai 1843–44.* 2. 517. Közli a szövegét .y [LUKÁCSY Sándor]: *A Corvinák ügye az 1843–44. évi országgyűlés előtt.* = *Könyvtáros* 1964. 9. 517.

¹⁸ V. WALDAPEL E.: i. m. 114., 116. — VÖRÖS Károly kizárólag a levéltári források felkutatására irányuló törekvést említi: *A magyar nép kulturális élete.* In: *Magyarország története.* 5. 1790–1848. Bp. 1980. 1138.

György brandenburgi örgrófhhoz ment feleségül, aki a Hunyadi-ház kincseinek egy részét magával vitte; így könnyen lehetséges, hogy a Corvinus-ház könyv- és levéltárából is vitt el darabokat, s azok most a berlini udvari könyv- és levéltárban lehetnek. Szerencsés István személynök a wolfenbütteli könyvtárat vetette fel, de Palóczy szerinti ezt felesleges volna beírni, mert a wolfenbütteli herceg a nála levő korvinákat II. Józsefnek ajándékozta, vagyis azok a bécsi császári könyvtárban vannak.¹⁹

A főrendek 1844. július 13-án tárgyaltak a kérelemről. Lonovics József csanádi püspök megjegyezte: Konstantinápolyból aligha várható eredmény, s mivel a nemzet méltóságával nem egyeztethető össze, hogy a király ott kerestessen valamit, ahol bizonyosan nincs semmi, a török főváros helyett Bolognát vegyék be a felíratba, ahol tudomása szerint a legtöbb van a könyvtár maradványaiból, s remélhető is, hogy a pápa átengedi a könyveket; a többi könyvtár aligha szívesen tenné ezt, hiszen a korvinák díszesek. A konstantinápolyi kutatást — az osztrák követ (Stürmer) jelentésére hivatkozva — József nádor is hiábavalónak ítélte. Egyúttal beszámolt a reményteljes wolfenbütteli kapcsolatfelvételtől (erről néhány nappal később benyújtott múzeumi tudósításában is írt); arról is, hogy az ottani korvinák és más hungarikák cseréje ügyében most már a braunschweigi herceggel levelez.²⁰ A felsőtábla válaszüzenetébe mindebből csak az került be, hogy a felíráshoz hozzájárulnak, de Konstantinápoly helyett Bolognára utaljanak.²¹ Ez ellen az alsótáblának nem volt kifogása²², így 1844. szeptember 3-án ezzel a módosítással ment el a felírat.²³

A király 1844. november 4-én válaszolt: megígérte, hogy Mátyás király könyvtára maradványainak felkutatása érdekében a körülményekhez képest rendelkezni fog.²⁴ Ezután meg is indult a diplomáciai mozgás. Csontos János egykori cikkéből ismert: V. Ferdinánd már november 4-én elrendelte, hogy a felírásban említett városokban az illető követségek útján tegyenek meg mindent az országgyűlés kívánságának teljesítésére. Metternich államkancellár utasította is a monarchia követeit, hogy a római, bolognai, firenzei, ferrarai, párizsi, angliai, berlini, wolfenbütteli, drezdai és lipcsei könyvtárakban — tehát a rendek által megjelöltnél jóval több gyűjteményben — levő Corvin-kódexekről szerezzenek tudomást és részletes kimutatást küldjenek róluk. Mellékelte a bécsi udvari könyvtár tájékoztatóját is, mely szerint a korvinák az eredeti kötésben található préselt hollóról ismerhetők fel.²⁵ 1844–1847 között a diplomaták több helyről — Vatikán, Párizs, Firenze, London, Modena — jelentették korvinák létét, de az átengedésre csupán egyetlen helyen mutattak hajlandóságot, egyébként csak a másolást engedélyezték.²⁶ Egyedül Modenából indítottak útnak 1847 végén két kódexet, de ezek is elakadtak Bécsben, s csak 1891-ben kerültek az Országos Széchényi Könyvtárba.²⁷ Bécs (a Hofbibliothek) nevét — amelyet a felírat első helyen említett — az udvar mintha nem is hallotta, olvasta volna; a magyar kancelláriához küldött válaszaiban a bécsi egyetemi könyvtárra irányította a figyelmet.²⁸

Az osztrák követségek munkáját erősen korlátozta, hogy nem is tudták pontosan, mit keresnek; azaz kutatási előzmények nélkül fogtak hozzá a feltáráshoz. Az viszont túlzás, amit V. Waldapfel Eszter állít, hogy sem a magyar udvari kancelláriának, sem a Staatskanzlei vezetőinek, sem a bécsi diplomatáknak — sőt talán a rendek többségének sem — nem volt sejtelve arról, mit követelnek a külföldi könyvtárak-

¹⁹ *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei Pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél.* Pozsony, 1844. 4. 266.

²⁰ *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos fő-redeknél tartatott országos ülések naplója.* Pozsony, 1844. 5. 204.

²¹ *Ogy Írásai 1843–44.* 3. 15.

²² A második üzenet: *Ogy Írásai 1843–44.* 3. 40.

²³ *Ogy Írásai 1843–44.* 3. 255.

²⁴ *Ogy Írásai 1843–44.* 5. 21. — A borsodi indítványról, a felíratról, a rezolúcióról és a diéta utáni udvari intézkedésekről I. CSONTOSI JÁNOS: *A Corvina-kérdés az 1843/44-iki országgyűlésen.* = Akadémiai Értesítő 1890. 225–228.

²⁵ CSONTOSI J.: i. m. 227.

²⁶ Uo. 228.; V. WALDAFFEL E.: i. m. 117–118.

²⁷ V. WALDAFFEL E.: i. m. 122. — Említi CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* (4. kiad.) Bp. 1990. 28. (Ők az országgyűlési kezdeményezésekről nem írnak.)

²⁸ V. WALDAFFEL E.: i. m. 119.

tól, hol keressék, milyen alapon kérjék vissza a kéziratokat; s hogy az udvar csupán az 1846-os esztendő tapasztalatai alapján, az 1847-es országgyűlés előkészítése során szorgalmazta a kérdés kedvező lezárását.²⁹ Az ismert adatok mást mutatnak. Az udvar már 1844 végén megindította a diplomáciai akciót (Metternichék nem láttak ebben semmi veszélyt, ezért jobbnak vélték, ha teljesítik a rendek óhaját), s nagyon tudatosan, a feliratban, sőt az országgyűlési vitában megemlített városok körén messze túlnyúlva kutattatta a korvinákat, szakértői tájékoztatást adva a követeknek. Hogy az udvar a korvinák értékét is ismerte, azt az bizonyítja, hogy a bécsi Hofbibliothekben levő példányok átengedéséről még csak nem is beszéltek.

Kétségtelen: a reformkorban egyetlen korvinával sem gyarapodott a Széchényi Országos Könyvtár. De számos példány lelőhelye ismertté vált; s a kutatók és a későbbi gyarapítás szempontjából ez is nagy eredményt jelentett. Kétségtelen az is, hogy a bécsi udvar nem tájékoztatta a nyilvánosságot lépéseiről – csupán a magyar udvari kancelláriát –, így az 1847-es országgyűlés előtt joggal sürgette Pest megye követutatisása (1847. szeptember 2-án): „a dicső emlékü Mátyás király könyvtárának a Bécsi és más kül táarakban létező maradványai, mint nemzeti tulajdonnak vissza szerzése iránt is lépések tétessenek.”³⁰ A Kossuth Lajos által fogalmazott szöveg először nevezte „nemzeti tulajdonnak” a korvinákat, ezzel a jogalapot is megteremtve a visszaköveteléshez.

BÉNYEI MIKLÓS

Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben. Hazai középszintű iskoláinkban évszázadokon keresztül a latin volt az oktatás nyelve. Sárospataki tanárok ugyan kísérletet tettek a 18–19. század fordulóján egyes tantárgyak magyar nyelvű oktatására, s ehhez magyar nyelvű tankönyveket is készítettek, ez azonban egyelőre csupán elszigetelt próbálkozás maradt.

Hazai középiskoláinkban az 1820–30-as években azután lassú folyamatossággal kezdett magyarrá válni az oktatás. De túl azon, hogy egyes tantárgyakat magyarul kezdtek oktatni, egyre fontosabb szerepet kapott ezekben az iskolákban a magyar nyelvtan tanítása. Több tucat magyar nyelvtankönyv jelent meg különböző szerzőktől az 1830-as és 1840-es években az iskolák számára. Ezekben azonban nem csupán leíró magyar nyelvtant kapott kezébe a diák (és az érdeklődő felnőtt), hanem a szerzők azt is bizonyítani akarták, hogy a magyar nyelv éppen olyan hajlékony, változatos és esztétikus, mint a „nagy” nyelvek. Ennek bizonyítására a reformkor íróinak és költőinek művei – tehát *kortársi* magyar művek! – részletei, illetve azokból vett idézetek nagy bőséggel szerepelnek ezekben az iskolás nyelvtankönyvekben bizonyító példaként.

S a nagyok között, Vörösmarty, a Kisfaludyak, Bajza, Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy, Petőfi és mások mellett ott található a fiatal Erdélyi János számos költeménye is. Ezeket a korabeli irodalmi folyóiratokból vették át a tankönyvszerzők.

A magyar nyelv- és irodalom tankönyveket tehát a korabeli gimnáziumokban használták. Ezek 6 osztályos középszintű iskolák voltak 10–16 éves korú fiúk számára. A katolikus szerzetesrendek önállóan szervezték ezeket, a reformátusok és evangélikusok viszont beillesztették a kollégium szervezetébe, az elemi ismereteket oktató alsó tagozat és a bölcséleti-teológiai tudományokat nyújtó felső tagozat közé. A használatos tankönyveket az egyes iskolák vezetősége határozta meg. Maguk a tankönyvszerzők tehát ezeknek a 10–16. életév közötti fiúk életkori sajátosságait tekintve szerkesztették meg tankönyveiket. A poétika elméletét és gyakorlatát, valamint a retorika elméletét és gyakorlatát általában a gimnázium legmagasabb osztályaiban oktatták.

* * *

Először Makáry György *Magyar verstana* említi Erdélyi Jánost. Ez a tankönyv 1842-ben Egerben jelent meg „az érseki lyceum betűivel”. A tankönyvszerző a különféle trocheusi versszakokat ismertetve Erdélyitől veszi a következő példát:

²⁹ Uo. 119.

³⁰ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp. 1951. 194. Említi, de nem idézi BERLÁSZ J.: i. m. 293.

Mennek ők, az ifjuság,
Szent örömnék kutfejéhez,
Lelkők ébred, szívök érez,
S leng dalukban vigaság,
A természet istenéhez.

Három esztendő múlva, 1845-ben Pesten adta ki Bloch Móric, későbbi nevén Ballagi Mór terjedelmes kötetét: *Költészeti kézikönyv vagy magyar költemények példagyűjteménye, a költészet fajai szerint elrendezve, költészet tanulók számára.*

Ebben a könyvben a „lantos költészet”, vagyis a lírai költészet nagy fejezetében Erdélyi neve alatt összesen nyolc vers található. Népdalszerű az első kettő („Én istenem szép teremtőm! / Ágyba esett a szeretőm. . .”, illetőleg „Elmennék én katonának / Csak kötéllel ne fognának” kezdetűek); egy hazafias vers *Intés* címmel („Ha szíved a hazáért / Úgy lángol és eped. . .”) és egy *Új évre* című alkalmi vers („Istenünk meghozta ujdón / Hajnalát az évnek. . .”) után összefoglaló címet – *Őszi dalok* – kapott négy költemény: „Csendes mezők, Óh! szóljatok / A kedv hová lett rólatok? . . .”, „Mi fáj virágaimnak, / Sajnálva kérdezem. . .”, „Szüretni, más vigadni megy, / Olly szép az őszi vigalom. . .”, végül: „Ha beköszönt az őszi szél, / Pusztára válik a berek.”

Egy másik fejezetben, amely az *Epikai költészet* címet viseli, a „Regék” csoportjában található Erdélyi János terjedelmes szép balladája, *A harang csudája*.

Szombathelyen 1847-ben adta ki Laky Demeter premontrei tanár tankönyvét *A költészetnek rövid elméleti és gyakorlati rendszere és történeti vázlata* címmel. A rím „kellékeit” tárgyalva írja: „Szép hangzat, mit a szótagok könnyű lebegése ad, s az érzés, mely a teljes rimeken ömlik”. Illusztrációként egy Erdélyi strófa, a már Ballagi könyvében is közölt vers: „Csöndes mezők. . .”.

A *Kisfaludy Társaság Évtapjai* 1844. évfolyamában jelent meg a neves francia esztéta Boileau tankölteménye a különféle irodalmi műfajokról, Erdélyi János fordításában. Laky Demeter több részletét idézi. Például a szonett szabályai (39. l.), a „kellem” ismérvei (63. l.), a természethűség (117. l.), a hősköltemény definíciója (145, 151, 153, 154. l.), a költészet nemzeti jellege (171. l.), a tragédia nyelve (180. l.), a vígjáték fajtái és nyelve (183. l.).

Laky Demeter saját korának hazai „jelesb” költőit röviden jellemezte. Köztük ez is olvasható:

Erdélyi János költőink díszes sorába kitűnő helyen áll. Nemcsak, mert tiszta hazafiúság érzelme zeng lantja hurjain, hanem mert annak minden hangjában megismerhető a magyar jellem. Ezen kívül hon- s nemzeti érzelmek, vallás, a társadalmi élet különféle viszonyai, barátság, szerelem, ifjú- s gyermekkori visszaemlékezések azok, mik őt a valódi költők koszorújába fűzik; s mást nem említve, csupán a népdalok összegyűjtésével örök emléket vívott ki magának a nemzet szívében.

* * *

Ugyancsak 1847-ben adta közre magyar tankönyveit Tatay István tanár. Ezek egyikének hosszú címe: *Elemi fi- és leánytanulók szavaló s olvasó könyve mindkét nemű elemi tanodák, ugyancsak kisebb magányos növendékek használatára. . . jobb írókból, több oktatóval egyetértésben.* Ebben az elemi iskolások számára készült tankönyvben két Erdélyi-vers található: Az egyik a „Ha beköszönt az őszi szél” kezdetű, Ballagitól már ismert *Őszi dal*, a másik *Az őszi pusztítása* címet viseli és Ballaginál „Mi fáj virágaimnak?” kezdettel található.

Tatay István a gimnázium magasabb osztályai számára is írt magyar tankönyvet, ugyancsak 1847-ben. *Költészeti és szónoklati remek*ek magyar prosódiaival, metrikával, s a költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti felvilágosításával.

Egy Erdélyi-verssoral találkozzunk a *Költészeti kézikönyv* című fejezetben a verslábakkal kapcsolatban: „Nem arra jöttem én, hogy ekkép lássalak.”

A *Világi dalok* részben olvasható a korábbi tankönyvekből már ismert *Új évre* című Erdélyi-vers.

Az elégiákat tárgyaló fejezetben egy új Erdélyi-költemény bukkan fel, a *Családi kép*.

Egy másik korabeli tankönyvszerző. Szuppan Zsigmond nagyszombati katolikus gimnáziumi tanár 1847-ben Pozsonyban megjelent irodalomtörténet-tankönyvében – *A magyar s külföldi irodalom története* – a következőket állapítja meg:

Erdélyi János kitűnő költő; műveiből csak a *Könyörgést*, a *Pórfüüt*, *Az ifjúkor hatlyudalát* említeni szükséges, hogy állításunkat igazoljuk; nyelve virágos, szép.

Két kötetben dolgozta fel a költészettan anyagát Toth István pesti ügyvéd. Az első kötet, amelyet Heckenast Gusztáv 1847-ben adott ki: *Költészet-tan kézikönyvül*. Ez elméleti poétika. Ebben is megtalálható a „különféle trocheus versek” között a már korábbi tankönyvből is ismert, „Mennek ők az ifjuság” kezdetű strófa.

A másik kötet egy év múlva, 1848-ban jelent meg, ugyancsak Heckenast — március idusán oly híressé vált — nyomdájában. Ebben szintén fellelhető a korábbi poétika elméleti anyaga, de bőséges versgyűjtemény kíséretében. A kötet címe: *Magyar szavalmányok könyve különös tekintettel nyilvános s magániskolákra, nevelőintézetekre, s családi használatra, jelesb magyar költők után*.

A versgyűjteményben Erdélyi János neve alatt négy vers található. Az első a 14 strófás *Könyörgés*. Ezután a *Pórfüü* 11 szakasza következik. Hatalmas költemény a 94 soros *XIX. század* című „satyra”.

Végül egy 26 soros vers, címe *Egy gyermek születése*, olvasható Erdélyitől.

Toth István mindkét kötetében megtalálható *A magyar költészet történetének rövid vázlata* című összefoglalás. Ebben ez is olvasható: „Ujabb költőink — Császár, Erdélyi, Garay és Petőfi — műveiben mindenütt a *nemzeti elem* tulnyomóskodik”.

* * *

Hazai tankönyvirodalmunkban új jelenség volt a magyar nyelvű magyar nyelv- és irodalom tankönyvek megjelenése a reformkorban. A korábbi századokban bőséges alapossággal tanulmányozták a gimnáziumok tanulói az ókori latin auktórok költői és prózai műveit. Az 1820-as évek végén adták közre az első olyan tankönyveket, amelyekben magyar költői és prózai művek szerepelnek tananyagként. Akkor természetesen nem az irodalomtörténeti szempont érvényesült: elsősorban a kortársi magyar költőket szolgáltatták meg, kortársi mondanivalót, „üzenetet” közvetítve. E tankönyvekben a legtöbbet szereplő költő kétségkívül Vörösmarty. De mindegyik — a mai irodalomtörténetekben is jelentős személyiségként számon tartott — költő helyet kapott a tankönyvekben. Közöttük foglalt helyet az 1840-es években költői művekkel jelentkező fiatal Erdélyi János is.

SZ. FEHÉR ERZSÉBET

Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez. (Toth Ferenc reformtervei.) Tóth Ferenc 1768. november 19-én született a Balaton mellett, Vörösbényben. Gazdag termést hozó, s egyháztörténeti szempontból is korszakalkotó élete 1844-ben zárult le. Ha röviden is, de szükséges érintenünk Tóth Ferenc életének legfőbb állomásait, hogy egyértelmű legyen a magyar művelődés- és egyháztörténetben betöltött szerepe.¹

¹ Itt közlöm a Tóth Ferenc életére és munkásságára vonatkozó források pontos leírását: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp., 1977. 653.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. k. Bp. 1910. 367–371.; LISZKAY József: *Tóth Ferenc ref. szuperintendens*. In. Nagy papok életrajza. Bp., 1877. 1–86.; *Fő tiszteletű s nagy tudományú Tóth Ferencz urnak. . . egyházi innepe. . . Veszprém, 1828.; Számmer Alajos*. 87. L. ebben különösen is: A keresztyén vallás diadalján való hálás öröm, melyet Tóth Ferencz. . . fő pásztori hivatalára való felszenteltetése alkalmatosságával hirdetett Nagy Mihály. . . 17–58.; *Emlék oszlop. . . Tóth Ferencz. . . boldogult szuperintendens urnak koporsójánál és sírjánál. . .* Pápa, 1845. A Ref. Főiskola betűivel. 38.; SZENTKUTY Károly: *Jeltelen sírok. Tóth Ferenc. I–III. rész*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (= PEIL) 1876. 1303–1307., 1341–1345., 1372–1376.; VÁRI-SZABÓ Sámuel: *Tóth Ferencz dunántúli szuperintendens*. = PEIL 1845. 50. 1194–1195.; BOROS Mihály: *Tóth Ferenc*. = Protestáns Képes Naptár 1861. 25.; *Pallas Nagy Lexikona*. XVI. k. Bp. 1897. 289.; *Magyar Plutarch. Új magyar Athenás. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye*. Bp. 1887. 448–449.; BALOGH Ferencz: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*. Debrecen, 1879. 43–45. LÉKAI Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830*. Bp. 1942. 104–106.; „*Superintendentialis Matricula. . . kezdődött 1823. esztendőben. . .*” A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára (DREK, Kézirattár). Jelzete: 0. 394. t. 1.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája*. Debrecen, 1933. 255.;

Az elemi iskolát befejezve, gimnáziumi s felsőbb tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte, végig eminens tanulóként. 1788 tavaszán lett togatus diák, 1794-től köztanítóságot viselt, 1798-tól senior volt, ez idő alatt rendezte a kollégium bibliotékáját is. A kollégium ajánlásával 1799 tavaszától Bécsben nevelősködött gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár házában, akivel kapcsolata a későbbiekben sem szakadt meg, amit levelezésük bizonyít.² A pápai református egyház konzisztórium 1799-ben meghívta a teológia tanárának, ám előbb — Teleki Sámuel pártfogásával — egy éven át a göttingeni egyetemen gyarapította ismereteit. 1801. június 5-én iktatták be a kollégiumi rangot visszanyert pápai főiskola tanári állásába mint a teológia első tanárát.³ Természetesen mindhárom pápai kollégium-történet több fejezetet szentel Tóth Ferenc 16 évi pápai tanárságának, a pápai kollégium felvirágoztatásáért kifejtett szervezőtevékenységének.⁴ Tóth Ferenc élete és a pápai kollégium sorsa összefonódtak, örök időkre elválaszthatatlanok, hisz pápai lelkészként, esperesként, majd püspökként is a kollégium legfőbb védelmezője, gondviselője volt. Mándi Márton István mellett ő tette a legtöbbet a kollégium tudományos rangjának visszaszerzéséért, Pápán való maradásáért, új tanszékekkel való bővüléséért, s az egyre szélesebb alapokon folyó oktatás anyagi feltételeinek megteremtéséért.

Tóth Ferenc tanári és tudományos munkájában egyaránt kiemelkedőt nyújtott. Ugyanez mondható el könyvtárszervezői tevékenységéről is.⁵ Pápán a főiskolai könyvtár igazi fejlődését Tóth Ferenc direktorsága alatt érte el.⁶ Pápai lelkészként, majd esperesként és püspökként is a könyvtár legfőbb mecénása maradt. Mintegy 800 kötetes — számos egyedi értékkel bíró — könyvtárát a pápai főiskola könyvtára örökölte, felbecsülhetetlen értékű egyháztörténeti kéziratgyűjteményét pedig veje, Liszkay József a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának adta el.⁷

Tóth Ferenc 1815-től egyházkerületi lelkési főjegyző (püspökhelyettes), 1817 tavaszától pápai lelkész, 1823-tól a pápai református egyházmegye esperese, 1827-től a dunántúli egyházkerület püspöke. Bámulatosan sokoldalú irodalmi munkásságát, melyet a teológiai tudományok területén végzett, a göttingeni egyetem 1830-ban díszdoktorsággal jutalmazta.⁸ 1828-ban elindítója volt az agenda-reformnak, mely egységes agenda készítését és bevezetését tűzte ki céljául a dunántúli református egyházkerületben. Ugyancsak „szellemi atyja” volt az új dunántúli „halottaskönyvnek” 1832-től, ami aztán *Pápai Halottaskönyv* néven, 1842-ben Pápán jelent meg első ízben. Ennek utolsó ismert kiadása — edicójelzés nélkül, de tulajdonképpen a 37. számotartott kiadésként — 1939-ben, Budapesten látott napvilágot.⁹ Amikor az egyházi ortodoxia megtámadja Pap Istvánt, az 1821-ben megjelent *A vallási egyesülés idejé* c. munkájáért, akkor Tóth Ferenc — bár a vilonyai lelkész felfogását maga sem osztja maradéktalanul — megpróbálja védelmébe venni a szerzőt.¹⁰

Uő.: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* Pápa, 1945. 46.; TÓTH Endre: *Lelkész-képzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában.* Pápa, 1931. 16.

² *Ut-mutatás a helvetia vallástételt követő Tul a Dunai Superintendentiában lévő lelki tanítóknak tanulásbéli foglalatoskodtatására.* Révkomárom, 1824. (48.) 5.

³ LISZKAY: i. m. 5.; *Emlékoszlop.* . . 35.; *Magyar Plutarch.* . . 448.; SZINNYEI: i. m. 368.; ZOVÁNYI: i. m. 653.; *Debreceni írók* (Életrajzi adalékok) Közl. BOROVSKY Samu. = Irodalomtörténi Közlemények 1899. 119.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája.* 29–30.

⁴ KIS Ernő: *A Dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895.* Pápa, 1896. 350.; LAMPÉRTH Géza: *A Pápai Református Főiskola története 1531–1931.* Pápa, 1931. 202. (30); *A Pápai Kollégium története.* Bp. 1981. 446.

⁵ SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története.* In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. BÁLINT István János. Bp. 1987. 72–79.; Uő.: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* = MKSz 1986. 2–3. 155–165.; Uő.: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa.* Bp. 1987. 9–11.

⁶ BENEDEK Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* 5.; Uő.: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája.* 32.

⁷ *Tóth Ferenc Analektái a Nemzeti Múzeum Könyvtárában.* = MKSz 1886. 221–250.

⁸ LISZKAY: i. m. 59–60.; ZOVÁNYI: i. m. 653.; SZINNYEI: i. m. 367–371.

⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A pápai halottaskönyv.* In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. III. 1983. Bp. 1984. 8–10.; LISZKAY: i. m. 48–49.

¹⁰ Uo. 49–50.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája.* 41.

Mindezek után rátérhetünk tulajdonképpeni témánkra, Tóth Ferenc terveire, reformjaira a lelkész-képzés, ill. továbbképzés terén. A lelkipásztori tisztról, a „tanítói rendről” több munkájában is kifejti véleményét, nem rejtve véka alá, hogy eszményképe a képzett, tudományosan kvalifikált lelkipásztor.¹¹ A lelkipásztorral szemben támasztott követeléseai nagyok:

A Papi Hivatalra meg-kívánciatik a Filozofiának, Világi és Ekklesiái Historiának, Napkeleti Régiségeknek, Chronológiának, Földleírásnak, Természeti Historiának, Ékesen-szóllás mesterségének, Sido, Görög, Deák, és a mai Tudós Nyelveknek alkalmas tudása. . .¹²

Győrtől, 1806-ban kiadott *Lelki Pásztori Gondviselés* című könyve második részében szól „A Prédikátorban megkívántató Minéműségekről, és a Tudományokról”. Hat pontban sorolja fel azokat a tudományokat, melyekben „ha tsak közészerűen is”, de jártas legyen a prédikátor.¹³

1. A Theologiában, még pedig annak mind Theoretica, mint Practica részeiben[. . .]
2. Az Exegesisben, vagy a Szent Írás értelmezésében és magyarázásában, a melyre főképpen a Sídó, Görög és Deák nyelveknek tudása, és a Hermeneutika reguláknak, a Vallási Régiségeknek s Utazóknak esmérete kívánciatik meg[. . .]
3. Az Ekklesia és Vallás históriájában[. . .]
4. A Lelki Pásztori Theologiában (Theologia Pastoralis), melynek e három részei vagynak: Homiletika; Prudentia-vagy Cura Pastoralis, Lelki Pásztori Gondviselés; és a Liturgica[. . .] [Tóth F. mindhárom diszciplínában úttörő jellegű kézikönyveket írt!]
5. A Philosophiában, mert a Természeti Vallás, egy része a kijelentett Vallásnak, — de még azért is, mert a Szív és Emberek esméretére, a mire pedig a Lelki Pásztornek egyáltalában szükség van, tsak a juthat el, a ki a Lélekről, és az Emberről való Tudományban (Psychologia, — Anthropologia) jártas[. . .]
6. Az Ékesen szóllás mesterségében otthon legyen. . .

A dunántúli református egyházkerület 1821. évi mezőszentgyörgyi közgyűlése jegyzőkönyvének 12. pontja alatt¹⁴ a következőket olvashatjuk:

Nagy örömmel tapasztalja ezen Superintendentiale Consistorium Lelki Tanítóinknak a tudományoknak különb-különbféle részeiben tett és mindennap teendő szép előmeneteleket, mely . . . hogy annál sikeresebbé tétessen, generalis notarius urra bízottat, hogy dolgozzon ki egy munkát arról, hogy micsoda eszközökkel lehetne tiszteletes Prédikátorainknak tudományos foglalatosságát meg gyümölcsözőbben elősegíteni s nevezetesebb tudásaikat meg is jutalmaztatni.

Az egyházkerület felkérte az egyházmegyéket, hogy javaslataikat Tóth Ferenc generalis notariusához küldjék; valószínű, hogy az ő közbenjárására sikerült elindítani az egész folyamatot.

A következő utalás e vonatkozásban a révkomáromi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 42. pontja alatt található. Jelentésre került, hogy Tóth Ferenc még nem készíthette el munkáját, mert az egyházmegye egy része még nem küldte be javaslatait a lelkipásztorok tudományos felkészítése és továbbképzése tárgyában. A közgyűlés határozata: „A jövő Köz Gyűlésre az ezen tárgyban készítettendő munka váratik.”¹⁵

Közben azonban hadd idézzem Tóth Ferenc egyházkerületi lelkési főjegyző (generalis notarius) 1823. március 10-én Szilassy Józsefhez, az egyházkerület főkurátorához írt levelének egy érdekes részle-

¹¹ TÓTH Ferenc: *Homiletika*. 2. bőv. kiad. Győr, 1814. 6. 12.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája*. 41., 55.; *Halotti beszédek*. . . *Sebestyén István urnak*. . . *utolsó tisztességtételekor*. . . Pápa, 1841. 7.; *A Jézus nevéért munkálódó egyházi fő igazgató, néhai*. . . *Tóth Pápai József urnak*. . . *utolsó tisztesség megadása alkalmatosságával*. . . *elmondott halotti beszédében lerajzolta* TÓTH Ferentz. . . Győr, 1827. 7–10.

¹² TÓTH Ferenc: *Homiletika*. Komárom, 1802. 10–11.

¹³ TÓTH Ferenc: *Lelki pásztori gondviselés*. Győr. 1806. 12–13.

¹⁴ Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1821. 12. pont. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (Pápa); TÓTH Endre: *i. m.* 1.

¹⁵ Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1822. 42. pont. (Uo.); TÓTH Endre: *i. m.* 1.

tét.¹⁶ Tóth Ferenc a levél első felében *A mentő himnlőnek beoltását illető instructio* c. (Pest, 1823.) munkájának elkészültéről tájékoztatja a főgondnokot, majd ezt írja:

Még volt egy munka rám bízva, ami már nehezebb és amelynek elkészítését lehetetlennek is mondták sokan. Ezt én magam is éreztem, de mivel magam tettem fel a javallatot a gyűlésben, mások pedig nem akarták s féltek is felvállalni annak kidolgozását: kénytelen voltam, a papi rendemnek becsületének feltartására való kötelezettséget érezvén szívemben, azt felvállalni. Az a javallat lelki tanítónknak tudományos foglalatokkodtatását s nevezetesebb s magokat érdemesített tudósainknak megjutalmaztatását illette. Az utolsó részétől senki sem félt: de az elsőre nézve még magamat, privát levélben megintettek, hogy famam servare memento, — haragot veszek papjainktól magamra, kik azt nem szeretik, ha őket a tanulásra erőszakoztatnám. . . ezeket én mind tudván: akármilyen rettentéssel sem tettem le feltett propositiomról, annyival inkább, hogy azt a publicum elfogadta. Most hát ezen dolgozom, és megvetem magamat, hogy a munka olyan legyen, melyet a publicum elfogadhasson, prédikátortársaim elfogadhassanak és vele nekik is és vallásunknak is használhassak. Ezt most nem küldhetem el: de innepek után reményem kész lehetek vele és azt azonnal kötelességemnek esmérem Méltóságodnak substernálni.¹⁷

A munka el is készült a traktusok véleményének felhasználásával, s ezeket Tóth Endre többször is idézett munkája részletesen ismerteti.¹⁸ Az 1823. évi tatai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 33. pontja alatt már azt olvashatjuk, hogy

... tiszteletes Generalis Notarius Ur a Venerabilis Traktusoknak vele közlött Jegyzéseiket is összenézvén, a megrendelt és az általa elkészített munkát ezen Titulus alatt bemutatta: „Utmutatás a helvetiai vallástételt követő tul a Dunai Főtiszteletű Superintendentiában lévő lelki tanítóknak, tanulásbéli foglalatokkodtatására és a jelesebb Tudományu, s magokat a tudományos pályán valósággal érdemesített Prédikátoroknak megjutalmaztatására.”¹⁹

Határozatba foglalták az *Ut-mutatás* mielőbbi kinyomtatását, ami aztán 1824-ben meg is jelent Rév-komáromban. Tóth Ferenc a munkát nem a maga neve alatt adta ki, csupán csak azt jegyzi meg a könyv végén, hogy „kiadta a superintendentiának 1823-dik esztendőben május 29. 30. 31. napjain tartott consistoriuma actáiból Tóth Ferenc. . . ”²⁰

A könyvecske tartalmilag két fő részre oszlik. Az I. szakasz címe: *A Leleki Tanítóknak tanulásbéli foglalatokkodtatásáról*, — és az ezt elő segéllő *Eszközökről*, — s *Censurákról*. Az I. szakasz 1. (A.) fejezetének címe: *A egyházi Hivatalra menendőknek tudományos készítettéséről, s a Prédikátori Hivatalra menendőknek tudományos készítettéséről, s a Prédikátori Hivatalra való felvétetést megelőző Papi Censurákról*. Látnuk, hogy itt magának a lelképásztor-képzésnek a geneziséről, a teológusképzés reformjáról van szó.²¹ A lelkész-továbbképzés reformjának legfontosabb feltétele tehát Tóth Ferenc szerint a lelkészképzés reformja. Annak ellenére, hogy a 48 lapos könyvecske zömét ennek tárgyalása tölti ki (32 lap), mi írásunkban csak a könyv második részében foglaltakkal (az I. szakasz B. pontja, valamint a II. szakasz) foglalkozunk részletesen. Ez a rész azonban csak tanácsképpen szól azokhoz „kik már rendes Prédikátorok”, de az első rész (I. szakasz A. pontja) azokra nézve, „kik még tsak készülnek a Prédikátori szent Hivatalra. . . Törvényeket hoz. . . ”²² Elmondhatjuk, hogy az *Ut-mutatás*ban a magyar református lelkészképzés gyökeres megreformálására került sor, annak ellenére, hogy a reformok megvalósulása csak részleges s időleges volt.

¹⁶ Tóth Ferenc levele Szilassy Józsefhez. A nagykőrösi ref. gimnázium könyvtárában lévő eredetiekről lemásolta Tóth Endre. Pápa, 1931. Számozatlan gépelt kézirat. DREK, Kézirattár. O. 675. e. — Szilassy Józsefhez l. még: *Kazinczy-levelek*. = Itk 1893. 459–460.

¹⁷ Tóth Ferenc levelei Szilassy Józsefhez. 1823. március 10.

¹⁸ Tóth Endre: i. m. 1–9.

¹⁹ Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1823. 33. pont.

²⁰ *Ut-mutatás*. . . (Komárom, 1824.) 33. 48.

²¹ Tóth Ferenc már a *Leleki pásztori gondviselés* (Győr, 1806.) c. munkájában (III. rész X. fejezet) foglalkozik a végzett teológus (az új prédikátor) hivatalba állításának gyakorlatával. (18–19.)

²² *Ut-mutatás*. . . 5.

Az *Ut-mutatás* tulajdonképpeni második részében a már „rendes” prédikátorok tudományos továbbképzésére csak ajánlást ad az egyházkerület. A 33. lapon kezdődő B. fejezet (I. szakasz) címe: *A Rendes, és már Actualitásban álló Prédikátoroknak tudományos és tanulásbéli foglalkoztatásáról*. A 42. lapon kezdődő II. szakasz címe pedig: *Azoknak a Lelki Tanítóknak megjutalmaztatásáról, a kik Tudományok által magokat mások felett kitetszőképpen megkülönböztették és érdemesítették*. Tóth Ferenc hangsúlyozza, hogy a szuperintendencia részéről az utóbbiak csak buzdító Tanácsadások, melyekkel a prédikátorokat az „ő tudományos pályájokban segíteni, eleveníteni. . . erősíteni és bátorítani” akarja.

Ditséri ez a Szuperintendencia a maga Prédikátoraiban, 1-ben is azt, hogy nem kényszerítésből való robotossai, hanem kedvel szolgáló Fiai ők a Minervának, — és inkább maguktól megindult, és önként fáradozó, s futó Munkások ők a Böltességnek tágas Mezejében, mint erre őket serkengetni kellene. . .

Mégis a szuperintendencia javasolja a traktusoknak a hallei kiadású *Literatur Zeitung*, valamint a hazai *Tudományos Gyűjtemény* megrendelését, s a papok közötti köröztetését. Azt, hogy az *Ut-mutatás* nem maradt teljesen hatás nélkül az egyházi életre, bizonyítja a *Tudományos Gyűjtemény* két érdekes példánya, melyeket a pápai református könyvtár kézírattára őriz (1836. III–IV., IX–X. k.). Ezekből megtudjuk, hogy Botos Mihály tapolcafői református lelkész, a pápai egyházmegye esperese előfizetett a *Tudományos Gyűjteményre*, valamint melléklapjára a *Koszorura*, s rendszeresen körbeküldte azokat egyházmegyéje lelkészei között. A folyóirat említett két példányához hozzáfűzve találjuk az esperes kézírásos levelét, melyben a lelkészek figyelmébe ajánlja a küldött orgánumokat. Az esperes leveléhez fűzve, egy másik lapon 37 község lelkésze, illetve tanítója igazolja a küldemény átvételét, s annak továbbküldését.²³

Az *Ut-mutatás* javasolja az egyházmegyei könyvtárak felállítását ajándékozott könyvekből, s az egyházmegye által előfizetett tudományos folyóiratokból, hogy így a szegényebb sorsú, a könyvet, folyóiratot megvásárolni nem tudó prédikátorok számára is megnyíljanak az információszerzés és a továbbképzés lehetőségei. Az egyházmegyei bibliotékák, s a papi olvasótársaságok egymásután jöttek létre az 1820-as, 30-as évektől, itt is bizonyítva az *Ut-mutatás* hatását.²⁴

Az *Ut-mutatás* részletesen, s évekre kidolgozott, kész tematikát ajánl a lelképásztorok figyelmébe, „melyeket némely lelki Tanítók követnek a Papi, s egyéb tudományokba való magok pallérozásában”, kezdve a textusok eredeti nyelven történő elolvasásától, exegetálásától a régi görög-latin klasszikusoknak eredetiben való olvasásáig, a teológiai és világi tudományágak elmélyült tanulmányozásáig. Az *Ut-mutatás* az esperesek kötelességévé teszi, hogy vigyázzanak az ifjú prédikátorok szellemi előmenetelére, tőlük a kanonika vizitációk alkalmával kérjék el a prédikált textusok jegyzékét, sőt némely prédikációkat olvassanak is el, hogy

miként veszi hasznát az Ifju Prédikátor az ő kezei közt lévő Könyveknek, dolgozik-e valamit a maga erejével? Nem él-e vissza a dologtalanságra a nyomtatott Prédikátiókkal — továbbá a Katechismusi Homiliákat maga erejével dolgozza-e ki?

A II. szakasz tehát a tudományos munkában már érdemeket szerzett prédikátorok megjutalmazásáról szól. Fő jutalmuk az lesz, hogy nevüket és érdemüket bejegyzik a szuperintendencia jegyzőkönyveibe, s a magasabb egyházi tisztségekre első renden őket ajánlja az egyházkerület, közülük kerülnek majd ki „a censorok a közönséges Papi Gyűlésekben, a törvényes Könyvvizsgálók, a Superintendenciális Assessorok, a Literaria Deputatio tagjai”, rájuk bizzák az iskolai examenek felügyeletét, a fontosnak tartott könyvek megírását. Sőt, ha könyveiket a szuperintendencia adja ki, a befolyó haszonból anyagilag is megjutalmaztatnak.

Állít fel a Superintendencia egy Gyűjteményt, mellynek Titulussa e leszsz: Biographia eruditum Verbi Divini Ministrorum Helveticae Confessionis in Superintendencia Trans Danubiana existentium: mellybe a maga kebelbeli nevezetesebb, és magokat valósággal érdemesített Lelki Tanítók Életének leírását beteszi, és örök emlékezetül, a maga Arkhivumába tartja. . .²⁵

²³ *Ut-mutatás*. . . 34–35.; SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története*. In: *A Pápai Református Gyűjtemény*. Pápa, 1987. 26.

²⁴ *Ut-mutatás*. . . 36.

²⁵ Uo. 44–46.

Ilyen könyv létezéséről sajnos nincs tudomásunk, hisz nyilvánvalóan nem arról a szuperintendenciális matrikuláról van szó, melyet 1823-tól kezdve kezdtek vezetni — feltételezhetően Tóth Ferenc indítványára — s melybe minden prédikátor saját kezével bejegyezte magát. Az első beírást éppen Tóth Ferenc vezette bele, már mint a pápai egyházmegye esperese.²⁶ Az *Ut-mutatás* azonban e téren sem maradt hatás nélkül, s ezt erősíti meg az a kézirat, melyet a pápai református könyvtár kéziratára őriz, s melynek címe: *Neveik és rövid Életrajzaik azon... Prédikátoroknak kik a Mezőföldi vagy Peremartoni hely. hitvallásu egyházvidékben a Vallási türedelem óta a jelen időkig valamelly nyomtatott munkát adtak a világ eleibe a kiadott Munkának czímjével.* Öszveíratott Bali Mihály által. (Kálóz, 1841.)²⁷

De Tóth Ferenc maga is előljárt a tudós lelkipásztorok megbecsülésében, nevük és életművük megörökítésében. A „túl a tiszai”, valamint „túl a dunai” szuperintendensek életét összefoglaló neves egyháztörténeti munkái is ezt a célt szolgálták.²⁸ Itt emlitem azonban meg a következő munkáját is: *Éneklő kar avagy azoknak a tudósoknak, és szentpoetáknak laistroma, kik által, a Magyar Országi reformátusok ujj énekes könyvében lévő, és külömb-külobmféle alkalmatosságokra írt 253. énekek szerzettettek.* Ebben az 1808-ban Debrecenben kiadott *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekeskönyv.*... új énekeinek szerzőit mentette meg a feledés homályától.²⁹

Még egy nagyon érdekes dolog van az *Ut-mutatás* utolsó részében. A szuperintendencia elhatározta, hogy egy gyűjteményt állít fel *Pannonica Bibliotheca* néven, mely a *Superintendentiális Arkhivum* mellé lesz helyezve, gondviselője pedig a generalis notarius lesz.

Ebbe tétetnek be Tudósainknak akármely nyelvből tett Fordításai, melyek a Költség nem léte miatt ki nem nyomtathatódnak, csak Kézírásban állanak, — akarván ez által is a Superintendencia Tudósainkat halhatatlanítani, — derék Munkáikat az elvesztéstől megmenteni.³⁰

A „Pannonica Bibliotheca” gondolata még sokáig élt. Tóth Ferenc még 1834. december 13-án is, már mint püspök körlevelet bocsát ki ez ügyben.³¹ A barsi egyházmegye 1835. március 16–17-i közgyűlési jegyzőkönyvéből³² idézem e körlevél szövegét:

Superintendentiális Jegyző Könyveinkből is lehet tudni, hogy valami munka akár eredetileg készítették, akár fordították, és ki nem nyomtattathatik, adatnának azok bé a Pannonica Bibliotheka név alatt felállítandó Könyvtárba, mely ott, legalább megmaradna, és az Író halálával nem válna semmivé. . .

A „Pannonica Bibliotheca” szép eszméjének — noha egészében nem valósult meg — mégis voltak pozitív kihatásai. Már az 1820-as évek második felében több mint 30 kéziratos kötetből állt, a későbbiekben pedig tovább gyarapodott, mintegy alapját képezve a jelenleg kb. 1400 kézirat egységet számláló (egy egység max. 622 kéziratból áll!) kézirtárnak. A „Pannonica Bibliotheca” számára beadott kéziratok tehát a pápai református főiskolai könyvtár tulajdonába kerültek.³³

Az *Ut-mutatás* gondolatai püspökként is foglalkoztatták Tóth Ferencet. 1929. október 30-án újabb körlevélben fordult az esperesekhez, ami Tóth Ferencnek a pápai református könyvtár kézirtárában őrzött *Püspöki magános Protocollum*ában olvasható teljes egészében, de idéz belőle Liskay József is a már említett Tóth Ferenc-életrajzában.³⁴

²⁶ DREK, Kézirtattár, 0. 394. t.

²⁷ DREK, Kézirtattár, 0. 854. 4 ff.

²⁸ TÓTH Ferenc: *A helyét hitvallásu tul a tiszai superintendentiában élt református püspök élete.*... Győr, 1812.; Uő.: *A helyétiai vallásietelt tartó tul a dunai. . . superintendentensek, vagy református püspökök élete.*... Győr, 1808.

²⁹ Pest, 1823. 24.

³⁰ *Ut-mutatás.* . . 46–47.

³¹ SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* In: *A Pápai Református Gyűjtemény.* 25.

³² Uo.

³³ Uo. 26.

³⁴ LISZKAY: *i. m.* 45–48.; L. még: „*Püspöki magános Protocollum.* . . ” DREK, Kézirtattár. 0. 675. 135–138.

Nékem igenis éjjel s nappali gondolkodásom az, mikép lehetne prédikátorainkat tudósabbakká tenni? Már az általam készített Ut-mutatásban is tettem erre nézve lépéseket, megírván ott, hogy a prédikatori szent hivatalra menendők miben és miképpen qualificálják magokat? S ugyan ott rájuk nézve több féle censura is állapítottott meg, melyeknek hasznát már itt is tapasztaljuk. De a már prédikatori hivatalban levőkre nézve is megíratott, ha csak utmutatás és tanácsképpen is, hogy nevezeteseb tudósaink mint képezik magokat s egyéb tudományokban is. Mivel pedig sok oly szegény lelkészársunk van, kik alig csikorognak, s ennél fogva, nem is lehet tőlük kívánni, hogy a szükséges könyveket megszerezzék, és mivel az ilyeneket a közönségnek kell segíteni: azért ajánlatott az irt Ut-mutatásban tractusainknak a tudományos és politikai lapok járatása, s azoknak a prédikátorok közti köröztetése, valamint a könyvtárak felállítása, s azokban a jelesebb könyvek elhelyezése, hogy azokat az olvasni akarók használhassák. Már mivel nekem főpásztori hivatalom természeténél fogva tudnom kell, hogy milly lábon áll szolgáltatásaim közt a tudományos élet? Halad-e az vagy hanyatlik? S mindkettőnek mi az oka, s miképpen lehetne amazon segíteni, ezt pedig előbbre vinni. . . ?

Felkéri az egyházmegyék vezetőségét, hogy adjanak tanácsot arra nézve, miként lehetne a lelkész kart úgy képezni, hogy:

1. A társalgásban az eddiginél nagyobb ügyességet, több finomságot és simaságot, s a közhivatal pályáján érdeklődést, ügyszeretetet s pontosságot tanúsítson.
2. A lelkészek szabad idejüket hasznos könyvek olvasásával töltsék, s tudjanak felmutatni önállóan írt munkákat vagy akár fordításokat.
3. Olvassák a fontosabb hazai és külföldi politikai és teológiai szakfolyóiratokat. Az egyházmegyéknek ill. az egyes lelkipásztoroknak járó orgánumok jegyzékét is bekéri a püspök.
4. Olvassák és használják a pápai főiskolai könyvtárban is meglévő hallei *Literatur Zeitung*-ot, valamint az *Allgemeine Kirchenzeitung*-ot, mely mindig részletes bibliográfiát közöl a legújabb teológiai szakirodalomról. Éppígy ismerjék a lelkipásztorok a hivatásuk gyakorlásához fontos újabb szakkönyveket, ezeket az egyházmegyei bibliotékák lehetőség szerint szerezzék be, s az esperesek köröztessék a lelkipásztorok között.
5. A „papi censurák” szigorításával elérni, hogy „ne legyen annyi selejtes és könnyű fegyverzetű” lelkész. . .

Körlevelének végén a külföldi tanulmányok jelentőségéről ír. Véleménye szerint az eklézsiái választásnál a külföldet járt „academicusokat” illetné meg az elsőség. Elítéli azokat az ifjakat, akik „az akadémiái promotion gyűjtött pénzzel itthon lebzselnek, s elragadozzák a valódi érdemesek előtt az ekklesiát. . .”

A lelkipásztorok továbbképzését szolgálta az 1834. december 13-án kibocsátott újabb körlevele is. Ebben a pécsi és a rozsnói katolikus egyházmegyék gyakorlatára, valamint külföldi példákra (badeni hercegség, ausztriai egyházmegyék) hivatkozva javasolja, hogy a lelkészek minden évben köteleztessenek különféle „thesisek” kidolgozására.

... ki ki maga válasszon thesist, akár philosophiából vagy physikából, akár a polgári vagy egyházi históriából, akár gazdasági vagy nevelési tudományból, akár a theológiának bármelyik ágából, s dolgozatát adja be a tractusnak, mely azt a könyvtárba tevén, ha méltónak ítéli, köröztetni is fogja. . .

Levelét e szavakkal zárja:³⁵

... Minden célom, . . . hogy mi a reformáció korában nyert tudós címet megérdemeljük . . . ohajtanám, hogy mi is a tudományos pályán egyebektől, különösen a kortól el ne maradjunk. . .

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Tóth Ferenc életműve, lelkészképzési- és továbbképzési reformterve, művelődéspolitikája az eddigieknél nagyobb odafigyelést kíván egyház- és művelődéstörténetünkől.

SZABÓ GYÖRGY

³⁵ LISZKAY: i. m. 47–48.; „Pöspöki magános Protocollum. . .” 356.

A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér. Az *amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása* című cikkünkben részletesen foglalkoztunk a *Magyar Amerika* (1879) című és az *Amerikai Nemzetőr* (1881–1899) című amerikai magyar hírlapokkal.¹ Ezen kiadványok lényegében az amerikai magyar sajtó alapjait, prototípusait teremtették meg. Elsősorban az *Amerikai Nemzetőr* alakította ki azt a formát és tartalmat, amely az ottani magyar sajtó számára a megmaradás modelljévé vált azzal, hogy elsősorban a magyar egyletek szócsöve lett, egyben felismerte a reklámok, hirdetések közlésének anyagi jelentőségét, és főleg a szétszórta kivándorlók szélesebb rétegeihez igyekezett szólni. Lényegében ezen szempontok figyelembevételével volt képes a most tárgyalt 1891-ben alapított clevelandi *Szabadság* egészen napjainkig fennmaradni.

A szerkesztő Kohányi Tihamér 1868-ban született Magyarországon, jogi tanulmányai elvégzése után újságíróskodott, majd megvette az *Újpest és Vidéke* című lapot, később eladta, utóbb a *Nyirvidék*-et szerkesztette. Ez után családi és anyagi bonyodalmak miatt kivándorolt Amerikába.² Az Újvilágban kezdetben fizikai munkát végzett, ezt követően könyvkereskedéssel foglalkozott. Részt vett magyar egyletek, társaságok, mozgalmak szervezésében. Ekkoriban a clevelandi magyarok egy lap létrehozása céljából részvénytársaságot alapítottak; újságírói gyakorlatára való tekintettel Kohányi lett a szerkesztő. Azonban a részvényesek csak nehézkesen fizették be az összegeket, később a lap a szerkesztő tulajdonába került. Sok nehézség és küzdelem után erősödött meg a lap más kiadványok magába olvasztásával (*Magyar Híradó*, *Magyar Napilap*). A *Szabadság* olyan tekintélyt szerzett magának, hogy alapításának huszadik évfordulója alkalmából a szerkesztő tiszteletére rendezett ünnepélyen maga H. W. Taft, az Egyesült Államok akkori elnöke is megjelent. Kohányi viszonylag fiatalon, 1913-ban halt meg.³

A szerkesztő a lapot az őshazai Függelenségi és 48-as párt szellemében kívánta szerkeszteni. Egyébként az alig egyéves *Szabadság*-ot a párt nyilatkozatban is támogatta:

Az országgyűlési Függelenségi és 48-as párt az Amerikában megjelenő *Szabadság* című lapot mindaddig, amíg a függetlenségi és 48-as párt elveivel megegyezőleg szerkesztik, a párt erkölcsi támogatásban teljes készséggel részesíti.

Mivel a lap 1891. november 12-én megjelent első számából nem áll rendelkezésre Magyarországon példány, ezért nem ismerjük részletesebben a közvetlen célkitűzéseket és programot, de tudjuk, hogy a szerkesztő legfőbb célja az volt, hogy a *Szabadság* az egész amerikai magyarság kiadványa legyen. Másrészt a magyar egyletek szervezésére is vállalkozott, sőt a továbbiakban ezeket egységes szervezetté akarta kialakítani.

Noha nem áll rendelkezésünkre a lap első, programadó száma, 1892. március 10-én rövidített formában megismételte a szerkesztő a célkitűzéseket, és ennek idézése nem látszik érdektelennek:

Lapunk jövő számával betöltjük négy havi pályafutásunkat. Működésünk, tetteink, céljaink és elveink nyitott könyvet képeznek, a melyet mindenki megtekinthet. S a mint a múltban is őrizkedtünk piaci lármát csapva a közönséget magunkhoz csábítani, a jövőben is tartózkodni fogunk a reklám mezejére lépni. . .

Természetesen ez a kijelentés nem jelentette azt, hogy ne közöltek volna lapjukban hirdetést vagy reklámot, hanem ez elsősorban az „önreklámra” vonatkoztatható. Ezután következett a kiadvány irányzatának tulajdonképpeni kifejtése:

Irányunk az lesz, mi volt, független, még pedig a szó legnemesebb értelmében. Az érdemnek elismerést — a gyalázatnak szégyenpadot. A hatalmat csak akkor ösmerjük el jogosnak, ha jogot gyakorol. De a hatalom előtt azért mert erős, mert uralkodik — nem hajtunk fejet soha.

Ígéretekkel, világot felforgató tervekkel nem fogjuk lapunk hasábjait megtölteni, már csak azért sem, mert egy jóízű újdonságot többre becsülünk a be nem váltható ígéreteknel.

Érdekessé, változatossá fogjuk tenni lapunkat, különös gondot fordítva Magyarországra.

Ezután következik az elhagyott haza akkori politikai körülményeihez való viszonyulásuknak a kifejtése:

¹ BATÁRI Gyula: *Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása*. = MKSz 1987. 3. 206–216.

² WARM Miklós: *Kohányi Tihamér élete*. Cleveland 0., 1913. 45–48.

³ KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. II.* Cleveland 0., 1917. 189–194.

Magyarország nagy események küszöbén áll. A forrongó társadalom tudára ébredt annak, hogy a mai állapotok tarthatatlanok. Ezeknek az eseményeknek hű képét akarjuk adni.

A magyar politika terén való hitvallásunk: az önálló független Magyarország.

Ebben el van mondva az is, hogy az olyan kormányoknak, mint a mostani, diadalkocsiját nem fogjuk tolni.

Függetlenségünket nem adjuk fel, tollunkat nem adjuk bérbe. Írunk nyíltan meggyőződésünk szerint.

Ez a meggyőződés pedig azt parancsolja, hogy az amerikai magyarság érdekeiért tántoríthatatlanul küzdjünk. Nem sunyi módon, amolyan „se hús se hal” formán, de leplezetlenül, nyíltan.

Sokak által megirigyelt, de bizony tövises a pályánk, azonban ránk nemcsak erkölcsi, hanem anyagi terheket is ró. Lapunk hetenként kétszer jelenik meg, e szerint kiadásaink kétszer akkorák mint más lapoké.

Tisztelettel felkérjük előfizetőinket, hogy lejárt előfizetéseiket megújítani szíveskedjenek.

E kiemelés há vzlatosan is, de érzékelteti, hogy milyen céljai voltak Kohányi Tihamérnak. Nem tér ki itt a szerkesztő talán a legfontosabb, a magyar egyesületekkel kapcsolatos elképzeléseire. Ugyanis, amint már említettük, szerette volna egységes szervezetbe tömöríteni az amerikai magyar szervezeteket. Már az 1892. év első számában egy közlemény jelent meg: *Felhívás az összes amerikai magyar egyletekhez és egyletekhez nem tartozó egyesekhez* címmel, amelyben lelkendezve jelentették be az Amerikai Központi Magyar Egylet megalakulását:

A philadelphiai magyar egylet mélyen áthatva az eszme magasztottsága által, ez év december 6-án tartott gyűlésében illetékesnek mondotta ki, magát, egy „amerikai központi magyar egyletet” életbehívni. . .

Az „Amerikai Nemzetőr” az „Önállás” és a „Szabadság” ez irányban egy új korszakot nyitottak meg az amerikai magyarság életében.

Ez az egyesítésre való törekvés hamarosan megvalósult, — ha nem is philadelphiai központtal. Az 1892. évi 22. számban már bejelenti a szerkesztőség: „A Magyar Nemzeti Szövetség 1892. március 13-án 1214 taggal megalakult. Ez a nap az amerikai magyarság történetében határköt fog képezni.” Ugyanezen a számon a *Szabadság* lapfeje alatt feltüntették, hogy kiadványuk „A Magyar Nemzeti Szövetség hivatalos lapja”. Majd közölték: „Kötelességünk tudatában igyekezni fogunk ezt a megtiszteltetést kiérdemelni.” Nem kívánunk itt foglalkozni a „Magyar Nemzeti Szövetség” további sorsával, amely intézmény 1894-ben már meg is szűnt; — egyesek szerint azért mert egyszerre kívántak foglalkozni gazdasági, segélyezési, kulturális, társadalmi és nemzeti kérdésekkel.⁴

Közben a lap szerkesztésének szempontjából azt történt, hogy a társszerkesztő Szepeßy József betegsége miatt kivált a munkából. Erről maga Kohányi így írt:

Így maradtam a lap fennállásának tizenkettedik hetében egyedül, üres pénztárral, sok adósággal, kevés előfizetővel. Magamnak kellett végezni mindent, korrigálást, a kiadóhivatali teendőket. Utaznom kellett ide-oda, hogy a költségeket összehozzam, emellett harcolnom kellett azon ádáz támadások ellen, a melyekben más lapok részéről volt részem.

Közben a *Szabadság* ellen megindultak a már jelzett sajtó-csatározások az *Amerikai Nemzetőr* és az *Önállás* részéről. Ezen támadásokra a szerkesztő többször éles hangnemben reagált. Például így:

Azt mondja „Ö” [Önállás] önhitten, hogy a „Szabadság”-ot visszaküldözgetik.

Néhány humoros megjegyzést is hozzáfűz.

Az „Ö” már huszonháromszor jósolta meg kivonulásunkat. Miért nem írja meg[:] az „Ö-ás” korszámra hever a „Magyar Ház”-ban, mert se Péter se Pál nem akarja. . . (Sz. 1892. 41. 1.)

Többek között valamely gyűjtés jelentéktelen segélyösszege vissza nem igazolása miatt támadta Kohányit az *Amerikai Nemzetőr*:

Janson ur az „Amerikai Nemzetőr” június 22-ik számában azzal a váddal lép elő. . . hogy a megküldött 25 cent nyugtázását hasztalan várta[. . .] legpíszkosabb alapokon nyugvó rágalom[. . .]

⁴ KENDE: *i. m.* II. 160.

Ezek a gyanúsítgatások mind arra valók, hogy a „Szabadság” érdekeinek ártsanak, hogy az amerikai magyarságot elidegenítsék az egyetlen magyar laptól, a mely az amerikai magyar munkás osztály érdekeiért síkra mert szállni.

Ezután gúnyosan vág vissza Kohányi:

A „Szabadság”-nak ma már több előfizetője van mint a kilenc éves „Nemzetör”-nek (a magyar kormány által kegyelemképen megrendelt példányokat nem számítva be).

A *Szabadság*nak négy lappal kellett megküzdenie, amint a szerkesztő az 1892. évi 43. szám 1. oldalán meg is írta: ezzel a „rossz” újsággal négy lap foglalkozik minden héten. . .

Az „Ö” június 25-ik számában kijelenti, hogy a „N-r”-rel szövetkeztek a „Szabadság” ellen. . .

Szóval, most már tudjuk, az Ö-s és a N-r miben sántikálnak. Háít szövetkezzenek, hogy hol egyik hol másik rágalmazzon. . .

Sajnos a személyeskedő, sokszor durva hangnem még hosszú ideig egyik jellemzője volt az amerikai sajtónak. Viszont sajtótörténeti érdekességgként tarthatjuk számon az idézett cikk azon részét, amely az *Amerikai Nemzetör* nagyobb számú magyarországi, a kormány részéről „kegyelemképen” történt megrendeléséről tesz említést.

Egyébként maga a *Szabadság* jellegében és külső megjelenési formájában nem sokban különbözött az *Amerikai Nemzetör*től. Még rovatai is hasonló jellegűek voltak. Lényegében a fő célkitűzés itt is az egyesületek híreinek, eseményeinek közlése volt, hiszen az amerikai magyarok elsősorban ezen közlemények miatt fizettek elő a lapra.

Általában a *Szabadság* első oldalán a vezércikkek foglaltak helyet, valamint a lappal kapcsolatos közlemények, vagy valamely aktuális amerikai eseménnyel, egyletekkel foglalkozó hír. Nagy gondot fordítottak arra, hogy az óhazában történő eseményekről az akkori lehetőségekhez viszonyítva gyorsan tájékoztassák az olvasókat. Mivel az előfizetők nagy többsége kétkézi munkásokból tevődött össze, volt *Munkás hírek* rovat is. A friss hírek megküldésére felkérték az olvasókat is: „Felkérjük lapunk b. olvasóit, hogy az egyes munkás híreket velünk közölni szíveskedjenek. Ezzel honfitársaknak tesznek szolgálatot.” (Sz. 1894. 48. sz. 2. p.) Sokszor a munkalehetőségekről is tájékoztattak, de közöltek például ilyen jellegű hírt is: „— A Wayne Iron Work igazgatósága a munkások bérét önként emelte fel tíz százalékkal s kilátásba helyezte, hogy ismét fel fogja emelni béreiket. . .” (Sz. 1894. 48. sz. 2.)

A *Világ folyása* című rovatban az Egyesült Államokon és Magyarországon kívüli híreket közölték.

Az *Egyleti útmutató*ban voltak olvashatók a magyar egyesületekkel kapcsolatos kisebb hírek. A következő közleményt azért érdemes idézni, mert bizonyíték arra, hogy némely magyar egylet saját könyvtárral is rendelkezett:

New Yorki I. magyar önképző egylet

Helyisége 318 Houston utca. . .

Díszgyűléseit minden hó első vasárnapján, heti gyűléseit hétfő este tartja.

Elnök Angyalffy Endre. . . könyvtárnok Markovics E.

Könyvtár nyitva este 8–10-ig. (Sz. 1892. 3. sz. 4.)

Ilyen és hasonló jellegű híradások sok esetben szinte egyetlen forrásai, bizonyítékai némely amerikai magyar egylet létezésének.

A Cleveland várossal kapcsolatos híreket, tudósításokat is külön rovatban közölték. Minden szám tartalmazott szépirodalmi jellegű anyagot, ezek igen jelentős része folytatásokban jelent meg. Például 1894-ben Justh Zsigmond *Delelő* című írását, Mikszáth Kálmántól *A táborszernagy halálát* jelentették meg. Jókaitól Gárdonyitól is gyakran közöltek. Sajátos módon — az akkori szokástól eltérően — többek között Gárdonyi Gézának honoráriumot is fizettek, dollárban. Ezt a juttatást a nagy író levélben köszönte meg Kohányinak, és később is összeköttetésben maradtak. Részleteket közlünk az egyik levélből:

Eger, 1905. augusztus 11.

„Tisztelt Szerkesztő Uram!

Én ugyan régen tapasztalom, hogy az amerikai lapok, még az angolok is szedegetnek a munkáimból, de egyedül az Ön becsületes lelkében mozdult meg a méltányosság érzése. Fogadja hálás köszönetemet az Oceánon átröpített bankókért.

Szíves ajánlatára pedig ez a válaszom:

Új Göre-könyvet írni ez idő szerint nincs a munkasoromon. Hála Istennek most már azt írhatom, a mit magam akarok: bármit írok, nem penészedik meg a fiókomban. Göre-dolgokat tehát most már ritkábban faragok.

Erdekes lenne és bizonyára nagy feltűnést keltene, ha megegyezésünk sikerülne. De ha nem is lesz belőle semmi, én magát a gondolatot is köszönöm. Mi ugyanis az óhazában mindig örülünk, valahányszor azt látjuk, hogy az Amerikába sodort magyarok érzelmei egységben maradtak velünk.

Tiszteelő híve:

Gárdonyi Géza, s. k.⁵

Feltehetően Gárdonyi népszerű Göre Gábor figurájának amerikai utazásáról írott regényt kért Kohányi. Gárdonyi Géza 1912-ben a lap alapításának huszadik évfordulója alkalmából is köszöntötte a szerkesztőt és egyben a *Szabadságot*:

... A te lapházad világító torony lett a Kolumbus világrészében szerteszórt testvéreinknek. Az óhaza ott szorít kezet mindennap az új hazával. Az új haza ott kérdi meg mindennap: mik történnék otthon?

A te lapod suhogása, a magyar föld szellőjének susogása az idegenbe vándorolt milliányi magyar szívnek!...

A lapban többször jelezték, hogy a kiadóhivatalban magyar nyelvű könyvek vásárolhatók. Kohányi Tihamér maga is állított össze angol-magyar nyelvkönyvet.

Könyvek és naptárak.

Lapunk kiadóhivatalában mindennemű imakönyvek, regények, olvasmányok és az 1892 évre szóló naptárak kaphatók. (Sz. 1892. I. sz. 3.)

Sokszor az éppen kapható könyvek felsorolására is sor került.

Talán legérdekesebb és legolvasottabb része volt a lapnak a hirdetés rovat, amely rész rendkívül fontos szerepet játszott az amerikai magyarok életében, hiszen egymás kölcsönös segítségét is lehetővé tette.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a kortársak szerint Kohányi Tihamér vállalva az esetleges anyagi hátrányokat is, az amerikai magyarság számára károsnak ítélt hirdetéseket, reklámokat nem volt hajlandó közzétenni lapjában:

... felállította azt az elvet, hogy az amerikai magyar lapszerkesztőnek gondosan ellenőriznie kell lapja hirdetési rovatát és nem szabad a lapban kiadni a szédeltési szándékokat takaró hirdetéseket...

Kohányi tisztában volt azzal, hogy ha ő elfogadja olyan telepítések hirdetéseit, a melyek nem lelkiismeretes emberek kezeiben vannak, akkor évente sok ezer dollár hirdetést kaphat...

Aranybánya-részvényeket nem hirdetett Kohányi a lapjában soha... a hiénák hirdetéseit se lehetett becsempészni sehogyan.⁶

Természetesen egyéb kisebb-nagyobb rovatok is feltűntek a *Szabadságban*, majd megszűntek. Például az *Egyről másról* rovat, amely elsősorban rövid kuriózum jellegű híreket közölt.

Kohányi szerkesztésében a lap hamarosan fellendült, emelkedett az előfizetők száma, számos kezdeményezésére, polémiáira felfigyeltek Amerika-szerte. 1897-ben már azt közölhette, hogy a „legnagyobb magyar lap az Egyesült Államokban. (Liberty) Hungarian weekly. The largest Hungarian Paper in the

⁵ WARM: i. m. 94.

⁶ WARM: i. m. 88–89.

United States.” (Sz. 1897. 2. sz. 4.). Ugyanebben az évben Kohányi beolvasztotta lapjába a New York-i *Magyar Híradót*. Ezt a körülményt is feltüntette a címfejen. 1899-ben kiadta az első színes karácsonyi számot. Majd büszkén jelenthette a huszadik század első évében, hogy az akkor létező 186 amerikai magyar egyletből „143 a „Szabadság”-ban hirdette egyleti ügyeit. . . ” (Sz. 1901. 1. sz. 2.)

Mivel itt nem lehet célunk a máig megjelenő lap teljes történetének a feldolgozása, csupán csak az alapító szerkesztő Kohányi haláláig terjedő korszakkal foglalkozunk.

Jelentős sikernek minősíthető az amerikai magyar sajtó kezdeti korszakának viszonylatában, hogy megérte alapításának tizedik évfordulóját és képes volt a további évtizedekben is fenntartani magát. Kohányi elérte, hogy a *Szabadság* az amerikai magyarság legjelentősebb orgánumává vált és hogy az ekkor még hetenként megjelenő kiadvány (utóbb hetenként kétszer látott napvilágot, napilappá pedig 1908-tól alakult) jelentős hatást tudott gyakorolni a magyar kivándorlókra. Az alapítás tizedik évfordulójára 72 oldalas emlékszám is megjelent. A kiadványra felfigyeltek a hazai politikusok és újságírók is — általában is ekkoriban indultak meg a hivatalosnak minősíthető kapcsolatok a hazai szervek és az amerikai magyarok között. Köszöntötte a lapot Széll Kálmán miniszterelnök, üdvözölték Wlassics Gyula és Darányi miniszterek, de számos amerikai vezető (szénátorok) is.

A kapcsolatfelvételnek jelentős állomása volt, hogy nemzeti zászlót küldtek az amerikai magyarságnak. Erről a következőképpen számolt be a lap:

Isten Hozott Édes Anyánk!

Ezerkilencszázhétödik augusztus harmincegyedik napja arany betűkkel lesz Amerika magyarsága történetének a lapjaira feljegyezve.

Ezen a napon ér partot az a zászló, a melyet a magyar nemzet az „Országos Nemzeti Szövetség” útján az amerikai magyaroknak ajándékozott. . .

Az eddigi előkészületekből ítélve a New Yorkban lefolyandó ünnepek felül fognak múlni minden eddig rendezett magyar ünnepet. . .

Kohányi Tihamér.

(Sz. 1902. 35. sz. 14.)

Egyébként a zászló érkezésével kapcsolatban is adódott támadás, ugyanis az volt ráhímezve, hogy „Hazádnak rendületlenül légy híve oh magyar”. Ezt az idézetet a korabeli amerikai pánszláv sajtó amerikaellenes megnyilvánulásnak tüntette fel; feljelentést is küldtek az Amerikai Egyesült Államok elnökének. Az ügy tisztázódásáig számos cikk foglalkozott a témával a *Szabadság* hasábjain.

Az 1902. év másik nagy eseménye a debreceni Tóth András — Tóth Árpád költő édesapja — által készített clevelandi Kossuth Lajos-szobor felállítás volt, a nagy magyar államférfi születésének századik évfordulója alkalmából. Ekkor finom papíron külön „Kossuth szám”-ot adtak ki (Sz. 1902. 39. sz.), amelynek címdalán a valóban szép szobor nagy méretű képe látható. A szoboravatási ünnepségekről így számolt be később a lap:

Szombaton este a Clark ucai Hungarian Hall-ban ismerkedési estély volt. . .

Sok lelkes beszéd hangzott el itt is. Az estélyről Kossuth Ferencnek és Tóth András szobrának üdvözlő táviratot küldtek. . . Kossuth dicső ércalakja előtt meghajolván Amerika népe, mű alkotóját szívből üdvözljük.

Nagy lelkesedést keltett Zseni József beszéde, aki szóba hozta, hogy az amerikai nemzet szívességét viszonzandó Washingtonnak kellene szobrot állítani Budapesten.

(Sz. 1902. 40. sz. 1.)

A terv Kohányi és a *Szabadság* nem csekély mértékű közreműködésével végül 1906-ban valósulhatott meg, a liberális szellemű Bárczy István akkori budapesti polgármester tevékeny segítségével.

Jelentős esemény volt a lap életében, hogy 1909-ben Fecső Imre hírlapját, a *Magyar Napilapot* — amely kiadvány „Az első amerikai magyar napilap”-nak hirdette magát — sikerült magába olvasztania. Története folyamán a legnagyobb elismerésben alapításának huszadik évfordulója alkalmából volt része a *Szabadságnak*. Ekkor is kiadtak egy díszes, vastag jubileumi számot. Az ez alkalomból rendezett banketten — amint már említettük — megjelent Clevelandben Taft, az Egyesült Államok akkori elnöke is.

A *Szabadság* első korszakának az alapító szerkesztő Kohányi Tihamér 1913-ban, nem sokkal az évforduló után bekövetkezett hirtelen halála vetett véget, a lap további történetével itt már nem kívánunk foglalkozni. Kohányi politikai arculatának mai megítélése a szakirodalomban nem túl kedvező, elsősorban

az akkori hazai nemzetiségek kivándoroltjaival kapcsolatos néhány megnyilatkozása miatt. Kohányi Tihamér mellett felhozható, hogy jelentős része volt egyesületek szervezésében, megerősítésében és sajtónyilvánossághoz való juttatásában. Tevékenyen részt vett a clevelandi Kossuth- és budapesti Washington-szobrok felállításával kapcsolatos mozgalmakban. Erőfeszítéseket tett, hogy a kivándorolt magyarság ne szakadjon el az óhazától. Azt is el kell ismerni, hogy az ő személyes erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a lap színvonala — különösen a századforduló után — emelkedett. Teret biztosított lapjában az amerikai magyar íróknak, művészeknek. Végül megállapíthatjuk, hogy a *Szabadság* évfolyamai ma is egyik legfontosabb forrásai az amerikai magyarság történetének.

BATÁRI GYULA

Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt”) Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya. Zs. Szabó Sándor kisgazdapárti, majd parasztpárti politikus volt. 1892-ben született Mezőcsáton (Borsod megye), kisnemesi eredetű, módos paraszt családban. A helyi elemi iskola végzése után a jóeszmű gyereket a sárospataki kollégiumba adták tanulni. Mivel szüleinek a gazdaságban szükségük lett rá, két év elvégzése után abbahagyták vele a tanulást.¹

A politika iránt érdeklődő fiatal gazdaemberként az 1930-as évek elején belépett a Független Kisgazda, Földmunkás, Polgári és Agrárpártba. Jelentős része volt abban, hogy az 1935-ös választásokon a mezőcsáti választókerületben a kormánypárti Purgly Emillel szemben Echardt Tibort, a Kisgazdapárt vezérét választották meg képviselőnek.²

Feltehetően 1937-ben vagy 38-ban kapcsolatba került az akkor már a Kisgazdapártba átlépett Bajcsy-Zsilinszky Endrével. A nagy politikus az említett években egy alkalommal mezőcsáti lakásán is meglátogatta Zs. Szabó Sándort.³ A szorosabb kapcsolat jele, hogy a politikus budapesti találkozásukkor, 1939. január 19-én dedikálta neki *Egyetlen út: a magyar paraszt* című munkáját, amely 1938-ban jelent meg, a Kelet Népe kiadásában. A politikus a könyvbe az alábbi sorokat írta: „Zs. Szabó Sándor uramnak régi barátsággal Bajcsy-Zsilinszky Endre.”⁴

Zs. Szabó Sándor élete végéig büszke volt a dedikált könyvre, 1957-ben, amikor Szénási Géza legfőbb ügyészhez beadványt intézett a kuláklistáról való törlése érdekében, rehabilitációjának egyik indokaként hozta fel Bajcsy-Zsilinszkyval való egykori barátságát.⁵

Végül mint utolsó ütköztető, mint politikai múltam legszebb emlékét, még csak egyet említek. Vértanúhalált halt Bajcsy-Zsilinszky Endre is kitüntetett. Barátjának fogadott. „Egyetlen út: a magyar paraszt” dedikált, s mai is ereklye gyanánt őrzött könyvével megajándékozott.

En pedig 1947. március 15-én, a dicső 1848-as szabadságharc 99. évfordulóján, a mezőcsáti hősi szobornál, a megváltozott és felszabadult magyar nép nevében emlékbeszédrel rőttem le iránta a kegyelet adóját, s amely beszédemhez a Kommunista Párt akkori mezőcsáti titkára, Jobbágy János az első között gratulált.

Büszke voltam — bárha meghagytak is kuláknak, belső ellenségnek — arra, hogy neki voltam barátja, követője. Neki, a halhatatlan nagy magyar szabadsághősnek, nem pedig — mint annyi reakciós érzelmű rehabilitált kulák — a hírhedt, jogtipró és népelnomó Borbély-Maczkynak.⁶

Zs. Szabó Sándort az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a „nagygazdáknak nem tetsző” vélemény kinyilvánítása miatt kizárták a Kisgazdapártból. Ezt követően belépett a Veres Péter vezette Nemzeti Parasztpártba.

Az 1940-es évek végén számos gazdatársával együtt kuláklistára helyezték. A nagy beadás, a sok adó és az állandó zaklatások miatt 1952-ben 100 hold földjét az államnak ajánlotta fel, s elment a diósgyőri

¹ Zs. Szabó Sándor személyes iratai (birtokomban).

² Uo.

³ Özvegy Zs. Szabó Sándorné (Mezőcsát) személyes közlése.

⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre könyve (birtokomban).

⁵ Zs. Szabó Sándor levele a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészségének. Mezőcsát, 1957. (Kézírt levélfogalmazvány.)

⁶ Borbély-Maczkay Emil Borsod megye főispánja volt 1944-ig.

nehézszerszámgépgyárba segéd munkásnak. Innen ment nyugdíjba, az 1950-es évek végén. Mint nyugdíjast nagy földszeretete a helyi mezőgazdasági termelőségvetkezet soraiba vitte, ahol még néhány évig dolgozott.⁷ 1971-ben halt meg, földi maradványait a helyi temetőben hantolták el.⁸

A könyv dedikálójá, Zs. Szabó Sándor Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó emlékei adalékokat szolgáltatnak a nagy politikus még mindig hiányzó életrajzi monográfiájának elkészítéséhez.

SZECSKÓ KÁROLY

⁷ Özvegy Zs. Szabó Sándorné személyes közlése.

⁸ A mezőcsáti temetőben lévő sírkövén olvasható halálozási dátuma.

Dézsi Lajos kézírathagyatéka. Összeállította MONOK István. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria, Tomus X.) Szeged, 1989. 113. p.

Dézsi Lajost nemcsak mint József Attila professzorát és segítőjét tartjuk számon, hanem mint a régi magyar irodalom jeles és termékeny kutatóját is. Hagyatéka a Szegedi Egyetemi Könyvtárba került, s méltatlan körülmények között ott hevert jó fél évszázadig. A kéziratár kezelői és a szegedi irodalomtörténészek ismerték ugyan az anyagot, néhány szép tanulmány is készült belőle, de igazán használhatóvá csak mostani feltárása után vált.

Monok István rövid előszavában végigköveti Dézsi Lajos életútjának főbb állomásait a debreceni Református Teológiai Akadémiától, berlini és budapesti tanulmányain át egészen a Kolozsvári Magyar Kir. Ferenc József Tudományegyetemig. Erdély megszállása után az egyetemet követve ő is Szegedre költözött, s folyamatosan viselt különböző egyetemi tisztségeket. 1921–1932-ig a Magyar Irodalomtörténeti Társzék vezetője volt, s közben dékán (1922–1923.), prodekan (1923–4.), rektor (1928–29.) és prorektor (1921–22., majd 1929–30.). Az Akadémia 1923-ban emelte rendes tagjai sorába.

Ismeretes, hogy a szegedi egyetem irattára elpusztult. Szerencsére Dézsi hagyatékában — s más professzorokéban is — számos az egyetemi élettel kapcsolatos irat található, amelyek ugyan nem pótolhatják a dokumentumokat, de főbb vonalaiban rekonstruálhatóvá teszik az egyetem történetét. Különösen gazdag ilyen szempontból, számos tisztségéből következően, Dézsi Lajos hagyatéka. Előadásainak szövegén, diákjainak névsorán át a különböző egyetemi rendezvények napirendjét feltüntető meghívókra, az összejöveteleken készített jegyzeteire gondolunk itt elsősorban.

A hagyatéknak igen gazdag szövegmásolatokban, melyek nagyjából Dézsi autográf, s rendkívül pontos másolatai 16–17. századi irodalmi szövegekről, de akadnak fotókópiák is. E másolatok értékét növeli, hogy vannak köztük olyanok is, melyek eredetije időközben elpusztult, illetve amelyek hozzáférhetetlen erdélyi közgyűjteményben lappanganak.

Dézsi Lajost azonban nemcsak irodalomtörténésként tartjuk számon, hanem mint bibliográfust is. *Adalékok a magyarországi nyomtatványok bibliographiájához* c. műve ma is sokat forgatott kézikönyv. A legnagyobb szolgálatot azonban Apponyi Sándor *Hungariájának* befejezésével és saját alá rendezésével tette tudományunknak. Az ő gondozásában jelent meg 1925-ben a 3. és 4. kötet. (Apponyi Sándornéval folytatott levelezése szintén megvan a hagyatékban.)

Kiterjedt levelezése külön is figyelmet érdemel. Csaknem valamennyi, a korban jelentős irodalomtörténésszel, történésszel levelezésben állott, tudománytörténeti szempontból tehát nem mellőzhető az anyag. A levelezés betűrendben került közlésre, de a levélírók nem szerepelnek — sajnos — a mutatóban, melynek azonban nem ez a legnagyobb hibája. A számok nagyobbik része, mintegy 80%-a hibás. Nehéz kideríteni ennek okát. Úgy véljük, hogy a 177. tétel után utólag beszűrt egyet a szerző, de ezt nem korrigálta az előzőleg már elkészült mutatóban. Akárhogy is történt, kár érte, mert különben csak dicsérnünk kell Monok Istvánt, aki szakítva a szegedi Egyetemi Könyvtár korábbi munkatársainak gyakorlatával, nemcsak a maga számára aknáztta ki Dézsi Lajos hagyatékának kincseit, hanem a gyűjtemény rendezése után — számos tudományág hasznára — annak katalógusát is közzétette.

KÖHEGYI MIHÁLY

Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubilæums des Missale Aboense. Hrsg. v. Esko HÄKLI und Friedhilde KRAUSE. Berlin, 1988. 107 p.

Az első finnországi nyomtatott könyv megjelenésének 500. évfordulóján a helsinki egyetemi könyvtár a berlini Staatsbibliothekkal közösen egy kisméretű, szerény kiállítású, de gazdag tartalmú tanulmánykötetet adott ki. A németországi közreműködést és a kiadvány német nyelvét részben az indokolja, hogy Finnország nyomdászatának megszületésében jelentős szerepet játszottak a német nyomdászok, részben pedig az az általunk is jól ismert körülmény, hogy a kis népek csak valamely világnyelven léphetnek ki a nyelvi elszigeteltségük okozta ismeretlenségből. (Ez vonatkozik sajnos még a két legnagyobb finnugor származású népre is, hiszen nyelvrokonságunk ellenére sajnos – még egymás között is – mi is közvetítő nyelvekre vagyunk rászorulva.) E kis kötet tanulmányai segítségével éppen a finn könyvtörténet néhány fontos területéről kapunk tájékoztatást.

Ismeretes, hogy Finnország a 12. század közepétől 1809-ig a svéd birodalom része volt. Ez a körülmény, valamint a reformáció 16. századi viharos évtizedei magyarázzák, hogy a finnországi könyvkiadás csak vontatottan indulhatott meg. A finnországi könyvtörténet kezdetének tekintett *Missale Aboense* 1488-ban, a turkui püspök megrendelésére, Bartholomäus Ghotan lübecki nyomdájában készült. E mű volt az egyetlen ősymtatványuk. A második Finnország számára nyomtatott könyv, a *Manuale seu Exequiale Aboense* című szertartáskönyv csak 1522-ben látott napvilágot Halberstadtban, az utolsó római katolikus turkui püspök rendelkezése.

Pedig – miként a múlt századi kutatások kiderítették – a középkori Finnországban tekintélyes könyvgyűjtemények voltak, ezeknek azonban csak a töredékei maradtak fenn. Magából a *Missale Aboense*-ből csak egyetlen pergamen-példány maradt fenn, de a töredékekből három példányt állítottak össze. 1971-ben faksimile-kiadás készült, melyet a jubileum alkalmából ismét kiadtak.

A kötet írásai a finn könyvtörténet kezdetén kívül (Esko Häkli: *Entstehung und Entwicklung des finnischen Buches*) megvilágítják a finn könyvkultúra egyéb fejezeteit is. Így olvashatunk az észak-európai könyvkereskedelem kibontakozásáról (Holger Nickel: *Zu Buchhandel und Buchproduktion im nordeuropäischen Raum der Inkunabelzeit*), 18. századi könyvtárakról (Folke Nyberg: *Eine Bibliothek aus dem 18. Jahrhundert in Porvoo*), a 17–18. századi finn tudósokról (Anto

Leikola: *Finnische Gelehrte im 17. und 18. Jahrhundert*), a finnországi bibliofiláról (Jarl Pousar: *Bibliophilie in Finnland*) és hasonló témákról.

A kiadvány értékes információkat tartalmaz azok számára, akik a finn művelődéstörténetben kevésbé járatosak. Ez sajnos sokunkról elmondható, pedig éppen e tanulmányok bizonyítják, hogy ha a nagy földrajzi távolság miatt a két nép között, elválásuk óta aránylag kevesebb volt is a kapcsolat, az európai kultúrába való beilleszkedés és az azért vívott küzdelmek terén számos analógia és sorsközösség mutatható ki, még a könyvtörténet keretében is.

KÓKAY GYÖRGY

Walter Lukan–Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich. Verzeichnis der Bibliotheken, Institute, Archive und Museen. Wien–München, 1990. Verlag für Geschichte und Politik–R. Oldenbourg Verlag. 168. p.

Az Ausztriában a kelet-, közép-, kelet-közép- és délkelet-európai kérdéseket kutató nélkülözhetetlen segédkönyvet kapott kézbe ezzel az intézmény- és kutatóhely-jegyzékkel. Látszatra alig több, mint egy szokásos címjegyzék, valójában éppen a rendkívül alapos leírás teszi lehetővé, hogy nemcsak az egyes könyvtárak, intézményi könyvtárak, intézetek, múzeumok gyűjtőkörét, anyagának jellegét és – nem utolsósorban a „keleti” – cserepartnerek jegyzékét kapjuk meg, hanem ennél jóval többet: az osztrák „keleti” érdeklődés tagozódását, egy tudománypolitika területi megoszlását, valamint (ha címszavakban is) intézmény- és gyűjteménytörténetet. Ilyen módon betekintést nyerhetünk az osztrák kutatási lehetőségekbe és kutatási irányokba egyszerre; az ötféle név- és tárgymutató (intézményi jegyzék területi – városi – megoszlás szerint, az intézmények ábcérendbe sorolt jegyzéke, személynévmutató, a publikációk mutatója, a kutatott régió, illetve a tárgykörök mutatója) kitűnően eligazít; bármely oldalról igyekszünk információt kapni, sokoldalú és megbízható ismeretekkel fogunk rendelkezni. Az egyes „szócikkek” felépítése ekképpen alakult: az intézmény neve, címe, telefonja, vezetője, a tudományosan minősített munkatársak száma, a használat-, igénybevétel köre, nyitvatartási idő, az állomány (mennyiség, jelleg), gyűjtőkör, különleges gyűjtési terület, a gyűjtemény leírása (mikor alapították, mit tartalmaz az anyaga, különlegesen érdekes vagy fontos anyag stb.), katalógusok, az intézményről kiadott, jelenlegi legfontosabb publikációk, tudomá-

nyos kapcsolatok és cserepartnerek, az intézményről szóló összefoglaló szakirodalom. Az intézmények, könyvtárak jelentőségének megfelelően terjedelmesebb vagy rövidebb a megfelelő szócikk, s természetesen elmaradnak egyes információk ott, ahol erre nincs szükség, illetve bővül más információkkal, ahol az intézménynek és könyvtárnak lényeges közölnivalója akad.

Az ilyen jellegű összeállítást a kutatói igény és a megnövekedett tudományos érdeklődés indokolja. Ausztria mindig is fontos szerepet töltött be a magyar és a környező sláv népek kulturális életében, Bécs jó darabig a szlavisztika egyik központja volt; s az évezredek történelmi, dinasztikus, főúri és egyéb kapcsolatok eredményeképpen bécsi és általában ausztriai könyvtárak őriznek sok olyan hagyatékot, amelyek ismerete nélkülözhetetlen az egyes nemzeti történetek és művelődéstörténetek szempontjából. Az Ausztriában található kelet- és délkelet-, valamint közép- és kelet-közép-európai anyag felmérése, lelőhelyeinek rendszerbe és rendbe foglalása így a kutatás előfeltételének minősül, kíváltképpen, ha a megkönnyebbedett utazási-kutatási ösztöndíj lehetőségekre gondolunk. Különösen hasznos az egyes egyetemi (tanszéki) könyvtárak anyagának ismeretése, hiszen ezek általában elveszték a kutatók szeme elől, és inkább csak az egyetemi szeminaryumok résztvevői előtt voltak nyitva. Jóllehet megbújhatott számos, a kutatás szélesebb köre számára izgalmas, feldolgozásra váró anyag.

A rendkívül gondos munkával, alapos gyűjtéssel előkészített kötet minden kutató számára igen fontos segédeszköz, és kívánatos volna más országokban is hasonló anyag nyomdába adása, megjelentetése.

FRIED ISTVÁN

BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hg.: Ludwig RICHTER und Heinrich OLSCHOWSKY. Leipzig, 1990. Bibliographisches Institut. 400 p.

Feltehetőleg az utolsó könyvek egyike, amelynek kolofonjában ezt a jelölést találjuk: Printed in the German Democratic Republic. S amikor üdvözölve a történelmi változásokat, mégis vegyes érzelmeinkről számolunk be, ez annak szól, vajon különféle intézmények munkatársaitól a jövőben fogunk-e kollektív tevékenység eredményeképpen ilyen és ehhez hasonló — anyagában jórészt nélkülözhetetlen információkat tartalmazó — kézikönyveket kapni? Vajon az egyes projektumok szűkre méretezett személyzete képes lesz-e majd ilyen.

igényében impozáns, kilenc nagy irodalmi területet átfogó vállalkozás teljesítésére ennyire rövid idő, mintegy három és fél esztendő alatt. (Az utolsó hivatkozások 1988-as munkákra vonatkoznak.) S ha számos kifogást emelhetünk is a tényanyagot illetően, ezért nem a gyors munkát, inkább a helytelen gyakorlatot tesszük felelőssé: a lektorálás munkáját ugyanis nem helyi erőkre, hanem az egyes nemzeti irodalomtudományok képviselőire kellett volna bízni, így számos (kisebb-nagyobb) tévedés elkerülhető lett volna.

A jól szervezett kollektív munka iránt érzett nosztalgianak azonban határt szab a lexikon „szellemisége”, amely híven fejezi ki az egykori NDK irodalom- és tudomány szemléletét, mely a valóban irodalmi-esztétikai tényezőkkel és jelenségekkel szemben majdnem több helyet biztosít az ideológiának, s a nagy és európai jelentőségű irodalmi irányok között a valójában sosem pontosan meghatározott és kiemelkedő alkotásokkal aligha dicsekedhető „szocialista realizmus”-t melegen méltatja (elhallgatva természetesen, hogy az öreg Lukács György szerint Szolzsenyicin a „szocialista realizmus” legújabb irodalmának legjelentősebb képviselője). Ugyancsak ideológiai és nem esztétikai mérlegelés alapján került a „proletarische Literatur” a kiemelt szócikkek közé, hasonlóan a „Literatur des antifaschistischen Widerstands 1939/45” szócikk, amely a jelzett évszámokat megelőző példákat is hoz, egyébként helyesen, amely viszont ugyanakkor a korszak stíluspluralizmusa miatt jószerivel mellőzni kényszerül azt a fundamentális kérdést: a korszak üldözött költői miképpen teremtik meg műveikkel a valóságban nem létező harmóniát, a klasszikus forma és a mondandó szigorúsága miképpen fejezi ki élet és irodalom diszkrépanciáját.

A kötetnek feltétlenül érdeme, hogy a tizenöt szerző azonos elvek szerint építette föl szócikkeit, s az egyes területekre eső szócikkek arányát is megfelelőnek mondhatjuk. 33 általános jellegű szócikk (stíluskorok, áramlatok, irányok, szellemi mozgalmak) mellett az albánra 11, a bolgárra 31, a jugoszláv népek irodalmára 30, az újjörögre 20, a lengyelre 45, a románra 28, a szlovákra 25, a csehre 31, a magyarra 34 szócikk esik. A Teleki Könyvtár a magyar és a román szócikkek között egyként említettk, jóllehet a 18. századi Erdély főura, Teleki Sámuel intencióinak ez aligha felel meg. Más kérdés, hogy az átfogó, szinte valamennyi irodalom jelenségeit magukba foglaló címszavak a fenti látószölgas egyenlőtlenségeket elsimitják, mindenütt vagy az esetek többségében arányosan tárgyalva az irodalmakat. Csak arról feledkeztek meg a szer-

kesztők (vagy túlzott óvatosságból tértek ki a feladat elől?), hogy legalábbis 1944-ig nemcsak jelentős számú német ajkú lakosság élt az általuk Ost- und Südosteuropának (általunk Ostmitteleuropa und Balkannak) nevezett területen, hanem ez a német ajkú lakosság számottevő, a 20. században pedig világirodalmi jelentőségű szerzőket és műveket adott. Nem tudom, milyen meggondolás alapján került a „rumänische Literatur” szekciójába a *Neue Literatur* c. folyóirat, amely 1949-től Temesvárt, 1956-tól Bukarestben jelenik meg, előbb fél-évenként, majd kéthavonként, végül havonta. Ez az egyetlen nyom árulkodik arról, hogy a régióban német ajkúak éltek, illetve élnek, ez az önmagában jelentős, de manapság sem az egyedüli produkciója a régió németiségének. Például a prágai német irodalom (Kafka, Max Brod stb.) vagy az 1944-ig megjelenő *Pester Lloyd*, a *Prager Tagblatt*, *Prager Presse* (hogy csak néhányat említek a fölösen szaporítható hiánylistából) ebbe a lexikonba kíváncszott volna, hiszen nem a sajnálatosan és kényszerűen megfoglyatkozott számú romániai németek lapja volt az egyetlen, amely közvetítő szerepet vállalt egy anyanyelvi irodalom és a német nyelvű olvasók (illetve a világirodalom) között, hanem a prágai *Ost und West* vagy a ljubljanei *Carniolia*, a horvátországi *Luna* vagy *Der Pilger*, de említhetjük a *Pesther Tageblattot*, a *Pester Zeitungot* is. S ha – egyébként üdvözlésre méltó módon – szócikket kapunk „Jiddisches Theater” címen (jó lett volna a jiddis nyelvű irodalomról is olvasni!), akkor a régióban sokáig sikeres német nyelvű színházakról miért nem? Csak mellékesen: a pesti Német Színház 1812-es megnyitójára Beethoven komponált ünnepi nyitányt. Azt általában elmondhatjuk, hogy ahol bonyolultabbnak tetsző, a hagyományos keretekbe nem férő jelenségekről volt szó, ott a szerzők lemondtak annak tárgyalásáról: jó példa erre a „Nationaltheater” címszó. Míg a szlovák részben legalábbis említik a mozgalommal fejlődő „Laienspiel”-t, addig a szerb (illetve „jugoszláv”) részben nem kerül sor annak említésére, hogy a szerb színház az atyja, Joakim Vujić nem csupán fordított magyarból, hanem magyar színesekkel közösen produkált színelőadást Pest-Budán. Ám jellemző az is, hogy a valójában együvé tartozó vagy egy címszó alatt tárgyalható műfajokat, jelenségeket nemzeti irodalmak szerint szét-szabdadják, s így lényegében ismétlésekre kényszerülnek; s ami még nagyobb hiba: a hasonlóságokra jórészt nem derül fény, és így nemzeti irodalmi jellegzetességként tekintik ki, ami irodalmak meghatározott fejlődési fázisában szinte törvényszerű. Bolgár–jugoszláv (persze, nem szlovén)–

román „Heiduckenlieder”-ről olvashatunk és külön „Kleftenlieder” címszó alatt újjörög népénekéről, viszont elmarad a magyar betyárénekek említése. Ugyancsak külön esik szó a román popo-
ranizmusról; „Volkstümpler-Schriftsteller” címmel a magyar mozgalomról, s nem esik szó a ruraliz-
musról, majd ismét külön írnak a magyar szociog-
ráfiáról (mint jórészt magyar írók törekvéséről), s így az ideológiai gyökerekben mutatkozó hason-
lóság, majd a paraszt-kultusz fölerősödése, a pa-
rasztregények szerepe, expresszionizmussal érint-
kező előadásmódja közös jellemzőként nem emlí-
tetik. Ugyancsak elfeledkeztek a szerkesztők arról,
hogy az ariánusok nemcsak Lengyelországban te-
vékenykedtek, hanem, mint erről több nem magyar
nyelvű monográfia tanúskodik, Erdélyben is, nem
is szólva a lengyel–magyar kulturális-politikai ka-
pcsolatokkal foglalkozó lengyel, magyar, német és
angol nyelvű szakmunkákról, továbbá a kötet 12–
13. lapján található magyar kézikönyvekről. *Pla-*
men címen kizárólag horvát lapról ír a kötet, a
cseh *Plamen*ről nem; a neoklasszicizmusról úgy
esik szó, mint 1945 után keletkezett lengyel iro-
dalmi mozgalomról, jöllehet az olasz irodalomtu-
domány „gusto neoclassico”-ját a magyar iroda-
lomtörténész Szauder József a magyar klassziciz-
musnak kései szakaszára alkalmazta, és ezen bí-
rálat szerzője a fogalmat érvényesnek vélte és vé-
li a kelet-közép-európai irodalmaknak a romanti-
kát megelőző, másutt közvetlenül elébe játszó pe-
riódusára (bár a „klasszicizmus” címszóban fölve-
tődik ez a probléma). Ennek megfelelően elna-
gyoltnak és pontatlannak tartom azt, amit a szent-
imentalizmus és a romantika viszonyáról írnak
a szerzők („gelegentlich verflochten, oft aber im
Widerstreit von ihnen”), hiszen különféle poéti-
kák meghatározta irányokról nemigen tetelezhe-
tő, hogy „gelegentlich verflochten”, mivel akkor a
poétika lényeges elemei változnak (Erről North-
rop Frye-től kezdve Szauder Józsefíg sokan írtak!).

Nemigen értem, hogy miért nem kapott a ma-
nierizmus és a rokokó külön címszót (több he-
lyütt, elszórva találunk rájuk utalásokat), az meg-
véggképpen hiba, hogy „Buchhandel” vagy „Buch-
wesen”, ill. „Zeitungen” címszavakra nem buk-
kantunk, amikor „Lesehalle”-kről bolgár viszony-
latban, továbbá a jugoszláv olvasási szokásokról
szólva megfelelő ismertetést kapunk. Egrészt a
könyvkultúra fejlődését nagyobb távlatban bemu-
tató címszóba (amely valamennyi irodalomra ki-
terjedhetett volna) belefért volna a „Lesehalle”,
továbbá: „Lesezirkel”, „Verlag”, „Verlagspolitik”
stb. témaköre, másrészt olyan részletekre is lehe-
tett volna gondolni, mint a falusi könyvtárak és

általában az olvasási szokások bemutatása. Ebbe a gondolatkörbe tartozik, hogy a ponyvairadalom — Volksbuch — is említést érdemelt volna, a több nyelven kiadott műveknek nem csupán izléstörténeti szerepe számottévo. Ugyancsak igen tanulságos lett volna, ha az irodalmi hamisításokat összefoglaló jellegű címszó mutatta volna be, röviden érintve a küzdelmet, amelyet jórészt pozitivistá szellemiségű alkotók a tudományos igazságért folytattak. Mindenesetre ilyen és ehhez hasonló példák sokkal többet árultak (volna) el az egyes nemzeti irodalmakról és a régiórol, mint a túl hosszúra sikerült „proletarische Literatur” vagy a nem kevésbé terjengős „sozialistischer Realismus”. A messianizmus — a szerkesztők szerint — a lengyel és a szlovák irodalom romantikus korszakának jellegzetessége, jóllehet legalább olyan mértékben van jelen a magyar irodalomban is az 1840-es években. Itt jegyzem meg, hogy több helyütt erősen félrevezető a „Slowakei” megjelölés: például Ján Kollár 1819–1849 között Pesten volt evangélikus lelkész, tevékenysége a szlovák irodalomba illik, nem egy pontosan meg nem határozott Szlovákiába. Ebben az időben csupán a lelkekben és az eszmében élt „Polen” (a harmadik felosztás után 1918-ig), „Slowenien” sem létezett államjogilag, a legjelentősebb írástudók sem sejtették a *Krajnska Čbelica* kiadásakor, hogy az 1918 után miképpen fog létrejönni.

Ide kapcsolódik az a megjegyzésem, hogy német szövegben furcsának hat a városneveknek nem német nyelvű jelölése. Ugyanis szinte mindegyik, a lexikonban előforduló városnak van német neve, amelyet ismertek, használtak. Az lett volna a jó megoldás, ha a szövegben németül lettek volna megtalálhatók, s egy tárgymutatóban vagy városnév-mutatóban az összes nyelven, amelyben létezik megjelölésük. Arról nem is szólva, hogy a szövegben Bratislava, Pressburg és Pozsony (Pozsony formában, sajtóhibásan) egyként felbukkannak.

Egy lexikon esetében az olvasó-használó „udvarias kiszolgálásához” tartozik a lehető leggondosabb korrektúra. Ebben a kérdésben — sajnos — el kell marasztalnunk a szerkesztőket is, a kiadót is. Ennél még súlyosabb a tárgyi tévedések, elírások nagy száma. Ha az „Aurora” címszót vesszük példának, rajta érzékeltethetjük, mi-féle hibalehetőségeket nem sikerült elkerülnie a kötetnek. A szócikkben (38–39.) többek között az alábbiakat olvashatjuk: „Der Almanach trug wesentlich zur Verbreitung der Novelle, des Romans und der volksliedhaften Dichtung sowie zur Herausbildung einer ungar. Literaturkritik”. Mint ahogy az almanachról szóló szakirodalomból ki-

tetszik, egy almanachban egy adott nemzeti irodalom egyesítendő természetét gyűjtik (válogatva) össze, terjedelmi korlátozottsága miatt szinte sosem adhat közre regényt, és sokkal szélesebb (általában női) olvasóközönségre tart igényt, mintsem abban a korban (1821–1837.) még kétségszótással rendelkező irodalmi kritikának helyet biztosítson. Adott esetben az *Aurorában* természetesen nem találhatunk sem regényt, sem kritikát, ellenben a „volksliedhafte Dichtung” köréből nem hiányzik az 1820-as évekre európai hírűvé vált és Goethe által is elemzett szerb népköltészet magyar fordítása. Viszont nincsen szó arról, hogy egy időben két *Aurora* is létezett (a másikat Szemere Pál szerkesztette, s mindössze két kötetet jelent meg!). A szócikk tartalmazza az 1919–1922 között ugyanezen a néven publikált folyóiratot is. Ezzel szemben a „Reformzeitalter” címszó (278–279.) az almanach *Aurorát* már folyóiratként (Zeitschrift) emlegeti (a két szócikk szerzője egy és ugyanazon személy). „Jakobinenliteratur” címszó alatt lexikonunk mindössze lengyel és magyar irodalmi törekvésekről emlékezik meg, a magyar jakobinusok horvát és szlovák résztvevőiről nem tud, jóllehet a horvát és szlovák verses hozzájárulás sem jelentéktelen (szlovák Marseillaise-fordítás). Itt jegyzem meg, hogy a lexikon információjával ellentétben Kazinczy Ferenc nem fordította magyarra Schiller drámáit, csupán a Don Carlos egy egészen rövid részletét. Verseghy sem közvetítette *Szemet* a magyar irodalomba, mivel fogságában (1795–1802 között) a *Tristram Shandy*-ből egy aprócska részletet fordított csupán, s az is kéziratban maradt. Az itt helyesen méltott Batsányi János az „Aufklärung” címszóban irodalomtudományi munkák szerzője (jókorá tévedés), a *Magyar Museum* címszó pedig a nemesség konzervatív nemzeti álláspontjához közelíti (ki tudja, miért?). 1873-ig jogilag még nem létezett Budapest, így a 18. század végén nem lehetett ott a szerbség kulturális központja sem, a „*Letopis Matice srpske*” címszóban nem tudjuk meg, hogy 1830–1864 között Pest-Budán adták ki; 1910-ben, de máskor sem jelent meg Ady Endrének magyar nyelvű kötetete *A csodák esztendeje* címmel (S. 224.), csak németül 1987-ben. A középkori horvát irodalomról szólva a szerző nem vesz tudomást Hadrovics László roppant jelentőségű közléséről, amellyel a legrégibb horvát lírát gazdagította. (*Studia Slavica* 1988. 5-37.) Kisfaludy Károly színművének címe helyesen: *A tatárok Magyar országban*, német nyelven 1820-ban jelent meg Brünnben, Georg von Gaál fordításában a Theater der Magyaren című kötetben, *Die Tartarn in Ungarn* címmel (Vö.

147.); Fáy Andrást nem lehet a történeti dráma művelőjének nevezni (279.); Tömörkény István a paraszti élet és nem a nagyvárosi proletáriátus ábrázolója (273.). . .

Itt hagyom abba a kisebb-nagyobb hibák felsorolását, ám mindezzel nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha teljesen fölösleges lett volna a lexikon kiadása. Főleg az újjörög és az al-bán anyag látszik megbízhatónak; s ha szemléle-

tében nem is, anyagában a szláv irodalmak és a magyar irodalom is megfelelően vannak képviselve a kötetben. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a szerkesztők és a szerzők nagy anyagot gyűjtöttek össze, kijelölték a fő vonalakat, de a kidolgozásba — sajnos — hibák csúsztak. Ezért ezt a lexikont kizárólag kritikával és óvatosan lehet használni.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 11,5 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető: Hujder Zoltán
Munkaszám: 113/92

TARTALOM

<i>Tóth Sándor</i> : Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból	175
<i>Pető Gábor Pál</i> : Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez	207
<i>Tüskés Gábor</i> – <i>Knapp Éva</i> : Címlapillusztrációk egy 17. századi jezsuita szerző aszketikus munkáiban	230

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv	258
<i>Wix Györgyné</i> – <i>Kis Elemérné</i> : Kalmár György szótártöröredéke 1781-ből	261
<i>Szilágyi Márton</i> : Adalékok Decsy Sámuel Osmanográfájának kiadástörténetéhez	264
<i>May István</i> : Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából	266
<i>Bényei Miklós</i> : A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára	278
<i>Sz. Fehér Erzsébet</i> : Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben	282
<i>Szabó György</i> : Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez (Tóth Ferenc reformtervei)	284
<i>Batári Gyula</i> : A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér	291
<i>Szecskó Károly</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt”) Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya	296

SZEMLE

Dézsi Lajos kézírathagyatéka. Összeáll. Monok István. Szeged, 1989. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	298
Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubiläums des Missale Abense. Hrsg. v. Esko Häkli und Friedhilde Krause. Berlin, 1988. (<i>Kókay György</i>)	299
Walter Lukan – Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich. Verzeichnis der Bibliotheken, Institute, Archive und Museen. Wien–München, 1990. (<i>Fried István</i>)	299
BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hg. Ludwig Richter u. Heinrich Olschowsky. Leipzig, 1990. (<i>Fried István</i>)	300

SOMMAIRE

<i>Tóth, Sándor</i> : Des manuscrits mathématiques de Transylvanie des XIV ^e –XIX ^e siècles	175
<i>Pető, Gábor Pál</i> : Contributions à l'histoire du début et de la première période (1903–1907) de la carrière de journaliste d'Andor Gábor	207
<i>Tűskés, Gábor – Knapp, Éva</i> : Illustrations de pages de titre dans les ouvrages ascétiques d'un auteur jésuite du XVII ^e siècle	230

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le missel de Pécs imprimé il y a le plus longtemps	258
<i>Wix, Mme György – Kis, Mme Elemér</i> : Le fragment de dictionnaire de György Kalmár de 1781	261
<i>Szilágyi, Márton</i> : Contributions à l'histoire de la publication de l' <i>Osmanografia</i> de Samuel Decsy	264
<i>May, István</i> : De la boîte de lettres de Jakab Ferdinánd Miller	266
<i>Bényei, Miklós</i> : Les initiatives des diètes à l'ère des réformes en vue de rapporter au pays les Corvinas du roi Mathias	278
<i>Sz. Fehér, Erzsébet</i> : Les poèmes de János Erdélyi dans les manuels scolaires des années 1840 ..	282
<i>Szabó, György</i> : Contributions aux efforts culturels de l'église réformée hongroise au XIX ^e siècle (Les projets de réforme de Ferenc Tóth)	284
<i>Batári, Gyula</i> : La revue "Szabadság" (Liberté) de Cleveland et son fondateur, Tihamér Koháry ..	291
<i>Szecső, Károly</i> : Un exemplaire dédié à Sándor Zs. Szabó de l'ouvrage d'Endre Bajcsy-Zsilinszky	296

REVUE

Le legs de manuscrits de Lajos Dézsi. Publ. par István Monok. Szeged, 1989. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	298
Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Berlin, 1988. (<i>Kókay, György</i>)	299
Walter Lukan – May Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa – Sammlungen in Österreich. Wien–München, 1990. (<i>Fried, István</i>)	299
BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hrsg. von Ludwig Richter u. Heinrich Olschowsky. Leipzig, 1990. (<i>Fried, István</i>)	300

LEV 1755

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. évfolyam

1991

4

ARGUMENTUM KIADO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTORIE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. ÉVFOLYAM 1991/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbefutó postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint az előfizetési díjnak a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 sz. folyószámlájára történő átutalásával. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Snídium Könyvesboltjában* (Budapest V., Váci u. 22.) és *Magiszter Könyvesboltjában* (Budapest V., Városház u. 1.), az *Írók Boltjában* (Budapest VI., Andrássy út 45.), továbbá az *Arbor Könyvesboltban* (Budapest II., Margit u. 1.).

Előfizetési díj 1991-re 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER

Ransanus Szent István-életrajzáról

A *Magyar Könyvszemle* 1990. évi 3–4. számában Veszprémy László feléleszti Szent István „legrégibb életiratának” problémáját, mely az utóbbi években nyugodni látszott.¹ Újra csatarendbe szólítva az érveket és ellenérveket, Tóth Zoltán 1947-ben kifejtett álláspontja mellett tör lándzsát. Eszerint bizonyos forráshelyekből, mindekelőtt Petrus Ransanus *Epithomájának* IX. indexéből valószínűsíthető, hogy a három ismert István-legendaváltozaton kívül lennie kellett egy negyediknek, pontosabban egy elkallódott legelsőnek is, mely már a *Nagy legenda* és Hartvik számára forrásul szolgált. Ennek számunkra legérdekesebb jellemzője egy a későbbitől eltérő Géza- és István-portré volt: a térítés gyakorlati, erőszakos végrehajtását elsősorban Gézának tulajdonította, míg Istvánról inkább „az evangelizáló uralkodó szelíd rajzolatú képét” festette meg. Ez a szemlélet még a 11. század folyamán elavult, ezért az írásmű feledésbe merült, illetve csak egyes darabkái menekültek át ide-oda, zömmel a nagyobbik *István-legendába*, Hartvikhoz, főleg pedig – mert minket most ez foglalkoztat – Ransanushoz. Az olasz humanista ugyanis erre és nem a Hartvik-féle szerkesztményre támaszkodott. Tóth Zoltán érvelését Csóka J. Lajos húsz évvel később visszautasította. Azóta a kérdés nem került napirendre. A kutatók – mint Veszprémy észrevételezi – Csóka következtetéseit kritika nélkül elfogadták.

Veszprémy nem tudhatja, de az *Epithoma* 1977-ben megjelent kritikai kiadásának munkálatai során meglehetősen alapos vizsgálat után döntöttem e vitában Csóka mellett. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy ez a bizonyos IX. index Ransanus munkamódszerének figyelembevétele mellett minden ízében levezethető Thuróczy és Hartvik elbeszéléséből. Akár volt „legrégibb életirat”, akár nem, azt Ransanus nem használta. Következésképpen munkájából annak nyomait nem lehet kimutatni.

A kritikai kiadás apparátusában a vizsgálati anyag nincs benne. Leginkább azért nincs, mert ránézve Ransanus párvját ritkítóan bonyolult írói és szerkesztői metódusára, nyilvánvalóvá vált, hogy az *Epithoma* egyes darabjainak genezise csak hosszadalmas forrástanulmányokban volna tisztázható, amire egy szövegkiadás nem kínál alkalmat. Veszprémy is leszögezi, hogy „Ransanus szövegeit szinte teljesen átírta, szükség szerint hagyott ki mondatokat, ill. egészítette ki azokat.” Mondhatom még, hogy az elbeszélés rendjét felforgatta, az adatokat saját tudomása szerint módosított-

¹ A 99–111. lapon. Az alább szóba kerülő forrásszövegek, könyvek, cikkek megjelenési adatait Veszprémy megadja. Ismerteti a kérdés történetét és a kutatók álláspontját is. Ezeket itt nem ismételtem meg.

ta, megszűrte, megtoldotta, mégpedig máshova tartozókkal is, itt-ott tévedett is, kút-főinek az említett személyekre és eseményekre vonatkozó felfogását és értékítéletét a saját, illetve megbízója szája íze szerint átalakította, emellett humanista szelleme tudatosan utasított vissza mindent, amit forrásában középkori barbárságnak érzett. Ilyen körülmények között képtelenségnek látszott, hogy a kiadás során minden egyes mozzanatnál fejtegetésekbe bonyolódjam a származtatás igazolása, az eltérés lehetséges okainak firtatása kedvéért. A kutatást amúgy sem vitte volna előbbre, ha a textus minden egyes mozaikkockáját egyenként kötöttem volna hozzá a *Thuróczykrónika* meg a *Hartvik-legenda* egy-egy sorszámával konkretizált helyéhez.

Mivel a ransanusi módszer azóta sem változott, erre most sem vállalkozom. Megelégszem azoknak a momentumoknak a szemlélésével, amelyekre most Veszprémy újra vagy újonnan ráirányítja a figyelmet. És nem a létező vagy feltételezhető Istvánvitákkal foglalkozom, hanem csak az *Epithoma* IX. indexének idetartozó forrásproblémáival.

Veszprémy első helyen arra hívja fel a figyelmet, hogy Ransanus Hartviktól kizárólag a *Nagy legendával* egybevágó passzusokat vett át; Hartvik más, „páratlan fontosságú híradásait nem hasznosította”.

Előjáróban le kell szögezmem — mert úgy látom, a félreértések nagyobb része itt gyökerezik —, hogy Ransanus nem István-életrajzot, hanem magyar történetet írt, szorosabban arra vállalkozott, hogy Thuróczy János *Krónikáját* a modern követelményeknek megfelelően átdolgozza. Annak elbeszélését tehát csak ott egészítette ki más kútfők segítségével, ahol azt a tárgyra nézve túrhetetlenül szűkszavúnak tapasztalta. Ilyen a Géza időszakáról, István születéséről és ifjúságáról szóló tudósítás, amely a *Krónikában* mindössze 4 egybefüggő sorra rúg. A téma jelentőségéhez képest ezt joggal ítéltette kevésnek. E négy sorban látott egy hivatkozást, amely Szent István legendájához utasította. Ezen a nyomon jutott el Hartvikhoz, vagy egyelőre mondjam úgy, valamelyik István-legendához. Veszprémy kérdése tehát, hogy Hartviktól miért nem vesz át többet, mint amennyit átvesz, föl sem vethető. Más lapra tartozik, hogy egy híradás „páratlan fontosságának” megítélésében egy mai kutató és egy humanista historikus szempontjai nem esnek feltétlenül egybe.

A Thuróczyból hiányzó időszakról a Hartvik-legenda első (2–8.) fejezetei tudósítanak. Ezek szövege pedig — mint a Bartoniek-féle kiadás tipográfiája mutatja — pontosan 89%-ban azonos a *Nagyobb legendáéval*. Hartvik a maga részéről néhány semmitmondó szócska és kifejezés (veluti, quidam, et per suos stb.) mellett összesen három tartalmasabb közléssel toldja meg azt. Közülük kettő (Szent Mártonról, illetve a pannonhalmi apátságról, valamint Asztrik érsekről) nem tartozik az *Epithoma* tárgyához, hiányuk tehát nem cáfolja Hartvik használatát. A harmadikat viszont, amely István születésének körülményeit taglalja, Ransanus is hozza. Ez a harmadik — Sarolt álma — Tóth és Veszprémy szerint kulcsfontosságú a szóban forgó kérdés eldöntésében.

A *Nagyobbik legenda* elbeszéli Géza álombeli látomását, melyben egy ifjú megjövendöli neki fia születését. Hartvik két hasonló látomásról tud: Gézának egy ifjú jelenik meg, feleségének, Saroltnak pedig István első vértanú. Ransanus a kettős változatot követi, úgy azonban, hogy Géza álmában Szűz Máriát, Saroltéban István protomártírt lépteti fel.

Veszprémy (Tóth Zoltán nyomán) úgy vélekedik, hogy a *Nagy legenda* egy ősi szerkesztményből dolgozott, de a Gézára vonatkozó részt átalakította, a Saroltra vonatkozót törölte. Hartvik a Gézára vonatkozót átmásolta a *Nagy legendából*, a Saroltra vonatkozót visszahelyezte az eredetiből. Ransanus az ősi változatból vette át mindkettőt. E tekintetben ő a megbízhatóbb, mert az eredeti változatnak is Mária volt az egyik szereplője. Vitapartnereim e sokszereplős és sokágú manőversorozatot a 11. század folyamán bekövetkezett politikai és ideológiai változásokkal indokolják, melyek persze Ransanus idejére már elveszítették aktualitásukat. Ezzel azonban, minthogy a tárgyhoz nem tartozik, nem foglalkozom.

A legendaképződés természetrajza nem látszik igazolni ezt a variációt. Annak menetét tartalmilag a burjánzás, szerkezetileg a kiteljesedés és kikerekedés jellemzi. Az epizódok sokasodnak, színesednek, a szöveg — hacsak nem kivonatolásról van szó — hízik. A legritkább eset — mondhatom, elképzelhetetlen —, hogy az idők folyamán a szenthez fűződő csodák száma csökkenjen. Furcsálnám, ha a mi esetünkben kiderülne, hogy a korábbi változatban két jelenés fordult elő, az erre épülő *Legenda* majorban pedig egy. Fordítva hihetőbb volna. Ugyanakkor az egymást követő átszerkesztések során (de a szóbeli hagyományozódás folyamán is) az anyag egyre rendezettebb külsőt ölt, a különböző forrásokból származó elemek összezsírozódnak, az ellentmondások elsimulnak, a vándormotívumok megkapják helyi illetőségüket. Nos, a Sarolt-látomás a *Nagy legendában* nincs benne. Hartviknál megvan, de rossz, az elbeszélés rendjéből kilógó helyen. Ezt Tóth és Veszprémy is szóvá teszi, utóbbi „toldalékszerűséget” emleget. Hartvik ugyanis előbb elbeszéli Géza álmát, majd beszámol megvalósulásáról, Adalbert érkezéséről, ennek áldásos következményeiről (tudniillik megkezdődik a térítés, az egyházszervezés). Ezután veti fel — immár indokolatlanul — azt a kérdést, hogy vajon az álombeli jövendölés nem volt-e hamis, és lehet-e számítani beteljesülésére. Erre jön Sarolt, aki a magáéval megerősíti Gézáét. Ransanusnál teljes a logikai rend: a két jelenés egyszerre, ugyanazon az éjszakán érkezik, a kettővel szemben egyszerre merül fel a kétely, majd a beteljesülés mindkettőt igazolja. A szereposztás is finomodik, irodalmilag, lélektanilag igényesebb lesz: előbb egy férfi, aztán két férfi, harmadjára Ransanusnál a férfi előtt egy nő, a nő előtt egy férfi lép fel. A szerkezet tehát a *Nagy legenda*–Hartvik–Ransanus sorrend feltételezése mellett mutatja a természetes kifejlődés menetét.

Azonban jól tudom, hogy a hajdani legendaszerzők nem az én eszem járását követték. Nézzük tehát inkább a két jelenet filológiai problémáit! Veszprémy négy pontban sorolja fel azokat a mozzanatokat, amelyek alapján „határozottan” felveti „azt a sejtést, hogy a Sarolt-látomás részletét Hartvik átvette egy ma már ismeretlen forrásból”, ugyanabból, amiből tőle függetlenül Ransanus dolgozott.

1. „A *Hartvik-legendában* furcsa körülményességgel kerül sor a második látomás bevezetésére.” — Ez az, amit éppen az előbb magam is mondtam: rossz, dramaturgailag indokolatlan helyen van. Ebből szerintem egyszerűen az következik, hogy a jelenetet Hartvik toldotta bele — kissé ügyetlenül — a felhasznált forrás textusába. Abban ez nem volt benne. Következésképp Ransanus nem vehette onnan. Ha a Saroltról szóló részt Hartvik abból a szövegből vette volna, amelyet egyébként is használt, akkor abban megtalálhatta volna annak természetes helyét is. Hacsak nem

tételezzük fel, hogy már ama bizonyos első legenda is egy még elsőbbet toldozgatott, és az epizód abban is rossz helyen állt.

2. Van két forrás, amely az összes legendától eltérően, de Ransanusszal egybehangzóan Szűz Máriát kapcsolatba hozza Gézával. Az egyik a *Képes krónika* egy ábrája, melynek azonosítása – Veszprémy kifejezésével élve – „ikonográfiailag problémás”. Hogy a probléma miben áll, azt nem tudom. Tény, hogy a kép nem Máriát, hanem István vértanút ábrázolja, amint az újszülött Istvánnak koronát nyújt át.² A másik Mügeln Henrik pár sora: „Dum Geysa in Hungaria, Dux pius usque maria, Gentem in fidei[!] varia Ad Christi fidem voluit Vocare per baptismata. . .” (SRH II. 249–250.) A Szűz úgy kerül ide, hogy Veszprémy a „maria” szót nagy kezdőbetűvel írja, noha a mondat így értelmetlenné válik. Úgy gondolom, e két adatot kihagyhatjuk az érvek sorából.

3. „Kájoni János 1676-os *Cancionaléja* is tud a Gézának megjelenő Szűzről.” – Minthogy az *Epithoma* akkor már vagy száz éve két nyomtatásban is közkézen forgott, Kájoni énekszerzőjének ezért az ötletért nem kellett egy olyan legendában búvárkodnia, mely már a 11. században is elavultnak számított.

4. Géza látomása a *Nagyobb legendában* a fejedelmet kedvezőtlen színben tünteti fel, „Ransanusnál azonban jól illeszkedik a Gézáról nála általában kialakított kedvezőbb képhez.” – Nem világos, miféle következtetés vonható le ebből az *Epithoma* forrásait illetően. Én csak annyit olvasok ki belőle, hogy akárhonnan vette is Ransanus az adatait, azokat hozzáigazította a saját felfogásához. Inkább arra figyelmeztet, hogy az ő révén nemigen következtethetünk a kútfő szellemére.

Veszprémy a fentiekén túlmenően azt is megfigyeli, hogy „Ransanus szövegezésében a Sarolt-látomás szóhasználatbeli azonosságot mutat a Hartvikéval, míg ilyenről a Géza-jelenésnél egyáltalán nincsen szó.” Ez azt igazolná, hogy a Sarolt-látomást mindketten ugyanazon forrásból merítették, szemben Gézáéval, melyet Hartvik a *Nagyobb legendából* másolt át, Ransanus viszont azt is az ősi szerkesztményből vette. – A „néhány szóhasználatbeli azonosság” pontosan egy: „Stephanus prothomartyr, qui primus pro Christi nomine” (Hartvik) – „Stephanus, qui ob veritatis testimonium mortalium omnium primus mortem corporis pro Iesu Christo” (*Epithoma*). Ezen kívül 7 azonos szó fordul elő: uxorem–uxori, visione–visus, apparuit–apparui, alloqui–allocutus, filium–filium, paries–paries, nomen–nomine. A Géza-jelenésben, ahol ilyenről „egyáltalán nincsen szó”, hosszabb rész csakugyan nem akad, azonos szó 8 bukkan fel: visione–visa, noctu–nocte, filius–filius, regibus–regis, vite–vitae, secularis–saeculum, virum–vir, suscipito–suscipito. A két rész forráshasználata között, illetve a Hartvikhoz való közelségre nézve nem látok minőségi különbséget, mennyiségit sem.

Ezeket az érveket összességükben sem érzem olyan súlyosnak, hogy alapot adjanak egy ősi István-legenda akár csak sejtésszerű feltételezéséhez is.

Az azonban igaz, hogy az álomjelenetek megkomponálásában Ransanus nemcsak Hartvikot hasznosította. Beleépített egy olyan írást is, amely eddig nem került

² CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes krónika miniatúrái*. Kísérő tanulmány a Képes krónika hasonmás-kiadásához. Bp. 1964. 54–55.

szóba. Ő ugyanis Magyarországra jövele előtt több mint harminc évvel, 1455-ben már megfogalmazott egy hasonló jelenetet, amely — úgy látszik — ott motoszkált a fejében. Ferrer Szent Vince születését ugyanúgy álombeli jelentés előzi meg, mint a mi István királyunkét. (*Acta sanctorum* Aprilis I.) Ott az alvó apa előtt jelenik meg egy férfiú a dominikánusok öltözékében, tudtára adja, hogy fia születik, aki mind a szerzetesrendnek, mind nemzetének díszeré válik majd. Ébredés után az apa elmeséli látomását feleségének, és tanakodni kezdenek, hogy vajon mire magyarázzák a dolgot. Tudják ugyanis, hogy az efféle jelenés csalóka is lehet. Végül úgy döntenek, hogy az isteni gondviselésre bízzák ügyüket. Vince anyja sem marad ki, igaz, ő nem álmában kap értesítést, hanem a magzat különös viselkedéséből sejti meg rendkívüli küldetését. A névadás szintén bámulatra méltó körülmények között történik, amiből mindenki megtudja, hogy ezt a dolgot mennyei akarat igazgatja. Ez utóbbi mozzanatok azonban csak távoli rokonságot tartanak a mi legendánkkal.

A *Vince-legenda* textusának egyes darabkái az *Epithoma* mindkét álmjelenetében fel-feltűnnek, többségük azonban nem mondható jellegzetesnek: „quadam nocte visa (visum) est”; „Somno (Geicha) solutus” és néhány ilyen. Inkább a mondatfűzés hasonló: „scias te suscepturum ex uxore filium, qui . . . erit veri dei praecipuus cultor, . . . ob miram vitae sanctitatem . . . suam patriam et Hungariae nationis nomen . . . laude exornabit” (*Epithoma* 9.14.); — „uxor tua pariet tibi filium, cujus erit tanta vitae integritas, . . . quod omnes Galliarum Hispaniarumque populi eum . . . venerabuntur, eritque frater Ordinis Praedicatorum” (*Vince-legenda* 1.1.). Akad azonban ennél szorosabb közelség is:

Vince-legenda 1.1.:

Epithoma 9.26–27.:

Illa expergefacta coepit virum curiose interrogare, quidnam sibi vellet . . . Vir . . . sciscitanti uxori somnium . . . jucundissime indicavit . . . Verum quia . . . didicerant hujuscemodi somniis raram adhibendam esse fidem, non multum de tali visione gavisus sunt; sed tamen . . . crederent aliqua ex parte futurum esse illud, quod eis per somnium promittebatur; unde rem ipsam divinae providentiae commiserunt.

Haec ubi dicta mulier audivit, expergefacta secum volutare mente coepit, quid sibi vellet eiusmodi somnium, veri ne videlicet aliquid afferret, an aliud inane, cui nihil fidei esset habendum . . . Laeti igitur illi et prae rei promissae tum novitate tum magnitudine stupefacti rem eorum . . . divino commisere consilio.

Ez a mű az *Epithoma* tartalmának létrejöttében nem játszik szerepet, de a forrásvidék bonyolításához hozzájárul és a szöveg „ransanusi” jellegét erősíti, egyúttal távolítva is azt a valódi forrástól.

Csakúgy, mint a szerzőnek az a szokása, hogy hasonló szituációkban hasonló formulákat, hasonló kifejezéseket alkalmaz, sőt hasonló mozzanatokkal is megtoldja az elbeszélést. A szóban forgó két álmjelenetben is akad néhány egymásra mutató részletecske: per quietem–quiescenti–per quietem; miro circumsepta lumine–magna luce resplendens; ob miram vitae sanctitatem–ob sanctae vitae merita; laude–laude; Haec ubi dicta–Haec ubi dicta; laetitia–laeti.

Nehezíti a forrás konkretizálását, hogy Ransanus az előtte fekvő munkából szívesen kölcsönöz részleteket tárgy szerint nem oda tartozó szakaszokhoz is. Géza álmanak elbeszélésekor tartalmilag Hartvik 3. fejezetét követi, a megfogalmazáshoz azonban az egyébként át nem vett 9. fejezetet is felhasználja:

... *corona decoratus* in caelis, ... in terris et titulo et diademate regio *decorabitur*, ... ob sanctae *virtutis merita* immortalem *sibi* memoriam comparabit. ... (*Epithoma* 9.24–25.)

... dominus ... Stephanum hac temporalis statuerat feliciter insignire *corona*, ipse postmodum eundem felicius *decoraturus* eterna ... *Sibi* enim eam cum regni gloria pro *virtutis* sue *meritis* scito deberi. (*Hartvik* 9.)

Ez mellesleg egy olyan rész, amelyent Veszprémy hiányol: a *Nagy legendában* nincs benne.

Hartviknál ellentmondásra bukkan ama kérdésben, hogy vajon a király prédikált-e avagy sem. Azt mondja, hogy Hartvik erre a 8. fejezetben igenlően válaszol, a 13.-ban tagadóan. Az igenlő válasz nyomait felfedezi Anonymusnál, Albericusnál, a Knauz-féle krónikában, a Szent István-himnuszokban; „a ransanusi beállítás is természetesen ezen utóbbihoz kapcsolható, s így egyúttal feltételezhetjük, hogy ehhez valóban korábbi szövegek nyújtottak alapot”. Ami ebből Hartvikot illeti, az merő félreértés. Ő a 8. fejezetben nem erről beszél. Az a mondat, amelyből Veszprémy őt szót citál („ipsosque secundum ecclesiasticam doctrinam instituit” SRH II. 411.), arról tudósít, hogy István azokat a katonákat, akiket szép szóval nem tudott jobb belátásra bírni, fenyegetéssel, ijesztgetéssel letaposta, és „az egyház útmutatása szerint intézkedve” erővel kényszerítette engedelmességre. Hogy ebből hogyan lesz prédikáció, azt nem tudom. A 14. fejezet valóban leszögezi, hogy prédikálásra nem vállalkozott. Ransanus a 8. fejezet tudósítását veszi át, bár erőszakról nem ejt szót, hanem István agitációs munkáját ecseteli. A 8. fejezet néhány szavát („communitur cum omnibus, aliquando sigillatim[!] cum uno quoque eorum colloquium habens” SRH II. 411.) alaposan kibővíti, de mást nem mond: „sua ipse diligentia id egit, ut plerique illorum ... crediderint ... Nunc hos nunc illos ad se accersivit. Aperuit eis sensum divinarum scripturarum, ... arguendo, obsecrando, increpando ...” stb., stb. (9.64–66.) E hely jellemzően mutatja szövegépítő metódusát; azt is, hogy hogyan tűzdeli meg többek között bibliai idézetekkel is a forrás mondatait (itt Pál apostoltól: „argue, increpa, obsecra” 2 Tim. 4.2.). De hogy István prédikált-e vagy nem, arról nem nyilatkozik.

A „legrégibb életírat” léte mellett egy, a fentebb elemzetteknél nyomósabbnak látszó érv is megszólal. Ez pedig egy sajátos Géza-portré. Ransanus lényegesen nagyobb szerepet juttat neki a térítés munkájában, mint akár Hartvik, akár a *Nagy legenda*. Csóka Lajos ezt azzal magyarázza, hogy a szerző eredetileg Istvánra vonatkozó mozzanatokat az apára „hárított át”. Veszprémy viszont úgy vélekedik, hogy Ransanus egy ősi Géza-képet őriz; ő azt a változatot forgatta, amely az ismerteknél markánsabb és keresztényibb fejedelmet ábrázolt. Különös módon egyikük sem gondol arra, hogy egy István-legendának – legyen az régibb vagy újabb – nem Géza a hőse; ő tehát semmiben sem játszhat fontosabb szerepet, mint az a szent, akitől a legenda szól. Pláne nem a térítésben. Ezzel szemben egy magyar historiának

elsőrendű kötelessége, hogy a nemzet életében döntő fontosságú fordulatról részletesen beszámoljon, függetlenül attól, hogy annak egyes eseményei melyik uralkodó nevéhez fűződnek. Az a különbség, amely Géza és István viszonyának és jelentőségének bemutatásában a legendairodalom és Ransanus között megmutatkozik, rop-pant egyszerű okra vezethető vissza: Ransanus nem István-legendát írt.

Veszprémy azzal igazolja véleményét, hogy a legendáktól független irodalom, ha szórványosan és töredékesen is, szintén megőrzött néhány ecsetvonást az ősinek ítélt Géza-portréból. Ransanusnál öt olyan szöveghelyet talál, amely Hartvikkal szemben a krónikás hagyománnyal egyezik, de Thuróczyból nem vezethető le.

1. „Rögtön ilyen a ransanusi elbeszélés eleje: »a magyarok közül elsőként hitt Krisztusban«”. E kijelentés nem szerepel Hartviknál, sőt ő a *Nagyobb legendában* Gézával kapcsolatban előforduló „credulus in Ihesum” helyébe egyenesen a „severus quidem et crudelis” formulát teszi. — Ami ez utóbbi érvet illeti, a „credulus in Ihesum” Ransanusnál sem fordul elő, ehelyett ő is a „severe atque crudeliter” kifejezéssel él. Ez azon ritka esetek egyike, amikor Hartvik szavaiban is tetten érhető. Ezt egyértelműen mellette szóló bizonyítéknak is mondhatnám, annál is inkább, mert Veszprémy feltételezése szerint éppen Hartvik volt az, aki az adott szövegösszefüggésben nehezen értelmezhető „credulus” szót érthetetlennek találta és ezzel a „szövegkritikai helyesbítéssel vélt javítani a helyzeten”. Azonban a szóban forgó frázis adatként való értékesíthetősége kétséges. A „severus et crudelis” ugyanis a *Nagy legenda* több variánsában is ott áll a „credulus in Ihesum” helyén, és hogy melyik az eredeti, az eldönthetetlen. Veszprémy pár sorral odább maga is az ellenkezőjét mondja annak, amit az imént idéztem tőle: „nem tekinthető hartviki változtatásnak”. Úgyhogy azt javaslom, ezt az érvet ne vessük be a vitába. — A hitben való „elsőséget” Veszprémy szerint Ransanuson kívül a *Knauz-krónika*, Kézai, Mügelin és Unrest hangoztatja. Melléjük teszem Thuróczyt: „Geycha namque dux . . . convertere cepit Hungarorum gentem ad fidem Christianam” (222). Ez tartalmában pontosan megfelel annak, amit Ransanus állít.

2. Az *Epithomában* ez áll Adalbertről: „őt küldte Isten Magyarországra”. E kijelentés megfelelője csak Unrestnél található meg. — Tény és való, hogy Unrestnél megtalálható, persze németül, ami a szöveges összehasonlítást kissé nehezíti. De amellett, hogy e néhány szó nem mondható döntő tömegnek, legfeljebb is csak Unrest forrásainak a tisztázatlanságára figyelmeztet. Vajon nem ismerte-e az *Epithomát*? (Vagy Bonfinit, aki ugyanezt írja.) Ez a probléma merül fel a szintén tanúztatott Laskai Osváttal kapcsolatban is: ő Adalbert érkezéséről tudósít Ransanusszal egybehangzóan.

3. Ransanus ezt írja Géza idejéről: „mindenünnen Magyarországra érkeztek a keresztény fejedelmek csapatai”. Veszprémy ismét Mügelin szövegét állítja ezzel párhuzamba. — Holott Thuróczy: principes Christiani „non solum iuvamen transmisserunt, sed etiam personaliter adierunt” (222); „intraverunt vi Hungariam . . . tempore regis Geyche . . . Bohemi, Poloni, Greci” stb. (237.).

4. Kézai „Ransanussal egyetértően, de a legendáktól függetlenül tud arról, hogy Géza háza népét Adalbert keresztelte meg”. Hasonlóan tudósít a *Knauz-krónika*, Unrest és Johannes de Utino. — Lélektanilag érdekes ez az érvelés. Tudniillik Ransanus nem mondja azt, hogy Gézát és családját Adalbert keresztelte meg. Pontosán

azt mondja, amit Hartvik: Adalbert megérkezik, aztán „iubente principe fit ubique congregatio gentis indomite, per sanctum episcopum fiunt et per suos exortationes continue convertuntur et baptizantur alumni patrie” (SRH II. 403.), majd valamivel később Adalbert megkereszteli az újszülött Istvánt (uo. 406.). Nem hiszem, hogy elrugaszkodott fantáziára lett volna szüksége akárkinek is ahhoz, hogy az Adalbert által megkeresztelt sokaságba a fejedelmi családot is beállítsa, bár ezt Hartvik kifejezetten nem írja. Nem lenne meglepő, ha ennek nyomán Ransanus tényleg azt mondaná, hogy Gézáékat Adalbert állította keresztvíz alá. Azonban nem mondja, hanem: „Constitutus est dies, quo et ipsi et multi viri nobiles multique alii tum mediocris tum humilis generis homines sacri baptismatis unda in Christo renati sunt” (*Epithoma* 9.32.). Adalbertről szó sincs. Az olvasó az, aki mind Hartvik, mind Ransanus közlését önkéntelenül is tágabban értelmezi, mint ahogy azt a betűk megkövetelik. Az olvasó, például Veszprémy.

5. A külfölddel való kapcsolatteremtést a *Nagyobb legenda* és Hartvik Istvánnak tulajdonítja, míg Ransanus – és már megint Kézai – Gézának. Thuróczy ezúttal is elkerülte Veszprémy figyelmét. A hely, amit Ransanustól idéz, azon kevesek közé tartozik, amelyek tartalmilag teljes egyezést mutatnak az ő *Krónikájával*, noha szavai pontosan megduplázódnak:

... oportebat quosdam armis edomare, ad quod faciendum, quia plures fuere fidei repugnantes quam adherentes, necessarium habuit desiderium suum divulgare regibus et principibus Christianis. Quo audito huiusmodi desiderio non solum iuvamen transmiserunt, sed etiam personaliter adierunt, quibus fuerat Hungarorum crudelitas nociva et exosa. (*Thuróczy* 222.)

Sed quod non essent ei tantae vires, quibus fieret a se facile, quod rei exigebat necessitas, clam illis dat literas ad plerosque principes Christianos, per quas aperit laudabile suum sanctumque consilium, ac propterea petit, ut in tanta rerum mole sua quisque idonea mittat auxilia. Mittuntur igitur undique in Hungariam Christianorum principum copiae, ex ipsis quoque principibus nonnulli confluunt non solum, ut ferant viro Christianissimo opem, verum etiam ut videant submitti iugo Christi colla ferocis efferataeque nationis. Illius namque nomen toti Europae erat tunc invisum ac formidolosum, Christianis praecipue populis, in quos superioribus temporibus crudelissime saevierant. (*Epithoma* 9.37–39.)

Veszprémy azon állítása, miszerint e közlés a *Nagyobb legendában* és Hartviknál Istvánnal kapcsolatban hangzik el, tévedés. Ugyanis az idézett helyen (SRH II. 382. és 410.) István nem katonai segítséget kér külföldről, hanem papokat. Ezt Ransanus nem mondja sehol.

Mindezek után még mindig azt mondom, amit az elején: nem a „legrégibb életirat” létét kívánom megkérdőjelezni, mert ez alighanem több oldalú megközelítést igényelne. Ezért a cikknek azokra a megállapításaira, amelyek nem az *Epithomát* érintik, hanem az első szerkesztés és a *Nagyobb legenda* meg Hartvik kapcsolatára vonatkoznak, nem tértem ki. Azt akarom leszögezni, de azt határozottan, hogy Ransanus Hartvik írásának néhány fejezetét dolgozta fel, és semmi más legenda-kompozíciót nem használt.

Persze, a fentiekben végigfutva csak-csak fölmerül egy kérdés. Ha Tóth Zoltánnak meg Veszprémynek Ransanustól függetlenül mégis igaza van, akkor a 11. századtól a 17.-ig tucatnyi személyről tudunk, aki e régi szerkesztményből bizonyos töredékeket ismert: a nagyobbik István-legenda szerkesztője, Hartvik, Anonymus, Albericus, Kézai, a *Képes krónika* miniátora, himnuszszerezők, a zágábi krónikás, Mügeln, Knauz

krónikása, a *Lengyel–magyar krónika* szerzője, Unrest, Laskai Ostvát, Johannes de Utino, Kájoni énekszerzője. Egymástól nem méríthettek, hiszen nem ugyanazokat a részleteket hozzák. Már most elveszett ez az írás, vagy nem veszett el? Netalán volt olyan mű, mely nagy darabjait fenntartotta, és abból szemelgetett időnként hol ez, hol az?

KULCSÁR, PÉTER

Sur la biographie de Saint Étienne écrite par Ransanus

L'auteur ajoute des remarques à l'étude de László Veszprémy (Le problème de source du chapitre de la chronique de Ransanus se rapportant à Géza et à Saint Étienne), paru dans les N°s 3–4 de l'année 1990 de notre revue. Il conteste qu'il serait possible de démontrer, d'après l'index IX de l'*Epithoma* de Ransanus, l'existence d'une quatrième esquisse de légende d'Étienne, outre les trois jusqu'ici connues, plus précisément l'existence d'une première version égarée — comme Zoltán Tóth l'a prétendu plus tôt. L'auteur explique pourquoi il a décidé, au cours de l'édition critique de l'*Epithoma* (1977), en faveur de l'opinion de Lajos Csóka, selon laquelle ce dernier a refusé celle de Tóth. D'après l'auteur de la présente étude, on ne peut pas démontrer, à la base de l'oeuvre de Ransanus, l'existence de ce „manuscrit le plus ancien”. Au cours de son étude, il énumère en détail ses arguments en faveur de son point de vue.

KARSAY ORSOLYA
A fenséges könyvtár dicsérete

Az alábbiakban egyetlen corvináról lesz szó, arról, amelyik a „fenséges könyvtár dicséretét” zengi.¹ Ez Naldus Naldius firenzei humanista műve, címe: *Epistola de laudibus augustae bibliothecae atque quattuor versibus scripti eodem argumento ad serenissimum Matthiam Corvinum Pannoniae regem*, azaz *Levél a fenséges könyvtár dicséretéről és négy verses könyv ugyanabban a tárgyban a felséges Corvin Mátyáshoz, Magyarország királyához.*²

Naldus corvinája ma a lengyelországi Torun Kopernikuszról elnevezett városi könyvtárában őrződik. Torun, az egykori Thorn, nagy kulturális hagyományokra visszatekintő régi porosz város, Kopernikusz szülőhelye. Nekünk, magyaroknak azért is fontos, mert a második világháború alatt Kalinyingrádból, azaz Königsbergből ide került, és ma is itt őrződik – sajnos, „szalagjai” nélkül – becses nyelvemlékünk, a *Königsbergi Töredék*. Hogy maga a *Naldus-corvina* mikor és hogyan jutott Thornba, nem tudjuk.³ A rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint 1684-ben már ott volt, azaz Buda 1541-es elfoglalása előtt kerülhetett el innen (ha ugyan nem tartozott azok közé a corvinák közé, amelyek sosem jutottak Budára), hogy aztán a thorni gimnázium 1594-ben alapított könyvtárában bukkanjon fel. Aranyvirágokkal átszőtt bíborszínű bársonykötése már ekkor rongált volt. Átvészelt egy kisebb helyi lázongást, a napóleoni hadjáratokat és a két világháborút – miközben az egykor másfél száz darabos gimnáziumi kódexgyűjteményből csak 18 kötet maradt –, majd nem is olyan régen – immár új, arany metszéses kötésben – a városi könyvtár állományába sorolták.

Az Országos Széchényi Könyvtár *Bibliotheca Corviniana 1490–1990* c. kiállítása alkalmával, 1990-ben, a kódex ötödször utazott külföldre, Magyarországra pedig negyedízben került vissza. Először 1882-ben szerepelt az Iparművészeti Múzeum híres könyvkiállításán,⁴ két év múlva azért hozták megint Pestre, hogy címlapminiatúrá-

¹ Az itt közölt szöveg annak az előadásnak némileg átdolgozott változata, amely az Országos Széchényi Könyvtár Baráti Körének alakuló ülésén hangzott el, 1990. május 30-án a Mátyás király halálának 500. évfordulójára rendezett *Bibliotheca Corviniana 1490–1990* c. nemzetközi corvina-kiállítás alkalmából. Angol változatát lásd: *The New Hungarian Quarterly* 1991. 121. 139–145.

² A *Naldus-corvina* legutóbbi leírását l.: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. (Katalógus.) 1985. Nr. 127.

³ A *Naldus-corvina* történetéről l.: SCHÖNHERR Gyula: *A thorni Corvin-kódexről*. = MKSz 1894. 305–313.

⁴ uo.

ja facsimilében napvilágot láthasson.⁵ Akkoriban még alig volt fényképezőgép. . . Száz év nyugalom után, 1982-ben a nagy schallaburgi Mátyás-bemutató corvina-anyagát gazdagította,⁶ de 1983 elején, Schallaburg budapesti változatában csak fotómásolatát láthattuk.⁷ 1985-ben ismét szerepelt *Kódexek a középkori Magyarországon* c. kiállításunkon,⁸ és 1990-ben újra itt gyönyörködhattunk Attavante műhelyéből kikerült címlapjában, Mátyás címerében és emblémáiban, Naldusnak a szövegkezdő iniciáléba foglalt ideálportréjában, mégpedig a corvina-kiállítás központi helyén, a középső terem közepén, közvetlenül Mátyás levelei és saját kezű aláírása szomszédságában.⁹

Miért emeltük ki Naldus művét annak a 131 corvinának a sorából, amelyeket Mátyás könyvtárának ma meglévő 216 kötete közül bemutathattunk? Azért, mert ez az egyetlen egykorú forrásunk a könyvtár berendezésére és szerzőire vonatkozóan, vagyis — a szokásos megállapítás szerint — Naldus műve a könyvtár külső és belső leírása, mintegy katalógusa.

De valóban az-e?

Előrebocsáthatjuk, hogy ezzel kapcsolatban a tudománynak nem egységes az álláspontja: philologi certant — a szakemberek eltérő véleményen vannak. Ami különben a corvina-kutatásban nem újság, hiszen akár könyvtörténeti, akár művészettörténeti területre lépünk, folyton bizonytalan, ingoványos talajon járunk, s hiába állnak rendelkezésünkre impozáns albumok vagy több évtizedes tanulmányokat rendszerező monográfiák, a kutatásnak állandóan rá kell, rá kellene mutatnia, hogy hol van az a pont, ameddig a tények terjednek, amelyen túl már csak hipotézisekkel lehet továbbhaladni.

Melyek tehát azok a problémák és kérdések, amelyek a Naldus-corvinával kapcsolatban eddig felmerültek, és miben térnek el egymástól a szaktudomány adta válaszok? Mindenekelőtt vizsgáljuk meg a mű szövegét, mely már a 18. század eleje óta ismert a thorni gimnázium direktora, Petrus Jaenichius jóvoltából¹⁰, majd Bél Mátyás közléséből.¹¹ Szövegkritikai kiadása Ábel Jenőnek köszönhető, ő azonban épp a katalógust tartalmazó hosszú részt nem kollacionálhatta, ezért inkább kihagyta.¹²

A mű — mint a cím is mutatja — két részből áll, a prózában írt bevezető levélből és a négy fejezetre oszló verses panegyrikosból.

A levél röviden fölvezet, prózában vetíti előre azt a négy gondolatkört, amelyet a hexameteres versrész, a tulajdonképpeni mű négy fejezete részletesen taglal, ezek pedig a következők:

⁵ uo.

⁶ *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn.* (Katalógus.) Schallaburg, 1982. Nr. 404.

⁷ *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz. 1458–1541.* (Katalógus.) Bp. 1983. Nr. 294.

⁸ I. a 2. sz. jegyzetet.

⁹ *Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Nemzetközi corvina-kiállítás.* (Katalógus.) Bp. 1990. LXII. t.

¹⁰ JAENICHIVS, Petrus: *Meletemata Thorunensia III.* 1731. 97–185.

¹¹ *Notitia Hungariae nova. III.* 1737. 589–649.

¹² *Irodalomtörténeti Emlékek. II.* 1890. 261–296.

1. Mátyás, Beatrix és Corvin János műveltségének dicsérete a könyvtárral összefüggésben;
2. a könyvtár berendezésének leírása és a görög szerzők ismertetése;
3. a latin szerzők ismertetése;
4. a keresztény szerzők ismertetése és befejezés.

A corvina-kutatás úttörői közül ketten nem nyilatkoznak Naldus hitelességéről, noha Rómer Flóris 1884-ben csak azért utazik Thornba, hogy színről színre láthassa a kódexet,¹³ Schönherr Gyula pedig elsőként ad róla szakszerű kodikológiai leírást.¹⁴ Rómer alapján Csontos János „föltétlen bizalommal használta föl forrásként Naldust, sőt még olyasmit is belemagyarázott, ami nincs benne”¹⁵ —, hogy ti. a könyvtárnak tudósok számára külön olvasóterme lett volna (1878). Közel fél évszázad múlva, 1925-ben Huszti József jegyezte meg, hogy „Naldus Naldius Mátyás könyvtáráról írt költeményének történeti értékét tudományos irodalmunk még nem állapította meg.”¹⁶ Röviddel ezután, 1927-ben a kiváló kézíratszakértő, Fögel József mond róla elmarasztaló ítéletet: „művének nem sok történeti értéke van, mert Ugoletto elbeszélése után ír és hízeleg”.¹⁷ Több évtizedes szünet után, 1960-ban viszont Csapodi Csaba egyértelműen Naldus forrásértékének hitelessége mellett tör lándzsát.¹⁸ Csapodi a következő kérdéseket vizsgálja: „1. Mődjában volt-e Naldusnak hiteles értesüléseket szerezni, tehát megismerni a valóságot? 2. Képes volt-e jól megérteni a hallottakat? 3. Akarta-e a kapott adatokat a valóságnak megfelelően feldolgozni és közölni?”¹⁹

Bár 1960 óta a kérdésekkel senki sem foglalkozott, a tudományos konszenzus Csapodi véleményét elfogadva, Naldus művét tényleges katalógusnak tartja, amint erről a 82-es schallaburgi, ill. a 85-ös és a 90-es budapesti kiállítás tanúskodott. Most, amikor vitába szállunk Naldusért, azt szeretnénk megmutatni, hogy más értelmezési lehetőségek is rendelkezésünkre állnak, mint az általánosan elfogadott, s hogy az eddigiektől eltérő, irodalomközpontú megközelítés nagyon is hasznosítható szempontokat vethet föl a forráskritika számára.

Itt álljunk meg egy pillanatra és soroljuk el mindazt, amit Naldus személyéről és állítólagos informátoráról tudunk! Az 1436–1513 között élő Naldus a költészettan professzoraként működött a szerviták firenzei főiskoláján. Tanítványa volt a neoplatonista Ficcinónak, körével és a Medici-udvarral szoros kapcsolatban állt. Különböző írói és költői munkái kéziratban és nyomtatásban őrződtek meg. Az 1480-as évek végén a Mátyás számára másolt kódexek emendálásával, szövegkritikai javításával foglalkozott, s amint azt a panegyrikos kísérőlevelében elmondja, Mátyás híreről és dicsőségéről a könyvtár fejlesztése céljából Firenzébe érkező Tadeo Ugoletótól

¹³ l. a 3. sz. jegyzetet.

¹⁴ uo.

¹⁵ CSAPODI Csaba: *Naldus Naldius hitelességének kérdése.* = MKsz 1960. 293–302. — Az alábbiakban Csapodinak itt közölt állásfoglalásával kapcsolatosan igyekszünk néhány szempontot felvetni.

¹⁶ uo. 295.

¹⁷ uo. 295.

¹⁸ uo.

¹⁹ uo. 296.

hallott.²⁰ Ugoletto viszont Mátyás udvarában élt 1475 és 1490 között, s egyrészt a könyvtár ügyeit intézte — valamennyi humanista közül a legaktívabban és a legeredményesebben —, másrészt Mátyás természetes fiának, Corvin Jánosnak a neveltetését végezte be: elsajátíttatta vele a studia humanitatis teljes, a görögséget is magába foglaló ismeretanyagát.²¹ Bár erről Naldus nem nyilatkozik, Csapodi magától értetődőnek veszi, hogy a Mátyás könyvtárára vonatkozó információkat Naldus közvetlenül Ugoletótól, a legilletékesebbtől kapta, s így semmi okunk hitelességükben kételkedni.

Ha azonban összevetjük Naldus szerzőkatalógusát Csapodi Csaba 1973-ban megjelent corvinajegyzékével,²² mely felsorolja a hiteles, a kétes, a téves, a lappangó és az elveszett corvinákat, sőt azokat is, amelyek esetleges meglétéről kizárólag Naldus tudósításából van információnk, a következő képet kapjuk. Naldus összesen 60 szerzőt (köztük néhány név nélkül említett művet) mutat be, ebből 25 a görög, 27 a latin, 8 a keresztény szerző. Ezekhez a Csapodi-féle 1040 tételes jegyzékből kb. 274 mű köthető (59 szerepelt belőlük a kiállításon). Naldusnál öt olyan név van, melyeknek meglétére sehol máshol nincs adat (Musaios, Pindaros, Sappho, Thukydides és Varro), s a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Nikandros neve elkerülte Csapodi figyelmét Naldus listáján. Vagyis majdnem minden szerző, akit Naldus felsorol, jelen lehetett Mátyás könyvtárában.

Naldus a következő csoportosításban rendezi anyagát. Mind a görög, mind a latin szerzőknél először a költőket, aztán a prózaírókat mutatja be. A görög szerzőknél (a latinoknál nem!) még további kisebb alcsoportokat is megfigyelhetünk: lírikusok, epikusok, tragédiaírók a költőknél, ill. filozófusok, természettudósok, történetírók a prózaíróknál. Az egyes csoportokon belül Naldus igen laza, alig kitapintható időrendet követ. Ugyancsak időrendi felsorolás érzékelhető a keresztény irodalom esetében: a Biblia után hét későantik egyházatya következik. A keresztény szerzők kapcsán tér ki Naldus Mátyás könyvtárának nagyságára, mely számszerűleg minden híres antik könyvgyűjteményt felülmúl, hiszen nemcsak a pogány szerzők műveit tartalmazza, hanem a keresztényekét is. Minden szerzőről — fontosságuk és érdekük szerint — különböző hosszúságú méltatást ad. Platonról pl. 25 sorban értekezik, Vergiliusról és Ciceróról 60–60 sorban, de Hérodotosz három sort kap, Varro mindössze kettőt. Egyetlen művet sem nevez meg cím szerint, hanem épp ellenkezőleg, a hellénisztikus költészet példájára, a népszerű írók közismert munkáinak címét jellemzésük során szántszándékkal elhagyja. Szemlélete szinte ellentmond a könyvtárosi megközelítésnek: nem könyvekben, kötetekben gondolkodik, hanem sokkal tágabb, irodalmi és eszmei összefüggésekben. Különösen szembeötlő ez olyan szerzők esetében, akiknek művei egy kötetbe foglalva szerepelnek ténylegesen a corvinában. Erre a legkirívóbb példa az a kiállításunkon is bemutatott müncheni corvina, melynek két szerzőjét, Polybiost és Herodianost Naldus megemlíti, a harmadikról, Heliodorosról viszont hallgat, noha ez a kódex filológiai szempontból épp azért fon-

²⁰ vö.: *Dictionary of the Italian Humanism*.

²¹ uo.

²² *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973.

tos, mert Heliodoros mitikus regénye csak benne őrződött meg.²³ Pedig Naldus állandóan tényszerű bemutatásra törekszik, valóságos polcokról beszél, egymás után következő szerzőkről. A szavahihetőség követelményét Naldus, akárcsak a többi humanista, a nagy hellénisztikus filológus-könyvtárosoktól veszi át.²⁴ Ugyanakkor tudjuk, hogy mind a hellénisztikus, mind a bizánci könyvjegyzékek vizsgálatánál figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy rendszerint korábbi listákat ismételnek, sőt sok jegyzék tudatos hamisítás eredménye.

Ahhoz képest, amit Naldus elmond, sokkal fontosabb az, amiről hallgat, aminek a meglétéről vagy nem tud, vagy nem tartja érdemesnek szólni. Teljes egészében hallgat a kortárs humanisták műveinek jelenlétéről Mátyás könyvtárában, noha budai működésükről tud. Ugoletón kívül név szerint említi Bonfiniét és a két Cinthiust, csak nem a katalógusban. Ugyancsak hallgat a skolasztika klasszikusairól, pedig kötetek még kiállításunkon is szép számmal szerepelnek. Akiiket Naldus a Biblia mellett keresztény szerzőkként felvonultat, azok viszont éppen a reneszánsz által felfedezett és favorizált későantik egyházatyák. Az „argumentum ex silentio” azt mondatja tehát, hogy amit Naldus elhagy, azt nem tartja alkalmasnak arra, hogy beletartozzék egy reneszánsz uralkodó könyvtárába; amit viszont bevesz, az megfelel a reneszánsz művelődésszémény legfontosabb írásos dokumentumainak, szinte kanonikusan kötelező irodalmi anyagának. Mátyás könyvtára Naldus bemutatásában nem egyéb, mint a reneszánsz értelmezésében felfogott antik szellemi hagyomány, melynek íve Homérosztól Platónon át, a Biblián keresztül Aranyszájú Szent Jánosig ível.

Térjünk vissza Csapodi érvelésének következő lépéséhez, a könyvtár külső leírásához, mely Naldusnál előbb a prózai bevezetőben, aztán részletesebben a második könyv elején, már a versben olvasható! Összevonva: a könyvtár Mátyás akaratából a budai palota legművészeibb része, mert a tudás felsőbbbségét kell kifejeznie. A könyvtárterem alapterülete négyszögletes, mennyezete boltíves, falai téglából készültek. Két színes üvegtáblás ablak között van Mátyás heverője, arannyal átszőtt takarókkal. Két bejárat van, az egyiket a Mátyáshoz érkező tudósok használják, a másikat csak Mátyás, ha magányába visszavonulva kíván a szent himnuszokban gyönyörködni. Három falon hármassorban faragott polcok, melyeket arannyal átszőtt bíborfüggönyök takarnak. A díszes szekrényeket firenzei mesterek készítették. A kisebb könyvek a hármassorban vannak, a nagyobbak lent, a zárható szekrényekben. Középen háromlábú székek helyezkednek el, melyek Pythia tripusaira, Apollón templomára emlékeztetnek; azokon is gyöngyös, aranyos terítők. Naldus leírásához igen közeli képzőművészeti ábrázolást találunk Giovanni Battista Ricci 16. századi olasz festő alkotásán. A képen, melyet Jászay Magda közölt a Vatikáni Múzeum anyagából,²⁵ Mátyás a könyvtáralapítás pillanatában, tudósai körében örökítődik meg. A könyvespolcok és a könyvszekrények megfelelnek Naldus leírásának, nyilván Ricci is firenzei stílusú bútorzatra gondolt, akárcsak Naldus. Egyedül a függönyök színe tér el egymástól, Naldus arannyal áttört bíborról beszél, Ricci viszont

²³ uo. Nr. 315.

²⁴ A hellénisztikus és a reneszánsz kor filológus-könyvtárosságára vonatkozóan I. PFEIFFER, Rudolf: *Geschichte der klassischen Philologie*. Hamburg, 1970.

²⁵ *Párhuzamok és keresztjeződések*. Bp. 1982.

zöldet használ. Hadd jegyezzük meg, hogy szinte minden antik költői textilleírásban, ekphrasisban a fedelmi szőnyegek, kárpitok alapszíne bíbor és arany. Ilyen volt a Naldus-corvina eredeti kötése is, ugyanis ezek a fedelmi színek.

Csapodi más, hiteles forrásokkal is egybeveti Naldus tudósítását a könyvtár helyére vonatkozóan, s azokat egybehangzóknak ítéli, hiszen Naldusból kikövetkeztethető, hogy a könyvtár és a kápolna szomszédosak voltak, amennyiben a himnuszok a kápolnából hallatszottak át. Azt az ellentmondást, hogy Naldus egyetlen könyvtárszobáról ír, a szemtanú Oláh Miklós viszont kettőről, Csapodi úgy oldja fel, hogy a második helyiséget későbbi hozzátoldásnak tartja.

A mi olvasatunkban azonban könyvtár és szentély kapcsolata nem építészeti probléma. Ahogy a nagy hellénisztikus könyvtárak egyszersmind szentélyek voltak, a Musaion a múzsáké, a Serapeion Serapisé, ugyanúgy a reneszánsz alatt kifejlődő nagy gyűjtemények, melyek a hellénisztikushoz igen hasonló szellemi mozgástérben jöttek létre, óhatatlanul kötődnek templomokhoz, közvetlenül melléjük épülnek, védőszentjeikre nevükben is utalnak: Ambrosiana, Marciana, Laurenziana. Mátyás könyvtára Naldus szerint Apollón szentélye, aki a költészet istene, azoknak a múzsáknak vezére, akik nemcsak Naldus műveit inspirálták, hanem Mátyás nagy szellemi alkotását, a könyvtárat és a benne lévő köteteket is.

Gondolatmenetének utolsó lépéseként Csapodi nemcsak azt tételezi föl, hogy Naldus egyenesen Ugoletto biztatására írta meg panegyrikosát, hanem abból kiindulva, hogy Naldus feltűnően hangsúlyozza Corvin János műveltségét és uralkodói képességeit, „az egész mű mögött Mátyás irányító akarata és messzemenő céljai” jelenlétét érzi, vagyis Mátyásnak azt a törekvését, hogy törvényes örökös híján Corvin János számára biztosítsa a trónt.²⁶

Legújabbán Pajorin Klára foglalkozott Naldussal, a Mátyáshoz írt panegyrikosok kapcsán.²⁷ Pajorin Klára az első, aki Naldus művét irodalomtörténeti összefüggésekben vizsgálja, és így sikerül neki a mű keletkezési idejét Csapodi 1485–86 körüli datálását korrigálva az 1487–90 közti évekre tenni. Ekkoriban történt az, hogy „Ancona városa kitűzte a magyar zászlót és ezzel Mátyás fennhatósága alá helyezte magát.”²⁸ Ez az esemény adott alkalmat egy másik Mátyás-panegyrikos létrejöttéhez, Cortesius alkotásához, melynek egy corvina-példányát a wolfenbütteli könyvtár őrzi. Amint Szörényi László tanulmánya kimutatta, a humanista Cortesius a késő császárkori latin dicsőítő költészet nagyhatású poétájához, Claudianushoz nyúlt vissza, amikor a panegyrikos bizonyos műfaji követelményeit saját művében alkalmazta. Ugyanezt teszi Naldus, amikor Claudianus példáját követi, sőt azt is leszögezhetjük, hogy Cortesius és Naldus bizonyos értelemben kiegészítik egymást. Mert míg Cortesius azért szabadkozik, hogy Mátyás tetteiből csak a háború műveit éneklí meg, s csak beígéri a béke tetteinek megörökítését, addig Naldus csak a béke tetteinek dicséretére vállalkozik, s a háború műveit halaszthatja más alkalomra. A claudianusi panegyrikosnak ugyanis fontos műfaji követelménye, hogy a hős kiemelkedő cselekvéseinek méltatásánál mind a háború, mind a béke tettei tárgyalásra kerülje-

²⁶ 1. a 15. sz. jegyzetet, 297.

²⁷ *Humanista irodalmi művek Mátyás dicsőítésére.* In: Hunyadi Mátyás. Bp. 1990. 330–361.

²⁸ SZÖRÉNYI László: *Panegyrikos és eposz.* = IiK 1987–88. 141–149.

nek. Mivel ennek a műfaji előírásnak Naldus csak félig tesz eleget, a többi műfaji követelmény bizonyos csúsztatásokkal érvényesül nála.

Egyetlen hős eredetének, származásának és neveltetésének kötelező bemutatása helyett Naldus Mátyás, Beatrix és Corvin János triptichonszerű ábrázolását rajzolja meg a következő hármass elrendezésben. A bevezetés után Mátyás származása helyén Naldus csak futólag említi a Rómából eredeztetett Corvinus-nemzetséget, de annál hosszabban időzik az anatrophénál, a hős neveltetését tárgyaló résznél, mely a legnagyobb variációs lehetőségeket engedi meg a költőnek és mitologikus nagyításoknak is teret enged.²⁹ Mátyás műveltségének, mecénáskodásának, fényes udvartartásának dicsérete után Beatrix eredetének, származásának és neveltetésének taglalása következik, majd — megintcsak a származás kérdésének mellőzésével — Corvin János neveltetésének még Mátyásénál is aprólékosabb ábrázolását olvashatjuk. Ehhez szorosan kapcsolódik a következő kötelező szerkezeti egység, az uralkodásról szóló oktatás a királyfihoz. Naldus itt visszautal arra a platóni mondásra, melyet már a bevezető epistolában behatóan elemzett: az a jó állam, amelyben filozófusok uralkodnak, vagy olyanok, akik tisztelik a filozófusokat, mert így hoz az uralkodó felicitást, boldogságot és bőséget alattvalóinak, mert alattvalóik olyanok, mint előljáróik. A műfajilag előírt toposznak megfelelően Naldus Corvin János műveltségét magasabbra helyezi apjáénál, hiszen az ifjú herceg Ugoletó jóvoltából még a görög irodalomban is jártas. Ezután jön a hős tetteinek bemutatása, melyekből, mint láttuk, Naldus csak a béke nagy művét, a könyvtárat állítja elénk. Itt sorolja fel a gyűjtemény szerzőit és ad róluk rövid értékelést. Végül az epilógusban Mátyás érdemei következtében, mintegy a könyvtár hatására, aranykori állapotok bekövetkeztéről és Mátyás apoteózisáról beszél Naldus.

Ha tehát a *De laudibust* öntörvényű irodalmi alkotásként értelmezzük, nemcsak maga a könyvtárleírás kerül más megvilágításba, mint Csapodinál, hanem Corvin János és a könyvtár viszonya is. Bár tény, — és ezt már Schönherr Gyula, Corvin János múlt századi monográfusa óta tudjuk —, hogy Mátyás a könyvtár tártulajdonosává óhajtotta tenni fiát, hogy trónutódlási esélyeit ezzel is növelje.³⁰ Más kérdés, hogy az ifjú herceg, aki a könyvek bűvöletében nőtt fel, aki menyasszonyának Vergilius műveit küldi jegyajándékkul, apja uralkodói és szellemi örökségét elkótyavetyéli, s a magyar humanizmus történetének tragikomikus figurájává, afféle pannón Don Quijotévé válik.³¹

Naldus azonban Corvin Jánossal kapcsolatban főként arra mutat rá, hogy a könyvtár, akárcsak a hellénisztikus uralkodói gyűjtemények esetében, a trónörökösök neveltetését szolgálja s ebben az értelemben a jövőbe mutat. Királyfiak könyvtáráról tanulságos dolgokat sugall Kerényi Károly, mikor Nietzsche idézi:

„Hogy könyvek vannak, olyan értékesek és királyiak, hogy egész tudósnemzedékek jól fel vannak használva, ha fáradságuk e könyveket megtartja tisztán és megtartja érthetően — ezt a hitet mindig újra megerősíteni: ezért van a filológia. Fölteszi azt, hogy nem hiányoznak oly ritka emberek (ha mindjárt nem is láthatók), akik ilyen értékes könyveket igazán használni tudnak: bizonynyal azok ezek, akik ily

²⁹ uo.

³⁰ *Hunyadi Corvin János*. Bp. 1894.

³¹ uo.

könyveket maguk is írnak vagy írhatnának. Azt akartam mondani ezzel, hogy a filológia előkelő hitet föltételez — hogy kevesek kedvéért, akik mindig csak „jönni fognak” és nincsenek itt, előre el kell végezni igen sok kinos, sőt tisztátalan munkát: mindez munka *in usum Delphinorum*, trónra kerülő hercegek használatára.”³²

A Naldushoz hasonló filológus-költők, ha dicsőítő éneket írnak könyvtárakról vagy alapítóikról, mindig a könyvtár előremutató, jövőbe tekintő arculatát hangsúlyozzák. Ezt teszi Csokonai, amikor — Mátyás király emlékezetét idézve — a nemzeti könyvtárat létrehozó Széchényi Ferencről versel, s ezt teszi Vörösmarty, amikor egyetemes aranykor eljövételét jósolva zárja gondolatait a könyvtárban.

Ebben az összefüggésben talán egyértelművé válik, hogy Naldus munkájával kapcsolatban számunkra nem az az alapvető probléma, hogy mennyire tekinthető a mű a Corvina-könyvtár katalógusának. Naldus műve ugyanúgy „valóság és fikció határán” billeg, mint Bonfinié.³³ Lehet, hogy a kutatás többet nyer, ha nem a valóságot igazítja a fikcióhoz, hanem a fikciót igyekszik megérteni fikció-voltában. Szegényebbek leszünk ugyan egy tényleges könyvjegyzékkel, de cserébe egyetemesebb és messzebbre vezető tanulságot vonhatunk le azzal a kérdésfeltevéssel, amely azt vizsgálja, mennyire értette meg Naldus saját korának nagy szellemi áramlatait és eszmei összefüggéseit. Mi az, amit Naldus tud?

Utaltunk már arra a hasonlóságra, amely — különösen könyvtörténeti vonatkozásban — az alexandriai kor és a reneszánsz között fennáll. Mindkét korszakban egyformán nagy intenzitással figyelhető meg az a folyamat, amelynek során — megintcsak Kerényi Károly szavaival — megtörténik a „szellemi élet betelepülése a könyvtárba”.³⁴ Naldus az alexandriai filológusok méltó utódjaként tudja: az a feladata, hogy a gondjaira bízott könyveket „megőrizze tisztán és megőrizze érthetően” a jövő számára. De Naldus azt is tudja, hogy a könyvtárban egyszersmind többről van szó, mint pusztán egyes kötetekről vagy kötetek számszerű összességéről. Tudja, hogy a királyi könyveket magába foglaló „fenséges könyvtár”, azaz a *szellemi hagyomány* független kötetei tárgyi létezésétől. Naldus a szellemi hagyományt képviseli, amikor az ideális könyvtárról ír panegyrikost, s azt biztos helyen tudja Mátyás udvarában, mert ott a könyvek mellett a szellem emberei, sőt a jövőt képviselő királyfiak is jelen voltak. A szellemi hagyomány pedig az ő emlékezetükben őrződik és fejlődik.

Modern párhuzamként (vagy ellenpontként?) idézzük fel végezetül Ray Bradbury *451 Fahrenheit* c. regényéből³⁵ vagy annak Truffaut-féle filmváltozatából a felejthetetlen „könyvtárjelenetet”. A szereplők — bár kényszerűségből — könyvekké válnak, kedvenc könyveikkel azonosulnak, szövegüket megtanulják s a fejükben őrzik, hogy majd ha már lehet, továbbadhassák. . . „Sok ezren [vagyunk]. . . kívül csavargók, belül könyvtárak. . . Minden embernek volt egy könyve, amelyre emlékezni akart, s emlékezett is” — mondja egyikük. Ott találjuk köztük Platónt, Swiftet,

³² *Die fröhliche Wissenschaft*. § 102. Idézi KERÉNYI Károly: *Ókortudomány*. In: Halhatatlanság és Apollón-vallás. Bp. 1984. 150–151.

³³ MIKÓ Árpád: *Egy stílusfordulat reinkarnációja*. In: Sub Minervae nationis praesidio. Bp. 1981. 40.

³⁴ *Könyv és görögség*. In: id. mű 221.

³⁵ Ford.: LORÁND Imre. Bp. 1991. 171–173.

Schopenhauert, Arisztophanészt és Gandhit, Buddhát és Konfuciuszt, Jeffersont és Lincolnt, de ott van Máté, Márk, Lukács és János is. Egy kisváros huszonzét lakója Bertrand Russell összes tanulmányát őrzi a fejében. . .

Bradbury fiktív könyvtára és Naldus ideális könyvtára azonos: nem egyéb, mint maga az eleven és elpusztíthatatlan szellemi hagyomány.

KARSAY, ORSOLYA

Das Lob der erhabenen Bibliothek

Die Abhandlung beschäftigt sich mit einer Corvina, die das Werk des Florentiner Humanisten Naldus Naldius enthält und dem Lob der „erhabenen Bibliothek“ Königs Mathias gewidmet ist. (*Epistola de laudibus augustae bibliothecae atque libri quattuor versibus scripti eodem argumento ad serenissimum Matthiam Corvinum Pannonie regem.*) Diese Corvina wird gegenwärtig in der Stadtbibliothek von Toruń in Poland bewahrt. Der Verfasser wirft den Text einer literaturzentrischen, von den bisherigen abweichenden Analyse unter. Nach dieser Methode, betrachtet er das Werk des Naldus – im Gegensatz zur Meinung von Csaba Csapodi, die seit 1960 allgemein angenommen war – nicht als einen tatsächlichen Katalog, sondern als ein Werk an der Grenze der Wirklichkeit und der Fiktion. Statt wirklicher Büchertitel enthält das Werk von Naldus Abhandlungen, die sich auf die großen geistlichen Strömungen und Ideenzusammenhängen beziehen. Ebenso wie die fiktive Bibliothek von Ray Bradbury (*451 Fahrenheit*), ist auch die ideelle Bibliothek von Naldus nicht anderes, als die lebendige und unerwüßliche Tradition selbst.

H. TÓTH IMRE

Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei

Karcagújszállási vagy latinosított nevén Carceus Márton a Nagykunság első általunk ismert orvostudósa és alkalmi költője volt. Ez a tény a vele való foglalkozást a helytörténeti kutatásokhoz utalja. Mégis – amint alább kifejtjük – van Carceus Márton tevékenységének olyan aspektusa, amely indokolttá teszi azt, hogy ennek a 17. században élt nagykunsági eredetű orvosdoktornak a munkásságával a helytörténeti vonatkozásokon túlmenően is foglalkozzunk.

Carceus Márton életéről és tevékenységéről keveset tudunk. Tudományos munkásságáról pedig alig valamit. Ennek oka az, hogy reá vonatkozó forrásaink igen szegényesek. Csak a Debreceni, ill. Sárospataki Kollégium subscriptus diákjainak névjegyzékében található bejegyzések nyújtanak életéről rövid információt. A hiányzó adatokat művei korántsem teljes, ill. megbízható felsorolásával egészítették ki a kutatók.

A Carceus Mártonról szóló meglehetősen szerény információkat a következő művekből meríthetjük (a már említett kollégiumi névjegyzékeken kívül):

Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat A. Horányi*. I. Bécs–Pozsony, 1755. 384–385.

Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. I. 26. Új kiadása: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I. Fordította Kővári Aladár. Bp. 1960. 16.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1983. 10.

Szabó Károly: *Hellebrant Árpád. Régi magyar könyvtár* III. Bp. 1986. 2429., 2483., 2484., 2523., 2524., 2566., 2593. számok alatt.

Györffy István: *Nagykunsági krónika*. 3. kiadás. Karcag, 1984. 93.

Réti Endre: *Nagy magyar orvosok*. 2. kiadás. Bp. 1953. 65.

[H. Tóth Imre] Tóth László: *Egy régi orvos Karcagról*. = *Jászkunság* 1982. 4. 38–40.

A Carceusra vonatkozó felsorolt művekből elsősorban Györffy István utalása volt az, amely a figyelmet újra erre az ismeretlen nagykunsági orvosdoktorra irányította. Nyugodtan mondhatjuk azonban, hogy sem Carceus Márton életútját, sem tudományos munkásságát nem ismerjük kellőképpen.

Az alábbiakban részben a rendelkezésre álló források, részben Carceus Márton néhány művének elemzése alapján felvázoljuk pályafutását és kísérletet teszünk tudományos munkássága jellemzésére és értékelésére is.

Karcagújszállási Márton büszkén vallotta magát Cumano-Hungarus-nak, azaz kun-magyar-nak. Ezért helyénvaló, ha életrajza felvázolásánál szűkebb hazája, a Nagykunság 16–17. századi viszonyaiból indulunk ki.

A kunokat a tatárjárás után 1246-ban IV. Béla telepítette le Magyarországon.¹ Befogadásuknak két feltétele volt, amelyek szorosan összefüggtek egymással: a letelepedés és a kereszténység felvétele.² Mindkét követelmény teljesítése hosszú időt vett igénybe: keresztény hitre térítésük csak a 16. század közepén történt meg, és meglehetősen külsőleges volt. Nagyjából erre az időpontra tehető állandó megtelepedésük időpontja is.³ Kun László két kiváltságlevelében megerősítette, hogy a kunoknak a nemesekkel egyenlő kiváltságaik vannak.⁴ A mai Nagykunság területét az Olas nemzetség tagjai szállták meg és népesítették be. E nemzetség szállásterülete alakult át a 14. században Kobászszékké, amely a Nagykunság székhelye volt egészen a település 1683. évi végpusztulásáig. Szerepét Karcagújszállás vette át, amelynek lakói csak 1506 táján⁵ költöztek a város mai helyére. Az új helyen templomot is emeltek, ami a település központja lett. A régi Nagykunság lakóinak élete lényegesen különbözött a Nagykunság 19. sz. végi életétől. A táj legjobb ismerője, Györffy István rajzolta meg leghitelesebben a régi Kunság lakóinak életét. Az egykori Nagykunság területén járhatatlan rétségek és futóhomok-tenger terült el. A természeti viszonyok nem kedveztek a földművelésnek. A táj lakói közel 600 évig a vízből éltek, belenőve a vízi életbe. Az egykori Nagykunság természeti viszonyait így jellemzi a kiváló tudós: „Más volt az időjárás. Gyakori volt az eső. A harmat délig sem száradt fel. A vizek szabályozatlanok voltak. A Tisza, Hortobágy, Mirhó, Berettyó, Kőrös árvizei évről évre pontosan, néha többször, olykor egyszerre beköszöntöttek, és a lakott helyeket elvágták egymástól, úgy, hogy hajón kellett közlekedni”.⁶ Ilyen körülmények között éltek életüket Karcagújszállása kunjai is. Egyhangú életükbe a 16. század hozott változást.

Az első nagy fordulat a kunok reformációja volt. Említettük, hogy megkeresztelkedésük a pápa többszöri sürgetésére, csak a 15. század közepén történt meg. Megtérésük azonban nem volt őszinte: a Nagykunság népe lélekben nem lett katolikussá.⁷ Hiedelemviláguk sokat megőrzött az ősi pogány hit emlékeiből. Amikor a Tiszántúlon a protestantizmus terjedni kezdett, a Nagykunság népe teljesen és egyértelműen elfogadta a hitújítást.

Túri Szabó Lukács, Túri Sánta Jakab, Ozorai Imre, Sztárai Mihály, Szegedi Kiss István és Méliusz Juhász Péter terjesztette el ezen a vidéken az új hit eszméit. A Tiszántúlon 1552 táján győzött a protestantizmus. Erre utal az a tény is, hogy 1554 körül a nagykunsági egyházakból már külön püspökséget is szerveztek. A karcagiak temploma is átment a református egyház kezébe. A templom a tizenöt éves háború viharait is kiállotta. Sőt, 1633-ban a templomhoz tornyot építettek, majd 1636-ban harangot öntöttek számára. 1605-től ismert a karcagi lelkész pecsétje, 1635-től isme-

1 BELLON Tibor: *A Nagykunság*. Bp. 1979. 12.

2 BELLON Tibor: *i. m.* 20.

3 BELLON Tibor: *i. m.* 20–21.

4 BELLON Tibor: *i. m.* 19.

5 GYÖRFFY György: *A Nagykunság és Karcag a középkorban*. In: *Karcagi Várostörténeti Tanulmányok*. Szerk.: BELLON Tibor. Karcag, 1974. 8–9.

6 GYÖRFFY István: *Nagykunsági krónika*. Karcag, 1984. 28.

7 BELLON Tibor: *i. m.* 36.

retes az itt működő lelkészek neve.⁸ Mindez a reformáció sikeres meghonosodásáról tanúskodik. A hitújításnak a Nagykunság szellemi életére volt nagy befolyása. A protestantizmus megszervezésével párhuzamosan megjelentek az iskolák is, amelyekben az ifjúságot az ismeretekre, vagy esetenként az ennél magasabb tudományokra is tanították.⁹

A 16. század másik nagy változása a törökök megjelenésével, illetve a török elleni harcokkal kapcsolatos. Szolnok elfoglalása (1552) után a nagykunok a szolnoki bég uralma alá kerültek.¹⁰ A török hódítás korában a Nagykunság és Karcag is többször elpusztult: a települést lerombolták, a lakosokat fogságba hajtották. Az életben maradt nagykunok a vizek övezte rétségbe menekültek. Ekkor ismerték meg a Nagykunság lakói a „futást”, amelyben a 16–17. század során oly sokszor volt részük, és amelynek kegyetlenségei mély nyomot hagytak a kunok emlékezetében.

Karcagújszállása egy 1567-es összeírás adatai szerint a Nagykunság legnépesebb települése volt. A tizenötéves háborúban azonban elpusztult; 1610-ben Karcag benépesítéséről intézkedtek. 1630 táján viszonylagos nyugalom és fellendülés következett be a karcagiak életében, amint erre a templom kibővítéséből és a harangöntésből következtethetünk. A nagykunok élete ebben a korban az állandó veszélyeztetettség tudatában zajlott, amihez a bizonytalanság érzése is járult. A hódoltság következménye a Nagykunságban a folyamatos elnéptelenedés és a termelés visszaszorulása volt. A nagykunok mégis szívósan ragaszkodtak őseik településéhez és újra megtelepedtek elpusztított falvaikban. Nemcsak megtelepedtek, de ha a körülmények engedték, fel is lendítették „futástól” fenyegetett településeik életét.

Ilyen volt a Nagykunság élete Karcagújszállási Márton születése idején, aki a két „futás” közötti fellendülő Karcagon született. Szüleiéről semmit sem tudunk.

Karcagújszállási Márton születési éve nem ismert. Horányi Elek, forrásokra való hivatkozás nélkül az 1666. évet jelöli meg születési évül, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen Karcagújszállási Márton 1660-ban már a Debreceni Kollégium subscriptus diákja volt. A helyes adat meghatározását elősegíti a leideni egyetem anyakönyvének bejegyzése. Eszerint Karcagújszállási Márton 1669. március 29-én lett a híres egyetem teológus és medikus hallgatója. Ekkor 26 éves volt. Valószínű tehát, hogy az 1643-as évet kell megadnunk születési évül.

Karcagújszállási Márton – ahogyan ő szülőfaluja után magát nevezte – 1660-ban iratkozott be a Debreceni Kollégiumba. Nevét az akadémia tagozat hallgatóinak névsora őrizte meg. Aláírásával kifejezte, hogy az „iskolai polgárság” törvényeit magára nézve kötelezőnek tartja és azokat megtartja. Valószínű, hogy Karcagújszállási Márton szülővárosában szerezte meg azokat az ismereteket, amelyek alapján tanulmányait a Debreceni Kollégium akadémiai tagozatán folytathatta.

Szorgalmával a tehetséges kisdíák kitűnt tanulótársai közül. Ezért folytathatta magasabb fokú tanulmányait a Debreceni Kollégiumban. A 17. században a török-

⁸ Soós Adorján: *A karcagi református reálgimnázium története*. In: *A Karcagi Református Nagykun Reálgimnázium Értesítője*, 1929–30. Közzáteszi: Dr. GAÁL László. Karcag, 1930. 51. – SZÉKELY József: *A Karcagi Ev. ref. gymnasium története*. A Karcagi Ev. Ref. Gymnasium Értesítője az 1895–96-ik tanévről. Közzáteszi: SIMON Géza. Karcag, 1896. 5–6.

⁹ SZÁSZ Béla: *A karcagi kunok református vallásra való áttérése*. = Múzeumi Kurír. 1985. 45.

¹⁰ BELLON Tibor: *i. m.* 25.

től, tatártól zaklatott, feldúlt, „nagy futásokban” menekülő kunságiak számára a szegénysorsból való megszabadulás, „felemelkedés” szinte egyetlen lehetőségét a tanítói vagy papi pálya nyújtotta. Szülei is erre a pályára szánták gyermeküket.

Karcagújszállási Márton 1660-ban, Martonfalvi György és Debreceni János rektorsága idején iratkozott be a Debreceni Kollégiumba. A Kollégium fellendülésének kezdete éppen Martonfalvi György rektorságával és tevékenységével kapcsolatos: ekkor lett a debreceni „iskola” Debreceni Kollégiummá. A fellendülésnek két külső tényezője is volt. A pápai református kollégium az ottani földesúr rekatolizálása miatt nem folytathatta tovább működését. Ez megnövelte a megmaradt protestáns tanintézetek vonzerejét. A másik körülmény tulajdonképpen egy tragikus esemény volt: miután a törökök elfoglalták Váradot, az iskola növendékei Martonfalvi György vezetésével Debrecenbe jöttek. A város befogadta a jövevényeket¹¹, otthont adott nekik. A váradi iskola volt professzora a Kollégium életének átszervezője és egész hátralevő életében rektora lett. A korábbi évek zavaros eseményei után Martonfalvi teremtett rendet az iskola életében. A kollégiumi élet fellendülését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy míg akadémiai tagozatára korábban évenként 20–25 hallgató iratkozott be, Martonfalvi rektorsága alatt évenként száznál több akadémiai hallgatóról tudunk. Martonfalvi fellendítette a kollégiumi oktatást. A száraz, skolasztikus szellem helyett az újkori bölcseletből indult ki. Apáczai Csere Jánossal és Tolnai Dali Jánossal együtt őt tekinthetjük a hazai puritanizmus legmarkánsabb egyéniségének.¹² Amesius nyomán két exegetikai tankönyvet írt latinul, amelyek magyar fordítását a tanuló ifjúság *Tanító és Czafoło Theologia* címen a saját költségén adta ki. Bod Péter így méltatta a tudós professzor elméleti és gyakorlati teológiai kézikönyvét:¹³

Sokkal több ethicát és morális theológiát lehet ezekből tanulni, mint mások sokak homlokkötős, megcizfrázott írásaikból.

A Debreceni Kollégium életének sajátos formája volt a „cétus” (coetus), amely az akadémikus diákok és gimnáziumi tanulók életét szabályozta, anyagi ügyeiket intézte.¹⁴ A cétusnak saját pénztára volt, amelyből a diákok (studiosi) élelmezését és külföldi tanulmányútját (peregrináció) fedezte.¹⁵ Valójában a „cétus” sajátos diákköztársaság volt, saját választott tisztviselői karral. A kollégium diákjainak nagy része szegénydiák volt, aki a „cétustól” kapott támogatásért különböző szolgáltatásokat végzett. Valószínűleg Karcagújszállási Márton is szegénydiákként tanult az iskolában. Aligha feltételezhető, hogy szegényes körülmények között élő szülei fedezhették volna tanulása költségeit.

A kollégiumi élet meglehetősen zord és egyhangú volt: a munka hajnali három órakor kezdődött; reggel hatkor már megindultak a foglalkozások mind a gimnázium-

¹¹ NAGY Sándor: *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*. Debrecen, 1940. 38–39.

¹² TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. 1978. 64–65.

¹³ BOD Péter: *Magyar Athenas*. Bp. 1982. 364.

¹⁴ NAGY Sándor: *i. m.* 27., 87.

¹⁵ NAGY Sándor: *i. m.* 96.

umi, mind az akadémiai tagozaton. Kevés szünettel folyt az oktatás a professzorok, illetve a gimnáziumi tagozaton a praeceptorok vezetése alatt. Az ebédlővé alakított tantermekben elköltött ebéd után 2 és 6 óra között folytatódott a tanítás. Este kilenckor ért véget a „cétus” élete.

Az akadémiai tagozaton a professzorok előadásai alkották az alapvető oktatási formát. A pénteki napokon rendezett collocatiók (tanulmányi körök) és a különféle disputációk (viták) egészítették ki és mélyítették el a diákok ismereteit és szolgáltak a felsőbb tanulmányokra való feljutás eszközéül.

Karcagújszállási Márton is a kollégiumi diákok szokásos életét élte. A „cétusban” neki is megvoltak a maga kötelességei, tisztségei. A *Series studiosorum* bejegyzése szerint explorator (kémlelő diák) volt. Az 1657-es törvény szerint az explorator feladata és kötelessége volt, hogy naponta kétszer (délelőtt 9 és délután 4 órakor) ki-menjen a városba és felkutassa, kikémlelje, hol van lakodalom, keresztelő, disznótör vagy egyéb lakoma. Értesüléséről beszámolt a „cétus” tisztségviselőinek, akik engedélyezték, hogy az énekes gyerekeket a lakomára elvezesse és ott adományokat gyűjt-sön. Az explorator feladatát két hónapig viselte, majd átadta másik diáktársának.¹⁶

Karcagújszállási Márton debreceni éveinek áttekintésével kapcsolatban kérdés-ként merülhet fel, hogy milyen ismereteket szerzett itt tanulmányai során. A válasz-hoz figyelembe kell venni, hogy akkor a kollégium még nem közművelődési intéz-mény volt. A református egyház számára a lelkészképzés volt az alapvető cél, és az egész oktatási rendszer annak volt alárendelve. Alapvető tárgyként azokat a diszci-plínákat tanították, amelyekre egy jövődombeli teológusnak szüksége lesz. Az alap a latin nyelv tanulása volt; ebből következett, hogy a tanulók alapos ismereteket kap-tak a római irodalomról. Képzésüket a görög és a héber nyelv oktatásával szélesí-tették ki. A felső tagozaton a dogmatika és írásmagyarázat tartozott a főbb tárgyak közé. Mártonfalvi, aki a magyar puritanizmus jeles képviselője volt, ebben a szel-lemben írta műveit és oktatta diákjait. Utrechti tanulmányai során megismerkedett Descartes filozófiájával, és ennek elemei helyet kaptak előadásaiban is.¹⁷

Valószínű, hogy Descartes közvetett hatására fordul a debreceni akadémiai ta-gozatos diákok figyelme a természettudományok felé. Ennek a megnövekedett ér-deklődésnek a bizonyítéka, hogy Szilágyi Tönkö Márton, aki együtt iratkozott be a kollégium felső tagozatára Karcagújszállási Mártonnal, már professzorként a kol-légiumban kísérletekkel szemléltetett fizikai előadásokat tartott és ilyen tárgyú mű-veket hagyott hátra.

Karcagújszállási Márton a Debreceni Kollégiumban szorgalmasan tanult egé-szen az 1664. évi tanév nyári szemeszterének végéig; 1664 téli szemeszterét már a Sárospataki Kollégiumban kezdi el. Itt tanul és itt fejezi be akadémiai tanulmányait.

Nem világos számunkra, hogy miért ment át a virágzó Debreceni Kollégiumból a távoli Sárospatakra. Érdekes, hogy hozzá hasonlóan ott folytatta tanulmányait Tatai Kovács György is, aki diáktársa lesz később a Leideni Egyetemen is. Tatai György atyja patrónusként támogatta a karcagi diákot. Nincs kizárva, hogy a sze-génysorsú diák az anyagiakban nála jóval tehetősebb helyzetben levő nemes Tatai

¹⁶ NAGY Sándor: i. m. 100.

¹⁷ NAGY Sándor: i. m. 43.

Kovács György szolgadiákja volt Debrecenben. Amikor Tatai Kovács Sárospatakra ment, követte őt. Van még egy feltételezés, ami megmagyarázhatja az iskolaváltoztatást. Karcagújszállási Márton tanulmányai folytatásához nem rendelkezett megfelelő anyagi fedezettel. Ezért patrónusokat keresett. Hasonló kísérletre Debrecenben is sor került, hiszen Báthori István debreceni pap, Szalontai György kereskedő támogatják őt hollandiai tanulmányútján.

Ha Debrecenben a Kollégium élete fellendülőben volt, Sárospatak „iskolája”, amelynek olyan vezetője volt, mint a híres cseh-morva pedagógus, Jan Amos Comenius, válságos időket élt át, amikor a karcagi peregrinus nevét beírta a subscriptusok könyvébe.

Bárhory Zsófia, II. Rákóczi György özvegye 1660-ban rekatolizált, majd megvonta az iskolától az addig annak nyújtott támogatást. Ehhez másféle kellemetlenségek is társultak, amelyek megnehezítették mind a diákok életét, mind az iskola munkáját. Sárospatakon megtelepedtek a jezsuiták, akik erőszakos vitát kezdeményeztek az iskola professzoraival. Jellemző eset volt, amikor az iskola professzorát, a tanítványai között az iskola kapujában álló Pósházi Jánost hívták ki eredménytelen vitatkozásra, így vonva őt el iskolai munkájától.¹⁸ A jezsuiták nemcsak eszmei harcot folytattak a professzorokkal, hanem az erőszaktól sem riadtak vissza: így 1664 májusában az iskola két professzorát még a kollégium tulajdonát képező házból is kilakoltatták. 1664-ben bizottság érkezett a városba, hogy az iskola jövedelmének ügyében tárgyaljon. Az anyagi támogatás elmaradása növelte a hallgatók nyomorúságát. Különösen azok a diákok érezték a helyzet romlását, akik nem papi pályára készültek. Az ilyen diákok szolgadiáknak szegődtek el tehetősebb iskolatársaikhoz.

Sárospatakon Karcagújszállási Márton nemcsak az akadémiai tagozat hallgatója volt, hanem a gimnáziumi tagozatban tanított is: az orátorok osztályának prokurátora (köztanítója) lett. A kollégiumban bevett szokás volt, hogy az akadémiai tagozat hallgatói tanítottak a gimnáziumi csoportokban. A prokurátorság (másutt praeceptor-ság) megbecsült állás volt, mert bizonyos jövedelemhez juttatta az akadémiai tagozat külföldre készülő diákjait. A prokurátorok a legkiválóbb hallgatókból kerültek ki. Munkájukért fizetést is kaptak: így pl. a debreceni kollégiumban a retorikai osztály tanítója munkájáért 30 forintot kapott.¹⁹

Sikeres tanítói és nevelői munkásságának eredményeit a prokurátornak nyilvános vizsgálaton kellett bemutatnia. Hivatalukat legalább egy fél évig kellett gyakorolniuk. Munkájukat reggel, ill. délelőtt 6–7, 9–10, délután 2–3, ill. 4–5 óra között végezték. A közbeeső időben az akadémiai tagozat professzorai foglalkoztak velük. A prokurátoroktól, ill. praeceptoroktól az iskolai előírások megkívánták, hogy a kijelölt klasszikus írókat megismertessék hallgatóikkal, és a tananyagot velük jól begyakoroltassák.²⁰ Ebben a tekintetben Karcagújszállási Márton nemcsak az antik írók olvastatásával foglalkozott, hanem a versírásban is gyakoroltatta tanítványait. Az, hogy reá bízta a legfelső gimnáziumi tagozat oktatását, közvetett bizonyíté-

¹⁸ GULYÁS József: *A Sárospataki Ref. Főiskola rövid története*. Sárospatak, 1931. 21.

¹⁹ NAGY Sándor: *i. m.* 52.

²⁰ NAGY Sándor: *i. m.* 52.

ka annak, hogy feljebbvalói és az iskola közössége (a coetus) mind magaviseletével, mind tudásával meg volt elégedve.

Karcagújszállási Márton nemcsak tanított, hanem tanult is. A pataki „skóla” professzorainak előadásait hallgatta. Akkortájt, mikor Sárospatakon tanult, az iskolában két jeles professzor dolgozott. Buzinkai Mihály volt pataki diák és senior a bibliai nyelvek professzora lett.²¹ Ennek ellenére, amint ezt a Sárospatakon kiadott latin tankönyvei mutatják,²² nem a nyelvészet, hanem a retorika, dialektika és logika ki-tűnő művelője volt.

Kiemelkedő tudós volt Pósházi János, a filozófia professzora is. Pósházi ellentmondásos személy: a skolasztika ellen van, de bírálja Descartes-t. Elutasítja a puritanizmus eszméit. Bár a cartesianus filozófiát nem ismeri el, *Philosophia naturalis* c. fizika tankönyvében — ha kritikával is — átveszi a cartesianus fizikát is. Az emberi megismerés három forrását hangsúlyozza: a tapasztalatot, a gondolkodást és a kijelentést. Az utóbbinak azonban a természettudományokban nem biztosít döntő jelentőséget. Ő volt „az első magyar természetfilozófus, aki már rálépett a modern természettudományokhoz vezető útra”.²³ Mind Buzinkairól, mind Pósháziról jó véleménnyel voltak a kortársak és az utókor. Buzinkairól Bod Péter feljegyzi, hogy

szép híre elterjedvén vitetett a pataki kollégiumba professzornak, holott nagy haszonnal tanított. . .

Pósháziról ezt olvashatjuk *Magyar Athenasában*:²⁴

szorgalmasan tanított a filozofiában Aristotelest, az theologiában követte Voetiust. A Kártézius és Kokcégius tanítványait nem kedvelte.

Mindkét professzor nagy hűséggel viseltetett az iskolához és később vállalta a száműzetés keserveit.

Az oratorok tanítójaként Carceus Márton bizonyára szorosabb ismeretségbe került Buzinkai professzorral. Kétségtelen az is, hogy a fizika kérdései iránt komolyan érdeklődő Pósházi hozzásegítette az oratorok tanítóját ahhoz, hogy természettudományi érdeklődése még jobban elmélyüljön.

Karcagújszállási Márton nemcsak tanított és tanult, hanem pártfogókat is gyűjtött tervezett külföldi peregrinációjához. Feltehetően ekkor került kapcsolatba Kökényesdi György tábornokkal, Kasza Mihály tisztartóval és a pataki iskola egykori diákjával, a Habsburg-ellenes nézeteiről ismert Szuhay Mátyással, valamint Csehi András zempléni ülnökkel, Tarczali Péterrel, Várallyai Lőrincsel és Kaposi Pál szatmári pappal, akik pártfogóivá lettek, és akik később külföldi tanulmányútján segíteni fogják. Patrónusai között volt még iskolatársa atyja, Tatai Kovács György táblabíró is. Karcagújszállási Márton szerette volna tanulmányait külföldi egyetemeken folytatni és befejezni. Azonban egy ilyen tanulmányút igen költséges és veszélyes vállalkozásszámba ment: csak keveseknek jutott az a megtiszteltetés, hogy külföldi akadémiákon tanulhattak. Sárospatakon az 1615 és 1671 között subscribált 1541

²¹ MAKKAJ László: *A kollégium története 1654-től 1703-ig*. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 81.

²² MAKKAJ László: i. m. 81.

²³ MAKKAJ László: i. m. 82.

²⁴ BOD Péter: i. m. 293., 403.

hallgatóból mindössze 46, azaz a hallgatók 2,98%-a tudta tanulmányait külföldön folytatni, ugyanakkor a diákok halálozási aránya 7,26% (112 személy).²⁵

Igaz, a „cétus” és az egyház általában támogatta a külföldi tanulmányutakra, akadémikákra induló magyar peregrinusokat, azonban ennek a támogatásnak megvoltak a feltételei; az iskola, ill. „cétus” akkor segíti az útnak indulót, ha az iskola professzora lesz, az egyház pedig akkor, ha a jelölt ígéretet tesz arra, hogy lelkipásztor-ként fog működni. Ellenkező esetben a peregrinus köteles volt a kapott támogatás háromnegyed részét visszafizetni. A nehéz anyagi helyzetben levő pataki iskolának aligha állott módjában külföldi akadémikákra peregrinusokat küldeni. Ezért kellett Karcagújszállási Mártonnak Patakon is patrónusokat keresnie. De lehetséges egy másik feltételezés is: a természettudományok iránt érdeklődő ifjú nem akart pap lenni, hanem orvosi tanulmányokat kívánt folytatni. Ezért az egyház nem támogatta tanulmányaiban anyagilag. Világi patrónusokat kellett tehát keresnie, akik tervbe vett orvosi tanulmányaiban anyagilag segíteni fogják.

Karcagújszállási Márton sárospataki tartózkodása sikeresen végződött: tovább tanulhatott, befejezhette tanulmányait, tanítóskodásával szerény jövedelemre is szert tett, és végül sikerült olyan patrónusokat találnia, akik hajlandók voltak őt külföldi peregrinációjában segíteni.

Karcagújszállási Márton kortársaihoz hasonlóan Hollandiába kívánt menni, mert a magyarországi református diákok a 17. század elejétől fogva egyre gyakrabban és növekvő számban látogatták a jól felszerelt németalföldi egyetemeket. Németalföld a gazdasági és társadalmi fejlődés jóval magasabb szintjén állott, mint a három részre szakadt Magyarország. Hollandia hősies harcokban kivívta szabadságát, fejlett, erős és gazdag állam volt ekkor, amely útnak volt ahhoz, hogy tengeri nagyhatalommá váljék. Érthető, ha a karcagi diák útja Hollandiába, a 17. század „tőkés mintanemzetének” államába vezetett. A németalföldi egyetemek híresek voltak haladó szellemű professzorairól, a magas szintű tudományos munkáról. A gazdag holland polgárság felismerte az akadémikák fontosságát a feudalizmus elleni harcban, ezért szívesen áldozott felsőfokú intézmények fenntartására. Sőt, amennyiben a polgárság érdekei ezt megkívánták, a németalföldi akadémikák lehetővé vált egy bizonyos fokú „szabad vizsgálódás” és „elfogulatlan kutatás” is, amennyiben ez a feudalizmus tudománya és ideológiája ellen irányult. Különösen fontos vonása volt a németalföldi egyetemi életnek, hogy nagy gondot fordítottak az akadémikákon a természettudományos képzésre. Ideológiai vonatkozásban pedig olyan módon alakították a filozófiai és teológiai gondolkodást, hogy az megfelelő ideológiai eszköz legyen a polgárság érdekeinek védelmére. Így vált a holland élet és műveltség a magyar ifjúság számára eszménnyé kettős értelemben is: oda kívántak menni tanulmányaikat folytatni és az ott tanultakat hazájukban is felhasználni. Tegyük hozzá, hogy a magyar diákok is szívesen látott vendégek voltak a holland akadémikákban és általában élvezték házigazdáik bizalmát és szeretetét. Sőt, — amint látni fogjuk Carceus Márton esetében — a hollandok szimpátiája a Magyarországról jött ifjak iránt abban is megnyilvánult, hogy patrónusként anyagilag is támogatták a szűkösen élő magyar vándordiákokat.

²⁵ MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 314.

Hollandiába indult hát Karcagújszállási Márton is. Utazása részleteiről semmit sem tudunk. Valószínűleg nem egyedül ment, hanem más peregrinus diáktársaival együtt vágott neki a nagy útnak. Útiránya sem ismeretes: mehetett Lengyelországon keresztül Danckáig (Gdansk) gyalog vagy szekéren, onnan pedig hajóval utazott tovább. De lehetséges más útvonal is: a szárazföldi, amelyen korábban Bethlen Miklós indult el tanulmányútjára.

1667. július 22-én iratkozott be Karcagújszállási Márton a groningeni egyetemre teológus és medikus hallgatónak. Látjuk, hogy tudományos érdeklődését nem köti le teljesen a teológiai és filozófiai stúdium, hanem új tudományterület, a medicina felé fordul, bár tanulmányai középpontjában még egy ideig kétségtelenül a teológiai-filozófiai stúdiumok állnak.

A korabeli főiskolai, akadémiai tanulmányutak folytatásának sajátos módja volt, hogy a diákok tudományos vitára (disputációkra) álltak ki, és így bizonyították jártasságukat egy-egy tudományterületen. A vita tárgyát az elnöklő professzor jelölte ki. Esetenként még a vita értekezését is ő írta. A vitázó respondens megírta a kijelölt témáról az értekezést, ill. megtanulta, ha professzora írta azt. Volt egy kijelölt támadó (opponens) is, akinek az ellenérveivel kapcsolatban a respondensnek meg kellett védenie álláspontját. A vitának általában két fajtája lehetett: *circularis vita*, amelynek különösebb célja nincs, csupán a respondens jártasságának és vitaképességének bebizonyítása és *promotionalis disputáció*, amelynek célja valamely tudományos fokozat elnyerése. Az egyes egyetemeken a hét egy-egy meghatározott napját tűzték ki a viták lefolytatására, amelyek az akadémiai élet érdekes színfoltját is jelentették, hiszen a sikeres vitát meg is lehetett ünnepelni. A disputáció anyagát a respondens kiadta és patrónusának ajánlotta, mintegy bebizonyítva, hogy a kapott támogatást jól használja.

Karcagújszállási Márton Groningenben először 1668. május 23-án állt ki vitára. A vita elnöke az egyetem matematika és logika professzora, Johannes Bertlingius volt. A disputáció címe: *Babel sive Concordia discors, circa possibilem dimensionum penetrationem et unius corporis multipraesentiam*. A disputáció, amely a skolasztikus és jezsuita álláspont ellen irányul, meglehetősen elvont tárgyú. A respondens célja, hogy feleletet keressen két fizikai kérdésre, amely nyugtalanítja az „igaz teológiát” is.

1. Vajon isteni sugallatból előfordulhat-e, hogy két test egyszerre és ugyanazon helyen létezzon, avagy isteni sugallatból lehetséges a két test egymásba való áthatolhatósága?

2. Egy és ugyanazon számú test több megfelelő helyen létezhet-e egy időben? A látszólag semleges tárgyú kérdések megválaszolásával a szerző a katolikus dogmák (így pl. az ostya és víz átlényegülése) ellentmondásos voltát bizonyítja, miközben – a bevezető mondatokban – az ósatyák véleményével szemben „a mindennapi tapasztalatra” hivatkozik. (Sajnos Karcagújszállási Márton disszertációjának fennmaradt példánya csonka, így további ismertetésétől el kell tekinteni). A disszertációt két hazai patrónusának, Kökényesdi György generálisnak, a „haza oszlopának” az ortodox hit fegyveres védőjének és az iskolák szorgalmas patrónusának ajánlotta a respondens. A másik patrónusa pedig Báthori Mihály debreceni pap volt. A respondens öntudatosan vallja magát kun-magyarnek, amit nem mellőz el feltüntetni későbbi kiadványain sem.

Karcagújszállási Márton a sikeres teológia disputáció után nem sokáig maradt Groningenben. A leideni egyetem anyakönyve szerint 1669. március 29-én, tehát 26 évesen már a híres egyetem teológus és medikus hallgatója. Nem tudjuk, mi vezette Leidenbe. Két körülmény azonban feltétlenül befolyásolta választásában. Az első az, hogy ott tanított a kor két jeles tudósa: J. Cocceius hebraista, illetve Franciscus Sylvius de le Boë, a gyakorlati orvostudomány messze földön híres professzora. Mindkét professzor a hallgatók seregét vonzotta magához. A másik tény, ami figyelembe veendő elhatározásánál, az, hogy Leidenben tanult medicinát Tatai Kovács György egykori iskolatársa és patrónusának fia is.

De térjünk vissza egy pillanatra a leideni egyetem anyakönyvéhez! A bejegyzés szerint március 29-én a 26 éves Martinus Karcagújszállási kun-magyar az egyetem teológus és medikus hallgatója. Az anyakönyvben ezután a többi esetben a hallgató leideni lakóhelyének pontos megjelölése következik. Karcagújszállási Mártonnál ez az adat hiányzik. J. P. Hinrichs, a leideni egyetem professzora, hívta fel figyelmünket arra, hogy a bejegyzés hiánya azt jelenti, hogy a beiratkozáskor a kun-magyar diáknak Leidenben nem volt állandó lakóhelye. Ez azzal magyarázható, hogy anyagi lehetőségei nem voltak olyan szilárdak, hogy tartós lakóhelyet tudjon bérelni magának.

Az 1575-ben alapított leideni egyetem ekkor élte fénykorát. Karcagújszállási Márton nem beszél leideni tartózkodásáról. Ezért az egykorú viszonyok rekonstruálásához Bethlen Miklós *Önéletírásához* fordulunk. Bethlen 1663 júliusában járt a híres egyetemi városban, de ottani életének leírása hozzásegít ahhoz, hogy képet kapjunk az egyetemi életről. Ezt olvashatjuk az egyetemről:²⁶

... voltunk ekkor cives academiae mindenféle deák circiter kétezernegyszáz, professzor huszonkettő, kik között teológiában híres Hejdanus, és még inkább Coccejus, filozófiában Raey, litteraturában, philológiában Gronovius, Hornius etc.

A fiatal Bethlen is említi, hogy a professzorok közös előadásokat és privát kollégiumokat tartottak. Az egyetemi képzés sajátos formájáról a disputációról ezt írja:²⁷

Disputatíot úgy, mint respondens, soha sem bocsátottam ki, aetasöm, rendem, erszényem, és elhiszem, tudományom nem is bocsátott reá, noha valami hitványkára én is rá tudtam volna vergődni. . .

Bethlen szavaiból kiderül, hogy a disputáció kibocsátása nem volt magától értetődő dolog. Több feltétele volt, amelyek közül egyik — az erszény — sok peregrinus diáknak okozott gondot.

Carceus Márton lelkesen és meghatározott terv szerint tanult Leidenben. Már 1669 májusában respondensként vitára áll ki. A vitairat címe: *Disputatio Theologia*. A vita Máté evangéliuma 5. részének 6. és 7. versére épül. A disputáció elnöke az ismert biblia-nyelvész, Johannes Cocceius volt. (Sajnos Karcagújszállásinak a disszertációjáról bővebbet nem tudunk mondani, mert egyetlen fennmaradt példányát nem sikerült megismernünk.) A disputációt magyarországi patrónusainak ajánlja, akik között először találkoztunk Lövei Sámuel, Csehi András, Tarczali Péter, Várallyai Lőrinc és Kaposi Pál nevével. Még ugyanezen év június 19-én a karcagi di-

²⁶ BETHLEN Miklós: *Élete leírása magától*. 1980. 579.

²⁷ BETHLEN Miklós: *i. m.* 580.

ák újra teológiai vitára áll ki, amelynek elnöke Johannes Valckernier professzor. A nyomtatásban is megjelent vitáirat címe: *Disputatio Theologica Opposita. Assertioni Jesuitarum Parisiensium*. Tárnya a pápa csallhatatlanságáról szóló tanítás cáfolata. A már ismerteken kívül patrónusokként vannak megnevezve Szabó György debreceni kereskedő és Nánási István lelkész. (A disputáció egyetlen – kolligátumban – fennmaradt példánya elkallódott a sárospataki Református Gyűjteményből).

Több teológiai vitáiratot vagy promotionalis értekezést Karcagújszállási Márton már nem adott ki. Valószínűleg ezzel ez irányú tanulmányait befejezettnek tekintette, és ezután az orvosi stúdiumokra koncentrálna erejét és tehetségét. Ez lesz az a terület, ahol a kun-magyar diák bizonyos sikert és elismerést vív ki magának, sőt hozzájárul a kor egy jelentős orvostudományi irányzatának népszerűsítéséhez is. A továbbiakban éppen ezért részletesen foglalkozunk mind orvosi tanulmányaival, mind orvostudományi munkásságával.

A 17. század közepének orvostudománya két nagy irányzatra oszlott: a jatrofizikusokra és a jatrokémikusokra. Mindkét irányzat a tudomány vívmányaira építette az orvoslás elméletét és gyakorlatát. A jatrofizikusok a fizika által felfedezett jelenségeket tartották az orvostudomány alapjának. Ezzel szemben a jatrokémikusok kémiai folyamatokkal magyarázták az életjelenségeket és kémiai eszközökkel gyógyítottak. A jatrofizikus irányzat megteremtőjének Santorio Santoriót szokták tekinteni. Kiválóbb képviselői közé tartozott Lorenzo Bellini, Giorgio Baglivi és Giovanni A. Borelli, aki kitűnő matematikus is volt.²⁸

A jatrokémia követői szerint az élet csupán kémiai folyamatok összességének tekinthető. Ennek megfelelően az emberi testet úgy fogták fel, mint egy sajátos kémcsövet.²⁹ A kémiai folyamatok mechanikus felfogásából kiindulva az orvos munkáját a sörfőzőéhez hasonlították, akinek csak az a feladata, hogy ügyeljen az erjedési folyamatokra.³⁰ A jatrokémikus iskola Theophrastus B. Paracelsus és Johann B. van Helmont tevékenységére megy vissza.³¹ Gyakorlati jellege miatt elterjedtebb volt, hiszen azzal kecsegtetett, hogy eredményeit közvetlenül a gyógyításban, a betegágyánál is fel lehet használni. Leidenben tanított a kor leghíresebb jatrokémikus orvosa, Franciscus Sylvius de le Boë, a gyakorlati orvostan nagynevű professzora. Ő a leideni egyetemet az orvosi kutatások olyan központjává tette, mint korábban Padova volt.³² Az ún. holland orvosi iskola szinte minden 17. századi jelentős alakja kapcsolatban állt ezzel a kitűnő tudóssal. Sylvius de le Boë elméleti és gyakorlati munkásságának középpontjában a Johann B. van Helmont által felfedezett fermentáció volt, bár kimutatta, hogy az erjedés csak az életfolyamatok egyike. Azt tanította, hogy a fermentáció folyamán savanyú és lúgos termékek keletkeznek, amelyek az egészséges szervezetben egyensúlyban, összhangban vannak. A beteg szervezetében ez az

²⁸ BENEDEK István: *Hippokratésztől Darwinig*. 1986. 101–103. — uő: *Az értelem dicsérete*. Bp. 1987. 183.

²⁹ DIEPGEN, Paul: *Geschichte der Medizin*. I. Berlin, 1949. 199.

³⁰ LEFF, S. — LEFF, Vera: *A varázslástól a modern orvostudományig*. Ford.: SZÉKELY Andorné. Bp. 1957. 140.

³¹ SZÉKELY Sándor: *Az orvostudomány története*. Bp. 1961. 116–117. — BENEDEK István: *A tudás útja*. Bp. 1972. 168.

³² BENEDEK István: *Az értelem dicsérete*. i. m. 179.

összhang megbomlott: vagy a savas, vagy a lúgos elemek kerülnek felül. A terápia ebből az elméletből kiindulva igen egyszerű volt: a „*contraria contrariis*” elve alapján túlzott savasság esetén alkáliákat javasolt, túlzott lúgosság ellen pedig savakat.

A francia hugenotta családból eredő Sylvius de le Boë német és holland egyetemen tanult, Baselban promoveált. Orvosi műveltsége is kitűnő volt. Megismerkedett William Harvey vérkeringésről szóló tanával és nemcsak elfogadta azt, de fiatal orvosként éppen a leideni egyetemen kísérletekkel is bizonyította Harvey elméletének helyességét.³³ Sylvius de le Boë kiváló agyánatómus is volt, akinek nevéhez fűződik az anatómiából ismert Fossa Sylvii terminus is.³⁴ Ő fedezte fel tuberculosus baktériumai által a tüdőben létrehozott gümőket is.³⁵

De Sylvius de le Boë nemcsak az elméleti orvostudomány nagy alakjának számított, hanem ismert terapeuta is volt. A leideni Szt. Cecília kórházban bevezette a betegágynál történő klinikai oktatást is. Kitűnő előadó volt, akihez tódultak a diákok. A leideni egyetem másik ismert professzora Christian Drelincurtius, az anatómia professzora volt. Irányítása alatt az orvostudományban a már a Sylvius de le Boë által is kezdeményezett kísérletek jutottak nagy szerephez. Élő kutyákon végzett, állatkínzásnak számító kísérleteivel tette ismertté nevét.³⁶ Mindkét tudós cartesianus szellemben dolgozott, és ez megszabta a tudományos kutatások légkörét is. Kiváló tanítványok folytatták munkájukat és biztosították az egyetem hírnevét. Johann R. Glauber, Regner Graaf, Jan Swammerdam tartozik a legismertebb Leidenben tanult holland orvosok közé. A kiváló orvosi testület jól ellátott intézetekben dolgozott. Az első medikusok még 1578-ban iratkoztak be az egyetemre. Az egyetem anatómusai közül igen híres volt Petrus Paw. 1593-ban vezetése alatt felépült az új boncterem (*theatrum anatomicum*).

Éppen Karcagújszállási Márton leideni tanulmányainak idejére esik a kémia tanszék létesítése: 1669 augusztusában már meg is nyílt a vegytani laboratórium.³⁷ A vegytan professzora a mérsékeltén jatrokémikus Glauber volt tanítványa, Carel de Maëts lett. Az orvostudományt jól gondozott botanikus kert segítette elő. Minden feltétellel megvolt a leideni egyetemen ahhoz, hogy az ott tanuló kun-magyar diák a legjobb képzést kapja. Ha modern terminológiával értelmezzük a leideni egyetemi kutatásokat az orvostudomány területén, azt mondhatjuk, hogy Karcagújszállási Márton jelen volt az orvosi kémia, a klinikai orvostudomány és a kísérleti orvostudomány megszületésénél. A lehetőségek adva voltak, csak meg kellett őket ragadni. És Karcagújszállási Márton nem szalasztotta el a kínálkozó alkalmakat.

Első orvosi disputációjára, nyilvános orvosi vizsgájára 1670 márciusában került sor. Az értekezés címe: *Disputatio Chymico-medica de Acido praecipue Mikrocismi*. A disputáció elnöke Franciscus Sylvius de le Boë. A vitairatot – a szokásostól eltérően – nem az elnöklő professzor írta, hanem a respondens, akinek latinosí-

³³ *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Edited by SCHEURLEER, Th. H. Leiden, 1975. 334.

³⁴ DIEPGEN, Paul: i. m. 297.

³⁵ PÓLYA Jenő: *Az orvostudomány regénye*. Bp. 325.

³⁶ *Leiden University*. . . i. m. 14.

³⁷ *Leiden University*. . . i. m. 336.

tott neve így olvasható a címdalán: Mart[inus] Carceus de Karczagh-uiszallasa Cumano-Ungarus.

Az értekezés jellegzetesen jatrokémikus alkotás. A szerző célja, hogy bebizonyítsa a sav (acidum) jelenlétét a mikrokozmoszban, azaz az ember szervezetében. Fejtegetéseinek lényegét így foglalhatjuk össze: a jatrokémikusok által alapvető kémiai folyamatnak tartott fermentációban jelen van a savasság is. Sav nélkül nincs fermentáció – fermentáció nélkül nincs élet; tehát ahol élet van, ott savasság (acidum) is jelen van, vagy nyíltan, vagy rejtetten (az ún. sókban).

Van két olyan szempont, amit a respondens vizsgálódásai során következetesen érvényesít:

1. Fejtegetését összekapcsolja a korabeli hollandiai orvostudomány eredményeivel. Így hivatkozik a Rudolf Glauber által felfedezett Glauber-sóra és Regner de Graaf vizsgálataira a petefészek „gömböcskéiről”. Ha tudjuk, hogy Graaf 1672-ben jelentette meg alapvető művét, amelyben idevonatkozó kutatásait publikálta, akkor meglepő, hogy Graaf felfedezése már 1670-ben ismert volt Leidenben.

2. Carceus Márton, a hazájától messze szakadt kun-magyar, ha erre mód kínálkozott, szívesen hozott magyarországi példákat is. Így a kevésbé savas „savanyucska” (acidiuculum) boroknál felsorolja a rajnai, moseli borokat és megemlíti a debreceni kertek magyar borát, amelyet szeptember közepénél nem korábban préselnek. A konyhasóról értekezve megtudjuk, hogy a mesterséges, belgák által használt sónál jobb (nobilis) az a só, amely az erdélyi és máramarosi bányákat tölti meg.

Ami a disputáció külső megformálását illeti, itt is megtalálható a patrónusok felsorolása. Azonban az eddigi patrónusok nevei közül már egyedül Szuhay Mátyásét olvashatjuk a borítón. Ellenben három holland név is szerepel tanulmányai „moderátorai” között: Franciscus de le Boë, „a belga Hippocrates”, Carolus Dreilincurtius királyi orvos és Christianus Melder, a matematika professzora. Ez a patrónusokra való utalás arra enged következtetni, hogy Carceus Márton orvosi tanulmányaiban már nem minden hazai pártfogója támogatta, csupán Szuhay Mátyás. További orvosi tanulmányaiban holland professzorok, patrónusok segítették a messziről jött kun-magyar diákokat.

Egész más oldaláról mutatkozik be Carceus Márton barátja és iskolatársa, Tatai Kovács György orvosi értekezéséhez írt verseiben. Láttuk, hogy Tatai Kovács György Debrecenben és Sárospatakon iskolatársa volt Karcagújszállási Mártonnak. Majd ő is hollandiai tanulmányútra ment. 1669-ben az utrechti egyetemen találjuk, ahol disputációra áll ki. 1670-ben már Leidenben van, és itt írja meg *Hercules vere cognitus, certus Exul: id est Epilepsiae Vera Dignotio ac eiusdem Certa Cura* című promotionalis értekezését. A szerzőt ábrázoló címlapon olvashatók Carceus Márton üdvözlő sorai:

Veste sub Hunniaca vultus despictus amicus

Nobilis ut genii, nobilis ingenii.

A kor szokása volt, hogy a disszertáns barátai, tisztelői az értekezéshez üdvözlő verseket írtak. Az idézett distichonon kívül Karcagújszállási Márton további három distichonban írt verssel is köszönti az új orvosdokort. A mitológiai képekben és utalásokban bővelkedő versekben a szerző barátja szorgalmát, erőfeszítéseit énekli meg,

aki művével legyőzi a szörnyű betegséget és gyógyulást hoz a betegeknek. Ezzel a tettevel pedig nemcsak humánus kötelességét teljesíti, de hazájának dicsőségére is tesz:

Nam tibi pellendi morbos vis contigit ingens
 Ut Praxis felix clamat, et ipsa probabat.
 Attamen eximio discendi duceris aestu,
 Ut Ratio Praxi juncta sit, illud agis.
 Vive diu, vegetam vitam servare serena
 Fronte valens multis. Et Patriae esto decus

A vers tanúsága szerint a hollandiai magyar diákok egyik vágya az is volt, hogy munkájukkal, tanulmányaikkal a három részre szakadt szenvedő haza dicsőségét szolgálják.

1671-ből a szakirodalom számon tart még egy *Dissertatio inauguralis medica De Haemoptisi* címen ismert értekezést, amelyre Horányi Elek utal, de amelyről Wessprémi hallgat. A leideni egyetemi könyvtár egyik részlegének munkatársa, Dr. J. D. Cramer többszöri kérésünkre azt közölte, hogy az egyetem könyvtárában ilyen mű nincs, és Carceus neve alatt ilyen című disszertáció nem is szerepel. Jelenlegi tudásunk és információink szerint Carceusnak nem volt inaguralis disszertációja, mert orvosi beiktató értekezése 1672-ben jelent meg *Fluxas Haepatici* cím alatt. Nem lehetséges, hogy valaki kétszer írjon ugyanazon tárgyból inaguralis disszertációt.

Karcagújszállási Carceus Márton fő műve 1671-ben jelent meg. Ekkor adta ki a híres Franciscus Sylvius de le Boë gyakorlati orvostani kézikönyvét a *Praxeos Medicae Idea Novát* 3 könyvben. A szerző ebben a művében a gyakorlati orvostudomány jatrokémikus szempontokon alapuló vezérfonalát tette közkinccsé. Művét a gyakorló orvosok kézikönyvéül szánta. A mű használatát megkönnyítendő, Karcagújszállási Carceus Márton elkészítette a fejezetek, az eszközök és szavak „legalkalmasabb” jegyzékét.

Carceus Márton műve tulajdonképpen 4 részből áll. Az *Index rerum locupletissimus* c. részt az *Index materiae medicae seu medicamentorum* c. jegyzék követi, majd az *Index formularum seu praescriptionum* c. formulagyűjtemény következik. A mutatókat végezve az *Index rerum et verborum* c., szakkifejezéseket tartalmazó jegyzék zárja. Carceus Márton nem rövid szójegyzéket készített tisztelt professzora főművéhez, hanem olyan jegyzékeket állított össze, amelyek alapján az érdeklődő a gyakorlatban tudta felhasználni Sylvius de le Boë könyvét. Carceus *Indexe* több, mint egyszerű mechanikus szómutató vagy tartalomjegyzék. Ezt a korabeli szakemberek is észrevették, mert a *Praxeos Medicae Idea Nova* 12 kiadásában szerepelnek a kun-magyar diák által összeállított mutatók. Az általa összeállított *Indexek* alapján az érdeklődő olvasó pontos képet kap az orvostudomány, elsősorban a jatrokémikus orvosi irányzat helyzetéről. Nem felsorolás ez a munka, hanem a jatrokémikus tanítások és a jatrokémikusok által használt medikamentumok jól átgondolt összegzése.

Az a korábbi megállapításunk, hogy a Karcagújszállási Márton által összeállított *Indexek* csak a jatrokémikus tanok rövid összefoglalásának tekinthetők, forrásaink tüzetesebb tanulmányozása után módosításra szorul. Kétségtelen, az *Indexek* tükrözik a jatrokémikus orvosi felfogást, de ezen túlmenően, Sylvius de le Boë művére támaszkodva, tükrözik az általános orvostudomány helyzetét és vívmányait is. He-

lyet kapnak itt a korszak nagy orvostudományi felfedezései. Jó példa erre a vérkeringésről szóló ismeretek tükröződése. William Harvey 1616-ban kezdte kifejteni a vérkeringésről szóló elméletét. De csak 1628-ban adta ki a felfedezését leíró művet.³⁸ Ebből értesülhetett a nagy angol orvostudós felfedezéséről Sylvius de le Boë, aki ifjú orvosként kísérletes úton bizonyította az új felfedezés helyességét. Természetesen ez a felfogás bekerült Sylvius de le Boë főművébe és innen Karcagújszállási *Index rerum* c. jegyzékébe, ahol a nagy és kisvérkör helyes leírását találhatjuk a *Sanguis* (vér) címszó alatt.

William Harvey felfedezésének ismertetésével Carceus Márton kétségtelenül hozzájárult az egyetemes orvostudomány fejlődéséhez is. Carceus Márton jegyzéke nem egyes címszavak szétszórt halmaza, hanem folyamatosan olvasva fontos orvostudományi információkat közvetít. Sylvius de le Boë munkájának általunk használt harmadik, 1675-ös kiadásában az *Index rerum* és *Index materiae* között található egy Franciscus Sylvius de le Boë-nek szóló ajánlás. A professzort méltató sorokat őszinte hála és tisztelet hatja át. Van azonban itt is, mint majdnem minden Karcagújszállási tolla alól kikerülő műben egy sajátos rész, egy ún. „lírai aktualizálás”, azaz Carceus Márton utalása saját helyzetére. Megvan ez már első orvoscímiai disputációjában is, ahol hivatkozik peregrinációjára, amelynek jó végét reméli. Professzora tiszteletére írt soraiban említi, hogy világ vándora ő, aki égi polgár akar lenni: „Discipulus Tuus, qui Coeli Civis esse contendit et Mundi (utinam mundi) Hospes est. . .” Ezek a sorok már nem a kun-magyar diák peregrinációjára vonatkoznak, hanem arra utalnak, hogy Carceus Márton tanulmányai befejeztével nem tért vissza hazájába, hanem vándorként él külföldön, átérezve a hazától való elszakadás keserűségét.

Az említett *Indexek* összeállításával már diákként (studiosus) tanúságot tett az orvostudományban való jártasságáról. Hivatalosan is sor került erre, amikor elkészítette orvosavató (inauguralis) disszertációját, amelynek védésére 1672. június 27-én került sor. A disszertáció teljes címe: *Consideratio medica inauguralis Fluxus Hepatici*. A mű célja, hogy segítségével Martinus Carceus Cumano-Hungarus elnyerje az orvosi fokozatot és odaítéljék neki az orvostudományi fokozattal járó összes törvényes privilégiumokat és tisztségeket. A vita elnöke Albertus Russius orvosprofesszor, a leideni egyetem rektora. Az értekezést a kunsági orvosjelölt négy professzorának ajánlotta, akik „erényeikkel nemesek, erudíciójukkal kiválóak, tapasztalatukkal hírnevesek”: Franciscus Sylvius de le Boë-nek, aki „a betegségek ellen bölcsen és szerencsésen harcolni tanít”, Carolus Drelincurtiusnak, „nagy promotorának”, Lukas Schachtnak, az Orvosi Intézetek professzorának, aki „hűséges kézzel vezette a gyakorlathoz” és Arnoldus Syennek, a botanika professzorának, aki neki „kifejtette a növények fajait és különbözőségeit”. Feltehető, hogy az itt felsorolt személyek nemcsak a leideni egyetem orvosi fakultásának professzorai voltak, hanem a külföldre szakadt kun-magyar diákok anyagilag is támogatták.

A disszertáció témája a hepatitis (májgyulladás), amelynek kórtanát és terápiáját a vizsgázó 28 pontban foglalja össze, természetesen jatrokémikus szempontból. A disszertáns felhívja a figyelmet, hogy erre a betegségekre rendszerint kevés figyelmet fordítanak. Megadja a betegség definícióját, leírja tüneteit, elkülöníti a többi ha-

³⁸ BENEDEK István: *Az értelem dicsérete*. 178.

sonló betegségtől és részletesen foglalkozik a terápiájával. Magától értetődő, hogy a betegség tárgyalásakor Sylvius de le Boë könyvéből indul ki, de támaszkodik mások megfigyelésére is. Így megemlíti, hogy erről a tárgyról Carolus Drelincurtius, az anatómia professzora 1671. október 20., 22., 23. napján nyilvános előadást tartott, amelyen a jelölt is jelen volt, majd előadja, hogy a professor magánelőadásain 1672 márciusában szintén érintette ezt a témát. Carceus értekezésében különböző recepteket is ad. Így például Apponyi Péter tanácsos leírásából is közöl egy meglehetősen bonyolult és különös összetételű orvosságot. Az értekezésben többször hivatkozik Drelincurtius megállapításaira, amelyeket az anatómiailag is bizonyított. Végül egy igen rövid és szellemes mondatban foglalja össze az orvos kötelességét, nehogy magát és az orvosi tudományt gúnynak tegye ki:

Medicus, qui Practicus audit, Chirurgo, Pharmacopeo, Coquo, Obstetrici et Nutrici imperare debet, unde in Conversatione cum his, prudentum esse oportet, ne ludibrio se et Artem exponat.

Karcagújszállási Márton inauguralis értekezése is tartalmaz a szerzőjére vonatkozó adatokat. Megtudjuk, hogy 1671 októberében Carolus Drelincurtius nyilvános egyetemi előadásait hallgatta, 1672-ben pedig magánórákra járt hozzá.

Carceus Márton nemcsak a leideni egyetem professzorainak nyilvános előadásait látogatta, de a lakásukon tartott collegium privatissimumok résztvevője is volt, ami bizonyos fokú anyagi megterhelést is jelentett számára.

Szavai alapján az is kikövetkeztethető, hogy a disszertáció témáját Carolus Drelincurtius sugallta. Az értekezés elkészítésére pedig 1672 márciusa és júniusa között került sor, beleszámítva az értekezés benyújtásához szükséges „átfutási időt”.

Karcagújszállási-Carceus Márton életéről az értekezés megvédése után szinte semmi biztosat nem tudunk. A legfontosabb az, hogy tanulmányai befejeztével a „világ vándora” sorsát és bizonytalanságát választva, nem tért haza Magyarországra, hogy külföldön szerzett hasznos ismereteit kamatoztassa. Valószínű, hogy ebben az elhatározásában a magyarországi események is befolyásolták. A szomorú eseményeknek a híre — ha lassan is — eljutott a külföldi akadémiák protestáns magyar diákjaihoz is.

A sárospataki „skólát” 1671. október 20-án Báthori Zsófia ágyúk felvonultatásával elfoglalta.³⁹ Pósa-házi és Buzinkai professzorok vezetésével a nagyobb diákok — a nyomdát és könyveket magukkal vive — elindultak a reménytelen vándorlások útján Kenézlő felé.⁴⁰ Ugyanabban az évben elvették a kassai templomot. A Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után megindult a protestáns értelmiség üldözése, hiszen protestáns és rebellis szinonimák lettek a Bécshez húzó katolikus klérus szemében.⁴¹ De talán fizikai értelemben sem volt hová hazatérnie Karcagújszállási Mártonnak, mert a Wesselényi-féle összeesküvést (1669) követően Karcag lakossága Debrecenbe menekült. A veszélyek nem kímélték a kun-magyar orvosdoktor egykori patrónusait se. Bujdosó sors várt leghűségesebb pártfogójára, Szuhay Mátyásra is.

³⁹ GULYÁS József: i. m. 22.

⁴⁰ GULYÁS József: i. m. 22–23.

⁴¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon (1521–1945)*. Bp. 1985. 114.

Karcagújszállási Márton külföldön maradásának egyik oka feltétlenül a megnehezült hazai állapotokban keresendő. De nincs kizárva az sem, hogy gyenge egészségi állapota akadályozta meg hazatérésében. Csak annyit tudunk róla, hogy nem sokkal a doktori fokozat elnyerése után fiatalon Leidenben meghalt. A diákjai sorát éberén figyelő Debreceni Kollégium *Series studiosorum*ában egy ismeretlen kéz Karcagújszállási rövid életútjának felvázolása után csak annyit írt be: „ibidem mortuus”.⁴²

Karcagújszállási Márton orvosi gyakorlatot Magyarországon nem tudott kifejteni. Ezért a hazai orvostörténet őt közvetlenül aligha tarthatja számon; azonban az általános orvostudomány, különösképpen pedig a jatrokémikusok felfedezéseinek népszerűsítésével közvetve befolyásolta a magyar orvoslást is.

Ha Karcagújszállási-Carceus Márton munkásságát összefoglalni és értékelni akarjuk, a következőket mondhatjuk róla:

1. Karcagújszállási Márton azoknak a kartéziánus filozófián és fizikán felnőtt magyarországi értelmiségieknek korai képviselője, akik komoly érdeklődést mutattak a megújhódott természettudományok iránt.

2. Leidenben Sylvius de la Boë irányítása alatt nemcsak a jatrokémikus irányzat követője lett, de jelen volt az orvoscémia, a kísérletes orvostudomány és a klinikai orvoslás kialakulásának kezdeteinél is.

3. Jatrokémikusként kortársai közül nem önálló kutatásaival tűnt ki (erre korai halála miatt alkalma nem is volt), hanem a legismertebb jatrokémikus orvosi kézikönyv, Franciscus Sylvius de le Boë *Praxeos Medicae Idea Nova* című igen népszerű és sok kiadást megért művéhez készített *Index rerum et materiae* című munkájával. *Index*eivel jelentős mértékben hozzájárult mind a jatrokémikus irányzat népszerűsítéséhez, mind az ebben az irányban dolgozó orvosok gyógyító munkájának segítéséhez. Ugyanakkor népszerűsítette az általános orvostudomány jatrokémikusok által is elfogadott nagy eredményeit is (pl. William Harvey elméletét a vérkeringésről, vagy Regner Graaf felfedezését).

A Nagykunság nehéz viszonyai közül kitört Cumano-Hungarus lehetőségeitől és képességeitől függően így járult hozzá a 17. századi egyetemes orvostudomány fejlődéséhez.

⁴² *Iskolatörténeti adattár*. 2. Szerk. THURY Etele. Pápa, 1908. 130.

H. TÓTH, IMRE

La vie et les ouvrages de Márton Karcagújszállási-Carceus

D'après l'auteur, l'activité de Márton Karcagújszállási (de son nom latinisé: Carceus), docteur et poète vivant dans la plaine hongroise (Nagykunság) au XVIIe siècle, a une importance spéciale outre ses rapports d'histoire locale aussi. Bienque la littérature spéciale s'en soit déjà occupée, sa vie et son activité ne sont pas encore suffisamment connues. À la base des sources disponibles et à la base de l'analyse des ouvrages de Márton Carceus, l'étude esquisse sa carrière et fait une tentative de caractériser et d'apprécier son activité scientifique. En résumant l'importance de Carceus, l'auteur constate que ce médecin de Nagykunság était un représentant précoce des intellectuels du pays imbus de l'esprit de la philosophie cartésienne, qui devint à Leyden, sous l'influence de Sylvius de la Boë, adhérent de la tendance de iatrochimie et qui était présent à l'origine de la chimie médicale, de la médecine expérimentale et de la médication de clinique; avec son ouvrage intitulée *Index rerum et materiae*, il a popularisé la tendance iatrochimique et les grands résultats de la science médicale.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II.

(Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)

A 18. században a magyar nyelvet használó evangélikus hívők körében szinte kizárólagos helyet foglalt el a *Zengedező mennyei kar*, majd kibővített változata, az *Új zengedező mennyei kar* (Graduál) című énekeskönyv. 1711 és 1771 közöttől 19 azonosított kiadást ismerünk, s valamennyire jellemző, hogy hamis helynevet tüntet fel kiadási helyként, sőt néha az évszám sem valós.¹ Sartoris János nemescsói evangélikus lelkész irodalmi munkásságát vizsgálva szintén hamis impresszumokkal találkoztunk.²

A témát most más irányból közelítjük meg, mint előző cikkünkben:³ Fábri Ger-gely közel egy időből származó magánlevelét és naplójának adatát vesszük kiindulási pontként, s az általa megnevezett nyomtatványok betűtípusai segítségével további nyomtatványokról is megállapítjuk, hogy a győri Streibig nyomda betűkészletével készültek.

Fábri 1733. augusztus 27-én levelet írt Győrből a rozsnyói magyar ajkú hívek lel-kipásztorának, Regis (Király) Mártonnak. Tájékoztatja, hogy a helybeli kánttorral, Aczél Andrással Győrről kiadták Hegyfalusi György *Száz levelű rózsza* című, buzgó-sággal teli imakönyvét. Példányt is küld belőle. Kéri, hogy Regis ajánlja a kötetet híveinek, és ha azok példányokat kérnek, értesítse őt. Egyúttal Torkos András lel-kész és Aczél András kántor üdvözlését is tolmácsolja az iskolaigazgató Fábri.⁴

¹ SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon*. (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek.) = MKsz 1983. 292–304.

² Uő: *Sartoris János (1695–1756) nemescsói lelkész élete és munkássága*. = Vas megye múltjából III. Levéltári évkönyv. Szombathely, 1986. 107–123.

³ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁴ A levél a turócszentmártoni Matica slovenská Kézirattárában, a Lautsek-gyűjteményben. Jelzete: C 1069. Epist. tom. V. pp. 186–189. Szövege:

Admodum Reverendo Domino

Martino Regis

S.P.D.

Gregorius Fabri

Ab eodem tempore, ex quo Jaurinum evocatus, et ad Rectoratum promotus sum, saepe quaesivi occasionem, me apud Te insinuandi; prohibuit hucdum partim loci distantia, partim etiam occasionis defectus. Occasionem modo optimam, et materiam opportunam nactus sum Tuam impetrandi amicitiam, et mea prompta obsequia offerendi. Prodiit nempe liber mea et D. Atzél industria hic apud nos editus G. M. Hegyfalusi, cui titulus: Száz levelű Róza, devotione plenus, exemplar unicum Tibi mitto, quod dudum iam fecissem, si occasionem habuissem. Commendabis auditoribus Tuis et si desiderabuntur exemplaria

Fábri Gergely naplójának feljegyzései között az 1733. évnél azt olvashatjuk, hogy a nyomdász elkészült az *Arany lánc* című ima- és a *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyv kinyomtatásával. 100 forintot fizetett előre tekintetes Fodor István, ezért 400 példányt Fábri neki adott át. A többi, mintegy 200 példány nála maradt a lelkesek és a szegények között való kiosztás végett. Ugyancsak e naplóból származó adat, hogy 1734-ben, a nyári szünidőben Müller János győri könyvárus újra kinyomtatta a fentebbi két kötetet. A korrektúrázást ezúttal Fábri végezte. A köteteket az előző évihez hasonlóan 1726-os évszámmal látták el bizonyos okok miatt (ob certas causas). Még ugyanezen a nyáron megjelent Fábri gondozásában és korrektúrázásával, Müller költségén a *Halottas könyv cum Uti társ.*⁵

Az adatok Győrt jelölik meg kiadási helyként. Egy évtized múlva ugyancsak a győri iskolamester, Torkos József írta magánlevélben, hogy az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv „a minap hagyta el sajtónkat”.⁶ Adatainkhoz fennmaradt példányokat sikerült találnunk, a továbbiakban azokat vallatjuk.

A fent megnevezett nyomtatványok leírása:

1. CENTIFOLIA, az az Száz levelő rosa, a' melly két ágbul, avagy részbül álló, rakott sok rend-béli kegyes reggeli, estvéli, ünnepe-napi, és minden szükség-béli egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hála-adásokkal. Ki-nyilt néhai . . . M. Hegyfaluusi György Uram, a' Vázsonyi Evangelika Ekklesiának kertyében munkálkodó lelki tanítója alatt. [H.n.] 1729. [16], 560, 8 l. 12r. (152 × 96mm)⁷

1a. TOLDALÉK, a' melly az időnek mostohasága miatt ki-hagyattatott egynehány Ur vég vatsorájára rendeltetett imádságokat, és valami kevés válogatott buzgó énekeket magába foglal. Nyomtatott 1730. esztendőben. 56 l. 8r. (152 × 96mm)⁸

2. ARANY LANCZ, avagy olly buygó[!] fohászzkodások és rövid alázatos imádkozások; kikkel a' győzhetetlen Istent meg-győző igaz hit Ő Felségét magához kapcsolhattya; és az ő el-menetelit jelentő szándékjában, maga szíve házában a' keresztyén ember e' nagy Urat meg-maraszthattya. Mellyeket az

quaedam, facies me certiorum. Pluribus, ut Tibi hac via inserviam, occasio prohibet, tempore alio pluribus. Salutaris a nostris, potissimum D. R. Torkos et huma. Atzél, abs me vero salutabis coniugem Tuam suauissimam. Vale. Dabam Jaurini A.R.S. M.DCCXXXIII. die 27. Augusti.

Címzés: A Monsieur
Monsieur Martin Regis
Minister de la Parok
de Dieu

a Berzete

⁵ Fábri Gergely naplóját a század elején PAYR Sándor még épségben tanulmányozhatta. (*Fábri Gergely naplója*. = Theologiai Szaklap 1904. 124–132.) A napló a nemeskéri ev. gyülekezet tulajdona. Az erősen megrongálódott elejű kötetet az 1970-es években az Országos Széchényi Könyvtárban restaurálták. Az 1733. évi feljegyzéssel kapcsolatban Payr cikkére vagyunk utalva, az 1734. évről később szözlünk. – Payr tudósítása nyomán SZENTIVÁNYI Béla emlékezett meg a Fábri naplójában szereplő könyvnyomtatásról. (*Egy győri nyomda rejtett kiadványai 200 évvel ezelőtt*. = Könyvtári Szemle 1934. 7. 51.)

⁶ Torkos József levele Prónay Gábornak, Győr, 1743. okt. 1. In: Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek, I. Kiad. PRÓNAY Dezső. Bp. 1905. 394–395.

⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Munkacsoport a kiadványból öt példányt tart nyilván. Az OSZK példányának jelzete: Mor.2945. (A továbbiakban is az OSZK nyilvántartásából adjuk meg a „fennmaradt” példányszámot.)

⁸ A *Centifolia* példányaihoz kötvé jelent meg. Az OSZK példányának jelzete: Mor.2945.

imádkozó lelkek könnyeiségekért a' hivek eleibe bocsátott, Acs Mihály August. Confessiön lévő lelki tanító. Lőtsén. Nyomatt: 1726. Esztend. [12], 157 l. 12r. (135 × 78mm).⁹

2a. ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR, az az: németből magyarra fordítottatott szép isteni ditséreteket és háláadó enekeket, más magyarul szerzetetett kegyes énekekkel edgyütt magában foglaló könyvetske. Lőtsén Nyomtatott 1726. 262, [11] l. 12r. (135 × 78mm)¹⁰

A 2. és 2a. alatt leírt nyomtatványokat Fábri naplója szerint 1733-ban és 1734-ben is hasonló impresszummal nyomtatták ki. Csúpn a fent leírt egyetlen példány fennmaradásáról van tudomásunk.

3. HALOTT TEMETESKORRA-VALÓ ENEKEK, mellyek most helyesebben, egynehány ide tartozó szép soltarokkal és enekkel egyetemben, egy enek' és könyörgésekből-álló Uti-társsal. Sokaknak kívánságokra meg-jobbittatvan ujonnan ki-botsáttattak Norimbergaban 1734. 368, 10 l. 24r. (96 × 52mm)¹¹

3a. Buzgó enek és könyörgésekből jobb- és bal-kéz felől álló UTI TÁRS melly sok jámbor Isten-félő vizen, és szárazon fáradozó hiveknek szives kívánságokra szép rendel ki-botsáttatott, Norimbergában 1734. 47, 67, [4] l. 24r. (96 × 52mm)¹²

A felsorolt nyomtatványok betűtípusait és díszait vizsgálva az első pillanatra szembeszökik, hogy a *Centifolia* (+ *Toldalék*) minden betűtípusában található kétpontos ö és ü. Az *Arany lánc* (+ *Zengedező*) típusai közt ez csak ritkán fordul elő. Pl. az *Arany láncban* az A₆v kurzívjában kizárólagosan, másutt a kurzívban és az antikvában is csak elvétve, igaz, akkor pontelhelyezése a *Centifoliában* lévővel azonos. Az ö-t és az ü-t az utóbbi kiadvány az o és az u fölé helyezett kis e betűvel jelöli. A *Halott temetéskorra való énekekben* (+ az *Úti társban*) kétpontos magánhangzó nem szerepel.

Ha sorra vesszük a három kiadvány néhány betűtípusát, az alábbi azonosságokra figyelhetünk föl:

A 840–850 mm 20 sor-méretű kurzív (*Centifolia*: ajánló levél, élőfej, kiemelések, az egyes imák előtti utasítások – utóbbi a *Toldalékban* is; *Arany lánc*: kiemelések, versidézetek, utasítások; *Halott temetéskorra való énekek* + *Úti társ*: előljáró beszéd, élőfej, utasítások, nótajelzések, tartalomjegyzék) a már jelzett kétpontos magánhangzók kivételével megegyezik. Az *Arany láncban* az A₆v-n lévő kurzívban (és ritkán másutt) a kétpontos magánhangzók is azonosak.

A 840–850 mm 20 sor-méretű antikva a *Centifoliában* szereplő kétpontos magánhangzók kivételével azonos. A *Halott temetéskorra való énekekben* e típus érdemben nem fordul elő. E típusnál az antikvával szedett szövegben a g (és ritkábban a t) betű kurzív alakja is gyakori.

A 680–690 mm 20 sor-méretű antikva mindhárom kiadványban előfordul. A *Halott temetéskorra való énekek* (+ *Úti társ*) főszövegét ezzel szedték, az *Arany láncban* a 38. lapon és a tartalomjegyzékben, a *Centifoliában* a 374–378. lapokon és a muta-

⁹ Két példány fennmaradásáról tudunk. OSZK: 323.572. (= Mor.1228/1.) és Pozsony, Ev. Líceumi Könyvtár: V.theol.3594. A két példány az utolsó levél (H₁) kivételével azonos szedésű. A pozsonyi példány nem tartalmazza a *Zengedező mennyei kart*, a H₁ rektón lévő tíz sornyi szövegben több a sajtóhiba, mint a budapestiben, s más a záródísz. Együttal bizonyíték arra, hogy az együtt nyomtatott *Arany lánc* és *Zengedező mennyei kar* című köteteket önállóan is forgalmazták.

¹⁰ Az előző művel együtt nyomtatták. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 323.573. (= Mor.1228/2.)

¹¹ Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 322.571/1. (= Lit.782/1.)

¹² Az előző művel együtt nyomtatták. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 322.751/2. (= Lit.782/2.)

tó táblában, a *Toldalékban* pedig szintén a főszöveghez használták ezt a típust. A *Centifolia* (+ *Toldalék*) kétpontos ö-je, ü-je kivételével azonosnak vehető e típus. Sajátosságai közül megemlíthetjük, hogy az á betű előfordul egy kisebb méretben, ilyenkor az ékezet a bal szélén van, míg a nagyobb változatban középen. Az a betű nagysága a kisebb á-éval egyezik. A betűk egyenetlensége miatt különösen a *Halott temetéskorra való énekek* (+ *Úti társ*) sorai gyakran „táncolnak”.

A *Centifoliában* található 1180–1190 mm 20 sor-méretű antikva típus a másik két kiadványban nem fordul elő.

Ha a fent vizsgált típusokat összevetjük a Streibig-műhely impresszummal ellátott kiadványaival (1729–1739 közötti 13 magyar nyelvű kiadvány, vagy magyar nyelvű szövegrészlet áll rendelkezésünkre), feltűnik, hogy a kétpontos ö és ü elvétele, szórványosan szerepel az impresszumos kiadványokban. Ennek ellenére bizonyítottan tekinthető, hogy az általunk vizsgált három kiadvány és a Streibig által nyomtatott magyar nyelvű szövegek betűtípusa egyezik. A *Centifoliában* további jellegzetes típus is szerepel, amelyet szintén használt Streibig. Sőt a három vizsgált nyomtatvány kiadási idejéhez is támpontot kapunk alábbi megfigyelésünkéből: a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva típusban a g és t kurzívok az impresszumos kiadványokban 1731 és 1734 között figyelhetők meg. A jelenség oka az lehet, hogy a szedőállványon (valószínű visszaosztásnál) a kurzív g és t betűk az antikva betűk közé keveredtek.

Hogy a fenti három kiadványt a Streibig-műhelyben nyomtatták-e, vagy nem, az egyezések ellenére sem tudjuk. Megfigyeléseink szerint ugyanis a kétpontos ö és ü Streibig impresszumos kiadványaiban csak mutatóba fordul elő. Megtalálható viszont pl. Szeniczai Bárány György *Panoplia catholica az-az lelki fegyverház* ... című, iskolai célra készült evangélikus katekizmusának hely nélkül, 1733-as évvel ellátott művében.¹³ Az ebben előforduló típusok közül a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva és kurzív, valamint a 680–690 mm 20 sor-méretű antikva típusokban általános a kétpontos ö és ü, de szórványosan mindegyikben előfordul felülhelyezett e is. Mind a két pontos, mind a felülhelyezett e-s alakok megegyeznek a *Centifolia*, az *Arany lánc* és a *Halott temetéskorra való énekek* című kiadványokban használtakkal. Sőt a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva között a kurzív g (ritkábban t) is szerepelnek. A *Panoplia catholica* ajánlása 1180–1190 mm 20 sor-méretű antikva típussal készült, amelyet a *Centifoliában* (+ *Toldalékban*) is használtak, ám a *Centifoliában* e típusban is kétpontos ö és ü van, míg a *Panoplia catholicában* felülhelyezett e-keket találunk. Egy ugyancsak hely nélkül kiadott nyomtatvány a Trencsén megyei Rutkai Sámuel halála alkalmából jelent meg.¹⁴ Az 1732 tavaszán „in Parnassu Jauriensi” cíttelt verseket nyomtatták ki, köztük Ratkoczi Miklóset magyar nyelven. A pár sorban a kétpontos magánhangzók mellett kétszer előfordul az antikva típus közé keveredett kurzív g. (20 sor-mérete: 840–850 mm.)

¹³ SZENICZAI BÁRÁNY György: *Panoplia catholica, az-az lelki fegyverház* ... kivált-kép' az iskolában járó gyermekeknek idvességes fel-fegyverkeztetésekre ... H. n., 1733. [20], 167, [26] 1. Három példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK példányának jelzete: Mor.4404.

¹⁴ *Lessus lugubris* ... dum Samuel Rutkai ... ex hac mortalitate evocaretur ... in Parnassu Jauriensi auditus ... H. n., (1732). (4) l. Három példány fennmaradásáról tudunk. Az OSZK példányának jelzete: 493.329.

E két kétségtelenül Győrött nyomtatott kötetet az evangélikusok jelentették meg, ugyanúgy, mint a fentebb vizsgált *Centifolia*, *Arany lánc* és *Halott temetésekorra való énekek* címűeket.

További összefüggések felismeréséig, vagy újabb adatok előkerüléséig most csak annyit állapíthatunk meg, hogy az 1733 körül készült győri evangélikus kiadványok általunk vizsgált öt kötetében (nyolc önálló címlappal és impresszummal ellátott kiadványban) használták Streibig betűkészletét. Hogy Streibig műhelyében nyomtatták-e e köteteket, vagy másutt, a jelen adatok alapján nem tudjuk megállapítani.

Külön vizsgálatot igényel, és más irányba vezet e nyomtatványok díszjeleinek vizsgálata. Az *Arany lánc* végén és a *Zengedező* címlapján található vonalas záródísz a címlapon 1733-at viselő *Panoplia catholica* című kiadványban is megtalálhatjuk. E kiadvány megjelenési helyet nem tüntet fel. A *Centifolia* bőségesen tartalmaz keret- és záródíszeket. A legfeltűnőbb egyezést Csuzi Cseh János *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat* című művének 1736-os évszámú kiadásával mutatja, amely szintén hely megjelölése nélkül jelent meg.¹⁵ E kiadvány is Streibig betűvel készült. Egyébként Streibig e díszeket folyamatosan használta, 1733-ból azonban csak az egyik díszet találtuk meg a jezsuita Alvarez *Ábécéskönyvében*, melynek impresszuma: „Jaurini, Sumptibus Jacobi Müller Comp. Anno M.DCC.XXXIII.”,¹⁶ vagyis a kiadó az a Müller, aki 1733-ban Fábri Gergely szerint az *Arany láncot* és a *Zengedező mennyei kart* is kiadta 600 példányban. Az *Új zengedező mennyei kar* első kiadásának egyik kiadója is Müller Jakab. Győrött 1743-ban jelent meg a kiadvány, kétféle címlappal: a példányok egyik része őt, másik része pedig Ludvig Jakabot nevezi meg impresszumában.¹⁷

A nyomdai díszek vizsgálatakor megállapítottuk, hogy Streibig betűkészletével jelent meg a református győri lelkipásztor Csuzi Cseh János *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat* című imakönyve is. A fennmaradt példányok háromféle változatot mutatnak:

1. „Smederer Christian özvegye költségével, 1736. Esztend.” (Előszava a Kegyes Olvasónak van címezve.)¹⁸
2. „Nyomtat. Sator Peter költségével, CIOIOCC XXXVI.” (Ajánlása Kenesei Istvánnak és feleségének, Szondi Zsuzsannának szól.)¹⁹
3. „Nyomtat. Turoczi Mihály költségével, CIO IOCC XXXVI.” (Ajánlása Kazai Mártonnak és feleségének, Oroszi Juliannának, valamint Szombathi Józsefnek és feleségének, Pázmándi Katának szól.)²⁰

A mű szövege azonos nyomású, a címlap impresszumadataiban található eltéréseken kívül a különbséget csak az eltérő ajánlások jelentik. Az 1736-os évszám valószínűleg tekinthető, ugyanis a Tudoszku-könyvtárban fennmaradt, Turóczi által megjelentetett példány előzékén Pápai P. Ferenc Désen, 1736. dec. 10-én ajándé-

¹⁵ CZUZI CSEH János: *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat, az-az . . . ahítatos könyörgések*. H. n., 1736. Az eltérő impresszum-adatokról később lesz szó. Kilenc példány fennmaradásáról tudunk.

¹⁶ Az OSZK példányának jelzete: 323.680.

¹⁷ A leírást l. SZELESTEI: *i. m.* (1. sz. jegyzet), 296.

¹⁸ A Budapesti Egyetemi Könyvtárban találtuk a példányt: Ad.3656.

¹⁹ Az OSZK példányainak jelzete: Mor.2130. és Tod.5520. (1. példány)

²⁰ Az OSZK példányainak jelzete: 323.934. (= Mor.2135.) és Tod. 5520. (2. példány)

kozó sorokat keltezett komaasszonyának, Dalnoki Máriának. Úgy látszik, 1740-ben már nem lehetett megszerezni a kiadványt, kéziratos másolat készült róla.²¹

1737-ben az ugyancsak református Aranyosmedgyesi Sámuel *Igazság áldozatja* című műve is Győrött jelent meg, nyomda megjelölése nélkül. (A kiadó Turóczi Mihály.)²² A *Mennyország uttya* című kegyességi imakönyv „Tigurumban, 1743.” jelzésű impresszuma szintén győri kiadvány leplezését szolgálja. (A kiadó Sátor Péter.)²³

* * *

Ezúttal a fent elemzett győri evangélikus kiadványok létrejöttében szerepet játszó környezetet vesszük szemügyre. Szeniczei Bárány György *Panoplia catholica* című imakönyvét (1733?) a Somogyban élő Antal család tagjainak ajánlotta. Az ajánlásban azt írja, hogy

A' mi nyelvünkben-is egy időben nem szaporodtak annyi szép Enekes és Imadságos Könyvek, Bibliák és Testamentumok, Katekizmusok, és egyéb Kereszténységre Tanító-Könyvetskék, mint most.

E megjegyzés mögött ténylegesen ott állnak a kiadványok. 1729-ben megjelent a Torkos András-féle *Győri kis katekizmus*.²⁴ M. Sartorius János Wittenbergben adta ki a *Magyar lelki óra* négy részét.²⁵ Az első rész *Énekes könyv* (1730). Igazából nem tudott meggyökerezni, mert a *Zengedező mennyei kar*, majd az *Új zengedező mennyei kar* kiadásai kiszorították a használatból. Az utóbbi énekeskönyveknek nemcsak a szerzői (Ács Mihály, Torkos József, stb.) kötődtek Győrhöz, hanem a kiadások egy részét ott is nyomtatták. A *Magyar lelki óra* további részei: 2. *Szenci Molnár Albert Zsoltárai* (1731), 3. *Imádságos könyvetske* (1732), 4. *Keresztény hitnek ... fundamentuma* (1733). Az *Arany lánc* című imakönyv általában a *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvvel együtt jelent meg, 1733-ban és 1734-ben Győrött is. Imákat és énekeket tartalmaz Hegyfalusi György *Centifoliája* és annak *Toldaléka*, valamint a Fábri Gergely által gondozott *Úti társ* és *Halott temetésekorra való énekek*: szintén 1733–1734-ben jelentek meg Győrött. A győri lelkész Torkos András *Engesztelő*

²¹ A kéziratos másolat az impresszumában Sátor Péter nevét feltüntető változatról készült. Jelzete: OSZK Kézirattára, Oct.Hung. 102.

²² ARANYOSMEDGYESI Sámuel: *Igazság áldozatja, mellyel az örökkévaló Istennek dicsőséges felségét szenteli ... a Sion hegyén álló szenteknek gyülekezete*. H.n., 1737, Turóczi Mihály. Három példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK-ban nincs példány. A Ráday-gyűjtemény példányának jelzete: 0,6350.

²³ [SZIKSZAI PAP Sámuel:] *Mennyország' uttya, mellyben találhatnak ... buzgó könyörgések ...* Tigurumban, 1743. Sátor Péter komáromi compactor. Két példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK példányának jelzete: Mor.5689/b.

²⁴ *Győri kátéchismus, az-az d. L. M. kis katechismussa, más szép kegyes kérdésekkel egyetemben most ujonnan magyarra fordítottat, a győri luth. iskolában tanuló ifjuságnak kedvéért*. H.n. 1729. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Ad. 3535. — Torkos fordítása először 1709-ben jelent meg Halléban. 1730-ban a kancelláriához intézett folyamodványában új, változatlan szövegű, 1729. évi győri kiadásról (elapso anno ... typis Jauriensibus) beszél. Sintzendorf kardinális, győri püspök felszólítására 2000 példányt szolgáltat be belőle Torkos. Folyamodványát idézi Kovács Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai* című tanulmányában. A tanulmány kéziratának megjelenés előtti használatáért köszönetet mondunk.

²⁵ Mind a négy rész megtalálható az OSZK-ban, a P 4.122 jelzeten.

áldozat című imakönyve 1736-ban jelent meg.²⁶ Bél Mátyás fáradozásának eredményeként magyar nyelvű *Újszövetség* látott napvilágot.²⁷ Torkos András új fordítású *Újszövetségét* is ebben az évizedben adták ki.²⁸ Sartoris János, Szeniczai Bárány György és Vázsonyi Márton iskolai oktatást segítő tankönyveket készítettek.²⁹ A kiadványokon itt-ott kiadó is feltűnik, például Ludvig Jakab kőszegi, vagy Müller Jakab győri könyvkötő. A nyomdahelyet általában nem tüntetik fel ezek a kiadványok, vagy a cenzúra megtévesztésére Lőcsét, aztán pedig egyre gyakrabban külföldi városnevet jelölnek meg a címlapon kiadási helyként. Eddig a győri, soproni és pozsonyi nyomdászok (Streibig, Siess, Royer) betűkészleteivel való összehasonlítás alapján több nyomtatványról ki tudtuk mutatni, hogy valójában hol készültek.³⁰

Cikkünk elején Fábri Gergely levelét és naplóját idéztük. Fábri 1728–1731-ben a wittenbergi egyetemen tanult. A győri gimnáziumból ment oda. Lutharits Péterrel együtt segített ott M. Sartorius Jánosnak a *Magyar lelki óra* első részének kiadásánál. 1731-ben visszatért Győrbe, ahol 1732 nyarától Tomka Szászky János utódaként lett az iskola rektora. A győri evangélikus gimnáziumban ekkor filozófiát és teológiát is tanítottak, a rektort helyettes és kántor (1710-től külön a magyaroknak és külön a németeknek) segítették, tanított a lelkész is.

Fábri elődei közé tartozott Torkos András, Hegyfalusi György, Vázsonyi Márton, Tomka-Szászky János; Győrött tanult és segédtanítószkodott Szeniczai Bárány György, Sartoris János. Rövid ideig Regis Márton is látogatta ezt az iskolát.³¹ Nagyon jeles névsor. Együttműködésük a vizsgált 1730-as években természetesnek tűnik, ám nagyon keveset tudunk ma annak mibenlétéről. Egymástól gyakran távol lelkészkedtek és tanítószkodtak a volt királyi Magyarország artikuláris helyein vagy volt

²⁶ TORKOS András: *Engesztelő áldozat, az az hét részből álló áhétatos es buzgóságos imádságos könyv*. H.n., 1736. (Korábbi kiadása: Halle, 1709. Később még több kiadást megért.) Öt példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK-ban lévő példányok közt (323.972., Tod.5533., Mor.5630.) teljesen egyező szöveggel két teljesen eltérő szedésű kiadás található. Hazai nyomtatványok, nyomdához kötésük nem sikerült.

²⁷ SÓLYOM Jenő kutatásai alapján (*Bél Mátyás a magyar Biblia történetében*. = Lelkipásztor 1956. 74–86.) egy 1717-ben megjelentetett lipcsei kiadást tulajdonítunk Bélnek. Az 1754-es évszámmal megjelent *Újszövetség*-kiadás bevezetőjében 1727. szerepel kiadási évként, s ezt látszik támogatni Bél Mátyás Krmann Dánielhez 1727. okt. 16-án írt levelének utóirata: Nisi iam ante editionem meam Noui Testamenti Hungarici misi, en eam bonus accipe, et auctorem tace, nam ita, ob hostes, oportet. Plura brevi. = *Bél Mátyás levelezése*. Sajtó alá rend. SZELESTEI N. László. (Sajtó alatt.)

²⁸ 1733-ban 200 forintot kapott a konventtől Torkos András (a Hochstock-féle hagyatékából) *Újszövetségének* a kinyomatására. Vö. EÖTTEVÉNYI NAGY Olivér: *A Győr szab. kir. városi ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség története*. Győr, 1905. 71. – A Torkos András-fordította *Újszövetséget* 1736-ban Wittenbergben adta ki a fordító fia, az ott tanuló Torkos József. A kiadás költségére Torkos András a gyülekezettől ekkor 150 forintot kapott kölcsön. (EÖTTEVÉNYI: *i. m.* 71.) Az 1754-es évszámú, Laubanban nyomtatott *Újszövetség* bevezetője nem említi az 1733. évi kiadást, hanem a nyomdakész kézirat idegen kezekre kerüléséről ad hírt. Torkos József sem tesz említést arról, hogy megjelent volna már atyja fordítása korábban. Az 1733. évi kiadást, melyet Eöttevényi feltételezett, kizárhatjuk.

²⁹ Sartoris János ez irányú tevékenységéről l. a 2. sz. jegyzetben megadott tanulmányt.

³⁰ L. az 1. és 2. sz. jegyzetekben megadott tanulmányokat.

³¹ Regis Márton (+1737) 1705–1708 között a Radvánszkyak alumnusaként látogatta a wittenbergi egyetemet. Fábri Gergely levelének írása idején a rozsnói hívek lelkipásztora a közeli artikuláris helyen, Berzétén.

határvárosokban. Az üldözés arra ösztönözte őket, hogy a rájuk bízottakat – gyülekezetben és iskolában egyaránt – szellemi és lelki táplálékkal, ha kellett, a hatóságokat is kijátszva, ellássák. Tették ezt külföldi támogatást is igénybe véve, külföldön nyomtatott könyvek segítségével és a hazai lehetőségeket egyre jobban kihasználva. Kutatásaink arról győznek meg bennünket, hogy a belföldi patrónusok (közülük a legjelentősebb Telekesi Török István és felesége) és a gyülekezetek nagyon jelentős áldozatokat vállaltak. A külföldi egyetemeket megjáró lelkészek és iskolaigazgatók a pietista szellemtől is áthatva vállalták az igények serkentését és kielégítését.

A „viharos papi életpályá”-t befutott Hegyfalusi Györgyről Payr Sándor írt monográfiát.³² A wittenbergi egyetemre soproni pártfogói támogatásával jutott ki. 1692-ben magiszterre avatták. Ezután rövid ideig iskolaigazgató Győrött, majd lelkész különböző helyeken, 1706-tól 1708-ig Rozsnyón. Az 1710-es években Devecserben, Szergényben, 1719-től Dörgicsén, Mencshelyen, Kapolcson, 1726-tól Nagyvázsonyban lelkész. 1730. január 5-én halt meg. A „közeli” Dörgicsén 1726–1729 között Szeniczai Bárány György lelkészkedett. Payr Hegyfalusi *Centifoliájának* sajtó alá rendezőit a buzgó Szeniczai Bárányban, Szentgróti Mihályban és Járvas Andrásban látta. „Valószínűleg Győrött Streibig József, a püspök nyomdásza nyomtatta a könyvet nagy titokban Tomka Szászki János rektor és Perlaky József konrektor segédkezésével. . . . Így oldódik meg a rejtély, hogy az 1714-ben elmozdított esperesnek halála után hogyan jelenhetett meg mégis az imakönyve 1729-ben és 1730-ban, közvetlenül a Carolina Resolutio előtt.”³³

Payr idézett állításai új adatainkat figyelembe véve nem állják meg a helyüket. 1729-ben nem jelenhetett meg az imakönyv, hisz az a címlapon és az ajánlásban is halottként említi a szerzőt. Fábri Gergely leveléből egyértelmű a megjelenés ideje: 1733., vagyis a Carolina resolutio közzététele után. Tomka-Szászky 1732. július 3-án elhagyta Győrt, utóda Fábri lett. Sőt Weigel János személyében új korrektort is kapott az iskola. Miként láttuk, Fábri segítője a nyomtatásban Aczél András magyar kántor volt.³⁴ Hogy Hegyfalusi művét kik rendezték sajtó alá, nem tudjuk. Valószínűnek tartjuk, hogy nagyobbrészt maga Hegyfalusi. Bizonyosnak vehető, hogy az ajánlásban nem véletlenül van első helyen kiemelve az Alsóbükön lakó Fodor István, aki Fábri naplójának tanúsága szerint más művek megjelenítését is támogatta ekkoriban.

Fábri Gergely naplójából szintén Payr Sándor idézte a könyvnyomtatásra vonatkozó adatokat. Sajnos csak részben eredeti nyelven. A napló az elmúlt évtizedekben megrongálódott, ma már némely helyen nem lehet elolvasni. Olvasható azonban az 5. levél verzóján, középtájt, az 1734. év alatt az alábbi bejegyzés:

Strepitus armorum ecclesias adfictas liberarunt cleri fura.

Arany Lántz et Zengedező per ferias caniculae curavit

recudi bibliopola Johannes Müller me correctore, ita tum[?] ut solum annus

³² PAYR Sándor: *M. Hegyfalusi György a hívítázó és imakönyvtíró*. = *Evangélikus Élet* 1937. 214–216., 227–229., 241. – Uő: *Újabb adatok M. Hegyfalusi György életéhez*. Uo. 362–364., 371–373.

³³ Uo. 364.

³⁴ Aczél András 1720–1740 között volt a győri evangélikus gyülekezet magyar kántora. Vö: BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században*. Bp. 1980. 313.

1726 retineretur Ob certas causas, Quo absoluto
Halottas könyv cum Uti-Társ ejus sumptibus me curatore
et correctore in solatium Ecclesiarum per vacationes excusi sunt.

Olvasatunkban Fábrí nem állítja azt magáról hogy bármelyik mű esetében szerző volna. (Payr olvasatában „me auctore et correctore” szerepel.) Vagyis amíg forrás vagy bizonyítás mást nem mond, addig Fábrí az *Úti társ* című imakönyv esetében sem tekinthető szerzőnek.

Vaion mi tette lehetővé, hogy Győrött a püspöki könyvnyomdász Streibig betűkészletével 1733-tól gyakran készüljenek protestáns kiadványok? Maguk a nyomtatványok itt nem nyújtanak fogódzót. Titokban készültek e kiadványok. Ha a *Carolina resolutio* szövegét figyelmesen elolvassuk, akkor abból nem következik, hogy a vizsgált kötetek terjesztése tilos lett volna. Sőt családi körben nemcsak az artikuláris helyeken olvashatók. A vallásgyakorlathoz szükséges könyveket nem általában tiltották, hanem csak egy-egy túlbuzgó cenzor, revizor vagy püspök a saját területén. Győrött a püspök, Sintzendorf bíboros Torkos András újra kinyomtatott katekizmusát 1730-ban elkoboztatta. Ugyanakkor az evangélikus iskolaigazgató Tomka-Szászky János esküdjére a tanítványai által írt köszöntőn (*Tessera grati animi*, 1728.), annak tankönyvén (*Progymnasmata*, 1729.), vagy a soproni iskolaigazgató Haynóczi Dániel Neuhold János Jakabot búcsúztató művén (*Epithalamion*, 1729.) és később is néhány hasonló jellegű kiadványon valós impresszumadatokat találunk; a fenti három kiadványon még az is szerepel, hogy a nyomdász Streibig püspöki könyvnyomtató.

Az óvatosságra szükség volt. Sajnos a nyomtatás körülményeiről szinte semmit sem tudunk. Az általunk fentebb tárgyalt kiadványok és Streibig katolikus kiadványainak a helyesírása gyakran eltérő, ami esetleg a szedők nem azonos voltára utal. A Győrött 1733-mal kezdődő, gyakori, protestánsok számára való nyomtatás a növekvő igények mellett azzal is összefügghet, hogy az 1730-ban a már kinyomtatott katekizmust elkobzó Sintzendorf bíboros 1732. szeptember elején a boroszlói püspöki székhelyre került. A piarista Groll Adolfot (Adolphus a Sancto Georgio) 1733. október elsején nevezte ki győri püspöknek a pápa. Talán szerepet játszott e nyomtatásokban Streibig József Antal könyvnyomtató fia is. Streibig Gergely János 1737-ben atyja öregsége miatt kéri, hogy annak kiváltságait ruházzák át őrá. A nyomda monográfiája azt írja, hogy Sintzendorf Győrből való távozása után a püspökség és a nyomda kapcsolata „nem tisztázott”.³⁵

³⁵ PITROFF Páll: *A győri sajtó története, 1728–1850*. Győr, 1915. 9.

SZELESTEIN, LÁSZLÓ

Bücher mit falschem Impressum in Ungarn im 18. Jahrhundert. II.*Gebet- und Gesangbücher in ungarischer Sprache in den 1730-er Jahren*

Der Verfasser setzt die Besprechung der von ihm früher (in: *Magyar Könyvszemle* 1983. S. 292–304.) veröffentlichten Bücher des 18. Jahrhunderts, die mit falschem Impressum erschienen, fort. Diesmal konstatiert er, mit der Hilfe der zeitgenössischen Briefe und des Tagebuchs von Gergely Fábri und der Buchstabentypen der von ihm genannten Drucksachen, auch von weiteren Büchern, daß die fünf von ihm behandelten, um 1733 gedruckten evangelischen Drucke mit der Buchstabenkollektion der Raaber Streibig-Druckerei verfertigt wurden. Auf Grunde der Buchschmucke der Drucksachen kann man auch von anderen Werken erweisen, daß sie mit Streibigs Buchstabenkollektion verfertigt wurden. Schließlich untersucht der Verfasser die Umgebung, die in der Entstehung der evangelischen Drucke eine Rolle spielte und die historischen Umstände der Raaber protestantischen Drucke der Jahre nach 1733.

Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező

A mű nagyszerűsége elvonta az utókor figyelmét alkotójáról.¹ A Batthyaneum ugyan országunk nemzetközileg legismertebb és legtöbbre értékelt könyvtári műemléke, de alapítójának tudománytörténeti szerepe felől nemcsak a mai érdeklődő nagyközönség tájékozatlan, hanem erről a tudományos kutatás is mindeddig méltatlanul kevés biztos ismerettel szolgált. Két évszázada büszkélkedünk Batthyány Ignác alkotásával, de nagyon keveset tettünk azért, hogy művéhez mindenben méltóan és a maga teljességében mutassuk be magát a tudós személyét és a tetteit mozgató szándékokat.

A könyvtáralapítás a török kiűzése után újjáépülő ország főpapjai körében szinte kötelező volt. A 18. század második felében más magyar püspökök is létesítettek fényes könyvgyűjteményeket. De Batthyány Ignác művelődési létesítményei nem ilyen státuszszimbólumokként jöttek létre, hanem jól átgondolt tudományszervezési program egymásra épülő részeként. Az ő egyéni kutatói szenvedélye az a többlet, ami a gyulafehérvári főpap alkotását döntő módon megkülönbözteti kortársai könyvtáralapításaitól.

Erdély magyar és nem magyar lakói két évszázad óta élvezik Batthyány Ignác gazdag életművének áldásait. Igazán elérkezett tehát az ideje a teljes tudományos életmű szakszerű feldolgozásának és beillesztésének művelődési fejlődésünkbe. Ennek a régi adósságnak a törlesztéséhez kívánunk némileg hozzájárulni az eddigi eredmények kritikai ellenőrzésével és rendszerezésével, valamint a további kutatási feladatok megjelölésével. Ez a mostani ünnepi megemlékezés eleve alkalmatlan százados mulasztások pótlására. De arra jó alkalom, hogy felvessük a még nyitott kérdéseket és ezáltal vizsgálódásokra ösztönözzünk.

E dolgozatban előbb Batthyány történetírói munkásságának áttekintésére és értékelésére teszünk kísérletet, majd pedig tudományszervező tevékenységének, benne a könyvtár és a csillagda alapításának részleteire igyekszünk fényt deríteni minél több ismeretlen új adat bevonásával. Meggyőződésünk, hogy Erdély magyar népe így ünnepelheti meg legméltóbban és a tudós örökhagyó számára is legkedvesebb módon Batthyány Ignác püspök születésének 250. évfordulóját. Mert ez a főpap elsősorban nem barokk pompát igénylő nagyúr volt, hanem előkelő származása és nagy vagyona ellenére kiemelkedő egyházi vezető és szíve legmélyén egész életében a tudományos megismerés szenvedélyes vágyától hajtott igazi alkotó tudós szellem.

¹ Batthyány Ignác születésének 250. évfordulójára

* * *

A történelemmel többnyire politikai indítékból való műkedvelő foglalkozás nem számított ritkaságnak abban a társadalmi rétegben, amelyhez Batthyány származásánál és méltóságainál fogva tartozott. Az a szakszerűség azonban, amellyel Erdély püspöke kutatómunkáját végezte, és részben az a tematika, amivel egész életében foglalkozott, már kivételesnek tekinthető. Batthyány tudományos pályájával kapcsolatosan tehát önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy ezt a főrangú ifjút kik és milyen hatások mikor és hol terelték már induláskor erre a szokatlan útra. Az eddigi irodalom feltételezte, hogy római tanulmányai idején, ottani szakemberek hatására alakította ki sajátos kutatói programját.² Az újabban feltárt adatok azonban ezt a véleményt nem igazolják, sőt határozottan cáfolják.

Ismeretes, hogy Batthyány 1763. november 1-jén iratkozott be a római Collegium Germanicum et Hungaricumba. Innen néhány heti ott-tartózkodás után, 1763. december 13-án ismeretlenül levélben fordult Pray Györgyhez, melyben a nagy tekintélyű jezsuita történésznek teljesen kikristályosodott kutatási tervet adott elő. Ennek lényege: azzal a szándékkal jött Rómába, hogy a jezsuita Inchoffer Menyhért (1584–1648) és Péterffy Károly (1700–1746) által kezdeményezett kutatásokat folytassa az Örök Város gyűjteményeiben a magyar történelemre és különösképpen a rendkívül elhanyagolt magyar egyháztörténetre vonatkozó források feltárásával. Ehhez a bécsi császári könyvtár őre, Kollar Ádám Ferenc (1718–1783) adott neki ajánlást a Vatikáni Levéltár praefectusához, Giuseppe Garampi kanonokhoz.

A levélben előadott terv kiforrottsága meg sem enged olyan feltételezést, hogy az néhány hét alatt Rómában született volna. A Pray Györggyel történeti részletkérdésekről egyenrangú félként értekező fiatal teológus már módszerekben és szakirodalomban járatos kutatóként érkezett Nagyszombatból Rómába.³ Ez még világosabban kiderül 1764. augusztus 9-i leveléből, melyben kutatási együttműködésre kéri Prayt, aki *Annales*e második kötetének előszavában megköszönte fiatal munkatársának az általa Rómából küldött pontos információkat.⁴ A tudósi pálya elindítá-

² Batthyány Ignác életrajzára és tudományos pályakezdésére vonatkozóan a legfontosabb forrást azok a naplószerű feljegyzések alkotnák, amelyeket még a múlt század végén kölcsönöztek ki a Batthyaneumból és azóta nyomuk veszett. Vö. VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. = MKsz 1899. 153.

³ 1763. december 13-án így ír Praynak: „Mirum tibi procul dubio videbitur, quod ab Urbe hominis, quem de vultu nunquam vidisses et cuius nomen nec fando nosti, litterae ad te perferantur, sed desines mirari, si cum animo tuo reputaveris, inde litteras tibi venire, unde ex gentilibus nostris vel rerum nostrarum scriptoribus in gentis nostrae historiam tanta lux illata est; Inchofferum et Peterfium intellico. Eodem animo ego in Urbem veni, ut scilicet opera amici eruditi alicuius adjutus ea hic exquiram, quae nobis desiderantur, quaeve in historia nostra excutientibus lucem accedere possint. Nec mea me spes fefellit. Dominus Kollar, mihi inprimis charus et inter amicos meos facile Princeps, mihi amicitiam conciliavit cum illustrissimo domino comite Garampio, ecclesiae Vaticanae canonico et Tabularii Apostolici praefecto, viro ab omnimoda eruditione claro”. — Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Pray György levelezése (a továbbiakban Pray-levelezés).

⁴ „... Amicorum optime, in quas me conjicis difficultates? Erectaveris Patriae de me expectationem, quam explere nescio quomodo possim. Poenam itaque de te sumere statui et tibi forte non injucundam et mihi utilissimam, ut me scilicet in studiis adjuves et quae ad historiam ecclesiasticam, quam

sa tehát nem Rómában keresendő. Indulásával kapcsolatban Batthyány név szerint csupán Kollar Ádámot említi. Más forrásokból tudjuk, hogy Kollarral már nagyszombati tanulmányai idején, legkésőbbben 1763 tavasza óta levelezett kodikológiai és liturgiátörténeti tudományos kérdésekről, oklevélmásolatokat küldött neki, és a bécsi tudós nagy jövőt jósolt a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatal teológusnak.⁵ Batthyány azután is ragaszkodott Kollarhoz, amikor az országos felháborodást hívott ki maga ellen a császári udvar érdekeit kiszolgáló jogtörténeti munkáival.⁶ A kettőjük közötti viszony azonban sohasem volt olyan bizalmas, mint a pécsi püspök történész-könyvtárosa, Koller József (1745–1832) és Kollar Ádám között. Feltételezhető ugyan, hogy a fiatal Batthyány Kollartól és a császári könyvtár kéziratából sokat tanulhatott, mégis nehéz elképzelni, hogy az erős nemzeti öntudatról tanúskodó tudós szemléletének kialakítása Bécshez és a magyarellenességéről ismeretes jogtörténész könyvtáros személyéhez volna köthető. Ebben a kérdésben azonban a végső szó kimondásához szükséges még Kollar Ádám levelezésének át tanulmányozása.

Véleményünk szerint a Batthyány kutatói pályáját meghatározó erők és eszmék Nagyszombat jezsuita egyetemén keresendők. Talán éppen annak a Schmitth Miklós professzornak (1707–1767) a környezetében, aki Pray György és Katona István történetírói pályáját szintén elindította. Bár Schmitth maga is foglalkozott egyháztörténettel, érdeklődési körét már kiterjesztette a magyar történet egészére. Vele kezdődött el a jezsuita történésziskola fokozatos nyitása a politikai történet kérdései felé.⁷ Schmitth szerepére vonatkozó feltételezésünk beigazolódná vagy elvetése azonban Schmitth, Pray és Katona irathagyatékának alapos áttanulmányozásától függ.

A nagyszombati jezsuita indítás részleteinek teljes tisztázásán kívül az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kell fordítani a Batthyányt egri tartózkodása (1766–

adornandam sumpsi quoquo modo spectant, usibus meis seponas. Rem omnem, quam molior mecum ipso perpendenti tam prolixa, tamque multis implicata difficultatibus videtur Historia Ecclesiae Hungaricae, quae adhuc quasi penitus neglecta jacet, ut unius hominis vires exsuperet. Lustranda enim, immo excutienda tabularia omnia, pervolvendi coetannei scriptores, cum ego in Urbe quantum fieri potest in eruendis antiquis monumentis operam do, tu cum ad lustrandum aliquod tabularium admissus fueris mei memor esto. Ex his ceptis in Transylvaniam et Croatiam itineribus ditior procul dubio redieris, gratissimum mihi foret intelligere ex te, quae magis memoriae digna occurrerint. Museum historicum, quod P. Peterfi et P. Szentivani magno studio colligerunt, procul dubio Viennae saepius consulere libuit, dic quae-so an ibi libellos poenitentiales, jejuniorum, officiorum divinorum ordines, lectionaria etc. inveneris.” – Pray-levelezés, 1764. augusztus 9.

⁵ Batthyány 1763. május 7-én más oklevelek mellett II. Géza 1148. évi oklevelei közül háromnak a másolatát küldte el Nagyszombatból Kollarnek, aki később ezt jegyezte rá e másolatokra: „Has litteras. . . Ignatius Salesius comes de Battyán cum memorata exempla ad me mittebat, studiis philosophicis vacabat, Romam postea profectus, qui cum juvenili aetate rerum patriarum admodum fuerit studiosus, nullum dubium est, quin Hungaria olim in eo habitura sit Praesulem, veritatis juxta ac publicorum commodorum studiosissimum.” – Batthyaneum, Erdélyi Káptalan Levéltára (a továbbiakban: ErdKLvt) 21. láda, 3284.

⁶ Batthyány így ír Kollarról Praynak: „... nullas ab eo accepi quamvis eum semper mihi amicissimum habuerim et in posterum habere cupiam. Si efficere poteris, ut quamvis a me numquam offensus sit, in gratiam re[cipere?] velit et mihi exoptatam colere amicitiam. Facies rem mihi jucundissimam . . . potes eum, ut ad me litteras dare velit, valde enim illis delectarem.” – Pray-levelezés, 1765. január 13.

⁷ HÓMAN Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Bp. 1925. 13., 18–19.

1781) idején ért hatásokra. Főként Esterházy Károly püspök nagyszabású építkezései, tervei befolyásolhatták abban Batthyányt, hogy Gyulafehérvárt Egerhez hasonlóan művelődési központtá igyekezzék fejleszteni, tudományos programja azonban ott már nem gazdagodhatott lényegesen. Ebben a tekintetben is további rendszeres vizsgálgatásokra lenne szükség, elsősorban Egerben.

* * *

De nem csupán az indulás kérdéseinek eldöntéséhez szükségesek újabb kutatások. Magának a befutott pályának a pontos felmérésével, a személyi kézirat hagyaték filológiai vizsgálatával, tudománytörténeti értékelésével is adósai vagyunk Batthyány Ignácnak. Azt mindenhol megemlítik róla, hogy bekapcsolódott a korszak oklevéltani vitáiba és 1779-ben tanulmányt tett közzé Szent István király pannonhalmi alapítólevelének hitelessége védelmében. Az is közismert, hogy 1785-ben megjelentette nagyszabású egyháztörténeti forrásgyűjteménye első kötetét, 1790-ben pedig jegyzetekkel ellátva kinyomtatta Szt. Gellért püspök irodalmi hagyatékát. Kutatásainak egyéb írásos emlékeit azonban komolyan számba sem vették, noha azok zöme a Batthyaneumban található. Ez az oka annak, hogy Gyulafehérvár e püspöke eddig nem foglalta el az őt megillető méltó helyet a magyar történettudomány fejlődéstörténetében. Mindehhez további elmélyült kutatások szükségesek a Batthyaneumban. A mostani ünnepi alkalommal be kell érünk azzal, hogy eddig feltárt levelezése segítségével kíséreljük meg érzékelteni: mennyivel sokrétűbb Batthyány valóságos történetírói életműve az eddigi szakirodalom által kialakított képnél.

A későbbi püspök kutatásainak jelenleg ismert legkorábbi témaköre a liturgiátörténet volt, mely nála legszorosabban összekapcsolódott a régi kéziratokkal való, mai szakkifejezéssel élve kodikológiai foglalkozással. Még nagyszombati diákként talán a pozsonyi káptalan könyvtárában egy olyan 11. századi időből való kódexre bukkan, amelyben Szent István jobbja feltalálására rendelt mise is szerepelt. Az ezzel kapcsolatos szakkérdésekről folytatott Kollar Ádámmal 1763 tavaszán levelezést.⁸

Ilyen kérdések római tartózkodása idején is tovább foglalkoztatták, egri prépostsága alatt pedig a Mária-kultusz felső-magyarországi emlékeit gyűjtötte.⁹ Korán megtanulta, hogy a misekönyvek naptári része nélkülözhetetlen támpontokat szolgáltat a kódex keletkezési helye és ideje meghatározásához. Ezért az ilyen adatokat fiatal korától fogva gyűjtötte – amint erről 1787. január 28-án Cornides Dánielhez intézett levelében maga is vall.¹⁰ Ebből az érdeklődéséből eredeztethető, hogy

⁸ Kollar 1763. május 6-i válaszleveléből: „De antiquissimo missali abs te detecto tibi ex animo gratulator, in quo missam de Inventione dextrae S. Regis nostri haberi scribis. At vero excute memoriam tuam et adversaria etiam et proximis me litteris edoce, qua in regione regni et cuius ordinis fuerit monasterium illud in honorem huius dextrae exstructum, quod Bonfinius memoria adhuc sua viguisset scribit. Missale, tuo etiam antiquius, manu exaratum, aut nisi fallor Rituale Strigoniense custoditur in Bibliotheca Augusta, cuius apographum cum tempore habere poteris.” – Batthyaneum, Ms., Miscellanea (régi jelzet: D/2, II/11).

⁹ BÍRÓ Vencel: *Gr. Batthyány Ignác levelei*. = Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM) 1941. 297–299.

¹⁰ „Gertrudianum Calendarium non est cur ex opere comitis Althani decerpi facias, a puero enim hunc librum habeo, isque me eo deduxit, ut Calendaria colligerem; habeoque non pauca.” – Magyar

egri kanonoksága idején, 1770-ben eredményes felterjesztéssel élt a Szentszékhez az általa talált Szent István-mise engedélyezése érdekében, és azt az egri egyházmegyében be is vezettette.¹¹

Liturgiátörténeti kutatásaival kapcsolatosan keletkezhett Szent Istvánról szóló és *Chronicon Boldvense* című kézirata, valamint a Tudós Társasága számára ígért értekezése ama 11. századi sacramentariumról.¹² Elképzelései és kiadási tervei felől azonban legtöbbet azok a másolatok árulhatnak el, amelyeket az általa tanulmányozott misekönyvekről készített.¹³ Felszínes áttekintés nyomán is megállapítható, hogy Batthyány lankadatlan érdeklődéssel egész életében rendszeresen foglalkozott középkori liturgikus kézirataink történettudományi hasznosításának kérdéseivel. Ebben úttörő volt a magyar történetírásban. Kutatásaival a magyar kodikológia alapjait rakta le, egyebek mellett páratlan kódex-gyűjteménye létrehozásával. Ez tekinthető Batthyány legfőbb és legeredetibb hozzájárulásának történetkutatásunk fejlődéséhez. Eddigi ismereteink szerint ő volt az első, aki középkori kézirat-örökségünket tudományos igényekkel és önmagáért tanulmányozta. Kortársai között mások is akadtak, akik mellékesen foglalkoztak egyes kéziratok problémáival. A kéziratosság könyveinek mint írásemlékeink elkülönülő csoportjának módszeres tanulmányozását azonban a magyar történettudományban vitathatatlanul Batthyány Ignác nevéhez kell kapcsolnunk.

A kutatási programjának kialakulásáról előbb mondottakból természetesen következik, hogy Batthyány történetírói munkásságának középpontjában is, jezsuita kortársaihoz hasonlóan, az adatgyűjtés, forrásfeltárás és a forráskritika állott. Bár nagyszombati tanulmányai idején, bizonyára a piarista Desericzky Ince József akkor megjelent ötkötetes művének hatására, őt is foglalkoztatták a magyar őstörténet kérdései, egyéni hajlamainak engedve mégis inkább az oklevélkritikai vitákba kapcsolódott be.¹⁴ Pray hívta fel figyelmét 1764-ben a II. Szilveszter pápának Szent Istvánhoz intézett levelével összefüggő diplomatikai kérdésekre. Ennek nyomán, hihetőleg római tartózkodása idején keletkezett ilyen tárgyú kézirata.¹⁵ Nyomtatásban is megjelent első történeti dolgozata szintén oklevéltani tárgyú.¹⁶ Ezt már Egerben írta, az első magyar király Pannonhalma javára kiadott oklevele hitelességének védelmében, válaszul Benczur József vitáirátára. Jóllehet levelezéséből megállapítható, hogy a forráskritika kérdései továbbra is erősen foglalkoztatták, később

Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Cornides Dániel levelezése (a továbbiakban: Cornides-levelezés), 1787. január 28.

¹¹ Pray-levelezés, 1770. október 23.

¹² *De Sancto Stephano* és *Chronicon Boldvense* című kéziratai a Batthyaneumban, Ms. X/69. jelzet alatt található.

¹³ Batthyaneum, Ms. IX/39.

¹⁴ *Apparatus ad historiam Scytharum, seu suppellex ad concinandos libros res Scytharum clarius explicantibus congesta*. Tyrnaviae, anno salutis 1763. című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/139.

¹⁵ *Animadversiones ad epistolam Sylvestri II. S. Stephano datam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/135.

¹⁶ *Responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatiae S. Martini de S. Monte Pannoniae anno MI concessum proposita*. Agriae, 1779.

mégsem vett részt a meglehetősen terméketlen oklevéltani vitákban, hanem saját forráskutatásaiban érvényesítette kritikai hajlamait.

Láttuk, hogy Batthyány Ignác kialakult kutatási programmal érkezett Rómába a magyar jezsuiták által ott elkezdett adatgyűjtés folytatására. Végcélja azonban már fiatalkori feljegyzései szerint is a magyarországi egyháztörténet összefoglalása volt.¹⁷ Ezt a tervét ugyan élete végéig melengette, másokat is mozgósított ennek érdekében, végül azonban még a szintézis alapjának szánt nagyszabású forrásgyűjteményével sem készülhetett el teljesen. Püspöki méltóságával járó teendői, majd korai váratlan halála megakadályozták ebben. A *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* 1785-ben megjelentetett első kötetét ő maga rendezte sajtó alá. A halálakor még csak szerkesztés állapotában lévő két további kötet anyagát három évtizeddel később (1827.) közlétező, név szerint meg sem nevezett személy nem csupán szakértelem, de gondosság tekintetében is messze elmaradt a néhai püspöktől.

E kiadványához nyilvánvalóan Péterffy Károly munkája szolgált mintául, még tipografizálásában is.¹⁸ Annak anyagát kívánta kiegészíteni, kritikailag ellenőrizni, közlési hibáit kijavítani. Passzionátus kutatóként a közlésre szánt szövegeket elsősorban maga másolta le, vagy tudós barátaitól kapta azokat. Még római útja előtt kutatott a pozsonyi káptalan, az esztergomi érsekség, majd később az egri káptalan, Lőcse város, a Szász Nemzet szebeni Levéltárában, a csíksomlyói kolostor könyvtárában. Legtöbbet azonban, érthető módon, az erdélyi káptalan oklevelei közül és saját könyvtára kéziratáiból másolt.¹⁹ Sok anyagot kapott Hevenesi gyűjteményéből, Praytól, Cornidestől, Kaprinaitól, Dobai Székely Sámuelről és másoktól.²⁰ Amikor pedig a főpapi teendői egyre kevesebb időt hagytak tudományos kedvteléseire, könyvtárosát küldte kutatóutakra, pontosan meghatározott feladatokkal. A gyűjtött anyag jegyzetelését és kritikáját azonban minden esetben maga végezte. Ennek részbeni elmaradása érződik a halála után megjelentetett két kötet színvonalán. Batthyány kiadványa bevezetéseként terjedelmes tanulmányban ismertette a közlésre kerülő forrásanyag természetét, az egyes kéziratokkal kapcsolatos kodológiai és kritikai tudnivalókat, hasznosítva saját korábbi oklevéltani és egyháztörténeti kutatásainak eredményeit is. A *Leges ecclesiasticae* Batthyány mindmáig leggyakrabban idézett műve, melynek bevezetőjéből és kritikai apparátusából ismerhető meg leghitelesebben a püspök történetkutatói koncepciója, módszere és egész tudományos arzenálja.

Hasonlóképpen a korabeli textológia és edíciós gyakorlat színvonalán álló szakembernek mutatja a püspököt máig számon tartandó másik kötete, melyben Szent Gellért csanádi püspök műveit tette közzé.²¹ Az egyébként is különleges textoló-

¹⁷ *Historia ecclesiastica Hungariae, sive apparatus ad collectionem conciliorum Hungariae novam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/135.

¹⁸ *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. I-II.* Viennae et Posonii, 1742.

¹⁹ *Leges ecclesiasticae. III.* 9., 217., 218., 382., 389., 447., 504., 519., 533., 645., 647.

²⁰ *Leges ecclesiasticae. III.* 336., 382., 400., 462., 666.

²¹ *Sancti Gerardi scripta et acta hactenus inedita, cum serie episcoporum Chanadiensium.* Albo-Carolinae, 1790. — Korszerű kiadása: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (ed. Gabriel SILAGI). Turnholti, 1978.

giai kérdéseket felvető mű kétszáz éves szövegkiadása természetesen ma már nem felelhet meg a tudományos igényeknek; sok benne a hibás olvasat, jegyzetelése érthetően elavult. Itt is a rendszeresen felépített bevezető tanulmány nyújtja a legtöbb támpontot a történész Batthyány munkamódszereinek megítéléséhez. A freisingeni káptalan könyvtárban fennmaradt eredeti kéziratra a bécsi pápai nuncius, a tudós Giuseppe Garampi hívta fel a figyelmet. Először a csanádi püspök figyelmébe ajánlotta, de ő nem ismerte fel, hogy a különös szöveg a magyarországi középkori teológiai irodalom legkorábbi terméke. Nagyon jellemző Batthyány tudományos beállítottságára, hogy ő amikor, talán 1779-ben, értesült e kódexről, azonnal felismerte annak jelentőségét, Garampi segítségével átkölcsönözte azt Bécsbe, és közzététel céljából azonnal lemásoltatta.²² Batthyány a másoltatást későbbi könyvtárossával, az akkor Bécsben tanuló Dániel Imrével végeztette 1780 szeptemberétől fogva, az összeolvasásra pedig magát Kollar Ádámot és az egyháztörténész Schmithmeyer kanonokot kérte fel. Az olvasási hibákért tehát elsősorban őket terheli felelősség. Batthyány a kódex korának meghatározásához — és talán a kétes olvasatok eldöntéséhez — rézmetszetű hasonmásokat készíttetett magának a kézirat kis- és nagybetűiről.²³ 1781 májusában már Batthyány kezében volt a kódex másolata, készen állott a bevezető tanulmány és az apparátus terve, de kinevezése püspökké és átköltöztetése Erdélybe jó időre akadályozta a sajtó alá rendezésben.²⁴ Még 1783 őszén is ezen dolgozott, és csak reménykedett abban, hogy ennek az évnek a végére elkészül a nyomdai kézirattal. Munkakörülményeinek fokozatos romlásáról árulkodik, hogy e kiadványa megjelenésére végül is csak 1790-ben kerülhetett sor. Nem tartozik szorosan a kiadvány tárgyához a könyvnek a középkori csanádi püspököket bemutató, külön lapszámozott része, de nagyon jellemző Batthyány kutatói gyakorlatára. Ebben — kora szokásos eljárasmódját követve — oklevélszövegeket is közölt saját gyűjtéséből, különösen a pápai regesztrumokból Rómában készített másolatokból.

²² KARÁCSONYI János: *Szent Gellért püspök müncheni kódexe.* = MKsz 1894. 10–13. — IVÁNKA Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja.* = Századok 1942. 497–500. — BODOR András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása.* = Századok 1943. 173–227. — SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád.* München, 1967. — REDL Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában.* = ItK 1965. 211–217. — SZEGFÜ László: *Szent Gellért prédikációi.* Acta Historica. Tomus LXXXII. Szeged, 1985. 19–28.

²³ „In describendo antiquo codece Bibliothecae Frisingensis opus S. Gerardi episcopi continente tam dominum consiliarium Kollar, quam dominum canonicum Schmittmaer operas suas tibi benevole addixisse e literis tuis libenter intellexi; modo character e huius codicis indigeo. Quare accedas certum Ajtaj calcographum et per eum tam maiores, quam minores literas omnes in alphabeto 24 ordine et accurate in charta cerusa delineari cures, delineatasque mihi submittas.” — Batthyány Dániel Imréhez 1780. szeptember 18-án írt leveléből. — Batthyaneum, Ms. Dániel Imre levelezése (a továbbiakban: Dániel-levelezés).

²⁴ Batthyány Dániel Imréhez 1781. május 26-án: „Codicem S. Gerardi rite percepi et, ubi primum per coarctatos labores licuerit, edendo illo manus admovebo. Quo in opere ita progredi statui, ut primum dissertationem de codice ipso eiusque aetate ac operibus S. Gerardi praemittam, dein obscurum saepe sensum notis marginalibus illustrem, vocesque aevo illi proprias explanem. Ipsi vero operi acta S. Gerardi tam Arnoldi Wionis, quam Corsendokiana, quam Lunaelacensia subijciam cum animadversionibus historico-criticis. Ac etiam de sociis martyris Gerardianis aliquid disseram in gratiam Agriensium, qui S. Buldum primum episcopum venerantur. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

Batthyány Erdélybe kerülése 1781-ben nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy püspökként a korábbinál jóval kevesebb ideje maradt az elmélyült tudományos munkára, hanem az kutatási témáiban is változást hozott. Munkásságában, eddigi nagy tervei mellett, egyre több teret nyert az erdélyi és a nem kizárólagosan egyháztörténeti vonatkozású tematika. 1784 februárjában már kifejezetten az erdélyi történetet célzó tanulmányaihoz szükséges anyagok gyűjtésére utasította Rómába küldött könyvtárosát, Dániel Imrét.²⁵ Ebben az esetben is oklevéltár kiadásával kívánta megalapozni tanulmányait, amint erről 1785. január 11-én kell levelében Cornidest tájékoztatta.²⁶ Talán ennek a műnek az anyaga is rejtőzik abban a szinte nyomdakész állapotban lévő középkori oklevélgyűjteményben, melyet a Batthyaneum Ms IX/126. és 139. jelzeteken őriz.

A világi történet irányába való fordulását jelzi Zápolya János és Izabella királyné erdélyi politikája iránti érdeklődése, törekvése Martinuzzi Fráter György meggyilkolása körülményeinek tisztázására. Erről több ízben is szót ejtett leveleiben. 1784-ben már János király és Izabella királyné képét metszette rézbe Bécsben, 1786-ban pedig arról írt Cornidesnek, hogy Nápolyból, illetve Rómából megszerezte a Martinuzziról meggyilkolása után készített kép másolatát.²⁷ Kéziratai között talán ez volt halálakor a leginkább kidolgozott állapotban. Művét az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társasággal szándékozott megjelentetni, és már a könyv címlapját is megtervezte.²⁸ A mű megjelenése állítólag azért maradt el, mert a bécsi cenzor még akkor

²⁵ Batthyány Dániel Imréhez 1784. február 7-én: "Id autem velim sciat Dominatio Vestra praecipuum scopum itineris sui illum esse, quem excellentissimus dominus nuntius suis ad secretarium de propaganda fide et dominum abbatem Callixtum datis expressit: ut nimirum Dominatio Vestra rerum Transylvanicarum instrumenta usibus meis describat. Si itaque Dominatio Vestra vult intentum a me finem assequi, illi operi strenue incumbat. Accedet hoc ipso labore scribendi non modica eruditio, et eidem deinceps quoque plerorumque edendorum cura incumbet. Hac ratione profecit et preclarum nomen adeptus est canonicus Quinque Ecclesiensis Josephus Koller aliquot editis libris clarus. Simili labore ipse quoque perfunctus fueram. Nil autem decedet in bibliothecis visitandis. Si enim tempus expiraverit, prorogationem illius facile obtinebo. Nil itaque te conturbet, etiam si anno uno in Urbe moraturus fueris, Magnis itaque animis pro utilitate ecclesiae urgeat Dominatio Vestra apud praefatos, ut communicent quaevis ad res Transylvanicas pertinentia." — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

²⁶ „De studiis meis suscitatis. Opus meum illud, quod tu nosti, Viennae approbatum mox occupabit praela Claudiopolitana. Aliud quoque paulo post emerget monumenta nimirum historica Hungarica et Transylvanica, prouti P. Dobner Bohemica et Moravica edit. Complectetur hic tomus plerumque chronica et alia huiusmodi, secundum supplementa ad *Analecta Scepusiensia Wagneri*." — Cornides-levelezés, 1785. január 11.

²⁷ Ebinger János levele Dániel Imréhez Bécsből: „... Erdélyből igen gyakran veszem Püspök ő Excellentziájának leveleit. A többi között egyben vettem két képet, melyeknek formáit ki kell metszertetnem. Valának pedig ezek Joannis regis et Isabellae reginae képei ...” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. január 29. — Batthyány levele Cornides Dánielhez: „Effigiem coloribus expressam, vel aeri incisam, aut lapidi insculptam Martinusii non habeo. Teneo autem effigiem eiusdem in processu post mortem eius confecto sat superque expressam, quam Neapoli primum, dein Romae describendam curavi.” — Cornides-levelezés, 1786. november 30.

²⁸ *Analecta et Anecdota Historica Diplomatica de rebus sub Joanne I. et Isabella regina gestis, praecipue autem de caede cardinalis Georgii Martinuzzi episcopi Magno Varadiensis, quibus accedunt aliqua Ludovici II. Ex voto et sententia Senatus Societati Litterariae edendorum manuscriptorum praepositi edidit, recensuit, dissertatione ac notis illustravit Ignatius comes de Batthyan episcopus Transilvanus.* — Batthyaneum, Ms. IX/38.

sem tartotta kívánatosnak, hogy fény derüljön a két évszázaddal korábbi politikai gyilkosság hátterére.²⁹

Foglalkoztatta Batthyányt a Kárpátokon túlterjedő milkói püspökség kérdése is – bizonyára Benkő József 1781-ben megjelent *Milkovia* című műve nyomán. A középkori erdélyi egyházi joghatóság szempontjából lényeges kérdés eldöntéséhez 1784-ben a római levéltárakból kívánta beszerezni a vonatkozó oklevelek hiteles szövegét.³⁰

Erdélyi tárgyú kutatásai azonban nem jelentettek provincializálódást, mert továbbra is vallotta, hogy az itteni kérdéseket tudományosan csak egykori természetes összefüggésükben lehet helyesen értelmezni. Ezért utasította határozottan Rómában kutató könyvtárosát, hogy anyaggyűjtését ne korlátozza az erdélyi vonatkozásokra.³¹ Ennek megfelelően továbbra is foglalkozott olyan nemzetközi érdekű tervvel, hogy elkészíti a pápai kancellária *Liber diurnus Romanorum pontificum* néven ismert, a 8. században összeállított legrégebbi iratmintakönyvének a Garneriusénál jobb, pontosabb kiadását. Kutatói öntudatára, kritikai magatartására, a témában való jártasságára is nagyon jellemző mindaz, amit e tervéről Cornidesnek írt, és az a mód, ahogyan hasznosítani igyekezett a középkori magyarországi formulariumok tanulmányozása során szerzett ismereteit.³² Ez egy magát nemzetközi színvonalon állónak tekintő kutató illetékességet és magabiztosságot sugárzó hangja.

Fejtegetéseink első részének lezárásaként tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Batthyány Ignác történetírói pályája a jezsuita történeti iskola részének tekintendő, onnan indult ki, és ahhoz igazodva alakult mindvégig. Munkái nem nagyúri szellemi időtöltés eredményei, hanem egy kora színvonalán álló tudományos program kitartó megvalósítása során jöttek létre. Batthyány püspöknek tehát a jövőben a magyar történetírás 18. századi nagyjai, a vele munkatársi viszonyban és barátságban álló Pray György, Cornides Dániel, Katona István és Kaprinai István oldalán kell helyet biztosítanunk.

* * *

Annál is inkább így kell eljárunk, mert társadalmi és vagyoni helyzeténél fogva Batthyány püspöknek nemcsak mint kiemelkedő kutatónak volt módja beleszól-

²⁹ SZENTIVÁNYI, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958. 15. – VARJÚ: i. m. 172.

³⁰ Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. március 24.

³¹ „De monumentis in quacunque bibliotheca exstantibus duo observari volo a Dominatione Vestra: unum, ut omnia transcribat et transcribi faciat quaecunque aetatem Ferdinandi I. praecedunt; alterum, ut semet nequaquam ad Transylvaniam restringat.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. szeptember 27.

³² „Ut ad Librum diurnum revertar, novam Libri diurni editionem paro et propediem, si Numen foverit, subcessivis curis perficiam. Non repeto ego Garnerii editionem. . . Nec me terret classica illa Garnerii auctoritas. Errasse illum in pluribus et temere conjectando hallucinatum fuisse. Tu ipse fateberis, si mea legeris, mihi tam imperterritus divinator videtur ac Kircherus. Eam autem nonnullis scriptoribus sortem obtigisse video, ut illis applaudant omnes, quia nemo contradicere ausus, quia solus in hoc genere scribendi versatus fuit. Procul dubio classicam obtinuit auctoritatem, quam neque Holsteinius eripuisset, quum nulla adjecerit notas. Totam Honorii scenam ita enodabo, ut nec a veritate discessisse videar, nec in Indicem librorum prohibitorum incurram.” – Cornides-levelezés. 1787. január 28.

ni a kortárs magyar történetírás és művelői sorsának alakításába. Személyek és tudományos vállalkozások anyagi és erkölcsi támogatásával lehetősége nyílt egyes eredményeket napvilágra segíteni, intézményes keretek kialakításával pedig a tudományos munka egészének korszerűsödését is előmozdítani. Batthyány Ignác tudományszervező tevékenysége tehát személyes tudományos teljesítményénél semmivel sem jelentéktelenebb mozzanata a magyar tudománytörténetnek.

A 18. században nem Batthyány tudománypártolása a rendkívüli, hanem az, hogy a főpapi támogató maga is értő művelője a tudománynak. Az ő esetében a megszőkötöttől eltérő a mecénás és az alkotó közötti viszony. Batthyány a történelem hivatásos művelőivel egyenrangú munkatársként és őszinte barátként működött együtt közös tudományos célok eléréseért. Különösen jó példa erre Pray Györggyel való kapcsolata. 1770-ben arra tett Praynak ajánlatot, hogy a kutatása során részére gyűjtendő egyháztörténeti adatok fejében magára vállalja könyvei kinyomtatását.³³ Amikor pedig Praynak a jezsuita rend feloszlata után, 1776-ban Nagyszombatból távoznia kellett, és könyveit áruba akarta bocsátani, felajánlotta neki, hogy könyvtárával együtt költözzék hozzá Egerbe, dolgozzanak együtt. Kész volt arra is írásos biztosítékot adni Praynak, hogy ha neki előbb történék halála, birtokain élete végéig tisztességes ellátást fog élvezni, hogy kutatásait zavartalanul folytathassa, halála esetén pedig kéziratairól gondoskodik.³⁴ Vagy amikor Katona István monumentális vállalkozásának, a *Historia criticának* a kiadása elakadt, Batthyány kész volt püspöki nyomdájában saját költségére megjelentetni és a cenzornál is segítségére lenni.³⁵ Cornides munkájához pedig középkori pecséteket gyűjtött a szebeni és gyulafehérvári levéltárban, ezekről rézmetszetű hasonmásokat készíttetett.³⁶ Másokat viszont tekintélyével és összeköttetésével hozzásegített ahhoz, hogy az akkor még

³³ Batthyány 1770. szeptember 9-én így ír Praynak: „... Obsecro te, sudores, vigilias meas, quas studio huic tribuo ne despicias, noli contemnere juventutem meam, forte lucubrationes meae non erunt Patriae tam inutiles, alias enim scribendi propositum jam pridem abjecissem. Ex me quidem subsidium aliquod sperare non potes, sed quis a te jure non exigit, cum certum sit, te lautissimis ad taedium usque epulis assidere.” — 1770. szeptember 19-én pedig ezt az ajánlatot teszi Praynak: „... Pactum etiam tecum inire volo, Si eidem accesseris, tu exscribi mihi curabis epistolas Verantianus Petri Colocensis et si quae alia fuerint ad rem ecclesiasticam pertinentia, ego autem instar mercedis pro libris tuis imprimendis sumtus offero. Elige, et si conditio placet, ea utere.” — Pray-levelezés.

³⁴ „Ego existimo optimum omnino fore, ut Dominatio Vestra ad modum reverenda cum rebus suis ad me conferat et apud me dum vivit degat. Quia autem me mortalem esse memini, ideo dabo tales litteras, ut etiam me decedente honestam habeat in bonis meis sustentationem. . . . Si non vult Dominatio Vestra dicere se Agriam venire, dicat quae ad bona mea veniat. Poterit habitare ubi voluerit, sive Agriae, sive in Szentgroth, ubique honeste habebitur. Poterunt tunc expungi expungenda, scribemus simul, mutuis laborabimus consiliis. Si autem repente moreretur salva sunt omnia scripta in manu mea. In hoc projecto meo nullum est peccati periculum. De pecunia nil contendo, quaecunque pete Dominatio Vestra dabo, quia novi, quod Deum timeat.” — Pray-levelezés, 1776. július 21.

³⁵ Batthyány Cornideshez intézett leveléből: „... Nullam aliam ego a te expeto compensationem, quam ut me amicorum tuorum loco habeas et saepiuscule ad me scribas. Argumentum scribendi tibi deesse non poterit inter tantos tamque praeclaros litteratorum Hungariae conatus. Illis ut faveam, dices clarissimo et amicissimo Katona, ut tomos Historiae criticae, quos typo paratos habeat, ad me mittat, exscribi faciam illos nitide, accurate, et quod caput rei est, nullis amici auctoris expensis.” — Cornides-levelezés, 1786. november 30.

³⁶ Uo.

félteve őrzött magánlevéltárakban és könyvtárakban, egyházi gyűjteményekben tanulmányozhassák a munkájukhoz szükséges forrásokat.

Ezeknél az alkalmi kollegális szolgálatoknál is több figyelmet érdemel az erdélyi tudományos élet megszervezésére és a történetkutatás új formájának kialakítására tett kísérlete. Ezt egészíti ki a rendszeres tudományos munka műhelyeinek megteremtése a humán szakok részére könyvtár, a természettudományok számára pedig csillagvizsgáló létesítésével. Ha kezdeményezései megszilárdításában a halál nem akadályozza meg, valamennyi intézménye kedvezően befolyásolta volna a tudományok fejlődését Erdélyben a 19. század elején.

Batthyány Ignác nagy tervekkel érkezett Erdélybe. Azt képzelte, hogy püspökként az eddiginél jobban megvalósíthatja tudományos terveit, és maga körül olyan eleven szellemi központot teremthet, mint amilyet Esterházy Károly püspök alakított ki Egerben. Mindenekelőtt saját kutatásai jobb megszervezésére tett lépéseket. Még Egerben tartózkodott, amikor a bécsi érseki szemináriumban tanuló, erzsébetvárosi Dániel Imre fiatal papot kiszemelte munkatársául és bízta a doktorátusra, az egyháztörténetben és oklevéltanban való specializálódásra.³⁷ Miután Dániel első feladatait, Szent Gellért *Deliberatio*jának lemásolását és az ausztriai kolostorokban való anyaggyűjtést jól megoldotta, Batthyány úgy vélte, hogy megtalálta azt a személyt, akit kiképeztehet kutatási tervei előmozdítására.³⁸

Kedvezően befolyásolta Batthyány terveit az is, hogy Migazzi Kristóf bécsi hercegérsek különlegesen értékes gyűjteményének megvásárlásával egy csapásra lehetővé vált számára a korszerű tudományos munka a Habsburg-birodalom e távoli tartományában is, és nem évtizedek alatt, fokozatosan kellett kiépítenie a megfelelő könyvtárat a maga számára. Dániel Imre, ismerve püspöke tudományos terveit és kodikológiai érdeklődését, 1781 májusában felhívta Batthyány figyelmét arra, hogy Migazzi érsek áruba szándékszik bocsátani könyvtárának középkori kódexeit. Batthyány tüstént utasította Dánielt, hogy e gyűjteményt mindenáron szerezze meg neki.³⁹ Miután az érsek ez év őszén a bécsi Garelli-könyvtár praefectusával, a nagy tekintélyű Michael Johann Denisszel megbecsültette gyűjteményét és taná-

³⁷ „... in dioecese redundet utilitas, sive ad doctoratum accipiendum te prepares, sive antiquitatibus ecclesiasticis, reique diplomaticae incumbens doctus evadas. Scripsi etiam, quod mentem alias uberius declarabo.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1780. október 26.

³⁸ Batthyány 1781. június 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „... nolo adhuc te id jugum subire, amoenioribus et utilioribus occupationibus te exerceri cupio. Quare nunc indagandis, excutiendis bibliothecis Austriae incumbas velim. Idque ut facias maiori quo fieri potest fructu, relegas itineraria eruditorum virorum. Habebis enim Mabilionii Iter Italicum, Iter Germanicum, Lambecii Iter Cellense et alia huiusmodi, unde discas, quatenus sint in bibliothecis investiganda. Quamvis enim diplomaticam multis commendaverim verbis, non tamen is solers est fructus studiorum tuorum, quem quaero. Volo enim te in omnibus solide versatum esse, quaecumque ergo utilia, pulchra, rara sunt in penum tuum referes, unde non Transylvanis solum, sed alias etiam lautas epulas praebere valeamus. Eminentissimo Cardinali Wiennesi mea humillima obsequia deferres ac multis cum eo ages precibus, ut collectionem illam, quam tuis commemorasti litteris, mihi cedere dignatur. Una etiam pretium detegere. Ego enim absque ulla disceptatione deponam illico quae possum. Et si tota summa deponenda foret, et id faciam divenditis effectibus oeconomicis, ut thesauro hoc potiri valeam. Informabis igitur me absque mora.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

³⁹ Batthyány levele Dániel Imréhez: „Litteras tuas binas Agriae rite percepi, ad quas tum itineris molestiis, tum negotiorum hic accumulatorum multitudo distentus nunc primum respondere valeo. Quod

csára a kéziratokat csak a nyomtatott könyvekkel együtt volt hajlandó eladni, Batthyány habozás nélkül késznek nyilatkozott erre is, noha a könyvtár leltárát csak később, 1782 januárjában kapta kézhez.⁴⁰ A formális szerződés megkötésére azonban csak VI. Pius pápa 1782 márciusában és áprilisában lezajlott bécsi látogatása után kerülhetett sor.⁴¹ Ennek megtörténtével Dániel a könyvtárat – eredeti rendjének megőrzésével – 51 ládába becsomagoltatta és – hihetőleg 1782 júniusának

ad collectionem manuscriptorum codicum attinet, adnecto tibi litteras eminentissimo cardinali Viennensi sonantes, quarum summa est: Me eiusdem Eminentissimi arbitrio relinquere ineundi contractus conditiones, pretium collectionis, ac moras solvendae summae. Exhibebis itaque Eidem suas litteras, si jam Vienna adsit, sin secus transmittes ipsi easdem, meque informabis.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés, 1781. szeptember 4.

⁴⁰ „... Eminentissimo cardinali Viennensi declares, me etiam bibliothecae emptorem esse. Adeoque id unum restare, ut summam, quam puto 12 millia effecturam, pronunciet, modalitatem solvendi definiat, habita tamen ea ratione, quod dominium Beba in 229,500 fl. emerim, quare vel [per] partes solvendam [!] veniet bibliotheca cum manuscriptis, vel cartam biancam alterius debitoris mei acceptare debeat Eminentia Sua, mihi magnam gratiam praestaret, si tolerabiles terminos solutionum assignaret. Elenchum bibliothecae, nisi moles nimia impediatur, mittas per postam; refundam tibi expensas postales. Tandem a te peto, ut hanc emptionem meam in secreto teneas, neque cuiquam horsum perscribas.” – Batthyaneum, Ms. Daniel-levelézés, 1781. november vége. – Szintén Dániel Imrének 1782. január 23-án: „... Eminentissimo cardinali Migazzi mea deferens humillima obsequia, et dices me habere quidem a fratre meo Antonio consiliario locumtenentiali Posoniensi obligatorias super undecim millibus et baronis Radak super mille. Verum quia frater meus vult illam summam pro suo arbitrio per mille florenos persolvere, non audeo illam Suae Eminentiae assignare, sed, si placuerit, missurum cartabiancam, vi cuius ad summam 12 millia intra 4 annos persolvendam me obligabo, sive dein anno uno 4, sive 6 millia deponam, aut etiam uno anno nil solvam, dummodo elapso quadriennio 12 millia sint depurata. Significet proinde mihi suam mentem, percontaberis etiam an interusurium obligari velit. Item insinuas admodum prudenter, aliquot libros esse mancos. Intelliges etiam, qua ratione de eo certus reddi possim, quod in elencho designati libri omnes adsint. Ages dein cum arculario et aurigis et mihi omnia perscribes.” – Uo.

⁴¹ Batthyány 1782. április 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „... Porro quod ad compositionem librorum attinet, vellem componi sicut conscripti sunt, ut eodem ordine denuo collocari valeant. Arculas autem curabis prout tibi consilia peritorum exquirenti videbitur. Nescio an sat tutum sit tantum thesaurum navibus committere; certe minus sumptuosum videtur? Quod si sat tutum videris, navibus impones et Szegedinum mittes, bonum enim meum media secunda hora inde distat...” – E leveléhez mellékelte az adásvételi szerződés általa javasolt fogalmazványát, mely így hangzik: „Ego Christophorus S.R.E. Cardinalis etc., etc. bibliothecam meam secundum catalogum tribus tomis in folio comprehensam et a praefecto Bibliothecae Garellianae ad duodecim millia florenorum inter fratres aestimatam ex peculiari amicitia in excellentissimum dominum comitem Ignatium Batthyani episcopum Transylvaniae eidem in praefata summa vendo et trado ea lege, ut intra quattuor annos duodecim millia florenorum mihi persolvere teneatur, sive dein ipsos per partes, sive ad semel deposuerit. Ego autem Ignatius comes Batthyani episcopus Transylvaniae supra fatam bibliothecam omni cum gratiarum actione a Sua Eminentia in duodecim millibus florenorum accipio, atque ideo me obligo harum vigore, quo dictam summam intra quattuor annos persolvere non intermittam et absque omni defectu persolvam, atque in casum mortis meae sub hoc tempus intercedentis transfero in Suam Eminentiam debitum fratris mei comitis Antonii Batthyani in undecim millibus florenorum et aliud baronis Laurentii Radak in mille florenis; utramque cartabiancam, utprimum bibliotheca a manus meas pervenerit, Suae Eminentiae transmittere sim obstrictus. Atque ita inter nos conclusimus et transegiemus harum nostrarum vigore. In quorum fidem nomina et sigilla nostra apposuimus.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés.

A könyvek megérkezéséről és elhelyezéséről így tájékoztatja a püspök Dániel Imrét 1782. július 17-én: „... Libri huc pervenere incolumes 51 cistis conclusi, pro quibus collocandis conduximus tribus [!] cubicula in domo Pauszneriana, si illam nosti. Augebis tu illam libris ab Eminentissimo domino Cardinali Viennensi resignatis et resignandis. Ubi itaque Eminentiam Suam accesseris cum meo nomine reveri et prolixas gra-

közepén — egy dunai hajón útnak indította Erdélybe. Bár Batthyány nagyon féltette „kincseit” a vízi úton való szállítás veszedelmeitől, a gyűjtemény épségben lejutott a Dunán talán Kalocsáig vagy Bajáig. Innen szekereken Szegedre vagy a püspök Torontál vármegyei birtokára, Bébára szállították. A szájhagyomány úgy tudja, hogy a könyvek innen a Maroson folytatták útjukat Gyulafehérvárig. Bár ez nagyon valószínűnek látszik, egyelőre csak annyi állítható bizonyosan, hogy a Migazzi-könyvtár ekkor még nem az elhagyatott püspöki székvárosba és püspöki rezidenciára került, hanem Batthyány állandó lakhelyére, Szebenbe, ahol Egerből hozott könyvei is voltak. 1782. július 17-én a püspök már arról értesíthette Dánielt, hogy a gyűjtemény szerencsésen megérkezett Szebenbe, ahol elhelyezésére a Baussner házban három szobát bérelt.

A Migazzi-könyvtár tehát nem 1786-ban került Erdélybe, amint ezt az eddigi irodalom állította, hanem négy esztendővel korábban. Helyreigazításra szorul az a hagyomány is, hogy a püspök 40 000 Ft-ot fizetett a gyűjteményért, melynek teljes állománya nyolcezer kötetre rúgott. Valójában ugyanis Batthyány négy év alatt 12 000 Ft-ot adott érte az érseknek, és állománya is pontosan meghatározható, miután a Batthyaneum cím nélküli háromkötetes könyvjegyzékéről sikerült bebizonyítanunk, hogy az a Migazzitól vásárolt teljes gyűjtemény leltár-katalógusa. Ez tehát a Migazzi-könyvtár megszerzésének hiteles története.⁴² Végül a módszeres kutatás a püspök lőcsei könyvtárvásárlásával kapcsolatban is további pontosításokat tett lehetővé. Az a korábban általános feltételezés, hogy Batthyány a Szent Jakab-templom becses középkori könyvtárát egri tartózkodása idején, tehát 1780 előtt vásárolta, az 1790. szeptember 29-én kelt eredeti szerződéssel cáfolható.⁴³ Kétségtelen viszont, hogy Batthyány egri kutatásai során ismerkedett meg a kassai, bártfai és

tias reddere non intermittes, securumque illum reddes fore, ut ante initium anni 1783 sibi deponendus 8 millia florenos et forte totalem summam deponam; opportunus enim eatenus feci dispositiones.” — Uo.

⁴² JAKÓ Zsigmond: *A Batthyaneum-könyvtár történetéből. I. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése.* = Könyvtári Szemle 1969. 125–129.

⁴³ „Anno 1790 die 29 mensis Septembris in libera regiaeque civitate Budensi inter excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán sacratissimae caesareo regiae et apostolicae Maiestatis consiliarium actualem intimum et episcopum Transylvaniae titt. etc. parte ab una, parte vero ab alia generosos dominos Paulum Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis iudicem et Franciscum Friedmanszky, praefatae civitatis vicensarium, qua tamen ad hunc actum tum ex parte magistratus, officii item tribunatus, quam etiam admodum reverendi domini Volfgangi Krenn, eiusdem civitatis parochi specialiter sub dato 26 Augusti 1790 plenipotentiatos, sequens contractus est initus. Et quidem 1-mo. Libera regiaeque civitas Leutschoviensis una cum admodum reverendo domino parochi praetactae civitatis, cum consensu illustrissimi ac reverendissimi domini episcopi Scepusiensis Joannis e comitibus de Réva in conformitate exhibitae specificationis bibliothecam in ecclesia parochiali Leutschoviensi Sancti Jacobi existentem, libros et manuscripta erga depositionem Rfloreorum 1800, id est mille octingentorum, intra unum annum enumerandum in excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán, episcopum Transylvaniae illa sub conditione cedit et transfert, ut [. . .]

2-do. Post unius anni elapsum terminum Sua Excellentia praemissam stipulatam summam, absque ulla exceptione, civitati et ecclesiae parochiali enumerare, hosque universos libros Sua Excellentia suis propriis expensis Leutschovia avehere obligetur, ac in casu non deponitis civitas praemissam summam capitalem via liquidum debiti desumere possit. E converso autem Sua Excellentia, excellentissimus quippe ac illustrissimus dominus comes Ignatius de Battyán non tantum per praesentes semet obligat, quod praemissam summam emptionalem ex Rfloreis 1800 consistentem intra unius anni spatium civitati et ecclesiae parochiali enumerare et universos in elencho contentos libros suis expensis propriis avehere

egyéb felvidéki könyvtárak történeti értékei között a lőcsei plébánia régi könyveivel és kézirataival is, sőt között is belőlük kiadványaiban.⁴⁴ Ez az anyag azonban csak 1790-ben került Batthyány tulajdonába, Erdélybe. Az 1800 Ft vételár kifizetése a püspök haláláig (1798.) elhúzódott jogvita miatt keletkezett, hogy Batthyány szerint a lőcseiek nem küldték el a vele közölt jegyzékben feltüntetett összes könyvet, pl. a 24 királyi plébános testületének kéziratait. A város viszont tagadta ezt, és csak a fizetés halogatására szolgáló utólagos ürügynek minősítette a püspök kifogását.⁴⁵ A püspök halála után a hagyaték leltározására kiküldött káptalani bizottság nevében Fangh István olvasókanonok 1799 februárjában úgy nyilatkozott az adósság rendezését sürgető főkormányszéki átiratra, hogy a könyvgyűjtési szenvedélyéről ismert püspök anélkül ígért 1800 Ft-ot a lőcseieknek, hogy látta volna a kéziratokat. Amikor azonban egyenként átnézte a megérkezett köteteket, többnyire értékteleneknek ítélte azokat, az anyagot ezért be sem sorolta könyvtárába, hanem egy ideig szamosfalvi kastélyában, majd haláláig kolozsvári szállásán tartotta. Ha tehát a lőcseiek ezeket a régi, hitvány könyveket (viles libros) annyira siratják, a káptalan kész nekik a teljes anyagot visszaszolgáltatni.⁴⁶

Fangh fenti véleményét azonban aligha tekinthetjük az anyagot tudományosan jól hasznosító püspöktől származó értékelésnek. Sokkal valószínűbb, hogy azt az olvasókanonok hozzá nem értésén kívül az adósságtól való szabadulás vágya alakította ki. A lőcsei könyvek külön tartásának inkább az lehetett az oka, hogy a fehérvári könyvtár helyisége még nem készült el és berendezése további évtizedeket vett igénybe, e kötetek tulajdonjoga pedig tisztázatlan volt, per alatt állott. Mindenesetre nehéz elképzelni, hogy Lőcse városa ne érvényesítette volna anyagi követelését a püspök hagyatékáért folyó hosszú pereskedés során, és így e könyvek kifizetetlenek maradtak volna. Inkább valamilyen perbeli utólagos kiegyezésre kell gondolnunk, hiszen a vitatott kódexek és ősnymtatványok végül is Gyulafehérváron maradtak.

Eddig tehát sok volt a megalapozatlan állítás és legenda a Batthyaneum körül nem csupán a nagyközönség körében, hanem a szakirodalomban is. A köztudat csak abban nem tévedett, hogy Batthyány végcélja már ekkor valóban egy Gyulafehérváron létesítendő nagyszabású könyvtár volt. 1783. február 27-én kelt a püspöknek az a végig saját kezű utasítása, amellyel megszabja a Gyulafehérváron található korábbi könyvanyag általa elkezdett rendezésének elveit. Ebből világosan kirajzolódnak egy az egrivel vetekedő méretű, reprezentatív, tudományos közkönyvtár körvonalai.

velit, verum in casum etiam non exsolutionis plenariam attribuit civitati et ecclesiae parochiali facultatem summam hanc via liquidit debiti desummendi. In cuius rei maiorem firmitatem praesens contractus in duplici exemplari per utramque partem subscriptus et sigillo quoque usuali roboratus exstitit. Signatum Budae, anno et die quibus supra.

Ignatus comes De Batthyany mp., episcopus Transylvaniae (L.s.), Paulus Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis judex et pro hoc actu plenipotentius mp. (L.s.), Franciscus Friedmanszky mp., eiusdem praefatae civitatis Leutschoviensis vicenotarius et pro hoc actu plenipotentius (L.s.), Coram me Joanne episcopo Scepusiensi, comite de Reva mp., (L.s.).” — ErdKLvt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III. Nr. 27.). — Vö. SELECKÁ, Eva: *Sredoveká Levočská knižnica*. Martin, 1974.

⁴⁴ S. Gerardi scripta et acta. 360–361. — *Leges ecclesiasticae*. III. 9., 218., 382.

⁴⁵ Lőcse városának 1798. június 2-án kelt, az ügyet részletező levele: ErdKLvt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III., Nr. 34).

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt., C. 73. (F. III., Nr. 64., Nr. 688/1799.)

Ezt Batthyány saját, kb. 3000 művet tartalmazó korábbi gyűjteménye, a Migazzi-könyvtár, a régebbi püspöki könyvhasználatok, az 1169 művet számláló káptalani könyvtár, valamint az 1773-ban feloszlatott jezsuita és egyéb szerzetesrendek még fellelhető könyvanyagának egyesítésével kívánta létrehozni.⁴⁷ A könyvtár megszervezése annyira szívügye volt, hogy a tényleges rendezési munkákból maga is kivette a részét.⁴⁸

Igényes tervének megvalósulására azonban Batthyáynak megfelelő épület hiányában még egy évtizedig várnia kellett. 1792-ben végre sikerült elérnie, hogy a katonai kincstár átengedje a feloszlatott trinitárius rend zárdáját papnevelde, templomát pedig könyvtár és csillagvizsgáló céljaira. A szükséges átépítések elvégzése után, 1794-től kezdődően itt nyert végleges elhelyezést a Szebenből áthozott egri és Migazzi-féle könyvanyag is. Így jött létre a Batthyaneum, mely a maga idejében tudományos műhelyként, napjainkban pedig az európai régi könyvkultúra múzeumaként páratlan művelődési intézmény országunkban.

⁴⁷ Batthyány saját kezűleg írt utasítása az általa elkezdett könyvtárrendezés folytatását illetően: „Idea registrationis librorum Carolinensium. Libros omnes in tres classes dispescui: in classem theologicam, ad quam etiam ascetas, concionatores collocaui; classem philosophicam, in qua etiam erunt iuristae; classem historicam. Quare necessarium non erit libros discernere et in classes distinguere, cuius laboris finem usque Pascha non assequeremur, sed si qui in ipso conscriptionis labore occurrerint, poterunt ad suam facultatem relegari. Illico itaque ad conscriptionem accedendum est, vel potius inchoatum a me opus perficiendum est, quod ego solus et unicus duabus septimanis perfecissem. Cum libros in facultates distincterim, cuius armario literam apponi volo; dein cuius asseri vel loculo numerus apponatur; dein libri ordine prout stant conscribantur et in prima pagina cuiusvis libri scribatur littera armorii, numerus loculi et numerus ordinis quo stat. Notandum autem: numerus loculi designetur numero Romano, numerus ordinis, quo liber collocatus indicandus numero Arabico.

Ego incepti ab armario pone portam sito, ubi ego desii, ibi labor inchoandus et ordine per armaria prosequendus, donec rursus ad portam redeat labor. Quia contigit, quod in eodem volumine praesertim in antiquioribus libris plura contineantur opuscula, omnia sub eodem numero conscribenda. In antiquioribus, quae nimirum saeculum hoc superant annus et locus editionis exprimendus. Opera duplicata omnia sequestrenda, haec enim cum huiusmodi duplicatis Pestinum deferet bibliothecarius ibi vendenda. Quia autem aliqua levioris momenti crebro nimis occurrunt, non cogito quidem illa vendere, separanda tamen erunt. Ut de exemplaribus vendendis iudicium facere possim, successive prout conscriptionis opus multipliciter exemplarum detexerit, ad me perscribenda sunt nomina duplicatorum quotienscunque Carolina aliquid praefectus huc miserit. Uti laborem perfecit duplica exemplaria ad Ferschlag ponenda erunt; uberiora eotunc disponam. Non est necessum, ut catalogum ad purum scribatur, dummodo in impuro paratus sit, iam faciam illum describi. Opera manca in charta peculiari connotanda erunt. Prandium et coenam seu collationem habebit bibliothecarius apud dominum parochum loci. Laborem ita accelerari desidero, ut dum fratres Issekutziani Viennam pergunt, eorum redire valeat dominus bibliothecarius, dein in Italiam, dum iussero, abiturus. Signatum Cibinii die 27 Februarii 1783. Ignatius episcopus Transylvanus. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés. — Batthyány Egerből hozott könyvtárának állománya pontosan megismerhető abból az 1782-ben Szebenben készített leltárból, melyet 1960-ban a Batthyaneum limbusában találtunk meg minden jelzet nélkül. E jegyzék nem igazolja az olaszországi tanulmányai idején feltételezett kéziratvásárlásokat (VARJÚ: i. m. 156., 213., 222.). — Az 1781-ben megszerzett jezsuita és szerzetesi provenienciájú könyvek felől a Batthyaneum kéziratrában őrzött egykorú leltárak alapján lehet tájékozódni, illetve a kötetekben lévő possessor-bejegyzésekből. Ezzel kapcsolatosan l. még: Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Gubernium Levéltára (a továbbiakban: ErdGubLvt) Pol. 334/1781., 9367/1787., 385/1788.

⁴⁸ A püspök, amikor Dánielt útnak indította Itáliába, maga folytatta a félbeszakadt könyvtárrendezést: „... Libros sicuti sunt Carolinae omittat, coeptum laborem consumabo...” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1783. április 4.

E megállapítás alátámasztására e helyen elégedjünk meg annak felemlítésével, hogy a Románia területén őrzött középkori latin kódexeknek kb. 80%-át, az 1500 előtt nyomtatott inkunábulumoknak (ősnyomtatványoknak) pedig kb. 50–60%-át az egykori gyulafejevári püspök szenvedélyének, kodikológiai hozzáértésének, szakkavartott bibliofilájának és nagyúri áldozatkészségének köszönheti országunk minden polgára. Batthyány alapítóleveléből kiderül, hogy könyvvásárlásokra 30 000 Ft-ot, az intézmény épületére, további működésére 38 000 Ft-ot, a csillagvizsgálóra pedig kb. 10 000 Ft-ot költött. Ez a közel 80 000 Ft pedig jóval nagyobb összeg, mint amivel Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumot és könyvtárát megalapította, csak ezt manapság éppen senki sem tartja számon.⁴⁹ Pedig az idézett számokkal a művelődésért hozott áldozatnak csak az anyagi része és nagysága érzékeltethető, a gyűjtemény pénzben ki sem fejezhető tudományos értéke azonban ezekből nem derül ki. A Batthyaneum kódexgyűjteménye ugyanis a 9. századtól kezdődően az európai latin írásos művelődéstörténetnek olyan színvonalú emlékeit őrizte meg az egész emberiség számára, mint a Karoling-kori könyvfestészet remekei közé számító *Codex aureus*.⁵⁰ De említhetjük a magyar írásosságnak és az egykori Magyarország könyvkultúrájának olyan egyedi emlékeit is, mint a magyar nyelv harmadik legrégebbi írott emlékének számító *Gyulafehérvári sorokat* tartalmazó kódex az 1310–1320 körüli időből, vagy a lőcsei Szent Jakab-templom könyvtáregyüttese a 16. század elejénél korábbi századokból.⁵¹ És ekkor még nem szóltunk a legkülönbözőbb ritkaságokról, művészi könyvkötésekről. Nincs a régi európai könyvnyomtatásnak olyan fontos műhelye, amely ne lenne elsőrangú példányokkal képviselve a Batthyaneum polcain. Ez a felbecsülhetetlen értékű, ma már megszerezhetetlen nyomdatörténeti emléktanyag a rég porladó Batthyány Ignác püspök jóvoltából ma is lehetővé tenné könyvtörténeti kutatásunk európai színvonalra emelését.

A szellemi alkotóműhelynek szánt közkönyvtár terve még csak körvonalazódott, amikor – láttuk – Batthyány már megtette a szükséges lépéseket a könyvtárra alapozandó kutatásokhoz szükséges munkatárs szakszerű kiképeztetésére. A Migazzi-féle könyvanyag még le sem került Bécsből, amikor a püspök már utasította a könyvtárosául kiszemelt Dániel Imrét, hogy tanulmányozza Mabillon olasz- és németországi, valamint Lambecius ausztriai kutatási beszámolóit, hogy azokból elsajátíthassa a kodikológiai kutatási módszereket, továbbá foglalkozzék oklevéltannal, mert anyaggyűjtés és tudományos pályára való felkészítés végett Itáliába kívánja kiküldeni.⁵² Klímó pécsi püspök könyvtárosának, Koller Józsefnek a tudományos karrierjét állította a fiatal pap elé példaképként, és pontos utasításokkal látta el a felkészülést, feladatait, kutatási naplójának vezetését illetően.⁵³

⁴⁹ VESZÉLY Károly: *A Batthyáni intézet*. = Gyulafejevári Füzetek I/1861. 92–96. – VARJÚ: i. m. 168–171.

⁵⁰ SZENTIVÁNYI Róbert: *A gyulafehérvári Codex Aureus*. = Batthyaneum 1/1911. 5–37. – SIMONESCU, Dan: *Codex Aureus*. București, 1972.

⁵¹ GÜNTHEROVÁ, Alžbeta – MIŠIANIK, Ján: *Stredoveká knižná mal'ba na Slovensku*. Bratislava, 1961. – MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. 48–50.

⁵² L. a 37. sz. jegyzetét.

⁵³ Batthyány 1783. szeptember 29-én kelt leveléből: „... Quod ad iter Dominationis Vestrae attinet, illud licet anni intervallo confici optem, his tamen angustiis neque me, neque Dominationem Vestram

Dániel Imre, Garampi nuncius segítségével is alaposan felkészítve, 1783. december elején kelt útra Bécsből Itáliába. Ott Rómán kívül Nápolyban, Firenzében, Modenában, Parmában, Paviában, Milánóban és Velencében kutatott magyarországi és erdélyi történeti adatok után. Két év múlva, 1785 decemberében tért vissza Bécsbe több ezer oldalnyi másolattal. Kötelezően előírt, a püspöknek kutatásai alatt folyamatosan küldött beszámolóit a talált forrásokról, Batthyány azokhoz fűzött megjegyzései, valamint két testes kötetet megtöltő kutatási naplója a 18. századi erdélyi magyar történetírás egyedülálló, rangos tudománytörténeti emlékei. Egyben beszédes bizonyítékai Batthyány tudományos elképzelései újszerűségének, kutatási tervei Erdélyben szokatlan nagyvonalúságának.⁵⁴

Batthyáynak az erdélyi tudományosság keretei korszerűsítésére tett erőfeszítéseiről szóló beszámolóink során végül említést kell tennünk a tudományos kezdeményezések általános serkentésére és összefogására hivatott akadémiaszerű szervezetről és a természettudományok fellendítésére szolgáló csillagvizsgáló intézet felállításáról.

Tudós társaságok létesítése a felvilágosodás felé elindult magyarországi művelődési életben a 18. század második felében már nem számított előzmény nélküli, teljesen új kezdeményezésének. Pozsonyban 1732-től fogva történtek rövid életű kísérletek a tudományosság megszervezésére.⁵⁵ De ide számítható Bod Péter 1756. évi kezdeményezése vagy az erdélyi szászok 1790. évi terve, hogy az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról ne is szölgünk.⁵⁶ Batthyány tehát valójában csak azt akarta, amit kortársai is a tudományos kutatások korszerű szervezési formájának vallottak. A különbség az egyéb egykorú kísérletek és az ő kezdeményezése között csupán annyi, hogy nála a Tudós Társaság gondolata nem felbukkanó

arctari volo, exponendi erunt anni duo. Finis itineris erit totus litterarius, visitare bibliothecas, scrutari antiquitates, colligere manuscripta, libros raros, amicitiam cum litteratis jungere. Quantitatem pecuniae determinare non possum, cum expensae non solum in victum et amictum Dominationis Vestrae faciendae sint, sed nunc recensiti fines etiam non modicam exposcam aeris quantitatem. Ubi Dominatio Vestra facultatem ad Italiam abundi impetraverit, instructionem sive potius methodum iter conficiendi elaboratam transmittam. Interim volvat Dominatio Vestra itineraria litteraria, quorum multa exstant, et sibi ideam conficiat, ac mihi submittat. Audiendus praesertim excellentissimus dominus Nuntius, cuius consilia ad me referri volo. Forte offeret se etiam litteratus quispiam socius. Perscrutetur etiam Dominatio Vestra eruditus Italiae, ut ad ipsos litteras exarare valeam; omnes novit nunquam satis laudatus Nuntius.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés. — L. a 24. sz. jegyzet is.

⁵⁴ *Diarium historicum Italici mei itineris litterarii, seu vera, adcurata et continuata narratio eorum, quae toto itineris mei tempore sive Romae, seu in aliis Italiae urbibus inde a primo profectionis die vidi, legi, scripsi, observavi, atque perfeci. I–II.* — Batthyaneum, Ms. X/128. A napló első 133 lapját latinul és részben magyar fordításban közölték a Közművelődés 1910. évi 2–38. számaiban.

⁵⁵ VALJAVEC, Fritz: *Die Preßburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761–1762).* = Ungarische Jahrbücher 1936. 264–267. — CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérlete a 18. században.* = A pannonthalmi főpátsági Szt. Gellért főiskola évkönyve az 1941/2. tanévre. Pannonthalma, 1942. 3–59.

⁵⁶ TOLDY Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt.* In: Összegyűjtött munkái. Bp. 1873. VII. 358–362. — TEUTSCH, Friedrich: *Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.* = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1914. 129–131. — JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955.

ötlet, hanem egy messze tekintő tudományszervezési elképzelés szerves alkotóeleme.

Az eddigi irodalom kronológiai pontatlanságainak kiküszöbölése ebben az esetben is előfeltétele a történetek tisztázásának. Batthyány ugyanis nem 1781-ben, mindjárt Erdélybe érkezése után, tehát egri indíttatásra állott elő e tervével hanem 1785 tavaszán.⁵⁷ Akkor tehát, amikor a Migazzi-féle könyvanyag révén Erdélyben már létezett a tudományos munka információs alapja és Dániel Imre személyében rövidesen hazavárhatta Itáliából azt a képzett szakembert, akitől az egész szervezet működtetését remélte.

Cornideshez 1785. január 11-én intézett leveléből világosan kiderül, hogy ekkor a püspök még nem állott ki a nyilvánosság elé tervével, de az már kész volt; akkor foglalkozott a tagok felkérésével.⁵⁸ Nem sokkal ezt követően jelentethette meg a tervezett Társaság célkitűzéséről, szervezetéről azt a német nyelvű ismertetést, amelyet tagok szervezése végett 1785. szeptember 17-én Teleki Sámuelnek írt leveléhez több példányban is mellékel.⁵⁹ 1785 júliusában térhetett ki a Társaságba való belépés elől Mártonffy József, és tehette azt a kijelentést, amelyet egyesek félreértve később úgy magyaráztak, hogy a csillagvizsgáló létesítése érdekében ő beszélt rá Batthyányt a Tudós Társaság tervének elejtésére.⁶⁰ A Társaság — a hiedelmekkel ellentétben — minden kétséget kizáróan Szebenben működött, Batthyány ottani könyvtárában tartotta üléseit, csak fennállása legvégén gondolt arra a püspök, hogy annak székhelyét Gyulafehérvárra teszi át, de erre már aligha kerülhetett sor.

A Társaság Batthyány fogalmazványában fennmaradt alapszabályaiból és munkatervéből, valamint a megnyitó ülésre szánt beszédében készített jegyzeteiből pontosan megismerhetők a püspök elképzelései.⁶¹ A Társaság a tudományokkal rend-

⁵⁷ Gyulafejevári Füzetek 1/1861. 71. — VARJÚ: i. m. 158–159.

⁵⁸ Cornides történeti adatokat kérő levelére Batthyány 1785. január 11-én így válaszolt: „... Habebis nihilominus omnia ex animi tui sententia, ea tamen lege, ut nomen tuum Societati litterariae Assiduorum adscribi patiaris et quotannis unam alteramve dissertationem Actis Societatis inserendam submittas. Societas haec me habet auctorem et propediem in lucem prodibit.” — Cornides-levelezés.

⁵⁹ A levél szövege közölve: Új Magyar Múzeum 1855. 404. A német nyelvű ismertető lelőhelye: Teleki Téka, Ms. 21., in quarto, pag. 490.

⁶⁰ „... Jól tudgya az úr, mitsoda Erudita Societas állítatott fel Eő Excellentiája Bibliothecájában és kik a membrumai, mit dolgoznak. Mártonfi úr is hivatalos volt, de deprecálta az eruditusságot. . . ” — írja Szebenből Dániel Imrének egyik ismerőse. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1785. augusztus 12. előtti.

⁶¹ Az alapszabályok közlése: BARÁTH Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémia tervezetek.* = EM 1934. 143–148. — A megnyitó ülésre készített beszéd fogalmazványa és jegyzetei: Batthyaneum, Ms. IX/34. — Az eddig kiadatlan munkaterv így hangzik: „Syllabus rerum a Societate Litteraria pertractandum. Duo vel maxime cuperem a Societate pertractari, Diplomaticam videlicet et Chronologiam Hungaricam, quas quidem duas disciplinas nos tres in strictiorem juncti societatem ita excoleremus, ut tamen aliis dissertationibus elucubrandis incumberemus. Circa Diplomaticam sequentia mihi occurrunt. Primo in consensu nostro proxime celebrando quivis adnotet libros de rebus Hungaricis editos, in quibus diplomata — vulgantur. Secundo hos libros inter nos partiemur, quis quales evolvere debeat, evolvemus autem hos libros cum reflexionibus diplomaticis; quivis modo mox dicendo in chartam conjiciet observationes suas; has invicem conferemus et videbimus quantam copiam rerum congesserimus, quae dissertationes inde confici possint. Tertio manuscripta mea similiter partiemur et pari modo evolvemus. Reflexiones diplomaticae hae esse poterunt. Primo regis titulus, regnorum enumeratio. Secundo cancel-

larii, vicecancellarii subscriptio, ubi etiam reginalium cancellariorum ratio habenda. Tertio episcoporum nomina, ut series episcoporum hactenus editae quam emendatissimae habeantur. Quarto series palatinorum et aliorum regni baronum. Quinto anni regiminis, in multis enim lapsus est Pray. Sexta ratio consignandi diem et annum per epactas, concurrentes, festorum dierum, vel octavarum consignationes. Septimo subscriptio ipsa, vel monogramma regis, aut notariorum . . . Octavo notae aliquae additae diplomatibus, ut vera a falsis secernantur, quale est illud a capitulis adhibitum intercisio alphabeti. Nono sigillum, quod nonnunquam depingitur, vel describitur. Sigilli tunc maxima cura habenda, si forte in diplomate de eo agatur. Decimo stilus ipse an elegans, an inflatus, an distortus, ut aetates eloquentiae in Hungaria determinari valeant; observandum quomodo reges aut se ipsos apellent, aut ab aliis vocentur. Undecimo variorum hominum, dignitatum tituli, magna enim in his diversitas. Duodecimo ubi contingit originale inspicere, connotandae contractiones, figura characterum. Tertiodecimo res ipsa in diplomate contenta in brevem summam contrahendo. Quartodecimo si alia aliqua ad rem monetariam, vel notitiam legum, formam processuum contenta fuerint, sedulo observanda neque negligenda topographica, situs et nomina locorum, fluvii ac etiam rivuli, ex quibus geographia illustrari poterit. Quintodecimo inusitatae voces in diplomatibus saeculi XI frequentes, forte ad Glossarium mediae et infimae latinitatis auctuarium accedere quiret. Sextodecimo disciplinae ecclesiasticae praecipua cura sit. Plura meditata lectio suggeret et observanda connotandaque monebit. Has observationes omni mense conferimus, et erunt inter nos communes, ut quivis illis tanquam propriis observationibus uti possit. Hae observationes dein rediguntur ad archivium Societatis. Photius patriarcha in legatione sua dum libros legeret in otio hyberni temporis, extractus additis observationibus concinnavit; quanto cum gaudio legitur haec Photii Bibliotheca, quae multum profuit rei litterariae, cum aliquorum librorum nullam haberemus memoriam, nisi Photius nobis quaedam reservasset fragmenta an non, vel ex ipsis his reflexionibus in ordinem chronologicum digestis utile opus confari posset, ut nihil dicam de dissertationibus, quae sub manu nascentur.

Quantum ad Chronologiam. In eo adlaboremus, ut ex chronici exterarum nationum conflamus unum chronicon universale Hungariae. Habemus Peczii Scriptores Austriacos, Scriptores Germanicos Freheri, Monumenta Bohemica clarissimi Dobner, Scriptores Menkenii, Muratorii Antiquitates Italicas, Lectiones Antiquas Canisii, Thesaurum Anecdotorum P. Pecz, Spicilegium D'Achery, Martene (?) Spicilegium veterum diplomatum, Mabillonii Analecta. Nos ergo inter nos repartiamur, et quovis anno duo saecula edamus. Hac ratione quivis leget in chronicis duo saecula, quae tractamus, et excerptet res Hungaricas, adnotando in quo chronico, cuius aevi apud quem reperiatur. Hae excerpta dein in unum cogimus chronicon saeculi illius.

Porro in ordine ad dissertationes. Dabo primum dissertationem de artibus, quibus Bela IV post cladem Tartarorum restauravit Hungariam. Deinde, si otium fuerit, edam cum animadversionibus chronicon manuscriptum, quod Cassoviae reperi, cum notis historico-criticis. Tandem sacramentarium Hungaricum saeculi XI. Dominus Büki, si ita placuerit, scribet dissertationem super historia juris Hungarici ac etiam alteram de purgatione vulgari et canonica; utriusque rudem delineavi ideam, utramque vel saltem alterutram oportebit edere. Dominus Eötvös edet Processum super virtutibus et miraculis beatae Margarethae Hungariae a Philippo Strigoniensi archiepiscopo circa annum 12(72) confectum nunquam editum, addet dissertationem, aut plures pro arbitrio, et si ampliorem segetem invenerit, poterit etiam in Actis sequentis anni comparere aliqua dissertatio, quae primo anno perfici non poterit. Dominus Schönberger debet aliquid ex opere suo diplomatico submittere. Dominus Kazaj apothecarius Debrecinensis, homo litteratus et possessor amplissimae bibliothecae, possidet centuriam inscriptionum Romanarum ineditarum, posset is requiri, ut nomen det Societati et nobis det excudendas. Denique frater meus, comes Emericus habet nummos ineditos et aliquid etiam commentatus est; hic quoque poterit requiri. Horum si vel aliquam partem obtinuerimus, justum habebimus Actorum volumen.

Quia editiones et versiones librorum ad nostram quoque pertinent Societatem, de his quoque agendum. Quare historiam conversionis canonici Poseniensis dedi et commendavi edendam cuidam praedicatori converso (?). Scribemus praeterea canonico Koller, ut Commonitorium Vincentii Lirinensis (?) a Georgio Draskovich in vernaculam conversum det nobis edendam. Conscribendi etiam socii, utpote canonicus Koller, comes Emericus de Batthyan, Pater Vincentius Blaho, dominus Schönberger, dominus Kazay, Pater Koppi piarista, professor theologiae in Monte Pannoniae. Scribendum etiam nomine Academiae domino Hell, ut de legibus iudicium suum depromat et nobis promissos socios aggreget." — Batthyaneum, Ms. IX/47.

szeresen és állandóan foglalkozó személyeket óhajtotta összefogni saját kutatásai eredményeinek szóban és írásban való közzétételére, illetve nagyobb tudományos feladatok szervezeten közös megoldására. Nem tévesztendő tehát össze a pap-ság szellemi tevékenységének előmozdítására szánt Egyházi Akadémiával, amelynek tagjai csak szerzetesek és világi papok lehettek.⁶² A *Societas Litteraria Assiduorum* vegyesen egyházi és világi rendű tagjai vallástól, származástól és méltóságtól függetlenül egyenrangúak, de a tudományos munkában való használhatóságuk szerint négy osztályra oszlanak. Elnököket titkos szavazással választják. Bár elsősorban Magyarország és Erdély világi és egyházi történetét kutatják, új fizikai, matematikai és orvosi eredményeknek is helyet adnak havonként tartandó üléseiken. Egyedül csak a teológiai kérdéseket rekesztik ki vizsgálódásaik köréből. Az elkészült dolgozatokat üléseiken megvitatják, és az arra érdemeseket a Társaság évenként vagy kétévenként megjelenő kiadványában közreadják.

A munkaterv részletesen tartalmazza azokat a szempontokat, amelyek szerint a magyar oklevéltant és kronológiát kidolgozni szándékozzák. Ezek között szó van archontológiai kérdésről, továbbá paleográfiai és szövegkritikai eljárásokról, bizonyosságul annak, hogy Batthyány mennyire otthonosan mozgott e kedvelt munkaterületein. A végcél Magyarország történetének összeállítása volt, két-két évszázadot felölelő egységekben. A terv felsorolja az egyes tagoktól vállalt dolgozatokat is. Ezek között Batthyány az alábbi témákkal szerepel: 1. IV. Béla országépítése a tatárjárást követően. 2. Az általa Kassán talált krónika közzététele és feldolgozása. 3. Az általa felfedezett 11. századi sacramentarium bemutatása. Mások témái között jogtörténeti, epigráfiai, numizmatikai tárgyú értekezések mellett Árpád-házi Boldog Margit legendájának, illetve avatási perének közzétételét is tervbe vették.

Elsősorban a Tudós Társaság kiadói tevékenységét kívánta a püspök előmozdítani azáltal, hogy 1784-ben megvásárolta és valamivel később Gyulafehérvárra költöztette át a kolozsvári Kolman-nyomdát. Ezzel nyomtattatta ki a *Leges ecclesiasticae* első kötetét, egyelőre szebeni papirosra. E kiadvány kapcsán szerzett kedvezőtlen tapasztalatai késztethették arra, hogy 1785-ben az Alvincsel szomszédos Sebesány falu határában, a Sztrungár nevű patak vizére papírhalmot építtessen.⁶³

Hiába volt azonban a püspök minden körülmekintő gondossága, mert Tudós Társasága nem bizonyult életképesnek és működésének semmiféle kézzelfogható eredménye nem ismeretes. A Batthyány levelezésében felbukkanó gyér adatok is mind a Társaság halódásáról szólnak.⁶⁴ Működése legszorosabban a püspök személyéhez kötődött. A Társaság erdélyi tagjai közül Batthyányn kívül másokat — úgy látszik

⁶² BARÁTH: i. m. 143.

⁶³ JAKÓ: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XIX. század)*. = Levéltári Közlemények 1989. 33. — A nyomda megvásárlásáról ír Dániel Imrének 1784. február 14-én kelt levelében Szereday Antal („Typographaeum Kolmanianum Claudiopoli proprium jam fecerit”). Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

⁶⁴ A püspök 1786. szeptember 9-én erről így ír Cornidesnek: „... Societas litteraria Cibiniensis tantisper languet ex quo Cibinio discessi. Spero tamen paulo post excitabitur. Serviet ad id multum, si tu aliquid submiseris.” — Cornides-levelezés. — 1786. november 30-án pedig a következőképpen felel Cornides kérdészködésére: „... De Societate Littearia Cibiniensi suscitatis. Vivit illa, estque immemor vitae suae. Postquam me hinc abesse jussit Caesar, in lethargum incidit, ex quo illam eripere satago.

– nem fűtött komolyabb tudományos érdeklődés, s így fel sem ismerték a szervezet kínálta új lehetőségeket. Minden jel arra mutat, hogy a püspök már 1787-ben belátta terve kudarcát és végleg felhagyott a Társaság működésének erőltetésével.

Egyelőre csak találgatható, hogy mi lehetett e sikertelenség oka. Első helyen bizonyára arra kell gondolnunk, hogy a polgárosodás Erdélyben még a magyarországinál is kezdetlegesebb volt akkor, és az itteniek értetlenül, sőt bizalmatlanul fogadták Batthyány nagyvonalú tervét. Nagyon jellemző, hogy Michael Conrad von Heidendorf, a kortárs szász emlékiró, a püspöknek az erdélyi történetírás tudományos megalapozására szánt oklevéltáráról csak elítélően szólt, azon az alapon, hogy ezáltal a szászok kiváltságait érintő oklevelek szövege illetéktelenek kezébe kerülhet.⁶⁵ Az erdélyi viszonyokat Batthyánynál jobban ismerő Teleki Sámuel a sikerben eleve kétkedő módon gratulált a kezdeményezéshez.⁶⁶

Közrejártszhatott az is, hogy Batthyány egyedül a latint tekintette a tudományok nyelvének, holott akkor már jelentkezett az igény az anyanyelvűségre a tudományművelésben is. Az Aranka György által néhány évvel később létrehívott Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság sikere láttán arra kell gondolnunk, hogy a Társaság meddő voltának nyelvi oka is lehetett.

Nem bizonyult az sem szerencsés döntésnek, hogy Szebent, ezt a szász lakosságu várost tette meg egy lényegében magyar Tudós Társaság székhelyéül és ebben a szervezetben is túlságosan a papságra épített. Szebenben ugyanis a főkormányiséki hivatalnokokon kívül alig élt magyar értelmiségi, egyházi személy is kevés, az elzárkózó szász lakosság körében pedig komolyabb visszhangra eleve sem számíthatott. Persze az akkor osztrák katonasággal megtömött, mezővárosnak számító Gyulaféhérvár sem lett volna lényegesen alkalmasabb színtér ilyen kezdeményezésre.

Végül súlyos következményekkel járt, hogy a püspök Dániel Imre személyében nem jól választotta ki munkatársát, akinek az egész tervezett tudományos szervezet ténylegesen működtetni kellett volna a sokféle közéleti feladattal lekötött püspök helyett. Dánielből ugyanis Rómában sem vált olyan tudományos alkotó, mint Koller Józsefből Klimó püspök oldalán. Batthyány hiába költött könyvtárosa itáliai kiképzésére, mert Dániel Imre változatlanul megmaradt lelkiismeretes könyvtárosnak vagy tisztviselőnek, akit személyes érdeklődés nem kötött ahhoz a tudományos munkakörhöz, amelyet püspöke neki szánt. Hazatérése után Batthyány hiába igyekezett őt meggyőzni, hogy könyvtárosaként karriert csinálhat a tudományos világban, hogy szüksége van reá kutatási terveiben; hiába biztatta, hogy itáliai kutatási naplóját, valamint a Batthyaneum könyvritkaságai alapján szerkesztendő *Annales typographiae* című nyomdatörténeti munkáját kiadja, Dániel a retorika professzor-

Spero tamen brevi discutiendum somnum. Si secus fieri nequeat, transferam illum Albam. De successu conatum meorum alias plura ...” – Uo.

⁶⁵ CONRAD, Michael: *Eine Selbstbiographie*. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1884. 144.

⁶⁶ „... De conscripta Cibirii Societate Litteraria Excellentiae Vestrae impense gratulor. Si successus voto et expectationi responderit, exiget Excellentia Vestra monumentum aere perennius, magnusque nobis erit Apollo.” – Teleki Téka, Ms. 285., in folio: Epistolae variorum, pag. 78. – Közlve: Új Magyar Múzeum 1855. 407–408.

ságát választotta a kormányzat által tervbe vett gimnáziumban.⁶⁷ 1787-re a püspök egyedül maradt tudományos terveivel.

A reményeiben megcsalatkozott Batthyányt ilyen előzmények után beszélhette rá a vele bizalmas baráti viszonyban lévő Mártonffy József, hogy szebeni házában csillagvizsgálót rendezzen be, és ennek vezetésére öccsét, a természettudományokkal foglalkozó Mártonffy Antalt képeztesse ki Hell Miksával, a bécsi császári csillagda nagynevű igazgatójával.⁶⁸ Ez annál is könnyebben sikerülhetett Mártonffynak, mert csillagvizsgáló létesítése divatos dolog volt a barokk kor főpapi udvaraiban, és Batthyányt az egri példa szintén erre ösztönözte. Tehát nem a csillagda miatt ejtette el Batthyány a Tudós Társaság tervét, hanem éppen a Társaság felbomlása nyitotta meg az utat a művelődési program következő intézménye, a természettudományok fejlesztésére hivatott csillagda napirendre tűzése előtt. Mártonffy Antal részére 1789. augusztus 2-án adott instrukciójában Batthyány kétszer is leszögezte ugyan, hogy a bécsi kiküldetés fő célja a csillagászati ismeretek elsajátítása, de azért könyvtári információkat és a könyvtárosi ismeretek elsajátítását is elvárta Mártonffytól.⁶⁹ Ilyenféle szolgáltatásokat Mártonffy Antal a Bécsben töltött négy esztendő alatt valóban teljesített is püspöke részére.⁷⁰

Miként már említettük, hogy Batthyány az egykori trinitárius templom átalakított épületében, kedvezőtlen társadalmi és személyi körülmények között, anyagi nehézségei ellenére, 1794-re mégiscsak berendezte az erdélyi magyar tudományosság első kutatóműhelyét. Az épület földszintjén kapott helyet a nyomda, a felette lévő két szinten a könyvtár, legfelül pedig a csillagvizsgáló, melynek vezetője kanonoki javadalmat élvezett.⁷¹ Ez a műhely külsőségekben ugyan nem versenyezhetett az egri Lyceum barokk pompájával, de így is kedvezően befolyásolhatta volna a bércecs házában a tudományok 19. századi fejlődését, ha az Institutum Batthyaneum a tudós alapító korai halála után is úgy működhetett volna, amint azt ő eltervezte és végakaratóban előírta.⁷² Sajnos a csillagdával és Mártonffy Antallal sem lett több szerencséje, mint a könyvtárral és Dániel Imrével. Mártonffy ugyanis egy évvel később

⁶⁷ Batthyány kiábrándult hangú levele, melyben elutasítja Dániel kérését, hogy a tanárság mellett a könyvtárosi állást is megtarthassa: Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1786. december 30.

⁶⁸ VARJÚ: *i. m.* 165., 168. — SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus* 16–17. — HEINRICH László: *Az első kolozsvári csillagda*. Bukarest, 1978. 76–78.

⁶⁹ „Instructio pro honorabili Antonio Martonffy. Tota instructionis summa, initium et finis est, ut astronomiam sibi familiarem reddat sub manu ductione celeberrimi viri Maximiliani Hell, quatenus in Transylvaniam redux Speculam Astronomicam in aedibus meis Cibiniensibus, adjuvante Domino, erigendam disponere ac dein dirigere valeat. Hoc unum dum assecutus fuerit mihi satisfactum erit . . . Si absque dispendio principalis objecti fieri possit, bibliothecas publicas, praecipue autem Palatinam seu Caesaream visitabit et sibi notitias bibliothecario necessarias procurabit . . . Astronomia enim praecipuus et pene unicus expeditionis huius litterariae scopus esto. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1789. augusztus 2.

⁷⁰ Batthyány levelei Mártonffyhoz 1790. január 23-án és 1791. február 22-én. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

⁷¹ VARJÚ: *i. m.* 166.

⁷² Batthyány alapítólevele „az emberi társaság javára” szánt intézmény (institutum hoc toti societati humanae utile esse volo et ordino) számára: Gyulafejevári Füzetek 1861. 92–96. — VARJÚ: *i. m.* 168–170.

(1799. november 19-én) követte püspökét a halálba, a Batthyány-hagyaték körüli két évtizedes pereskedés pedig szétporlasztotta az intézmény további fejlesztésének anyagi alapjait.

A Batthyaneum fejlődése elakadásának azonban talán nem is az lehetett a fő oka, hogy később nem állott mögötte a Batthyány-vagyonnal felérő anyagi alap. Inkább a vérbeli tudós püspök messze tekintő, nagyvonalú művelődési koncepciója hiányzott a továbbiakban, és ez járt ilyen veszedelmes következményekkel. A Batthyaneum nem tudta betölteni az alapítója által neki szánt funkciót és a természetes fejlődés következtében is már a múlt században kiszorult a magyar tudományosság perifériájára. Az utóbbi évtizedek állami kezelése következtében pedig nyilvánosságát is szinte teljesen elvesztette és léte az idegenforgalmi látnivalók szintjére süllyedt.

Világosan kell látnunk, hogy a nagy püspök minden korábbi nemzedéknél szegényebb, erkölcsi, szellemi és anyagi javakban megfogyatkozott, végszükségre jutott mai örököseire maradt az a tovább már nem halogatható feladat, hogy eddig soha nem volt nehézségek közepette is valóra váltsák a tudományért, népe és országa érdekében Erdélyben egyedülálló áldozatokat hozó tudós és tudományszervező egykori álmát: azt, hogy az általa létesített intézmény, az Institutum Batthyaneum, élő és hatékony alkotóeleme legyen végre az újjáéledő erdélyi magyar tudománynak.

JAKÓ, ZSIGMOND

Ignác Batthyány, le savant et l'organisateur de la science

Le Batthyaneum, bien qu'il soit un monument de bibliothèque bien connu dans la littérature internationale, la recherche scientifique a fourni pourtant très peu de connaissance sur son rôle dans l'histoire de la science. L'auteur désire d'amortir cette ancienne dette, quand, au 250e anniversaire de la naissance d'Ignác Batthyány (1741–1798) il se charge de contrôler critiquement et de systématiser les résultats jusqu'à présent acquis et il indique les tâches des recherches ultérieures. Dans la première partie de l'étude, il examine et il apprécie l'activité d'historien de Batthyány, puis son activité d'organisateur de la science, surtout les détails de la fondation d'une bibliothèque, à la base d'un nombre de documents nouveaux. Les établissements culturels d'Ignác Batthyány n'ont pas été créés comme des symboles d'état; au cours de toute sa vie, ce grand prêtre était un esprit érudit créateur, stimulé par l'envie passionnée de la connaissance scientifique.

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához. Több mint száz esztendeje folyik Apáczai Csere János könyvtárának felderítése. A munka jószerivel lépésben halad, elégedettek lehetünk, ha évente két-három címmel egészül ki annak a tékának a feltára, amelyet a neves erdélyi tudós rövid élete folyamán összegyűjtött és magáénak mondhatott. Az is köztudomású, hogy Apáczai könyvei halála után szétszóródtak, s ma legalább három-négy ország hat-hét nagyobb közgyűjteményében lelhetők föl az egykor egymás mellett sorakozott kötetek.

Herepei János 1959–1965 között több közleményben is felmérte az Apáczai könyvtár töredékeit, az itt-ott szétszórta megjelent közlések alapján összegyűjtötte a kötetek címét, Apáczai tulajdonos-bejegyzéseit. Ezt követően Bán Imre, Dán Róbert és Gömöri György jelzett az irodalomban néhány ismeretlen Apáczai provenienciájú kötetet.

Mielőtt saját kiegészítéseinket közzétennénk, a könnyebb tájékozódás kedvéért foglaljuk össze az eddig ismeretes köteteket. A könyvtár ismerős és jelzett darabjainak a száma 1982-ig Apáczai saját munkáit is beleértve — azokat, melyekről konkrét utalások birtokában vagyunk — (első közleményünk megjelenéséig) 36-ra tehető.

1. Brandmyllerus, Jacob: *Analysis Typica omnium*. . . Basileae, 1622.
2. Idem: *Analysis Methodica Typica Evangeliorum Dominicalium*. . . Basileae, 1620.
3. *Series Locorum Communium Theologicorum*. . . Basileae, 1620.
Mindhárom munka egybekötve a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található. Ugyanabban a kolligátumban található Apáczai saját kézírata:
4. Apáczai Csere, János: *Menyország ki nyittatott egy szoros kapuja*. Ms. (1653–1656).¹
5. *Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis*. . . Labore et diligencia Joannis Baptista Duval. Parisiis, 1632.
6. *Liber Psalmorum Davidis regis*. Romae, 1614. (Fordította Gabriel Sionita Edeniensi és Victorius Sciala Accurensi Maroniti Monte Libano.)
E két utolsó tételt Apáczai 1650 április 18-ikán Utrechtben vásárolta és ugyanabban a debreceni közgyűjteményben őrzik.²
7. Erpenius, Thomas: *Psalmi Davidis Regis et Prophetarum lingua Syriaca*. Lugduni Batavorum, 1625. — Apáczai 1650 március 21-én szerezte meg Utrechtben. Jelenleg a debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában.
8. Alcmarus, Andreas Metus: *Arithmeticae libri duo (et) Geometriae libri VI*. Lugduni Batavorum, 1650.
9. Althusius, Johannes: *Politica*. Herbornae, 1625. — Három másik műért cserébe kapta Váradi Mátyástól Kolozsvárott 1659 május elsején.
10. Apáczai Csere János: *Disputatio Theologica continens Introductionem ad Philologiam Sacram*. Ultrajecti, 1650.

¹ HEREPEI János: *Apáczai könyvtárának további nyomai*. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Budapest–Szeged, 1966. 510; uő: *Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája*. uo. 480.

² Uő: *Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai*. In: Adattár. . . II. 489.

11. Calepinus, Ambrosius: *Linguarum Novem. . . Dictionarium*. Lugduni Batavorum, é. n. (a 17. század közepe táján jelenhetett meg). – Leidenben vásárolta 1651 május 24-én.
12. Farkas, Jakab: *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de Scholis*. Ultrajecti, 1652. – Tiszteletpéldány, valószínűleg a defendenstől.
13. Galenos: *Galenus Librorum Pars Prima*. Venetiis, 1525. – Ajándékba kapta Kolozsvárott Enyedi N. János gyalui református lelkészétől 1658 november 9-én.
14. Junius Franciscus: *Protoktisia, seu Creationis. . . Historia*. Basel (?), 1589. – Ugyanattól vásárolta 1658 november 25-én (valószínűleg).
15. Keppler, Johannes: *Harmonices Mundi libri V* Linz, 1619. (Minden bizonnyal Kolozsvárott vásárolta.
16. Zwinger, Theodor: *Methodus rustica Catonis atque Varronis*. (Bazel, é. n.) – Valószínűleg Kamuthi Balázs örököseitől szerezte meg a könyvet.
A 8–16. tételeket Herepei a kolozsvári egykori Református Kollégium könyvtárából írta le. Ma ugyanott az Akadémiai Könyvtárban.³
17. Herodotos: *Historiarum libri IX*. Basileae, 1557. – Ifj. Gelei Katona Istvánnak ajándékozta 1655 július 26-án.
18. *Chronicon Carionis*. Witebergae, 1572. – Tulajdonosbejegyzése 1659-ből. Halála után a könyv öccsére, Tamásra szállott.
E két utóbbi könyv a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban található, egykor a helybeli Református Kollégium tulajdonában volt.⁴
19. Piscator, Johannes: *Commentarii in omnes libros Veteris Testamenti*. Herborn, 1646. – Apáczai a kötetet Csalolczy János kolozsvári református lelkésznek ajándékozta. Ma Piscator műve az udvarhelyi Református Kollégium könyvtárában – azaz a Dokumentációs Könyvtárban – van.⁵
20. Dávid, Ferenc: *De Falsa et Vera Unius Dei Patris. . . cognitione libri duo*. Gyulafehérvár, 1567. – Porcsalmi András 1657 július 21-én ajándékozta Apáczainak. Egykor a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.⁶
21. Lippmann-Mühlhausen, Jom-Tov: *Liber Nizachon. . . curante Theodorico Hackspan*. Norimbergae, 1644. – Utrechti tanulása idején, 1649 karácsonyán vásárolta; ma a sárospataki Református Főiskola könyvtárában.⁷
22. Origanus, David: *Novae motum coelestium ephemerides Brandenburgicae. . . Francofurti Viadrum*, 1609. – Apáczainak Mogyorósi Elek küldte Kolozsvárról 1656 körül. Ma Marosvásárhelyen, a Teleki-Bolyai könyvtár Bolyai-állományában.⁸
23. *Commentariorum de statu religionis et rei publicae in Regno Galliae. . . h. n., 1577.* – A nagyenyedi egykori Református Kollégium gyűjteményében található.⁹
24. Szenczi Molnár, Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae*. Hanoviae, 1610. – A hardewijki egyetemnek küldötte Utrechtből. Ma Hágában, a Királyi Könyvtárban.¹⁰
E huszonnégy műről biztosan tudjuk, hogy hosszabb-rövidebb ideig Apáczai könyvtárának darabjai voltak; ma is megvannak, kézbe vehetők. Levéltári források, írott emlékek alapján azonban további könyvcímekkel is rendelkezünk, melyek szintén a kartézianus bölcseleti possesszorátusát bizonyítják:
25. Eutropius, Flavius: *Breviarium ab Urbae condita*. 16–17. századi kiadás. Gelei Katona Istvántól, egykori tanulóársától vásárolta, majd visszaküldötte ugyanannak.¹¹
26. Justinus: *Historia philippicae*.
27. Curtius Rufus: *De rebus gestis Alexandri Magni*.

³ Uo. 495. uő: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. In: Adattár. . . II. 497–504.

⁴ Uo. 504.

⁵ Uo. 506.

⁶ Uő. 509.

⁷ DÁN Róbert: *Még egy kötet Apáczai könyvtárából*. = MKsz 1973. 172–175.

⁸ BÁN Imre: *Apáczai Csere János könyvtára*. = MKsz 1960. 32–33.

⁹ Uo. 33.

¹⁰ GÖMÖRI György: *Apáczai-bejegyzés egy hágai könyvből*. = Utunk 1979. 25. 6.

¹¹ HEREPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának. . .* 505.

28. Sallustius Crispus: *Bellum Catilinae* vagy *De bello Jugurthino*. Valószínűleg e három utolsó mű 16–17. századi példányait cserélte el Althusius már említett, *Politica* című munkájával; cserepartnere Váradi Mátyás deák volt.¹²
- Marosvásárhelyen, a református Schola Particulában a legkorábbi katalógus szerint: „Ugyanezen évben – azaz 1689-ben – az iskola költségén szereztettek: Virgilius minden költeménye; Ovidius Metamorphosis; Horatius, Virgilius Georgiconja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter arithmetica és grammatica; Cicero kötelességekről írt művének magyarázatja magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve” – írja Koncz József a kollégium történetében.¹³ Ebből kiindulva Herepei a következő címeket Apáczai könyvtárának darabjaiként tartja számon:
29. Vergilius minden költeménye (azaz *Opera omnia*).
30. Ovidius: *Metamorphoseon libri XV*.
31. Vergilius: *Georgicon*. Fordította Apáczai Csere János (kéziratban).
32. Cicero: *De officiis*, illetve az ehhez fűzött magyar nyelvű kommentárok Apáczaitól (kéziratban).
33. Ramus, Petrus: *Arihmetica*.
34. Idem: *Grammatica*.¹⁴
- Ugyanakkor Herepei a jelzett Horatius-kötetet kizárja az Apáczai féle kötetek közül. Bizonyítékok híján mi is hajlunk Herepei nézetének elfogadására, Koncz közlése ugyanis nem elég egyértelmű.
35. Ismeretlen szerző, ismeretlen cím. A könyvön olvasható a tulajdonos családneve „Chieri” alakban, 1658-as évszámmal. Koncz közlése szerint ez a kötet a marosvásárhelyi Teleki-tékában lelhető meg.¹⁵

1982-ig tehát a fenti könyvek voltak ismereteseek. Egy korábbi dolgozatunkban áttekintettük a gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyen őrzött köteteit, ekkor azonban csak a már 17. tételként említett Herodotosz-kötetben bukkantunk Apáczai kézírására.¹⁶

* * *

1982 májusában Bukarestben a Központi Állami Könyvtárban (BCS) dolgoztunk, a régi nyomtatványok számítógépes adatfeldolgozását készítve elő. E munka során akadt kezünkbe az a kötet, amelynek címlapján azonnal feltűnt Apáczai ismerős kézjegye. (A megtalálás tulajdonképpeni érdeme Tampa Magdaléna kolozsvári akadémiai kutatót illeti meg, aki felfedezését átengedte nekünk. Ezúton is szeretném megköszönni szívességét.)

A könyv jelzete B.C.S. XVII/1/226. Szerzője, Caspar Ens (+1627) igen termékeny és sokoldalú tudós volt, lutheránus teológus, aki matematikával, nyelvészettel és poétikával, történelemmel és útleírásokkal is foglalkozott. Figyelme kiterjedt Közép- és Kelet-Európára is, bőven foglalkozott az ún. tizenöt éves törökellenes háború és a harmincéves háború e térségben lejátszódott eseményeivel. (L. *Rerum Hungaricarum Historia*, illetve *Fama Austriaca* című műveit.)

A kötet címe:

MAVRITIADOS
LIBRI VI.
IN QVIBUS BELGICA
DESCRIBITUR CIVILIS BELLI
CAVSSA, ILLUSTRIS. AC FOR-
TISSIMI HEROIS MAVRITII
NASSOVII, ETC. NATA-
LES ET VICTORIAE
EXPLICATUR.

¹² 1659 májusában. Uo. 505–506. Lásd a 9. tételt.

¹³ KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*. Marosvásárhelyt, 1896. 107.

¹⁴ HEREPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának*. . . 508–509.

¹⁵ Uo. 505.

¹⁶ SPIELMANN Mihály: *Contribuții la istoricul bibliotecii școlare din Alba Iulia (sec. XVII.)* (Adalékok a gyulafehérvári kollégiumi könyvtár 17. századi történetéhez). In: *Valori bibliofile din patrimoniul national-cultural*. Valorificare-cercetare. I. Rimnicul Vilcea, 1980. 303.

OPERA ET STUDIO
CASPARUS ENS L.
(Coloniae)
Apud Gulielmum Lutzkirchen
M. DC XII.

A nyolcadretű nyomtatvány (8/+438+/1) lapot, illetve Nassaui Móric portréját tartalmazza. Kölnben jelent tehát meg, 1612-ben. A kötet egyszerű barna bőrrrel van bevonva, az első kötéstáblán kívül a *PP.D.P. 1615* supralibros látható, amely minden bizonnyal az első tulajdonosra és bekötés vagy a könyvtárába kerülés évére utal. Nem tudtuk megállapítani a névbetűk mögé rejtőzött személy kilétét.

A könyv valószínűleg 1615 után, valamelyik Németországban vagy Németalföldön megfordult diák szerzeményeként került hazánkba.

A címlapon olvasható a már említett bejegyzés:

Johannes Apáczai A. 1641.

Ugyanezen az oldalon található öccsének, a későbbi gyulafehérvári és kolozsvári professzornak tulajdonát bizonyító kézjegy is: *Est Thomae Cheri D. Apacza. Cum Lux & Salus Jehova* — sajnos minden évszám nélkül.

A címlap hátoldalán újabb tulajdonossal találkozunk: *Petri S. Uzoni in Coll. Enyed. Aó 1669. 26. May. Humilitas Exaltat*. Végül az 1. oldalon felbukkan az ötödik possesszor: *Est Samuelis Retyi 1666. 2. febr.* A ktetben más lapszéli vagy üres levelekre írott bejegyzés, ill. kommentár nem található.

Ens Gáspár *Mauritiados* című munkájában nem csupán a „belgiumi”, azaz németalföldi tájak leírásával foglalkozik és a Nassaui Móric orániai herceg, németalföldi helytartó vezetésével kibontakozó spanyolelleanes felszabadító háborúról értekezik, hanem műve hat fejezetében sokszor kitér a holland távol-keleti gyarmatbirodalom kialakulására is, összekapcsolva a belső polgári forradalmi harcokat a tengeri nagyhatalommá válás dicsőségével.

Apáczai 1641-ben, amikor a nyomtatványt megszerzi, tizenhat esztendő és a kolozsvári iskola második — poética — osztályában tanul. Ismereteink szerint ez a kötet lehet könyvtárának legkorábbi ismert darabja, melyből nem csupán latin tudását gyarapíthatta, ugyanis — amint azt később megvallja —, bár jól megtanulta, mégsem értette tökéletesen a syntaxist, hanem a világról, jövődől tanulóhelye történetéről szóló ismereteit is bővíthette. Mikor tehát 1648-ban elindult a németalföldi akadémiákra, már elég tiszta fogalmakkal rendelkezett Hollandia kortársi történetét illetően. Ez már csak azért sem mellékes, minthogy igen kevés adat áll rendelkezésünkre Apáczai ifjúkori olvasmányairól.

Fő művében, az *Encyclopaediában* Apáczai csak néhány mondattal utal Nassaui Móric orániai herceg cselekedeteire. Ezeket is — mint a kutatások kimutatták — Alstedius *Encyclopaedia Septem Tomis distincta* (Herborn, 1630.) második kötetének kronológiájából szemlélgette ki:

Mauritius Belgiomi Fejedelem Bredat tsuda hadi fortéllyal meg vérszi, ki ezen kívülleis sok emlékezetes dolgokat visel. [...] Mauritius Fejedelem a' Hispanusok Generalissokot Albertot meg veri, 7000 közüllők el vesztvén 's az Admirált el fogván ...¹⁷

A történelem felmondását nem tekintette feladatának az *Encyclopaedia* hasábjain, ezért folyamodott Alstedius kronológiájához, noha ennél lényegesen többet tudott a németalföldi felszabadító háborúkról, hiszen Ens munkáját diákkorában olvasgatta, utrechti környezetében pedig számos forrásmunka állhatott rendelkezésre.

A Bukarestben őrzött kötet következő tulajdonosa Apáczai öccse, Tamás volt. Hogy ifjabb fivérérről és nem más Apáczai Tamásról van szó, azt választott jelmondata árulja el. A *Chronicon Carionis* marosvásárhelyi példányában (Wittenberg, 1572.) Apáczai Csere János possesszor-bejegyzése után a következő olvasható: *A. 1660. Factus Thomae Apaczaj. Cuius Lux et Salus Jehova*, ez pedig azonos az Ens Gáspár-féle könyvben található jelisével.¹⁸

Véleményünk szerint Apáczai János 1648-ig őrizgette a *Mauritiadost*, azaz míg el nem indult Hollandiába. Tamás ekkor Bán Imre számításai szerint csupán 7–8 esztendő¹⁹ Kevés valószínűsége van annak,

¹⁷ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, 1653. 312.

¹⁸ HERPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának*. ... 504.

¹⁹ BÁN IMRE: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 37.

hogy már ekkor Tamásnak ajándékozta volna a kötetet; az ifjabb Apáczai bejegyzése is felnőtt, kiírt írásra vall. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a Franekerbe induló deák nem viszi magával a könyvet, hanem más ingóságaival együtt Apácán hagyja, családjánál.

Midőn 1653. augusztus végén János hazatér Erdélybe, Tamás még mindig csak 13 éves, később pedig Apáczai Csere János a kolozsvári scholában saját öccsét is tanította; Tamás Bethlen Miklós tanulótlársa volt.²⁰ Ekkor, vagy csupán 1660-ban lett a könyv tulajdonosa. Tamásról, annak későbbi sorsáról Bethlen Miklós *Önéletírása* tudósít. Bethlen elmondja, hogy

Zemplénben, és onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt.²¹

Herepei szerint 1660 után 1671-ig működött Zemplén vármegyében, majd hazatért Erdélybe, ahol Hunyad vármegye nótáriusává választották, s Apafi fejedelem fontos megbízásokkal ruházta föl: a bujdosók nevében követtséget vitt 1671-ben a törökhöz. Jóval 1686 után, utódok hátrahagyása nélkül hunyt el, Gyulafehérvárról.²² Ezek szerint Apáczai Tamás akkor adta tovább a könyvet, amikor Zemplénbe távozott, hiszen 1666-ban az már Rétyi Sámuel enyedi diák tulajdonába van.

Nem tudjuk, hogyan került a kötet Enyedre vagy Rétyi Sámuel tulajdonába. Rétyi 1664. június 27-én írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit, s neve mellett ott áll a későbbi megjegyzés: *discessit*, azaz elhagyta az iskolát.²³ Rétyi valószínűleg 1669 körül búcsúzott ki, mert ennek az évnek májusában már más enyedi diák forgatja a Nassaui Móríc tetteit dicsőítő írást: *Uzoni S. Péter*. Tudjuk, hogy 1663-ban tűnik fel a neve a kollégium anyakönyveiben, 1668-ban már *contrascriba*, s még ugyanazon esztendő június 12-én a seniorok sorába lép. Később hátszegi rektor lett. Ez a hátszegi iskola Bornemissza Anna fejedelemasszony felügyelete alatt állott, a mindenkori iskolamester tőle kapta 35 forintnyi fizetését.²⁴

Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a két utóbbi diák Fogaras vidékéről származik, mely, mint ismeretes, a fejedelemasszonynak adott kincstári birtok volt e korban. E mellett bizonyít közvetve az a tény is, hogy iskoláik végeztével mindketten fejedelmi szolgálatba léptek (Rétyi – amennyiben azonosításunk helyes – 1676–1679 között a fejedelmi ítélőtábla kisebbik kancelláriájának írnoka volt).²⁵ Rétyi Péter naplójának tanúsága szerint a két család rokonságban állott egymással és néhány gazdasági tisztviselőt adott a fejedelmi birtokoknak.²⁶

Végezetül még annyit, hogy Ens *Mauritiados* című kötetét 1950 körül vásárolta a bukaresti Nemzeti Könyvtár egy fővárosi antikváriumban. 1948 után ugyanis a felekezeti iskolák, intézmények könyvtárait szétszörták sok helyen (Szászváros, Szászsebes), akárcsak 1945 után a magánkönyvtárakat. Ezekből aztán jelentős mennyiség került Bukarestbe, Iaşiba és más román egyetemi városokba.

* * *

Ugyancsak 1982-ben két másik könyv is a kezünkbe került, amelyek egykor szintén Apáczai tulajdonában voltak. Mindkettő Marosvásárhelyen található, a Teleki-Bolyai Könyvtárban. Az egyik a volt Református Kollégium állományából, a másik Teleki Sámuel eredeti gyűjteményéből került napvilágra.

Apáczai 1648 májusában vagy júniusában indult el a németalföldi egyetemekre.²⁷ Előbb a franekeri egyetem előadásait hallgatta (1648. július 22-én *subscribált*)²⁸, de már ugyanazon év szeptemberében

²⁰ Kemény János és Bethlen Miklós művei. (Kiadta V. WINDISCH Éva). Bp. 1980. 550.

²¹ Uo.

²² HEREPEI János: *Hány Apáczai Tamást ismerünk?* In: Adattár II. 590–591.; BÁN Imre: i. m. 34–35.

²³ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion, 1979. 97.

²⁴ Uo. 96.; I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690). Szerk. SZÁDECZKY Béla. Bp. 1911. 424. (1680. nov. 1-én), 427. (1681. nov. 23-án), 430. (1682. nov. 20-án) stb.

²⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. 370.

²⁶ Rétyi Péter naplója. Kiadta Maria URSUTIU. Bukarest, Kriterion, 1983. 49. és köv.

²⁷ HEREPEI: *Apáczai akadémiákra való útbaindításának és hazatérésének időpontja*. In: Adattár II. 455.; BÁN Imre: i. m. 84.

²⁸ BÁN Imre: i. m. 94.

átíratkozott a leideni akadémiaira.²⁹ Tanulmányainak következő állomása — kétségtelenül a legtermékenyebb — Utrecht volt, 1649 áprilisától kezdődően több esztendőn keresztül.³⁰

Itt Trajectumban többek között Guisbert Voetius (1598–1676) teológiai előadásait látogatja, s hogy alaposabban fölkészülhessen az akadémiai vitatkozásokra, 1649. május 19-én tanulmányai városában az egyik legkiválóbb bibliafordítást szerzi meg.

A *Biblia Sacra Utriusque Testamenti* Zürichben (Tiguri) Christophor Froschoverus kiadásában jelent meg, 1539-ben.³¹ A szöveggondozás, illetve a fordítás a kiváló hebraista Sebastian Münster (1489–1552) — Ótestamentum —, illetve Erasmus — Újtestamentum — műve.

Az első kötéstáblán belül azonnal rálelünk Apáczai bejegyzésére: *Constat stif. 25. Joh. Ts. Apácz. Aó 1649 Maji 19 Ultrajecti.*

A könyv már a vásárlás pillanatában lapszéli kommentárokat tartalmazott; a kézírás szinte a könyv megjelenésével egykorú kell legyen: gótikus kurzíva.³²

Ezt a *Szentírást* hősünk 1653-as hazatértekor magával hozta, és úgy gondoljuk, hogy egész életében a keze ügyében tartotta. Névbejegyzését a kötéstáblán nem semmisítették meg, nem törölték ki a későbbi tulajdonosok, ami — ha szabad élnünk ezzel a föltételezéssel — az egykori tulajdonosnak az utókor előtti tiszteletére enged következtetni.

Apáczai 1659. december utolsó napján bekövetkezett halála után a kötet Horti István (1630?–1689) tulajdonába került. Hortiról tudjuk, hogy Nagybányán kétszer is viselt rektorságot, majd ugyanott másodpap volt; 1674-ben Erdélybe menekült; Fogarason, illetve Gyulafehérvárott lelkészkedett; 1684-től haláláig az erdélyi református egyház püspöke volt. Apáczai halála idején Horti Kolozs megyében élt, és ő valószínűleg annak özvegyétől vásárolta meg a *Bibliát*. A vásárlást az is megkönnyíthette, hogy Aletta van der Maet anyagi gondokkal küszködött, s hogy Horti István régi ismerőse volt az elhunynak, ugyanis egy időben tartózkodtak odakinn Utrechtben, és szinte egyszerre tértek haza a peregrinációból. A marosvásárhelyi református főiskola egykori gyűjteménye több könyvet is őriz, melyek valamikor Horti tulajdonában voltak, amiből nem nehéz arra következtetni, hogy Apáczai híve jelentős bibliofil hírében állott.³³

Könyvtárát Horti a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekített kollégiumra hagyta. Ez a protestáns főiskola 1716-ban egyesült a marosvásárhelyi Schola Particulával, s ekkor könyvesházát beolvastották a vásárhelyi iskolai gyűjteménybe.³⁴ A *Biblia*, Apáczai bibliája tehát, a Református Kollégium — ma a Maros Megyei Könyvtár — Teleki-Bolyai részlegének ún. Bolyai-állományában található.

A másik eddig ismeretlen mű a Teleki Sámuel-féle nevezetes gyűjteményben maradt reánk. Jacob Bongarsius művéről, a *Rerum Hungaricarum Scriptores Varii. Historici, Geographici* egy példányáról van szó, mely a Majna menti Frankfurtban látott napvilágot, Andreas Wechelius örökösének officinájában, 1600-ban.³⁵

A mű összeállítója, mint ismeretes, Jacobus Bongarsius (vagy Bongars) IV. Henrik francia király diplomatája volt; többször megfordult Magyarországon és Délkelet-Európában, útban a török porta felé (1554–1612.). A jelzett kötet Magyarország történeti elbeszélő forrásainak gyűjteményes kiadása.

A 18–19. század fordulóján félbőrbé kötött kötet címlevelének rektóján, a nyomdászjelvénytől balra található Apáczai saját kezű bejegyzése:

²⁹ Uo. 96.

³⁰ Uo. 126.

³¹ *BIBLIA SACRA VTRIVSQVE TESTAMENTI, ET VETVS QVIDEM POST OMNES OMNIUM hactenus editionem, opera D. SEBAST. MVNSTERI ... NOVUM vero non solum ad Graecam ueritatem ... opera D. ERASM. ROT. ultimo recognitum & aeditum ... TIGVRI, APVD CHRISTOPHORVM FROSCHOVERVM ANNO M.D.XXXIX. 8° (18)+297+67+89 ff.* Egyszerű pergamenkötés. Ex libris: *A' Maros Vásárhelyi é. r. Fő Iskola Könyve.* Az előzéklapon: *Liber Bibliothecae Collegii Reformatorum M. Vasarhelyensis Aó MDCCLXXXIV. Biblioth. Steph. Nagy Mpria.* Jelzete: Bo 2772.

³² JAKÓ Zsigmond — MANOLESCU, Radu: *A latin írás története.* Bp. 1987. 166–168; uő: *Scrierea latină în evul mediu.* București, 1971. 124–137.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977. 264.; THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1574–1755.* Nagybánya, 1905. 28–29.

³⁴ KONCZ József: *i. m.* 113–116.; SPIELMANN: *i. m.* 300–301.

³⁵ APPONYI: *Hungarica I.* 653. Jelzete: Tf 1032. Ex Libris: Teleki Sámuel.

Johannis Chierj Apacii Albae Juliae Ao 1654 mense Decembri.

A könyvkötő az újrakötés alkalmával körbevágta a lapszéleket, így nem tudjuk, ha a bejegyzés teljes, avagy tartalmazta még az *Est*, illetve *Ex libris* szavakat is. Azt sem tudjuk kitől vásárolta, kapta, szerezte, csupán annyi bizonyos, hogy a könyv – tekintettel Erdélyt is érintő tartalmára – már 1654 decembere előtt a fejedelemségben lehetett.

Ebben az esztendőben Apáczai Csere János a poétika osztály tanára volt a fehérvári iskolában. Mint-hogy történeti forráskiadványról van szó, természetesen merül föl a kérdés: milyen formában hasznosította e művet az oktatásban? Mai ismereteink szerint az erdélyi kollégiumokban a 17. század derekán a történelem nem volt önálló tantárgy, csak a bölcséleten belül tanítottak történelmi alapismereteket is.³⁶ Tény, hogy Apáczai *Encyclopaediájában* már fölvetette, hogy a történelmet mint önálló tantárgyat meg kellene honosítani iskoláinkban is, a retorika és poétika osztályokban.³⁷ Nem kizárt, hogy fehérvári majd kolozsvári tanárkodása idején ezeket a javaslatokat megkísérelte a gyakorlatba is átültetni, több és magvasabb történeti ismeretet nyújtani tanítványainak. A haza történelméhez Bongarsius összeállítása elsőrendű segédeszköznek bizonyult (volna). Bethlen Miklós – az egykori tanítvány – szerint a kolozsvári iskolában Apáczai a teológiát Amesius, a filozófiát Descartes és Regius alapján adta elő, s néhány kimagaslóbb tehetségű tanuló számára matematikai-geometriai, illetve jogismereti órákat is tartott.³⁸ Sajnos a történelemről nem szól külön.

A *Rerum Hungaricum Scriptores* néhány lapszéli jegyzettel is megtoldotta.³⁹ Az utolsó levélen az itt megismétlődő nyomdászjelvény mellé egy olyan történelmi eseményt is följegyez, amely Bongarsius forrásaiból hiányzik, ugyanis az 1603. esztendőre vonatkozik, s amely szülőfalujának közelében esett meg:

12 Julij Ann. 1603 cum Moise Szekeij uniuersa fere Nobilitas transiluanica prope Coronam in Campo per Radulium Valachiae Transalp[inae] ducum, uel uerius locumtenentem eiusdem no[m]i[n]e Murzam deleta est.

Bongarsius kötetét Kolozsvárra történt átköltözése után is könyvtárában őrizte; az új tulajdonos minden bizonnyal a mester halála után jutott a mű birtokába. Apáczai bejegyzésével azonos címdalonn, de a nyomdászjelvénytől jobbra jegyezte be magát: *Ex libris Stephani Pauli*. A kolozsvári unitárius iskola lektora – teljesebb nevén Stannarius (Ónmíves) Pauli István – Apáczainétól vásárolta a könyvet 1660 körül. Pauli 1653-ban az Odera menti Frankfurtban tanult, majd stúdiumai folytatása végett, Leindenbe ment. 1655-ben lett a kolozsvári Unitárius Kollégium lektora, 1658-ban pedig a szász unitáriusok egyházi jegyzője, azután Rhaw (Szörös) Mátyás helyett a város németajkú unitárius polgárainak prédikátora, de tanári hivatását az említett iskolában mindvégig fönntartotta. 1672. november elsején temették Kolozsvárott.⁴⁰

Pauli István szintén kommentárokkal fűszerezi a Bongarsius által közzétett krónikákat, ám ezeket furcsa mód nem latinul vagy németül írja, hanem magyarul!

Nincs egyetlen egy nyom sem, amely elárulná hol lappangott a könyv 1672. és az új birtokos jelentkezése között, ez utóbbi ugyanis csak a következő század vége felé juthatott a *Rerum Hungaricarum Scriptores* birtokába.

Bár magát sehol sem nevezi meg, kézírása alapján mégis sikerült felfednünk kilétét. A Thuróczi-féle krónika lapjai közé kötött tiszta levelekre jegyezte föl észrevételeit a szöveget és tartalmat illetően. Összevetve ezt a kézírást Zilahi Sámuelnek (1753–1800) a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában olvasható kéziratot jegyzeteivel⁴¹ és Teleki Sámuelhez intézett egyik levelével⁴², kétségtelenül megállapítható, hogy emezek azonosak a Thuróczit kommentáló személy keze írásával.

³⁶ TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. Collégium története. I.* Kolozsvár, 1905. 50.; APÁCZAI CSERE János: *Válogatott pedagógiai művei*. Bp. 1976. 14–17.

³⁷ APÁCZAI: *Válogatott*. . . 56.

³⁸ Kemény János és Bethlen Miklós művei. 552.

³⁹ p. 222.: „Hamis Propheta, hamis csudat beszél” – Géza fejedelem álmával kapcsolatosan p. 257.: „Transylvania descriptio”; p. 260.: Causa certaminis inter Fredericum et Matthiam” – Mátyás királyról; p. 262: Apostoli non gesserunt bellam” stb.

⁴⁰ GÁL Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900). II.* Kolozsvár, 1935. 527.

⁴¹ Zilahi Sámuel Marosvásárhelyi ev. ref. Collégiumi Professor saját kezű jegyzetei. Kézirat. Jelzet: Ms. Bq 102.

⁴² MOL. F. Szekció. Teleki Sámuel osztály F 661/2172/2.

Zilahi az említett vásárhelyi kollégium lektora, majd professzora volt; klasszika filológiát és régiség-tant, illetve történelmet adott elő. Teleki Sámuel alumnusa lévén, 1784-ben Utrechtben — patrónusa megbízásából — segédkezett nyújtott Janus Pannonius műveinek első kritikai kiadásához.⁴³ Bongarsius forráskiadványa ezek szerint Zilahi számára fontos segédkönyvet jelentett.

A *Rerum Hungaricarum Scriptores* végül Teleki Sámuel (1739–1822) bibliotékájában kötött ki, feltételezésünk szerint 1800 után, azaz Zilahi Sámuel halálát követően. Nem tudjuk, hogy a kollégium igényt tartott-e a jelzett műre, Teleki viszont, aki a magyar történeti forrásokat módszeresen gyűjtötte, mindenképpen. A könyv előzéklapján Teleki bőséges történeti-filológiai jegyzetei olvashatók a krónikák és elbeszélő források utólagos kiadásait illetően. A forráskritika kortársi megállapításait sem mellőzte, a felvilágosodás történéseinek véleményeit is mellékelte a Bongarsius-féle kiadáshoz.

Ki kell zárunk annak lehetőségét, hogy Zilahi maga ajánlotta volna föl egykori patrónusának, az erdélyi református kollégiumok fővédnökének a könyvet, ennek ugyanis valami nyoma maradt volna a kötetben: tiszteletteljes dedikáció, udvarias hódolatnyilvánítás; másfelől Teleki sem tűntette volna el az ajándékozás-felajánlás eme bizonyítékát, akkor sem, ha ő köttette újra a könyvet. Marad tehát a Zilahi hagyatékából való vásárlás ténye.

A dolgozat lezárása után került a kezünkbe egy vaskosabb, disszertációkat tartalmazó kolligátum-kötet.⁴⁴ Ebben Sikó B. János *Medicatio duorum Aegrorum Paronychia, et combustione pedis Laborantium*. ... Trajecti ad Rhenum-ban 1651-ben kinyomtatott egyetemi értekezésének címlapján⁴⁵ található a kézirat utalás: *Apáczai János uramnak*. Ugyancsak ebben a gyűjteményben, ugyanettől a kéztől egy másik disszertáción — Enyedi Sámuel: *Medicatio duorum Aegrorum, Aneurismatae et Gangraena* (Utrecht, 1651.)⁴⁶ — szintén a címlapon áll: *Tárpai András uramnak*. Mindkét értekezés ugyanannak az egyetemi vitaközlésnek része, melyet Sikó és Enyedi a nyilvánosság előtt folytatott.

Magától adódik a következtetés, hogy Sikó, illetve Enyedi Sámuel disszertációit valaki (a defendensek egyike?) elküldte a két címzettnek. Mindhárman, Tárpai Szilágyi András, Sikó B. János és Enyedi Apáczai tanuló társai voltak Hollandiában.⁴⁷ Megkockáztatnánk azt a vélekedést, hogy a két nyomtatványt egyszerűen átküldötték egy magyar diákkal a két címzettnek — hisz a címzés minden formáságot nélkülöz, nyoma sincs benne dedikációnak a kor szokása szerint —; így hívták meg Tárpait és hősünket az orvosdoktori disszertációk megvédésére. Nem tudjuk, ha a nyomtatványok eljutottak a címzettekhez, vagy a küldőnc tarsolyában maradtak. Elgondolkodtató, hogy a kolligátumban, egyetlen kötetben, egymás közelében maradtak meg, mikor pedig Apáczai hazajövele után Gyulafehérvárott és Kolozsvárott, Tárpai pedig Nagyváradon, Ungvárott majd 1673–1682 között Fogarason tevékenykedett.⁴⁸

A kötet ma a Teleki Könyvtár tulajdonában van, Marosvásárhelyen. Az egybekötött és valószínűleg Teleki érdeme, aki hasonlóan az iskolához, maga is gyűjtötte az egyetemi vitaközléseket, hungaricákat és nem-hungaricákat egyaránt.

Apáczai könyvtárának rekonstrukciója nem tekinthető befejezettnek. A jelentősebb és szerényebb gyűjtemények átfésülése korlátozott számban ugyan, de újabb és újabb köteteket hozhat a napvilágra. Így pl. 1981-es impressumadattal, valójában azonban 1982-ben Miklós Jolántha is jelez Sepsiszentgyör-

⁴³ KONCZ: i. m. 233–237.

⁴⁴ Jelzete: Tq 909. Teleki Sámuel ex librisével.

⁴⁵ RMK III. 1789. Jelzete mint fent — coll. 20.

⁴⁶ RMK III. 1783. Jelzete mint fent — coll. 21.

⁴⁷ VITA Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968. 79., 103.

⁴⁸ A kolligátum utólagos átvizsgálásakor az 50 aprónyomtatványt tartalmazó kötetben öt disszertáción — köztük a Sikó és Enyedi-félek-címlapján, ill. 2. levelén — az *M N SZ* monogramot találtuk. A másik három disszertáció is Apáczai kortársaitól származik: Coll. 21.: GELEI KATONA István: *Disputatio Metaphysica. De potentia et actu*. Utrecht, 1651. RMK III. 1785.; coll. 21.: KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Metaphysica. De potentia et actu quarta*. Utrecht, 1651. RMK III. 1758.; Coll. 23.: NÉMETHI István: *Medicatio duorum Aegrorum. Palpatione Cordis et febris ephemeris laborantium*. Utrecht, 1652. RMK III. 1816. — Sikó, Enyedi és Némethi Henricus Regius professzornál vizsgázott. Minthogy *M N SZ* az utrechti diákok disszertációját gyűjtötte, valószínűleg maga is kinn tanulhatott Németalföldön, s közel állhatott az erdélyi–magyarországi diákok csoportjához.

gyön a Székely Mikó Kollégium könyvtárában egy kolligátumot, mely Apáczaié volt.⁴⁹ Az ismert utrechti professzor Henricus Regius (Le Roy) (1598–1679) két munkáját köttette pergamen táblák közé együvé az első tulajdonos: 1. *Fundamenta Physices*. Amstelodami, Apud Ludovicum Elsevirium, 1646.⁵⁰; 2. *Fundamenta Medica*. Ultrajecti, Apud Theodorum Ackerdyum, 1647.⁵¹

A könyv Teleki Domokos (1810–1876) adományaként került a Mikó Kollégium könyvtárába. Először poszszor a kötetstáblába nyomott supralibroson nevezi meg magát: G[eorgius] C[sipkés] C[omáromi] 1650, azaz Komáromi Csipkés György (1628–1678) ismert református teológus, tanár és író, aki Apáczaival egyszerre tartózkodik Utrechtben.⁵² Valószínűleg átengedte Apáczainak a kötetet, melynek az *Encyclopaedia* megírására készülődő erdélyi tudós nagyobb hasznát veszi, mint Komáromi Csipkés. Az I. kötetstábla belső oldalán bukkanunk rá Apáczai bejegyzésére:

Johannis Apatzai Anno 1651 Maj Trajecti ad Rhenum.

Ezek szerint tehát Komáromi csak egy évig tartotta birtokában a könyvet, a következő esztendő másolásában már tanuló társra forgatja.

Nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Apáczai ragaszkodott a két Regius-kiadványhoz, mely csak halála után került az újabb tulajdonoshoz, Mártonfalvi Tóth Györgyhez. Herepei azt írja ez utóbbi felől, hogy „munkáiból és könyvtárának így is sokat mondó roncsaiból az tűnik elénk, hogy ha Apáczainak nem is volt közvetlen tanítványa, de példaadásában nagy tisztelője, s bizonyos eszmei kérdésekben, különösen pedig az ifjúság nevelésében valószínűleg nemcsak Debrecenben, hanem már Váradon is hűséges követője.”⁵³ Nem ez volt az egyetlen kötet, melyet 1664-ben a már Debrecenben tanító Mártonfalvi Kolozsvárról megszerzett Apáczai özvegyétől, hiszen ő vásárolta meg az 1–4. számmal (listánkon) jelzett Brandmyller-féle kolligátumot is.⁵⁴ A következő évben azonban elajándékozta a könyvet Inczédi György nevű tanítványának, aki az enyedi kollégiumban tanított: *Ex oblatione Clarissimi Doctissimi Domini Georgii Mártonfalvi Illustris Scholae Debrecinae Professoris, quondam Praeceptoris dilectis, Accepi in Coll. N. Enyediensium Anno 1665, Mense Octobris Georgius Inczedi*.⁵⁵ (Inczédi minden bizonnyal a nagyváradi előnévvel rendelkező család tagja, aki 1660-ban Várad eleste után követte Mártonfalvit Debrecenbe, hová a váradi iskola tanulóival áttelepültek.) Inczédi Györgyöt 1672-ben Inczédi Mihály poszszorátusa követi, de már 1678. május 3-án Fejérvári István, *Doctoris in Aula Telekiana* vásárolta meg két forinton Henricus Regius műveit.⁵⁶ Fejérvári pedig a Telekieknek adhatta át, patrónusaira hagyományozhatta a könyvet, s így juthatott az a múlt század vége felé Teleki Domokos végrendelete alapján a szentgyörgyi Mikó Kollégiumba.⁵⁷

Felmérésünk alapján, remélhetőleg, teljesebb képet kap az olvasó az Apáczai-könyvtár köteteiről, de – úgy véljük – még kockázatos lenne fölbecsülni akár hozzávetőlegesen is, mekkora lehetett a háromszázötven esztendővel ezelőtti Apáczai Csere János-téka.

SEBESTYÉN MIHÁLY

⁴⁹ MIKLÓS, Jolántha: *Edituile Elseviriene existente în colecția bibliotecii Colegiului Mikó din Sf. Gheorghe*. In: Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1981. 121–136. Jelzete: 26/392. (Apáczai lapszéli jegyzeteit is megadja.)

⁵⁰ COPINGER, H. B.: *The Elsevier Press*. London, 1927. 102.

⁵¹ Az *Encyclopaedia* orvosi fejezetei a legtöbb esetben Regiust követik. Vö. SPIELMANN József: *A közőj szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1976. 91. és köv.

⁵² ZOVÁNYI: i. m. 331.

⁵³ HEREPEI: *Mártonfalvi Tóth György*. In: Adattár... II. 117.

⁵⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁵⁵ Az első Regius-mű címlapján.

⁵⁶ Az I. kötetstáblán belül: *Stephani Fejérvári preceptor [!] Jehova. Emptus Anno 1678. Die 3 Maii. Valet Fl. 2 A Coll. 1. címodalán: Est Stephani Fejérvári Doctoris in Aula Telekiana. – Fejérvári (?–1688) a Teleki-család költségén tanult Németalföldön és hazatérte után is az ő szolgálatukban állott.*

⁵⁷ MIKLÓS: i. m. 124–125., 129.

Kazinczy Ferenc levele Őz Pálhoz. Őz Pál irodalmi hagyatékának rendezése során előkerült egy kiadatlan levél, melyet feltehetőleg Kazinczy Ferenc írt Őz Pálnak.¹

Őz Pál levélsomaja – több más kézirattal – 1795-ben árverezés útján került Jankovich Miklós tulajdonába.² Gyűjteményét Jankovich a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyta,³ a levél és a kéziratok innen kerültek 1895-ben az Országos Széchényi Könyvtárba.⁴

Az Országos Széchényi Könyvtár 1895-ös katalógusa a levelet Kazinczynak tulajdonítja. A kéziratáros nem indulhatott ki a ma rendelkezésünkre álló adatokból, mert a levélpapíron aláírás helyett *F* szignó áll. Ez az adat a levél akkor talán még meglévő borítékáról, vagy a Magyar Nemzeti Múzeum adattárából származhat; ez utóbbi esetleg már a Jankovich Gyűjtemény adatait használta fel. Feltehető, hogy a levélsomag Jankovichhoz kerülése idején megvolt a levél borítéka, vagy kézírás alapján Jankovich azonosította; ez esetben kortárs azonosításról van szó.

A levélszöveg adatai is Kazinczy feltételezett szerzőségét látszanak erősíteni.

A keltezés helye Bágyon (ma Kisbágyon). Itt élt Kazinczy hajdani sárospataki iskolatársa, a későbbi esperes, Komjáthy Ábrahám,⁵ akit Kazinczy számos levelében említ is.⁶ Ismeretségük 1774-ben kezdődött, amikor Kazinczy és öccse, Dénes a sárospataki főiskola növendékei, Komjáthy pedig annak contrascribája volt. Ebben az évben a Carolina Resolutio alapján a főiskolának Kassára kellett volna költöznie, Sárospatakon csak grammatikai osztályok működhetek volna. Beleznay Miklós gróf közbenjárt az udvarnál, hogy az iskola, megtartva főiskolai rangját, Sárospatakon maradhasson. Kazinczy József kérésére a tanárok és a diákok nevében Miklós-napkor két fia köszöni meg a gróf szívességét. A Beleznay-házba, Bugyira Komjáthy Ábrahám kísérte őket. A grófnő köszönetképpen Bessenyei Ágis *tragédiáját* ajándékozta Ferencnek, melyet akkor olvasott először. Barátságuk később sem szakadt meg. 1774-ben Komjáthy Bécsbe utazott, ahonnan francia nevelőt küldött a két fiúnak.⁷

A levélben említett másik falunév Kisterenye. Itt volt földbirtokos a nógrádi alispán, Gyürky István,⁸ aki szintén Kazinczy sárospataki iskolatársa volt. Gyürky hívta fel közös tanáruk, Szilágyi Márton figyelmét Kazinczy rajzaira. Tanára ismerteti meg Gessnerrel,⁹ Kazinczy levelezésében többször hivatkozik rá.¹⁰

A negyedik bekezdésben a levélíró arra kéri címzettjét, hogy Kochmeister levelét küldje utána Bécsbe. Ilyen levél azonban nem került elő Kazinczy hagyatékából, esetleg a család több más veszélyes vagy veszélyesnek tűnő irattal együtt megsemmisítette a jakobinusok letartóztatásának idején.¹¹ Az is bizonytalan, hogy Kazinczy ebben az időben járt-e Bécsben, mivel az életével foglalkozó monográfiák 1794 tavaszáig tárgyalják részletesen az eseményeket, majd december 14-ével, letartóztatásának napjával folytatják.¹² A köztes időről nincs számottevő adat, de azt tudjuk, hogy Kazinczy akkori lakhelyéről, Regmecről több utazást tett ismeretlen helyekre.¹³ Kochmeister személye ismeretlen.¹⁴ Schedius Lajos pesti esztétika professzort ismerte Kazinczy, néhány fordítását a fiatal professzor véleményezte.¹⁵ Őz és Schedius munkatársi kapcsolatban voltak, a professzornak szóló üzenetét ezért küldte tőle Kazinczy.¹⁶

Kazinczy Ferenc és Őz Pál személyes ismeretségéről az itt tárgyalt levélen kívül mindössze két adat maradt fenn. Az 1790-es évek elején Kazinczy ajánlotta Őz Pált a sárospataki főiskola filozófia tanszéké-

¹ OSZK Kézirattára (továbbiakban: Kt), Quart. Lat. 2312. – KazLev. I–XXIII. nem közli.

² OSZK Kt, Oct. Hung. 504. – BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. III.* Bp. 1952. 806.

³ OSZK Kt, Oct. Hung. 504.

⁴ OSZK Kt, Növédéknapló 1895/30.

⁵ *Nógrád vármegye.* Magyarország vármegyéi és városai.; Szerk.: BOROVSKY Samu Bp. 1911. 67.

⁶ KazLev II. 45–46., 483–485., 556.; IV. 241., 340., 499., 527.; V. 88., 295; XXIII. 121., 466.

⁷ VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc és kora.* Bp. 1915. 63–67.

⁸ *Nógrád vármegye. i. m.* 69–70.

⁹ VÁCZY: *i. m.* 67–58.

¹⁰ KazLev XVII. 187.; XXI. 519., 593., 607., 732.

¹¹ Z. SZABÓ László: *Kazinczy Ferenc.* Bp. 1984. 125.

¹² Z. SZABÓ: *i. m.* 126., 135. – VÁCZY: *i. m.* 408., 421., 495–496.

¹³ Z. SZABÓ: *i. m.* 126.

¹⁴ Már a levélsomag tartalomjegyzékének készítője is N(ismeretlen)-nel jelölte.

¹⁵ KazLev III. 41., 71., 75., 231.; IV. 36.

¹⁶ DEGRÉ Alajos: *Őz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban.* = Állam és jog. 1953/III. 29.

re, ahova végül is Kövy Sándort hívták meg.¹⁷ Később a jakobinus-perbe fogott Őz sorsát figyelemmel kísérte, kivégzését mélységesen elítélte.¹⁸

A levél adatai tehát valószínűsítik azt az előfeltételezést, amit a katalógusok is hagyományoztak, hogy a levél írója Kazinczy Ferenc.

A levél jelentősége, hogy felhívja a figyelmet Kazicz és Őz Pál kapcsolatára, és ezzel adalékol szolgálhat Kazinczy Ferenc szerepének mélyebb megismeréséhez a jakobinus mozgalomban.

* * *

Bagyond. 18. May 794.

Theurester Bester Freund!

Längst hätte ich mich angenehmen Pflicht entlediget, Ihnen die beigegebene Representation zu übermachen, wenn ich Sie eher als heute zu Gesicht bekommen hätte. Ich habe Sie getrachtet so sauber und fehlerfrey als es die Kürze erlaubte abzuschreiben; sind aber dennoch einige Fehler eingeschlichen so haben Sie die Güte selbe ehe zu verbessern eh sie andern mitgetheilt, damit die Fehler nicht auf den armen Skribenten fallen.

Wir sind alle glücklich gesund vorigen Dienstag hier in Bagyon angelant; wie ähnliches vernahm ich von ihrer Reise bis auf Herr Hofrath Gyürky der seinen Husten nicht verlieren kann.

Morgen reist alles ab nach Kis Terenye, um dort der Feierlichkeit der Verlobung der ältern Freuln beizuwohnen. Ob man mich mitnimmt weiss ich noch nicht. Ich wünschte lieber zu Hause zu bleiben, und mir durch Lesen und Spatzierengehen meine Einsamkeit zu versüssen, als in einen aristokratischen Gesselschaft langaweile haben, nichts als Krazfüsse machen, und gähnen müssen. Man spricht von dieser Heirath nicht am besten. Ich bedaure das gute Mädchen, denn so sehr sie in Ihren lieben Bräutigam vernarrt und verliebt ist, so wenig scheint er, mir nach dem was ich aus seinem Betragen mit seiner Braut hier in Bagyon merken konnte, eine wahre Neigung, die Übereinstimmung der Herzen Grunde haben muss, zu haben. Übrigens scheint es mir auch bei ihr wohl das meiste daran gelegen zu seyn, Frau zu werden, und das lastige Ding — die Jungferschaft — los zu werden. Gott der Liebe regiere Ihre Herzen, und erfülle Sie mit gegenseitiger Zärtlichkeit, die jeden Tag ihre neuen Freuden haben mögen.

Freund Kochmeister hab ich gebeten, meinen Brief an Sie zu adressieren. Sie werden mir diese Freiheit wohl vergeben, und die Güte haben, wenn wir vielleicht nicht über Ofen reisen sollten, und ich den 31 dieses bei Ihnen nicht erscheinen würden mir diesen Brief nach Wien nachzuschicken.

Empfehlen Sie mich allen die Sich meiner erinnern wollen; besonders aber H. Professor Schedius und seiner theuresten Ehehälfte. Ich umarme Sie tausendmal freundschaftlich in Gedanken theurer Freund und Reisekamerad und bin mit aller Liebe Freundschaft und Hochachtung.

Ihr

aufrichtigster Freund
F.

Magyarul:¹⁹

Bagyon, 1794. május 18.

Igen drága, jó Barátom!

Már nagyon régen leróttam volna kellemes kötelességemet, hogy Önhöz juttassam a mellékelt előterjesztést, ha előbb láttam volna, mint ma. Törekedtem arra, hogy oly tisztán és hibátlanul írjam le, amennyire az idő rövidsége engedte. Hogyha mégis becsúszott néhány hiba, akkor legyen olyan jó, inkább Ön javítsa ki, mielőtt másokkal közölné, nehogy a hibákat a szegény írnoknak tulajdonítsák.

¹⁷ BENDA: *i. m. II.* 721.

¹⁸ KazLev VIII. 177. — KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. Bp. 1951. 57. — BENDA: *i. m. III.* 320., 414., 416.

¹⁹ A betűhív átirat és a fordítás nagy része JÓNÁCSIK László munkája.

A múlt kedden mindannyian szerencsésen és egészségesen megérkeztünk ide, Bagyonba; hasonlóképpen értesültem én is az Önök utazásáról – kivéve Gyürky udvari tanácsos urat, aki a köhögésétől nem tud megszabadulni.

Holnap mindenki elutazik Kis Terenyére, hogy ott részt vegyen az idősebb kisasszony eljegyzési ünnepein. Hogy engem is magukkal visznek-e, még nem tudom. Én inkább azt szeretném, hogy otthon maradjak és magányomat olvasással és sétával édesítsem, minthogy egy arisztokrata társaságban unatkozom, és semmi mást ne kelljen csinálnom, mint hajbókolni és ásitózni. Nem a legjobbakat mondják erről a házasságról. Nagyon sajnálom ezt a derék lányt, mert amilyen nagyon bele van örülve, és szerelmes is kedves vőlegényébe – annak alapján, amit itt Bagyonban a menyasszonyával szemben tanúsított viselkedéséből megállapíthattam –, emez úgy tűnik nekem, éppoly kevésbé viseltet iránta igaz vonzalommal, amelynek pedig a szívek összhangja kell hogy legyen az alapja. Egyébként úgy tűnik nekem, hogy neki is leginkább csak az a szándéka, hogy asszonnyá legyen, és a terhes dologtól „a hajadon-léttől” megszabaduljon. A Szerelmes Isten vezesse szívüket és töltsse el kölcsönös gyengédséggel, amelyből minden nap új és új örömek fakadjanak.

Kochmeister barátunkat arra kértem, hogy leveletem Önhöz címezze. Ön alighanem meg fogja bocsátani nekem ezt az önállóságot, és lesz oly jó, ezt a levelet Bécsbe utánam küldeni, ha mi esetleg mégsem Budán keresztül utaznánk, és e hó 31-én mégsem jelennék meg Önnél.

Ajánljon engem mindazoknak kegyeibe, akik emlékezni akarnak rám, de különösen Schedius professzor úréba, és legdrágább élete párjába. Gondolatban ezerszer, barátsággal ölelem Önt, drága barátom és útítársam, és vagyok minden szeretettel, barátsággal és mély tisztelettel,

az Ön legőszintébb barátja:

F.

SEPSI ANDREA

Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság 1798-as levelesládájából. I. 1798-ban még nincs lényeges különbség Aranka György tudós levelezése és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság saját levelezése között. 1798 tavaszán Aranka megismétli lemondási szándékát, titkári lemondását az év közepén el is fogadják, de a társaság válaszeveleit átmenetileg az év második szakaszában is Aranka György szignálja. Az 1798-as levélírók túlnyomó többsége nem, vagy nagy késéssel értesül a társaság élén bekövetkezett személyi változásokról, ami egyaránt magyarázható a korabeli postai viszonyokkal, valamint a társaságnak azzal a szándékával, hogy Aranka visszavonulását egy ideig elhallgassa. Aranka és a társaság egyaránt tart attól, hogy a változások híre megrendítené a bizalmat a társaság iránt.

Az 1798-as levelezés gazdag anyaga jelzi azt a nem csökkenő érdeklődést, amely a társaság munkája iránt a magyar nyelvterületen megnyilvánul. A társaság korábbi megkeresésére változatlanul érkeznek a levelek, s nem csökken az új jelentkezők száma sem. Eddig publikált levelezésükben is szép számmal fordultak elő 1798-as írások, s továbbiak várnak még közlésre, bár jól tudjuk azt is, hogy a levelek keltezése óta eltelt majdnem két évszázad alatt számos kézirat elveszett,¹ szétszóródott, némelyek pillanatnyilag lappanganak.

Mostani válogatásunk főleg a szórványos levelekből tallóz, s bár a válogatás így nagyon is esetleges, az itt közlésre kerülő levelek tartalma sokféle indítatásról tanúskodik. Técsy Dániel nagyenyedi tanár két tehetséges, a szellemi munkában részt vállaló diákra hívja fel a figyelmet; az egyik diák nem más, mint a híres matematikus, Bolyai János testvéröccse, Bolyai Antal. Borosnyai Lukács János marosvásárhelyi református pappal szinte a társaság megalakulása óta (1791) tart a kapcsolat, de mivel abban a városban él, ahol a társaság működik: Marosvásárhelyen, csak ritkán szánja rá magát, hogy – mint most is – levélben fejtsse ki elgondolásait egy-egy témában. Ezúttal az általa megfigyelt erdélyi gyógynövényekről értekezik. Gecse Dániel, erdélyi származású pesti orvostanhallgató hasznos segítőtje a társaságnak Pest-

¹ Az itt közlésre került kilenc levélből négy az egykori csíkszétsimoni Endes család levéltárából való. (1., 3., 6., 8. sz. levelek.) Ezeket még Jancsó Elemér másolta le, még az 1940-es évek elején. A levéltár a háború folyamán megsemmisült. – L. SÁNDOR Imre: *A csíkszétsimoni Endes család levéltára. (1544–1848).* Kolozsvár, 1910. (780., 785. és 792. sz. tételek.)

Budán, segíti Schedius Lajost pesti munkájában, s igyekszik Arankákat tájékoztatni a magyarországi eseményekről, valamint a rábízott közvetítői feladatok elvégzéséről. Ferentzi Ferenc kézdivásárhelyi református pap közli, hogy vállalja a társaság megbízásait; Bolla Márton kolozsvári katolikus pap, a helyi katolikus líceum rektora szintén régi munkatárs: vele főleg történelmi témákban, Erdély történetére vonatkozó forrásokról folyik a levelezés. Báró Alvinczy (József?) „generális fegyvertármester” azt közli, hogy vállalja a társaság tagságával járó anyagi kötelezettségeket, a tagdíj pontos befizetését; Német László győri evangélikus iskolai igazgató viszont tudományos tevékenységével akar hozzájárulni a társaság eredményes munkájához. Mátyási József költő gróf Fekete János személyi titkáráként került először kapcsolatba a társasággal, újabb levelében Aranka közbenjárását kéri a Bocskai István erdélyi fejedelem kolozsvári házában lévő verses felirat szövegének megszerzéséhez. Perlaki Dávid evangélikus lelkész Nemessömölkéről küldi az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot köszöntő lelkes sorait. Ez a kilenc levél képezi 1798-as levélközleményünk első részét, a második közleményben tíz újabb levelet teszünk közlé.

A levelek különböző témájúak, mégis könnyen megállapítható, hogy milyen erős a levélírók többségében a történelem iránti érdeklődés. Különösen Erdély történetének tanulmányozása áll a levélírók érdeklődésének homlokterében. A levélírók közül többen élénk figyelemmel követik a korabeli könyvkiadás eseményeit, s így beszámolóik nem nélkülözik az új magyar könyvekre vonatkozó érdekes megjegyzéseket sem.

* * *

1.

Técsy Dániel levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,

nékem tiszteletbéli Creditor Uram!

A Méltóságos Ur érdemeinek érzése arra tisztel, hogy későségemről elsőben is engedelmet instáljak, és alázatosan jelentsem, hogy azt jobb kezemnek egy elesés miatt érkezett nagy fájdalom okozta — Két Ifjakkak, kik a Társaságban elmedarabokat adhatnak, találtam: az egygyik Benedek Dávid, a másik Bolyai Antal, amaz hat, e pedig öt esztendő Deák. Még egy néhány alkalmasakra akadtam, de azok velem egygyütt, hanemha a Méltóságos Urnak méltóztatott bátorítást vejéndik, a Világ számára dolgozni nem merészelnék. — Akarnék vagy egy pár al-földi ujj hirt letenni, a Méltóságos Ur lábaihoz, de a nélkül most éppen szükölködünk — a mellyek volnának, azok nem méltók a Méltóságos Urhoz — Ezek után magamat a Méltóságos Ur gratziájába alázatosan ajánlani bátorokodom, s maradok a Méltóságos Urnak

N[agy] Enyed Die 14^a Jan, 798.

alázatos szolgálja
Técsy Dániel

A borítékon:

Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak, a Nagy Erdély országi Méltóságos Királyi Tábla nagy érdemű Assessorának, a maros Vásárhelyi Magyar Nyelv mívelő Társaság Elöl ülőjének, nékem tiszteletbéli Creditor Uramnak alázatosan

M[aros] Vásárhelyre

Aranka jegyzete: Técsi Dániel Enyed 14 Jan 798. vettem 17 Jan. ajánllya Benedek Dávidot és Bolyai Antalt.

2.
Borosnyai L. János²levele Aranka Györgyöz

Méltóságos Titoknak Ur,
jo Patronus Uram!

Még az mult őszi méltóztatott volt égy nékem küldött levelében jelenteni a' Mélt[óságos] Ur a Nemes Magyar Társaság nevében, hogy égy közönséges friss füvet mezon jártomban fel vévén, azt a' Természet Tudományának grammaticája szerint egészen esmerhetőképpen le irjam. Én ezen kötelességnek végben vitélét tartván szerentsémnek leg első sétálásomban is találtam égy szép fejer virágra, a' melyet még gyermek körömben-is időmet tölteni szerettem, 's most-is a' gyermekek[ne]k kedves idő töltésekre szolgál, holott a' mint már tudva vagyon igen mérges planta kivált magjára nézve; de azomban még-is hasznos; azért ezt mitsoda (légyen) planta légyen igyekezem Linné szerint le írni.

Linné szerint *Datura*. Az az égy olly plánta a' mellynek virágja tölséren forma oszve türödött. Virága tokja tsatornás, szugolyekos, le hullo iskutulyátskája (vagy magja tarto helye) négy rekeszes.

Species stramonium. Gyümöltse haja szuros, fel felé álló, tójás formájú levelei tojás figurájúak simák.

Német nevei: gemeine Strichaphel, Stachelnus, dolkrant.

Magyar nevei: pukanto, tövis diszno virág. Maszlag, melly utolso nevezet talám inkább a gyümöltsit szokta ki fejezni.

Helyei. Uton, utfélen, mivel s miveletlen helyeken szokott nőni.

Virágzik Májustol fogva Septemberig.

erejére nézve Narcotica, és bolondito az egész planta, a Stoeik experimentuma szerint annak extrac-tuma hasznos a' maniab[an] és epilepsiáb[an]

N.B. ezen planta a' Linné systemaja szerint tartozik az ötödik Classisra, mivel hogy virágjában öt him és égy nyöstény szál taláztatik. Szokatlanok[na]k tettezenek talám némely szok ezen plantánk le írásáb[an] minthogy nekünk, kik a' természet munkáit igazán leirni igyekezünk, különös szokkal v[agy] terminológi-ával kell akár mely természeti testet-is le festeni, igyekeztem ugyan tsak az említett plántát a' mennyiben lehetett rövidesen és érthetőleg le írni hanem már fogok égy állatnak /: a' melyet a M[éltóságos] Titok-nok Ur nékem méltóztatott küldeni:/ le írásához ezen állatnak.

Neve németül das Mause Eichörmehen, Siebenschlafer sat. . . Magyarul pele. Deákul pedig a Linné systemája szerint vagy is helyesebben Sciurus esculentus. Ugyan is ezen állatt színre nézve fejéres szürke, a' hasán fejéres. Fakrka hoszszu szörü szürke, és két felé valo, mint a mokusnak szokott lenni, pofáji fejérek, fejénél hoszszaabb bajusza, és elől 4 hátul p[edi]g 5 körmei vagynak.

élete modja. Lakása vagyon az europai déli részekb[en] élnek makkal, dioval, és más ezekhez hasonló gyümöltsök magjaival. Szokott kölyközni esztendő alatt 9- s 12-töt is még pedig a fák udvaib[an] és ejtzaka keresi inkább a maga eledelét, öszve kelve el hizik, a föld alatt valo jukakban költözik, és egész télen nem mutatya magát: hanem égy téli álom által el nyomatattván pünköst haváig ott aluszik, a' melyet még a' székelly parasztaink is jól tudván szinte ugy fel keresik nyugvo lyukában, és ha meg sértik is fel nem serken mig meg nem melegszik.

Haszna Minthogy erőssen kövér, hájával a havas alatt szekeret kennek, husát (mig nem avas) káposz-tával meg szokták főzni és enni még pedig a' mint mondják jo izüen, a' mely nem-is tsuda, mert az a mint Apieius VIII. 9. írja a Romaiaknak is kedves étel neme volt, sőt a mint Varro bizonyittja de R.R.III.15. különös, 's sok költtségben került pele tarto rekeszekben /: glirantis:/ hizlalták ezen állatot. A Szörivel téli köntöst prémezték, 's bérelek most-is. Ezek[ne]k a természeti dolgok[na]k magyarul tett le írásá-val akartam kedveskedni én-is, még hivatalom folytatásra többekre is időt engedne; és munkásságomat többekben-is mutathatnám, fogadja a M[éltóságos] Titok[no]k Ur tsekély levelemet annak jeléül, hogy én vagyok, s lészek ezután is a M[éltóságos] Titok[no]k Urnak

el kötelezett alázasat szolgálja
Borosnyai L. János

M[aros]Vásárhely 19dik Jan. 1798.

² Borosnyai L[ukás] (?-1848) marosvásárhelyi református pap, főiskolai tanár. — (A { } zárójelben rögzített szavak törölve)

Címzés:

Méltóságos Aranka György Urnak, a N[emes] Erd[élyi] Mélt[óságos] Királyi Tábla actualis assessorá[na]k
 nekem igen jo Patronus Uramnak
 alázatos tisztelettel

M[aros] Vásárhelyen.

Aranka kézíratos feljegyzése:

M[aros] Vásárhely 19 Jan. 798. vettem 20dik.
 Prof. Borosnyai János
 Linné szerént le írja magyarul
 a Pukkantot — Dáturát
 és a Pelét -Sciurust.

3.

Gecse Dániel³ levele Aranka Györgyhöz

Pest 28^a Január 1798.

Drága Méltóságos Ur!

Restesnek láttatom lenni kötelességemnek teljesítésében, a mint hogy a mult 9^{bernek} [november] 18^{dikától} fogva Levelem által a Méltóságos Urnak tiszteletére lenni nem volt szerentsém magam sem tudom hirtelen mi volt halogatásomnak az oka, egy felől talám az is hogy azóltától fogva szüntelen várok M[aros]Vásárhelyről három felől is tudositást melyet mind eddig még nem vehettem; más felől nem igen lévén alkalmas materiám az írásra az után várakoztam hogy a Méltóságos Urnak valami ujabb történettel udvarolhassak; a mult Septembernek 4^{dikén} hozzám a Társaság nevében botsátott betses Levelére a Méltóságos Urnak, a mint felyebb emlitém 9^{bernek} 18^{dikán} volt szerentsém válaszolni, mint hogy akkor jöttem bé Pestre Méltóságos B[áro] Pronay Uraktól,⁴ azolta már Pesten mulatok, és készítem magamat lassan lassan a hátra lévő Szoross vigarorum examenre, mely a mint látom későbbre halad reménységemen kívül, az itten valo házi némely környül-állásokra és a tanulásbeli akadályokra nézve. A Társaságnak Posonybol a Méltóságos Urnak szollo egy Levéllel valami exemplarokat küldttem még X^{berben} [december] Kolosvárra,⁵ az Unitarium Collégiumban Professor T[ekintetes] Körmötzi János Urnak, olyan kéréssel, hogy azokat a Méltóságos Urnak M[aros]Vásárhelyre el küldeni ne sajnállaná, a mint hogy reméllem eddig régen a Méltóságos Urnak kezéhez is jutottak; Ha lett volna az után valami más jo alkalmatosságom ismét küldöttem volna a Méltóságos Urnak két uj Könyveket, az egyik az hires *Hufelandnak* az egészséges hoszsu életről írott könyvének forditoja, Doctor Kováts Ur⁶ által, a ki is a Társaságnak ajánl és küld egyet, e mellett a Méltóságos Urat instálja hogy ezen hasznos munkának meg esmértetésében méltoztassék a Méltóságos Ur a Fordito Urnak az által hasznára lenni, hogy ha az irt exemplarokból némelyek M[aros]Vásárhelyre talám T[ekintetes] Professor Borosnyai János Urhoz küldethetnének, tehát azok kevesebb idő alatt valo distraháltatások iránt lehetne a Fordito Urnak bizodalma; a másik a Scytha király versekben; Szerzette Etédi Márton, a Magyar Gyász vagy mohátsi veszedelemnek esméretes Írója; még egyik könyv sintsen a kezemnél, de igyekezem magamhoz venni, és az első alkalmatossággal le küldeni.

Méltóságos Grof Teleki László⁷ Ur még mind Bétsben mulat, és talám Tavaszig nem is fog le jöni eo Ex[cellen]ciája az öreg Grofné és Méltóságos B[áro] Pronay Urak mind itten vagynak de bezzeg Szomorú állapotban, és éppen tegnap mind az öreg Grofné eo Ex[cellen]ciája, mind a több Háznál lévő k a Félelem és reménység között könyveket hullattak, midőn B[áro] Pronayné Aszszony eo Nagysága 18

³ Gecse Dániel (1768–1824) orvosdoktor.

⁴ Aranka György különösen Prónay Sándorral (1760–1839) állt hosszú, élénk kapcsolatban. Terjedelmes, főleg történelmi vonatkozású levelezésük még nem jelent meg.

⁵ Körmötzi János (1762–1836) a kolozsvári unitárius kollégium tanára, püspök.

⁶ Kováts [Mihály] (1768–1851) orvosdoktor.

⁷ Teleki László (1764–1821) a hétszemélyes tábla bírja, Johanna és József fia.

napoktól fogva tarto súlyos forro betegségében olyan rosszszul lett, hogy tsak nem szinte kétséges volt nyavalyájának ki menetele, hanem különös szerentsére még is éppen a mult éjtszaka egy néhány óráig tarto izzadása után betegsége jobbra fordult, és már ma nagyon, meg könnyebedve, jobban érzette magát. Itt a Fársáng vigan foly, akinek pénze egészsége, s ideje vagyon jól töltheti idejét, a Palatinusnál és a Primásnál minden héten Bálok tartatnak. Főhadnagy G[roß] Bethlen Sándor Urfi már egy hete hogy itten mulat egy kevés napok mulva, le fog indulni Erdélybe. Én majd mondhatom a Nyártól fogva semmi tudositást M[aros]Vásárhelyről nem vettem, és az édes Anyám állapotjáról is semmit nem tudok, noha már kétszer is irtam. Ajánlom magamat a Méltóságos Urnak gratiájába és vagyok a Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Getse Dániel

Aranka írása:

Válaszoltam 24. Febr. NB. Doctor Kováts
Hufeland fordítását még nem vettem.
Scytha Király Etédi Márton — ezt sem.

4.

Ferentzi Ferenc levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Királyi Tábla Biro Ur
Kegyes Patronus Uram!

Sok tekintetek ösztönözhetnek, a' minthogy ösztönöznek is engemet arra, hogy a' Méltóságos Urnak ezen háladatosságomat mutato Levelemmel tiszteletére légyek. Noha ezt a' tartozó kötelességemet még eddig véghez kellett volna vinnem, de a' jo alkalmatosságnak nem léte és az én Papi terhes Szolgáltatomnak engemet már szinte el fárasztó szakadatlan Tárgyai légyenek a' Méltóságos Ur előtt énnékem mentő Szoszolloim. Azt a' tiszteletet, meljet a' Nagy Méltóságú Magyar Nyelvet mivelő Tudos Társaságtól a' mult Esztendőben Septemберnek ötödikén M[aros]Vásárhelyen a' Társaság Gyűlésében a' Méltóságos Ur által és hozzám való kegyes hajlandóságából el Nyertem, 's a' Méltóságos Urnak méltóztatott le ereszkedése mellett való Tudosittását ez iránt elis vettem, eléggé meg nem hálálhatom; Méltóztasson a' Méltóságos Ur én töllem jutalomul el venni, hogy a' Méltóságos Urhoz való megmásolhatatlan tiszteletemet szivembe bé zártam. E' mellett, noha én a rajtam történt tiszteletre való méltatlanságomat meg esmérem, mind azon által a' mennyire tsak tehetségem 's idöm engedéni igyekszem én is a' Nagy tisztelettű Tudos Társaságnak néminemű Elme-darabokkal 's egyebekkel segitségül lenni: sőt ha bár tsak egy Tzedolátskájából vagy izenetéből a Méltóságos Urnak észre vehetném szükséges voltát, a' Tudos Társaságnakis hozzám méltóztatott le ereszkedését és Hivo Levelét különös Levelemmel meg köszöném. Mostan a' Méltóságos Urnak semmi Székely-földi Ujságokkal nem kedveskedhetem, ezután már azokkalis kedveskedni Homagialis Hivségemnek tartván, azt ohajtom, hogy az a' ki a Nyelvet teremtetete és a Szollásra alkalmatossá tette, a' Méltóságos Urat sok Esztendőig tartsa és álgya meg, 's Nemes Nemzetünk szép Nyelvének tündöklő Tisillagának továbbis ragyogtassa, hogy a' Maradék Nemzetis lehessen háládatos a' Méltóságos Urhoz és emelhesen oszlopot Nemzetünk mellett véghez vitt is vijendő fáradságáért. Én pedig háládatos tisztelője és Cliense kívánván maradni a' Méltóságos Urnak 's tapasztalt Kegységibe újra ajánlani vagyok Méltóságos Királji Tábla Biro Ur Kegyes Patronus Uram

alázatos és engedelmes szolgája
Ferentzi Ferentz
Kézdivásárhelji Ref. Pap.

Kézdi Vásárhelyen 1ső Böjt
Elő-Havában 1798.

5.

Bolla Márton⁸ levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Assesor Ur!

Meg néztem a Székely Nemzet petsétyét az 1790^{ben} tartott ország Gyűlésének instrumentumán is, mely itt az Archivumban vagyon. Azon is világosan látszik a' Ha, valamint ezen a' hozzám küldöttén. Gondolom hogy a Magyar Vármegyék petsétjének el veszése után vágattatott a Székely Nemzetnek mostani petsétye, és akkor tsuszott arra által a' Ha a Magyar Vármegyéknek petsétjéről azért, hogy józan értelem nélkül ne maradna az inscriptio, annak semmi része nem lévén Fejér Vármegye petsétyén, mellyel a M[agyar] Vármegyék kezdettenek petsételni. Ez, minden documentum nélkül való, pusztá vélekedés ugyan, de alkalmatosságot adhat annak figyelmes nyomozására: mikor, mi okból, 's miképen veszett el a Magyar Nemzet petsétye? vallyon nem vesztette é el akkor a Székelyek petsétye is? hasonló képen, hogy mellyik esztendőben, kik által, 's miért vetetődött fel Fejér vármegyének petsétye, a a' M[agyar] Nemzet petsétye helyébe? és ha nem akkor metzttetett é a Székely Nemzetnek mostani petsétye?

A petsétet, a Székelyek Diplomatica Historiájának plánumával együtt meg mutattam egynéhány tudos Uraknak.

G[ro]f Battyáni Püspök Ur⁹ ó Excellentiája maga jegyzéseit épen a planumra reá irta: küldi Strittert három darabban, a negyediket itt nem találván, mellyről gondolja, hogy K[ároly] Fejérvárott vagyon. Kéri a M[é]ltóságos Urat, hogy az ide zárt Laistromban veres lineákkal meg jegyzett anecdotákat N° 7.9.24ki iratni, és néki, meg küldeni méltoztassék. Méltóságos Püspök Mártonfi Ur¹⁰ és Tiszteletes Szatmári¹¹ Prof. Ur külön levelet küld. Az én vélekedésem az, hogy talám nem kellene ezen tsekély gyűjteménynek ki adásával sietni, hanem tovább igyekezni, hogy annyi, és olyan Diplomákat egybe szedhessünk, mellyek a Székely Nemzetnek minden idő szakaszokban volt Statisticáját, a fő pontokra nézve, magokban foglalják. Az ilyen gyűjteményt sem lehetne még, Székely Nemzet Diplomatica Historiájának, hanem csak az ahoz való készülletnek nevezni: ezt a fényes titulust akkorra halasztván, mikor az össze szedett elegendő Diplomáknak hosszú vizsgálásából egy Erdélyi Gibbon valóságos Diplomatica Historiát fog irni.

Az Oláhokról irtt könyvetskének ditsérete ósztónul fog szolgálni hasonló igyekezetimben. A Méltóságos Urnak, észrevételeire, mellyeket szívesen vettem és közönek, feletim ezek: 1. oly kicsiny és futó munka eleibe Historia Litterariát irni talám nem is méltó. 2. Ha az Oláhok Instantiájának emlegetése, s az arra való sűrű tzeozgatások ki hagyattatnak, az egész munkának nem csak színe, hanem tsonytya, és veleje is oda leszsz. De vallyon szükséges é az a ki hagyás? Igaz hogy vetélkedő hangon vagyon irva a munka, de talám nem Schlözeresen, nem sértőleg. Az is igaz, hogy a Nemzeteknek egymás között való tzivodása veszedelmes: de a fundamentomos, és sértegetés nélkül való ellenmondás, vagy is a mérséklett vetélkedés épen szeglet köve akármi nagy társaság boldogságának. Jaj annak a Hazának, mellyben nintsenek vetélkedő felekezetek. 3. Ha a 14^{dik} Százból való Diplomát, melly a Nagy Vár[ajd] tájéki pogány oláhokról szöll; meg olvashatom, reménylem, könnyű leszzen az ellenvetésre a felelet. 4. Tudva vagyon, hogy mindaz új Romai vagy is Constantinápolyi, mind az ó Romai Császárok, nem csak adót fizettek, hanem ajándékul külömbféle nagy és sok kintseket is gyakran küldöttek, a győzedelmes Hunnusoknak, Gepidáknak, Avaréseknek, kik 4.5.6.7.8^{dik} században Erdélyt birták, úgy hogy másánként hordattatnék ide a Romai arany, és egyéb kints: ide kell gondolni a Romai Birodalom számos gazdag Városainak ki rablásait, mellyek mind a két Románai majd kő falaiig terjedtek. Ezekből meg lehet érteni, miért találhatnak Hazánkban, Aureliusnál későbbi Császároknak monétái, kik bizonyosan Erdélynek nem Urai, hanem adózó Jobbággyai voltak. 5. Jól vette észre a Méltóságos Ur, hogy nem csak Thinemann, de Sulzer, és Stritter sem volt kezemnél mikor irtam. Ezekről mindazonáltal nem mondom, hogy ők az oláhokat Bolgár eredetűeknek tartják; hanem hogy azoknak Romai eredeteket tagadják. Szegény Könyv-Tárunk, és a munkára lopogatott kevés órák nem engedték, hogy minden mondásaimnak bizonyítására az eredeti munkákat meg olvashatnám. Számos citatioimat csak későbbi hiteles Írók után tettem, de nem a tetemes állításokban. Egynéhány Jóbarátimnak kedvéért, rövid idő alatt, és sebesen irtam, a mint ezt a minden

⁸ Bolla Márton (1751–1831) 1784-től a kolozsvári katolikus líceum tanára, majd igazgatója.

⁹ gr. Batthyani [Batthyany] Ignác (1741–1898. november 17.) Erdély katolikus püspöke.

¹⁰ Mártonfi József (1746–1815) 1793-tól címzetes, 1799. március 14-től tényleges katolikus püspök.

¹¹ Szatmári Pap Mihály (1732–1812) a kolozsvári református teológia professzora.

szikornya és mesterség nélkül való, sőt majd gondatlanul folyó s tilus világosan meg mutatja. De sok is erről már a szószaporítás.

Alázatos köszönetem mellett viszsza küldöm a Székely Nemzet petsétye példáját, és a Diplomaticáról való Gondolatot. Küldöm: 1. Stritter munkájának két Részét három darabban; 2. Az Anekdotáknak Indexét, melyből a 7.9. és 24.^{dik} szám alatt meg jegyzett részeket ki irattatni, és magának meg küldtetni kívánja Püspök Battyáni Ó Excellentiája. 3^{or} Mélt[óságos] Püspök Mártonffinak bé petsételt Levelét.

Méltóságos Secretarius Cserei Farkas¹² Ur most nem irhat sok foglalatossági miatt. Tiszteletes Szatmári Professor sem ir, épen abból az okból, véghetetlen sok ennek a tudós Urnak foglalatossága.

Magamat ajánlom, s maradok
Kolosvártt 18. Februárii 1798.

alázatos szolgálja
P[ater] Bolla

Aranka jegyzete:

Válaszoltam 18. Marty 798.

6.

Alvinczy (József?)¹³ levele Arankához és a társasághoz

Érdemes Társaság!

Az Érdemes Társaságnak Rendes Titoknokja nemes Aranka György Ur által hozzám bocsátott írásból, és ehez kaptsolt Jelentő levélből különös örömmel meg-értvén az érdemes Társaságnak a Magyar nyelv ki-pallérozására, s gyarapítására tzeelőző ditséretes és hasznos igyekezetét, mellyel mind nemes Házáknak díszét öregbiteni, mind nemzetünknek, és az ő maradékinak hasznát eszközteni kívánja, részemről is szívesen ajánlok ezen tzeólnak elő mozditására esztendőnként tiz n. forintokat, mellyeket e folyó Esztendőre azonnal által fogom küldeni, mihelyest ennek általvételének leg jobb és bizonyosbb módját az Érdemes Társaságtól meg érthetem.

Tessék az Érdemes Társaságnak ez igaz hazafiu szivből ajánlott sommátskát addigis jo neven venni, méglen a jelenvaló mostohálkodó körülülásoknak jobbra fordulása után bővebb segedelemmel szolgálhatandók, a ki egyébb aránt illend tisztelettel maradok

Budán Böjt elő Havának 27^{dikén} 1798^{dik} Esztendőben.

Az Érdemes Társaságnak kész köteles Szolgálja

B[áró] Alvintzy

7.

Német László¹⁴ levele Aranka Györgyhöz és a társasághoz

Nagy Méltóságú Gróf
és Elölülő Ur

Tekintetes és Tiszteletes Tudós Társ Urak

Még 1794dikbenn Rábakovátsin vettem illendő köszönettel a' N[emes] Társaságnak meghívó levelét; mellyet mindjárt akkor küldött felelettemmel el is fogadtam 's az óta ezen megbetsültetésemmel kétszer

¹² Cserei Farkas, nagyjai (1773–1842) császári, királyi kamarás, botanikus.

¹³ Alvinczy József (1735–1810) katonai kormányzó.

¹⁴ Német László (1770–1806) a győri evang. gimnázium igazgatója.

a' közönség előtt is meg mertem ditsekedni; melly munkáimból Szendrei Weres David¹⁵ Barátom Uram által mindenkor egy egy nyomtatványt a' T[isztelet] N[emes] Társaságnak bé is mutathattam. Egy darab időtől fogva közöskolai Hivatalban lévén foglalatlos, 's egyéb környül állások által akadályoztatván meg, a' közönség előtt újabb munkákkal meg nem jelenhettem. Kötelességemnek esmérem a' T[ekintetes] N[emes] Társaságot az eránt tudositani; hogy eddig is az öszve szövetekezésben feltett tzelunknak közéletésében munkálkodtam. Különösen szorgalmatoskodtam a' nem sokára talám közönségessen is meg-jelenhető folytatásán Schlötzer Urnak általam (készület) fordított kis munkájának, 's az Europai nevezetesebb országok leírásának, és Robertson History of America-nak fordításában; valamint a' rövid nap alatt sajto alá adandó oskolai magyar utmutató könyveimnek elkészítésében is. A'mit ezen kívül Litteraturánkra nézve tettem aprolék készületek voltak némelly jövendőben kidolgozandó munkákra 's ezen tsekély fordítás, mellyet Crome munkájából, melly v. der Grösse und Bevölkerung der Europäischen Reiche, Lipsiában. 1791. 8. (adott) jött ki. Mind a' tárgynak tudományos voltára, mind az öszvegyűjtögetésre nézve leghelyesebbnek találtam az olly Tudós férfiaknak kezekbe szolgáltatni, a'kik azt a' tárgyhoz képest illendő munkává formálhatják.

Méltotasság a' T[ekintetes] N[emes] Társaság ezt a tsekélységet is méltó tiszteletemnek jele gyanánt venni a'ki vagyok a'

Méltóságos Gróf Elölülő

Tekintetes Tudós és Tiszteletes Tag Urnak

alázatos Szolgájok
Német László

Győrött. Máj. 4 dikén 1798.

Külső címzés.

Megjegyzés kívül:

Cromé fordítása

Nb. ez Prof. Borosnyai Uramra vár

1. A Magyar Országai Erdélyi mappákat illető részt kiváltképpen, meg nézni

2. Illusztrálni

8.

Mátyási József¹⁶ levele Aranka Györgyhoz

Méltóságos Királyi Tanácsos Ur!

Azon Nagyságod előtt is reménységem szerint esmeretes Magyar poétai Munkának, mellyet 1794^{ik} Esztendőben *semminél több valami* nevezet alatt ki bocsátottam, második darabját, e következendő név alatt: *Mátyási Josef verseinek folytatása*, ha Isten éltet, szándékozom három vagy négy hetek mulva sajto alá bocsátani. Már mind utolso pallérozásával mind meg vizsgáltságával annyira készen vagyok, hogy tsak holmi aprolékos fogyatkozások és a praenumeratiok várása késleltetnek a hozzá kezdetésben. A többek között egy ez is, hogy ebben a jegyzések közzé be kellene iktathatni annak a márványkövön lévő emlékeztető metszésnek is, melly Kolosvárt egy ház oldalában Botskai István Fejedelemtől vagyon. Azt ugyan nekem már egy jo Barátom meg küldötte, sőt itt a Pesti Királyi Universitas Könyves Házában is fel találtam de mind a kettő olly hibás, hogy hanemha tökéletesebb párra tehetek szert, inkább hajlok a ki hagyásra mint bé nyomtatattásra. Ezen tzelnek jo moddal lehet el érésére már egyéb utat modot nem találhatván, bátorokodtam Nagyságodat, mint a Magyar Literaturának ritka buzgoságú és gondosságu elől mozdítóját meg keresni, s alázatossan kérni, hogy a fellebb említett márványkői emlékeztető írást nekem a maga valóságos mivoltában méltotasson vellek korán meg küldeni. Melly nem annyira maga-

¹⁵ Szendrei Weres David református lelkész Gálfalván. Egyik ismert írása: *A statisztika tárgyának és tanítási módjának megismeretetésére vezető utmutatás*. Bécs, 1797.

¹⁶ Mátyási József (1783–1849) ügyvéd, költő.

mat mint a publicumot tárgyzazo kéréssemnek meg halgatásában mutatando kegyességét annak idejében voltaképpen meg hálálni el nem mulatom, meg különböztetett tisztelettel maradván Nagyságodnak

Pesth, d 12^a Maii

alázatos Szolgája
Mátyási Josef m.k.

Aranka írása:

Kéri a Bocskai Házann valo verseket. Válaszoltam 2 Juny. A verseket nem kaptam meg, a Kolosvári-aknál végire menni, vagy irni Kolosvárra.

9.

Perlaki Dávid¹⁷ levele Aranka Györgyhöz és a társasághoz

Az Erdéli

Magyar-Tudós- Társasághoz

Anyai-Nyelvünknek ékes Ragyogványi A' Bölts-Apollónak kedves Tanítványi! Tinektek meszszünen hiv-szívünk áldozik A' midön javunkra elmétek dolgozik.

Tisztelettel vettük Munkátok 'sengéjét, Mint Nagy-elméteknek ékes szüleményét;

Hajdan Gyűjteményünk e' Tárgy't eszközlette 's törekedésinket Veletek közlette;

Annak enyésztevel ragyogjon már végig Nevetek, mig felhat a' szép Magyar Égig!

Ezzel, ha nyerheti Drága kedveteket

Eggy hiv-tisztelőtek, áldja Neveteket

N[emes] Dömölkön.N.Vág-Vármegyében
1798. d[ie] 21. Maji.

Perlaki Dávid

a' Nemes-Dömölki Evangélikus Gyülekezetnek Egy-Ház
Tanítója, és a' Duna-Melhyéki Aug. Confess. lévő
Ekk[ésia]nak Superintendesi Vicariussa.

Kívül:

Válaszoltam 11.Sep[tember]

Perlaki

ENYEDI SÁNDOR

Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet könyvtárának történetéhez (1860–1914). 1860. szeptember 8-án Eger iparostanoncainak és segédeinek művelődését, oktatását, szórakozását, vallásos nevelését szemmel tartó egri papok és polgárok Tóth István nyomdász kezdeményezésére megalakították a helyi Katolikus Legényegyletet. Az egylet vezetősége a tagság műveltségének gyarapítása érdekében már az alapítás évében könyvtárat hozott létre.

A könyvtár alapját különböző adományok vetették meg. 1860. szeptember 8-ig 17 adományozó 93 kötet könyvet adott a Legényegyletnek.¹ 1860. szeptember 9-től 1861. szeptember 8-ig 8 fő adományozó 72

¹⁷ Perlaki Dávid (1780–1812) evangélikus tanító, püspöki titkár.

¹ Felhasznált irodalom: 1. CSEH János: *Az Egri Katolikus Legényegylet ismertetése, melyet ünnepélyes megnyitása alkalmával 1860-dik év sept. 8-án az Egri Érseki Lyceum disztermében jelen volt hallgatóság előtt felolvasott Cseh János egyleti alelnök.* Eger, Nyomatott az Érseki Lyceumi Könyvnyomdában, 1861. – 2. CSEH János: *Az Egri Katolikus Legényegylet működése, 1860-dik év szeptember 8-án tartott ünnepélyes megnyitásától 1861-ik év végéig.* Az Egylet nagylelkű pártfogóinak, egyházi főmegyénk érdemteltjes papságának és Eger város iparúzó polgárainak tisztelettel ajánlja Cseh János egyleti alelnök. Eger, Nyomatott az Érseki Lyceum Könyvnyomdájában, 1862. – 3. MINDSZENTY Gedeon: *Az ipar vallás-erkölcsi s*

db könyvet juttatott.² 1861. szeptember 9-től 1862. június 30-ig 13 személy 58 db könyvet adományozott az egyletnek³. Ezenkívül Gerster Károly pesti építész nagy mennyiségű rajzi segédkönyvet adományozott⁴.

Az egylet az adományokon kívül könyveket is vásárolt. Erre a célra 1861. szeptember 9. és 1862. június 30. között 14 Ft 41 krajcárt fizettek ki, és a Legényegyletnek 28 Ft 41 krajcár tartozása volt.⁵

A megrongálódott borítójú könyveket újrakötötték. Ezért 1861. szeptember 9-től 1862. június 30-ig 10 forintot fizettek ki, s akkor tartoztak még 34 Ft 35 krajcárral⁶. Kemény Ferenc egyleti tag 21 db⁷, Farkas Ignác egyleti tag pedig 2 db könyvet kötött be⁸. Az 1862. június 30-i állapot szerint a könyvtárban 217 db magyar és 11 db német nyelvű oktatási, szépirodalmi, mulattató könyv, valamint 33 darab ima- és 8 darab „vezérkönyv” volt.⁹

A könyvtár a későbbiekben adományok és vásárlások útján tovább gyarapodott. Például 1872-ben a gyarapodás 87 könyv volt, ebből 79 kötetet vettek, 8 db könyv pedig adomány volt¹⁰. 1876-ban a könyvtárat mintegy 60 művel gyarapították. Ez úgy vált lehetővé, „hogy Szolcsányi könyvkereskedő Úr késznek nyilatkozott a tőle szerzett könyvek árának az egylet pénzügyi viszonyai szerint leendő törlesztésre”¹¹. 1883-ban már 370 kötetet tartottak nyilván¹².

Az ezt követő években az adakozás megállott. Ezzel magyarázható, hogy 1912-ben csak 364 kötet könyv volt a gyűjteményben¹³. A következő év május 26-i választmányi ülésén az¹⁴ „elnök jelenti, hogy az egylet könyvtára gyarapítására Gárdonyi műveit megrendeltette.” Az 1913-as évről készített jelentésből

hazafiai szempontból. Egyházi beszéd, melyet az Egri Katolikus Legényegylet zászló-fölszentelése és ünnepélyes megnyitása alkalmával az egri főegyházban szeptember 8-án 1860. mondott Mindszenty Gedeon, főegyházi hitszónok s képezdei igazgató-tanár. Egerben, Nyomatott az Érseki-Lyceumi Könyvnyomdában, 1860. — 4. RÓVÓ Lajos: *Az Egri Katolikus Legényegylet első ötven éve. (1860–1910)*. Eger, Kiadja az Ünneplő Egyesület, 1910. — MINDSZENTY: i. m. 16–17. — Adományozók és adományok: Zsendovics József érseki levéltáros és iktató 21 db, Bucher József 3 db, Bukovinszky József egyleti tag 1 db, Cseh János alelnök 2 db, Derszib Rudolf igazgató tanár 5 db, Eisenhut Ferenc tiszti dékán 1 db, Eisenhut Ferenc VI. osztályos tanuló 2 db, Füzesy Lajos egyleti tag 3 db, Hankovszky Ignác egyleti tag 2 db, Kocsmár Balázs egyleti tag 2 db, Medveczky Zsigmond II. osztályos tanuló 6 db, Pánthi Endre kanonok 10 db, Perger György egyleti tag 1 db, Polderman József egyleti tag 4 db, Tóth István titkár 2 db, Urschitz Jakab (Pest) 11 db, Pesti Legényegylet 12 db.

² CSEH, 20. — Adományozók és adományok: Lengyel Miklós kanonok 21 db, Szele Gábor érseki titkár 12 db, Baráth János egyleti tag 1 db, Izsépy Béla egyleti tag 1 db, Nyilas Antal egri polgár 21 db, Plank Gyula és Plank Antal 12 db, az Irgalmasrend priorja 4 db.

³ CSEH, 1862. 52. — Adományozók és adományok: Ihász Gábor fiúneveldei igazgató 1 db, Mindszenty Gedeon főegyházmegyei hitszónok, 10 db, Barchetti Adolf kereskedősegéd (Pest) 3 db, Brayer István egyleti tag 1 db, Császár György szabómester, polgári védnök 4 db, Jentsch Gottlieb könyvkereskedő 4 db, Nyilas Antal kereskedő 14 db, Pollák Károly üvegsmester 1 db, Rózsaágyi Antal író (Pest) 3 db, Tilger Ede órás (Pest), az egri Legényegylet volt könyvtárosa 2 db, Tóth István egyleti titkár 3 db, Urschitz Jakab (Pest), a Magyar Tudományos Akadémia könyvnyomdája műszaki vezetője 12 db, Violet Ottó könyvkereskedő és egyleti számtanár 2 db.

⁴ CSEH: i. m. 1862. 52.

⁵ CSEH: i. m. 1862. 51.

⁶ Uo.

⁷ CSEH: i. m. 1861. 20.

⁸ CSEH: i. m. 1862. 52.

⁹ Uo.

¹⁰ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923*. Az 1872. december 8-i közgyűlés jegyzőkönyve.

¹¹ Uo. 218. Az 1877. január 21-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

¹² RÓVÓ: i. m. 38.

¹³ SIPOS Istvánné: *Adalékok Eger könyvtárügyének történetéhez*. 1968. (kézirat)

¹⁴ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923*. 247. Az 1913. május 26-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

megtudhatjuk a következőket:¹⁵ „Könyvtárunk az elmúlt évben is gyarapodott, részint vétel útján, részint nagyságos Pleiffer Albin káptalani főszámvevő ur adományaiból.”

A könyvek mellett különféle folyóiratokat és újságokat is beszereztek. 1860-ban Zsendovics József a Legényegyletnek ajándékozta a Családi Lap egy évfolyamát¹⁶.

1862 júniusában a könyvtárnak négyféle magyar és kétféle német hírlap járt. A Katolikus Néplapot és a Kath. Christ. német lapot, a Szent István Társulat adta, az Egri Postát az egri Lyceumi Nyomda adományozta. Az Idők Tanuját, a Bolond Miskát, a bécsi Sonntagsblattot (Katolikus Legényegyleti Közlöny) pedig előfizették¹⁷.

1867-ben előfizettek a Katolikus Néplapra, az Idők Tanujára. Az Eger című lapot a kiadóhivatal térítés nélkül küldte meg, Tóth István szintén térítésmentesen juttatta az egyletnek az általa szerkesztett, Gutenberg című nyomdász szaklapot. Feltehetően kiadói küldték meg az egyletnek a Szeged, a Szegedi Híradó, a Hortobágy, a Kalauz, a Felvidéki Lap-, a Borsod, valamint a Zala című lapokat, valamint a Somogyi Közlönyt¹⁸.

1876-ban a Katolikus Néplapot, a Magyarországi, a Nagyvilág című lapokat Szele Gábor kanonok adományából rendelték meg. Térítésmentesen kapták az Eger, a Népújság című lapokat, úgyszintén az Ipar lapot és az Országos Iparegyesület közlönyét¹⁹.

1877-re Szele Gábor szintén saját költségére rendelte meg a Katolikus Néplapot, a Magyarországot és a Nagyvilágot. Térítésmentesen kapták az Eger és a Népújság című lapokat²⁰.

A könyvek kölcsönzését társadalmi könyvtárosok bonyolították. A Legényegylet alapítása után közvetlenül Polderman Ignác csizmadia és Smid Antal cipész lett a két könyvtáros²¹.

Óket Vendéghegyi Géza könyvkötő követte.²² 1861. szeptember 9. után Baráth János nőiszabó, Szőlősy Imre borbély, valamint Tilger Ede órás voltak a könyvtárosok²³. Az 1867. június 2-i közgyűlésen Szombathelyi Sándort választották meg könyvtárosnak²⁴.

A későbbi években a könyvtárosok nevét csak nagyon hiányosan tudjuk. 1895-ben például Herczeg József volt a könyvtáros²⁵. 1911–12-ben Eischman János, Hering János, Meilinger Ödön²⁶. 1913-ban Bodó Lajos és Inancsik János²⁷, 1918-ban Fekr István²⁸, 1919-ben Mezei Jenő volt a könyvtáros²⁹.

A könyvek, folyóiratok és napilapok olvasói részére az 1872. január 14-i közgyűlési határozat alapján olvasó- és tanulószobát jelöltek ki³⁰.

A kölcsönzési forgalomról csak egy adatunk maradt. Az 1911. október 1-i választmányi ülés jegyzőkönyvében erre vonatkozóan az alábbiakat olvashatjuk³¹:

„Mint hogy a könyvtáros jelentéséből az is kiviláglott, hogy az ifjuság a könyvtárt nemigen dicséretes buzgalommal használja, mert a könyvtár használati biztosításáért 2 Koronát vonakodnak befizetni, kimondja a választmány, hogy ezt a könyvtár használatára vonatkozó határozatát felfüggeszti, a tagok

¹⁵ Uo. 279. Az 1914. január 18-i közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁶ CSEH: i. m. 1861. 20.

¹⁷ CSEH: i. m. 1862. 52.

¹⁸ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923.* 41–42. Az 1867. március 10-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁹ Uo. 214. Az 1876. január 16-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁰ Uo. 218. Az 1877. január 21-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

²¹ MINDSZENTY: i. m. 17.

²² CSEH: i. m. 1861. 21.

²³ CSEH: i. m. 1862. 52.

²⁴ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923.* 66–67. Az 1867. június 2-i közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁵ Egri Újság 1895. jan. 15.

²⁶ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923.* Az 1912. január 11-i közgyűlés és a június 12-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

²⁷ Uo. Az 1913. február 3-i közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁸ Uo. Az 1918. november 17-i ifjúsági közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁹ Uo. Az 1919. március 23-i közgyűlés jegyzőkönyve.

³⁰ Uo. 176. Az 1872. január 14-i közgyűlés jegyzőkönyve.

³¹ Uo. 237–238. Az 1911. október 1-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

jövőben biztosíték nélkül vehetnek ki könyvet a könyvtárból, de egy hét elmultával tartoznak azt visszaadni. Abban az esetben, ha egy hét elmultával se szolgáltatják be a kivitt műveket, mind szigorubb bírság alá esnek az illetők, végül elhatározza a választmány, hogy a könyvtár jegyzékét sokszorosíttatja és a tagok között árusítani fogja." A könyvjegyzék elkészítéséről nem vallanak a források.

A Legényegylet könyvtárára vonatkozó hiányosan fennmaradt adatok, úgy hisszük, nemcsak a hazai katolikus legényegyleti mozgalom történetének jobb megismerését teszik lehetővé, hanem adaléku szolgálhatnak a dualizmus kori magyar könyvtártörténethez is.

SZECSKÓ KÁROLY

Rómer Flóris javaslata az MTA Kézirattárába került okmánygyűjtemények szakszerű tárolására. Az 1860-as években megnőtt az Akadémia népszerűsége és ezzel együtt könyvtárának forgalma.¹ 1864-ben – Desseffy Emil elnök folyamodására – 15 ezer forint országos segílyt kapott abból a célból, hogy könyvtárát nyilvánossá fejlessze.² Erre a következő évben nyílt lehetőség, amikor az újonnan felépült székházban az akkor kb. 60 000 kötetet kitevő könyvtár korszerű elhelyezést nyert. Sor került a könyvtári szabályzat kidolgozására és a Könyvtári Bizottság felállítására is.³ Az „oklevél- és kéziratár, továbbá az akadémiai érem-tár” öre Rómer Flóris volt, akit 1861-ben – Hunfalvy Pál javaslatára – hívtak meg Pannonthalmáról erre a tisztségre.⁴ Rá hárult a Kézirattár szakszerű felállításának gondja. Ide tartozott a családi adományozások folytán tetemesen gyarapodó oklevélgyűjtemény is.

Valaki bizonyára kifogásolta a Rómer által kidolgozott rendszert, mert a Könyvtári Bizottság elnöke kérdést intézett ez ügyben az Akadémiához, mire az három tagból álló bizottságot bízott meg a dolog kivizsgálásával és véleményezésével. Írásbeli jelentésük szerencsére megmaradt.

Tisztelt Akadémia!

1869-dik év Máj. 24-én tartott kisgyűlésen Toldy Ferenc r. tag azon kérdést intézvén az Akadémiához: „ha az egyesek által nagylelkűen felajánlott okmánygyűjtemények a kéziratárban együtt maradjanak-e? vagy keletkezésük ideje szerint, az okmánygyűjtemény sorozatában századonként helyeztessenek-e el?” egyszersmind indítványozá, hogy ez ügyben egy bizottság, véleményadás végett neveztessek ki.” Méltóztatott alulírottakat véleményezés végett kiküldeni, kik az akadémiai kéziratár örétől az eddigi eljárást tudakolván, értesültünk:

1-ször, hogy az egyes, vagy semmi összefüggő egészet nem tevő számosabb okmányokat nyelv szerint, keletkezésük idejét vévén tekintetbe, negyed- vagy félszázados csomagokban egyes tokokba raká;

2-szor, a nagyobb, főleg egyes családok birtokát illető, vagy bizonyos korszakhoz tartozó gyűjteményeket eddig együtt hagyá, de ezeket is *évszám szerint elrendezvén*, külön külön, az ajándékozó nevével ellátott tárczába teszi.

Ámbár megengedjük: hogy könyvtárakban az ajándékozott egyes, úgy sem összetartozó részletekből álló gyűjteményeknek, külön őrzése nem helyeselhető, a kéziratárakban mégis czélszerűnek véljük, ha az összetartozó okiratok könnyebb áttekintés és tanulmányozás végett együtt maradnak, sőt igen nagy bajnak tartanók, ha az egy családot, egy megyét vagy járást, egyes birtokot közelebb illető okmányok szétszakítván, csupán csak epigraphikai vagy egyéb diplomatikai tekintetből más egészen különböző érdekű irományok közé soroztatnának.

Ezen okból és mivel az eddigi eljárás szerint a nagylelkű ajándékozók szándékának is elég tétetik, de az okmányokat külsejük miatt tanulmányozni kívánóknak is a tokokban tartott, és kor szerint rendezett

¹ FRÁTER Jánosné: *Az MTA Könyvtári Bizottságának iratai 1866–1949*. Bp. 1988. 5.

² MTAK RAL Kisgy. Jk. 1864. március 14., in K 1432. – Desseffy Emil ezt írta 1865. novemberében Hunfalvy Pál főkönyvtárnoknak: „Igen kívánatos, hogy a könyvtárt a közönség használatára új év után megnyithassuk. Tartozunk is vele, az országos pénztárból segílyt olyan indokból kapván, hogy könyvtárunk a közönség által fog használtatni.” MTAK Kézirattár, Ms 4746/65.

³ FRÁTER Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Bizottságai 1854–1949*. Bp. 1974. 17–31.

⁴ Aláíratlan levélfogalmazvány a pannonthalmi főapátnak Rómer Flóris „elbocsáttatása” tárgyában. MTAK Kézirattár RAL 770:19/1861. – Hunfalvy Pál ajánlása: MTAK Kézirattár RAL 439/1861.

okiratok által úgy is alkalom nyílik, a kiküldött, alulírt tagok tanácsosabbnak, s helyesebbnek vélik, ha még más döntőbb okok elő nem fordulnak, az eddigi kéziratári szokás fentartatik.
Pesten 1869. Jún. 4^{én}

Wenzel Gusztáv

a m. tud. akadémia rendes tagja.

Szalay Ágoston

a m. tud. akadémia 1. tagja.

Rómer Flóris

a m. tud. Akadémia Kézirattár őre

A jelentés⁵ végig Rómer Flóris kézírása, csak Wenzel Gusztáv és Szalay Ágoston aláírása számára hagyott ki helyet Rómer. A kiküldött bizottság tehát mindenben jóváhagyta a Kézirattár órének elképzelését.

KÓHEGYI MIHÁLY

A Magyar Múza (1943–1944). „A Magyar Múzsáról sehol egy sort sem olvashatsz” — írta Gedényi Mihály, a Magyar Múza egyik szerkesztője 1980. január 12-én Danyi József irodalompártoló útmérőnek. S így folytatja: „Talán egy kivétel van: Lakatos Éva, aki a Krúdy bibliográfiához sok új adattal szolgált. Magyar irodalmi folyóiratok címen feldolgozta a magyar folyóiratokat és így az M-betűs kötetben megemlékezik lapunkról és felsorolja a prominensebb szerzőket is. Pedig itt jelent meg először több, később naggyá lett író és költő, pl: Urbán Ernő (akkor még kiugrott róm. kath. kispap, később, politizáló neves író), Mándy Iván, Örvös Lajos, Szombathy Viktor (aki a visszatért Felvidékről jött át), Dékány Kálmán, Bíró András, akkor alanyi költő, most a Kutya c. lap főszerkesztője, és sokan még...”

A Magyar Múza 1943. február 1-jén jelent meg először, 1943-ban kilencszer, majd 1944-ben ugyan-csak kilenc számban, összesen tehát tizennyolcszor. A világháborús időszakban fontos művelődésügyi feladata volt: ha nem is elsőosztályú, de jó és elgondolkodtató olvasnivalóval látta el főképpen a kisvárosi és falusi értelmiséget és kispolgárságot. 1943-ban a sajtó programatikusan szovjetellenes, az 1942. március 15-én kiadott „Szigorúan bizalmas” utasítás világosan kimondja, hogy „semmikép se engedjünk teret a sajtóban a nemzeti, keresztény, jobboldali iránytól és a szövetségi kötelezettségeinktől való leghalványabb, legcsekélyebb eltérésnek sem”. A sajtóban viszont — legalább így utólag — világosan felismerhető kettősségre bukkanunk. Egyrészt németbarát frázisok, émeletítően hízelgő cikkek, tárcák, kritikák (pl. az UFA filmek mértéken felüli dicsőítése) jelennek meg, másrészt kétértelműen megfogalmazott németellenes manipulációkkal, az angolokkal nagyon óvatosan rokonszenvező megnyilvánulásokkal találkozhatunk. Mindig szem előtt kellett tartani azt, hogy az adott körülmények között a németek ügynökeik és besúgóik által tudomást szerezhetnek minden betűről. A németek gyanakvóak voltak, az ügyes frázisok nem tudták gyanakvásukat eloszlatni.

A németeket tehát meg kellett nyugtatni a szövetségi hűség felől, ugyanakkor pedig igyekeztek kiérdemelni azok jóindulatát, akik esetleg a jövőben ítélkezni fognak. A cenzúrabizottság működése 1939-től 1944-ig érzékeny műszerhez hasonlóan, napról napra pontosan tükrözte az országban uralkodó folyamatokat. A bizottság tagjai a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a vezérkar és egyes gazdasági tárcák (pénzügyi, iparügyi, közellátási) megbízottaitól kerültek ki. A Miniszterelnökség sajtóosztálya érvényesítette a kormány általános politikájának szempontjait. A Külügyminisztérium sajtóosztálya a külpolitikaiakat, a HM cenzorai a katonai előírásokat.

A kormány nem akart áttérni a nyílt, totális fasizmusra. De még a legmérsékeltabb konzervatív politikusok, mint például a közismerten angolbarát hírében álló Ullein–Reviczky, élénken tiltakoztak az ellen, hogy együttműködnének, vagy akár csak rokonszenveznének a baloldaliakkal, vagy esetleg szövetségest látnának bennük. A nemzeti keresztény irányzat hivatalos vezetői elvileg álltak szemben a demokrácia minden változatával. A sajtópolitika irányítói éppen ezért szükség esetén lelkiismeretfurdalás nélkül, cinikusan áldozták fel a még meglévő baloldali sajtót vagy a baloldali lapok munkatársait.¹

⁵ MTA Kézirattár, RAL 24/1869.

¹ Adatok: *Nem engedélyezem* Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1975. — *A cenzúrabizottság dossziéjából*. Összeállította és sajtó alá rendezte MÁRKUS László, SZINAI Miklós, VÁSÁRHELYI Miklós.

A Magyar Múza folyóiratot az ugyancsak Magyar Múza nevű irodalmi társaság indította. A Társaság író tagjai közül többen lettek később a folyóirat munkatársai. Az irodalmi társaság Budapesten is, de főleg vidéken több ízben tartott műsoros esteket, koncerteket, amelyeken az írók maguk olvasták fel novelláikat vagy regényrészletüket, a verseket és zeneszámokat pedig élvonalbeli művészek adták elő.²

A folyóirat első felelős szerkesztője Kozocsa Sándor, a felelős kiadó Leiszen László volt. A lapot a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztérium finanszírozta, ennek élén Antal István miniszter állott. A szerkesztő Eszterhás ugyancsak a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztériumban dolgozott, ő szerezte meg a lap előállításának költségeit. A Magyar Múzsát a Rádió Sándor-utcai nyomdájában készítették.³

Eszterhás két munkatársa Ambrózy Ágoston és Gedényi Mihály. Előbbi leginkább a versekkel, utóbbi pedig a prózával, illusztrációkkal és az aktuális művészetpolitikai rovattal foglalkozott, de a lapot hárman együttesen szerkesztették.

Ambrózy⁴ és Gedényi⁵ neve nem szerepelhetett a szerkesztők között, mert ez összeférhetetlen lett volna akkori miniszteriális voltukkal. Ambrózy a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztériumban dolgo-

² Példának egy program: A Magyar Múza Irodalmi Társaság 1943. október 26-án este fél nyolc órakor kezdődő irodalmi estje a Magyar Sajtó Házában (Andrássy-út 101.)

Műsor

1. KOZOCSA SÁNDOR egyetemi magántanár bevezetője a Magyar Múza Irodalmi Társaságról.
2. SZABÓ SÁNDOR, a Nemzeti Színház tagja URBÁN ERNŐ Esti tünődés és Öreganyám Buza Magda című versét szavalja.
3. KORÉH FERENC Karácsony a Strada Arcadului-ban című novelláját olvassa fel.
4. LEHOTAI ÁRPÁD, a Nemzeti Színház tagja AMBRÓZY ÁGOSTON: A napló, Mi ketten és KOMJÁTHY ALADÁR: Egy ligeti padon és Tavasz sebekkel című verseit szavalja.
5. ISTÓKOVITS KÁLMÁN Műteremben című felolvasása.
6. BISZTRICZKY TIBOR hegedűművész, az Orsz. Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanára hegedűl:
 - a) Hubay Jenő: Preghiera
 - b) Paganini: Rondo brillante
 - c) Wignanski: Scherzo tarantella
 Zongorán kísér: DAMKÓ ALADÁR.

szünet

7. GEDÉNYI MIHÁLY Pesti ének című készülő regényéből olvas fel.
8. LÁNCZY MARGIT, a Nemzeti Színház tagja AMBRÓZY ÁGOSTON Eső után című versét szavalja.
9. TAMÁS MIHÁLY A végrehajtó esete című elbeszélését olvassa fel.
10. ESZTERHÁS ISTVÁN a Magyar Múza folyóiratról tart előadást.

Birtokunkban van még egy program a Magyar Múza Irodalmi Társaság egyik soproni irodalmi est-jéről. 1943. december 18-án tartották a Magyar Művelődés Házában, közreműködtek Eszterhás István, Ambrózy Ágoston, Gedényi Mihály, Kolozs Pál írók, Orsolya Erzsébet színművésznő, Bisztriczky Tibor hegedűművész.

³ Eszterhás István újpesti proletárcsaládból származott, a Magyar Múzában publikált művein kívül a 40-es évek szociális problémáit hűen tükröző, jobboldali szemléletű regényei láttak napvilágot, mint a *Szegények szerelme*, *Három nap a pokolban*. Ismert és népszerű volt 3 kötetes történelmi regénye, a *Musztafa Karafa és az akasztófa*.

⁴ Ambrózy Ágoston finomtollú költő és prózaíró. 1938–1941 között a Színházi Magazint szerkesztette, 1941–1944 között a Vasárnapi Újság főszerkesztője volt. Ezután szabadúszó, főleg a Rádiónak dolgozik és muzsikuskokról szóló életrajzi regényeket ír (Schubert, Bizet, Schumann, Beethoven). 1939-ben Baumgarten-díjat kapott, több verskötetet és regénye jelent meg.

⁵ Gedényi Mihály (1908–1988) magyar–francia szakos tanár, bölcsező, államtudományi és néprajzi doktorátust szerzett. Az Országos Testnevelési Tanács előadója, részt vesz az 1936-os berlini olimpián. 1938–1944 között a Film-Színház-Irodalom munkatársa, 1941–1944 között az Irodalmi és Művészeti

zott – Eszterhás is ott, de ő külön felmentést kapott –, Gedényi pedig 1941-től 1944-ig a Vallás- és Közkultúrügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó Irodalmi és Művészeti Tanács főtitkára volt.

A lap tematikailag par excellence szépirodalmi, a közölt művek cselekményeinek színhelye főleg a magyar vidék, a kisváros, városvég, nyomortanya, falu, mező, legelő, tanya.

A novellák, kisregények, versek témája főképpen aktuális: a háború, a nyomor, az asszonyokra maradt mezőgazdasági munkák, földesúri kegyetlenkedések, úrhatnám szolgabírák, jegyzők, katonatisztek, a nyomor miatt elvetélni kényszerülő falusi anyák, a külvárosokban élő, éhez, pincében lakó proletárok, betörők, szövdönk.

De gyakori téma a kor ugyancsak aktuális problémája, a csaló vállalatvezető, sikkasztó bankvezér, a „fönn az ernyő, nincsen kas” állapotot mindenáron fenntartani igyekvő értelmiségi – akkori elnevezéssel „lateiner” – feleség.

A szépirodalmi témáknak legfőljebb húsz százaléka történelmi, (szabadságharc, epizód egy-egy nagy muzsikusz életéből stb.), és csak kicsi hányada jelentéktelen, ún. társadalmi témájú, mely unatkozó úri-asszonyok sivár lelkivilágáról szól.

A folyóirat koncepciója, elve, programja kiderül Gedényi Mihály emlékezéséből.⁶

„... bárki bejöhett az utcáról, ismeretlenül, névtelenül, kéziratával: ha tehetségesnek éreztük, vagy találtuk, (hárman, vagy hármunk közül egyikőnk), az írás megjelent. Ugyanez vonatkozott a képzőművészek rajzaira, vagy fiatal irodalomtudósok, művészettörténészek cikkeire.”

A Magyar Múza a korszaknak megfelelően „jobboldali” volt. Ezt azért tesszük idézőjelbe, mert ez csak látszat-jobboldalság volt. A Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium élén álló Antal István miniszter csakugyan jobboldali volt, és a szerkesztők közül egyedül Eszterhás István „kompromittálta” magát, ezért kényszerült disszidálni, illetve kivándorolni, még az ötvenes években Amerikába.⁷ Minthogy a lapot a Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium finanszírozta, a szerkesztők a kötelező „vonalat” betartották, de mindvégig burkoltan németellenesek voltak.⁸

A fő ideológia az erős magyarságtudat volt. Ezt hirdették, vállalták versben, prózában, művészetpolitikai cikkekben.⁹ Ez az elmélet nem a Horthy-korszak hivatalos, irredenta nézete volt, hanem a becsületes, hazafias nevelésben részesült, magyar középosztály felfogása.

A zsidó és zsidó származású pályatársakat a szerkesztők – beleértve Eszterhás Istvánt is – az akkori numerus clausus törvények ellenére igyekeztek szóhoz juttatni. Nyílt titok, hogy pl. Mátyás Iván és Ör-

Tanács főtitkára. 1947-ben a Magyar Olimpiai Bizottság igazgatója, az 1948-as londoni olimpián mint külügyi vezető vesz részt. 1956-ban a Magyar Vöröskereszt külügyi vezetője, 1966–1972 között az Országos Fordító Iroda francia fordítója. 14 regénye közül legfontosabbak a *Ha van forint* (1940.), *Üstökös a Bakonyban* (1942), *Pesti ének* (1943.). Számos novellát írt az Új Időkbe és más folyóiratokba.

⁶ Részlet Gedényinek Bíró András költőhöz írt leveléből (1984. márc. 4.): „Semmit sem azért tettem, hogy hálát várjak, [...] ha tudnád, hogy szobrászért, festőért, no és egy pár induló tollnokért mennyi mindent tettem, – beleértve az életmentést is – [...]”

⁷ Részlet Kovalovszky Miklós Gedényi Mihálynéhoz intézett leveléből (1888. nov. 30.): „[...] széles munkatársi gárdája volt a Magyar Múzsának, jórészt fiatalabb, nem élvonalbeli írók, s nem is szigorúan az akkor divatozó világnézeti alapon. A szerkesztők tehát toleránsak voltak, ami nemcsak dicséretes, de meglepő is, [...] Hivatalos háttere ellenére a kritikus évekből való példányokban szinte semmi nyomát nem látom a kornak vagy az akkori szélsőséges jelszavaknak, s ez szerkesztői józanságra, bölcsességre, tisztességre vall.”

⁸ Soós László (1988. dec. 2.): „A Társaságban a jobbkat akarták tömöríteni, a hitlerelleneseket, ez volt a lap koncepciója is. [...] Nem arra gondoltunk, hogy a demagógok helyet találjanak benne, hanem a jobb írók. Fiatal népi írókat is kívántunk magunk köré gyűjteni. Amikor arról volt szó, hogy lapot kellene indítani, a Kultuszminisztérium és Propagandaminisztérium támogatott. Antal István erősen jobboldali volt, ezt a jobboldalságot használtuk ki.

⁹ „[...] tegyük félre a mesterségesen szított „urbánus”, „népi” és egyéb ellentéteket! Ha ez a nemzet [...] elmúlta a szükséges nemzeti irodalmi közvélemény kialakítását, [...] vállalják ezt a nehéz feladatot mai íróink! Vállalják tollal, munkával és szívós akarással, mert egyszer végre be kell fejeznünk hosszú generációk annyiszor elbukott és annyiszor újrakezdett próbálkozását[...].” (Gedényi Mihály, Magyar Múza 1944/13.) 117.)

vös Lajos származása akkoriban kedvezőtlen volt, első írásaik mégis a Magyar Múzsában jelentek meg. Hiszen a lap gerincesen tartotta magát alapelvéhez: a tehetségeket nyilvánossághoz kell juttatni.

A szerkesztők másik „szívügye” a fiatalok érvényesülése volt, a fiatal írók, képzőművészek, irodalomtörténészek átsegítése a kezdeti nehézségeken.¹⁰

Mint hogy a lap mindössze két évfolyamot ért meg, s létezésének a teljes felbomlás, Budapest közelgő ostroma, s a háború végének zúrzavara vetett véget, a szerkesztőség körül nem tudott irodalmi mag, csoport létesülni. A már kialakult írógárdákból, amelyek a nagy napilapok, (Pesti Hírlap, Magyarország, Magyar Nemzet) körül tömörültek, senkit sem tudott elszívni, sem pedig a már kialakult irodalmi csoportosulásokat megbontani.

Az olvasók számát nem lehet tömegesnek nevezni, igen kevés volt az előfizető, de a lapot „az utcáról vitték”,¹¹ s a nehéz, háborús időkben mégsem volt ráfizetéses.

A lap formája könyvalakú volt, 20 × 14 cm-es nagyságú, kivéve az utolsó két számot. Ez a kettő az eredetieknek pontosan a kétszerese volt, ugyanis a papírkorlátozó rendeletek miatt a háborús években sok lapot beszüntettek, a megmaradók pedig az addigi terjedelem fél oldalszámában jelenhettek meg. A Magyar Múza szerkesztősége ezt úgy játszotta ki, hogy kétszeresére növelte a formátumot.

A lap első száma nem közöl bevezető szöveget vagy programot. Az első szám — csakúgy, mint a többi — verssel indul.¹² A Magyar Múza költői között találjuk Berda Józsefet, a „magyar Villon”-t, aki az 1944-es évfolyam négy számát tisztelte meg verseivel. Közöttük van a később kötetben publikált és nagyon ismert *Szép kacsá dicsérete* című ódája.

Ambrózy Ágoston, az egyik szerkesztő is elég gyakran szerepel prózája mellett verseivel is, amelyek leginkább szerelmes versek, vagy más erősen lírai hangvételű alkotások. Csuka Zoltán, a nagyon ismert délvidéki költő és író egyetlen költeményt írt az 1943/7-es számba, de az az egy a költészet gyöngyszeme. Címe: *A szóltan szeretet*. Erdélyi József, a kor igen ismert, élvonalbeli szerzője 3 számba írt eredeti hangvételű, rendkívül konstruktív verseket. Jankovich Ferenc, szintén az első sorban menetelő költőgeneráció tagja, megrázó népballadát írt az 1943/7-es számba. Urbán Ernő, a lap egyik felfedezettje, később igen neves író több értékes verssel gazdagította a lapot. Örvös Lajost szintén a Magyar Múza fedezte föl, ő volt klasszikus példája a lap alapkonceptiójának, amely szerint bárki bemehetett az utcáról, ha tehetséges volt, közölték az írásait. Ő több eredeti, szép verssel szerepel. Kopré József mind verseivel, mind

¹⁰ „[...] minden folyóirat határozza el, hogy az ismert nevű, népszerű írók mellett minden egyes számban helyet ad olyan kezdő íróknak, akiben a tehetség ereje érzik[.] [...] Minden ösztöndíjnál és menzánál többet jelentene, ha könyvkiadóink a könyvnapon szent fogadalmat tennének, hogy a jövőben minden tízedik könyvükként eddig nem szerepelt, tehetséges fiatal magyar író munkáját jelentetik meg.” (Gedényi Mihály, Magyar Múza 1944/14. 244.)

¹¹ Gedényi Mihály közlése.

¹² A címlapon csupa nagybetűvel, aláhúzva: MAGYAR MÚZSA, alatta: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT, ez alatt az embléma: két egymás alá helyezett M betű, körbeírva: Magyar Múza, és egy kis levélkoszorú. Ez alatt következett a szám íróinak és illusztrátorainak felsorolása, ábécé sorrendben. Az utolsó sorban: 128 oldal, ára 3 pengő. A címlap belső oldalán:

Magyar Múza

Irodalmi és Művészeti folyóirat

Budapest, VI. Andrásy-út 1.

Kiadja a Magyar Múza Irodalmi Társaság

Szerkeszti: Kozocsa Sándor dr.

Kiadásért felelős: Leiszen László dr.

Megjelenik évente tizenegyszer. Előfizetési díj egy évre (11 szám) 25 P, fél évre (6 szám) 15 P. Egyes szám ára: 3 P.

Ez alatt a szöveg alatt következett a Tartalom című rész.

pedig prózájával jelentkezik a lap hasábjain.¹³ Mátyás Ferenc a Magyar Múza 3 számába írt verseket.¹⁴ Imecs Béla, számos, csaknem szürrealista színességű versével jelentkezik.¹⁵ Hegedűs Zoltán egyetlen finom verset írt az 1944/14-es számba.¹⁶ Doby János, a 40-es években még nagyon fiatal költő szintén egy írásával szerepel az utolsó számban.¹⁷ Debreczeny Lilla és Ölvey Irén, a 40-es évek finomtollú és meglehetősen ismert nőírói egy-egy verssel jelentkeznek. A Magyar Múzában összesen 149 vers jelent meg. Ami a prózát illeti, a Magyar Múza 18 száma 125 novellát, 1 folytatásos regényt, 5 színjátékot (köztük egy verseset) közölt. A novellák közül mindössze 11 foglalkozik jelentéktelen, langyos, kispolgári, illetve álproblémával; egy erősen vallásos témájú, 1 nagyon morbid, 2 fantasztikus novella van, 1 gyermekkori visszaemlékezés, 3 zenei novella, 2 népmese feldolgozás, 8 történelmi elbeszélés, a többi aktuális problémával, a háborúval, főleg pedig a paraszti és proletármennyomorra foglalkozik. A háborút 14 elbeszélés és visszaemlékezés tűzte ki tárgyául, és számos novella dolgozza föl a városi, főleg kisvárosi ún. középosztály sivár, hazug, nyomorúságos életét.

A ma is ismert szerzők közül Bába Mihály 1 novellával jelentkezik (falusi téma), Dékány Kálmán 3 novellát írt a városi és falusi értelmiség nyomoráról¹⁸, Dékány András 1 tájleírást közöl¹⁹, Gedényi 2 novellát, 1 színdarabot, 1 hangjátékot, 4 regényrészletet az akkor sajtó alatt lévő *Pesti ének* című regényéből. Illés Sándor 2 paraszti témájú novellát írt, Kádár Lajos 1 novellát²⁰. Mándy Ivántól két novellát közöltek, Örvös Lajos a már említett verseken kívül egy tájleírással és egy verses drámával tűnik föl. A 40-es évek jónevű, divatos „bestseller” írói közül Orbók Attila 1 novellát, Ormay Imre 4 novellát és 1 regényrészletet, Ormos Gerő 2 novellát és 1 népdalfeldolgozást, Oravecz Paula 1 novellát írt, valamennyinek szociális probléma a magja; Szili Leontin 3 zenei témájú novellát, Szitnyay Zoltán 2 kispolgári élettel foglalkozó novellát közölt. Soós Lászlót már említettük, ő 3 novellát írt: emlékezőseket a gyermekkorára és a háborúra. A jelentősebb írók közül Tatay Sándort és Szombathy Viktort kell még megemlítenünk, előbbi egy, utóbbi két novellát közölt.²¹ Eszterhás István, a lap szerkesztője több novellával és regényrészlettel szerepel, és nagyon jó, erőteljes írásokkal jelentkezik az azóta feledésbe merült Fűrő Lajos, Kolozs Pál, Marék Antal és Debreczeny Lilla is.

A kevés színjáték közül az 1944/11-es számban jelent meg Örvös Lajos *Flórián* című, igen színes, eredeti, verses kisdrámája.

¹³ Kopré József a Szabó Pál szerkesztette Szabad Szóban dolgozott 1938-tól 1940-ig, a Magyar Út, ill. Magyar Élet folyóiratokban 1940-től 1942-ig. 1942-ben adta ki *Nem az én világom* című verseskötetét, melyről Losonczy Géza írt recenziót. 1942-ig dolgozott Zilahy folyóiratába, a Híd-ba. 1943-ban az Új Időkben is dolgozott. 1945 elején Gábor Andorral és Antalffy Gyulával alapították a Szabadság című napilapot, ezután a Szabad Szó munkatársa is volt.

¹⁴ Mátyás Ferenc költő, aki a mai napig publikál. A Népszabadság vasárnapi számának rendszeres munkatársa.

¹⁵ Imecs Béla kiváló spanyol és olasz műfordító volt, verseit is közölte számos folyóirat.

¹⁶ Hegedűs Zoltán publicista és költő hangját a Szabad Európában hallani. E sorok írója 1947-ben munkatársa volt a Nagyvilág című folyóiratban, amelyet akkor Gereblyés László szerkesztett.

¹⁷ Doby János is a Nagyvilágnál dolgozott 1947-ben.

¹⁸ Dékány Kálmán visszaemlékezése: „A Magyar Múza számomra, mint pályakezdőnek, jelentékeny irodalmi műhely volt [. . .] Olyasformán vettek kézbe egy-egy novellát, mint az orvos a röntgenfelvételt: a tehetség látlelete. S mint ilyen, mennyiben érett meg a közlésre. De ha kissé éretlen volt még, korántsem az elutasítás következett, hanem a szerkesztői avatott kéz korrekciója, érlelése. Ott helyben, a szerző jelenlétében. Ezért maradt meg emlékezetemben, de idegeimben is oly kitörölhetetlenül Gedényi Mihály, a folyóirat egyik szerkesztője. A közreműködése az érlelés művészeti folyamatában. Tanítás volt az számomra, s mint ilyen, ütegyengetés. Ezért sem lepődtem meg azon, később, már a háború utáni hónapokban, amikor az – akkor még – Sajtó Kamara igazoló bizottságában őt pillantottam meg.”

¹⁹ Dékány András költő, számos daljáték szövegírója. Egyik ismert daljáték-szövege Farkas Ferenc *Csinom Palkó* című művéhez készült.

²⁰ Kádár Lajos népi író pincériként dolgozott, amikor Móricz Zsigmond felfedezte. A legszegényebb parasztok életét tárgyaló regényei közül említsük meg a *Tyúkász Pétert* és a *Cigányokat*!

²¹ Szombathy Viktor a Felvidékről települt át, novellái mellett tudományos kutatómunkát végzett: helytörténeti és családtörténeti adatokat kutatott.

Az 1944/14-es számban jelent meg Gedényi *Boldogság* c. darabja *Emberi színjáték négy képben* alcímmel,²² az utolsó számban, tehát az 1944/18-asban pedig ugyancsak Gedényi *Amore eterno* című monológja.²³

A lap legfontosabb rovata az „Őrzők, vigyázatok a strázsán” című művészet- és irodalompolitikai rész. Már maga az a tény, hogy a címet Adytól kölcsönözték, hazafias érzést tételez föl.²⁴ Ha gondosan tanulmányozzuk ezt a rovatot, látjuk, hogy fontos irodalmi, képzőművészeti, társadalmi, szociológiai problémákkal foglalkozik. A központi gondolat a magyarság identitástudata —, ebben a rovatban érezzük leginkább a bátortalan, de mégis megnyilvánuló németellenességet.

Magyar irodalom, magyar színjátszás, a magyar írók helyzete, magyar zene, magyar film — mindez nagyon öntudatosan, hazafias szemszögből tárgyalva. A kornak, a háborús időknek, az általános nyomornak megfelelően gyakorlati kérdések is szőnyegre kerülnek: a fiatal írók helyzete, a visszacsatolt területeken élő írók és művészek sorsa, a művészek kiszolgáltatottsága, a megalázóan alacsony díjazások, a könyv- és újságnyomtatás szorongató helyzete, a pénz- és papírhány miatt. Ezeket a témákat csaknem valamennyi számban tárgyalják.

Azt mondhatnók, hogy az „Őrzők” rovat cikkei, tanulmányai egy-egy vezércikkkel érnek föl; tömören, lényegre törően foglalják össze fontos mondanivalóikat. A cikkek súlyát, fontosságát olyan szerzők nevei fémjelzik, mint a mai napig elismert irodalomtörténész, esztéta Kozocsa Sándor, Kovalovszky Miklós, Kristó-Nagy István.

Kozocsa mindjárt az első számban ír a magyar kritika hivatásáról, többek között azt fejtegeti, hogy a kritikusknak mindig ki kell állnia a maga igazáért.²⁵ A 2. számban mintegy összefoglalja a magyar író és a magyar irodalom kötelességét, hangsúlyozva, hogy az írónak mindig állást kell foglalnia.²⁶ A 12. számban párhuzamot von a magyar és a nyugati irodalom között, s még három kiadványban nem elvi kérdésekről ír, hanem kissé háttérbe szorított magyar irodalmi nagyságokról, mint Gyulai Pál, Jósika Miklós, Dalmady Győző, Oláh Gábor. Ezeket az ismertetéseket azonban nem az „Őrzők”-rovatban írja, hanem a lap végén elhelyezett külön művészeti részben. A lap utolsó oldalait irodalmi, történelmi, szociológiai, színházügyi, művészetpolitikai (rovaton kívüli) cikkek, ismertetések foglalják el. Kovalovszky Miklós a Magyar Múzsza két számába ír: az egyikbe az irodalom új népi reneszánszáról, a másikba a *Himnusz*ról.²⁷ Gedényi Mihály az „Őrzők”-rovatban mindig az írókról, gondjaikról, a magyar irodalom helyzetéről számol be. Sokszor gondol a tehetséges fiatal írókra, hiszen ő is azok között van, akik a lap rokonszenves programját meghirdették: bárki bemehet az utcáról, s ha tehetséges, közlik az írását. A folyóirat első számában ismerteti az írók lillafüredi találkoztóját, ahol három napig együtt tárgyalt ötven magyar író, népies és urbánus, kávéházat vagy kiskocsmát látogató, komoly vagy szórakoztató műsát kedvelő.²⁸ Képzőművészeti cikkeit Gedényi Cseri-Vas Pál néven írta alá. A Művészeti Tanácsban betöltött főtitkári rangja in-

²² Előadták a Magyar Rádióban 1944. augusztus 13-án.

²³ A Magyar Múzsza 1944/18-as számában olvasható Gedényi *Amore eterno* című írása. A monológ Bulla Elmának készült, a művész és a szerző mindenben megegyeztek, s légiriadók miatt a felvétel nehezen sikerült; végre azonban viaszlemezre vették a monológot, s másorra is tűzték. De Kiss Ferenc, a Színeszkamara akkori nyilas vezetője a Rádióban is tevékenykedett, s törölte a felvételt, mert Bulla férje zsidó volt.

²⁴ Kovalovszky Miklós: „Az pedig, hogy az egyik rovat Ady-mottó címet viselt, akkor még valami ellenállás-féltet is éreztethet.” (1988. nov. 30.)

²⁵ „A kritika hivatásán kívül a kritikus bátorsága is egyik alapvető problémája az új kritikai törekvésnek. A bátorság önmagában nem érdem, hanem csak akkor, ha az elvi állásfoglalás megvédése vagy következetes keresztülvitele.” *A magyar kritika hivatása*, 1943/1. 113.

²⁶ „A világirodalomban páratlan jelenség, hogy egy nemzet irodalmi élete együtt haladjon a nemzet politikai történetével [...] A legrégebbi idők óta napjainkig minden nagy magyar költő a nemzeti gondolat szolgálatában áll s csak ezen keresztül szólaltatja meg általános emberi érzéseit.” 1943/2. 99. „Őrzők, vigyázatok a strázsán” rovat

²⁷ „Reménytelenségből született a költemény, nehéz időkben lett bizakodó imádságunkká, s egy nagy világrengésnek kellett jönnie, hogy összekötő kapocsá váljék minden magyar között.” (1944/16. 37. „Őrzők, vigyázatok a strázsán” rovat.)

²⁸ „Az is új dolog volt, hogy az asztalnál ülő írók személyeskedés és civakodás nélkül tárgyaltak és sok olyan közös megbeszélőnivalót találtak, amiről nehéz időben beszélni kötelessége mindenkinek, aki

compatibilis lett volna azzal, hogy állást foglaljon egyes képzőművészek, illetve valamely képzőművészeti politika mellett, vagy ellen. A művészeti ponyva ellen gyakran tiltakozik, a művészetpártolás különböző módjairól is gyakran beszél.²⁹

A filmművészet, mely akkor még gyerekcipőben jár, érthető módon sokat foglalkoztatja az „Őrzők”-rovatot és az önálló művészet- és irodalompolitikai cikkek, tanulmányok szerzőit. Leiszen László az első számban továbbképző filmszeminárium gondolatát veti föl, s ugyancsak az első számban Kolozs Pál is ír a filmről *Az író és a filmművészet* címmel. A második számban mindjárt három cikk is foglalkozik a filmmel. Asztalos Miklós összehasonlítja a színház- és a filmművészetet, Szóts István, az *Emberek a havason* című örökbecsű film rendezője *Őszinte szó a filmkritikáról* címmel ír.³⁰ Az 1943/2-es számban a harmadik filmmel foglalkozó cikk Kolozs Páltól való, a *Film és magyarság* címet viseli. László István az 1943/6-os számban azt boncolgatja, hogyan hat a magyar film a falusi lakosokra. A színházról szóló tanulmányok és ismertetések közül a legértékesebb Németh Antal kétrészes, részletes ismertetése a Nemzeti Színházról, *Hét esztendő a nemzet színházának szolgálatában*, címmel.³¹

Az 1944/12-es számba *Az Ember tragédiája rendezése és színpadképei új elgondolásban* címmel G. Kovács Tibor írt nagyszabású tanulmányt.³²

A népzene és néprajz témakör is kiváló, tanulságos cikkek megírására ösztönözte a szerzőket. Emeljük meg a legkiválóbbakat: Bisztriczky Tibor: *A magyar közönség zenei nevelése*³³, Volly István: *Így születnek a népköltési gyűjtemények*.³⁴

A bábszínház, pontosabban: a magyar bábszínház megteremtése is akkor kezdte művészeti vezetőinket foglalkoztatni; hogyan is lehetne ezt a műfajt is függetlenné és nemzetivé tenni. Kovács Gabriella és Dezső Gábor az 1943/6-os számban *A magyar bábszínház* címmel írt tanulmányt.³⁵

Mind az „Őrzők”, mind pedig a független művészetpolitikai írások ritkán foglalkoznak egy-egy darab, könyv vagy író bemutatásával; ritka tehát a recenzió, mely konkrét művet ismertet. A cikkek — amint ez a fentiekből is kiderül — általános, elvont tanulságokat, irodalmi, filozófiai, szociális mondanivalót tartalmaznak.

erre a két epiteton ornansra: író és magyar igényt tart.” 1943/1. 103. („Őrzők, vigyázzatok a strázsán rovat)

²⁹ „A művészet válsága szoros kapcsolatban van a kultúra válságával. Ha művészeti téren rendet tudnánk teremteni, biztató lépéseket tennénk a magyar kultúra jövője felé is.” 1943/4. 102. („Őrzők, vigyázzatok a strázsán” rovat, Cseri-Vas Pál aláírással)

³⁰ „Sajtónk sok olyan kiválósága nem vett egy sornyi tudomást sem erről a filmről, akik hosszú cikkekben méltatnak és vitáztak minden valamirevaló külföldi filmről, s akik minden alkalmat megragadtak, ha ütni lehetett a magyar filmgyártáson.

Ez a művészi igényekkel készült, sok tekintetben új utakat kereső film a közönség giccsre és burleszkre nevelt részéhez csak úgy találta volna meg az utat, ha tekintélyeink nem húzódnak félre, hanem elmondják bátorító véleményüket.” *Őszinte szó a filmkritikáról* 1943/2. 115.)

³¹ Németh Antal a 40-es évek elején a Nemzeti Színház nagy tekintélyű, csaknem rettegett igazgatója. Abszolút szaktekintély, tökéletes hozzáértéssel, klasszikus és puritán módszerekkel közeledett a magyar drámairodalom remekeihez.

³² Erről ismét Gedényi Mihályt idézzük: „ismeretes, hogy Németh Antal [...] teljesen új Madách: Ember tragédiája színreviteli koncepciót dolgozott ki. Mindenki csodálta, nagy sikere volt. [...] Békés-csabán tanárkodott egyik évfolyamtársam: G. Kovács Tibor, [...] aki színházzal is foglalkozott. Készített egy másfajta [...] koncepciót. Ez megjelent a Magyar Műzsában és megküldte a mindenható, óriási tekintéllyel rendelkező Németh Antalnak is. Az igazgató meghökkent a merész újításon, és [...] azonnal meghívta magához, a Nemzeti Színház titkárává tette [...] Onnan került a rádióhoz is főrendezőnek”. (Danyi Józsefhez 1980. jan. 12-én írt leveléből)

³³ 1943/5. — Bisztriczky Tibor hegedűművész, a Zeneművészeti Főiskola tanára, — kiváló pedagógus és zeneteoretikus.

³⁴ 1944/13. — Volly István, a mai napig működő, kitűnő népzene kutató.

³⁵ „Magyar bábszínházat akarunk teremteni, mert magyar bábszínház nem volt [...] több helyen hangsúlyozzuk a paprikajancsiság értelmetlenségét és érthetlenségét. Amikor szót emelünk ez ellen, a német Kasperl-ére hivatkoznak. A Kasperl egy különleges német bábfigura. A magyar lelkiségnek ehhez az alakhoz semmi köze nincsen”. (*A magyar bábszínház*. 1943/6. 120)

A Magyar Múza valamennyi számát gazdagon illusztrálták. Jónévű festők, szobrászok, grafikusok készítettek tollrajzokat, linoleummetszeteket, rézkarcokat, szénrajzot, szoborvázlatot, fametszetet, szte-atográfiát. A művészek között találjuk az 1898-ban született Istókovits Kálmánt, aki a 18 számba összesen 1 rajzot, 2 fametszetet, 6 rézkarcot készített, leginkább vallásos tárgyuakat.³⁶ Antal Károly, híres szobrászunk, a Julianus-szobor alkotója 4 vázlatot és 1 szobortervet (Körösi Csoma Sándor szobrához) készített³⁷, Györy Dezső³⁸ 1 szoborvázlatot csinált (Szent Mihály szobrához), Hincz Gyula³⁹ 2 tollrajzzal szerepel, Koffán Károly⁴⁰ pedig 2 tusrajzzal. Köpeczi Bócz István⁴¹ 3 linoleummetszettel és 1 lapdúc-metszettel jelentkezett; ezek között van egy Michelangelo-portré, egy önarckép és két szegényembert ábrázoló kép. Medveczky Jenő⁴² egy szép akt tollrajzot mutatott be. Pituk József⁴³ termése a leggazdagabb: 9 tollrajz, 6 fametszet, apró rajzvázlatok. Hallatlan rajzkészséggel leginkább tömegjeleneteket ábrázol: vásárokat, utcajeleneteket, szegény, elesett embereket, kucsmás parasztokat, bocskoros pásztorokat, kendős öregasszonyokat.

A Magyar Múza megjelenésével számos újság foglalkozott. Nagyon érdekes, hogy egymással ellentétes szemléletű, világnézetű lapok is megemlékeztek az új folyóiratról. Így például a Pester Lloyd, amely ugyan német nyelvű kormánylap volt, de amelyet leginkább a nagytőkések olvastak, nemkülönben az erősen jobboldali, csaknem fasiszta Új Magyarország⁴⁴

A háború befejeztével a fővárosi viszonyok nem tették lehetővé a lap újraindítását. Egyébként fel is oszlatták a Társaságot.

A Magyar Múza méltón töltötte be hivatását. A „másodvonulatú” írókkal és költőkkel nemcsak szó-rakoztatta kisvárosi és falusi, de akár fővárosi olvasóit, hanem gondolkodásra is készítette őket, háborúról, nyomorról, életről, halálról, emberségről.

„Az irodalomnak televény kell” – mondta Széles Klára kiváló irodalomtörténészünk –, s a Magyar Múza igazolására magát a Magyar Múzsát idézzük, Kozocsa Sándor írását Inczedy Lászlóról az 1943/2-es számból:

„Az irodalom vezető egyéniségei, az emberiség világítói mellett, mindenkor, mint ezek kísérői, ott lát-hatjuk azokat, akik háttérrel és keretet adtak a lángelméknek. Ezek a poéták sokszor járták elődökként

³⁶ Istókovits Kálmán világéletében híres volt arról, hogy nem szívesen ad el képet. „Nagyon nehezen válok meg a képeimtől, habár nyugdíjból élek, azt is mondhatnám, nyomorban. Élvezem a képeimet, ez a múltam.”

³⁷ Antal Károly szobrászművésznek 34 köztéri szobra van az országban. 12 kitüntetése van, köztük külföldiek (Helsinki, Róma, Párizs, Moszkva, Szófia, Bukarest) is. Az 50-es évek végén a Képzőművészeti Főiskola restaurátor tanszékét vezette. Számos önálló kiállítása volt Magyarországon és külföldön.

³⁸ Györy Dezső a 40-es években működött. Hagyományos eszközökkel alkotott, főleg nagyon lírai egyházi szobrokat.

³⁹ Hincz Gyula nagyon merész, egyéni hangú grafikusként indult a 30-as években. Az ötvenes évek elejétől erősen „pártos” képzőművész lett, többször járt Vietnámban, kiállításokat rendezett ott festett képeiből. A 60-as évek elején az Iparművészeti Főiskola főigazgatója volt.

⁴⁰ 1945-ben jött haza párizsi emigrációból, s a Képzőművészeti Főiskola tanára lett. Főleg erőteljes grafikáival vonta magára a figyelmet. 1956-ban erősen kompromittálta magát, ezért elvesztette állását, ekkor ornitológiával és fényképezéssel kezdett foglalkozni.

⁴¹ Köpeczi Bócz István festőművész, elsősorban színpadképeket, díszleteket készített.

⁴² Medveczky Jenő a lap számára elsősorban tollrajzokat készített, igen termékeny művész volt, számtalan kiállítást rendeztek neki akkoriban itthon és külföldön.

⁴³ Pituk Józseftől a Magyar Múzsával párhuzamosan a Híd, a Tükör és több napilap, pl. Az Est, Kis Újság, Pesti Napló, Kelet Népe közölt rajzokat. 36 önálló külföldi kiállítása volt, színes üveglakokat készített a budapesti Örökimádás templomba, a Bazilikába, a Szent Jobb kápolnába, Kaposvárott a Szent Kereszt templomba. Művei megtalálhatók a budapesti Nemzeti Galériában. Bécsben, Pozsonyban, Selmecbányán, Finnországban, valamint több osztrák városban.

⁴⁴ 1943. február 16-án folyóiratszempléjében a Pester Lloyd hírül adja, hogy megjelent a Magyar Múza. Ebből idézzük egy mondatot: „Aus dem Inhalt der vorliegenden ersten Nummer ist ersichtlich, daß sich hier die jüngste Schriftstellergeneration zusammengetan hat, um durch ein neues Organ den Weg zur Öffentlichkeit zu finden.”

a költészetnek éppen nem virágos útját. Irodalmunknak Aranytól Adyig ívelő egyik legizgatóbb korszakában a bolygó csillagok egész serege ragyogott, hogy rövid életű fényükkel megvilágítsák azt a pályát, amely a legnagyobbhoz vezetett. . . ”

G. GAÁL ZSUZSANNA

FIGYELŐ

Csapodi Csaba 80 éves. Csapodi Csaba 1990. szeptember 28-án töltötte be nyolcvanadik évét. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte meg történelem-földrajz szakos tanári oklevelét, majd 1933-ban doktori fokozatát. Doktori szigorlatának egyik tárgya, a magyar művelődéstörténet életre szóló témának bizonyult. 1933–34-ben ösztöndíjasként a bécsi Staatsarchivban, a Hofkammerarchivban és az Osztrák Nemzeti Könyvtárban folytatott kutatásokat, majd hazatérte után az Országos Széchényi Könyvtárban kezdett dolgozni. 1939-től az Országos Magyar Történeti Múzeum Történeti Osztályának, 1942-től a Magyar Történettudományi Intézetnek volt munkatársa. 1949–1951 között rövid ideig előbb az Országos Széchényi Könyvtárban, azután az Egyetemi Könyvtárban, majd pedig az Országos Könyvtári Központban dolgozott, míg 1951-ben helyettes osztályvezetői kinevezést kapott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. Egy negyedszázadon keresztül fejtette ki sokirányú, meghatározó, s máig ható tevékenységét az Akadémia patinás falai között. 1975. december 31-én saját elhatározásából, a könyvtár igazgatójának marasztalása ellenére, 43 évi szolgálat után ment nyugdíjba.

1954-ben szervezte meg az Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményét, s lett ennek, majd 1957-től az ezzel egy osztályon működő Kézirattárnak is vezetője. A Könyvtár szinte minden fontos problémájának intézésében részt vett (a könyvrestaurálás megszervezésétől a hálózat első felülvizsgálatán keresztül az Akadémiai Levéltár kezdeti megszervezéséig és a tudományos kiadványügyekig). Tizenöt éven át vezette a Könyvtárba beosztott könyvtár szakos hallgatók szakmai gyakorlatát. Nemcsak az ELTE Könyvtártudományi Tanszékén tartott éveken át színvonalas speciálkollégiumot, hanem sorozatosan továbbképző tanfolyamokat az Országos Dokumentációs Központban, az Országos Könyvtári Központban, az Országos Pedagógiai Könyvtárban és a KMK-ban is. Előadásai tömörek és világosak voltak.

Ha lehetőség nyílt rá, osztályára hozta arra érdemesnek talált speciálkollégiumi hallgatóit szakmai gyakorlatra, majd állandó munkatársnak. Egykori tanítványai közül ma hárman dolgoznak az MTAK Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményében. Ezeket a kezdő fiatalokat igyekezett pályára állítani, támogatni őket tanácsaival, témát adott nekik, s a mai napig figyelemmel kíséri tevékenységüket.

Csapodi Csaba Domanovszky Sándor tanítványaként kezdetben a magyar mezőgazdaság és a mezőgazdasági népesség története felé fordult, majd a 18. századi gazdaságpolitika irányába. (Vö. *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a 18. század első felében*. Bp. 1933.) Esterházy Miklós nádorról 1942-ben könyve is megjelent. Ugyanebben az évben látott napvilágot *Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban* c. tanulmánya, s *A magyar barokk* c. könyve. Szent Istvánról is több cikket írt, 1938-ban többekkel együtt (pl. Hóman Bálint) egy könyvet is. 1945-ben tankönyvet írtak Berliász Jenővel: *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig* (szerk. Kosáry Domokos és Feuer Klára).

Az Akadémia Könyvtárába kerülését követő években sorra jelentek meg idevágó szakcikkei, pl. ismertetés az ETO-ról (1952), szakozási problémákról és a szakkatalogus szerkesztéséről (1954), több írás az állományvédelemről, a restaurálásról és a könyvkonzerválásról (1958, idegen nyelven 1965), a proveniencia elvéről (1959), a katalogizálás földrajzi szempontjáról (Wien, 1959) stb.

Mínthogy 1949 óta folyamatosan könyvtárban dolgozott, kutatásai egyre inkább a régi kéziratos és nyomtatott könyv forrásértékeinek feltárására, a szellemi élet és eszmeáramlatok kutatása irányába vették.

Talán a pannonthalmi bencés könyvtárról írt cikke (*A legrégebb magyar könyvtár belső rendje*. 1957) vezet át a könyv- és könyvtártörténeti kutatásokhoz, majd sokéves búvárkodás után Mátyás Bibliothecájához. Ennek előzményei közül néhány: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára* (1961), *Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye* (1963), *Beatrix királyné könyvtára* (1964). Először 1967-ben adták ki Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára *Bibliotheca Corviniana* c. szemet gyönyörködtető albumát. Azóta mindig bővítve és javítva magyarul négyszer, németül háromszor, angolul kétszer jelent meg, de lefordították franciára és lengyelre is. Mátyás király könyvtárának kutatásához az alapkövet az angolul megjelent *The Corvinian Library. History and Stock* (1973) c. könyv szolgáltatja, s itt az alcím a fontosabb és az állomány (stock) rekonstruálásának kísérlete. Ezek nélkül az 1990-es világra szóló jubileumi korvina-kiállítás sem lehetett volna meg. A kiállítás katalógusához a bevezetést és a fennmaradt hiteles korvinák ismertetését a tudós házaspár írta meg.

Az MTA Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteményét (1967) – ezt dolgozták bele a Sajó-Soltész-féle CIH-be is (1970) –, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjteményt* (1973), és az Akadémia latin kódex-állományát (*Catalogus collectionum codicum Latinorum et Graecorum*. 1985) ugyancsak Csapodi Csaba tárta a világ elé. A könyvtörténet művelődéstörténeti jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint egy ország „könyvfogyasztása”. Ehhez adalék *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek kérdésének tisztázása* (1984), s még inkább a *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. A–J* (1988). (Vajon miért nem jelenik meg már a másik fele?) Csapodi Csaba a Biblos-Schriften 63. kötetében összeállította a magyar könyvészetről a tudnivalókat (*Das ungarische Bibliothekswesen. Vergangenheit und Gegenwart*. 1971). Részt vett az MTA Könyvtára jubileumi kötetének (1961) írásában, s Tóth Andrásval és Vértessy Miklóssal közösen megírta a *Magyar könyvtártörténetet* (1987).

Ennek a köszöntésnek itt nem feladata a különböző bel- és külföldi folyóiratokban és évkönyvekben megjelent több mint 300 cikk, tanulmány, közlemény teljes felsorolása. Csupán néhány folyóirat-, évkönyv- vagy sorozatcímet említek: Magyar Könyvszemle, Századok (történészmagyarázatok az MTA Könyvtárában), Irodalomtörténeti Közlemények, Reneszánsz füzetek (Bakócz Tamás), Gutenberg Jahrbuch, Zentralblatt für Bibliothekswesen, Scriptorium, Magyar Tudomány és nem utolsósorban a MTA Könyvtára Publicationes sorozata. 1970-ben az osztrák Biblos különszámát szerkesztette (Sonderheft Ungarn). – Önálló kötetként jelent meg *Az Anonymus-kérdés története* (1978). – Néhány kiadás, bevezetés, szerkesztés, fordítás: *Zrínyi Miklós összes művei. 1–2* (1958), Brodaries István: *De conflictu...* (1985), Horváth János: *Az irodalmi műveltség megszólása* (1988), *A párizsi óraskönyv* (1985 és 1988) stb.

21 éven keresztül működött közre a Könyvtárügyi Tanács Országos Osztályozó Bizottságában, s közel tíz évig Állományvédelmi és Mikrofilm Szakbizottságában, valamint a Katalógizálási Szakbizottságban. 1967-től a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti, 1973-tól az MTA Középkori Munkabizottságának is tagja volt.

1944-ben Baumgarten-díjat, 1976-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, ugyanebben az évben Akadémiai díjat kapott. A történelem úgy hozta, hogy bár 1946-ban a budapesti Tudományegyetem „Anyagi és szellemi művelődésünk a XVIII. században” tárgykörből magántanárként habilitálta, csak 1974-ben lett kandidátus (*A Corvina Könyvtár története és állománya*. Tézisek), s 1978-ban nyerte el a doktori fokozatot. Ez a disszertációja *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény* címen jelent meg nyomtatásban 1981-ben.

Az akadémiai díjat feleségével megosztva kapta, amit tekinthetünk jelképesnek is, hiszen a 60-as évek óta együtt dolgoznak a korvina-kutatásban. Sokszor együtt is hívják meg őket külföldre előadások tartására. Ebben az évben Csapodiné Gárdonyi Klára is 80 éves lett, így szóljon ez a köszöntés is kettejüknek, nem „megosztva”, hanem kettős megbecsüléssel. A Könyvszemle szerkesztősége, a könyves társadalom és az egykori tanítványok nevében is kívánunk jó egészséget és munkakedvet a további tervek megvalósításához!

ROZSONDAI MARIANNE

Rejtő István (1928–1991). 1991. június 14-én váratlanul elhunyt Rejtő István, a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának tagja és az Akadémiai Könyvtár közelmúltban nyugalomba vonult igazgatóhelyettese. Személyében nemcsak egy kiváló könyvtári szakembert és filológust veszítettünk el, hanem egy olyan szorgalmas és megbízható folyóiratszerkesztőt is, aki több évtizeden át, 1957 óta részt vett az Akadémia folyóiratának, a Magyar Tudománynak a szerkesztésében, és aki 1974 óta a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának is tagja volt.

Pályája fiatalon összekapcsolódott a tudományos élettel. Miután az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1950-ben magyar–francia szakos tanári diplomát szerzett, előbb az egyetem irodalomtörténeti tanaszékének, majd az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központnak és az Irodalomtörténeti Intézetnek lett a tudományos munkatársa. 1961-től a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tudományos főmunkatársa, majd megbízott igazgatója, illetve főigazgató-helyettese lett. Több akadémiai munkabizottságnak is tagja volt.

Tudományos munkássága kezdetén a magyar századvég méltatlanul elhanyagolt regényírójának és publicistájának, Iványi Ödönnek az életével és munkásságával foglalkozott. (Iványi Ödön. Bp. 1955.) Majd ugyancsak a századvég egyik kiemelkedő írójáról, Thury Zoltánról írt terjedelmes monográfiát. (Thury Zoltán. Bp. 1963.) Közben azonban egyre inkább belemélyült abba a nagy vállalkozásba, amely a Mikszáth Kálmán kritikai kiadás keretében a nagy író teljes életművének sajtó alá rendezését tűzte ki céljául. E munkálatok közben Mikszáthról több jelentős tanulmányt és cikket publikált. (Pl.: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*. Bp. 1959.) E vállalkozás keretében nemcsak számos kötet sajtó alá rendezése fűződik a nevéhez, hanem az utóbbi időben az egész sorozat szerkesztési gondjai is rá nehezedtek.

Mindezen tudományos munkássága mellett három évtizeden keresztül az Akadémiai Könyvtár helyhiánnyal és költözéssel is sújtott nehéz éveiben számos nehéz problémával is meg kellett küzdenie. Nyugalomba vonulásakor abban reménykedett, hogy e gondoktól megszabadulva, alkalma lesz a Mikszáth-sorozat folytatására és befejezésére. Sajnáljuk, hogy nem így történt, és hogy búcsúznunk kell egy mindig jóhiszemű, őszinte munkatárstól, baráttól.

A Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs műhelye és újabb kiadványa, a Radnóti Miklós bibliográfia. A PIM, szakmai körökben nagy becsben tartott, Bibliográfiai Füzeteinek különböző sorozatai között a legújabb, az egyes magyar írók életművét és a rájuk vonatkozó irodalmat az elérhető teljességgel feldolgozó bibliográfiai monográfiák kiadására vállalkozott. Krúdy Gyula bibliográfiája után egy újabb monografikus kötet, Radnóti Miklós bibliográfiája került ki a PIM műhelyéből. Ez az intézmény többek között az egyéni törekvések eredményeiből keletkezett bibliográfiai adatgyűjtések kiadását is szervezi, szakmai támogatással és a kiadási lehetőségek anyagi feltételeinek biztosításával.

A PIM minden rendelkezésére álló eszközzel igyekszik pótolni azt, amiben mi magyarok a hozzánk hasonló adottságú országok nemzeti hagyományápolásához képest is jócskán lemaradtunk. Cseh-szlovákiaiában pl. még az ötvenes évek végén törvényben rögzítették a nemzeti írásbeli kultúra rendszerezett dokumentációja létrehozásának feladatait, s az ahhoz szükséges feltételek biztosítását. Az írásos nemzeti kultúra ápolása, reprezentálása és hathatóssá tétele érdekében megfelelő szervezettségű intézményeket hoztak létre, azok archívumaiban nagyszabású dokumentum-gyűjtés alapján számbavették és mindenki által elérhető katalógusokká szerkesztették a szlovák írásbeliség lehető teljes anyagát. Ez aztán egyrészt szakbibliográfiák, monotematikus feldolgozások, másrészt a lexikográfiai és különböző kiadványsorozatok szerkesztéséhez szolgált alapul. Sok esetben és több szempontból vitatni lehet ugyan (különösen nekünk, magyaroknak) az ezen kiadványokban érvényesített politikai elveket, de vitathatatlan, hogy e téren nemzetközileg elismert eredményeket értek el. És nemcsak a nagyszámú, különböző enciklopédikus kiadványok, szaklexikonok terén, hanem még az irodalmi filológiai munkálatok alapjául szolgáló, rendszerezett dokumentáció megszervezésében is. Ha valaki pl. arra kíváncsi, hogy Ady, vagy Apollinaire vagy a világ bármely írójának mely művei mikor és hol jelentek meg cseh vagy szlovák nyelven, azt a prágai irodalomtudományi intézetben, ill. a turócszentmártoni Matica Slovenská archívumában pillanatokon belül megállapíthatja. A teljes magyar irodalom cseh és szlovák recepciójának dokumentumait hetek alatt össze lehetne gyűjteni; ennek magyar reciprokja, a cseh és a szlovák irodalom magyar fogadtatása bibliográfiájának elkészüléséhez több mint egy évtizedes munkára volt szükség.

Az irodalomtörténeti dokumentáció közkinccsé tétele *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* kötetei nyomán részben megoldódott. A magyar múlt sajtójának temetőjében szunnyadó szépirodalmi művek

feltárása azonban a szakterület máig megoldatlan gondja maradt. Ennek enyhítésére vállalkozott a PIM bibliográfiai műhelye, első sorban Lakatos Éva és Madár Lajos sorozatával. Lakatos Éva számba veszi a szépirodalmat is publikáló magyar periodikumokat, s regisztrálja az azokban publikáló írókat, Madár Lajos pedig a gyűjteményes kötetek anyagát tárja fel. 1986-tól a PIM égisze alatt megindult a periodikumok szépirodalmi anyagának begyűjtése is, azzal a céllal, hogy az „a jövőben meginduló kritikai kiadások és gyűjteményes összeállítások teljességének és hitelességének. . .” az elősegítését szolgálja. (Botka Ferenc: Előszó a Radnóti Miklós bibliográfiához.)

Az e munkálatokhoz biztosított, s már eleve igen szerény anyagi feltételek egyre apadó és akadozó lehetőségei e szakterület munkálatait ismét olyan „takarékosagra” kényszerítik, amiért a jövőben megint sokat kell majd fizetnünk. A dokumentum-gyűjtés a 20. századi magyar irodalom 239 kiemelkedő alkotójára korlátozódik. A meghatározott névkataszter — mint minden válogatás — relatív. Többek közt a határainkon túli magyar irodalom jelentős része és a külföldi irodalom magyar recepciója szinte teljes egészében kiszorul belőle.

A teljesség elve a fontosabb periodikák repertórium-szerű feldolgozását adó PIM-sorozat kötetiben érvényesül. Ezeknek, valamint a többi adatgyűjteménynek a korszerű gépi adatbankokba való táplálásával talán majd egyszer az irodalomtudomány információ- ill. adatszolgáltatás terén is sikerül utolérnünk Európát. Egyelőre azonban az alap kutatásokban és az egyes kiadványok összeállításában megkerülhetetlen a gyűjtők és kutatók keserves, magánszorgalmú munkája. Így jelent meg a már említett Krúdy-bibliográfia, szerkesztés alatt áll Babits Mihály, Németh László köteté, a gyűjtés stádiumában van Illyés Gyula, Déry Tibor, Márai Sándor, Móricz Zsigmond műveinek és irodalmának dokumentum-anyaga, s a távlati tervekben még további 15–20 író, költő bibliográfiai kötetének megjelentése szerepel.

A Radnóti Miklós bibliográfia Nagy Marianna tíz évi áldozatos gyűjtőmunkája, Varga Katalin szerkesztői útmutatása s a sorozatszerkesztő Botka Ferenc és Láng József által megteremtett kiadási feltételek mellett válhatott a Radnóti-irodalomnak a költő életművéhez méltó, azt megbízható szakszerűséggel reprezentáló kötetév. Szerkesztésében — szem előtt tartva a Krúdy-bibliográfia kiadásában szerzett tapasztalatokat — a történetiségbe ágyazott műközpontúság elvét igyekeztek érvényesíteni. Radnóti Miklós életművét és a róla szóló irodalmat a bibliográfia három főfejezetben: I. Önálló művek. Egyes művek. II. Irodalom. III. Utóélet. — regisztrálja. Az Előszóban Botka Ferenc megismertet bennünket a PIM műhelyének céljaival, a gyűjtésben és a szerkesztésben általánosan érvényesített elveivel, soron lévő munkálataival és jövődó terveivel. Varga Katalin a bibliográfia bevezetéseként útmutatást ad a kötet használatához és „Utószó helyett” Nagy Mariann néhány szóban megvallja áldozatos munkája indítékait, és terjedelmesen mondja el köszönetét azoknak, akik műve megszületésében segítettek. Mindhárom szerző írása a tiszteletre méltó témához illően puritánul tömör, csak a lényegre szorítkozó. A puritán tömörség magára a megszerkesztett bibliográfiára is jellemző, ami önmagában véve impozáns és elismerésre méltó lehet, bizonyos esetekben azonban a mű alapfunkciói érvényesülésének gátoltságát eredményezheti. Ennek jelét látom pl. az annotációk eléggé általános hiányában és a meglévők rendkívüli szűkszavúságában. Továbbá abban, hogy az olvasót eligazítani hivatott tartalomjegyzék nem eléggé részletes. Mutatók címszó alatt pl. csak annyit mond: „Címmutató”, s nem jelzi, hogy a kötetben van külön önállóan szerkesztett címmutatója a verseknek, az elbeszéléseknek, az önéletrajzi írásoknak, a cikkeknek, a tanulmányoknak, az ismertetéseknek, az átköltéseknek, a műfordításoknak (ugyancsak külön-külön, műfajok szerint), az önálló (Radnóti!) köteteknek és a Radnóti Miklósnak tulajdonított műveknek, amely címmutatók így az adott formában a költő teljes munkássága műfajok szerinti összegezését adják, s a címek után közölt számok feltüntetésével egyben minden, a műre vonatkozó adatot, adalékot is összesítenek. — Megadja a kötet a periodikumok rövidítéseinek feloldását, de ennek címében nem tünteti fel, hogy az egyszerűsmind a feldolgozott címek jegyzékét is jelenti-e. Márpedig azt kell hogy jelentse, mert csillaggal jelölnek minden olyan impresszumadatot, amelyet nem közvetlen forrásfeldolgozásból, hanem másodközlésből vettek át. Ugyanakkor a periodika-címek mellől hiányzik a feldolgozott évek feltüntetése.

A kötetek címmutatójából kimaradtak a feldolgozott antológiák és tanulmánykötetek, amelyeknek rövidítésjegyzékük sincs.

Minden apró hiányosságok feltehetően abból a törekvésből fakadtak, hogy a kötet mindeneke-lőtt a Radnóti-életmű minél tökéletesebb reprezentálását szolgálja, s eközben kissé háttérbe szorultak a bibliográfia használóinak, a nem feltétlenül minden esetben irodalomtörténeti képzettségű olvasó-keresőnek a szempontjai. A sokfajta — és önmagukban igazán példás precizitással megszerkesztett —

mutatók mellett a kötet semmilyen formában nem összesíti Radnóti Miklósnak az egyes nyelvekre fordított műveit. A fordításokat — a kötetek analitikus feldolgozása alapján — az eredeti műnek első megjelenési ideje szerinti besorolásánál, a nyelvek betűrendjében közlik. Egy műfordítónak, vagy egy idegen nyelvű Radnóti-műsor szerkesztőjének így igen nehéz lesz kiderítenie, hogy egy-egy nyelven milyen Radnóti művek jelentek, illetve nem jelentek meg.

Az elmondottakból már részben kiderült, hogy e kötet esetében mit jelent a már említett rendszerző elv: a történetiségbe ágyazott műközpontúság: azt az eléggé következetesen alkalmazott alapelvet, hogy az egész életművet az egyes művek történetére lebontva, azok első (periodikum, ill. kötet szerinti) megjelenéséhez kötve, kritikai fogadtatásában, irodalomtörténeti értékelésében és metamorfózisában (műfordításokban, megzenésítésekben és művészi ábrázolásai regisztrálásában) mutassa be.

A bibliográfia az a műfaj, amelyben a szerkesztési megoldásokat az életmű, ill. az azt tükröző dokumentáció természete szinte maga diktálja. Ha tehát a PIM műhelyének monografikus bibliográfiai sorozata bizonyos alapelvekben egységes is kell legyen, az eddigi tapasztalatok egyben azt is bizonyítják, hogy a készülő és elkészítendő bibliográfiákat nem lehet egyazon kaptafára húzni. Mindemellett azonban a Radnóti Miklós bibliográfia igen sok mindenben példaértékű lehet.

VARGA RÓZSA

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1990-ben

Rövidítések:

Collectanea Tiburtiana = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerkesztette GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŐ Bálint. Szeged, 1990.

Kner Imre emléke = Kner Imre emléke 1890–1990. Szerkesztette HAIMAN György. Békéscsaba és Gyomaendrőd, Kner Imre Emlékbizottság és a Kner Nyomda, 1990.

Kvt = Könyvtáros

MG = Magyar Grafika

MKsz = Magyar Könyvszemle

A Nemzetközi = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv 1990. Bp. MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, 1989.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

BAKONYI Karola – SASI Margit – TÓTHPÁL Józsefné: Középiskolai tankönyvek 1868–1948. Bp. OPKM, 1989. VII, 261 p. (Az Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár Kiadványai. Kötetkatalógusok.)

BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok. Bp. OSZK 1989, 211 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 7.)

CSATLÓS Istvánné: Abaúj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1918-ig. Miskolc M. Tört. Társ. BAZ Megyei Levéltár 1989. 133 p.

CSILLAG Lászlóné: Külföldi időszaki kiadványok (KIK) a magyar könyvtárakban a 17. századtól 1970-ig. Retrospektív lelőhelyjegyzék 4. kötet H–K. Bp. 1989. 667 p.

DOMOKOS Áttila – GYULAI Ferenc: Statisztikai Szemle. Repertórium 1983–1987 Bp. 1990, 48 p.

(A Statisztikai Szemle 1990. évi 8–9. számainak melléklete)

HEGEDŰS Béla: Komárom Megyei Könyvtáros Repertórium 1968–1988. = Komárom Megyei Könyvtáros 1989. különszám 1–92.

KÁRÁSZ József: A koalíciós idők. Hódmezővásárhelyi újságok repertórium 1945. április 18.–1949. október 20. Hódmezővásárhely Városi Könyvtár 1986. 2 db

KÓSÁNÉ HORVÁTH Mária: A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei. Katalógus. Szeged Hungaria 1990, 51 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus X. Fasciculus 4.)

LÓRÁNT Istvánné: A „Tájékoztató” 10 éves betűrendes és szakrendi mutatója 1979–1988 = Tájékoztató. A Művelődési Minisztérium Egyetemi és Főiskolai Főosztály Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztályának Kiadványa 1989. 5. 93–189.

Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. V. művészet – Sport – Földrajz – Életrajz – Történelem. Készült az OSZK Retrospektív Bibliográfiái Osztályán BECK Ivánné, FROMEL Károlyné, KÉGLI Ferenc, KISS Csabáné, VÁ-

- GÓ Magdolna közreműködésével. Szerkesztette KERTÉSZ Gyula. Bp. 1989, 787 p.
- MONOK István: Dézsi Lajos Kézirathagyatéka. Szeged Hungária 1989, VII, 113 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus X. Fasciculus 1.)
- A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványainak bibliográfiája, 1975–1985 = TAXNER TÓTH Ernő: Irodalmi múzeológia. Kérdések célok. Bp. Múzsák – PIM 1988, 155–161 p. ill.
- Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások 1. füzet. Összeállították BORSA Gedeon irányításával DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp. OSZK 1990 XXVIII, 320 p.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok. Szerkesztették Kis Józsefné, GARAMVÖLGYI Ernőné. Miskolc Miskolci Városi Könyvtár 1990, 935+97 p.
- SALIGA Zsuzsanna: Művelődés 1976–1985. Repertórium. Szeged Hungária 1989, 292 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tomus X. Fasciculus 3.)
- VELKY Andrea: Folyóirataink. Kőszeg 1989, 64 p. (Chernel Kálmán Városi Könyvtár füzetei 2.)

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- KOZMA Mária: Akire nem vonatkozott az ábécé sorrendje sem. Hogyan törölték el Romániában a nemzetiségi irodalmat a könyvtárakból = Könyvtáros 40. 1990. 3. 168–169.
- LUDASSY Mária: A sajtó, mint főellenség. Egy rögeszme története 1750–1850. = Kritika 1990. 11. 31–32.
- RÁSZLAI Tibor: Cenzúra és könyv = A könyv 1990. 3–4. 177–182. ill.

Papírtörténet

- JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata, (XVI–XIX. század) = Levéltári Szemle 60. 1989 1. 3–55.
- KONCZ Pál: Papírtörténeti adatok Pápáról = Papírpár 33. 1989. 6. 232–234.

Nyomdatörténet

Több évszázadot érintő művek

- BÁNDI László: A veszprémi nyomdászat két évszázada. Veszprém Pannónia Nyomda 1989, 194 p. ill.
- BORSA Gedeon: A hazai könyvnyomtatás történetének vázlata a szabadságharcig = Kvt 40. 1990. 9. 538–542.
- SZÁNTÓ Tibor: Bodoni és a magyar tipográfia = MG 34. 1990. 2. 4–12. ill.
- VARGA Sándor: Az alsólendvai nyomda 1889–1947 között = Honismeret 18. 1990. 213. 98–100.
- VÉGH Károly: Váci nyomdák = Naszály, Váci Fórum 1. 1988. 4. 14. (18–19. század)
- WHITEHOUSE, Charles: George Washington fejéje. Régi nyomdabetűk alkalmazásáról = MG 34. 1990 2. 13–24. ill. (A „Typographische Monatsblätter” 1988. évi közleményének fordítása)

15. század

- SOLTÉSZ Zoltánné: A magyar ősnymtatványok = MG 34. 1990. 1. 3–7.

16. század

- ÁGOSTON István: Károlyi Gáspár és a vizsolyi Biblia. Bp. Új Kilitő 1990, 31 p. ill.
- BENDA Kálmán: Heltai Gáspár és a kolozsvári nyomdászat = MG 34. 1990. 1. 18–21.
- BORSA Gedeon: A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás = Theologiai Szemle 33. 1990. 3. 160–162.
- BORSA Gedeon: A magyarországi könyvnyomtatás a 16. században. = MG 34. 1990. 1. 14–18.
- DRASKOVICH János: Horologii principum, az az a fejedelmek orainak második keönyve. Elsőbe... Grevara Antaltul... irattatot, mostan pedig... magyar nyelvre fordittatot... Greczbe 1610 Widmanstadius. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta KOMLOVSZKY Tibor. Bp. MTA Irodalomtudományi Intézete [6] 183 [1] fol + 26 p.
- V. ECESEDY Judit: A Bornemisza-Mantskovit nyomda története. Bp. OSZK 1990, 59 p., XXXVI t. (Az OSZK füzetei 1.)
- PIRNÁT Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectana Tiburtiana 179–184.

RÓZSAHEGYI Tiborné: Heltai Gáspár = Papíri-
par. 33. 1989. 3. 194–195.

SYLVESTER János: Grammatica Hvngaro-Latina
in usum puerorum recens scripta Ioanne Syl-
vestro Pannonio autore. . . Neanesi 1539. Edi-
tio facsimile. A kísérő tanulmányt írta SZÖRÉ-
NYI László. Budapest Akadémiai Kiadó 1989,
[96] + 26 p.

17. század

LACKNER Kristóf: Maiestatis Hungariae aquila
a Christophoro Lackner I. V. D. inventa,
et hieroglyphica eius interpretatione levissi-
me descripta . . . Kereszturini apud Emericum
Farkas MDCXVII. Editio facsimile + LACK-
NER Kristóf: Florilegus Aegyptiacus in agro
Sempronienzi a Christophoro Lackner I.V.D.
conductus. . . Kereszturini ex officina Eme-
rici Farkas MDCXII. Editio facsimile. A kísé-
rő tanulmányt írta KOVÁCS József László. Bu-
dapest Magyar Tudományos Akadémia Irodal-
omtudományi Intézete 1988 [4], 83 [1] + 40 p.
SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latinovn-
garicum. Opus novum et hactenus nunquam
editum, . . . item vice versa Dictionarium Un-
garicolum . . . per Albertum Molnar Szenci-
ensem Vngarum . . . procurante Elia Hvitero
Germano. Norinbergae CIOICIV Editio fa-
csmile. A kísérő tanulmányt írta IMRE Mihály.
Bp. MTA Irodalomtudományi Intézete 1990,
[327] + [164] fol. + 100 p. (Bibliotheca Hunga-
rica Antiqua XXV.)

18. század

FEKETE Csaba: Mikor jelent meg a Laubáni Bib-
lia? = MKsz 106. 1990. 68–69.

19. század

H. HALÁSZ Anna: A sárospataki Nádaskay-féle
nyomda betűi: 1848-ban = Szülőföldünk Borsod-
Abaúj-Zemplén Megye 14. 1990. 35–36. ill.
SZÁNTÓ Tibor: Egy reformkori magyar betűmet-
szőről. A Bodoni-Emlékkönyvbe = A könyv.
1990. 3–4. 169–176. ill. (Bikfalvi Falka Sámuel)

20. század

ERDÉSZ Ádám: Apa és fia = Kner Imre emléke
81–109. ill.

ERDÉSZ Ádám: „Unio mystica ipar és lélek kö-
zött” = MG 34. 1990. 6. 42–52. ill. (Kner Imre)

HAIMAN György: Mi történt Lipcsében 1927-ben?
Epizód és fordulat Kner Imre pályáján = Békési
élet. 25. 1990. 2. 155–158.

HAIMAN György: A nevelő és tanító = MG 1990.
1. 46–51. ill. (Kner Imre)

HAIMAN György: A nevelő és tanító = Kner Imre
emléke 61–71. ill.

HENTZ Lajos: Jegyzetek a mezőberényi Baltha
nyomda történetéhez. A nyomda első huszonöt
éve = Békési élet 25. 1990. 2. 251–260.

HUSZÁR Julianna: „... emlék a múzeumban . . .”
= Kner Imre emléke 111–117. ill.

JÁNOSKA Antal: A Piatnik Magyarországon =
MG 34. 1990. 2. 13–16.

KABDEBŐ Lóránt: Gyomáról és a Knekekről. Ha-
tár Győzővel beszélget Kabdebő Lóránt = MG
34. 1990. 6. 34–38.

KNER Erzsébet: Az asztalfőn = Kner Imre emléke
13–21. ill.

Kner Imre-breviárium. A száz esztendője született
tipografus írásából. Válogatta MURÁNYI Gá-
bor = A könyv 1990. 2. 17–26.

KNER Imre életéből = Kner Imre emléke 119–218.
(Fényképgyűjtemény és életrajzi kronológia)

KNER Zsuzsa: Édesapámról = Kner Imre emléke
73–79. ill.

MARGOLIN, Victor: Jan Tschichold „új tipográfi-
ája” és a konstruktivista avantgárd = MG 34.
1990. 5. 21–27. ill.

NAGY Péter: A könyvkiadó = Kner Imre emléke
23–31. ill.

PÁL Lénárd: Gondolatok Kner Imre születésének
századik évfordulóján = MG 34. 1990. 6. 39.

PAPP János: Centenárium gondolatok Tévan An-
dorról, a kiadóról és a könyvművészről = MG
34. 1990. 1. 39–43. ill.

PAPP János: A szép magyar könyv követe. Kner
Imre kapcsolata a nemzetközi könyvélettel =
MG 34. 1990. 6. 53–56.

PETŐCZ Károly: A Tévan-officina szellemisége =
MG 34. 1990. 1. 31–38.

RÉNYI Péter: A reformer = Kner Imre emléke
33–59. ill.

SZABÓ Ferenc: A gyomai nyomda munkásgárdája
a fiatal Kner Imre körül. A „boldog békeidők-
től” az 1920-as évek elejéig = Békési élet 25.
1990. 2. 159–168.

SZABÓ Ferenc: Tevan Andor és családja Békéscsaba társadalmában = MG 34. 1990. 1. 28–30.

SZABÓ Ferenc: Emlékeim Kner Imréről és a Kner nyomdáról = MG 34. 1990. 6. 40–41.

SZÁNTÓ Tibor: Száz esztendeje született Kner Imre = Múlt és Jövő 1. 1990. 1. 105–110. ill.

SÖMEGI György: Az elveszett éden. Fülep Lajos és Kner Imre levelezéséből = MG 34. 1990. 6. 27–33.

SZILÁGYI Ferenc: Rendhagyóan – Kner Imréről születése 100. évfordulóján = MG 34. 1990. 6. 2–15. ill.

TOLNAI Gábor: Egy centenárium felé = Kner Imre emléke 9–11. ill.

ROZSONDAI Marianne: A magyar gótikus és reneszánsz kötések néhány problémája = MG 34. 1990. 1. 11–14.

Könyvkereskedelem

PAVERCSIK Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I. = MKsz 106. 1990. 1–2. 14–31.

SZABÓ Kálmán: Az olvasáskultúra demokratizálódása: az első könyvesboltok és kölcsönkönyvtárak Sopronban (1785–1820) = Kisalföldi kvt. 1989. 1. 53–56.

Könyvművészet, illusztráció, térképészet

BENCsik Gábor: A valóság legendája. Jegyzetek a 19. század második fele útleírásainak illusztrációihoz = A könyv 1990. 2. 131–148. ill.

DOBRI Mária: Danubius Mysicus = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 19. 1989. 1. 29–30. (Marigli, Ferdinando)

V. ECSEdy Judit: Magyarországi nyomdászjegyek a XVII. században = MG 34. 1990. 1. 63–68. ill.

HRENKÓ Pál – PAPPVÁRY Árpád: Magyarország régi térképeken. Budapest Gondolat Kiadó, Officina Nova 1990. 254 p. ill.

HRENKÓ Pál – PAPP-VÁRY Árpád: Magyarország régi térképeken. 2. javított kiadás. Bp. Gondolat Könyvkiadó, Officina 1990. 254 p. ill.

KNER Imre: Kozma Lajos mint könyvművész. Fordította HAIMAN György = MG 34. 1990. 6. 17–26. ill.

PATAY Pálné: Földabroszok Magyarországról. Térképtörténeti kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban = Geodézia és Kartográfia 42. 1990. 1. 70–74.

PLIHÁL Katalin: A Magyarországot ábrázoló első ismert részletes térkép készítője a források tükrében = Geodézia és Kartográfia 42. 1990. 3. 217–221. (Lázár deák)

Rendkívüli utazások. Száz híres Verne illusztráció. Válogatta és bevezette KUCZKA Péter. Budapest Móra Könyvkiadó 1989 [6] p. + 100 t.

Kiadástörténet és könyvkiadók

Több évszázadot érintő művek

FEHÉR Erzsébet: Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára 1793–1848. Miskolc, Comenius Tanítóképző Főiskola – BAZ Megyei Levéltár 1989. 142 p. ill.

HORVÁTH J. József: A Korán Magyarországon = A könyv 1990, 2. 124–128. ill.

HORVÁTH Róbert: Régi kereskedő könyvek Európában és Magyarországon = Statisztikai Szemle 68. 1990. 4–5. 382–392.

KOZMA Zsolt: A Vizsolyi Biblia könyvészete = Theológiai Szemle 33. 1990. 6. 348–352.

ÖTVÖS László: Károlyi Gáspár bibliafordításának kiadásai = Jászkunság 36. 5. 72–77.

PAPP János: Faludi Ferenc költeményeinek idegen nyelvű fordítása és kiadásai = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 581–583.

18. század

ENYEDI Sándor: Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhez = MKsz 106. 1990. 1–2. 69–74.

HÜBERT Ildikó: Bánffy György levelei az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ügyében = Tudóslevek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797. Szeged JATE 1989, 143–149.

19. század

GAZDA István: Mikor jelentek meg a Magyar Tudós Társaság első kiadványai = Magyar Tudomány 97. 1990. 6. 740–742.

Kötéstörténet

- SZ. KOROKNAY Éva: Beszámoló a Ráday Könyvtár kötetstábláinak vizsgálatáról = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Bp. 1989. 354–360.

- KOVÁCS I. Gábor: A kalendárium eszköz a nemzet haladásához. A reformkor naptáriródalma = Századok 122. 1988. 3. 316–341.
- TORDA István: Petőfi kiadója. 175 éve született Emich Gusztáv = A Könyv. 1989. 4. 117–124.
- VARGA Sándor: Emich Gusztáv indulása = Irodalomtörténet 70. 1989. 4. 701–740.

20. század

- BEKE György: Láthatatlan könyvmáglyák Erdélyben = A Könyv 1990. 3–4. 7–28.
- BUKTA Zsuzsa: Visszaemlékő: dr. Jakab Jenő = A Könyv 1990. 1. 69–77.
- CSERÉPFALVI Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963. Bp. Gondolat 1989, 317 p. ill.
- CSILLAG István: Endrei Ákos iskolai Zrínyi-kiadása = Somogy 18. 1990. 81–84.
- MÁLYUSZ Elemér: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 159–172.
- MEDVIGY Endre: Püski Sándor köszöntése = Válasz Évkönyv 1989. 2. 160–166.
- PETRÓ András: A Tankönyvkiadó múltja és jövője = Pedagógiai Szemle 39. 1989. 6. 499–505.
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Almási Istvánné = A Könyv 1988. 4. 109–117. (Singer és Wolfner Könyvkiadó)
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Bródy-Maróty Dóra. II. rész. = A Könyv 1989. 4. 139–146.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

- BATÁRI Gyula: Sándor István és a „Sokféle” természettudományos cikkei = Évfordulóink a Műszaki és Természettudományokban 1990. 74–77. (1791–1808)
- HEGEDŰS Gyula: 120 éves a Közlekedési Közlöny = Közlekedési Közlöny 46. 1990. 1. 55–60.
- HORVÁTH Szilvia: A soproni Magyar Társaság a korabeli sajtó tükrében (1790–1828) = Soproni Szemle 1990. 3. 255–268.
- LÓRINCZ Zoltán: Százéves a Protestáns Szemle = Theológiai Szemle 32. 1989. 3. 146–148.
- „Tekintetes Szerkesztő Úr!” Levelek a magyar sajtóról, 1790–1848. Válogatta és jegyzeteket írta FEHÉR Katalin és KÓKAY György. Bp. Szépirodalmi Kiadó 1990. 392 p. ill.
- TÓKÉCZKI László: Száz éve jelent meg a Protestáns Szemle [1] = Küldetés 1989. 1. 47–53.

17. század

- MURÁNYI Lajos: Székesfehérvár 1688. évi felszabadítása az MTA könyvtárának két korabeli, német nyelvű újságlevelén = Fejér Megyei Könyvtáros 28. 1988. 1. 53–74.

19. század

- CSEHI LAJOS: 120 éve jelent meg a Néptanítók Lapja = A tanító 26. 1988. 11. 1–3.
- DIENES Ottó: Világos után. Északfrancia sajtó-visszhang 3. = Somogy 17. 1989. 5. 80–88.
- KEREKES Béla: Az agrársajtó múltjából. Nemzeti Gazda – 1814. = Gazdálkodás 34. 1990. 6. 73–78.
- MADER Béla: Nemzetértelmezés a Tudományos Gyűjteményben = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged JATE 1989, 131–140.
- MURÁNYI Péter: Sajtóviták, sajtóharcok Szombathelyen az 1870-es évek elején = A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VI. Történettudomány 1. 1988. 39–56.
- SZ. RINDÓ Klára: Az elfeledett Magyar Szemle. (Szépirodalmi hetilap a XIX. századból) = Vigilia 55. 1990. 6. 436–439.
- SÁRMÁNY Ilona: Hevesi Lajos tárcái a magyar festészetéről az 1888–1896 közötti időszakban = Ars Hungarica 18. 1990. 2. 235–239.
- SZECSKÓ Károly: Az első hazai nyomdászszaklap, a Gutenberg = MG 34. 1990. 4. 47–48.
- TARNÓI László: Der „Neue Teutsche Merkur” als Quelle historisch-hungarologischer Untersuchungen für den Zeitraum 1802–1808 = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1. 1986. 123–151.
- VARGA Sándor: „Az egyesülésben abszolút erő van”. Egy „A Könyv” évfolyamban lapozgatva = A Könyv 1988. 4. 7–14.

20. század

- ACZÉL Géza: Vázlat a Magyar Műhelyről. = Alfold 41. 1990. 2. 61–64.
- BÁNHIDINÉ BALSZAI Jolán: A „Sárospataki Füzetek” = Borsodi Művelődés 14. 1989. 4. 72–75.
- BORSA Iván: A Levéltári Híradó kezdetei = Levéltári Szemle 40. 1990. 3. 3–108.

- BOTKA Ferenc: Magyarok a Pravdában = Új Írás 30. 1990. 6. 105–123.
- BUSCHAK, Willy: Bulletin du Centre Marxiste Révolutionnaire International (1939). Bulletin Mensuel du Front Ouvrier International Contre la Guerre (1939–1942) = A Nemzetközi 1990. 208–210.
- GELLÉR Ferencné: A „Debreceni Dongó”. Fejezet a debreceni élcslapiradalom történetéből. 2 A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 15. 1988. 163–173.
- JAGASICS Béla: Negyvenéves a „Geodézia és Kartográfia” című folyóirat = Geodézia és Kartográfia 41. 1989. 3. 153–157.
- JEMNITZ János: A Golosz és a Nase Szlovo (1914–1915) = A Nemzetközi 1990. 197–200.
- JEMNITZ János: Die Internationale (1915) = A Nemzetközi 1990. 195–196.
- JEMNITZ János: Jugend-Internationale (1915 szeptember – 1916 március) = A Nemzetközi 1990. 202–204.
- JEMNITZ János: La Vie Ouvrière (1915–1916) = A Nemzetközi 1990 201–202.
- JEMNITZ János: Neues Leben (1915) = A Nemzetközi 1990. 204–208.
- JEMNITZ János: A „The Tribune” véleménye 1939–1940 = A Nemzetközi 1990. 116–121.
- JUHÁSZ Béla: Jegyzetek az Alföld történetéhez = Alföld 41. 1990. 7. 66–76.
- KAPÁS István: Viták a pszichoanalízisről a Korunk című folyóiratban 1926–1940 között = Helikon 1990. 2–3. 183–194.
- KELEMEN Elemér: 25 éves a Tanító = A Tanító 26. 1988. 8. 1–2.
- KÉRI Piroska: Supka Géza „Literatúra”-ja. Egy elfeledett kultúrtörténeti folyóirat jelentősége és története. (1926–1938.) = Új Írás 29. 1989. 7. 104–114.
- KOCZOGH Ákos: Az Alföld születése = Alföld 41. 1990. 7. 44–49.
- KOCSIS Gyula: Szemelvények az 1956-os forradalom helyi sajtójából = Ceglédi Turini Százasküldöttség Múzeum Baráti Körének Értesítője 1989. 95–105.
- KOLLER Györgyi: A zalaegerszegi Magyar Paizs Zrínyi kultusza = Somogy 18. 1990. 84–87.
- KORNIA László: Das Wirken ungarischen Lektoren an der Berliner Universität 1917–1945 im Spiegel der von Robert Gragger begründeten „Ungarischen Jahrbücher” = Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. 1988. 131–140.
- KOVÁCS Éva: A gyáriparos sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje”. 1900–1944 = Társadalomkutatás 1989. 1. 106–119.
- KOVÁCS Gergelyné: A Posta szaklap bölcsőjénél I–VI. = Posta 40. 1988. 7. 20–23; 1988. 8. 22–24.; 1988. 9. 25–28.; 1988. 10. 18–22.; 1988. 11. 24–26.; 1988. 12. 24–25. ill.
- P. KOVÁCS Imre: A 45 éves pedagógiai hetilap. A Köznevelés múltja és jelene = Olvasó Nép 41. 1989. 56–62.
- KOVÁCS Imre: A néma forradalom. Bp. Cserépfalvi, Gondolat Kiadó 1989, 314 p. „A néma forradalom és a per sajtóvilágjáról” című válogatással.)
- KUNTÁR Lajos: Az irodalmi élet újraindulása Szombathelyen 1945 után = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 546–552.
- LENGYEL András: Illyés és a Szegedi Fiatalok = Irodalomtörténet 20. 1989. 3. 516–526.
- LENGYEL András: A Szeged története (1920–1925) II. = Magyar Könyvszemle 106. 1990. 1–2. 45–67.
- LAKATOS Éva: Sík Sándor és a „Zászlónk”. = Jel. 1. 1989. 1–2. 54–56.
- MÁRKUS Béla: Az Alföld negyven éve = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1990. 2. 48–52.
- MÉSZÖLY Miklós: 40 éves az Új Látóhatár = Életünk 27. 1989. 6. 562–563.
- MOCSÁR Gábor: Magamban bízva = Alföld 41. 1990. 7. 49–66. (Az Alföld alapításáról)
- MÓZES Huba: A megmaradás ösztönének formakeresése. Az Erdélyi Helikon kezdeteiről = Kortárs 34. 1990. 12. 122–127.
- MUNKÉ HEGEDŰS Katalin: A koalíciós sajtójának néhány jellemző vonása. (1944–1948) = Tájékoztató. A Művelődési Minisztérium Egyetemi és Főiskolai Főosztály Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztályának kiadványa 1989 3. 58–69.
- NAGY Sz. Péter: A Szép Szó ideológiája = Új Írás 30. 1990. 10. 77–84.
- ÓLMOSI Zoltán: A Petőfi-kör sajtóvitája és a hatalom. 1956 nyara = Múltunk 35. 1990. 1. 33–61.
- POMOGÁTS Béla: Az első Válasz. 1934–1938. Válasz Évkönyv 1989. 2. 11–30.
- RÜBHERDT, Irene: Die aktivistischen Zeitschriften A Tett, Ma und Die Aktion im Zeitraum von 1911 bis 1919. Eine vergleichende Betrachtung = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1. 1986. 79–100.
- SALAMON Konrád: A Válasz és a népi demokrácia = Válasz Évkönyv 1989. 2. 31–46.
- SZABÓ Győző: Olasz-magyar folyóiratok = Nagyvilág 35. 1990. 2. 283–285.

- SZAKOLCZAY Lajos: Az Új Látóhatár (Látóhatár) költészete = Tiszatáj 44. 1990. 1. 73–77.
- SZALAI Pál: Végkifejlet előtt (A magyar közvélemény alakulása a sajtó és a parlamenti naplók tükrében, 1943–1944) = Valóság 33. 1990. 10. 57–75.
- TÍMÁR István: Az 1931. évi országgyűlési választások Vas megyében a helyi sajtó tükrében = Vasi Szemle 44. 1990. 1. 95–107.
- TÍMÁR István: Az 1935. évi országgyűlési választások Vas megyében a helyi sajtó tükrében = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 538–545.
- TOLNAI Gábor: Kiegészítő megjegyzések Lengyel András „Illyés Gyula és a Szegedi Fiatalok” című cikkéhez. = Irodalomtörténet 20. 1989. 3. 526–535. (Baránszky László, Csiky Ágnes Mária, Herczeg János, Hornyik Miklós, Kántor Lajos, Radnóti Sándor, Thinsz Géza)
- Könyvtörténet**
Több évszázadot érintő művek
- ANTALÓCZY Lajos: Az egri Főegyházmegyei Könyvtár története 1793–1989. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1989, 64 p. The Archidieceana Library of Eger: IX 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp., Magyar Bibliofil Társaság, 1989, 28 p.
- BALÁZS László: A Ráday-család és könyvtára = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 135–143.
- BALÁZS Mihály: A kolozsvári unitárius kollégium könyvtáráról = Vigilia 55. 1990. 11. 850–852.
- BALOGH Mihály: A védett állomány egy iskolai könyvtár életében = Könyvtáros 40. 1990. 10. 604–609.
- BARICZ Zsolt: A Bethlen Gábor Ginnázium bibliotékájának évszázadai = Csongrád Megyei Könyvtáros 22. 1990. 1–2. 12–17.
- DOBKÍ Mária: Francia vonatkozású könyvek = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 20. 1990. 1. 33–35. (Egyházmegyei Könyvtár, Szombathely)
- FABULYA László: Múzeális értékű gyűjtemények a nagy múltú középiskolák könyvtáraiban = Kvt. 40. 1990. 10. 600–604.
- FEKETE Gézáné: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1988. Válogatott bibliográfia. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában megjelent művek bibliográfiája 1950–1988 = A Telekiek alapítványa. Az Akadémiai Könyvtár az alapításból az önálló könyvtárárpületig 1826–1988. Összeállította FEKETE Gézáné Bp. MTA Könyvtára 1989, 113–199.
- FRIEDRICH Károly: „Celeberrimae collectiones Sopronienses” (A soproni evangélikus gyűjtemeztet gyűjteményei) = Soproni Szemle 44. 1990 2. 97–127. ill.
- GRÜLL Tibor: A soproni Berzsenyi Dániel Gimnázium (volt Evangélikus Líceum) emlékei könyvtára = Kisalföld Kvt. 1989. 2. 50–54. ill.
- HEGEDŰS Béla: A Jókai- és a helyismereti gyűjtemény a komáromi Jókai Mór Városi Könyvtárban = Komárom Megyei Könyvtáros 1988. 2. 25–32.
- HOMOR Tivadar: Régi Almamaterek múzeális értékű dokumentumai = Kisalföldi Könyvtáros 1989. 2. 47–49.
- KARNER Károly: Ritka könyvek és nyomtatványok soproni könyvtárakban: Collectanea Tiburtiana. 83–91.
- KUNKIN Zsuzsanna: Százéves a Szabadkai Városi Könyvtár = Csongrád Megyei Könyvtáros 2. 1990. 3–4. 151–157.
- KURUCZ György: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában = MKsz 106. 1989. 1–2. 32–44.
- Library of the Academy of Sciences, Budapest: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp., Magyar Bibliofil Társaság 1989, 11 p.
- Library of the Esztergom Cathedral IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 31 p. (Kiállítási katalógus 1989. szept. 24.–okt. 30.)
- The Library of the Pannonhalma Abbey: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, Bevezette BÁNHÉGYI B. Miksa. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 3 p.
- Library of the University Debrecen: IX. 1989. Összeállította GOMBA Szabolcsné et al. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 33 p.
- MAJTÉNYI Árpádné – VÉGH Ferenc: Provenienciakutatás a BME Központi Könyvtárában = A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei 5. 1986. 217–250 p. (Könyvtártörténeti Füzetek VI.)
- MONOK István: Magángyűjtemények Magyarországon 1564–1716. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged JATE 1989, XIII, 151 p.
- MONOK István: Kassa város olvasmányai 1562–1731. Szeged 1990, XII., 226 p. (Adattár XVI.–)

- XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15)
- MONOK István – VARGA András: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szeged Scriptum Kft. 1990, XIV, 330 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 17/11)
- National Széchényi Library, Budapest 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, bevezette KELECSÉNYI Gábor. Bp. 1989, 28 p.
- NYÉKI Károly: Mátészalkai könyvtártörténet = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1990 I. 50–56.
- ÖTVÖS Péter: A németújvári ferences kolostor könyvtára = Vigilia 55. 1990. 10. 745–748.
- Ráday Library, Budapest: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, bevezette SZABÓ András. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 14 p. (Katalógus a „Magyarországi Protestáns nyomdászat a reformáció századában” c. kiállításához).
- Sándor Vahot [Vachott] Library, Gyöngyös: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, bevezette PELLE Sándor. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 7 p.
- Semmelweis Medical Library, Budapest: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, bevezette SZLATKY Mária. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 7 p.
- SZABÓ György: A pápai református kollégiumi nagykönyvtár története = Vigilia 55. 1990. 12. 938–941.
- University Library, Budapest IX 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, bevezette KULCSÁR Péter. Bp. Magyar Bibliofil Társaság Bp. 1989, 29 p.
- 15. század**
- BÉNI Gyöngyi: Budapest. Országos Széchényi Könyvtár Mátyás király könyvtára. Bp. 1990, 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kis könyvtára 371.)
- Bibliotheca Corviniana, 1490–1990: Nemzetközi Corvina-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára: 1990. ápr. 6. – október 6. (Bevezette CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, szerkesztette FÖLDESI Ferenc) Bp. OSZK 1990, 161 p. ill.
- Bibliotheca Corviniana 1490–1990. International Corvina-exhibition on the 500th anniversary of the death of King Matthias. National Széchényi Library 6. April – 6. October 1990. Introduced by Csaba CSAPODI and Klára CSAPODI GÁRDONYI, edited by Ferenc FÖLDESI. Bp. OSZK 1990, 162 p., ill.
- CSAPODI Csaba: A Corvina-kutatás újabb eredményei és feladatai = Magyar Tudomány 97. 1990. 10. 1140–1146.
- CSAPODI Csaba: A Corvina Könyvtár és a magyarországi reneszánsz műveltség = MG 34. 1990. I. 7–10.
- CSAPODI Csaba: Mátyás király könyvtára, a Corvina = Magyar Hírek 43. 1990. 6. 14–18.
- RÁSZLAI Tibor: A ferences könyvkultúra történetéből. = A Könyv 1988. 4. 135–146. (XIII–XV. sz.)
- SOLYMOSI László: Könyvhasználat a középkor végén. (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban) = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerkesztette SZELESTEI N. László. Bp. Országos Széchényi Könyvtár 1989, 77–119 p.
- SZABÓ Kálmán: Sopron könyv- és könyvtári kultúrája. Korai adatok az írott forrásokban 1520-ig = Kisalföld Kvt 1990. 2. 39–43.
- URBÁN László: Képek a Corvina világáról. Bp. OSZK 1990, 83 p. ill.
- 16. század**
- DANKANITS Ádám: Laskai Cs. Péter könyvei = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. Szerkeszti MONOK István, PETNEKI Áron. Szeged 1990, 33–35.
- HORVÁTH J. József: Újabb könyv egy humanista főpap könyvtárából = A Könyv 1989. 4. 125–129. p., ill. (Mossóczy Zakariás)
- MONOK István: Mária királynő könyvtárai = Tanulmányok Karácsony Béla hetvenedik születésnapjára. Szerkesztők KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged JATE 1989, 99–104.
- OTTOZI Eszter: Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen. Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1989, 235 p. + 58 t
- 17. század**
- ERDEI Klára: Hungarikák a XVII. századi gottorfi és prutzi könyvtárakban = Collectana Tiburtiana 279–294 p.
- HELTAI János: A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban = Theológiai Szemle 33. 1990. 4. 218–222.

JÜGELT, Karl-Heinz: Einige Bemerkungen zu den ungarischen und Ungarn betreffenden Beständen des 16–18. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Rostock = Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. 1988. 61–71.

KOVÁCS SÁNDOR Iván: „Mert szerencse vigasztal.” Vélekedések néhány Zrínyi-könyvjegyzetről = Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. 1987/1988. 1–2. 179–184.

LUDANYI Mária: Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben = Collectanea Tiburtiana 271–277.

MONOK István: Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő = Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. 1987–1988. 1–2. 175–179.

18–19. század

BANCSI Erzsébet: A Bethlen Gábor Közgazdasági és Postaforgalmi Szakközépiskola előintézményi könyvtárainak története 1858–1918 között = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1990. 1. 3–33.

T. ERDÉLYI Ilona: Erdélyi János írói hagyatékának sorsa = MKSz 106 (1990) 1–2. 79–82.

JÁSZBERÉNYI Ferencné: Kétszáz éve nyitotta meg Müller Ferenc győri kölcsönkönyvtárát = Kisalföldi Könyvtáros 1989 2. 44–45.

KULCSÁR Péter: A bécsi bölcsészkar ösnyomatványai Gyulafehérvárott = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerkesztették KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged JATE 1989, 121–129.

MONOK István: Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged JATE 1990, XIII, 159 p. (Könyvtártörténeti Füzetek VII.)

NÉMETH S. Katalin: Détsei Sámuel emlékkönyve = Collectanea Tiburtiana 351–361.

20. század

BALLA Gyula: A magyarországi nemzetiségi dokumentáció kialakulásának vázlatos története = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 113–117.

BERECZKY László: Harmincéves a KMK. = Kvt 39. 1989. 9. 520–528.

BERECZKY László – VAJDA Kornél: „Koccintunk egyet pályám emlékezetére is. . .” II. Beszélgetés Futala Tiborral, az Országos Műszaki Könyvtár nyugdíjas igazgatójával. = Kvt 40. 1990. 2. 69–78. III. 1990. 5. 253–262. IV. 6. 325–333.

BONNET, Penelope – FORRESTER, William H. – JONES, Richard M.: A British Medical Association Nuffield Library múltja, jelene és jövője = Az Orvosi Könyvtáros 30. 1990. 2. 101–112.

CORNISH, Graham P.: A British Library Document Supply Centre története, tevékenysége és jövője = Az Orvosi Könyvtáros 29. 1989. 4. 265–275.

DOBOSNÉ RADNAI Margit: Az Állami Gorkij Könyvtár spanyol nyelvű gyűjteménye = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 59–64.

ERDÉLYI Frigyesné: Az Állami Gorkij Könyvtár Zeneműtárának előtörténete (1945–1956) = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 25–32.

ESZESNÉ MERÉSZ Irén: Az útkeresés évtizedei. Fejezetek az Állami Gorkij Könyvtár Történetéből. = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 9–24.

HEGEDÜS Mihályné: Legrégibb muzeális könyveink és az új beszerzések néhány jelesebb darabja = Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve 1988. 107–117.

KÉGLI Ferenc: „Kórházi ápoltak szellemi szorakoztatására.” Újságok és könyvek a fehérvári kórház betegeinek a század első évtizedeiben. = Fejér Megyei Könyvtáros 28. 1988. 2. 41–46.

KERTÉSZ Gyula: Az Állami Gorkij Könyvtár gyűjtőkörének fejlődése és mai problémái = Állami Gorkij Könyvtár 1986. 33–50.

KOVÁCS Ilona: Problems and Patterns in the Development of Library Services for Ethnic Hungarians in the United States in the First Decades of the 20th Century = Hungarian Studies 3. 1987. 248–260.

KOZMA Zoltánné: Néhány szó a Somogy megyei Arató Miklós Orvosi Könyvtár múltjáról és jelenéről = Az Orvosi Könyvtáros 30. 1990. 3. 217–221.

MÓNUS Imre: Adalékok egy középiskolai könyvtár történetéhez, különös tekintettel katalógusára = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 1. 44–53. (Győr Felső Kereskedelmi Iskolája 1897–1949.)

POGÁNY György: A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós = Kvt 40. 1990. 6. 337–344.

SZABÓ Edit: A balmazújvárosi községi könyvtár 35 éve = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1988. 2. 3–10.

SOMKUTI Gabriella: Apró-cseprő érdekességek a Széchenyi Könyvtár történetéből = Kvt 40. 1990. 4. 235–237.

VÉRTESY Miklós: Könyvtárosok vagy ejtőernyősök? Az Egyetemi Könyvtár „káderpolitikája” 1945 és 1961 között = Kvt 40. 1990. 4. 233–235.

Bibliofília

Több évszázadot érintő művek

HORVÁTH Dezső: Divatos könyvgyűjtői területek a könyvnyomtatás kezdetétől napjainkig = Könyvtári Figyelő 36. 1990 3–4. 251–260.

KELECSÉNYI Gábor: Az utolsó évszázad legkiemelkedőbb magyar könyvgyűjtői = MG 34. 1990. 4. 42–46. ill.

SOÓS Imre: Az ország legnagyobb exlibrisgyűjteményéről az Iparművészeti Múzeum évkönyveiben = Kisgrafika [28.] [19] 89. 1–2.

19. század

BELICZAY Angéla – PAP László: Kazinczy bejegyzései Szemere Pál könyveiben = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 239–243.

BELICZAY Angéla: Szemere Pál könyvtára = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 144–158.

KELECSÉNYI Gábor: A magyar bibliofília harmadik hulláma = A Könyv. 1990. 1. 149–154.

KOVÁTSNÉ PÓK Judit: Egy elfelejtett, titokzatos könyvgyűjtő = Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén Megye 15. 1990. 14. (Gráven Lajos 1806–1890)

20. század

HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei 8. Nők, férfiak, aktok az ex libriseken. Gyermekek ex librisek. 9. Emberpár az ex libriseken, erotikus ex librisek. = Kisgrafika 29 (1990) 3. 4–6.; 29 (1990) 4. 4–5.

TORDA István: A literatus főkapitány 2 A Könyv 1990 2. 121–123. (Szalay József)

Olvasástörténet

BÁRDOS István: Az esztergomi Belvárosi Katolikus Olvasókör könyvtárai. (1921–1944) = Komárom Megyei Könyvtáros 60. 1988. 1. 27–40.

BRUNDA Gusztáv: Gazdakörök, olvasóegyletek, társaskörök, kaszinók a két világháború között Nógrádban = Palócföld 24. 1990. 4. 47–61

CZAKÓ Sándor: Körözés a decsi olvasókörök körül = Olvasó nép 11. 1989. 42. 62–67. ill.

MURÁNYI Lajos: Adalékok a reformkori Fejér megye olvasáskultúrájához. Másfél évszázada alakultak meg a székesfehérvári kaszinók = Fejér Megyei Könyvtáros 29. 1989. 1. 51–61., ill.; 29. 1989. 2. 37–48. ill.

MURÁNYI Lajos: Adalékok a reformkori Fejér megye olvasáskultúrájához. 150 éve alakult meg a Fejér megyei Olvasótársaság = Fejér Megyei Könyvtáros 30. 1990. 1. 35–56. ill.

SZERDAHELYI Pál: Száz esztendő a magyar kultúra szolgálatában = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 571–579. (A felsőőri olvasókörtről)

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

ARATÓ Ferenc: V. Waldapfel Eszter (1906–1968) = Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve 1988. 11–16.

DIENES László: Centralizáció a könyvtárügy téren. Közreadja és vezeti Kiss Jenő = Könyvtári Figyelő 35. 1989. 2. 128–134.

FODOR Zoltán: A Tett embere = Múzsák 20. 1989. 4. 13–14. ill. (Kassák Lajosról)

H. G.: Bárdos László István (1909–1963) = Komárom Megyei Kvt 1988. 1. 56–58.

KELECSÉNYI Gábor: Könyvek tengerén hajózott. Száz éve halt meg Szabó Károly = A Könyv 1990. 3–4. 183–187.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Sz. Szigethy Vilmos. 1877–1956 = Szeged 9. 1990. 38–39.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Klamár Gyula = Szeged 8. 1990. 36–37.

S. PÁVEL Judit: Adalékok Pável Ágoston működésének utolsó éveiből = Vasi Szemle 44. 1990. 2. 278–280.

SZABÓ György: In memoriam Bartók Zoltán (1902–1970.) = Juss. 2. 1989. 4/3. 1990. 1. 37–43.

TORDA István: Az első bibliográfusunk = A Könyv 1990. 2. 128–130. (Sándor István)

TÓTH Róbert: Dienes László életútja = Kvt 39. 1989. 6. 357–359.

VARANNAI Aurél: Toll és bilincs. Egy liberális újságíró élete. Sajtó alá rendezte DETRE József-né. Bp. Gondolat 1990. 504 p.

HELTAI JÁNOS

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter</i> : Ransanus Szent István-életrajzáról	307
<i>Karsay Orsolya</i> : A fenséges könyvtár dicsérete	316
<i>H. Tóth Imre</i> : Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei	325
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, II.	343
<i>Jakó Zsigmond</i> : Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező	353

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sebestyén Mihály</i> : Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához	376
<i>Sepsi Andrea</i> : Kazinczy Ferenc levele Óz Pálhoz	385
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság 1798-as levelesládájából I.	387
<i>Szecső Károly</i> : Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet könyvtárának történetéhez (1860–1914)	395
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Rómer Flóris javaslata az MTA Kézirattárába került okmánygyűjtemények szak- szerű tárolására	398
<i>G. Gaál Zsuzsanna</i> : A Magyar Műzsa (1943–1944)	399

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodi Csaba 80 éves	408
<i>Rejtő István</i> (1928–1991)	410
<i>Varga Rózsa</i> : A Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs műhelye	410

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1990-ben ..	413
--	-----

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, Péter</i> : Sur la biographie de Saint Étienne écrite par Ransanus	307
<i>Karsay, Orsolya</i> : L'éloge de la bibliothèque sublime	316
<i>H. Tóth, Imre</i> : La vie et les ouvrages de Márton Karcagújszállási-Carceus	325
<i>Szelestei N., László</i> : Des livres ayant un faux impressum dans la Hongrie du XVII ^e siècle	343
<i>Jakó, Zsigmond</i> : Ignác Batthyány, le savant et l'organisateur de la science	353

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Sebestyén, Mihály</i> : Contributions à la reconstruction de la bibliothèque de János Apáczai Csere	376
<i>Sepsi, Andrea</i> : Une lettre de Ferenc Kazinczy à Pál Óz	385
<i>Enyedi, Sándor</i> : Du coffret à lettres de 1798 de la Société Transylvaine Hongroise pour la Culture de la Langue	387
<i>Szecső, Károly</i> : A l'histoire de la bibliothèque de l'Association Catholique des Compagnons d'Eger	395
<i>Kőhegyi, Mihály</i> : La proposition de Flóris Rómer en vue d'un stockage technique des recueils de documents du Département de Manuscrits de l'Académie des Sciences de Hongrie ...	398
<i>G. Gaál, Zsuzsa</i> : La revue Magyar Múza (La Muse Hongroise) (1943-1944)	399

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Csaba Csapodi a 80 ans	408
<i>István Rejtő</i> (1928-1991)	410
<i>Varga, Rózsa</i> : L'atelier de documentation du Musée Littéraire Petőfi	410

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre et des bibliothèques en 1900	413
---	-----